

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

GRVCR-012/72

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

7700 ΒΕΡΟΙΑΣ

Αριθ. εις

6504/67

Εξ αγοράς

Τ.Α. 726.5

ΧΡΙΣΤΑΝΙΣΤ
ΒΥΜΛ/66

726.5
ANT

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

0140094447

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΕΥΓΕΝΙΟΥ Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΕΚΦΡΑΣΙΣ

ΤΗΣ

ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Β

Β. Β

Δεκεμβριανός

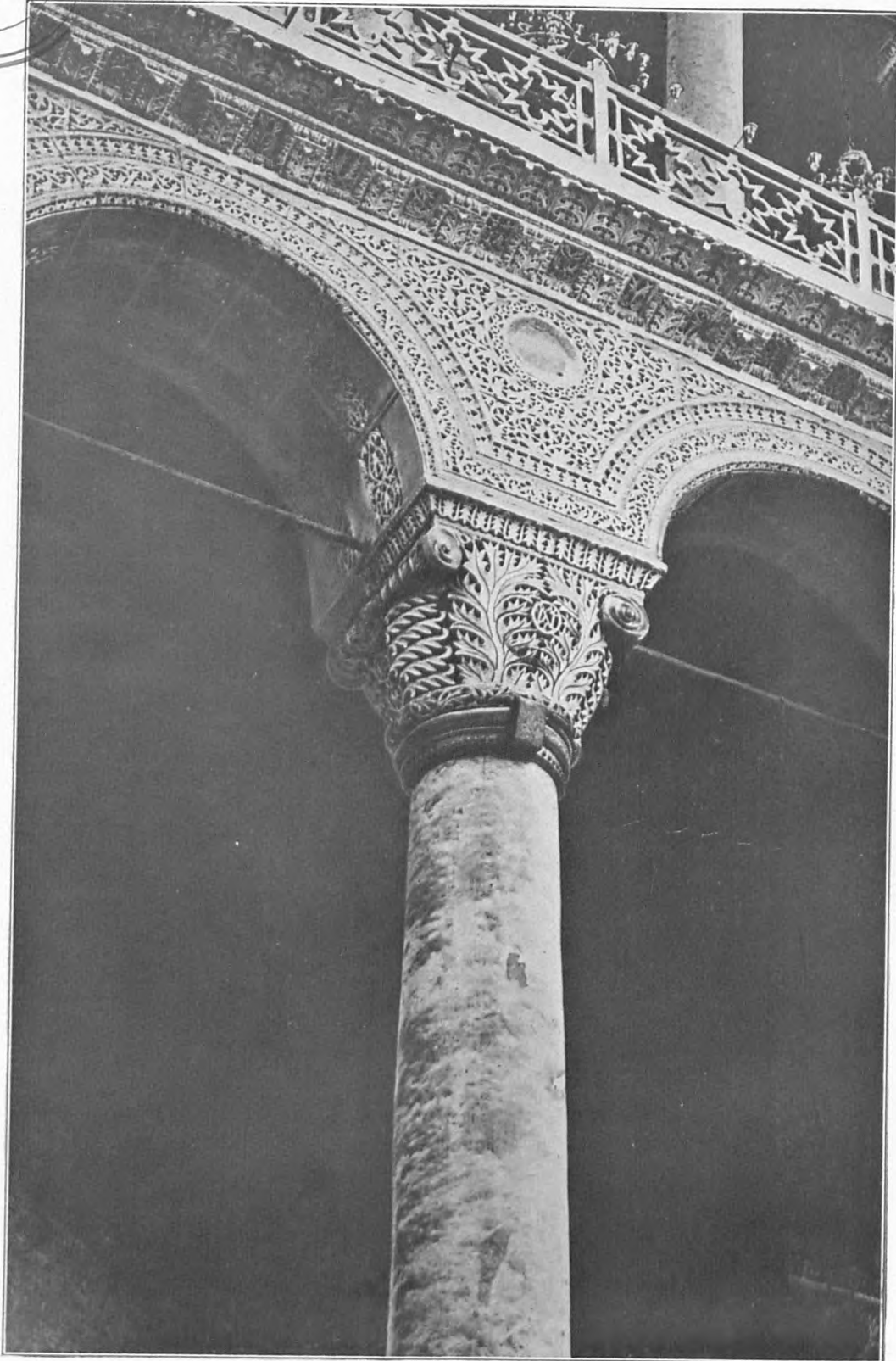
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

MA'

Η ΕΝ ΤΩΙ ΝΑΩΙ ΠΡΟΣΩΠΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΙΣΤΩΝ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

[ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ]

ΓΕΝΙΟΥ Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΟΥ

ΕΚΦΡΑΣΙΣ

ΤΗΣ

ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

ΗΤΟΙ

ΜΕΤΕ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΝ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΝ ΤΩΝ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ Β

ΕΚΤΥΠΩΘΕΙΣ ΦΙΛΟΤΙΜΩΣ ΔΑΠΑΝΗ

ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

ΕΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Α. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΩΝ

ΕΠΙΤΕΧΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΝ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ, ΤΗΣ ΠΡΟΫΠΕΡΕΣ, ΤΗΣ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΤΩΝ ΕΒΛΩΝ ΝΑΡΘΗΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ, ΤΩΝ ΝΑΪΣΚΩΝ

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΟΥ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΥ, ΤΩΝ ΒΑΘΜΙΑΤΩΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡΕΘΩΝ ΑΝΟΔΩΝ,

ΤΩΝ ΚΟΧΛΙΩΝ Η ΛΑΒΥΡΙΝΘΩΝ, ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΕΘΩΝ

Η ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΩΝ

ΜΕΤΑ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑ ΕΝ ΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩ ΣΧΗΜΑΤΩ
ΚΑΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΟΛΟΣΕΛΙΑΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

TEUBNER'S VERLAG VON B. G. TEUBNER IN LEIPZIG

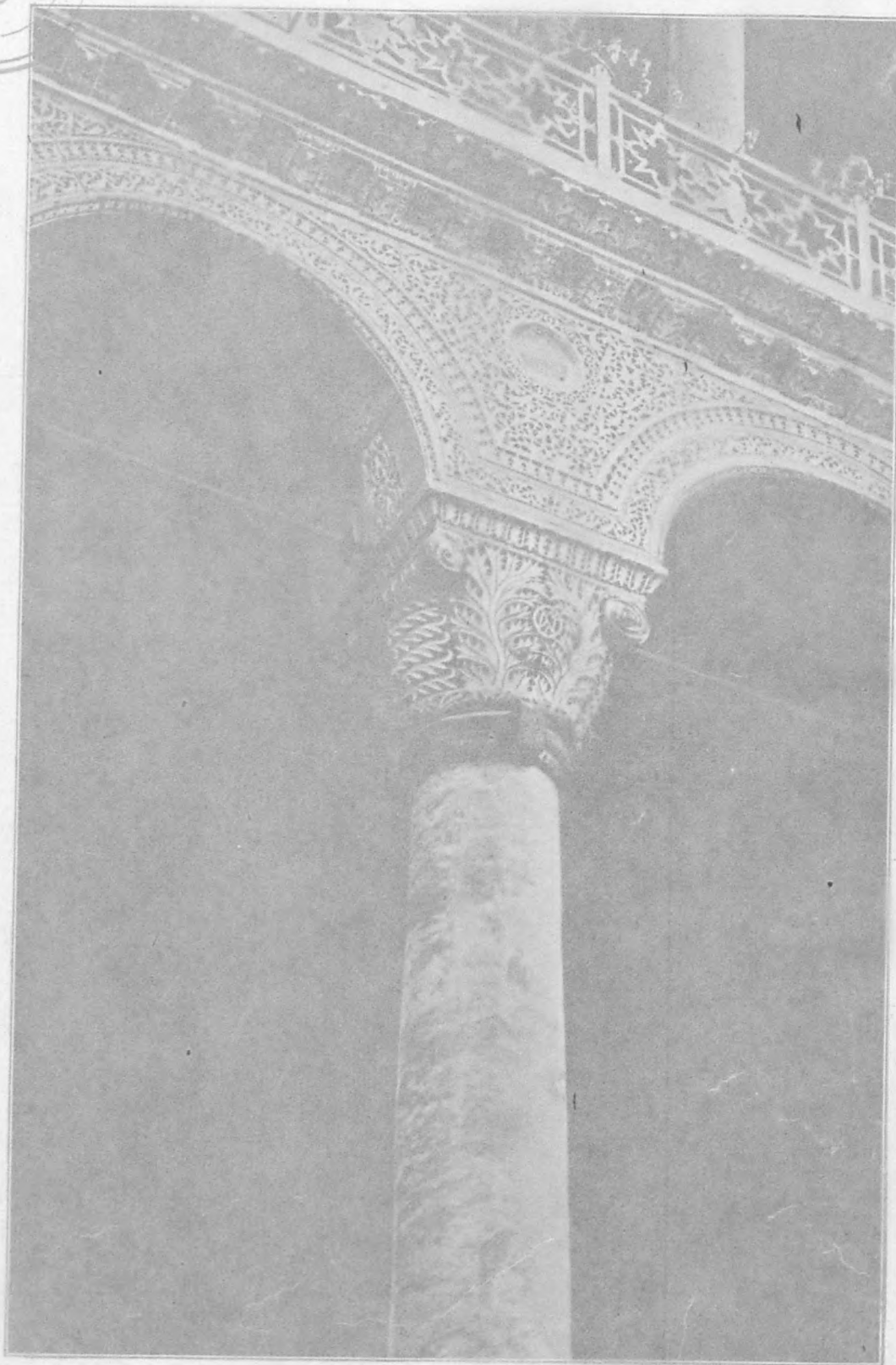
ΤΥΠΟΙΣ Π. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΚΑΤΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ 1905

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

MA

Η ΕΝ ΤΩΙ ΝΑΩΙ ΠΡΟΣΩΠΙΣ ΤΩΝ ΜΕΡΙΣΤΩΝ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

[ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ]

ΕΥΓΕΝΙΟΥ Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΟΥ

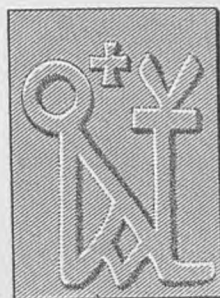
ΕΚΦΡΑΣΙΣ

ΤΗΣ

ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

ΗΤΟΙ

ΜΕΛΕΤΗ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ
ΥΠΟ ΕΠΟΨΙΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΝ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΝ
ΤΟΥ ΠΟΛΥΘΡΥΛΗΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΤΟΜΟΣ Β'

ΕΚΤΥΠΩΘΕΙΣ ΦΙΛΟΤΙΜΩΙ ΔΑΠΑΝΗΙ
ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ

ΠΑΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Α. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΩΝ ΤΗΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΝ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ,
ΤΟΥ ΑΜΒΩΝΟΣ, ΤΗΣ ΣΟΛΕΑΣ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ, ΤΗΣ ΠΡΟΘΕΣΕΩΣ,
ΤΟΥ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΥ, ΤΩΝ ΕΩΙΩΝ ΝΑΡΘΗΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΩΝ, ΤΩΝ ΝΑΪΣΚΩΝ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΟΥ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ,
ΤΩΝ ΣΤΟΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΥ, ΤΩΝ ΒΑΘΜΙΔΩΤΩΝ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΙΩΝ ΑΝΟΔΩΝ,
ΤΩΝ ΚΟΧΛΙΩΝ Η ΛΑΒΥΡΙΝΘΩΝ, ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΙΩΝ
Η ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΩΝ

ΜΕΤΑ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩΝ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑ ΕΝ ΤΩ ΚΕΙΜΕΝΩ ΣΧΗΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΟΛΟΣΕΛΙΔΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

KOMMISSIONSVERLAG VON B. G. TEUBNER IN LEIPZIG

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΚΑΤΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΝ 1908

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

ΤΟΥ γνωστοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Μαρασλείου Βιβλιοθήκης ἐξαίφνης τοῦ τῆδε βίου ἀπάραντος, τὸ ἔργον αὐτοῦ, παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν, διεκόπη καὶ παντελῶς ἐξέλιπε, διότι ὁ τοῦτον κατακληρονομήσας εἰς οὐδὲν λογισάμενος τὰς ἐγγράφους καὶ ἱερὰς συστάσεις καὶ ὑποσχέσεις τοῦ διαθέτου καὶ εὐεργέτου αὐτοῦ, ἀπέκρουσε πᾶσαν περὶ ἐξακολουθήσεως τοῦ παρόντος συγγράμματος ὑπόμνησιν.

Ἀλλά, τύχη ἀγαθῇ, δὲν ἠπειλήθη ἡ συμπλήρωσις τοῦ βιβλίου τούτου, καθότι οἱ σεπτοὶ θεῖοί μου, Κύριοι ΠΑΝΤΟΛΕΩΝ καὶ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΙ, αὐθορμήτως προσηνέχθησαν ἵνα, μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτοὺς πρὸς πᾶν κοινωφελές ἔργον προθυμίας καὶ γενναιότητος, φανῶσι τὰ μέγιστα ἄρωγοὶ ἐν τῇ ἀποπερατῶσει τοῦ πονήματος. Ἐφ' ᾧ καὶ ἐγγράφως θεωρῶ καθῆκον ἱερὸν καὶ ἀπαραίτητον ἵνα ἐκφράσω αὐτοῖς τὴν δικαίαν καὶ βαθυτάτην μου εὐγνωμοσύνην, καίπερ συνειδῶς ὅτι ἡ μετριοφροσύνη τῶν γεραῶν ἀνδρῶν αὐστηρῶς ἀποστέργει τὰς τοιαύτας ἐκδηλώσεις.

Ἐν Ἀθήναις, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1908.

Ε. Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ

119070911

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΥ Γ'
ΚΑΙ
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗΣ
ΤΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ο ΝΑΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Λαμπρότης τοῦ Οἰκοδομήματος. — Διὰ τῶν βασιλικῶν πυλῶν μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὸ φωτοπερίχυτον ⁽¹⁾ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένους, ὅπερ ἀπ' αὐτῆς ἤδη τῆς φλιᾶς τοῦ μεγίστου πυλῶνος ἐκτυλίσσεται ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀχανεῖ ἐκτάσει. Δὲν ὑπάρχει δ' ἐν τῷ κόσμῳ οἰκοδόμημα, οὔτινος ἡ ἐσωτερικὴ θέα νὰ εἶνε τοσοῦτον ἐκπαγλὸς καὶ θαυμασία. Τὸ δὲ κατ' ἐξοχὴν ἀερώδες ἐκεῖνο, προῖδὸν τῆς συνεχοῦς τῶν ἐρεισμάτων ὑποχωρήσεως, συνδυαζόμενον τῷ παρὰ τόλμην γιγαντιαίῳ, ὥς καὶ τῇ τοῦ ὑλικοῦ πολυτελείᾳ, ἀνέκαθεν διήγειρε τὴν ἐκπληξιν, τὸ σέβας καὶ τὸν θαυμα-

(1) Ἐν τῷ Πανηγυρικῷ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ τῶν Ἐκκλησιῶν Οἰκοδομῇ, Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου περιγράφει τὸν ἐν Τύρῳ ναὸν ὡς «λαμπρὸν καὶ φωτὸς ἔμπλεον τὰ τε ἐνδοθεν καὶ τὰ ἐκτός» (ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 20, σ. 876).

Γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπετροπιάζετο τὰς σκοτεινάς ἐκκλησίας. Ἐν προσθήκῃ δὲ τοῖς ἐν σ. 108 τοῦ Α' τόμου περὶ τῆς φωτεινότητος τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐκτεθεῖσι, παρέχω ἐνταῦθα καὶ τὰς ἐξῆς τοῦ Προκοπίου μαρτυρίας· «Τοῦ δὲ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ἱερὸν εὔρεν [ὁ Ἰουστινιανὸς] ἐν Βυζαντίῳ βραχὺ τε καὶ ἀφεγγές ἄγαν.... εὐμέγεθες δὲ τεκτηνόμενος κατὰ τὸν νῦν φαινόμενον τρόπον ἐς κάλλος μεταβιβάσει θαυμάσιον οἶον» (*Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 185-186). «Τό τε γὰρ ἐν ἀριστερᾷ τοῦ κόλπου Λαυρεντίου ἁγίου μαρτύριον ἀφεγγές τε τὰ πρότερα ὄν καὶ σκότους ἀτεχνῶς ἔμπλεον, μεθαρμοσάμενος,.... εἰς τὸν νῦν φαινόμενον ἀνέθηκε τρόπον» (*Ἀντόθι*, σ. 193). Πάλιν «τὴν πρότερον οἰκοδομίαν [τοῦ ἐν ΚΠ. τεμένους τῶν Ἀγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ] ἄκοσμον τε καὶ ἄδοξον οὖσαν οὐδὲ ἀξιόχρεων τηλικαῖς ἀγίοις ἀνεῖσθαι, κάλλει τε καὶ μεγέθει τὸν νεὼν κατελάμπρυνε καὶ φωτὸς αἴγλη, ἄλλα τε πολλὰ οὐ πρότερον ὄντα ἀνέθηκεν» (*Ἀντόθι*, σ. 193-194).

Φωτεινοὶ ἦσαν ὡσαύτως καὶ οἱ μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἐγερόντες ναοί, ὥστε ὅταν ὁ πολὺς Βούρκχαρτ ὁμίλῃ περὶ τοῦ σκοτεινοῦ δῆθεν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν (γαλλ. μετάφρασις τοῦ *Cicerone, Guide de l'Art en Italie*, κεφ. ῥωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς) ἐκφράζει τι διαμετρικῶς ἀντίθετον τῆς ἀληθείας.

σμὸν ἀπάντων τῶν ἐπισκεψαμένων τὸ ἀθάνατον τοῦτο ἀριστούργημα τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς διανοίας.

Τὸ μέγα δημιουργικὸν τοῦ Ἀνθεμίου ἔργον διέμεινεν, ὡς εἰκός, ἀμίμητον. Αἱ ἄπειροι καὶ ἀνυπέρβλητοι, οὕτως εἰπεῖν, δυσχέρειαι τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ, οἱ πολύπλοκοι δηλονότι ὄροι ἰσορροπίας, ἡ λαμπρότης τῶν μονολίθων κιόνων, καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸ ἀδύνατον τῆς τοῦ διαγράμματος ἐλαττώσεως, ὑπὲρ τὸ δέον σμικρυνούσης τὰς διαστάσεις τοῦ βήματος, ἀπετέλουν προσκόμματα ἱκανὰ ὅπως συμπνίξωσιν ἐν τῇ συλλήψει αὐτῆς ἔστω καὶ τὴν ἐν σμικρᾷ τῇ κλίμακι ἀπόπειραν ἀντιγραφῆς.

Αἱ κατὰ καιροὺς περιγραφαὶ τοῦ τεμένους. — Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν δεκατεσσάρων σχεδὸν ἑκατονταετηρίδων τῆς τοῦ κτιρίου ὑπάρξεως τὸ κάλλος τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐξυμνήθη ὑπὸ πλείστων ἱστορικῶν, ἡμεδαπῶν τε καὶ ἀλλοδαπῶν, καὶ ἔνεκα τοῦ μεγάλου ἐνδιαφέροντος τῶν τοιούτων ἀφηγήσεων πρόσφορον ἡγοῦμαι ἵνα παραθέσω ἐνταῦθα τὰς κυριωτέρας ἐξ αὐτῶν.

α'. «Θέαμα οὖν ἡ ἐκκλησία κεκαλλιστευμένον γεγένηται», ἔγραφεν ὁ Προκόπιος μικρὸν μετὰ τὰ πρῶτα ἐγκαίνια (537), «τοῖς μὲν ὁρῶσιν ὑπερφυές, τοῖς δὲ καὶ ἀκούουσι παντελῶς ἄπιστον. ἐπῆρται μὲν γὰρ ἐς ὕψος οὐράνιον ὅσον, καὶ ὥσπερ τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων ἀποσαλεύουσα ἐπινένευκεν, ὑπερκειμένη τῇ ἄλλῃ πόλει, κοσμοῦσα μὲν αὐτήν, ὅτι αὐτῆς ἐστίν, ὠραῖζομένη δέ, ὅτι αὐτῆς οὔσα καὶ ἐπεμβαίνουσα τοσοῦτον ἀνέχει, ὥστε δὴ ἐνθὲνδε ἡ πόλις ἐκ περιωπῆς ἀποσκοπεῖται. εὖρος δὲ αὐτῆς καὶ μῆκος οὕτως ἐν ἐπιτηδείῳ ἀποτετόρνενται, ὥστε καὶ περιμήκης καὶ ὅλως εὐρεῖα οὐκ ἀπὸ τρόπου εἰρήσεται. κάλλει δὲ ἀμυθήτῳ ἀποσεμνύνεται. τῷ τε γὰρ ὄγκῳ κεκόμψευται καὶ τῇ ἁρμονίᾳ τοῦ μέτρου οὔτε τι ὑπεράγαν οὔτε τι ἐνδεῶς ἔχουσα, ἐπεὶ καὶ τοῦ ξυνειθισμένου κομπωδεστέρα ἐπιεικῶς ἐστί, φωτὶ δὲ καὶ ἡλίου μαρμαρυγαῖς ὑπερφυῶς πλήθει»⁽²⁾.

«Ὅπηνίκα δέ τις εὐξόμενος ἐς αὐτὸ ἴοι, ξυνίησι μὲν εὐθύς ὡς οὐκ ἀνθρωπεῖα δυνάμει ἡ τέχνη ἀλλὰ Θεοῦ ῥοπῇ τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτετόρνενται ὁ νοῦς δὲ οἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπαιρόμενος ἀεροβατεῖ, οὐ μακρὰν που ἡγούμενος αὐτὸν εἶναι, ἀλλ' ἐμφιλοχωρεῖν μάλιστα οἷς αὐτὸς εἴλετο. καὶ τοῦτο οὐ τὴν πρώτην ἰδόντι ξυμβαίνει ἀλλὰ διηνεκὲς ἐκάστω ταῦτο τοῦτο δοκεῖ ὥσπερ ἐνθάδε τῆς ὄψεως ἀρχομένης»⁽³⁾.

β'. Μετὰ τὴν τελετὴν τῶν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ γενομένων δευτέρων ἐγκαινίων (563) Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος ἀπεστήθισε τοὺς ἐξῆς στίχους:

«Πᾶς βροτὸς ἀγλαόμορφον ἐς οὐρανὸν ὄμμα τανύσας
οὐκ' ἐπιδὴν τέτληκεν ἀναγναμφθέντι τραχήλῳ
κύκλιον ἀστροχίτωνος ἰδεῖν λειμῶνα χορείης,
ἀλλὰ καὶ ἐς χλοάουσαν ἀπήγαγεν ὄμμα κολώνην,
καὶ ῥόον ἀνθεμόεντος ἰδεῖν ἐπόθησεν ἀναύρου
καὶ στάχυν ἡβώοντα καὶ εὐδένδρου σκέπας ὕλης
πώεά τε σκαίροντα καὶ ἀμφιέλικτον ἐλαίην,

(²) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 174. Ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς οὕτω περιγράφει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐν Βλαχέρναις μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου: «Μάλιστα δὲ ἂν τις ἀγασθῇ τοῦ ἱεροῦ τοῦδε εἶσω γινόμενος τὸ μὲν ὑπερογκὸν τοῦ σφαλεροῦ χωρὶς τεταγμένον ὁρῶν, τὸ δὲ μεγαλοπρεπὲς τοῦ ἀπειροκάλου ἐλεύθερον» (*Αὐτόθι*, σ. 184).

(³) *Αὐτόθι*, σ. 179.

ἄμπελον ἐνθαλέεσσιν ἐπικλινθεῖσαν ὀράμνοις,
καὶ χαροποῦ γλαυκῶπιν ὑπὲρ πόντοιο γαλήνην
ξαινομένην πλωτῆρος ἀλιβρέκτοισιν ἐρετμοῖς.
εἰ δέ τις ἐν τεμένεσσι θεουδέσιν ἵχνος ἐρεῖσει,
οὐκ ἐθέλει παλίνρπον ἄγειν πόδα, θελγομένοις δὲ
ὄμμασιν ἔνθα καὶ ἔνθα πολύστροφον αὐχένα πάλλει
πᾶς κόρος εὐπήληκος ἐλήλათαι ἔκτοθεν οἴκου.
τοῖον ἀειφρούρητος ἀμεμφέα νηὸν ἐγείρει
κοίρανος ἀθανάτοιο Θεοῦ χραισμήτορι βουλῇ » (4).

γ'. «Τοῦτον δὲ πρότερον ἐμπρησθέντα ὑπὸ τοῦ δήμου», λέγει ὁ Ἀγαθίας (565 ±), «σφόδρα περιφανῆ καὶ θαυμάσιον ἤλικον ἐκ βάθρων αὐτῶν καὶ κρηπίδων ἀνεδομήσατο [ὁ Ἰουστινιανός] μεγέθους τε ὑπερβολῇ καὶ σχήματος εὐπρεπεῖα καὶ ποικιλία μετάλλων ἐπικοσμήσας » (5).

δ'. Κατὰ τὸν Εὐάγριον (580 ±), «ἐδομήσατο δὲ (6) μέγα τι καὶ ἀπαράβλητον χοῖμα, οὐχ ἱστορηθὲν πώποτε, τὸν μέγιστον τῆς ἐκκλησίας νηόν, εὐπρεπῆ τε καὶ ἔξοχον, καὶ λόγου δύναμιν ἐκβαίνοντα » (7).

ε'. Κωνσταντῖνος δ' ὁ Ῥόδιος (940 ±) ἱστορεῖ

« Τὸν τῆς Σοφίας οἶκον οὐρανοδρομόν,
ἐκ γῆς ἀναθρώσκοντα πρὸς τὸν αἰθέρα,
καὶ τοὺς χοροὺς φθάνοντα τοὺς τῶν ἀστέρων » (8).

ς'. «Τὴν δὲ ὠραιότητα», ἐρωτᾷ ὁ Ἀνώνυμος (1^η αἰών), «καὶ ὑπερβολὴν τοῦ κάλλους τοῦ κεχρυσωμένου καὶ διηργυρωμένου ναοῦ, ἀπὸ ὁρόφους ἕως ἐδάφους, τίς διηγήσεται; » (9)

ζ'. Μιχαήλ δ' ὁ Ψελλὸς (1070 ±) βλέπει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ «ἔργον ἀμίμητον καὶ ἄντικρυς ἐπὶ γῆς οὐράνιον σφαίρισμα » (10).

η'. Νικηφόρος δὲ Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος (1340 ±) φρονεῖ ὅτι, «μεσιτεύοντος καὶ τοῦ ὑπερφυοῦς ἔργου τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας νεώ, εἴ τί περ τέως προσῆν ἐκείνῳ (11) ἐλάττωμα ἐπικαλυφθήσεται τῇ ἀπείρῳ φιλανθρωπία Θεοῦ » (12).

θ'. Κατὰ τὸν σιρ Ἰωάννην Μάνδεβιλ (1360 ±), ἡ Ἀγία Σοφία εἶνε «ἡ ὠραιότατη καὶ περιφανεστάτη ἐκκλησία τοῦ κόσμου » (13).

(4) Στ. 286-301.

(5) Ἱστορ. ε', ἔκδ. Βόννης, σ. 295.

(6) Ὁ Ἰουστινιανός.

(7) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Ὁξφόρδῃ, 1844, σ. 133.

(8) Ἐκφρασις τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, στ. 359 - 361, ἔκδ. Λεγρᾶν, ἐν Παρισίοις, 1896. Ἡ ἔκδοσις αὕτη βρίθκει ἀνορθογραφίῳ, ἐν αἷς ὁ συνεχῶς ἀπαντῶν σφαλὲρὸς τονισμὸς τῶν ἐγκλινομένων λέξεων καὶ ἡ χρῆσις κορωνίδος ἀνευ κράσεως δεικνύουσιν ἡμῖν τὸν ἐκδότην τοῦ ποιητοῦ τούτου ὡς ἀγνοοῦντα προδήλως τοὺς στοιχειώδεις κανόνας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης.

(9) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 77.

(10) Ἐγκωμ. εἰς Μιχαὴλ Κηρουλάριον, ἐν Σάθα *Μεσαιωνικῇ Βιβλιοθήκῃ*, τ. δ', σ. 326.

(11) Τῷ Ἰουστινιανῷ.

(12) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 147, σ. 301.

(13) Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 508.

ι'. « Ἀλλὰ ναὸς ἐκεῖνος », λέγει Μανουήλ ὁ Χρυσολωρᾶς (1390 ±), « ᾧ καλῶς ποιῶν ἐκεῖνος τοῦνομα τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἐπεφήμισε (ἔστι γὰρ ὄντως οὐκ ἀνθρωπίνης σοφίας ἔργον) ». Καὶ πάλιν « Οὐ τοὺς κίονας, οὐ τὰς ψηφίδας, οὐ τὰς τῶν τοίχων μαρμαρώσεις, οὐ τὴν ὕelson, οὐ τὸν ἐν αὐτῇ χαλκόν, οὐ τὸν μόλιβδον, οὐ τὸν σίδηρον, οὐ τὴν σάπφειρον, οὐ τὸν χρυσόν, οὐ τὴν ὕelson αὐθις τὴν ἐν ταῖς ψηφίσιν, οὐκ ἄλλο ὅτιοῦν μέρος ἀκριβῶς δυναίμεθα καταλέξει » (14).

ια'. Ὁ δὲ Φραντζῆς ἀναφέρει (1453) « τὸν παμμέγιστον ἐκεῖνον ναὸν καὶ θειότατον τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τὸν οὐρανὸν τὸν ἐπίγειον, τὸν θρόνον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, τὸ χερουβικὸν ὄχημα καὶ στερέωμα δεύτερον, τὴν Θεοῦ χειρῶν ποιήσιν, τὸ θέαμα καὶ ἔργον ἄξιον, τὸ πάσης τῆς γῆς ἀγαλλίαμα, τὸν ὥραιον καὶ ὡραίων ὡραιότερον » (15).

ιβ'. Ὁ Δάλλαουαι παρατηρεῖ (1795 ±) ὅτι « τὸν ναὸν καλύπτει ἔκτασις ὀρόφων, ἣτις εἶνε θαῦμα τῆς τέχνης, καὶ ἣτις ἔχει, καθὰ φαίνεται, ὑπεράνθρωπον θεῶν μεγαλοπρεπείας » (16).

ιγ'. Κατὰ τὸν Δὲ Βήαρ (1850 ±), « μετὰ παρέλευσιν δεκατεσσάρων σχεδὸν ἑκατονταετηρίδων ἡ Ἀγία Σοφία ἐξακολουθεῖ ὑψοῦσα τὸν θόλον ἐκεῖνον, ὅστις εἶνε ὁ πρῶτος ὁ εἰς σημαντικὸν ἐγεργηθεὶς ὕψος, καὶ διαμένει ἡ μήτηρ ἐκκλησία, οὕτως εἰπεῖν, παντὸς θολοσκεποῦς ἱεροῦ τῆς Εὐρώπης. Κατ' ἀπομίμησιν δὲ τοῦ ἀπαράμιλλου τούτου προτύπου ᾠκοδομήθησαν ὁ τε Ἅγιος Μάρκος Βενετίας, καὶ ὁ θόλος τῆς Φλωρεντίας, καὶ ὁ ἡμέτερος Ἅγιος Παῦλος, καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ Ἅγιος Πέτρος » (17).

ιδ'. « Ἀμα δὲ ἔμβη τις εἰς τὸν ναὸν τοῦτον », λέγει ὁ Βυζάντιος (1850), « περιλαμβάνει διὰ μιᾶς τὴν ὅλην ἐσωτερικὴν αὐτοῦ θεῶν, καὶ εἶν' ἀδύνατον ἵνα μὴ ἐκπλαγῇ διὰ τὸ κολοσσαῖον καὶ ἐνταυτῷ εὐάρμοστον τῶν ἀναλογιῶν αὐτοῦ ὅλων. . . . Ἰδίως δὲ διεγείρει τὴν ἐκπληξιν τὸ παράτολμον μέγεθος τῶν ἀψίδων καὶ τοῦ θόλου. Τὸ δὲ ἀμέσως προσβάλλον τὴν ὄρασιν εἶνε τὸ πρὸς ἀνατολὰς μέγα τόξον, ἡ ἡμικύκλιον, σκεπασμένον μὲ ἡμιθόλιον. Περὶ αὐτὸ δὲ τὸ μέγα τόξον, ἐπέχον ὅλον τὸ πρὸς ἀνατολὰς πλάτος τοῦ μεγάλου θόλου, κάμπτονται τρία ἄλλα μικρότερα, τὸ μὲν ἐκ δεξιῶν, τὸ δὲ ἐξ ἀριστερῶν, καὶ τὸ τρίτον ἐν τῷ μέσῳ εἰς σχῆμα κόγχης, σκεπασμένα ὡσαύτως μὲ ἡμιθόλια. . . . Ἡ ἀλληλουχία δὲ τῶν τεσσάρων τούτων ἡμιθολίων μετὰ τοῦ θόλου, αὐξάνουσα τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ, καὶ ἀποδεικνύουσα ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ἀχανὲς τοῦ κτιρίου, ἀποτελεῖ κυρίως τὸ ἐκπληκτικὸν καὶ ἀπαράμιλλον τοῦ θεάματος » (18).

ιε'. Ὁ δὲ Φοσσάτης (1852) σημειοῖ τάδε « Μένει τις ἐκθαμβὸς πρὸ τόσοῦ μεγαλείου, καὶ δὲν γνωρίζω μνημεῖον ἐν τῷ κόσμῳ διαστάσεων τοσοῦτον πελωρίων καὶ μεγαλοπρεπῶν. Αὕτη εἶνε τῷ ὄντι ἡ κατοικία τῆς Θεότητος » (19).

ισ'. Κατὰ τὸν Σάλτζεμπεργ πάλιν (1854), « ὀλίγα ἔργα τῆς τε ἀρχαίας καὶ νεωτέρας ἐποχῆς ἐξήσκησαν ἐπὶ τῆς τέχνης ἐπιρροὴν τόσον μακρὰν διαδεδομένην καὶ μόνιμον, ὅσον ἡ θαυμασία αὕτη οἰκοδομὴ τοῦ 5' αἰῶνος. Κατὰ δὲ τὸ τολμηρὸν τῶν ὀροφῶν, καὶ τὴν ἐκθαμβητικὴν

(14) *Πρὸς Ἰωάννην Βασιλέα*, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 156, σ. 48-49.

(15) *Χρονικόν*, ἔκδ. Βόννης, σ. 289.

(16) *Constantinople Ancient and Modern*, γαλλ. μετ. Μογελλέτου, ἐν Παρισίῳ, 1798, τ. β', σ. 93.

(17) *Picturesque Sketches of Greece and Turkey*, ἐν Λονδίῳ, 1850, τ. β', σ. 180-181.

(18) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 471-472.

(19) *Aya Sofia*, σ. 2.

θέαν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὁ ναὸς οὗτος ὑπερβάλλει ἀπάσας τὰς τε προγενεστέρας καὶ μεταγενεστέρας ἐκκλησίας » (20).

ιζ'. Ὁ Θεόφιλος Γωτιέρος παρετήρησε (1854) τάδε· « Παρὰ τοὺς παντοίους ἐξευτελισμούς, οὓς ὑπέστη, ἡ Ἀγία Σοφία ὑπερτερεῖ εἰς ἐτι ἀπάντων τῶν χριστιανικῶν ναῶν οὓς εἶδον· καὶ δέον νὰ εἴπω ὅτι ἐπεσκέφθην πολλούς » (21).

ιβ'. Ὡσαύτως καὶ ὁ σιρ Γίλβερτ Σκῳτ (ιθ' αἰών)· « Τὸ ἐσωτερικὸν μοὶ παρίσταται, ὑπὸ τινος ἐπόψεως, ὡς τὸ τολμηρότερον καὶ μεγαλοπρεπέστερον ἅμα ὅπερ ποτὲ ἐσχεδιάσθη » (22).

κ'. Πάλιν, κατὰ τὸν Φέργουσσων (ιθ' αἰών), « ἔσωθεν τοῦλάχιστον, τὸ συμπέρασμα ἐπιβάλλεται ὡς ἀναπόφευκτον ὅτι ἡ Ἀγία Σοφία εἶνε ἡ τελειότερα καὶ περικαλλεστέρα ἐκκλησία ἣτις ἠγέρθη μέχρι τοῦδε ὑφ' οἰουδήποτε χριστιανικοῦ λαοῦ » (23).

κα'. « Ὁ πάνσεπτος ναός », λέγει ὁ Γ. Θεόφιλος (1879), « τὸ σύμβολον τῆς πάλαι κραταιᾶς ὀρθοδοξίας, ἡ κατοικία τῶν αἰώνων καὶ τὸ καύχημα τοῦ χριστιανισμοῦ » (24).

κβ'. Ὁ δὲ Λύβκε (ιθ' αἰών) βλέπει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ « τὸ κορυφαῖον ὑπόδειγμα ὅλων τῶν μελλόντων χρόνων » (25).

κγ'. Κατὰ τὸν Σουαζήν (1899), « ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς γνώσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς προπαρασκευῆς, ἡ Ἀγία Σοφία εἶνε ἀριστούργημα. Ἡ ἐπιστήμη τῶν ἐντυπώσεων, ἡ τέχνη τῶν ἀντιθέσεων, καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς διακοσμήσεως, δὲν ἠδύναντο νὰ λάβωσι μείζονα ἀνάπτυξιν ».

« Οὐδέποτε ἡ στερεότης καὶ ἡ τόλμη, τὸ ζωηρὸν τῆς χροιάς καὶ τὸ καθαρὸν τῶν γραμμῶν, οὐδέποτε ἡ μεγαλόνοια τῆς Ῥώμης καὶ ἡ τῆς Ἀνατολῆς συνεδυάσθησαν ἐν ἐκπληκτικωτέρῳ καὶ ἀρμονικωτέρῳ συνόλῳ » (26).

κδ'. Τέλος ὁ Ἀλέξανδρος βὰν Μίλλιντζεν (1904) φρονεῖ ὅτι « κατὰ τὴν ἐλαστικότητα ἀναπτύξεως, τὴν χάριν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς πρὸς τὰ ἄνω αὐτῆς πορείας, τὴν ἔκτασιν, καὶ τὴν εὐχέρειαν μεθ' ἧς ἀνήρτηται ἐν τῷ ἀέρι, δὲν ὑπάρχει στέγη οἷα ἡ θολωτὴ ὀροφὴ ἣτις ἐκτυλίσσεται ἄνωθεν τοῦ χώρου τοῦ ἐκτεινομένου ἀπὸ τῶν βασιλικῶν πυλῶν ἄχρι τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Ἀγίας Σοφίας ».

Ἀναλογιζόμενοι δὲ ὅτι κρατεῖται ἐν ἰσορροπίᾳ ἐφ' ἀψίδων καὶ κιόνων, ὅτι μετεωρίζεται ἀπὸ τριπλῶν κογχῶν εἰς ἡμιθόλιον, καὶ πάλιν ἀπὸ ἡμιθολίου εἰς θόλον, αἰεὶ τολμηρότερον, αἰεὶ ὑψηλότερον, καὶ αἰεὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον συγκλίνουσα, καὶ ὅτι καταλήγει ἄνωθεν στεφάνου τεσσαράκοντα παραθύρων, δι' ὧν ἀναφαίνεται ὁ λαμπρὸς οὐρανός, δὲν ἀποροῦμεν ὅτι παρέστη ὡς στερέωμα οὐράνιον, καὶ ὅτι ἐπὶ πλείονας τῶν δεκατριῶν ἑκατονταετηρίδων οἱ ἄνθρωποι προσηυχήθησαν ὑπ' αὐτήν, ἐνδομύχως αἰσθανόμενοι ὅτι „Αὕτη εἶνε τῷ ὄντι ἡ κατοικία τοῦ Θεοῦ!“ » (27).

Ῥυθμός. — Κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ναοῦ τυγχάνει ὁ ἐπὶ κογχῶν φερόμενος θόλος. Ὁκτάγωνα δ' ἔσωθεν κογχοειδῆ, θολοσκέπαστα ἰδρύματα, παρεμφερῇ τῷ τοῦ τεμένους βαпти-

(20) *A. B. v. C.*, σ. 14.

(21) *Constantinople*, ἐν *Bibl. Charpentier*, ἐν Παρισίοις, 1899, σ. 272-273.

(22) Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 508.

(23) *Αὐτόθι*, σ. 508.

(24) Ῥεπίτομος *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*, ἐν Σμύρνῃ, 1879, σ. 148.

(25) « The highest model of all future ages » (Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 508).

(26) *Histoire de l'Architecture*, ἐν Παρισίοις, 1899, τ. β', σ. 50 καὶ 51.

(27) Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν συγγραφέα.

στῆρι, ἀπαντῶμεν ἤδη τοῦλάχιστον ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Χριστοῦ, ἐν τε τοῖς ἀνακτόροις καὶ ταῖς θέρμαις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, ἐνῶ ἀκολούθως καὶ ναοὶ ὠκοδομοῦντο κατὰ τὸ κομψὸν ἐκεῖνο πρότυπον⁽²⁸⁾.

Ἄλλ' ἡ Ἁγία Σοφία δὲν παρίσταται ἡμῖν μόνον ὡς κοχλοειδὲς μέλαθρον, διότι ἔχει ἐν ταύτῃ καὶ τι τῆς βασιλικῆς. Ὅθεν καὶ δύναται τις νὰ ἀποκαλέσῃ αὐτὴν *θολοσκεπῇ, κογχοειδῇ βασιλικῇ*⁽²⁹⁾, ἐν ᾗ ἡ μεγαλόνοια τῶν μικρασιατῶν ἐλλήνων ἀρχιτεκτόνων συνεδύασεν ἐν θαυμα-

(28) Ἡ ἀπὸ τοῦ ἀπλουστάτου θαλαμίσκου ἡ ἀναψυκτήρος τοῦ κοχλώδους κτιρίου ἐξέλιξιν εἰς τὴν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ περιωπὴν αὐτοῦ εἶνε ἐναργὴς καὶ ἀναμφίλογος, ὅθεν καὶ δυνάμεθα νὰ ἐκθέσωμεν αὐτὴν ὧδε.

α'. Ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ. — Ὀκτάγωνα τετράκογχα παρατηροῦνται ἐν τοῖς ἀνακτόροις τοῦ Αὐγούστου (ἴδε τὸ μέγα καὶ ἀξιάγαστον ἔργον τῶν Δεχίου καὶ Βεζόλδου, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*, ἐν Στουτγάρδῃ, ἄτλαντος τ. α', 1887, πίναν α', σ. 3).

β'. Ἐποχὴ προγενεστέρα τοῦ 79 μ. Χ. — Κυκλοτερὲς θάλαμος σὺν τέτταρσι κόγχαις ἀπαντᾷ ὡς ἀναψύξεως αἴθουσα (*frigidarium*) ἐν ταῖς θέρμαις τοῦ φόρου Πομπηίας (*Αὐτόθι*, πίναν α', σ. 1).

γ'. Ἔτος 215 ±. — Ἐντὸς τῶν θερμῶν τοῦ Καρκαλάλα ἐν Ῥώμῃ ὑπάρχει ὀκτάγωνος στοά, ὁμοία τῇ βαπτιστῇ τῆς Ἁγίας Σοφίας, παρουσιάζουσα οὕτω τὰς τέσσαρας τῶν γωνιῶν κόγχας (*Αὐτόθι*, πίναν α', σ. 2).

δ'. Ἔτος 305 ±. — Ὁ ἐν Σπαλάτῳ ὑπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐγερεῖται ναὸς τοῦ Διὸς σύγκειται ἐξ ὀκταγώνου κιονωτοῦ, θολοσκεποῦς, ὑποκρατουμένου ὀκτὼ τόξοις, ὧν τὰ τῶν γωνιῶν τυγχάνουσι κογχοειδῇ (*Αὐτόθι*, πίναν γ', σ. 1 καὶ 2).

ε'. Ἔτος 335 ±. — Ὁ Κωνσταντῖνος ἐγείρει τὸν ὀκτάγωνον ναὸν Ἀντισοφίας. «Μονογενὲς τι χρῆμα ἐκκλησίας μεγέθους ἕνεκα καὶ κάλλους», λέγει ὁ Εὐσέβιος, «ἀφίερου,.... εἰσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον εἰς ἀμήχανον ἐπάρας ὕψος, ἐν ὀκταέδρου μὲν συνεστώτα σχήματι, οἴκοις δὲ πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ ὑπερφῶν τε καὶ καταγείων χωρημάτων ἀπανταχόθεν περιστοιχούμενον» ὃν καὶ χρυσοῦ πλείονος ἀφθονίᾳ, χαλκοῦ τε καὶ τῆς λοιπῆς πολυτελοῦς ὕλης ἐστεφάνου κάλλει» (*Βίος Κωνσταντίνου*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 20, σ. 1109-1112).

ς'. Ἔτος 370 ±. — Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς οὕτως ἱστορεῖ τὸ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐγερεθὲν τέμενος· «Ἐργον οὐ σιωπῆς ἄξιον, μεγέθει μὲν ὑπὲρ τοὺς πολλούς, κάλλει δὲ σχεδὸν ὑπὲρ ἅπαντας· ὀκτὼ μὲν ἰσοπλεύροις εὐθείαις εἰς ἑαυτὸν ἀπαντῶντα, κίονων δὲ καὶ στοῶν κάλλει διωρόφων εἰς ὕψος αἰρόμενον, καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτῶν πλάσμασιν οὐ λειπομένοις τῆς φύσεως· σφραγὶς δὲ ἄνωθεν καταστράπτοντα, πηγαῖς δὲ φωτὸς πλουσίαις τὰς ὄψεις περιανγάζοντα, ὥσπερ ἀληθῶς φωτὸς οἰκητήριον» (*Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Πατέρα*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 35, σ. 1037).

ζ'. Ἔτος 390 ±. — Γρηγόριος ὁ Νύσσης περιγράφει τὸ ἐξῆς ἱδρυμα· «Σταυρὸς ἐστὶ τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα, τέσσαρσι, ὡς εἰκός, οἴκοις ἀπανταχόθεν ἀναπληρούμενος.... ἀλλ' ἔγκειται τῇ σταυρῷ κύκλος ὀκτὼ γωνίαις διειλημμένος. κύκλον δὲ διὰ τὸ περιφερὲς ὠνόμασα τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα, ὥστε τὰς δύο τοῦ ὀκταγώνου πλευράς, τὰς ἐκ διαμέτρου ἀλλήλαις ἀντικειμένας, δι' ἀψίδων τοῖς τετραγῶν παρακειμένοις οἴκοις τὸν ἐν τῇ μέσῳ συνάπτειν κύκλον· αἱ δὲ ἄλλαι τέσσαρες τοῦ ὀκταγώνου πλευραὶ, αἱ μετὰ τῶν τετραγώνων οἴκων διήκουσαι, οὐδὲ αὐταὶ κατὰ τὸ συνεχὲς εἰς οἴκους ἀποταθήσονται. ἀλλ' ἐκάστη τούτων ἡμικύκλιον περικλείεται κοχλοειδῶς κατὰ τὸ ἄνω περὶ ἀψίδος ἀναπανόμενον.... ἔσωθεν δὲ τῶν διαγωνίων πεσσῶν ἰσάριθμοι παραστήσονται κίονες, εὐκοσμίας τε καὶ ἰσχύος χάριν. ἀνέξουσι δὲ καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀψίδας ταῖς ἔνδοθεν δι' ἰσου συγκατεσκευασμένας. ἄνω δὲ τῶν ὀκτὼ τούτων ἀψίδων διὰ τὴν συμμετρίαν τῶν ὑπερκειμένων θυρίδων, ὁ ὀκτάγωνος οἶκος ἐπὶ τέσσαρας αὐξηθήσεται πῆχεις. τὸ δὲ ἐπ' ἐκείνου στρόβιλος ἐστὶ κωνοειδής, τῆς εἰλήσεως τὸ σχῆμα τοῦ ὀρόφου ἐκ πλατέος εἰς ὀξὺν σφήνα κατακλειούσης» (*Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 46, σ. 1096).

η'. Ἔτος 452. — Τέσσαρες κόγχαι ἀνοίγονται ἐν τῇ τῶν Ὀρθοδόξων βαπτιστῇ Ῥαβέννης, οὗτινος τὸ σχῆμα εἶνε κυκλοτερές.

θ'. Ἔτος 512. — Οἰκοδομὴ τοῦ ἐν Βόζρᾳ (Συρία) ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου, κτιρίου τετραγώνου μὲν ἔξωθεν, κυκλοτεροῦς δὲ τετρακόγχου ἔσωθεν, σὺν θόλῳ ἐπὶ πεσσῶν φερομένῳ (Δὲ Βογούε *Syrie centrale*, ἐν Παρισίοις, 1865-1877, τ. β', πίναν κγ').

ι'. Ἔτος 515. — Οἰκοδομὴ τοῦ ἐν Ἐζορ (Συρία) τεμένους τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τετραγώνου ἔξωθεν ἰδρύματος, ὀκταγώνου δ' ἔσωθεν σὺν τέτταρσι κόγχαις, καλυπτομένου δὲ θόλῳ, ἐπὶ ὀκτὼ πεσσῶν ἐδραζομένῳ (*Αὐτόθι*, πίναν κα').

ια'. Ἔτος 527. — Οἰκοδομὴ τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου, ἐνθα ἀπαντῶσι κόγχαι ἐν τε ταῖς γωνίαις τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐν τοῖς ἄκροις. Ὡς προεῖρήθη, ὁ ναὸς οὗτος ὁρίζει τὴν γέννησιν τοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας ῥυθμοῦ (Α' τόμος, σ. 11), διότι τότε ἤρξατο ἡ ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐπιρροῆς ἀνεξαρτησία τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

ιβ'. Ἔτος 537. — Ἐγκαίνια τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἐχούσης, παρὰ τὰς τῶν γωνιῶν κιονωτὰς κόγχας, καὶ δύο μέγιστα ἡμιθόλια, ὑποβαστάζοντα τὸν θόλον.

(29) Ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν προάγει ἡμᾶς ἵνα διαιρέσωμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτῶν εἰς τὰς ἐξῆς δέκα τάξεις· α'. Βασιλική (δ'-ς' αἰὼν ἰδίως, εἰτα μεγάλως σπανίζει ἢ καὶ ἐκλείπει ἄχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας). — Νέα Βασιλική Ῥώμης

σίῳ καὶ παναρμονίῳ συνόλῳ τὴν χάριν τοῦ κεντρικοῦ θόλου καὶ τῶν ὑπ' αὐτὸν κογχῶν τῷ μεγάλειῳ τῶν εὐμήκων βασιλικῶν στοῶν.

Δέον δὲ νὰ προσθέσωμεν ἐνταῦθα ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς τοῦ ναοῦ ἀρχιτεκτονικῆς δὲν εἶνε ῥωμαϊκά, διότι ἡ μὲν ἀψὶς τυγχάνει τοῦλάχιστον αἰγυπτιακῆς προελεύσεως, ἡ δὲ κόγχη, ἥτις φαίνεται ὡσαύτως χρονολογουμένη ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων, ὠνομάζετο «ζωοθήκη» ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἐνῶ τὸν θόλον ἀπαντῶμεν ἤδη ἐν Μυκῆναις, μακροῦς πρὸ τῆς γεννήσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας χρόνους⁽³⁰⁾.

Διαστάσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ. — Ὁ ἐπέκεινα τοῦ νάρθηκος, σύμψας τοῦ ἐσωτερικοῦ μετὰ τῶν κλιτῶν χώρος τοῦ τεμένους, εἶνε, ὡς εἰκόσ, ὁ μέγιστος ἀπάντων τῶν μεσαιωνικῶν ναῶν, τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ ὑπερνικώσης κατὰ τρεῖς φορὰς καὶ ἐν τρίτον τὸν ἔσω χῶρον τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ

(312), ναὸς Γενεθλίων Βηθλεέμ (8' αἰών), Ὡρσινῇ βασιλικῇ Ῥαβέννης (396), Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης, Καλὰτ Σεμάν (ε' αἰών), μονὴ Στουδίου (463), Ἅγιος Δημήτριος καὶ Ἑσκή Τζουμά Θεσσαλονίκης (ε' αἰών), μικρὸς ναὸς Θαννᾶ (Ἀντιόχεια) (540), ναὸς Παρεντίου (Ἰστρία) (543), Ἅγιος Ἀπολλινάριος ὁ Νεὸς Ῥαβέννης (520 ±), Ἅγιος Ἀπολλινάριος (in Classe) Ῥαβέννης (549), μονὴ Θεοτόκου Σινᾶ (550 ±), κλπ.

β'. Κογχοειδὲς, θολοσκεπὲς ἱδρυμα (8'-9' αἰών). — Ναὸς Ἀντιοχείας (8' αἰών), ὀκτάγωνον Ναζιανζοῦ (8' αἰών), εὐκτήριος οἶκος Νύσσης (8' αἰών), Ἅγιος Σέργιος Βόζρας (Συρία) (512), Ἅγιος Γεώργιος Ἐζρας (Συρία) (515), Ἅγιος Σέργιος ΚΠ. (527), Ἅγιος Βιτάλιος Ῥαβέννης (547), Ἅγιος Λαυρέντιος ὁ μέγας Μεδιολάνων (9' αἰών), κλπ.

γ'. Κυκλοτερὲς, θολοσκεπὲς οἰκοδομὴ σὺν ἐξαρτήσῃ βήματος (ε' αἰών). — Ἅγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης.

δ'. Θολοσκεπὲς, κογχοειδὲς βασιλική (537). — Ἁγία Σοφία ΚΠ.

ε'. Πενταθόλιον σταυροειδὲς (9'-10' αἰών). — Ἅγιοι Ἀπόστολοι ΚΠ. (546), Νέα μεγάλη ἐκκλησία ΚΠ. (876), Ἅγιος Μάρκος Βενετίας (1071).

ς'. Δικύμβalon ἄνωρον. (9' αἰών). — Ἁγία Εἰρήνη ΚΠ.

ζ'. Θόλος ἐπὶ τεσσάρων ἡμικυλίνδρων ἐδραζόμενος (9'-10' αἰών). — Θεοτόκος τῆς Διακονίσσης ΚΠ. (600 ±), ναὸς Ἡρακλείας τῆς ἐπὶ Προποντίδι (9' αἰών ±), Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης (10' αἰών) ὁ ναὸς οὗτος θεωρεῖται συνήθως ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δὴ τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀνθεμίου, ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη ἄρδην ἀνατρέπεται, α' διὰ τῆς σιωπῆς τοῦ Προκοπίου, καὶ β' διὰ τῆς εὐτελοῦς κατασκευῆς, ὅπως ὑποδεεστέρας τῶν ἔργων τοῦ δαιμονίου ἐκείνου μηχανοποιοῦ. Δὲν εἶνε δὲ δυνατόν νὰ θεωρήσῃ τις αὐτὸν προγενέστερον τῆς Ἁγίας Σοφίας, διότι τοιαῦτα ἱδρύματα δὲν φκοδομοῦντο πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀλλὰ μετ' αὐτόν, ἡ δὲ παρουσία τῶν δευτερευουσῶν πρὸς ἑὸ κογχῶν, αἵτινες δὲν φαίνονται προσθήκαι, ὡς καὶ ἡ ἐν κυλίνδρῳ διάταξις τῶν παραθύρων τοῦ θόλου ἀποδεικνύουσι, τὸ κατ' ἐμὲ, ὅτι ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ Θεσσαλονίκης δέον νὰ βλέπωμεν οἰκοδόμημα τοῦ 9' ἢ μᾶλλον τοῦ 10' αἰῶνος, κτισθὲν δὲ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ εἰκονομάχου τινὸς βασιλέως, Ἁγία Θεοδοσία ΚΠ. (10' αἰών), Ἅγιος Νικόλαος Μύρας (Λυκία) (10' αἰών ±), Ἅγιος Κλήμης Ἀγκύρας (10' αἰών ±), ναὸς Δερὲ Ἀγζῆ (10' αἰών ±), ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας (10' αἰών), Ἅγιοι Πέτρος καὶ Μάρκος ΚΠ. (10' αἰών ±), μονὴ Μυρελαίου ΚΠ. (10' αἰών), μονὴ Θεοτόκου Στειρίου (Φωκίς) (10' αἰών), μοναὶ τοῦ Παντεπόπτου, τῆς Παμμακαρίστου, τοῦ Παντοκράτορος ΚΠ. (11' αἰών), Κελησᾶ μεστίζητι ΚΠ. (11' αἰών), Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ἐν τῷ Τρούλλῳ ΚΠ. (11' αἰών), μονὴ τῆς Χώρας ΚΠ. (1321), Ἁγία Σοφία καὶ Παναγία Χρυσοκέφαλος Τραπεζοῦντος (ἀμφότεραι τοῦ 1380 ±), κλπ.

η'. Θόλος ἐπὶ δύο πλαγίων ἡμιθολίων καὶ δύο ἡμικυλίνδρων ἐρειδόμενος (11'-12' αἰών). — Ἅγιος Ἀνδρέας ἐν τῇ Κρίσει ΚΠ. (11' αἰών), μοναὶ τοῦ Ἀθῶ (11' αἰών καὶ ἀκολούθως), Ἅγιος Ἡλίας Θεσσαλονίκης (1012), κλπ.

θ'. Θόλος ἐπὶ ὀκτὼ ἐδραζόμενος τόξων, ὧν τὰ τῶν γωνιῶν παρωτιδοειδῆ (12'-13' αἰών). — Ἅγιος Νικόλαος εἰς τὰ Καμπιά (Βοιωτία) (874), Ὅσιος Λουκᾶς Στειρίου (Φωκίς) (12' αἰών), μονὴ Λαφνίου (Ἀττικὴ) (12' αἰών), κλπ. Ἡ τοιαύτη διάταξις ἀπαντᾷ ἰδίᾳ ἐν Ἑλλάδι.

ι'. Ἀπλὴ οἰκοδομὴ ἄνω θόλου. — Αὕτη εἶνε ἡ μορφή τῶν μικροτέρων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, καὶ δὴ ἡ τῶν εὐκτηρίων οἰκῶν.

⁽³⁰⁾ Καὶ περὶ μὲν τῆς ἀψίδος δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τάδε: «Εἶνε βέβαιον τανῦν.....ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ τόξου ἦτο γνωστὴ τοῖς Αἰγυπτίοις καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ὑπ' αὐτῶν λίαν πρωίμως.....» Ὅτι δὲ ἐγνώριζον καὶ μετεχειρίζοντο αὐτὴν ἔκτενως οἱ Ἀσσύριοι εἶνε ἐπίσης βέβαιον (Encyclopaedia Britannica, ἐν ἄρθρῳ Architecture, ἔκδ. θ', ἐν Λονδίῳ, 1875).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν σηκόν, δέον νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Στουάρτ ἀνεκάλυψε τοιοῦτον ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Ἑπαμεινώνδου κτισθείσῃ πόλει τῆς Μεσσηνίας, 369 π. Χ. (Antiquities, ἐν Λονδίῳ, 1830, τ. δ', σ. 21 καὶ πίναξ α'). Ὁ σηκὸς ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις μνημείου τοῦ Φιλοπάππου, ἐν ταῖς θέρμαις Ἱεραπόλεως καὶ Νικομηδείας, ἐν Τζεράς, Μουσμί, Σανομέν κλπ. (ἴδε Σουαζὴ L'Art de bâtir chez les Byzantins, ἐν Παρισίοις, 1883).

βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, λόγου χάριν, ἥτις ἦτο βεβαίως πάντοτε μία τῶν μεγαλειτέρων ἐκκλησιῶν, ἃς ἡγειράν ποτε οἱ κάτοικοι τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας ⁽³¹⁾.

Τὸ γενικὸν ἔσωθεν μῆκος. — Ἡ τῶν βασιλικῶν πυλῶν ἀπὸ τῆς ἄκρας τῆς κόγχης τοῦ βήματος ἀπόστασις ἐξισοῦται πρὸς 80^μ.3 ⁽³²⁾ ἢ πρὸς 257^{βπ} σὺν τῇ ὀρθομαρμαρώσει, πρὸς

⁽³¹⁾ Τὸ παραπλήσιον σχετικὸν ἄνευ τῆς κόγχης μῆκος καὶ πλάτος τῶν κυριωτέρων προγονικῶν ἐκκλησιῶν ἔχει ᾧδε, κατὰ τὰ ἔργα τοῦ Σάλτζεμβεργ (A. B. v. C.), τῶν Τεξιέρου καὶ Πούλλαν (*L'Architecture byzantine*, ἐν Λονδίῳ, 1864), τοῦ Δὲ Βογούε (*Syrie centrale*, ἐν Παριείοις, 1865-1877), τῶν Σουλτζ καὶ Βάρνσλεη (*The Monastery of St. Luke of Stiris*, ἐν Λονδίῳ, 1901), τοῦ Βούλφ (*Die Koimesiskirche in Nicäa*, ἐν Στρασβούργῳ, 1903), τῶν ἐρευνητῶν οὗς μνημονεύει ὁ Στρεζυγόφσκις (*Kleinasien*, ἐν Λειψία, 1903) κλπ., ὡς καὶ κατὰ τὰς ἐμὰς ἐρεῦνας.

Ναός	Τόπος	Ἐποχὴ οἰκοδομῆς	Μῆκος		Πλάτος	
			^μ	^{βπ}	^μ	^{βπ}
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	537	74.81	ἢ 240	69.76	ἢ 224
Ναὸς Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών	53.8	172	29.0	93
Ἀγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	49.0	157	32.0	102
Ναός	Βιράν Σεχέρ (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών	56.0	180	31.3	100
Ἀγιος Σέργιος	Βόζρα (Συρία)	512	34.4	110	36.2	116
Ἑσκή Τζουμά	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	36.8	118	28.52	91
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	540 ±	36 ±	116 ±	28 ±	90 ±
Ἀγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	547	33.5	107	33	106
Ἀγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης	Καλάτ Σαμάν (Συρία)	445	33.6	108	23.2	75
Ἀγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	η' αἰών	23.0	74	31.0	100
Μονὴ τοῦ Στουδίου	ΚΠ.	463	25.15	81	23.86	76
Ἀγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	28.5	91	33.65	108
Ἀγιος Σέργιος	ΚΠ.	527	25.6	82	23.3	75
Ναός	Σαγαλασσός (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών	29.5	95	14.8	45
Μονὴ Παντοκράτορος (μεῖζων ναός)	ΚΠ.	ιβ' αἰών	25.1	80	15.4	50
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	1380 ±	21.5	68	16.3	52
Ναὸς Γ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών	24 ±	77	13.6	44
Ἀγία Θεοδοσία	ΚΠ.	η' αἰών	15.5	50	23.0	74
Ἀγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	η' αἰών	15.4	50	18.7	60
Ναός	Πέργαμον	δ' αἰών	20.6	66	13.2	42
Ἀγιος Γεώργιος	Ἐζρα (Συρία)	515	16.4	53	16.4	53
Ὅσιος Λουκάς	Στείριον (Φωκίς)	ιβ' αἰών	17.85	57	15.0	48
Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	θ' αἰών	13.0	42	18.1	58
Ναὸς μητροπολιτικός	Ἡράκλεια (Προποντίς)	ζ' αἰών ±	13 ±	42 ±	14 ±	45 ±
Ἀγιος Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	1012	15.25	49	15.25	49
Μονὴ	Δαφνίον (Ἀττική)	ια' αἰών	14.2	46	13.1	42
Ἀγία Σοφία	Τραπεζοῦς	1380 ±	14.80	48	11.4	36
Ναός	Κότζα Καλεσσῆ (Ἰσαυρία)	ε' αἰών	12.6	40	13.3	43
Ἀγιος Νικόδημος	Ἀθῆναι	1045	13.0	42	11.8	38
Ἀγιοὶ Ἀπόστολοι	Θεσσαλονίκη	ιδ' αἰών	9.3	30	15.82	51
Ναῖσκος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	540	11.2	36	13.10	42
Κηλησᾶ μεστζητί	ΚΠ.	1105 ±	13.4	43	8.88	29
Μονὴ Θεοτόκου	Στείριον (Φωκίς)	ια' αἰών	9.8	31	9.3	30
Καζαντζηλὰρ τζαμῆ	Θεσσαλονίκη	θ' αἰών ;	8.9	29	8.18	26
Ἀγιος Νικόλαος	Καμπιά (Βοιωτία)	874	7.73	25	8.85	29
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	ια' αἰών	8.2	27	7.9	26

Κωνσταντῖνος ὁ Ῥόδιος λέγει περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀνθεμίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου κτισθέντος ναοῦ τῶν ἐν ΚΠ. Ἀγίων Ἀποστόλων.

« Εὐρὺς γὰρ ἐστίν, εὐροσύνθετος λίαν
σταυροῦ φέρων τύπωσιν ἔνθεον ξένην ».

(Στ. 461-462.)

⁽³²⁾ Ὁ Φοσσάτης βεβαίως πλανᾶται παρέχων 81.μ 05 ἐν τῇ διαστάσει ταύτῃ (*Aya Sofia*, σ. 3).

258^{βπ} άνευ αὐτῆς, οὕτως ὥστε τὸ μῆκος τοῦτο ὑπερτερεῖ κατὰ 31^μ.6 ἢ κατὰ 100^{βπ} τοῦλάχιστον τῆς μεΐζονος ἐκτάσεως τοῦ μετὰ τὴν Ἀγίαν Σοφίαν μεγίστου ἀγκραιφνῶς διασωθέντος βυζαντινοῦ τεμένους (³³).

(³³) Τὸ ἀνάλογον μῆκος τῶν ἄλλων κυριωτέρων ἐκκλησιῶν ἔχει, κατὰ τὰς ἄνω πηγάς, οὕτω πως·

Ναός	Τόπος	Μῆκος ὁλικὸν ἔσωθεν	
		^μ	^{βπ}
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	80.31	257
Ναός	Βιρὰν Σεχέρ (Μ. Ἀσία)	62.5	200
Ναός Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	61.4	197
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	48.7	156
Ἅγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	48.4	155
Ἅγιος Σέργιος	Βόζρα (Συρία)	46.4	149
Ἑσκή Τζουμά	Θεσσαλονίκη	42.0	135
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	42 ±	135 ±
Ἅγιος Βιτάλιος	Ράβεννα	40.3	129
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης	Καλάτ Σεμάν (Συρία)	39.2	126
Ναός	Σαγαλασσός (Μ. Ἀσία)	34.5	110
Ἀγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	33.1	106
Μονὴ Στουδίου	ΚΠ.	30.31	97
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	30.1	96
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	29.9	96
Ναός	Δερὲ Ἀγζή	27.7	89
Δξουμανοὺν τζαμή	Ἀττάλεια	27.0	86
Ναός	Γκιούλ Βακτσέ	26.5	85
Ἀγία Θεοδοσία	ΚΠ.	25.5	82
Ἅγιος Γεώργιος	Ἐζρα (Συρία)	24.4	78
Ναός	Πέργαμον	24.0	77
Ἅγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	23.2	74
Μονὴ Παντοκράτορος (μεΐζων ναός)	ΚΠ.	22.6	72
Μητροπολιτικὸς ναός	Ἡράκλεια (Προποντίς)	22.0	70
Ἀγία Σοφία	Τραπεζοῦς	21.95	70
Ναός	Κότζα Καλεσσῆ (Ἰσαυρία)	20 ±	64
Ὅσιος Λουκάς	Στεῖριον (Φωκίς)	19.8	64
Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	18.9	60
Κελησᾶ μεστζητί	ΚΠ.	17.35	56
Μονή	Δαφνίον (Ἀττική)	15.70	50
Προφήτης Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	15.25	49
Ἅγιος Νικόδημος	Ἀθῆναι	14.2	45
Μονὴ Θεοτόκου	Στεῖριον (Φωκίς)	14.1	45
Καξαντζηλάρ τζαμή	Θεσσαλονίκη	12.6	41
Ἅγιοι Ἀπόστολοι	Θεσσαλονίκη	11.80	38
Ναῖσκος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	11.0	35
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	9.7	31
Ἅγιος Νικόλαος	Καμπιά (Βοιωτία)	9.3	30

Α'. Ο ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΝΑΟΣ

Ἑκτασις. — Ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον θέλομεν περιγράψει τὸν ἀπέραντον ἐκεῖνον χῶρον ὅστις ἐκτείνεται ἀπὸ τῶν βασιλικῶν πυλῶν ἐκ δυσμῶν ἄχρι τῆς βάσεως τῶν μεγάλων πρὸς ἀνατολὰς πεσσῶν, καὶ περικλείεται πρὸς τε μεσημβρίαν καὶ ἄρκτον ὑπὸ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν θαυμασιῶν ἐκείνων μονολίθων κιόνων.

Ἡ ἄχρι τοῦ ἁμβωνος κεντρικὴ αὕτη διαίρεσις τοῦ οἰκοδομήματος ὠνομάζετο ἰδίᾳ «Ναός», διότι ὁ Προκόπιος, ὁμιλῶν περὶ τῶν ἐκατέρωθεν κλιτῶν, λέγει «Στοαί τε εἰσὶν ἐκατέρωθεν δύο, οἰκοδομίαν μὲν τοῦ νεῶ οὐδεμίαν διειργόμεναι, ἀλλὰ καὶ μεῖζον αὐτοῦ ποιοῦσαι τοῦ εὗρους τὸ μέτρον»⁽³⁴⁾. Ἐκαλεῖτο δὲ ὁ χῶρος οὗτος ἐξόχως καὶ «Ἐκκλησία», διότι, κατὰ τὸν Μάγιστρον Συμεών, ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ ἀπὸ Μυσικῶν ἐκώλυσε Λέοντα τὸν Σοφὸν «εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσερχεσθαι, διὸ καὶ ἤρχετο ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μέρους μέχρι τοῦ μητατωρικίου»⁽³⁵⁾. Ὀνομάζετο δ' ὡσαύτως καὶ μέρος «ὀπισθεν τοῦ ἁμβωνος». Οὕτως ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τὸν τόπον «ὀπισθεν τοῦ ἁμβωνος, ἡγουν πρὸ τῶν μεγάλων πυλῶν»⁽³⁶⁾. Τὸ δὲ ὑπὸ τὸν θόλον τετράγωνον «Καθολικὸν» ἀποκαλεῖ ὁ ἡμέτερος Βυζάντιος⁽³⁷⁾.

Σύμβολον. — Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών, ὁ ναὸς τυποῖ «τὰ ἐπουράνια ἅμα καὶ τὸν παράδεισον»⁽³⁸⁾.

Διαστάσεις. — Ὁ κυρίως ναὸς⁽³⁹⁾ εἶνε τόσον ἀπέραντος ὥστε θὰ ἐχώρει εὐχερῶς σύμπαντα τὸν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ οἰκοδομηθέντα περιφανῆ ναὸν τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου, οὕτινος οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι δὲν θὰ ἤγγιζον οὐδαμοῦ τοὺς μεγάλους πεσσούς, οὐδὲ θὰ ὑπερέβαινον αὐτοὺς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἐνῶ ἡ κορυφὴ τοῦ θόλου τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος μονῆς μόλις θὰ ἀνήρχετο ἄχρι τοῦ ὕψους τῶν τόξων τῆς τοῦ ὑπερφύου κιονοστοιχίας⁽⁴⁰⁾. Καὶ τὸ μὲν μήκος τοῦ κατ' ἐξοχὴν ναοῦ, ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄχρι τῶν πρὸς ἀνατολὰς πλαγίων κογχῶν, ἀνέρχεται εἰς 56^μ.1 [180^{βπ}], ἐνῶ τὸ πλάτος ἐναλλάσσει ἀπὸ 14^μ.42 [47^{βπ}] παρὰ τὰς πύλας, εἰς 38^μ.1 ἢ 122^{βπ} ἐν ταῖς κόγχαις, κατερχόμενον δ' εἰς 31^μ.07 [100^{βπ}] ἐν τῇ ἐλαχίστῃ ἀνάμεταξὺ τῶν βάσεων

⁽³⁴⁾ *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 178.

⁽³⁵⁾ *Χρονογρ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 709.

⁽³⁶⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 28, 145.

⁽³⁷⁾ *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 477.

⁽³⁸⁾ *Ἐν Μίγνῃ P. G.*, τ. 155, σ. 292.

⁽³⁹⁾ Τὴν ἔκφρασιν «κυρίως ναὸς» μεταχειρίζομαι οὕτω μόνον περὶ τῆς μεγάλης κεντρικῆς ἄχρι τοῦ ἁμβωνος διαιρέσεως τῆς Ἀγίας Σοφίας. Σήμερον αὕτη περιλαμβάνει ἐν τοῖς ναοῖς ἡμῶν καὶ τὸν σολέαν, τὸ εἰκονοστάσιον, τὰ κλίτη καὶ τὸν γυναικίτην (*Λειτουργικὴ Παλαμᾶ*, ἐν ΚΠ., 1886, σ. 23).

⁽⁴⁰⁾ Κατὰ τὸν ἄγγλον ὁδοιπόρον Σάνδυν, Ἀντώνιος ὁ Μενανῖνος ἐβεβαίουν ὅτι «ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Βαγιαζήτ [σύμπας ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας] περιεῖχεν ἐν ταύτῃ τριάκοντα ἑξ χιλιάδας Τούρκων» (*A Relation of a Journey begun An-Dom. 1610*, ἐν Λονδίῳ, 1615, σ. 31).

τοῦ θόλου ἀποστάσει ⁽⁴¹⁾, ἀνέρχεται αὐτὴς εἰς 32^μ.96 [106^{βπ}] ἐν μέσῳ τῶν μεγάλων τῶν πεσσῶν πλευρῶν ⁽⁴²⁾.

Ἡ θέα τοῦ ἐσωτερικοῦ. — Καὶ ἐπειδὴ ἐκ τοῦ μέρους τούτου ἐκτυλίσσεται εἰς τὰ ὄμματα τοῦ θεατοῦ σύμπαν τὸ οἰκοδόμημα, κρίνω καλὸν ὅπως σχεδιογραφήσω ἐπὶ τὸ γενικώτερον τὸ μοναδικὸν ἐκεῖνο τοῦ ἐσωτερικοῦ θέαμα. Ἡ προσοχὴ προσηλοῦται ἐν πρώτοις ἐπὶ τοῦ μεγάλου θόλου, δεσπόζοντος, οὐρανοῦ δίκην, μεγαλοπρεπέστατα τοῦ κτιρίου, ὅπερ πλημμυρεῖ φωτὸς διὰ τῶν πολυπληθῶν αὐτοῦ θυρίδων. Βαίνει δ' ἀβιάστως τὸ ἡμισφαίριον ἐκεῖνο, σὺν τῇ ἐλαφρῇ αὐτοῦ κορωνίδι, ἐπὶ τῶν ὑποχωρουσῶν ἐπιφανειῶν τῶν μεγάλων ἀψίδων, ὡς καὶ τῶν ἐν μέσῳ αὐτῶν ἀναφυομένων παρωτίδων.

⁽⁴¹⁾ Ἐν τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ τοῦ Ἀγίου Σεργίου, ὡς καὶ ἐν τῷ ἐν Ῥαβέννῃ τεμένει τοῦ Ἀγίου Βιταλίου, αἱ πλευραὶ τῶν ὀκταγώνων τοῦ θόλου βάσεων ἀπέχουσιν ἀλλήλων περὶ τὰ 15.μ 6 ἢ 50^{βπ}, κατὰ μέσον ὄρον, ἐνῷ αἱ μέσαι διαστάσεις τῶν διαγωνίων ἀνέρχονται εἰς 17.μ 0 ἢ εἰς 55^{βπ}.

⁽⁴²⁾ Ἴδου ποῖον τὸ εὖρος τοῦ κυρίως ναοῦ τῶν σημαντικωτέρων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὰς προϋφθίσεως πηγάς·

Ναός	Τόπος	Εὔρος μέσου	
		^μ	^{βπ}
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	32.98	106
Ἅγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	24.05	77
Ναός	Βιρὰν Σεχέρ (Μ. Ἀσία)	18.0	58
Ἀγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	17.3	55
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	15.6	50
Ἅγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	15.6	50
Ἅγιος Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	15.2	49
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	15 ±	48 ±
Ἑσχὴ Τζουμά	Θεσσαλονίκη	13.9	45
Μονὴ Στουδίου	ΚΠ.	12.86	41
Ναός Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	12.4	40
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	11.3	36
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης	Καλάτ Σαμάν (Συρία)	10.4	33
Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	10.0	32
Ἅγιος Γεώργιος	Ἑζρα (Συρία)	9.5	30
Μητροπολιτικὸς ναός	Ἡράκλεια (Προποντίς)	9.5	30
Ἀγία Θεοδοσία	ΚΠ.	9.5	30
Ἅγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	8.80	28
Τζουμανοὺν τζαμὴ	Ἀττάλεια	8.65	28
Ὅσιος Λουκάς	Στεῖριον (Φωκίς)	8.6	28
Ἅγιοι Ἀπόστολοι	Θεσσαλονίκη	8.3	27
Μονή	Λαφνίον (Ἀττική)	7.8	25
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	7.33	23
Ναός	Σαγαλασσός (Μ. Ἀσία)	7.0 ±	22
Μονὴ Παντοκράτορος (μεῖζων ναός)	ΚΠ.	6.84	22
Ἅγιος Νικόδημος	Ἀθῆναι	6.4	20
Ναός	Πέργαμον	6.2	20
Ἅγιος Νικόλαος	Καμπιά (Βοιωτία)	5.48	18
Ἀγία Σοφία	Τραπεζοῦς	5.3	17
Ναῖσκος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	5.2	17
Κελισᾶ μεσζιητί	ΚΠ.	3.74	12
Καζαντζηλὰρ τζαμὴ	Θεσσαλονίκη	3.6	12
Μονὴ Θεοτόκου	Στεῖριον (Φωκίς)	3.5	11
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	3.0	10

Εύρισκόμενός τις ὑπὸ τὸ μέγα ἐσπέριον τόξον, καὶ βλέπων πρὸς ἀνατολὰς, ἔχει ἔμπροσθέν του τὴν δι' ἡμιθολίου κεκαλυμμένην μεγίστην ἐφάν ἀψίδα, ἐρειδομένην ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς πεσσῶν. Ἐν δὲ τῇ καμπῇ τοῦ ἀπεράντου ἡμιθολίου παρατηροῦνται τὰ ὡσαύτως δ' ἡμιθολίων ἐσκεπασμένα τρία τόξα, ὧν τὸ μεσαῖον εἰσέχον βαθύτερον τῶν ἄλλων, καὶ ἐδραζόμενον ἐπὶ τῶν ἐλασσόνων πεσσῶν, ἐστέγαζε τὸ ποτὲ βῆμα τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ τὰ εἰς τὰ πλάγια δύο, βαίνοντα ἐπὶ τῶν ἀνίσων πεσσῶν, ἀποτελοῦσι τὰς δύο πρὸς ἀνατολὰς κόγχας τοῦ οἰκοδομήματος. Τὰ ἡμιθόλια δὲ ταῦτα τῶν κογχῶν συγκρατοῦσιν ἕξ πράσινοι κίονες ἐν τῷ ὑπερφῶ, ὑποβασταζόμενοι πάλιν τοῖς δύο πορφυροῖς τοῦ ἐδάφους κίουσιν, ὡς καὶ τοῖς πρὸς τὰ κάτω εὐρυνομένοις πεσσοῖς. Εἰς τὸ ὕψος, τέλος, τῆς ἐνάρξεως τῶν τόξων περιτρέχει τὸ οἰκοδόμημα ἢ ἀνωτέρα κορωνίς, ἐνῶ ἢ κατωτέρα, κοσμοῦσα τὴν βάσιν τῆς γυναικωνίτιδος, περατοῦται ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ.

Σταθεῖς τις πάλιν ἐν μέσῳ τῶν πρὸς ἄρκτον ἢ μεσημβρίαν τεσσάρων κίωνων, βλέπει τὴν ἔναντι μεγάλην ἀψίδα, ἣντινα κλείει τὸ θυριδωτὸν τοιχίον, μετὰ τῶν δώδεκα αὐτοῦ παραθύρων, καὶ τοὺς ἑπτὰ αὐτοῦ σηκοὺς. Ἐντεῦθεν τὸ ὑπερφῶν ἀνοίγεται γλαφυρώτατα πρὸς τὸν ναὸν δι' ἑπτὰ τόξων καὶ ἕξ πρασίνων κίωνων, οὓς ὑποστηρίζουσιν ἐν τῷ δαπέδῳ οἱ τέσσαρες περιφανεῖς κίονες τῆς Μολοσσίδος.

Ἡ δὲ ὑπὸ τὸ μέγα πρὸς ἀνατολὰς τόξον θέα παρίσταται ἀνάλογος τῇ ἐκ τοῦ δυτικοῦ. Ὅθεν καὶ ἐντεῦθεν φαίνεται ἡ μεγάλη ἐσπερία ἀψίς, εἴτα τὸ συνημμένον αὐτῇ μέγα ἡμιθόλιον μετὰ τῆς ἐν τῇ κοιλότητι αὐτοῦ ἀνοιγομένης ἡμικυκλοτεροῦς θυρίδος, ὡς καὶ μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν δύο ἡμιθολίων τῶν δυτικῶν κογχῶν, κατὰ πάντα ὁμοίων ταῖς ἀνατολικαῖς. Τὸ δ' ὑπὲρ τὸν νάρθηκα πρὸς δυσμὰς ὑπερφῶν ἐκτείνεται ὑπὸ τὴν ἡμικυκλοτερῇ θυρίδα, καὶ ὀπισθεν τῶν ἀχηβάδων, εἰς τὸ βάθος δηλονότι τῆς εἰκόνης, ἀνοιγόμενον ὑπὲρ τὰς βασιλικὰς πύλας διὰ τριῶν πλατέων τόξων, ἅτινα ὑποκρατοῦσιν οἱ συνευγμένοι πράσινοι κίονες.

Ἡ θέα τῆς ἐσπερίας τοῦ ναοῦ πλευρᾶς ἀποβαίνει ἰδίᾳ θαυμασία τὸ ἐσπέρας, ὅτε φωτίζεται ὑπὸ τῶν χρυσῶν τοῦ δύνοντος ἡλίου ἀκτίνων.

Β'. ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ὁ τοῖχος τῶν Βασιλικῶν Πυλῶν. — Τὸν τοῖχον τοῦ μεγάλου πυλῶνος ἀναφέρει ὁ Προκόπιος «Τοῦ δὲ δὴ ἐφ' οὗ καταντικρὺ», λέγει, «τὰς εἰσόδους ἔχων ἐγήγερται τοῖχος» ⁽⁴³⁾. Τῆς δὲ διαφορᾶς τῆς δυτικῆς τοῦ ναοῦ ἐσχατιᾶς ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς, μνείαν ποιεῖται καὶ ὁ Σιλεντιάριος:

« Πάντα καὶ ἐσπερίην τις ἐπὶ κλίαιν ἴσα νοήσει
σχήμασιν ἡφόις, ὀλίγων ἄτερ. οὐ γὰρ ἐκεῖνη
μεσσάτιον κατὰ χῶρον ἔλιξ περιδέδρομεν ἄντυξ.
οἰάπερ ἀντόλικοις ἐπὶ τέρμασιν »

⁽⁴³⁾ *Περὶ Κτισμ.*, ἐκδ. Βόννης, σ. 175.

ἰδμονες ἀρητῆρες ἐνίδρυσαν
 ἀργυρέοις στίλβοντας ἀπειρεσι
 ἀλλὰ δύσις πυλεῶνα μέγαν πολ χει,
 οὐχ' ἓνα· τριχθαδίους γὰρ ἔχει κατὰ τε ἀνθρον» (⁴⁴).

Εἶδομεν ὅτι τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἶνε $1^{\mu}.67$ [$5^{\beta\pi}$, ἢ $4\frac{1}{2}^{\beta\pi}$], σὺν τῇ ὀρθομαρμαρώσει. **Ὁρθολίθωσις δυτικοῦ τοίχου.** — Οἱ λίθοι τῆς ὀρθομαρμαρώσεως (⁴⁵) τοῦ τῶν βασιλι-

(⁴⁴) Στ. 417 - 424.

(⁴⁵) Θαυμάσιοι λίθοι ἐκάλυπτον τοὺς τοίχους ἀπασῶν τῶν πολυτελεστέρων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐκκλησιῶν.

Οὕτω Χορίκιος ὁ Γαζαῖος λέγει περὶ τοῦ περιφανοῦς τῆς Γάζης τεμένους (ε' αἰών): «Ἀριθμεῖτω μοί τις τὰς πόλεις ὅσαι μεγαλαυχοῦσιν ὕλης πολυτελείᾳ», καὶ μετὰ μικρὸν ἀναφέρει τὴν Προικόνησον, τὴν Λακεδαιμόνα, τὴν Κάρυστον, τὴν Καρίαν καὶ τὴν Θεσσαλίαν. «Αὐταὶ πᾶσαι τῷ τεμένει δωροφοροῦσιν ἐξ ὧν ἐναβρύνονται» (Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ἐπίσκοπον Γάζης, ἐν Παρισίοις, 1846, σ. 89).

Κωνσταντῖνος δ' ὁ Ῥόδιος οὕτως ἐξιστορεῖ τὴν ὀρθομαρμαρώσιν τοῦ ἐν ΚΠ. μεγάλου ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων

«Εἴτ' Ἀνθέμιος, εἴτ' Ἰσίδωρος νέος
 ὕλαις ἀπείροις μαρμάρων πολυχρόων
 καὶ λαμπρότησι τῶν μετάλλων τῶν ξένων
 ἐπενδύσας τε καὶ καλῶς συναρμόσας,
 ὅποια νύμφην κροσσωτοῖσι χρυσέοις
 ἢ πασιτάδα χρύσανγον ὠραῖσμένην
 ταῖς ἐκ λίθων καὶ μαργάρων φρυκτωρῖαις,
 τῶν ἐξ ὅλης σχεδὸν γε τῆς οἰκουμένης
 καὶ μέχρις Ἰνδῶν, Λιβύης τε καὶ Εὐρώπης,
 τῶν Ἀσίας τε πανταχοῦ θρυλλομένων
 ἐκ μὲν Φρυγίας συνάγων μακροὺς στύλους,
 καὶ Λοκιμίου κίονας ὁδοχρόους,
 ἐκ Καρίας δὲ λευκοπορφύρους πλάκας,
 ἐκ δ' αὖ Γαλατῶν κηρομόρφους συνθέτας,
 ἐξ Εὐρώπης δὲ καὶ Ἑλλάδος πολισμάτων
 ὥσπερ Κάρυστος Εὐβοίης τ' ὄχθαις τρέφει
 καὶ τῶν Λακωνῶν ἢ πολύστονος νάπη
 πηγανομόρφους φύλλοισιν εἰκασμένους,
 καὶ Θετταλῶν σμάραγδον ἐκμιμονμένους
 μακρῶν διανγῶν κίωνων πρασοχρόων,
 Ἀκυτανῆς τε πλάκας ἡγλαῖσμένας
 ἐκ δ' αὖ Λιβύης τερμάτων θηροτρόφων
 καὶ Καρχηδόνης τῆς πάλαι θρυλλομένης
 ἢ τῶν ὀφειτῶν ἀγρίων σικτιῆ λίθος
 δεινῶν δρακόντων φολῖδα μιμουμένη,
 κάλλος δὲ πυρσεύουσα παντί που ξένον·
 Αἰγύπτιος δὲ πορφύρας ἀλιτρόφους
 πλάκας πέπομφε Νεῖλος ἡγλαῖσμένας
 καὶ σαρδόνυχας Ἰνδικὰς πολυχρόους
 καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς ζάμβakas λευκοχρόους·
 πλάκας δὲ Προικόνησος ἢ γείτων φέρειν,
 ὥς εἰς πάτον γ' ἔστρωσαν οἱ λιθοξόοι,
 καὶ Κύζικος βάθυγγος εὐζώνους πλάκας
 ἤνεγκεν ἄλλας ποικίλας πολυχρόους,
 καὶ τὰς Πάρους παρέσχε χιονοχρόους».

(Στ. 640 - 674.)

κῶν πυλῶν τοίχου εἶνε ἐπίσης ὠραῖοι πρὸς ἀνατολὰς ὥς καὶ ἐν τῷ νάρθηκι. Ἡ δὲ διάταξις αὐτῶν προσομοιάζει τῇ τῶν πεσσῶν, περὶ ἧς μετὰ μικρὸν ὁ λόγος, καὶ ἔχει, κατὰ προσέγγισιν, ὧδε·

	Ὑψος		
	^μ	^{βπ}	^δ
α'. Κρητὶς προκοννησίου λίθου μεθ' ὀριζοντίων χειλωμάτων	0.73	2	4
β'. Ζώνη πρασίνου μολοσσικοῦ λίθου	1.22	3	11
γ'. Σκυταλὶς λευκή, ἡμικυλινδρική	0.05	0	2
δ'. Πρώτη ζώνη κιτρίνου ἀλαβαστρίτου	0.70	2	3
ε'. Περιζῶμα πλαισίων	0.08	0	3
ς'. Πλαίσια βαθυπρασίνου καὶ πορφυροῦ λίθου	2.18	7	0
ζ'. Περιζῶμα πλαισίων	0.08	0	3
η'. Δευτέρα ζώνη ἀλαβαστρίτου	0.73	2	4
θ'. Ταινία κυματοειδής	0.05	0	2
ι'. Ἔδαφος μολοσσικοῦ πρασίνου λίθου, ἐν ᾧ διάφορα πλαίσια	6.98	22	4

$$\text{Παραπλήσιον ὀλικὸν ὕψος} = 12.8 \pm \text{ ἢ } 41 \pm.$$

Τὰ ἐκατέρωθεν τῆς μεγάλης πύλης δύο βαθυπράσινα πλαίσια παρουσιάζουσιν ἑλλειψοειδῆ ἐσοχὴν ἑκαστον (πίναξ λθ'), μετὰ σπειροειδῶν σχεδίων τοῦ αὐτοῦ μαρμάρου ὁλόγυρα ἐπὶ πορφυροῦ ἐδάφους. Τὰ δὲ κοσμήματα τῶν δύο πλαισίων εἶνε ἀνάλογα, ἀλλ' οὐχὶ πανόμοια, καὶ φρονῶ ὅτι ἐπὶ τῶν ἑλλειψοειδῶν ἐπιφανειῶν ἦσαν προσηλωμένοι ἐπὶ Βυζαντινῶν εἰκόνες, ἴσως δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας.

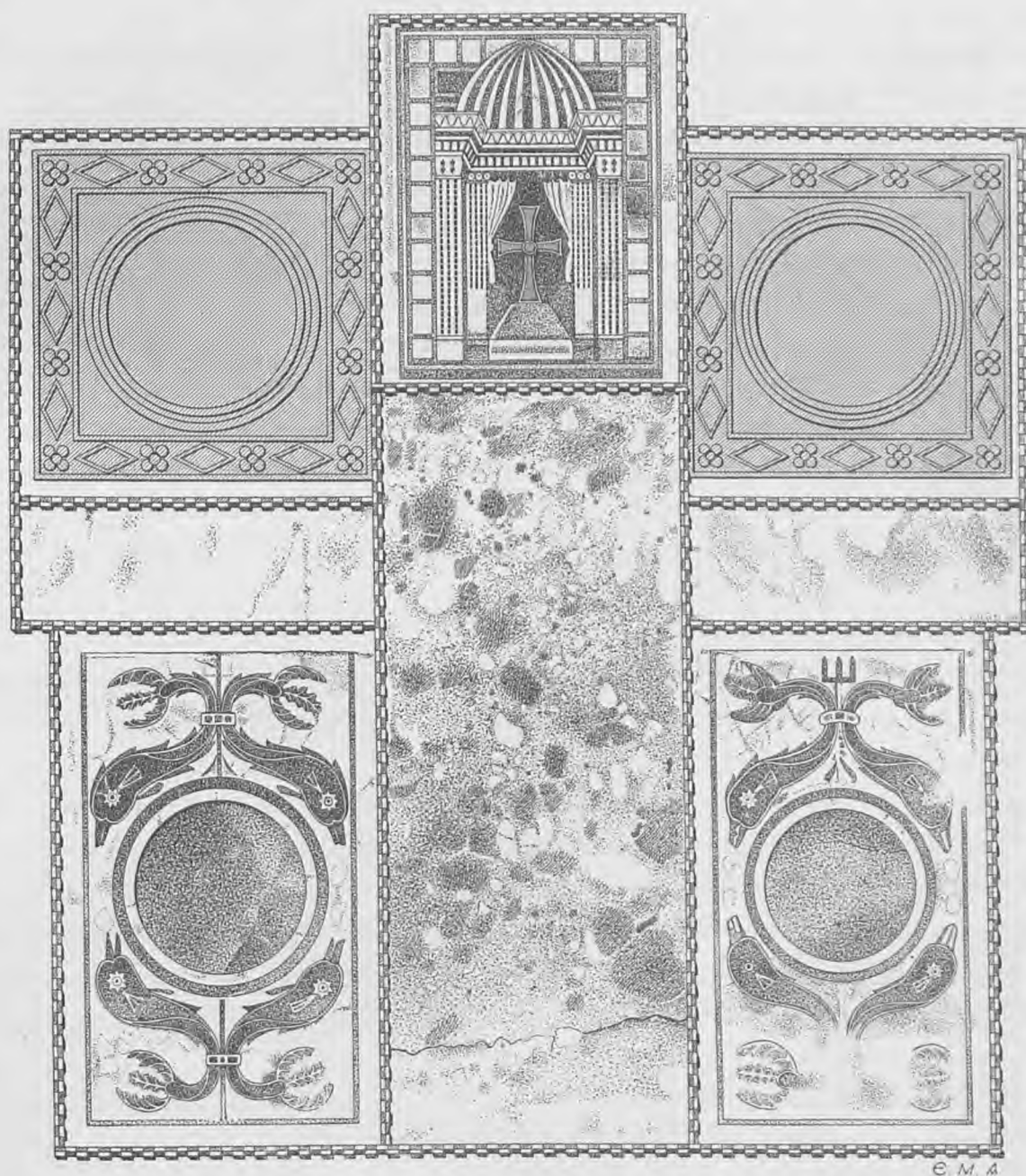
Ἡ δ' ὑπὲρ ἐκάστην τῶν ἐκατέρωθεν πυλῶν διακόσμησις ἐπὶ μολοσσικοῦ ἐδάφους συνίσταται ἐκ τεσσάρων ἀνίσων πλαισίων, ὧν τὰ μὲν κατώτερα ἔχουσιν ὕψος $3^{\mu}.1$ ἢτοι $10^{\beta\pi}$, τὰ δὲ ἀνώτερα $2^{\mu}.0$ ἢ $6^{\frac{1}{2}\beta\pi}$. Τὰ πρὸς τὴν βασιλικὴν πύλην πλαίσια εἶνε εὐρύτερα τῶν τῶν ἐσχατιῶν. Ὁ δὲ λίθος αὐτῶν εἶνε ἀλαβαστρίτης διὰ τὰ κατώτερα ὀρθογώνια, ὥς καὶ διὰ τὰ πρὸς τὸ μέσον ἀνώτερα, τῶν ἄκρων ὑπὸ τὴν τοῦ ὑπερφύου κορωνίδα πλαισίων ἀποτελουμένων ἐκ φρυγίου λίθου, ἔχοντος φλέβας πορφυρεῆς ἐπὶ λευκοκιτρίνου ἐδάφους. Τέλος, τὸ μολοσσικὸν ἔδαφος, τὸ διαιροῦν καὶ περιέχον τὰ ῥηθέντα τέσσαρα ἐκατέρωθεν ὀρθογώνια, σχηματίζει, ἐν μέσῳ αὐτῶν, δύο γιγαντιαίους σταυρούς, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς μεγάλης πύλης.

Παραβάλλοντες τοὺς λίθους τούτους τοῖς ὑπὸ τοῦ Σιλεντιαρίου ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ περιγραφείοις (Α' τόμος, σ. 94-96), εὐρίσκομεν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸν Λύδιον, οὔτε τὸν ὄνυχον, οὔτε τὸν Βοσπόριον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἐνῶ ἐκτὸς τῶν ἄλλων τῆς Ἀγίας Σοφίας λίθων, ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶχε καὶ τὸν ἡγλαϊσμένον «Ἀκυτανόν», ἐκ τῆς νήσου Μήλου, τὸν πολύχρουν «Ἰνδικὸν σαρκόνυχον», τὸν λευκόχρουν τῆς «Ἐρυθρᾶς ζάμβακα», τὸν πολύχρουν «Κυζίκιον», καὶ τὸν χιόνόχρουν «Πάριον».

Ἐν δὲ τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ Θεοτόκου τῆς Διακονίσσης (Καλενδὲρ τζαμή), ὁ διάσημος φιλέλλην κ. Ἐδουῖνος Φρέσφιλδ (Dr Edwin Freshfield), ὁ πρῶτος Χριστιανὸς ὁ τὸ τέμενος τοῦτο ἐπισκεψάμενος, εὗρεν ἀκραιφνῆ σχεδὸν τὴν ἀρχαίαν ὀρθομαρμάρωσιν αὐτοῦ (*Notes on the Church... of the Kalenders at Constantinople*, ἐν *Archaeologia*, τ. νε', σ. 43 καὶ πίνακες τοῦ ἐσωτερικοῦ).

Τέλος ἐν τῇ νέᾳ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο (ἴδε Α' τόμον, σ. 47) ἡ *Συνέχεια Θεοφάνους* μαρτυρεῖ ὅτι «οἱ τε παρ' ἐκάτερα τοῖχοι τῷ πολυτελεῖ καὶ πολυχρόῳ τῶν μαρμάρων καταποικίζονται» (ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 341).

Ἄνωθεν πάλιν τῆς κεντρικῆς βασιλικῆς εἰσόδου κεῖται (σχ. 201) ὑψηλὴ πλάξ, θεσσαλικοῦ μαρμάρου, μετὰ λιθίνων μωσαϊκῶν πλαισίων ἐκατέρωθεν αὐτῆς. Ἐνταῦθα διακρίνονται οἱ δελφῖνες καὶ ἡ τρίαῖνα, τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο ἔμβλημα τοῦ Βυζαντίου, πέριξ κεντρικοῦ δίσκου ἐκ πορ-

Σχ. 201. Ἡ ὑπὲρ τὴν Βασιλικὴν Πύλιν ὀρθομαρμάρωσις. Κλίμαξ = 1/10.

φυρίτου λίθου, ὅπου ἐνδεχόμενον νὰ ὑπῆρχον εἰκόνες. Τὸ δὲ χρῶμα τῶν δύο τούτων πλαισίων εἶνε ὑπόλευκον, κιτρινωπὸν, ἢ ῥοδόχρουν, οἱ δὲ δελφῖνες παρουσιάζουσι φαντασιώδη μορφήν, καὶ εἶνε συνεξευγμένοι ἄνωθεν καὶ κάτωθεν τῆς κυκλοτεροῦς τοῦ κέντρου ἐπιφανείας. Τὸ ἄνωτερον μέρος τοῦ σώματος αὐτῶν σύγκειται ἐκ βαθυπρασίνου λίθου, τὸ δὲ κατώτερον ἐκ πορφυρίτου. Τὸ δὲ στόμα αὐτῶν καὶ τὰ ὀπίσθεν τῶν ἀστεριαίων αὐτῶν ὀφθαλμῶν εἶνε ὡς-αὐτῶς ἐκ πορφυρίτου κατεσκευασμένα. Κατὰ τὸ σύνθηδες, τὰ πλάισια εἶνε ἀνόμοια ἐνταῦθα,

διότι τὸ νότιον παρίσταται εὐρύτερον, καὶ μετὰ μείζονος τοῦ βορείου κύκλου, ἐνῶ οἱ πρὸς ἄρκτον δελφῖνες φέρουσιν ὑπόλευκα μαργαρώδη κοσμήματα, ὧν φαίνονται στερούμενοι οἱ ἄλλοι.

Οἱ δὲ ἐν τῷ ναῷ ὀθωμανοὶ διδάσκαλοι ἐκλαμβάνουσι τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος δελφίνας τούτους ὡς ὄφεις.

Πόσον ἀνάρμοστος ὅμως ἡ παρουσία αὕτη ἐθνικῶν ἀναμνήσεων ἄνωθεν τῆς εἰσόδου τῆς μεγίστης τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας!

Ὑπερθεν τῶν δελφίνων βλέπει τις ἕτερα δύο πλαίσια, σχήματος τετραγώνου, ἀμφοτέρω ἐκ πορφυρίτου λίθου. Καὶ τούτων τὸ νότιον εἶνε εὐρύτερον τοῦ βορείου. Ποικίλλονται δ' ἀμφοτέρω διὰ κοσμημάτων ἀναγλύφων, σχηματίζοντων ῥομβοειδῆ σχέδια ἐν περιζώματι, καὶ ἐν τῷ κέντρῳ κυκλοτερεῇ ἐπιφάνειαν, ὅπου ἦσαν ἴσως εἰκόνες.

Ἐν μέσῳ τέλος τῶν λίθων τούτων, καὶ ὀλίγον ἀνωτέρω, ὑπὸ τὴν τοῦ ὑπερφύου δηλονότι κορωνίδα, ὑπάρχει ἄλλο πλαίσιον, ἐκτάκτου ἐνδιαφέροντος. Ἐνταῦθα παρίσταται, διὰ μωσαϊκῶν λίθων σκιεροῦ χρώματος ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, κόγχη κεκαλυμμένη ἡμιθολίῳ ὀξυτενεῖ καὶ ἐπὶ τεσσάρων ἐδραζομένῳ παραστάδων. Δύο παραπετάσματα ἀνήρτηνται ἐκ τοῦ βάθους τοῦ προσκυνηταρίου, ἐνῶ κάτωθεν παρατηρεῖ τις μεγαλοπρεπὲς βάθρον. Ὁ δ' ἀναμεταξὺ τῶν παραπετασμάτων κεντρικὸς χώρος εἶνε σκοτεινοῦ χρώματος, καὶ φέρει ἀναμφίβολα ἵχνη σταυροῦ, ἀργυροῦ ἢ χρυσοῦ, ἐμπεπηγμένου ποτὲ εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ὡς ἔμαθον ἐκ στόματος τοῦ φίλου μου Κουρτίου τῷ 1891⁽⁴⁶⁾.

Ταῦτα πάντα σαφηνίζονται διὰ τοῦ σχ. 201.

Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ μέγας κάθετος μολοσσικὸς λίθος, ὁ ὑπὲρ τὸ κέντρον τῆς βασιλικῆς πύλης ὑψούμενος, ἀποτελεῖ σταυρὸν σὺν ταῖς κεραφαῖς ταῖς χωριζούσαις τὰς πλάκας τῶν δελφίνων ἀπὸ τῶν ἄνωθεν πλαισίων.

Οἱ πεσσοί. — Οἱ ὀκτὼ μεγάλοι κτιστοὶ τοῦ ναοῦ στῦλοι ὀνομάζονται «Πεσσοί» ὑπὸ τοῦ Προκοπίου, «Πισσοί» παρ' Ἀρμενοπούλῳ, «Πισοί» παρὰ Σουΐδα καὶ «Πινσοί» ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Ἀνωνύμου καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ⁽⁴⁷⁾.

Τὴν ἄποψιν τῶν μειζόνων πεσσῶν οὕτω περιγράφει ὁ Προκόπιος: «Κατὰ δὲ τὰ τοῦ νεῶ μέσα λόφοι χειροποίητοι ἐπανεστήκασιν τέσσαρες, οὓς καλοῦσι πεσσούς, δύο μὲν πρὸς βορρῆαν, δύο δὲ πρὸς ἄνεμον νότον, ἀντιοὶ τε καὶ ἴσοι ἀλλήλοις»⁽⁴⁸⁾. Καὶ «ἐς ὕψος μέγα

(46) Ἐν τῷ παρὰ τὴν Ῥάβενναν ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου (in Classe) παρατήρησα ἐπὶ σαρκοφάγου τοῦ εἰς αἰῶνος ἀνάγλυφον σταυρὸν ἐν μέσῳ καὶ κάτωθεν δύο καταπετασμάτων, ἐχόντων ἑνθεν καὶ ἑνθεν δύο κίονας, ὑποστηρίζοντας τόξον. Ὡς τε τὸ τοιοῦτον κόσμημα θὰ ἦτο ὅπως οὖν κοινὸν ἐπὶ Τουστινιανοῦ.

Προσθετέον δὲ καὶ τοῦτο ὅτι οἱ ἐπὶ τοίχων ἢ ὀρόφων ἐμπεπηγμένοι σταυροὶ ἦσαν ἤδη ἐν χρήσει ἐπὶ Κωνσταντίνου. «Τοσοῦτος δὲ θεῖος ἔρως τὴν βασιλείᾳ κατελήφει ψυχὴν», παρατηρεῖ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου, «ὡς τοῖς ἀνακτόροις τῶν βασιλείων κατὰ τὸν πάντων ἐξοχώτατον οἶκον, τῆς πρὸς τῷ ὀρόφῳ κεχρυσωμένης φατνώσεως κατὰ τὸ μεσαιῶνον, μεγίστου πίνακος ἀνηπλωμένου, μέσον ἐμπετῆσθαι τὸ τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον, ἐκ ποικίλων συγκείμενον καὶ πολυτελῶν λίθων, ἐν χρυσῷ πολλῶν κατεργασμένων. φυλακτῆριον ἐδόκει τοῦτο αὐτῆς βασιλείας τῷ θεοφιλεῖ πεποιῆσθαι» (Βίος Κωνσταντίνου, ἐν Μίγνη P. G., τ. 20, σ. 1109).

(47) Δουκαγγίου S. S., § 28.

(48) Περί Κτισμ., ἐκδ. Βόννης, σ. 175-176.

ίκνουνται. εικάσαις ἂν αὐτοὺς εἶναι σκοπέλους ὁρῶν ἀποτόμους» ⁽⁴⁹⁾. Ὡσαύτως καὶ ὁ Σιλεντιάριος·

« Εἰσὶ γὰρ ἀντολικούς τε καὶ ἐσπερίους μετὰ κύκλους,
κύκλους ἡμιτελεῖς, μετὰ κίονα δίζυγα Θήβης,
εὐπαγέες τοῖχοι πίσυρες, γυμνοὶ μὲν ὁρᾶσθαι
πρόσθεν, ἐπὶ πλευρὰς δὲ καὶ ἀρδραγέας περὶ νώτους
ἀντ σφιγχθέντες ἐρείσασιν » ⁽⁵⁰⁾.

Ἔνεκα δὲ τῶν τόξων τὰ ὁποῖα ἀνέχουσιν, οἱ πεσσοὶ παρουσιάζουσιν ἐνταῦθα πλευρὰς ποικίλας, τὸ μὲν ἐξεχούσας πρὸς συγκράτησιν τῶν μεγάλων ἀψίδων, τὸ δὲ εἰσεχούσας κυκλοτερῶς ἐπέκεινα πρὸς σχηματισμὸν τῆς κυλινδρικῆς τῶν κογχῶν ἐπιφανείας.

Αἱ δὲ πλευραὶ αὐτῶν ἔχουσι τὰς ἐξῆς ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ διαστάσεις·

Μικροὶ δυτικοὶ πεσσοὶ	{	Εὐθεῖαι πλευραί	2 ^μ .79	[8 ^{βπ}]
		Μικραὶ κυρταὶ πλευραὶ	2 .92	[9]
		Πλευραὶ ἐν κόγχαις	4 .17	[13]
Μεγάλοι πεσσοὶ	{	Κυρταὶ πλευραὶ ἐν κόγχαις	4 .18	[13]
		Μικραὶ πλευραὶ, παραλλήλως τῷ ἄξονι	3 .32	[10]
		Μεγάλαι πλευραὶ	4 .65	ἢ 15
		Μικρότεραι πλευραὶ	0 .95	3

Οἱ μικροὶ πεσσοὶ ἐξέχουσιν ἐν συνόλῳ 5^μ.47 ἥτοι 17^{βπ} καὶ 6^δ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοίχου.

Εἶδομεν δὲ ὅτι ἡ σύστασις τῶν πεσσῶν εἶνε ἐκ μεγάλων λίθων, ἀναμεταξὺ τῶν ὁποίων ἐχύθη μόλυβδος, καὶ ὅτι οἱ λίθοι συγκρατοῦνται διὰ σιδηρῶν μοχλῶν ⁽⁵¹⁾.

Ἡ τῶν πεσσῶν ὀρθομαρμάρωσις. — Οἱ θαυμάσιοι λίθοι οἱ κοσμοῦντες τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πεσσῶν διετηρήθησαν εὐτυχῶς ἐν μεγάλῳ μέρει ἀκραιφνεῖς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Ἐκάστη δὲ τῶν τριῶν μειζόνων πρὸς τὸν ναὸν πλευρῶν τῶν πεσσῶν φέρει τὴν ἐξῆς ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἄχρι τῆς κορωνίδος τοῦ ὑπερφύου διακόσμησην·

⁽⁴⁹⁾ *Περὶ Κτισμ.* ἔκδ. Βοννης, σ. 176.

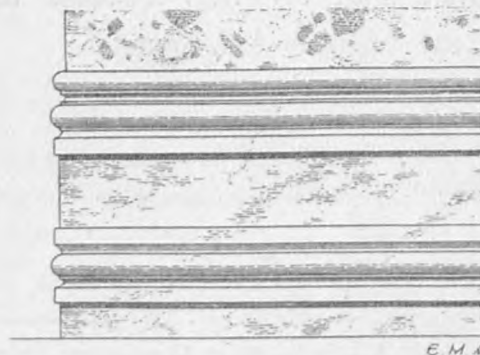
Ὁ θόλος τοῦ ἐν Βοιωτίᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στηρίζεται ἐπὶ δύο πεσσῶν μὲν πρὸς ἀνατολὰς, ἐπὶ δύο κίωνων δὲ πρὸς δυσμὰς. Ἐν δὲ τῷ Καζαντζηλάρ τζαμὴ Θεσσαλονίκης, ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου Ἀθηνῶν, τῆς Θεοτόκου Στεριίου (Φωκίδος), τοῦ Κελησᾶ μεσιτζητὶ καὶ τοῦ Παντοκράτορος ΚΠ., τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, τῆς Ἁγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος, κλπ., τέσσαρες κίονες, ἀντὶ πεσσῶν, ὑποβαστάζουσι τὸν θόλον. Ἐν δὲ τῇ Ἁγίᾳ Φόσκα Τορκέλλου ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ ὀκτὼ κίωνων.

⁽⁵⁰⁾ Στ. 448 - 452.

⁽⁵¹⁾ Ἴδε τόμ. Α', σ. 85-86. Λίθινοι ὡσαύτως, ἀναμεταξὺ ἄλλων, τρυγάνουσι καὶ οἱ πεσσοὶ τοῦ ποτὲ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Ἡρακλείας τῆς ἐπὶ Προποντίδι.

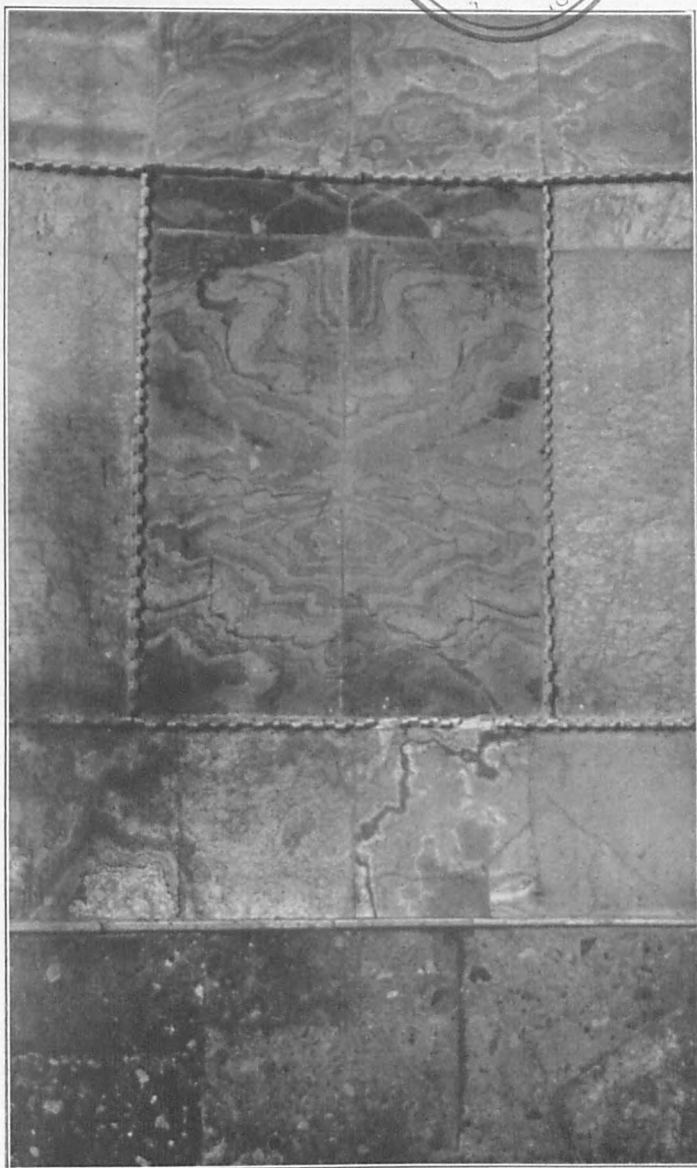
	Υψος	
	μ	$\beta\pi\delta$
α'. Βάσις προκοννησίου λίθου, προβάλλουσα $0^{\mu}.04$ ἢ $1\frac{1}{2}\delta$, μεθ' ὁριζοντίων χειλωμάτων (σχ. 202)	0.67	2 2
β'. Ζώνη πρασίνου μολοσσικοῦ λίθου	1.18	3 9
γ'. Σκυταλὶς λευκοῦ λίθου	0.05	0 2
δ'. Πρώτη ζώνη κιτρίνου ἀλαβαστρίτου	0.70	2 3
ε'. Ταινία λευκὴ κυματοειδῆς	0.05	0 2
ς'. Κεντρικὴ πλάξ ὠραίου πρασίνου λίθου, ἔχουσα ἐκατέρωθεν ἑαυτῆς πλάκας φρυγίου λίθου μετὰ πορφυρῶν φλεβῶν ἐπὶ λευκοκιτρίνου ἐδάφους [Ἐπὶ τῶν παραλλήλων τῷ ἄξονι πλευρῶν τῶν μικρῶν πρὸς δυσμὰς πεσσῶν, αἱ πράσιναι πλάκες εἶνε ἐκκεντρικαί, συνεπεία τῶν ἐνταῦθα διαβατικῶν].	2.35	7 6
ζ'. Ταινία λευκὴ κυματοειδῆς, ὡς ε'	0.05	0 2
η'. Δευτέρα ζώνη ἀλαβαστρίτου	0.78	2 6
θ'. Ταινίαι λευκαὶ κυματοειδεῖς μετὰ διατόρου στεφάνης κυκλί- σκων (σχ. 203)	0.24	0 9
ι'. Κεντρικὴ πλάξ πορφυρίτου, ἔχουσα κυανόφαια μάρμαρα ἐκα- τέρωθεν μεθ' ὑποκιτρίνων κηλίδων	3.12	10 0
ια'. Ταινίαι λευκαὶ κυματοειδεῖς μετὰ διατόρου στεφάνης	0.24	0 9
ιβ'. Τρίτη ζώνη ἀλαβαστρίτου	0.72	2 4
ιγ'. Ταινία κυματοειδῆς λευκὴ, ὡς ε' καὶ ζ'	0.05	0 2
ιδ'. Δευτέρα ζώνη πρασίνου λίθου, ὡς ς', εἰς τὸ μέσον, μετὰ λί- θων φρυγίων λευκοῦ ἐδάφους καὶ πορφυρῶν φλεβῶν εἰς τὰ πλάγια	2.03	6 6
ιε'. Ταινία λευκὴ κυματοειδῆς, ὡς ε', ζ' καὶ ιγ'	0.05	0 2
ισ'. Τειάρτη ζώνη ἀλαβαστρίτου	0.52	1 8
Παραπλήσιον ὅλικόν ὕψος = $12^{\mu}.8 \pm$ ἢ $41^{\beta\pi} \pm$.		

Αἱ διαστάσεις αἱτῶν εἶνε τὸ ἀποτέλεσμα ὑπολογισμῶν, καὶ οὐχὶ ἀμέσων καταμετρήσεών μου.

Σχ. 202. Βάσις τῆς τοῦ Ναοῦ ὀρθομαρμαρώσεως. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}\delta$.

Ἐξ αἰτίας δὲ τούτου, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσῃ τις αὐτὰς ἐντελῶς ἀκριβεῖς ἄλλως αὐτοῦ τοῦ ἐκα-
τοστομέτρου, ἂν καὶ δὲν ἀφίστανται βεβαίως πολὺ τῆς ἀληθείας.

ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΕΩΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Αἱ δὲ μικραὶ πλευραὶ τῶν μεγάλων πεσσῶν ἀκολουθοῦσι τὴν διάταξιν τῶν λίθων ἥτις ἀπαντᾷ ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῶν μειζόνων πλευρῶν.

Σχ. 203. Στεφάνη περιβάλλουσα μεγάλους λίθους τῶν πεσσῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{16}$.

Τὰ τόξα τῶν διαβατικῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ βασιλικοῦ πυλῶνος κοσμοῦνται δι' ἑπτὰ ἑκαστον λίθων, ἐν εἵδει τομέων σχηματισθέντων, καὶ τοὺς ὁποίους στέφει ἡμικυκλοτερὴς κυματοειδὴς ταινία (πίναξ λθ').

Τινὲς τῶν πρασίνων λίθων τῆς προηγουμένης ζ' σειρᾶς παρουσιάζουσι σχέδια ὡσεὶ καμήλων κεφαλᾶς (πίναξ μβ'), ὑπομιμνησκούσας τὰ ζωότυπα σχήματα τὰ ὁποῖα περιέγραψεν ὁ Σιλεντιάριος ἐν τῷ αἰθρίῳ. Τοιαῦται αἱ πλάκες τῶν μικροτέρων κυρτῶν πλευρῶν τῶν ἐλασσόνων δυτικῶν πεσσῶν, ὡς καὶ τῆς κυριωτέρας πλευρᾶς τοῦ μεγάλου βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ, ὅπερ ἀποδεικνύει ὅτι τὰ πλαίσια ταῦτα ἐξήχθησαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὄγκου.

Τὰ δ' ἐκλιπόντα μάρμαρα ἀντικατεστάθησαν διὰ λίθων λευκῶν, χρωματισθέντων κατ' ἀπομίμῃσιν ἐκείνων.

Αἱ πλάκες μολοσσικοῦ λίθου τοῦ μικροῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ ἔχουσι πᾶχος 0^μ.05 ἥτοι 2^δ.

Τὰ δὲ μεγάλα πλαίσια πορφυρίτου περιστέφει, σὺν τοῖς ἄλλοις λίθοις τῆς ι' ζώνης, διπλὴ κυματοειδὴς ταινία, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἀναπτύσσονται διάτοροι ἀλληλένδετοι κύκλοι, κεκοσμημένοι φύλλοις ἀκάνθου (σχ. 203).

Εἶδομεν τέλος ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς γενικῆς τοῦ ναοῦ διατάξεως, ὅτι αἱ ζεύξεις τῶν μαρμάρων ἦσαν ἐπίχρυστοι.

Γ'. ΑΙ ΔΥΤΙΚΑΙ ΚΟΓΧΑΙ ΚΑΙ ΑΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΙ

Αἱ δύο πρὸς δυσμὰς κόγχαι.—Τὴν λέξιν «Κόγχη» ἀναφέρουσι πλεῖστοι ἱστορικοὶ τοῦ Βυζαντίου. Τῶν δὲ ἐσπερίων τοῦ τεμένους κογχῶν μνείαν ποιεῖται ὁ Προκόπιος, ὅστις, ὁμιλῶν περὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, λέγει ὅτι «αὐτοῦ ἐκατέρωθεν οἷ τε κίονες καὶ τὰ αὐτῶν ὑπερθεῖν ὁμοιώματα. . . . ἐν ἡμικύκλῳ ἐστήκασιν» ⁽⁵²⁾.

Αἱ ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ ναοῦ κόγχαι εἶνε ἡμικυκλοτερεῖς, ἔχουσαι ἀκτῖνα 6^μ.34 [20^β9^δ] καὶ κατὰ συνέπειαν 12^μ.68 [41^β6^δ] ἀνοίγματος ⁽⁵³⁾. Εὐρύνουσαι δ' ἡμικυκλοτερῶς, ἀχηβάδων δίκην,

⁽⁵²⁾ *Περὶ Κτισμ.*, ἐκδ. Βόννης, σ. 175.

⁽⁵³⁾ Αἱ ἀνάλογοι τέσσαρες κόγχαι τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου ἔχουσι, κατὰ μέσον ὄρον, διάμετρον 5^μ.06 ἢ 16^βπ, καὶ βάθος 2^μ.81 ἢ 9^βπ, ὅθεν καὶ εἶνε βαθύτεραι τοῦ ἡμικυκλοτεροῦς σχήματος. Ἐν δὲ τῷ Ἁγίῳ Βιταλίῳ Παβέννης αἱ κόγχαι εἶνε μειζονες, ἥτοι 5^μ.25 [17^βπ] μέσου ἀνοίγματος, καὶ τὸ βάθος αὐτῶν, 3^μ.82 ἢ 12^βπ, παρίσταται σημαντικώτατον.

τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ χώρου, αἱ κόγχαι συντελοῦσι σημαντικῶς εἰς τὴν ὡραιότητα καὶ τὴν ἁρμονίαν τοῦ ὅλου.

Μεγάλαι κιονοστοιχίαι. — Ἀλλὰ τὸ λαμπρότατον βεβαίως κόσμημα τοῦ ναοῦ εἶνε οἱ γιγαντιαῖοι ἐκεῖνοι δεκαεῖς μονόλιθοι κίονες, οἱ φέροντες ἐν μέρει τοῦλάχιστον ἐπίχρυσα ἄλλοτε κιονόκρανα, συγκρατοῦντες δὲ τὸ ἔδαφος τοῦ ὑπερώου⁽⁵⁴⁾. Καὶ ἐπειδὴ οὗτοι περιγραφῆσονται λεπτομερῶς ἐν τοῖς ἐφεξῆς, περιορίζομαι κατὰ τὸ παρὸν εἰς παρατηρήσεις τινὰς γενικοῦ περὶ τῶν κιονοστοιχιῶν ἐνδιαφέροντος.

(⁵⁴) Ἐν πλείστοις ἄλλοις βυζαντινοῖς ναοῖς, καὶ δὴ ἐν ταῖς βασιλικαῖς, πλείονες τῶν δεκαεῖς κίωνων ἐχώριζον τὸν κυρίως ναὸν τῶν κλιτῶν (περὶ τῶν πηγῶν τοῦ κάτωθεν πίνακος ἴδε σ. 10).

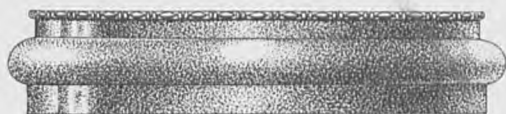
Ναός	Τόπος	Κίονες
Ἅγιοι Ἀπόστολοι	ΚΠ.	48
Βασιλική	Ἑρμέντ (Αἴγυπτος)	26
Ἑσκή Τζουμά	Θεσσαλονίκη	24
Ἅγιος Ἀπολλινάριος ὁ Νέος	Ῥάβεννα	24
Ἅγιος Ἀπολλινάριος (in Classe)	Ῥάβεννα	24
Ναός	Σαγαλασσός (Μ. Ἀσία)	22
Ναός Γενεθλίων	Βηθλεέμ	20
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	20
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλίτης	Καλάτ Σεμάν (Συρία)	18
Μητροπολιτικὸς ναός	Παρεντίον (Ἰστρία)	18
Ἁγία Σοφία	ΚΠ.	16
Μονὴ Στουδίου	ΚΠ.	14
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	14
Ἁγία Εἰρήνη	ΚΠ.	14
Ἅγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	14
Μονὴ Θεοτόκου	Ὁρος Σινᾶ	14
Ἁγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	6
Ναῖσκος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	6

Ἐν σ. 111, σημ. 131 τοῦ Α' τόμου, ἐρρέθη, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Βυζαντίου, ὅτι 40 κίονες ἐκράτουν τὸ ἐσωτερικὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ΚΠ., ἀλλ' ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Ῥοδίου καταφαίνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κίωνων ἐκορυφώτο εἰς 48 ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ περιφανοῦς ἐκεῖνου τεμένους.

« Τοὺς κίονας δὲ πρὸς κατὰσινον θέσιν
 ἔταξεν αὐτοῦ τὴν στοᾶν συναρμόσας
 ἐκ δεξιῶν τε καὶ κλίτους τοῦ δευτέρου
 κύκλου τε παντὶ τὸν νεῶν περιτρέχειν,
 ὥς ἂν νεωκόρους τε τοῦ θεοῦ δόμου
 καὶ μυσταγωγούς τῶν Θεοῦ τελεσμάτων
 εἴποις κατιδὼν ταξιάρχας ταγμάτων
 εἶναι μεγίστους, ἢ τινὰς στρατηγέτας
 δορυφόρους τε παντάνακτος δεσπότου,
 ὥς εἴποι πάντες εὐπρεπῶς τεταγμένοι,
 καὶ τὸν τ' ἀριθμὸν τῶν σοφῶν ἀποστόλων
 πληροῦντες ὀρθῶς ἐκ μερῶν τῶν τεττάρων,
 ὥς πάντας εἶναι τοὺς κάτω τεταγμένους
 τεσσαράκοντα κίονας πρὸς ὀκτάδι
 τὴν τῆς στοᾶς φέροντας εὐγυρον στέγην,
 καὶ τοῖς ἄνω δὲ ταυτὸ μέτρον εὐλόγως
 εὖροις ἀριθμῶν, κίονας ῥοδοχρόους ».

(Στ. 708 · 724.)

Ὁρειχάλκινα περιζώματα καὶ μονογράμματα τῶν μεγάλων κιόνων. — Τὸ ἄνω χεῖλος τῶν παρὰ τὴν βάσιν τῶν μειζόνων κιόνων ὀρειχαλκίνων περιζωμάτων κοσμεῖται δι' ἐπιμήκων ῥόμβων, ἐναλλασσόντων μετὰ συνεξευγμένων ὠοειδῶν ἐξογκωμάτων (σχ. 204). Τοιούτου κόσμου στεροῦνται οἱ λοιποὶ τοῦ οἰκοδομήματος κίονες.

Ε. Μ. Α.

Σχ. 204.

Δακτύλιος βάσεως.

Ε. Μ. Α.

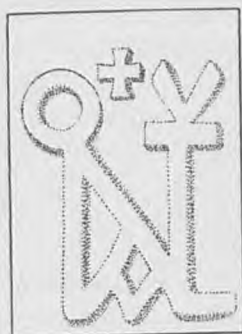
Σχ. 205.

Δακτύλιος κιονοκράνου.

Ὁρειχάλκινα περιζώματα τῶν μεγάλων κιονοστοιχιῶν Κλίμαξ=1/8.

Οἱ δὲ δεσμοὶ τῶν ὑπὸ τὰ κιονόκρανα ὀρειχαλκίνων περιζωμάτων (σχ. 205) φέρουσιν ἐπὶ τῆς πλατείας αὐτῶν ἐπιφανείας ἀνάγλυφα τὰ μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, ἐνῶ οἱ δεσμοὶ τῶν ἄλλων κιόνων στεροῦνται μονογραμμάτων.

Τὰ ὀρειχάλκινα αὐτοκρατορικὰ μονογράμματα ἔχουσιν ἐν γένει τὴν μορφήν τῶν σχ. 206 καὶ 207, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἀναγινώσκεται ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ καὶ τὸ ἄλλο ΘΕΟΔΩΡΑΣ. Ἐκαστος δὲ τῶν

Σχ. 206.

Ε. Μ. Α.

Σχ. 207.

Τὰ ἐπὶ τῶν ὀρειχαλκίνων τῶν μεγάλων κιόνων περιζωμάτων μονογράμματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας. Κλίμαξ=1/8.

δεκαεξὶ μεγάλων κιόνων ἔχει ἐπὶ μὲν τοῦ ἑνὸς τῶν δεσμῶν αὐτοῦ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀπέναντι τὸ τῆς δεσποίνης. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀλλαγή αὕτη μεταβαίνει καὶ ἀπὸ κίονος εἰς κίονα, ὅταν ἀρχίσῃ τις νὰ ἀναγινώσκῃ ἀλληλοδιαδόχως ἅπαντα τὰ πρὸς τὸν ναὸν ὀρειχάλκινα μονογράμματα, βαίνων ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης, διὰ τῶν κεντρικῶν νοτίων κιόνων καὶ εἴτα τῶν τῶν δυτικῶν κογχῶν, ἀκείθεν τέλος διὰ τῶν πρὸς ἄρκτον κιονοστοιχιῶν, ἄχρι τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης, ἅπαντ' ἀσυνεχῇ ἀλληλουχίαν τῶν ὀνομάτων ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ.

Κιονόκρανα. — Ἀπασαὶ αἱ κεφαλίδες τῶν τοῦ κυρίως ναοῦ κιόνων ἀνήκουσιν, ὡς προεῖρηθη, εἰς τὸν α' τύπον ἐνεπιγράφων κιονοκράνων, καὶ δεόν νὰ σημειώσωμεν ὅτι ὅμοιαι ταύταις δὲν ἀπαντῶσιν εἰς οὐδὲν ἄλλο κτίριον τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς⁽⁵⁵⁾.

⁽⁵⁵⁾ Ἐκ τῶν στίχων δὲ τούτων ἐξάγεται πρὸς τούτοις ὅτι ὁ ὀλικὸς ἀριθμὸς τῶν κιόνων τοῦ τῶν Ἀποστόλων ναοῦ ἐξισοῦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῷ τῶν στρογγύλων τῆς Ἀγίας Σοφίας, καὶ ὅτι ἕκαστος τῶν ναῶν τούτων εἶχεν 96 (12×8) ἐν συνόλῳ κίονας.

Ἄλλοι ναοὶ ἔφερον ἑκατέρωθεν στύλους ἀντὶ κιόνων, ἐν δὲ Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία) οἱ στύλοι εἶνε συνήθως τετραγώνου τομῆς, σὺν ἡμικυλινδρικοῖς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὰ κλίτη προβολαῖς, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐρεῦνης τοῦ Κρώουφοντ.

⁽⁵⁵⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 87-88 καὶ σχ. 17, ἔτι δὲ καὶ πίνακα κ'. Τὸ κιονόκρανον τῶν πρώτων βασιλικῶν ἦτο, ὡς εἰκός, κο-

Τόξα τῆς μεγάλης κιονοστοιχίας καὶ διακόσμησις αὐτῶν. — Σὺν τῷ θριάμβῳ τῆς ἡμικυκλοτεροῦς ἀψίδος κατηργήθησαν τὰ ἀρχαῖα εὐθέα ἐπιστύλια, ἅτινα κοσμοῦσιν ἀναμεταξὺ ἄλλων τὸν ἐν Βηθλεὲμ ναὸν τῶν Γενεθλίων καὶ τὴν ἐν ΚΠ. μονὴν τοῦ Στουδίου, στέφοντα δ' ἴσως ποτὲ καὶ τοὺς κίονας τῆς προΐουστινιανείου μεγάλης ἐκκλησίας. Ταῦτα ἐτέθησαν τὸ τελευταῖον, φαίνεται, ἐν ναῷ ΚΠ. ἄνωθεν τῶν κατωτέρων κίωνων τοῦ Ἀγίου Σεργίου, ὅπου τὸ ἀρχαῖον ἐπιστύλιον ἐκτείνεται ὑπερθεὶν βυζαντινοῦ κιονοκράνου, καὶ οὐχὶ κορινθιακοῦ, ὡς ἄλλοτε.

Τὰ τόξα τῶν μεγίστων πρασίνων κίωνων εἶνε ἡμικυκλοτερῆ, ἀλλὰ τὰ τῶν κογχῶν παρίστανται μεῖζονά πως τῶν 180°, ἥτοι ἐν εἵδει πετάλων ἵππου⁽⁵⁶⁾.

Τὸ μέτωπον τῶν τόξων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ εἶνε ἐκ λευκοῦ λίθου καὶ διάτορον, ἀπομιμούμενον περιπεπλεγμένα φύλλα ἀκάνθου (πίναξ μα'). Ἀνωθεν δ' ἐκάστου κιονοκράνου παρὰ τὴν βάσιν τῆς κορωνίδος τοῦ ὑπερῶου παρατηρεῖ τις κομποὺς κύκλους ἢ ὀμφαλοὺς ἰανθίνου λίθου, ὧν μνεῖαν ποιεῖται καὶ ὁ Σιλεντιάριος·

« Ἀλλὰ καὶ ὑψιλόφοις ἐπὶ κίονιν, ἔνδοθι πέζης
λαϊνέης, προβλήτος ἔλιξ πολύκεστος ἀκάνθης
ὑγρὰ διερπύζων ἀνελίσσειο, δεσμός ἀλήτης,
χρύσεος, ἱμερόεις, ἀκίδα τρηχεῖαν ἐλίσσων
μάρμαρα δ' ὀμφαλόεντα περιστέφει εἴκε κλαδίσκοις
πορφυρέοις, στίλβοντα χάριν θελξίφρονα πέτρῃ »⁽⁵⁷⁾.

ρινθιακόν. Οὕτως ἐν τῷ ὑφ' αὐτοῦ ἱστορηθέντι εὐκτηρίῳ οἴκῳ (τέλη δ' αἰῶνος) Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἀναφέρει « κεφαλίδας διαγλύφους κατὰ τὸ Κορινθιακὸν εἶδος » (*Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 46, σ. 1100). Κορινθιακά δ' ὡσαύτως εἶνε τὰ κιονόκρανα τοῦ ἐν Βηθλεὲμ μεγάλου ναοῦ, τῶν ἐν Ῥώμῃ ἀρχαίων ἐκκλησιῶν, τοῦ ἐν ΚΠ. τεμένους τοῦ Στουδίου, κλπ.

Ἄλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος ἤρξαντο ἀναφαινόμεναι καινοτομίαι, καὶ οἱ ἐν Θεσσαλονίκῃ τότε οἰκοδομηθέντες δρομικοὶ ναοὶ τοῦ τε Ἀγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἑσκή Τζουμᾶ παρίστανται ἡμῖν ἔχοντες διπλᾶ κιονόκρανα, ὅπερ δὲν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς εὐτυχὴ ἔμπνευσιν. Ἀκολουθῶντες δὲ τοιαῦται κεφαλίδες διεδόθησαν, ἀναμεταξὺ ἄλλων, ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Ἰστροῖ, ὅπου αἱ βασιλικαὶ τῆς Ἀγίας Ἀγαθῆς, τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος Ῥαβέννης, καὶ ἡ τοῦ Παρεντίου, δεικνύουσι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος διπλᾶ ταῦτα κιονόκρανα. Ἐν ΚΠ. ὅμως ὁ νεωτερισμὸς οὗτος δὲν ἀπαντᾷ, εἴτε διότι δὲν μετέβη εἰς τὴν βασιλεύουσάν, εἴτε διότι τὰ ἱδρύματα, ἅτινα ἐνδεχόμενον νὰ παρουσιαζόν αὐτόν, ἐξέλειπον.

Ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἀγίῳ Δημητρίῳ κιονόκρανά τινα κοσμοῦνται ἀετοῖς ἐν ταῖς γωνίαις αὐτῶν.

Κιονόκρανα δὲ παρουσιάζοντα τρία κατακόρυφα, ἐξογκώματα ἐφ' ἐκάστης προσόψεως κοσμοῦσι τὸν ὀρθόν ναὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, τοὺς κίονας τοῦ δαπέδου ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ., ὡς καὶ τὸ νότιον παρακρυπτικὸν τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ Ἀγίου Βιταλίου.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ τῶν κεφαλίδων μονογράμματα, σημειώτεον ὅτι ἐν τοῖς ἐμβόλοις τῆς Πλατείας (Portici della Piazza) Ῥαβέννης, κιονόκρανόν τι καλλωπίζεται τῷ ὀνόματι τοῦ Θεοδορίου, ἀναγινωσκόμενον ἐν κτητικῇ γενικῇ + THEODORICI.

Ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ. ἀπαντῶμεν ἐν μονογράμμασι τὰ ὀνόματα IOVCINIANON, ΒΑΣΙΛΕΩC, καὶ ΘΕΟΔΩΡΑC.

Ἐν δὲ τῷ ἐν Ῥαβέννῃ Ἀγίῳ Βιταλίῳ, τὸ μονόγραμμα τῶν κιονοκράνων εὐρίσκω ἀφορῶν εἰς τὸν ἱδρυτὴν, τὸν ἐπίσκοπον Ἐκκλησίον, οὗτινος ἡ εἰκὼν ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ ψηφιδώματι εἰκόνι τῆς κόγχης τοῦ βήματος. Ὅθεν καὶ ἀναγινώσκω αὐτὸ ὡς ECCLESIVS EPISCOPVS. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ Ν μετὰ τοῦ Ι ὁμοιάζει Ν, ἀλλ' ὅτι τοῦτο δὲν εἶνε ἐξ ἀνάγκης Ν ἀποδεικνύεται ἐξ ἀναλόγου συνδυασμοῦ ἐν τῷ ναῷ Παρεντίου, ὅπου Ν δὲν ἀπαιτεῖται ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κτίτορος EVFRASIVS EPISCOPVS.

Λαμπρὰ τέλος μονογράμματα καθορῶνται ἐπὶ πλακὸς μαρμαρίνης τοῦ ἐν Νικαίᾳ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (ἴδε τὸ ἐμβριθὲς ἔργον τοῦ Βούλφ, *Die Koimesiskirche in Nicäa*, ἐν Στρασβούργῳ, 1903, σ. 33 καὶ 37 - 39).

⁽⁵⁶⁾ Ὁσαύτως μεῖζονα ἡμικυκλίων τυγχάνουσι τὰ τόξα τῶν ἐν ταῖς κόγχαις κιονοστοιχιῶν τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου. Τὸ πεταλοειδὲς δὲ τόξον μετεχειρίσθησαν οἱ μικρασιαῖται ἀρχιτέκτονες ἀπὸ τοῦ δ' ἡδὴ αἰῶνος μ. Χ., καὶ ἀκολουθῶς ἀντεγράψαντο αὐτὸ οἱ Ἀραβες.

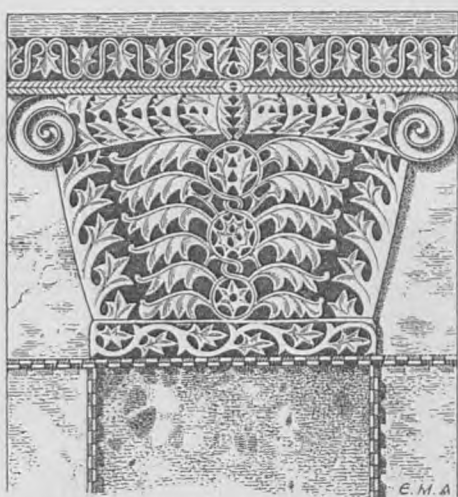
⁽⁵⁷⁾ Στ. 658-663. Ὁ κ. Σβαίνσων ἐθεώρησε τοὺς ἄνω στίχους ὡς ἀφορῶντας εἰς τὰ κιονόκρανα τῶν μεγάλων κίωνων. Ἄλλ' ἡ μετάφρασις αὐτοῦ, προῦν ἀνεπαρκεῖς γνώσεως τῆς ἐλληνικῆς, ὡς καὶ αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, παρεξέκλινεν ἐνταῦθα, ὡς καὶ εἰς

Ἐκ τῶν στίχων τούτων μανθάνομεν, πρὸς τούτοις, ὅτι μέρος τοῦλάχιστον τῆς ἀκανθίνου ταύτης ὀρθομαρμαρώσεως ἦτο, καθὼς καὶ τὰ κιονόκρανα, ἐπίχρυσον ἄλλοτε.

Τὸ φάτνωμα τῶν τόξων διαιρεῖται εἰς πέντε κατὰ μῆκος μέρη ἐν ταῖς μεγάλαις κιονοστοιχίαις. Τούτων ἢ τε μεσαία καὶ αἱ ἄκραι διαιρέσεις εἶνε ἀκατέργαστοι, ἐνῶ αἱ ἄλλαι δύο ἔχουσι διάτορα ἀκάνθινα φύλλα (πίναξ κε'), ἅτινα ἐνδεχόμενον νὰ ἦσαν ἐπίχρυσα πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως τῆς πόλεως.

Λεπτὰ σίδηρα συνδέουσι τὰς βάσεις τῶν ἐν λόγῳ τόξων ἀπὸ κιονοκράνου εἰς κιονόκρανον. Ὁ προσορισμὸς ὅμως αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦτο μᾶλλον ἢ ἀνάρτησις κανδηλῶν ἢ ἡ παγίωσις τῶν μερῶν τούτων τοῦ κτιρίου.

Παραστάδες μεγάλων κιόνων. — Αἱ ἐπὶ τῶν πεσσῶν παραστάδες τῶν κιονοστοιχιῶν ἀπο-

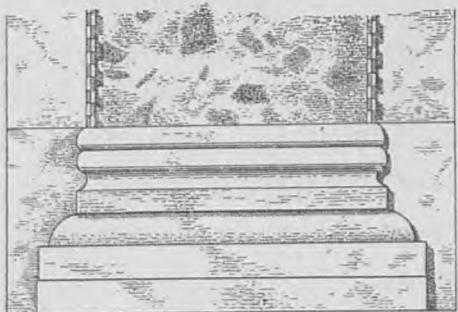

Σχ. 208. Παρασταδόκρανον, ἔμπροσθεν ὁρώμενον.

Ε. Μ. Α

Σχ. 209. Παρασταδόκρανον, ἐκ τοῦ πλαγίου ὁρώμενον.

Ε. Μ. Α

Σχ. 210. Βάσις, ἔμπροσθεν ὁρώμενη.

Ε. Μ. Α

Σχ. 211. Βάσις, ἐκ πλαγίων ὁρώμενη.

Καθέκαστα παραστάδος μεγάλων προσίτων κιόνων. Κλίμαξ = $\frac{1}{30}$.

τελοῦνται ἐξ ἐξοχῶν τοῦ αὐτοῦ εὗρους ὡς καὶ τὸ φάτνωμα τῶν ἄνωθεν τόξων, ἔχουσαι, ἐπομέ-

πολλὰ ἄλλα μέρη, εἰς ἱεροφάν πολυλογίαν, καὶ εἰς ἐντελῆ παρεξήγησιν τῆς ἰδέας τοῦ Σιλεντιαρίου. Διερμηνεύει οὕτω τὴν φράσιν «μάρμαρα δ' ὀμφαλόεντα περιστέφει εἶκε κλαδίσκοις πορφυρέοις» ὡς ἐξῆς· «Thus the marble in bulging forms crowns the deep red columns, as wool the distaff». Σημειωτέον ὅτι πορφυρῶν κιόνων μνεῖαν δὲν ποιεῖται ὁ Σιλεντιάριος ἐνταῦθα, καὶ ὅτι «μάρμαρα ὀμφαλόεντα» εἶνε ἀναμφισβητήτως πάντως οἱ ἰάνθινοι κύκλοι τοὺς ὁποίους ἀνέφερα, διότι «ὀμφαλὸς» ἐσήμαινε *στρογγύλον λίθον* ἐπὶ Βυζαντινῶν (ἴδε σ. 38 καὶ σημ. 89), καὶ ἄλλοι στρογγύλοι λίθοι δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὰ μέρη ταῦτα τοῦ ναοῦ. Ὅθεν τὸ ἐκλαμβάνειν τὰ «μάρμαρα ὀμφαλόεντα» ὡς «μάρμαρα ἐν ἐξωγκωμέναις μορφαῖς», τὸ ἀποδίδειν τῇ λέξει «κλαδίσκος» τὴν σημασίαν τῆς λέξεως «κίων» (!) καὶ τὸ προσθέτειν τὴν ἀδικαιολόγητον πάντως παρομοίωσιν «ὡς τὸ ἔριον [στέφει] τὴν ἡλακάτην», περὶ ἧς οὐδὲ κἂν ἐσκέφθη ὁ Σιλεντιάριος, δεικνύουσι φαντασιώδη τοῦ ποιητοῦ ἐρμηνείαν.

νως, 1^μ.78 [5^{βπ}] πλάτους πρὸς τοὺς πρασίνοὺς κίονας καὶ 1^μ.63 [4^{βπ}6^δ] πρὸς τοὺς πορφυροῦς. Ἡ δὲ προβολὴ αὐτῶν εἶνε 0^μ.32 ἢ 1^{βπ} διὰ τοὺς πρασίνοὺς κίονας, καὶ 0^μ.40 ἢ 1^{βπ} καὶ 3^δ, ἄχρι 0^μ.55 ἢ 1^{βπ} καὶ 9^δ διὰ τοὺς πορφυροῦς. Τὸ μέτωπον τῶν παραστάδων κοσμεῖται, ὡς προείπομεν, δι' ἐπιπέδου ἀπομιμήσεως τῶν παρακειμένων κίωνων, ὡς καὶ τοῦ χρώματος αὐτῶν. Τὰ ὁμοιώματα δὲ ταῦτα ἔχουσι λευκὰ βάθρα, σὺν στυλοβάταις ἔναντι τῶν πορφυρῶν κίωνων, καὶ κιονόκρανα προβολῆς ἐλαχίστης (σχ. 208-211), ἐπὶ δὲ τῶν παραστατῶν τῶν πορφυρῶν κίωνων, ὑπὸ τὴν βάσιν ὑπάρχει καὶ στυλοβάτης. Ἡ δὲ πλᾶξ ἡ ἀποτελοῦσα τὸν κορμὸν τοῦ ὁμοιώματος δὲν εἶνε μονόλιθος, καὶ χωρίζεται τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς λωρίδων ἀλαβαστρίτου, ἢ φρυγίου λίθου, διὰ ταινίας κυματοειδοῦς. Τὰ κιονόκρανα τέλος τῶν παραστάδων, ἅτινα εἶνε κατεσκευασμένα καθὼς τὸ πλάγιον μέρος τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων, θὰ ἦσαν βεβαίως ἐπίχρυσα ἄλλοτε.

Δ'. ΔΥΤΙΚΟΙ ΠΟΡΦΥΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Πορφυροὶ κίονες. — Οἱ ἐν ταῖς τέτταρσι κόγχαις τοῦ τεμένους μοναδικοὶ οὗτοι κίονες προέρχονται ἐκ τῶν παρὰ τὰς Θήβας Αἰγύπτου λατομείων⁽⁵⁸⁾. Οὕτως ὁ Σιλεντιάριος ἀναφέρει τοὺς ἐσπερίους

« κύκλους ἡμιτελεῖς, μετὰ κίονα δίζυγα Θήβης »⁽⁵⁹⁾,

ἐνῶ ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τῶν ἀνατολικῶν πορφυρῶν κίωνων λέγει ὅτι οὗτοι προέρχονται ἐκ « Θήβης Νειλώης »⁽⁶⁰⁾.

Ἄλλ' ὁ ἀμφίβολος Ἀνώνυμος ἔγραψε κατὰ τὴν ἰ' ἑκατονταετηρίδα περὶ τῆς προελεύσεως τῶν κίωνων τούτων τὰ ἑξῆς· « Καὶ τοὺς μὲν ὀκτὼ κίονας τοὺς Ῥωμαίους, καθὼς φησι Πλούταρχος ὁ πρωτοσεκρητὴς, καὶ πιστογράφος, Ἰουστινιανῶ μετὰ σχεδίας ἀπέστειλε χήρα γυνὴ ἀπὸ Ῥώμης ὀνόματι Μαρκία. εἶχε δὲ αὐτοὺς εἰς προῖκα αὐτῆς. ἴσταντο δὲ εἰς Ῥώμην εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἡλίου τὸν κτισθέντα παρὰ Αὐρελιανοῦ βασιλέως Ῥώμης, τοῦ προδόντος αὐτὸν Πέρσαις »⁽⁶¹⁾. Πάλιν, « ἡ δὲ προειρημένη Μαρκία ἔγραψε τῷ βασιλεῖ οὕτως, ὅτι „ἀποστέλλω κίονας ἰσομήκεις, ἰσοστάθμους, καὶ ἰσοπλάτους, ὑπὲρ ψυχικῆς μου σωτηρίας“ »⁽⁶²⁾.

Θὰ ἡδύνατό τις οὕτω νὰ εἰκάσῃ ὅτι οἱ πορφυροὶ κίονες, λαξευθέντες τὸ πάλαι ἐν Αἰγύπτῳ, μετεκομίσθησαν ἀκολούθως εἰς Ῥώμην, σταλέντες τέλος εἰς ΚΠ. ὑπὸ τῆς Μαρκίας. Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη ἀπορρίπτει συνεπεία τῆς σιωπῆς τοῦ Σιλεντιαρίου⁽⁶³⁾.

⁽⁵⁸⁾ Ἴδε Α' τόμ., σ. 95.

Ἑρμῆοι (φρύγιοι) οἱ κίονες τῶν κογχῶν καὶ ἐν Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ.

⁽⁵⁹⁾ Στ. 449.

⁽⁶⁰⁾ Στ. 376-380.

⁽⁶¹⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α'. μέρος δ', σ. 66.

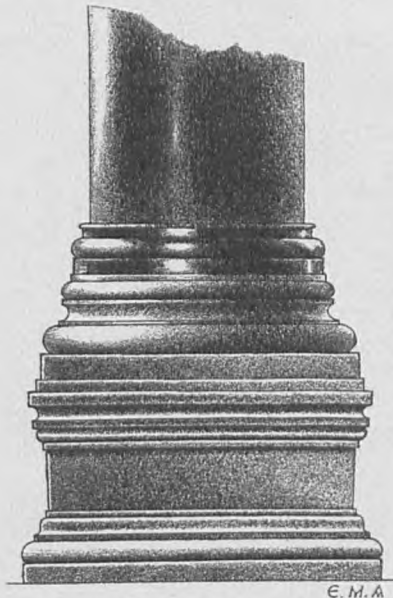
⁽⁶²⁾ *Αὐτόθι*, σ. 66.

⁽⁶³⁾ Ὁ Φοσσάτης, συγχέων τοὺς πορφυροὺς κίονας μετὰ τῶν πρασίνων, λέγει ὅτι οἱ πρῶτοι προῆλθον ἐξ Ἐφέσου (*Αγα*

Ὁ μέσος ὅρος τῶν παραπλησίων διαστάσεων τῶν πρὸς δυσμὰς πορφυρῶν κιόνων ἔχει ὧδε·

Κρητὶς ὑπὸ τὸν στυλοβάτην	0 ^μ .02	ἢ	0 ^{βπ}	1 ^δ
Πλευρὰ τοῦ στυλοβάτου.	1 .42		4	6
Ύψος τοῦ στυλοβάτου	0 .83		2	8
Ύψος τῆς βάσεως σὺν τῷ ὀρειχαλκίνῳ περιζώματι	0 .62		2	0
Διάμετρος τοῦ κίονος εἰς τὴν βάσιν.	0 .90		2	10
Ύψος τοῦ κορμοῦ	6 .79		21	9
Πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου	1 .64		5	3
Ύψος τοῦ κιονοκράνου σὺν τῷ περιζώματι	1 .42		4	6
Ὀλικὸν ὕψος.	9 .68		31	0

Ἀπέχουσι δ' ἀλλήλων οἱ κορμοὶ τῶν πορφυρῶν κιόνων κατὰ 3^μ.9 ἥτοι 12^{βπ} καὶ 6^δ. Ἡ δὲ χρῆσις τοῦ στυλοβάτου (σχ. 212), ὅστις εἶνε ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ στενεύει πρὸς τὰ κάτω ἐνταῦθα, ἀπεδόθη τῷ ἀνεπαρκεῖ τῶν κορμῶν ὕψει, ἀπαντᾷ δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἀρχαίοις ναοῖς.

Σχ. 212. Στυλοβάτης τῶν πρὸς δυσμὰς πορφυρῶν κιόνων. Κλίμαξ = $\frac{1}{80}$.

Ὁ δὲ λίθος αὐτῶν εἶνε θαυμασίου βυσσίνου χρώματος, πεποικιλμένος μικροῖς λευκοῖς κρυσταλλοειδέσι στίγμασι, τοῖς «λεπτοῖσι ἀστράσι» τοῦ Σιλεντιαρίου⁽⁶⁴⁾, καὶ παρίσταται ἐπὶ τὸ κάλλιστον ἀπεστιλβωμένος.

Οἱ πορφυροὶ κίονες ὑπέστησαν, δυστυχῶς, ῥήγματα εἰς διάφορα μέρη τοῦ κορμοῦ αὐτῶν, ὅθεν καὶ ἕξ τούτων περιεζώσθησαν στερεοῖς μεταλλίνοις στεφάνοις, ἀπ' αὐτῶν ἀκόμη τῶν βυζαντινῶν χρόνων, καί, τὸ κατ' ἐμέ, ἀπ' αὐτῆς μάλιστα τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως, ἀφοῦ οἱ μᾶλλον περι-

Sofia, σ. 3). Ὁ δὲ Γρόζβενορ διαβεβαίωσεν ὅτι οἱ πορφυροὶ οὗτοι κίονες «ἴσαντο ἐν τῷ ἐν Βαλβέκ ναῷ τοῦ Ἡλίου» (*Const.*, τ. β', σ. 520). Τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀωνύμου ἠσπάσθησαν πλείστοι ὅσοι μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, ἐν οἷς καὶ ὁ Διέλ (*Justinien*, ἐν Παρισίοις, 1901). Ἄλλ' ὁ κ. Σβαίνσων παρεδέχθη τῷ 1894, συνεπεῖα τῆς ὑπ' αὐτοῦ μεταφράσεως τοῦ Σιλεντιαρίου, τὴν ὁρθὴν νομίζω, γνώμην, ὅτι ὁ πορφυρίτης τῆς Ἀγίας Σοφίας μετεκομίσθη κατ' εὐθείαν εἰς ΚΠ. ἐξ Αἰγύπτου (*S. Soph.*, σ. 236).

(⁶⁴) Στ. 627.

ζωσμένοι κίονες εἶνε πάντοτε οἱ δυτικώτεροι τῶν κογχῶν, ἤτοι οἱ ὀλιγώτερον ὁρατοὶ τῷ εἰς τὸν ναὸν εἰσιόντι. Τοὺς δακτυλίους δὲ τούτους ἰχνογράφησεν ὁ Γρελῶτος περὶ τὰ 1675⁽⁶⁵⁾. Οἱ στέφανοι ἐτέθησαν ἰδίᾳ πρὸς τὸ ἀνώτερον τῶν κίωνων μέρος, ὥστε εὐρίσκονται πάντοτε εἰς μέγα ὕψος.

Κίονες πορφυροῖ νοτιοδυτικῆς κόγχης. — Αἱ βάσεις τῶν κίωνων τούτων ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις·

	Ὑψος βάσεως	Ὑψος στυλοβάτου	Εὖρος στυλοβάτου		
			πρὸς ναόν	πρὸς στοάς	πρὸς τὰ πλάγια
Δυτικὸς κίων	$0.58 \frac{\mu}{\eta} 1 \frac{\beta\pi}{10} \delta$	$0.79 \frac{\mu}{\eta} 2 \frac{\beta\pi}{6} \delta$	$1.40 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{6} \delta$	$1.40 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{6} \delta$	$1.40 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{6} \delta$
Ἀνατολικὸς κίων	0.60 1 11	0.78 2 6	1.40 4 6	1.40 4 6	1.40 4 6

Ἀμφότεροι οἱ νοτιοδυτικοὶ κίονες ἔχουσι κρηπίδα 0^μ.05 ἤτοι 2^δ ὕψους ὑπὸ τὸν στυλοβάτην αὐτῶν. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀνωτέρας τῶν βάθρων ὀριζοντίας ἐπιφανείας ὑπῆρχεν ἐμπεπηγμένος σταυρός, ἀργυροῦς ἢ χρυσοῦς. Ὁ τοιοῦτος σταυρὸς τοῦ δυτικοῦ κίονος, ὅστις εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς πρὸς τὸν ναὸν δυτικῆς αὐτοῦ γωνίας, μετετράπη ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν εἰς λεκάνην προωρισμένην νὰ δέχεται τὸν διὰ τὸν ἐξαγνισμόν τῶν πιστῶν κότυλον. Ἀλλ' ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ἄλλου στυλοβάτου φέρει ὄρυγμα ὠοειδές, 0^μ.12 ἤτοι 4^δ $\frac{1}{2}$ μήκους, πληρωθὲν διὰ γύψου, ὅπου ἦτο ἀναμφισβητήτως ἐμπεπηγμένος περικαλλῆς σταυρός.

Τὸ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τῶν νοτιοδυτικῶν κίωνων ἔχει ὥδε·

	Περιφέρεια	Διάμετρος	Ἀναλογία ὕψους πρὸς διάμετρον
	$\frac{\mu}{\eta} 8 \frac{\beta\pi}{8} \delta$	$\frac{\mu}{\eta} 2 \frac{\beta\pi}{9} \delta$	
Δυτικὸς κίων	2.71	0.86	$\frac{1}{7.9}$
Ἀνατολικὸς κίων	2.62 8 5	0.83 2 8	$\frac{1}{8.2}$

Εἶδομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς γενικῆς τοῦ ναοῦ διατάξεως ὅτι ἐπὶ τῶν κορμῶν πολλῶν κίωνων ἀνεστήλωντο σταυροί. Ὁ δυτικὸς τῶν ἐν λόγῳ κίωνων δὲν εἶχε τοιοῦτον σταυρόν, ἀλλ' ὁ ἀνατολικὸς παρουσιάζει ὄρυγμα 0^μ.12 ἢ 4^δ $\frac{1}{2}$ πρὸς νότον, νῦν πλήρες γύψου, ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ ὀρειχαλκίνου δακτυλίου. Δύο δὲ ἄλλα τοιαῦτα εὐρίσκονται πάλιν ὑψηλότερον.

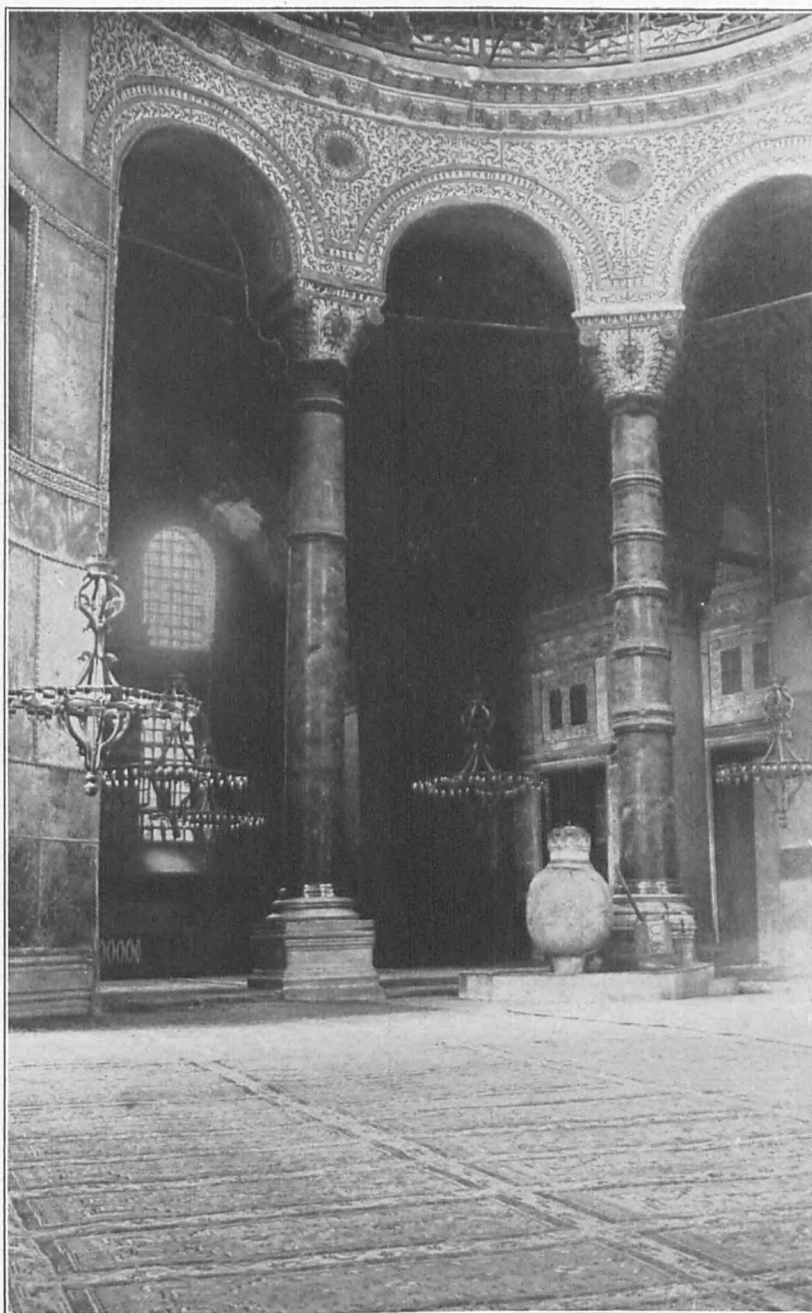
Ὁ δυτικώτερος κίων φέρει ἑξ μεταλλίνους στεφάνους εἰς διάφορα μέρη τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ, ὁ ἄλλος δύο μόνον (πίναξ μγ').

Ὡς μονογράμματα δ' ἐπὶ τῶν ὀρειχαλκίων περιζωμάτων παρατηροῦμεν, ἐπὶ τοῦ ἐσπερίου κίονος, τὸ ὄνομα ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸν ναόν, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ δὲ πρὸς τὴν στοάν. Ἐπὶ δὲ τοῦ ἐφ' οὗ ἀναγινώσκει τις ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐν τῷ ναῷ καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸ κλίτος.

Τὰ δὲ μονογράμματα αὐτῶν τῶν κιονοκρανῶν διετηρήθησαν πάντως ἀκραιφνῆ ἀπὸ τῆς ἐπο-

⁽⁶⁵⁾ Voy. de Const., σ. 155 καὶ 160, καὶ πίναξ ἐσωτερικοῦ πρὸς δυσμᾶς.

ΜΓ'

ΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΚΟΓΧΗΣ ΠΟΡΦΥΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

χῆς τῆς κτίσεως. Τὸ πρὸς τὸν ναὸν μονόγραμμα τοῦ δυτικοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται διὰ τῶν στοιχείων FMBB (σχ. 213), ἅτινα οἱ κκ. Κούρτιος καὶ Ἀριστάρχης, οἱ ἀναγνόντες ἅπαντα τὰ τοῦ ναοῦ μονο-

Σχ. 213.

Σχ. 214.

Σχ. 215.

Σχ. 216.

Δυτικὸς κίων.

Ἀνατολικὸς κίων

Μονογράμματα κιονοκράνων τῆς νοτιοδυτικῆς τοῦ Ναοῦ κόγχης. Κλίμαξ = $\frac{1}{12}$.

γράμματα τῷ 1885, ἡρμήνευσαν ὥδε: «,σμβ' [Ἰνδικτιόνος] ιβ'». Τὸ ἔτος τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 534 μ. Χ. ἀπὸ μηνὸς Ἰανουαρίου μέχρις Αὐγούστου, ὁπότε ἐτέθη ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ εἰσιόντι τὴν Ἀγίαν Σοφίαν πρῶτος οὗτος ἱστάμενος κίων»⁽⁶⁶⁾. Παρατηρήθη ὅτι τὸ ι τοῦ ιβ' λείπει ἐκ τοῦ κιονοκράνου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ποσῶς ὀριστικὴν ἀντίρρησην τοῖς συμπεράσμασι τῶν μνημονευθέντων σοφῶν, διότι, ὥς ι ἡδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ, κατὰ τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνηθείαν, ἢ κατακόρυφος τοῦ β γραμμῇ. Τὴν γνώμην λοιπὸν τῶν κκ. Κουρτίου καὶ Ἀριστάρχου συμμερίζομαι πληρέστερα, μάλιστα δὲ θαυμάζω τὴν ὀξυδέρκειαν τῶν ἐξενεγκόντων ταύτην. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ μονόγραμμα φαίνεται ἀρχαιότατον, ὅθεν καὶ δὲν ἀμφιβάλλω περὶ τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ χαρακτήρος⁽⁶⁷⁾.

Ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς τὸ ὀπισθεν κλίτος προσόψεως τοῦ δυτικοῦ κιονοκράνου ἀναγινώσκει τις τὸ ὄνομα ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 214), ὅπου ἰδίᾳ ἀξιοπαρατήρητον εἶνε τὸ σχῆμα τοῦ β.

Μεταβαίνοντες δ' εἰς τὸν παρακείμενον πρὸς ἀνατολὰς κίονα, ἀπαντῶμεν ἐπὶ τῆς κεφαλίδος τὸ αὐτὸ μονόγραμμα ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 215) πρὸς τὸν ναόν, καὶ ὀπισθεν, πρὸς τὴν στοάν, τὸ μονόγραμμα ΑΝΓΟΥΣΤΑΣ (σχ. 216), ἐφ' οὗ ἐκπλήττει πῶς ἡμᾶς ἡ μεγάλη τοῦ ο σμικρότης, ἀναμιμνήσκουσα τοὺς ἀρχαίους παπύρους⁽⁶⁸⁾.

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δὲ τῶν τόξων, τὰ ὅποια συγκρατοῦσιν οἱ πορφυροῖ κίονες, καὶ πρὸς τὸ χεῖλος τῆς καμπῆς, ἡ ἀκάνθινος διακόσμησις ἀποτελεῖ μικρὸν σταυροφόρον κύκλον. Οὕτως ἐπὶ τῶν πρώτων δύο ἐκ δυσμῶν τόξων παρίσταται μικρὸς μὲν ἀλλ' ἐντελὴς σταυρός, ἐνῶ ἐν τῷ κυκλίσκῳ τοῦ ἐξοῦ τόξου ὁ σταυρὸς ἔχει ἑξ κεραίας.

Αἱ παραστάδες τῆς νοτιοδυτικῆς κόγχης στεροῦνται ἀλαβάστρου, ἀντ' αὐτοῦ δ' ὑπάρχει σήμερον φρύγιος λίθος.

Σημειωτέον τέλος ὅτι θριγκὸς ἐξετείνεται ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοῦλάχιστον κίονος ἄχρι τοῦ παρακειμένου πεσσοῦ (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ').

⁽⁶⁶⁾ Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλογος ΚΠ., παρ. ις' τόμον, ἐν ΚΠ., 1885, σ. 15.

⁽⁶⁷⁾ Ἡ κορυφή τῶν Λέθαβου καὶ Σβαίνων ἀναφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐξῆς φράσεως: «Τὸ μονόγραμμα τοῦτο», λέγουσιν, «φαίνεται λευκότατον, ὥς εἰ νὰ ἦτο ἐκ γύψου» (S. Soph., σ. 296), ἐνῶ ἐγὼ ἐκ μακρᾶς παρατηρήσεως, καὶ δὴ διὰ τηλεσκοπίου, εὔρον ὅτι τὸ χρῶμα αὐτοῦ εἶνε πανόμοιον αὐτῷ τῷ τοῦ λιθίνου κιονοκράνου.

⁽⁶⁸⁾ Ε. Θόμψωνος Ἑγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Παλαιογραφίας, κατὰ μετάφρασιν Σ. Π. Λάμπρου, ἐν Βιβλιοθήκῃ Μαγασλῆ, ἐν Ἀθήναις, 1903, σ. 215.

Κίονες πορφυροῦ βορειοδυτικῆς κόγχης. — Τούτων αἱ βάσεις ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις·

	Ὑψος βάσεως	Ὑψος στυλοβάτου	Εὖρος στυλοβάτου		
			πρὸς ναόν	πρὸς στοάς	πρὸς τὰ πλάγια
Δυτικὸς κίων	$0.63 \frac{\mu}{\eta} 2 \frac{\beta\pi}{\delta} 0$	$0.88 \frac{\mu}{\eta} 2 \frac{\beta\pi}{\delta} 10$	$1.42 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{\delta} 6$	$1.46 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{\delta} 8$	$1.43 \frac{\mu}{\eta} 4 \frac{\beta\pi}{\delta} 7$
Ἀνατολικὸς κίων	$0.66 \quad 2 \quad 1$	$0.87 \quad 2 \quad 10$	$1.45 \quad 4 \quad 8$	$1.40 \quad 4 \quad 6$	$1.44 \quad 4 \quad 7$

Οἱ βορειοδυτικοὶ κίονες στεροῦνται κρηπίδος ὑπὸ τὸν στυλοβάτην αὐτῶν, καὶ εἶνε μικρόν τι χθαμαλώτεροι τῶν νοτιοδυτικῶν. Ἡ δὲ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς τετραγώνου βάσεως τοῦ δυτικοῦ κίονος ἔχει, πρὸς τὴν ἑφάν αὐτῆς γωνίαν, λεκάνην ἀνάλογον τῇ τοῦ πρὸς νότον κίονος. Ἡ δὲ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς βάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ κίονος παρουσιάζει ὀριζόντιον πλήρωμα γύψου, σχήματος τετραγώνου, μετὰ πλευρᾶς $0^{\mu}.17 \frac{\mu}{\eta} 6 \frac{1}{2} \frac{\delta}{\delta}$, ὅπου ἦτο ἐμπεπηγμένος μετάλλινος σταυρός.

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τῶν ἐν λόγῳ δύο κίωνων ἔχει οὕτως·

	Περιφέρεια	Διάμετρος	Ἀναλογία ὑψους πρὸς διάμετρον
	$\frac{\mu}{\eta} \frac{\beta\pi}{\delta}$	$\frac{\mu}{\eta} \frac{\beta\pi}{\delta}$	
Δυτικὸς κίων	$3.02 \frac{\mu}{\eta} 9 \frac{\beta\pi}{\delta} 8$	$0.96 \frac{\mu}{\eta} 3 \frac{\beta\pi}{\delta} 1$	$\frac{1}{7.1}$
Ἀνατολικὸς κίων	$3.03 \quad 9 \quad 8$	$0.96 \quad 3 \quad 1$	$\frac{1}{7.1}$

Ὅθεν καὶ οἱ κίονες τῆς βορειοδυτικῆς κόγχης εἶνε παχύτεροι τῶν τῆς νοτιοδυτικῆς κατὰ $0^{\mu}.115 \frac{\mu}{\eta} 5 \frac{\delta}{\delta}$.

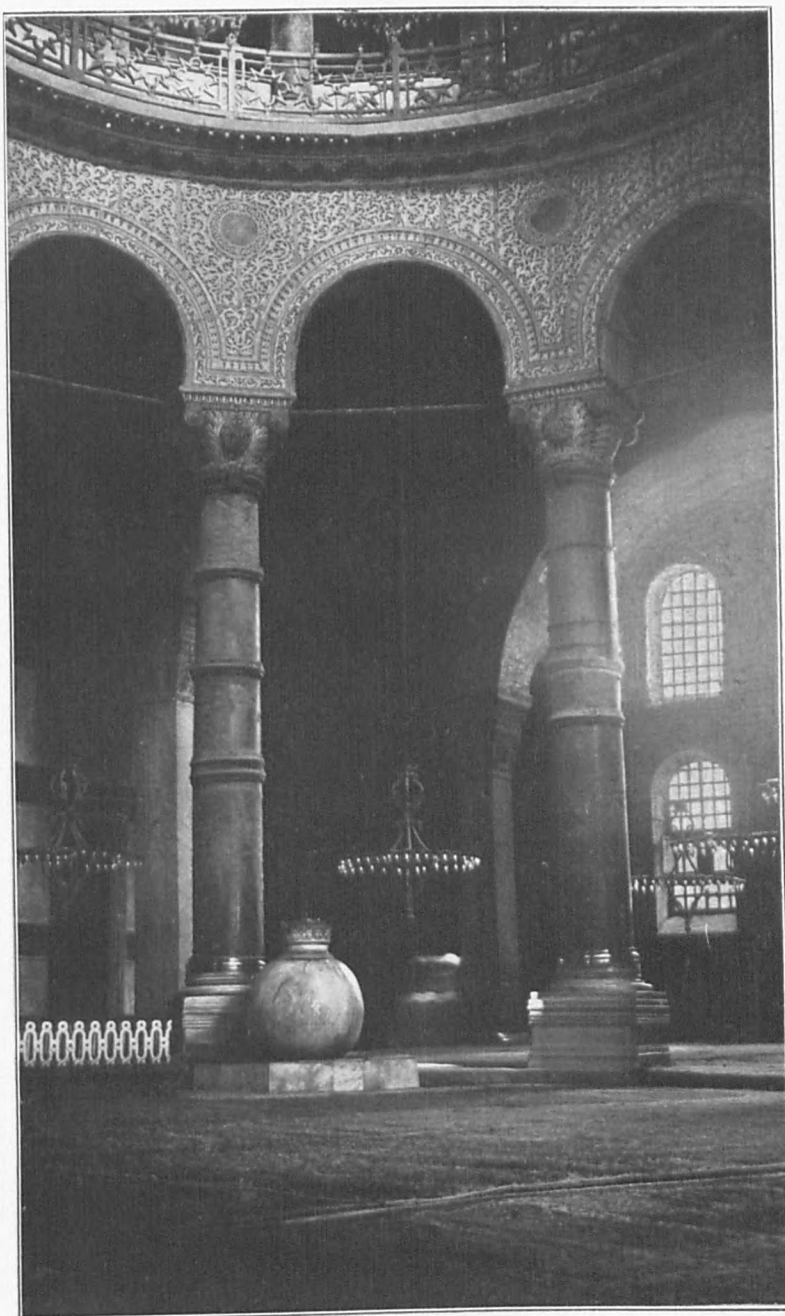
Ὁ δυτικὸς κίων παρουσιάζει πρὸς ἄρκτον δύο κοιλώματα $0^{\mu}.15 \frac{\mu}{\eta} 6 \frac{\delta}{\delta}$ μήκους, οὗ μακρὰν τοῦ ὀρειχαλκίνου τῆς βάσεως στεφάνου. Τούτων τὸ μὲν ἐπληρώθη διὰ πορφυρίτου λίθου, τὸ δὲ διὰ γύψου κεχρωματισμένου. Ὁ δὲ ἀνατολικὸς κίων συμπληροῦται διὰ πορφυρίτου $0^{\mu}.4 \frac{\mu}{\eta} 1 \frac{\pi}{\pi} 4 \frac{\delta}{\delta}$ μήκους καὶ πλάτους, παρὰ τὸ περὶζωμα τοῦ βάθρου. Εἰς μεῖζον δ' ὕψος ὁ αὐτὸς κίων φέρει ἄλλο κοίλωμα, διὰ γύψου πεπληρωμένον. Ἐν τισὶ δὲ τῶν ὀρυγμάτων τούτων ἦσαν ἐμπεπηγμένοι σταυροί.

Ὁ κορμὸς τῶν βορειοδυτικῶν κίωνων συγκρατεῖται διὰ μεταλλίνων στεφάνων, ἀναλόγων τοῖς τῆς νοτιοδυτικῆς κόγχης, καὶ ὁ μὲν πρὸς δυσμὰς κίων ἔχει τέσσαρας βαρεῖς δακτυλίους, ὁ δὲ ἀνατολικὸς δύο παχεῖς καὶ τέσσαρας λεπτούς (πίναξ μδ').

Τὸ ἄνω ὀρειχάλκινον περὶζωμα τοῦ ἐσπερίου κίονος παρουσιάζει τὸ μονόγραμμα τοῦ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὸν ναόν, καὶ τῆς ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν ὀπισθεν στοάν, ἐνῶ ὁ ἑφὸς κίων ἔχει τὸ ὄνομα ΘΕΟΔΩΡΑΣ ἐν τῷ ναῷ καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ἐν τῷ κλίτει.

Τὰ δὲ τῶν κιονοκράνων μονογράμματα εἶνε ΑΥΓΟΝΣΤΑΣ μὲν δι' ἑκατέρας τὰς προσόψεις τοῦ πρὸς δυσμὰς κίονος (σχ. 217 καὶ 218), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δὲ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 219), καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν στοάν, (σχ. 220), διὰ τὸν ἀνατολικὸν κίονα.

ΜΔ΄

ΟΙ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΚΟΓΧΗΣ ΠΟΡΦΥΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τριῶν τόξων οἱ μικροὶ κύκλοι ἐνέχουσι σταυροὺς σὺν ἑξ κεραταῖς. Τὰ δὲ μάρμαρα τοῦ φατνώματος αὐτῶν τῶν τόξων ἐξέχουσιν ὀλίγον πρὸς τὸ ὀπισθεν κλίτος.

Αἱ παραστάδες τέλος κοσμοῦνται διὰ λίθων ἀναλόγων τοῖς τῆς ἑναντι κόγχης.

Θριγκὸς δέ, ὅμοιος τῷ πρὸς νότον περιγραφέντι, ἐχώριζε τὸ ἀναμέσον τοῦ ἐσπερίου κίονος καὶ τοῦ πεσσοῦ διάστημα (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ').

Ε'. ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΚΕΝΤΡΙΚΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Οἱ μεγάλοι πράσινοι κίονες.—Τοὺς γιγαντιαίους τούτους μονολίθους ὄγκους, τοὺς μεγαλύτερους δηλαδὴ τῶν τοῦ ναοῦ κίωνων, ἀναφέρει ὁ Προκόπιος, λέγων περὶ τῶν μεγάλων πεσσῶν ὅτι «κίονας ἐν μέσῳ ἐκάτεροι κατὰ τέσσαρας μάλιστα» ἔχουσιν⁽⁶⁹⁾.

Οἱ πράσινοι κίονες ἐλαξεύθησαν ἐν τοῖς λατομείοις τῆς Θεσσαλίας⁽⁷⁰⁾, ὡς μαρτυρεῖ αὐτὸς ὁ ποιητής:

«Τοὺς δὲ χαμαιπαγέες πίσυρες ἦνοις
κίονες ὀχμαῖζουσιν ὑπ' ἀστυφέλικτον ἀνάγκην
χρυσόκομοι χαρίτεσσι κατῇ ,
Θεσσαλίδος πέτρης ἀμαρύνματα μέσσα δὲ νηοῦ
ἔνδια καλλιχόροιο διακρίνουσιν ἐδέθλων
γείτονος αἰδοῦσης περιμήκεος. οὐ ποτε τοίους
κίονας ἐτμήξαντο Μολοσσίδος ἔνδοθι γαίης,
ὑψιλόφους, χαρίεντας ἐν . . . αλσεσι . . . ,
ἄνθεσι δαιδαλέοις τεθηλότας»⁽⁷¹⁾.

⁽⁶⁹⁾ Περὶ Κτισμ., ἔκδ. Βόννης, σ. 176.

Πράσινοι οἱ πλάγιοι κίονες καὶ τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἀγίου Σεργίου.

⁽⁷⁰⁾ Ἴδε τόμ Α', σ. 96.

Οἱ κίονες τοῦ ἐν Βλαχέρναις μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἦσαν παρίου λίθου (Προκοπίου Περὶ Κτισμ., ἔκδ. Βόννης, σ. 184), οἱ δὲ τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου ἐν ΚΠ. «λευκοὶ ὑπεράγαν» (Αὐτόθι, σ. 190).

⁽⁷¹⁾ Στ. 542-550.

« Ἐν δεξιῷ δὲ καὶ κατὰ τὸ εὐώνυμον », λέγει ὁ Εὐάγριος, « κίονες παρατετάχονται ἐκ Θεσσαλοῦ λίθου πεποιημένοι » (⁷²).

Ὅθεν καὶ ἡ διπλῇ αὕτη μαρτυρία δὲν ἀφίνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς τῶν θαυμασίων τούτων κίωνων προελεύσεως. Ἄλλ' ὁ ὑποπιος Ἀνώνυμος λέγει ὅτι τοὺς « ὀκτὼ πρασίνοὺς κίονας τοὺς ἀξιοθαυμάστους, ἐκόμισε Κωνσταντῖνος στρατηγὸς ἀπὸ Ἐφέσου λελατομημένους ἀμφοτέρους » (⁷³), ὅπερ εἶνε οὕτω προφανὴς ἀνακρίβεια, ἥ πεπλανημένη παράδοσις τῆς ἰ' ἑκατονταετηρίδος.

Αἱ μέσαι παραπλήσιαι διαστάσεις τῶν μεγάλων πρασίνων κίωνων ἔχουσιν ὧδε·

Πλευρὰ τῆς βάσεως	1 ^μ .56	ἢ	5 ^{βπ}	0 ^δ
Ύψος τῆς βάσεως σὺν τῷ ὀρειχαλκίνῳ περιζώματι	0.92		2	11
Διάμετρος τοῦ κίονος εἰς τὴν βάσιν.	1.02		3	3
Ύψος τοῦ κορμοῦ.	7.98		25	7
Πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου	1.78		5	8
Ύψος τοῦ κιονοκράνου σὺν τῷ περιζώματι	1.55		5	0
Ὀλικὸν ὕψος.	10.45		33	6

Ὡστε οἱ κίονες οὗτοι ὑπερτεροῦσι τῶν πρὸς δυσμὰς πορφυρῶν κατὰ 0^μ.12 ἢ 5^δ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάμετρον, ἐνῶ ὁ κορμὸς αὐτῶν εἶνε ἐπιμηκέστερος κατὰ 1^μ.22 ἢ 4^{βπ}. Τὸ δὲ ὄλικόν αὐτῶν ὕψος παρίσταται ἀνώτερον κατὰ 0^μ.77 ἢ 2^{βπ} καὶ 6^δ.

Ἡ δὲ πρὸς τὰ ἄνω συστολὴ τῶν μεγάλων πρασίνων κίωνων εἶνε ὑποδεεστέρα τῆς τῶν πορφυρῶν, καὶ καταντᾷ σχεδὸν ἀπαρατήρητος.

Τὰ διαστήματα τῶν ἐν λόγῳ κίωνων ἐκτείνονται ἐπὶ 3^μ.6 ἢ 11^{βπ} καὶ 6^δ κατὰ μέσον ὅρον Ἐνεκα δὲ τοῦ τραχέος καὶ ἑτεροπύκνου τοῦ λίθου αὐτῶν, οἱ θεσσαλικοὶ κίονες δὲν ἐπελεκήθησαν ὁμαλῶς.

Οἱ πρὸς νότον μεγάλοι πράσινοι κίονες. — Αἱ βάσεις τούτων ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις ἐνταῦθα·

		Ύψος βάσεως			Μέσος ὅρος εὗρους πλευρῶν		
		^μ	ἢ	^{βπ} ^δ	^μ	ἢ	^{βπ} ^δ
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	0.91	ἢ	2 11	1.57	ἢ	5 0
β'	ὁμ.	0.94		3 0	1.54		4 11
γ'	ὁμ.	0.95		3 0	1.54		4 11
δ'	ὁμ.	0.98		3 2	1.55		5 0

(⁷²) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Ὁξφόρδῃ, 1844, σ. 133.

(⁷³) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 66. Ὁ Φοσσάτης ἔγραψεν ὅτι οἱ πράσινοι κίονες προέρχονται ἐκ Βαλβῆκ (*Aya Sofia*, σ. 3), συγχέων πάλιν αὐτοὺς μετὰ τῶν πορφυρῶν κίωνων (ἴδε σημ. 63). Ὁ δὲ Γρόζβενορ, ἀντιγράφων τὴν κοινὴν πλάνην, ἱστορεῖ αὐτοὺς ὡς κοσμοῦντας ποτὲ τὸν ἐν Ἐφέσῳ ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος (*Const.*, τ. β', σ. 520). Ἡ γνώμη τοῦ κ. Σβαίνσων εἶνε ὀρθή ἐνταῦθα (*S. Soph.*, σ. 236-237).

Τὸ δὲ παρὰ τὴν κρηπίδα πάχος ἔχει ὧδε·

		Περιφέρεια				Διάμετρος				Ἀναλογία ὑψους πρὸς διάμετρον
		μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	3.41	η	10	11	1.08	η	3	5	$\frac{1}{7.4}$
β'	ὁμ.	3.05		9	9	0.97		3	1	$\frac{1}{8.2}$
γ'	ὁμ.	3.21		10	3	1.02		3	3	$\frac{1}{7.8}$
δ'	ὁμ.	3.56		11	5	1.13		3	8	$\frac{1}{7.1}$

Παρατηρητέον ὅτι οἱ παχύτεροι κίονες ἐστήθησαν ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς, οἱ λεπτότεροι εἰς τὸ μέσον· ἀλλ' ἔνεκα τῆς γειτνιάσεως τῶν πεσσῶν, σμικρυνόντων τρόπον τινὰ τοὺς παρ' αὐτοὺς κίονας, ἡ κιονοστοιχία φαίνεται ὁμαλὴ ἐκ πρώτης ὄψεως.

Πολλοὶ τῶν πρασίνων κίωνων ἔχουσιν εἰς διάφορα μέρη τοῦ κορμοῦ αὐτῶν μικρὰ ἐξογκώματα, ὧν ἡ χρῆσις δὲν εἶνε καταφανής, πλην ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ἐβοήθουν ἐν τῇ διὰ σχοινίων μετακομίσει καὶ στήσει τῶν φοβερῶν ἐκεῖνων μονολίθων ὀγκῶν, καὶ ὅτι, ἐν τῇ βίᾳ τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ οἰκοδομήματος, παρέβλεψαν καὶ δὲν ἀπέξεσαν αὐτὰ οἱ λιθοξόοι. Τοιαῦτα ἐξογκώματα ὁ δεύτερος καὶ ὁ τελευταῖος ἐκ δυσμῶν κίων δὲν ἔχουσιν, ἀλλ' ὁ πρῶτος φέρει ἓν, καὶ ὁ τρίτος πέντε, εἰς μέγα ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὕψος.

Ἐμπεπηγμένον δὲ σταυροῦ ὁ πρῶτος δυτικὸς κίων ἐστερεῖτο. Ὁ δεύτερος ὁμῶς παρουσιάζει μέγα ὀρθογώνιον ὄρυγμα $0^{\mu}.30$ ἢ $1^{\beta\pi}$ μήκους, $0^{\mu}.21$ ἢ 8^{δ} πλάτους καὶ $0^{\mu}.01$ ἢ $\frac{1}{2}^{\delta}$ βάθους· τοῦτο εὐρίσκεται πρὸς δυσμὰς, ἐν ὕψει $1^{\mu}.6$ ἢ $5^{\beta\pi}$ ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους. Ὁ τρίτος ἔχει, εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν, ἐσοχὴν τῶν αὐτῶν διαστάσεων. Ὁ δὲ ἀνατολικὸς κίων παρουσιάζει πρὸς δύσιν ὀρθογώνιον μικρότερον, $0^{\mu}.22$ ἢ $8\frac{1}{2}^{\delta}$ μήκους καὶ $0^{\mu}.18$ ἢ 7^{δ} πλάτους, εἰς τὸ ὕψος $1^{\mu}.5$ ἢ $5^{\beta\pi}$ σχεδὸν ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἐνῶ πρὸς ἀνατολὰς παρατηρεῖ τις ἀνώμαλον τετράπλευρον ὄρυγμα $0^{\mu}.18$ ἢ 7^{δ} μήκους, πλήρες γύψου, καὶ 1^{μ} ἢ $3^{\beta\pi}$ τοῦλάχιστον ἄνωθεν τοῦ δαπέδου. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑφίσταται περὶ τῆς ποτὲ ὑπάρξεως ἀργυρῶν ἢ χρυσῶν σταυρῶν ἐν ταῖς πλείσταις τοῦλάχιστον τῶν ἐσοχῶν τούτων⁽⁷⁴⁾.

Ὁ ἀνατολικώτερος τῶν κίωνων ἔχει, πρὸς τούτοις, ὀρύγματα πληρωθέντα διὰ γύψου ἐφ' ἐκάστης τῶν τῆς βάσεως αὐτοῦ γωνιῶν πλην τῆς βορειοδυτικῆς. Ἐνεκα δὲ τῆς γειτνιάσεως τοῦ ἐδάφους, ἀμφίβολον ἂν ἦσαν σταυροὶ καὶ εἰς τοῦτο τὸ μέρος.

Τὰ δὲ ὀρειχάλκινα τῶν περιζωμάτων μονογράμματα εἶνε ΘΕΟΔΩΡΑΣ διὰ τὸν πρῶτον καὶ τὸν τρίτον ἐκ δυσμῶν κίονα, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ δὲ διὰ τοὺς ἄλλους δύο. Κατὰ τὸ σύννηθες ἡ διάταξις αὕτη εἶνε ἀνεστραμμένη διὰ τὴν πρὸς τὸ ὀπισθεν κλίτος τῶν κίωνων πρόσοψιν.

Ἀπαντα τὰ πρὸς τὸν κεντρικὸν τοῦ ναοῦ χώρον μονογράμματα κιονοκράνων τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς ἀναγινώσκονται +ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ (σχ. 221, 223, 225 καὶ 227). Ἀλλὰ τὸ τρίτον ἐκ δυσμῶν κιονόκρανον ἐτροποποιήθη ἀτέχνως (σχ. 225), ὑπὸ χειρὸς ἀγροίκου. Πρὸς τὴν στοὰν δὲ ὁ δυτικὸς κίων καὶ ὁ τρίτος ἐκ δυσμῶν κοσμοῦνται ὡσαύτως διὰ τοῦ ὀνόματος +ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ

(74) Τῆς ποτὲ παρουσίας σταυρῶν ἐπὶ τῶν πρασίνων κίωνων μνεῖαν ποιοῦνται οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων (S. Soph., σ. 83).

(σχ. 222 καὶ 226)· ὁ δὲ δεύτερος καὶ ὁ τελευταῖος διὰ τῆς λέξεως ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 224 καὶ 228). Τὸ μονόγραμμα τοῦ σχ. 224 παρίσταται σμικρότερον τῶν ἄλλων. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι τὰ

Σχ. 221.

Σχ. 222.

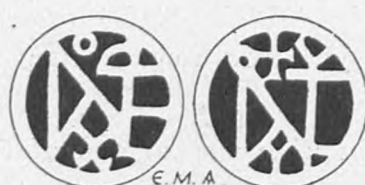
Α' ἐκ δυσμῶν κίων.

Σχ. 223.

Σχ. 224.

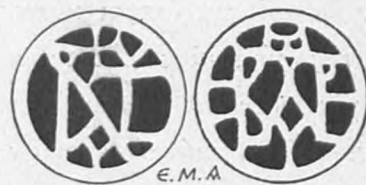
Β' ἐκ δυσμῶν κίων.

Σχ. 225.

Σχ. 226.

Γ' ἐκ δυσμῶν κίων.

Σχ. 227.

Σχ. 228.

Δ' ἐκ δυσμῶν κίων.

Μονογράμματα κιονοκρανῶν τῆς πρὸς νότον μεγάλης πρασίνης κιονοστοιχίας Κλίμαξ = $\frac{1}{3}$.

μονογράμματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ παρουσιάζουσιν ἀπημβλημένας γωνίας, ἐνῶ τὰ ἐπηρεασθέντα διακρίνονται ἰδίᾳ διὰ γεωμετρικῆς ἀπειροκαλίας.

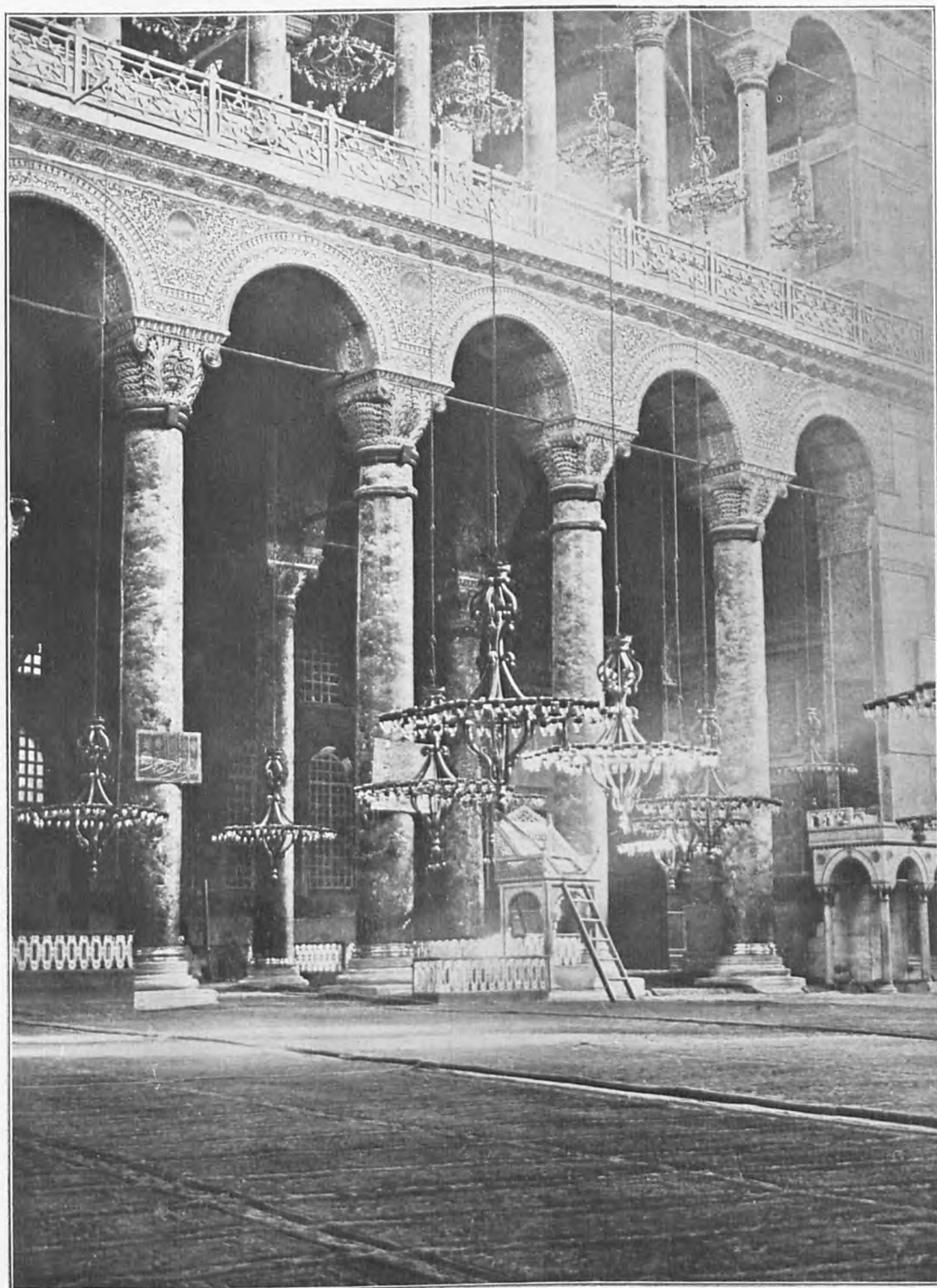
Οἱ δ' ἐπὶ τῶν τόξων σταυροὶ ἔχουσιν ἐνταῦθα τὰς ἑξῆς μορφάς·

α' ἐκ δυσμῶν τόξον	Σταυρὸς μετ' 8 κεραιῶν
β' ὁμ.	ὁμ. 6 ὁμ.
γ' ὁμ.	ὁμ. 6 ὁμ.
δ' ὁμ.	Δὲν ὑπάρχει σταυρὸς ἐνταῦθα.
ε' ὁμ.	Σταυρὸς σὺν 6 κεραΐαις.

Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ ἐσπερίου πεσσοῦ παραστάς διετήρησε τὸν θαυμάσιον αὐτῆς ἀλαβαστρίτην λίθον ἐκατέρωθεν τοῦ μολοσσικοῦ ὁμοιώματος στύλου, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἄλλου πεσσοῦ ὁ πολύτιμος ἐκεῖνος λίθος ἐξέλιπεν.

Οἱ πρὸς βορρᾶν μεγάλοι πράσινοι κίονες. — Αἱ τῶν βάσεων διαστάσεις ἔχουσιν ὥδε·

		Υψος βάσεως			Μέσος ὅρος εὗρους πλευρῶν		
		μ	η	$\beta\pi$ δ	μ	η	$\beta\pi$ δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν		0.89		2 10	1.56		5 0
β' ὁμ.		0.89		2 10	1.60		5 2
γ' ὁμ.		0.89		2 10	1.58		5 1
δ' ὁμ.		0.93		3 0	1.58		5 1

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος εἶνε τὸ ἐξῆς·

		Περιφέρεια			Διάμετρος			Ἀναλογία
								ὑψους πρὸς διάμετρον
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	3.08	ἦ	^{βπ} 9 ^δ 10	0.98	ἦ	^{βπ} 3 ^δ 2	$\frac{1}{8.2}$
β'	ὁμ.	3.11		10 0	0.99		3 2	$\frac{1}{8.2}$
γ'	ὁμ.	3.06		9 10	0.97		3 1	$\frac{1}{8.2}$
δ'	ὁμ.	3.30		10 7	1.05		3 4	$\frac{1}{7.6}$

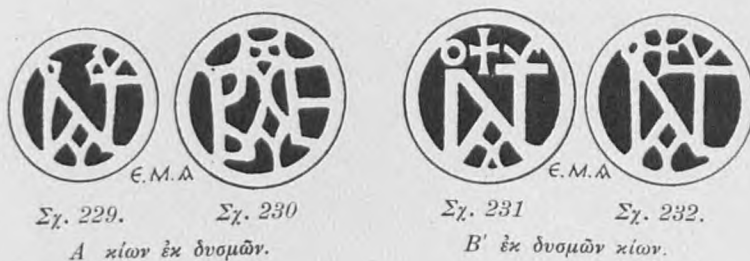
Ὡστε οἱ βόρειοι κίονες εἶνε ἐν γένει στενότεροι τῶν νοτίων κατὰ 0^μ.053 ἢ 2^δ.

Ἐξογκώματα ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα μόνον ἐπὶ τοῦ ἑφου κίονος, ὅστις φέρει τρία τοιαῦτα.

Οἱ δ' ἐπὶ Βυζαντίων ἐμπεπηγμένοι σταυροὶ ἀφῆκαν ἱχνη εὐκρινέστερα ἐπὶ τῶν βορείων ἢ ἐπὶ τῶν νοτίων κίωνων. Καὶ ἐνῶ ὁ πρῶτος ἐκ δυσμῶν κίων ἐστερεῖτο τοιούτου κόσμου, οἱ λοιποὶ τρεῖς ἔφερον σταυροὺς πρὸς δυσμᾶς, καὶ εἰς ὕψος 1^μ.35 ἢ 4 $\frac{1}{2}$ ^{βπ} ὑπὲρ τὸ δάπεδον. Οὗτοι δ' εἶχον 0^μ.11 ἢ 4^δ μήκους, καὶ 0^μ.08 ἢ 3^δ πλάτους, ὡς συμπεραίνεται ἐκ τῶν διασωθέντων βαθέων σταυροειδῶν ὀρυγμάτων τῶν ἐπὶ τοῦ ὠραίου μολοσσικοῦ λίθου σκαφέντων.

Κοίλωμα διὰ γύψου πεπληρωμένον ὑπάρχει ἐπὶ τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τῆς βάσεως τοῦ ἑφου κίονος.

Ὡς ὀρειχάλκινα μονογράμματα περιζωμάτων, διακρίνεται τὸ μὲν ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐπὶ τοῦ πρώτου καὶ τρίτου ἐκ δυσμῶν κίονος, τὸ δὲ ΘΕΟΔΩΡΑΣ ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τελευταίου. Ἡ ἀντίστροφος δὲ διάταξις ἀπαντᾷ ὀπισθεν.

Σχ. 229.

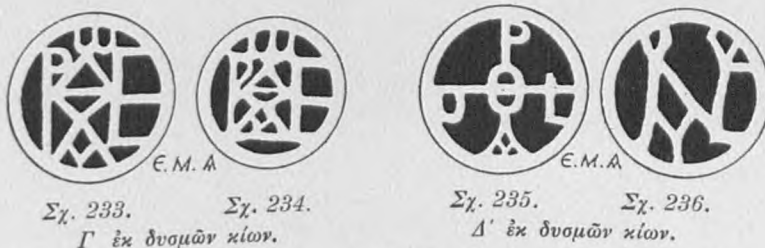
Σχ. 230.

Α κίων ἐκ δυσμῶν.

Σχ. 231

Σχ. 232.

Β' ἐκ δυσμῶν κίων.

Σχ. 233.

Σχ. 234.

Γ ἐκ δυσμῶν κίων.

Σχ. 235.

Σχ. 236.

Δ' ἐκ δυσμῶν κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων τῶν πρὸς βορρᾶν πρᾶσινων κίωνων. Κλίμαξ = $\frac{1}{12}$.

Τὰ δὲ κιονόκρανα τῶν βορείων κίωνων κοσμοῦνται διὰ τῶν ἐξῆς μονογραμμάτων· ὁ πρῶτος ἐκ δυσμῶν κίων φέρει τὸ ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸν ναὸν (σχ. 229) καὶ ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὴν στοάν (σχ. 230)· ὁ δεύτερος +ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν προσόψεων αὐτοῦ (σχ. 231 καὶ 232)· ὁ τρίτος ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τε ναὸν καὶ στοάν (σχ. 233 καὶ 234), καὶ ὁ τέταρτος

ΘΕΟΔΩΡΑΣ ἔμπροσθεν (σχ. 235) καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸ κλίτος (σχ. 236). Τὸ μονόγραμμα τοῦ σχ. 231 ἀνενεώθη, ἐνῶ τὰ τῶν σχ. 235 καὶ 236 εἶνε ἠκρωτηριασμένα.

Τέλος, τὰ τόξα ποικίλλονται διὰ τῶν ἐξῆς σταυρῶν·

α'	ἐκ δυσμῶν τόξον	Σταυρὸς σὺν 6 κεραίαις.
β'	ὁμ.	ὁμ. συνήθης, ἀλλὰ λοξῶς τεθειμένος.
γ'	ὁμ.	ὁμ. σὺν 6 κεραίαις.
δ'	ὁμ.	ὁμ. ὁμ. 6 ὁμ.
ε'	ὁμ.	ὁμ. ὁμ. 6 ὁμ.

Τὴν δὲ θέαν τῶν πρὸς ἄρκτον κίωνων παριστῶσιν οἱ πίνακες με' καὶ μς', ὧν ὁ δεύτερος δεικνύει τὸ ἐπὶ τῆς κιονοστοιχίας χρυσίζον φῶς τοῦ ἑσπερίου ἡλίου.

ΣΤ'. ΚΑΘΕΚΑΣΤΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ ἔδαφος τοῦ κυρίως Ναοῦ. — Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών, « ἡ τοῦ ἐδάφους τερπνότης τὸ ὠραῖον » δηλοῖ « καὶ καθαρὸν τῶν ἁγίων καὶ πάγκαλον καὶ τὸ τοῦ παραδείσου τερπνόν » ⁽⁷⁵⁾. Ἐρῶρέθη δ' ὅτι, κατὰ τὸν Σιλεντιάριον, τὸ δάπεδον ἐκάλυπτον πλάκες λευκοῦ προκοννησίου λίθου, πεποικιλμένου ἐνιαχοῦ δι' ὑπομελανίζοντος λευκοῦ λίθου τοῦ Βοσπόρου ⁽⁷⁶⁾. « Τὸ δὲ ἔδαφος τοῦ ναοῦ », λέγει ὁ Ἀνώνυμος, « κατεκόσμησε[ν ὁ Ἰουστινιανὸς] διὰ ποικίλων καὶ πολυτελῶν μαρμάρων καὶ στιλβώσας δὲ [τὰ] πλάγια καὶ τὰ ἔξω καὶ τὰ πέριξ κατέστρωσε διὰ λευκῶν λίθων πολυτίμων μεγίστων » ⁽⁷⁷⁾. Καὶ « θαῦμα ἦν τοῖς εἰσιοῦσιν ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν μαρμάρων δίκην θαλάσσης ὁρᾶσθαι, ἢ ποταμῶν ῥέοντα ὕδατα » ⁽⁷⁸⁾.

Κατὰ δὲ τὸν λεγόμενον Κωδινόν, συγγράψαντα περὶ τὰ τέλη τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος, « τὸν πάτον διὰ ποικίλων καὶ πολυτελῶν μαρμάρων κατέστρωσαν, διὰ τε Ῥωμαίων πηγανουσίων καὶ τῶν λοιπῶν ῥοδοποικίλων », καὶ « ἀπὸ γὰρ τῆς πολυποικιλίας τοῦ ἐδάφους δίκην θαλάσσης ἐφαίνετο », καὶ μετὰ μικρὸν ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἀναφέρει τὸν « πολυποίκιλον πάτον » ⁽⁷⁹⁾.

Ἐπὶ δὲ τῇ ἀνοικοδομῇ τοῦ θόλου, ὁ αὐτοκράτωρ, λέγει ὁ Ἀνώνυμος, « μὴ δυνηθεὶς εὐρεῖν τοιαῦτα πολυποίκιλα καὶ μέγιστα ἀβάκια » διὰ τὸ ἔδαφος, « καὶ ἀποστείλας Μανασσῇ πατρίκιον

⁽⁷⁵⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 349.

⁽⁷⁶⁾ Τόμ. Α', σ. 95. Οὕτω καὶ ἐν τῷ τῶν Ἀποστόλων ναῷ ΚΠ (Κωνσταντίνου τοῦ Ῥοδίου Ἐκφρασις, στ. 670-671).

⁽⁷⁷⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 73.

⁽⁷⁸⁾ *Αὐτόθι*, σ. 77. « Ἄλλ' οὐδὲ τοῦδαφος » τοῦ ναοῦ Τύρου, λέγει ὁ Εὐσέβιος ἐν τῷ *Πανηγυρικῷ* αὐτοῦ, « εἰς ἀμελὲς ἔκειτο αὐτῷ καὶ τότε γοῦν λίθῳ μαρμάρῳ εὖ μάλα κόσμῳ παντὶ λαμπρύνας [ὁ Κωνσταντῖνος] » (Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 20, σ. 868). Ὁμιλῶν δὲ περὶ τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου, ὁ Προκόπιος λέγει ὅτι « λίθοις τὰ ἐδάφη ἡμφίεσται, ὥνπερ ἀστράπτει τοσοῦτον ἢ αἴγλη ὥστε καὶ δόξαν παρέχεσθαι ὅτι δὴ χιόσιν ὁ νεὼς ἅπας κατάρχυντός ἐστι » (*Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 190).

⁽⁷⁹⁾ *Περὶ τῆς Οἰκοδομῆς τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 141-144.

MS.

ΟΙ ΒΟΡΕΙΟΙ ΠΡΑΣΙΝΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

καὶ πραιπόσιτον ἐν Προικοννήσῳ, ἐποίησεν ἐκεῖ τὰ μάρμαρα εἰς ὁμοιότητα τῆς γῆς· τὰ πράσινα εἰς ὁμοιότητα τῶν ποταμῶν τῶν ἐμβαινόντων ἐν τῇ θαλάσῃ»⁽⁸⁰⁾. Ὁ δὲ Γλυκᾶς σημειοῖ ὅτι τελεῖται «τὸ ἔδαφος διὰ μαργάρων ποικιλοχρόων, ὡς δοῦναι θάλασσαν ἄντικρυς»⁽⁸¹⁾.

Ὁ Θέβετος εὔρε τῷ 1550 ὅτι τὸ δάπεδον ἀπετελεῖτο «ἐκ μαρμάρων λεύκων»⁽⁸²⁾. Ὁ δὲ Γρελῶτος ἔγραφεν ἀκολούθως ὅτι «τὸ ἔδαφος . . . εἶνε ὅλον μαρμάρινον, εἰς διάφορα ἐξεργασμένον διαμερίσματα»⁽⁸³⁾. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς 19' ἑκατονταετηρίδος ὁ κόμης Ἀνδρεώσσης εἶδε τὸ δάπεδον «ἐκ τῶν πολυτιμωτέρων λίθων συγκείμενον, ἐν οἷς τὸ ἐρυθρὸν χρῶμα ὑπερτερεῖ»⁽⁸⁴⁾, ὅπερ εἶνε βεβαίως προφανὴς ἀνακρίβεια. Ὁ δὲ Φοσσάτης ἱστορεῖ ὅτι «ὑπὸ τοὺς τάπητας . . . εὐρίσκει τις . . . σπανίους λίθους»⁽⁸⁵⁾.

Ἡ σημερινὴ διακόσμησις τοῦ ἐδάφους συνίσταται, ἐν πρώτῃ μοίρᾳ, καὶ συμφώνως τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Σιλεντιαρίου, ἐκ λευκῶν προικοννησίων ἀβάκων. Τὸν λευκὸν ὑπομελανίζοντα βοσπόριον λίθον βλέπει τις δυσχερέστερον. Λωρὶς δὲ μεγάλου πρασίνου θεσσαλικοῦ μαρμάρου παρατηρεῖται ἀναμεταξὺ τῶν πρὸς δυσμὰς μεζόνων πεσσῶν⁽⁸⁶⁾.

(80) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 79.

(81) *Βιβλ. Χρον.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 498.

Ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ εὐρίσκομεν περιγραφὴν μωσαϊκῶν λίθων ἐν τῷ ἐδάφει τῶν ἀνακτόρων Ἀρταξέρξου, ὅπου γίνεται μνεία «λιθοστρώτου σμαράγδου, καὶ παρίνου, καὶ πινίνου λίθου» (*Ἑσθήρ*, κεφ. α', β). Θαυμάσιον λίθινον μουσεῖον ἀπαντᾷ ἐν τῷ δαπέδῳ τῆς ἐν ΚΠ. μονῆς τοῦ Στουδίου, συγκείμενον ἰδίᾳ ἐξ ὀρθογώνιων πλαισίων μολοσσικοῦ λίθου, σὺν κιτρίνοις καὶ καστανοχρόοις μαρμαροῖς. Ἐν δὲ τῇ ἑαυτοῦ περιγραφῇ τῆς νέας μεγάλης ἐκκλησίας τῶν ἀνακτόρων ΚΠ., ὁ Πορφυρογέννητος ἀφηγεῖται ὅτι «οὕτω πᾶν ἐξωραΐσται καὶ καταπεποίκιλται τῷ πολυχρόῳ τῶν ὑποκειμένων ἐκ μαρμάρου πλακῶν καὶ ταῖς πολυειδέσι τῶν ταύτας περικλειουσῶν ψηφιδῶν ζώναις, καὶ τῷ τῆς ἀρμογῆς ἀκριβεῖ καὶ τῷ περιττῷ τῆς περιθεούσης ἐν ἅπασι χάριτος» (*Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγγῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 341). Ὡραῖον μωσαϊκὸν διεσώθη καὶ ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ ναοῦ Νικαίας, ἔτι δὲ καὶ ἐν τῷ τῆς μονῆς τοῦ ἐν Στειρίῳ (Φωκίδι) Ὁσίου Λουκά. Ἐν δὲ τῇ ἐν ΚΠ. μονῇ τοῦ Παντοκράτορος τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ κιτρίνων, καστανοχρόων καὶ φαιῶν ἐν γένει λίθων. Ἐν δὲ τῷ ἐν Τραπεζοῦντι ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπάρχει δάπεδον, ποικιλοχρόοις λίθοις κοσμούμενον στρογγύλοις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐνουμένοις δ' ἀλλήλοις διὰ λωρίδων ἐπὶ μωσαϊκῷ σχεδίου.

Ἐπὶ τῶν λιθοστρώτων δὲ τούτων σχεδίων ἀπεικονίζοντο συχνάκις καὶ ζῶα καὶ ἐπὶ πᾶσι ταῦνες. «Ἡ δὲ τοῦ ἐδάφους θεά», παρατηρεῖ ὁ πατριάρχης Φώτιος περὶ τῆς νέας ἐκκλησίας Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, «εἰς ζῶων μορφὰς καὶ σχημάτων ἄλλας ἰδέας ταῖς πολυμόρφους ψηφίδι διαμορφωθείσα, θαυμαστὴν τινα τοῦ τεχνίτου τὴν σοφίαν παρεστήσατο» (*Ἐκφρασις Νέας Ἐκκλησίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 198). Ὁ δὲ Πορφυρογέννητος ποιεῖται μνείαν «ταῶνων» ἐν τῷ ἐδάφει τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας (*Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγγῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 336). Τῷ 1875 ἀνεκαλύφθησαν παρὰ τὸν ἔξωθι τῆς Ῥαβέννης ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου (in Classe) δύο μωσαϊκὰ ἐδάφους, ὧν τὸ μὲν παρίστανε δύο ταύρους ἐκατέρωθεν ποτηρίου, τὸ δὲ ὠραιότατον κυανοῦν ταῦνα σὺν ῥοδοκιτρίνῳ ἀνεωγμένη οὐρᾷ, βαίνοντα ἐπὶ ποτηρίου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο μωσαϊκὸν ἀπεικόνισε μετ' ἀκριβείας ὁ Γαετάνος Σαβίνης (ἴδε *Ῥίση Raccolte artistiche di Ravenna*, ἐν Βεργάμῳ, 1905, σ. 21). Σχέδια δὲ ταῶν παρατήρησα, ἀναμεταξὺ ἄλλων, καὶ ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

(82) *Cosmogr. du Levant*, σ. 62.

(83) *Voy. de Const.*, σ. 148.

(84) *Constantinople et le Bosphore*, τ. β', σ. 124.

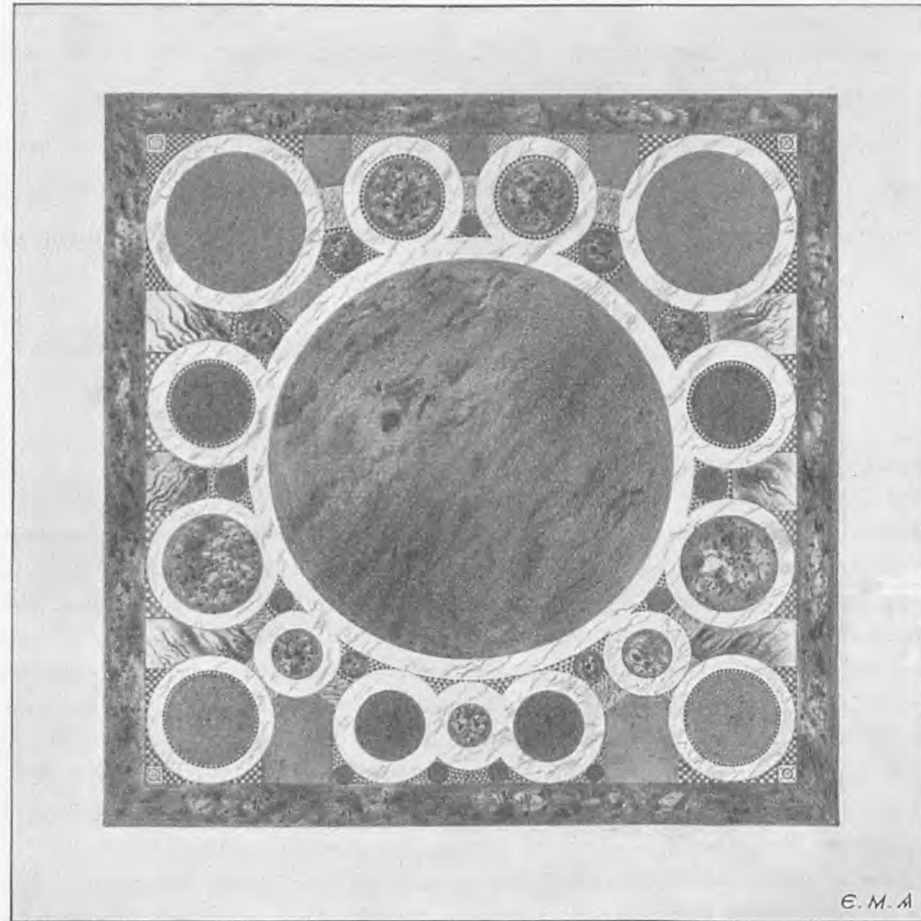
(85) *Aya Sofia*, σ. 2.

(86) Ἡ διὰ μεγάλου σταυροῦ τετραμερὴς δῆθεν διαίρεσις τοῦ κεντρικοῦ χώρου ὑπὸ τῶν κκ. Λέβαθου καὶ Σβαίνων (*S. Soph.*, σ. 80 καὶ σχ. 5) ἀκυροῦται διὰ τῆς ἐνεστώσης τοῦ ναοῦ διατάξεως. Ἰσως δὲ καὶ διὰ τοῦ οἰκονομικοῦ τῆς 5' οἰκουμένης συνόδου, λέγοντος· «Τοὺς ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ σταυροῦ τύπους ὑπὸ τινων κατασκευαζομένους ἐξαφανίζεσθαι, παντοίως προτάσσομεν, ὡς ἂν μὴ τῇ τῶν βαδίζόντων καταπατήσει τὸ τῆς νίκης ἡμῶν τρόπαιον ἐξυβρίζοιτο» (*Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου Τὸ Πηδάλιον*, σ. 162).

Δυνάμεθα δὲ νὰ θεωρήσωμεν ὡς μέγα εὐτύχημα ὅτι τὸ δάπεδον τῆς Ἁγίας Σοφίας δὲν ὑψώθη συνεπείᾳ τῆς συσσωρεύσεως τῶν ἔξωθεν χωμάτων, καὶ ὅτι οἱ πεσσοί, οἱ κίονες καὶ αἱ πύλαι τοῦ ναοῦ δὲν ἀπώλεσαν τὰς ἀρχικὰς αὐτῶν βάσεις, ὡς ἐν τοῖς πλείστοις ναοῖς τῆς Ῥαβέννης, καὶ διὲν τῷ Ἁγίῳ Βιταλίῳ, ἐν ᾧ οἱ Βενεδικτῖνοι ὕψωσαν τὸ ἔδαφος κατὰ 0μ. 70, παραμορφώσαντες τὰς χαριεστάτας ἐκείνας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀναλογίας.

Κατ' ὀθωμανικὴν τινα παράδοσιν, ὁ προφήτης Ἡλιοῦ «προσεύχεται καθ' ἐκάστην ὑπὸ τὸ ἀκριβὲς τοῦ θόλου κέντρον, καὶ ἂν καὶ ἀόρατος τῷ κοινῷ ὀφθαλμῷ, καὶ ἀψηλάφητος ταῖς χυδαίαις χερσίν, ὥφθη οὐχ ἦτον καὶ ἀνεγνωρίσθη, καὶ ἐθίχθη ὑπὸ ἱερῶν ἀνδρῶν»⁽⁸⁷⁾.

Τὸ Ὀμφάλιον. — Τὸ μέσον τοῦ ναοῦ ὠνομάζετο «Ὀμφαλός», «Μεσόμφαλος» καὶ «Μεσό-ναος»⁽⁸⁸⁾, ὅπερ ἀνακαλεῖ εἰς μνήμην τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις «Ὀμφαλὸν τῆς Γῆς». Ὑπὸ τὸν τί-

Σχ. 237. Παραπλησία θέα τοῦ ἐν τῷ Ναῷ Ὀμφαλίου. Κλίμαξ = $\frac{1}{80}$.

τλον ὅμως «Ὀμφάλιον»⁽⁸⁹⁾ θέλω περιγράψαι μέγαν λίθον στρογγύλον ἐν τετραγώνῳ, διασωθέντα πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸν μέρος τοῦ κεντρικοῦ χώρου (ἴδε πίνακα ιζ'), καὶ οὐτινος μνείαν φαίνε-

⁽⁸⁷⁾ Γρότζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 542.

⁽⁸⁸⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 77.

⁽⁸⁹⁾ «Ὀμφαλόν», λέγει ὁ Σουΐδας, «τὸ μεσαίτατον. καὶ ὀμφάλιον ἀσπίδος, τὸ μεσαίτατον αὐτῆς» (*Λεξικόν*, ἐν Ἑλληνικῇ καὶ Βυζαντινῇ, τ. β', 1853). Καί, κατὰ τὸν Ἱερομόναχον Μάρκον, «χαράττει [ὁ ἱερεὺς] σταυρὸν.... εἰς τὸν ὀμφαλόν, ἤγουν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ» (Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίοις, 1646, σ. 118). Τὴν δὲ ἄλλην σημασίαν τῆς λέξεως οὕτως ἐξηγεῖ ὁ Πάισκε: «Habebant olim in ecclesiis et tribunalibus positos per intervalla magnos lapides rotundos, in quibus statas solennes stationes aut actiones peragebant, quos Latini *rotas* et *billicos* (id est corruptela vocis *umbilicus*), utrumque a rotunditate, Graeci ὀμφάλια appellabant» (*Comment. ad Porphyr.*, σ. 606 - 607).

Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει διάφορα ὀμφάλια ἐν τῷ παλατίῳ. Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ «ἐξέρχεται ἐν τῷ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἵσταται ἐν τῷ πρώτῳ ὀμφαλίῳ» (*E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 86 - 87)· ὁ αὐτοκράτωρ ἵσταται «ἐν τῷ πρώτῳ ὀμφαλίῳ» τοῦ Ἰουστινιανοῦ τρικλίνου (*Ἀντόθι*, σ. 286)· ὁ δρογγάριος «προσκυνεῖ εἰς ἐν ἑκάστον τῶν μεγάλων ὀμφαλίων τὸν τε τῆς καταστάσεως καὶ τοὺς σιλενταρίους» (*Ἀντόθι*, σ. 524). Ὡσαύτως εἰς τὰ ὀμφάλια ἀφορῶσι καὶ αἱ ἐξῆς ἀφηγήσεις τοῦ αὐτοκρατο-

ται ποιούμενος ὁ Ῥώσσοις Ἀντώνιος (1200), λέγων ὅτι « ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου, πρὸς τὰ δεξιὰ, ὑπάρχει μάρμαρον ἐρυθρὸν, ἐφ' οὗ τοποθετοῦσι θρόνον· καὶ ἐπὶ τούτου στέφουσι τὸν αὐτοκράτορα. Περιβάλλει δὲ τὸ μέρος ἐκεῖνο χαλκός, ἵνα οὐδεὶς δύνῃται νὰ πατήσῃ ἐπ' αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ λαὸς προσκυνεῖ αὐτό. Ἐνταῦθα ἡ Παναγία Παρθένος προσηυχήθη τῷ Υἱῷ καὶ Θεῷ ἡμῶν ὑπὲρ πάντων τῶν Χριστιανῶν· ὅσιος δὲ τις νυκτοφύλαξ ἱερεὺς εἶδεν αὐτὴν κατὰ τινα νύκτα » (⁹⁰).

Τὸ ἐν λόγῳ τετράγωνον σύγκειται ἐκ μεγάλου κεντρικοῦ στρογγύλου λίθου, καστανοχρόου ἢ φαιοῦ, 3^μ.1 ἢ 10^β^π διαμέτρου, ὁλόγυρα τοῦ ὁποῦ παρατηροῦνται ἐλάσσονες κύκλοι, ἐρυθροῦ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρώματος ἐπὶ μολοσσικοῦ ἐδάφους. Ἐπὶ τοῦ σχ. 237, τοῦ παριστάνοντος τὸ λίθινον τοῦτο μουσεῖον, ἠκολούθησα τὸ σχέδιον τοῦ Σάλτζεμπεργ, ἐπειδὴ αἱ ψῆφιοι τῶν Ὁθωμανῶν καλύπτουσι νῦν τὸ μέγιστον αὐτοῦ μέρος. Ἐνεκα δὲ τῆς πτώσεως τοῦ ἐφου μέρους τοῦ θόλου τῷ 1346, συνεπεία τῆς ὁποίας κατασυνετρίβη τὸ μέρος τοῦτο τοῦ δαπέδου, τὸ περιφανὲς ἐκεῖνο ὁμφάλιον δὲν δύναται νὰ εἶνε ἀρχικόν, ἀλλ' ἔργον τῆς ἐπὶ Ἰωάννου Παλαιολόγου ἀνοικοδομήσεως τῆς ὁροφῆς, ἐξ οὗ καὶ ἡ πιθανὴ αὐτοῦ χρονολογία εἶνε τὸ ἔτος 1356.

Τὸ στόμιον τῆς ὑπὸ τὸν Ναὸν κινστήρνης. — Τὸ ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ ἀνοιγμα τῆς μεγάλης δεξαμενῆς εὐρίσκεται ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι (⁹¹) καὶ οὐ μακρὰν τοῦ κέντρου τοῦ μεγάλου πρὸς δυσμὰς ἡμιθολίου. Ἡ δὲ θέσις αὐτοῦ φαίνεται τυχαία πάντως (πίναξ ιζ'). Περὶ δὲ τὰ 1675 ὁ Γρελῶτος ἱερογράφησε καὶ περιέγραψε τὸ στόμιον τοῦτο (⁹²), οὗτινος τὸ λευκὸν μαρμάρινον χεῖλος ἔχει 0^μ.45, ἢ 1^β^π.6^δ διάμετρον, καλυπτόμενον διὰ μεταλλίνου δίσκου. Κάτωθεν δὲ τοῦ λιθίνου ἀνοίγματος τὸ πλινθόκτιστον τοῦ στομίου μέρος εὐρύνεται, τὸ δὲ πᾶχος τῶν πλινθῶν καὶ τῆς ἀμμοκονίας τυγχάνει παρεμφερὲς τῷ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἡ δὲ ἀρχὴ τῶν θόλων τῆς κινστήρνης εἶνε ἀόρατος, τοῦ ὕδατος πληροῦντος τὸ κατώτερον τοῦ στομίου μέρος· ἔνεκα δὲ τούτου ἡ ὄψις τοῦ ἀνοίγματος ὁμοιάζει φρέατι, καὶ ἡ φωνὴ δὲν ἀντηγεῖ ἐν αὐτῷ. Αἷτιον δὲ τοῦ ὑπερμήκους τοῦ λαιμοῦ ἦτο ἴσως ἡ ἀνάγκη τοῦ δοῦναι μεγίστην στερεότητα ἢ πᾶχος εἰς τὴν ὁροφὴν τῆς δεξαμενῆς, καὶ τοῦ καταστῆσαι αὐτὴν οὕτως ἱκανὴν νὰ ἀντισταθῇ εἰς ἐνδεχομένας τοῦ θόλου καταπτώσεις. Τὰ δὲ περὶ τοῦ ἀνοίγματος τούτου διδόμενα ἔχουσιν ὧδε·

Βάθος, ὑπὸ τὸ ἔδαφος, εἰς ὃ εὐρίσκετο τὸ ὕδωρ κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1904	1 ^μ .80
Βάθος τοῦ ὕδατος κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν	10.18
Ὀλικὸν βάθος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἄχρι τοῦ βυθοῦ	11 ^μ .98

ρικοῦ συγγραφέως· « Στάντος τοῦ βασιλέως ὑποκάτω τοῦ καμελανίου εἰς τὸν πορφυροῦν λίθον, προσκυνοῦσι πάντες » (Ἀπόθι, σ. 130)· « ὁ δὲ βασιλεὺς ἵσταται ἐν τῷ πορφυρῷ λίθῳ » τοῦ τρικλίνου τῶν ἱθ' ἀκουβίτων (Ἀπόθι, σ. 63)· « ὁ δὲ βασιλεὺς ἵσταται ὑποκάτω τοῦ ἵσταται ὑπὸ τὸ καμελαῖον ἐν τῷ πορφυρῷ λίθῳ » τοῦ κονιστωρίου (Ἀπόθι, σ. 73)· « ὁ δὲ βασιλεὺς ἵσταται ὑποκάτω τοῦ καμελανίου ἐν τῷ πορφυρῷ λίθῳ » τοῦ αὐτοῦ κονιστωρίου (Ἀπόθι, σ. 163 καὶ 181)· ὁ αὐτοκράτωρ « ἐξέρχεται ἐν τῷ ἡλιακῷ [τοῦ Χρυσοτρικλίνου], καὶ ἵσταται ἐν τῷ πορφυρῷ λίθῳ, καὶ παρανίκα οἱ τε πατρίοι καὶ στρατηγοὶ καὶ ἡ σύγκλητος πᾶσα πίπτουσι » (Ἀπόθι, σ. 290)· « ὁ δὲ παπίας ἵσταται εἰς τὸ πορφυροῦν μάρμαρον » τοῦ παλατίου (Ἀπόθι, σ. 114)· καὶ ἐν τῇ Μανναύρῃ ὁ αὐτοκράτωρ « στάς ἄνωθεν τῶν γραδελίων ἐν τῷ πρασίῳ λίθῳ, διαλαλεῖ ἐκεῖσε τὸν λαόν » (Ἀπόθι, σ. 155).

(⁹⁰) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 95.

(⁹¹) Τὸ στόμιον τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου ἀνοίγεται ἀπ' ἐναντίας δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι (ἴδε Α' τόμ., σχ. 3).

(⁹²) Voy. de Const., σ. 161, καὶ πίναξ ἐσωτερικοῦ πρὸς δυσμὰς.

Ἀντὶ κινστήρνης, ὃ τε ναὸς τοῦ ἐν Στείριδι (Φωκίδος) Ὁσίου Λουκά καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν τῷ Κάμπῳ Βοιωτίας ἔχουσιν ὑπόγειον ἐκκλησίαν ἢ κρύπτην (ἴδε The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis τῶν Σούλτζ καὶ Βάρναλεῦ, ἐν Λονδίνῳ, 1901).

Τὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς προσεγγίζει οὕτω πρὸς 40^{βπ}, τὸν δὲ πυθμένα καλύπτει, ὑποθέτω, παχὺ στρώμα ἱλύος.

Τὸ ἀόρατον τῶν θόλων καὶ ἡ ἔλλειψις ἡχοῦς ἐν τῷ στομίῳ τούτῳ θὰ καθίστανον ἀμφίβολον ἴσως τὴν γνώμην ὅτι ὑπάρχει κινστέρνα καὶ οὐχὶ φρέαρ ἐνταῦθα, ἐὰν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπικυρώσωμεν αὐτὴν δι' ἄλλου ἐπιχειρήματος. Ἐξετάζων τὸ ὑπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ βάθος εἰς ὃ ἤρχιζε τὸ ὕδωρ ἐν τοῖς παρὰ τὸ τέμενος φρέασι, κατὰ τὴν αὐτὴν ὥραν τοῦ ἔτους, εὗρίσκω ὅτι τὸ μὲν φρέαρ ζ' τοῦ πίνακος ις' εἶχε τὸ ὕδωρ αὐτοῦ 4^μ.1 ὑπὸ τὸ ἔδαφος, τὸ φρέαρ ζ' 4^μ.3, τὸ η' 3^μ.1, καὶ τὸ θ' 4^μ.5. Ὅθεν ὁ μέσος ὅρος τῶν βαθῶν τούτων εἶνε 4^μ.0, καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐν τῷ κυρίως ναῷ ὕδωρ ἀνέρχεται 2^μ.2 ἀνωθεν τῆς μέσης ἐπιφανείας ταύτης, γίνεται δῆλον, νομίζω, ὅτι τὸ ἐκεῖ ἄνοιγμα συνέχεται κινστέρνῃ, καὶ δὲν εἶνε ποσῶς φρέαρ.

« Ἴσως δὲ εἰς τὸ αὐτὸ τοῦτο μέρος », λέγει ὁ Βυζάντιος, « ἦσαν ἄλλοτε τὰ Περιῶραντήρια καθ' ὅσον μάλιστα εἰς τὴν θέσιν τοῦ φρέατος τούτου εἶνε σήμερον εἰς ὅλας τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας τὸ Προσκυνητᾶριον, ὅπου ἱστάμενος ὁ ἱερεὺς ῥαντίζει δι' ἀγιάσματος ἢ χρίει δι' ἐλαίου τοὺς προσερχομένους » (⁹³).

Ἐπιγραφαί. — Μίαν καὶ μόνην ἑλληνικὴν ἐπιγραφὴν ἠδυνήθην νὰ εὔρω ἐν τῷ ἀπεράντῳ

ΚΕΒΟΗΘΙ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ
ΦΗΛΗΜΟΝ ΔΕΥΣΕΟΝ ΔΓΗΑ
ΣΟΦΗ ΔΕΥΣΟΥΝΤ' ΑΜΗΝ

Σχ. 238. Ἐπιγραφὴ τοῦ πρὸς δυομᾶς παραστάτου τῶν νοτίων κίωνων.
Φυσικὸν μέγεθος.

τοῦ κατ' ἐξοχὴν ναοῦ χώρῳ· αὕτη δὲ εἶνε ἡ τοῦ σχ. 238, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς φαίνεται ὄν· « Κύριε, βοήθει τὸν δοῦλόν σου Φιλήμονα, καὶ σῶσον, ἁγία Σοφία, σῶσον τοῦτον. ἀμήν ».

Ἐπὶ τοῦ ὀρειχαλκίνου δὲ στεφάνου τῆς βάσεως τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος,

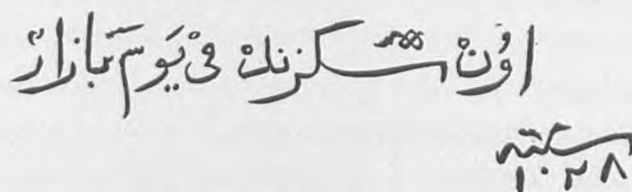
تاريخ كثر طاعون
١٢٣٧

Σχ. 239. Ὀθωμανικὴ ἐπιγραφὴ, χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ παρὰ τὴν βάσιν χαλκοῦ τοῦ δυτικοῦ κίονος
τῆς πρὸς νότον πρασίνης κιονοστοιχίας. Φυσικὸν μέγεθος.

δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ὀθωμανικὴ ἐπιγραφὴ (σχ. 239), σημαίνουσα· « Χρονολογία τοῦ μεγάλου λοιμοῦ ἐν ἔτει 1237 » τῆς Ἑγείρας, ἥτοι 1822 καθ' ἡμᾶς. Ἄλλη ὀθωμανικὴ ἐπι-

(⁹³) Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 499.

γραφὴ εἶνε ἡ τοῦ σχ. 240, εὐρισκομένη μὲν ἐπὶ τοῦ ἀναλόγου στεφάνου τοῦ τρίτου ἐκ δυσμῶν κίονος τῆς πρὸς νότον μεγίστης πρασίνης κιονοστοιχίας, ἀφορῶσα δὲ εἰς χρονολογίαν τινά· «Τῇ δεκάτῃ ὀγδόῃ, ἡμέρᾳ Κυριακῇ, 1028» τῆς Ἑγείρας, ἢ 1619 μ. Χ. Οἱ ἐν τῷ ναῷ ὀθωμανοὶ ἱερεῖς διηγοῦνται ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη δῆθεν διὰ μίσχου ἀγρώστεως.

Σχ. 240. Ἐπιγραφὴ ὀθωμανικὴ ἐπὶ περιζώματος βάσεως τοῦ προτελευταίου ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος, δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι. Κλίμαξ = $\frac{1}{4}$.

Σημειωτέον τέλος ὅτι τὸ μαρμάρινον βάθρον τοῦ αὐτοῦ κίονος φέρει καὶ τὸν ἐξῆς ἐγκεχα-
ραγμένον σταυρόν (σχ. 241).

Σχ. 241. Σταυρὸς χαραχθεὶς ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ αὐτοῦ κίονος. Κλίμαξ = $\frac{1}{4}$.

Τὰ Σκάμνα, ἢ Στασίδια τῶν Βυζαντίων. — Παρὰ τὰς βάσεις τῶν πεσσῶν ἦσαν ἄλλοτε στασίδια· οὕτως ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει «Σκάμνον»⁽⁹⁴⁾ ἐν τῷ κυρίως ναῷ, «ἐξ εὐωνύμου τοῦ ἄμβωνος»⁽⁹⁵⁾. Τὰ στασίδια εἶνε κατεσκευασμένα, κατὰ τὸν Παλαμᾶν, «ἐν σχήματι νεκρο-
κραββάτου, ὅπως ὑπομινῆσκωσι πάντοτε τοὺς Χριστιανούς, ἱσταμένους ἢ καθημένους ἐν αὐτοῖς, τὸν θάνατον»⁽⁹⁶⁾.

Στήλη Τριῶν Γερμανῶν. — Φαίνεται ἀναμφέριστον ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ ιγ' αἰῶνος ἵστατο παρὰ τὰς βασιλικὰς πύλας, καὶ πρὸς τὴν βάσιν τοῦ μικροῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ, στήλη εἰς τιμὴν τῶν τριῶν πατριαρχῶν Γερμανῶν (715-730, 1221-1239 ἐν Νικαίᾳ Βιθυνίας, καὶ 1267-1268). Κατὰ τὸν Παχυμέρην, ὁ ἐπὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου πατριαρχεῦων Ἀθανάσιος, «ἐς πλεον εὐσεβείας ἤκειν δοκῶν, στήλην μὲν ἐκείνην πατριαρχῶν τῶν τριῶν Γερμανῶν, τὴν ἐπὶ δεξιᾷ εἰσιούσι τῶν ὡραίων πυλῶν ἱσταμένην, . . . κατασπᾶ»⁽⁹⁷⁾.

Στήλη Βασίλειος. — Καταστραφείσης οὕτω τῆς τῶν Γερμανῶν στήλης, ὁ Ἀθανάσιος ἤγειρε Μιχαὴλ τῷ Παλαιολόγῳ «στήλην Βασίλειον», ἀναμεταξὺ τῶν πορφυρῶν κίωνων τῆς μεσημβρι-

(94) Ἐκ τοῦ λατινικοῦ scamnum, κάθισμα. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον, «ἐνεῖσι δ' ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ [Τύρου] καὶ θρόνοι, βάθρα τε μυρία καὶ καθιστήρια» (Πανηγυρικός Ἐκκλησιῶν, ἐν Μίγνῃ P. G. τ. 20, σ. 876).

(95) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 127. Ὁ Πορφυρογέννητος διηγεῖται ὅτι ἐν τῷ τῶν Βλαχερνῶν μεγάλῳ ναῷ τῆς Θεοτόκου, «μέλλοντος . . . τοῦ βασιλέως ἐξέρχεσθαι ἐν τῷ νάρθηκι, ἵστανται ὀρφανὰ ἐπάνω τῶν σκάμνων ἀπ' ἀριστερᾶς τῆς μεγάλης πύλης» (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 151).

(96) Ὁρθόδοξος Χριστ. Λειτουργική, σ. 29.

(97) Ἀνδρ. Παλαιολ., ἔκδ. Βόννης, σ. 614.

νοδυτικῆς, φαίνεται, κόγχης. « Στήλην δὲ βασιλείον ἐκ χρυσονήματος διεσκευασμένην κατ' ὄξυν πέπλον », λέγει πάλιν ὁ Παχυμέρης, « ἦν ἐκεῖνος βασιλεῖ Μιχαὴλ πατριαρχεῦων ἀνήρτα τῶν πρὸς τῇ δύσει μέσον ἐρυθρῶν κίωνων, κατὰ τέ τι κλεῖσμον τοῦ νέον ἐκεῖνον Κωνσταντῖνον φανῆναι Ῥωμαίοις εἰς τὸ τοῦ πανευκλεοῦς Κωνσταντίνου σχῆμα μεταλλάξας ἴσθη » ⁽⁹⁸⁾.

Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν νοτιοδυτικῶν πορφυρῶν κίωνων εὔρον ἀνωμαλίαν ἐν τῷ ἐδάφει, ἐν εἶδει τετραγώνου μαρμάρου, καλύπτοντος ὁπῆν τινα (πίναξ ιζ'). Φρονῶ λοιπὸν ὅτι ἐνταῦθα ἴστατο ἡ στήλη Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου ⁽⁹⁹⁾. Ἐὰν δ' ἐρμηνεύω ὀρθῶς τὸν Παχυμέρη, αἱ στήλαι αὗται θὰ συνίσταντο ἐκ λεπτοῦ κίονος, ὑποστηρίζοντος εἰκόνα.

Στήλη φέρουσα τὸ ἅγιον Ποτήριον. — Ὁ ἀνώνυμος ῥῶσσος μοναχὸς (1424-1453) ἔγραψε τάδε: « Μικρὸν πρὸ τοῦ ἁμβωνος ὑπάρχει λοφίσκος τις ⁽¹⁰⁰⁾ μαρμάρινος, φέρων τὸ ἅγιον ποτήριον· περικλείεται δὲ ἔρκει λιθίνῳ, κεκαλυμμένῳ ὀρειχαλκίνῳ θόλῳ. Ὅτε οἱ Φράγγοι προυτίθεντο νὰ κυριεύσωσι τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ πατριάρχης ἀπεπειράθη νὰ κρύψῃ τὰ ἱερὰ ἀγγεῖα καὶ ἠθέλησε νὰ ἀφαιρέσῃ καὶ τὸ ποτήριον· τοῦτο ὅμως ἀπέβη ἀδύνατον, ὅθεν καὶ περιετείχισεν αὐτὸ τοίχῳ λιθίνῳ ». Οἱ ῥῶσσοι μοναχοὶ τοῦ μεσαιῶνος ἐνασμενίζουσι τῇ τερατολογίᾳ. Ἄλλ' ἡ σαφὴς αὕτη περιγραφὴ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀπορῶρῃ ἐκ μόνῃς τῆς φαντασίας τοῦ ἐπὶ τριακονταετίαν, φαίνεται, ἐπισκεφθέντος τὸν ναὸν προσκυνητοῦ· διὸ καὶ ἐπείγομαι νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἐν τόπῳ γειτνιάζοντι τῷ ἁμβωνι ὑπῆρχε, πρὸς τὸ τέλος τοῦλάχιστον τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας, τειχίον πολύγωνον, ἐστεγασμένον διὰ θόλου χαλκοῦ, ἐπὶ κίωνων φερομένου, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὑψοῦτο μικρὰ τράπεζα ἢ κιονίσκος, ὑποστηρίζων τὸ ἅγιον ποτήριον ⁽¹⁰¹⁾. Ὁ πανοσιολογιώτατος καὶ σοφώτατος ἀρχιμανδρίτης ἡμῶν ἐν Παρισίοις κ. Γερμανὸς Βασιλάκης, οὗτινος τὴν πολύτιμον γνώμην ἠρώτησα περὶ τῆς προεκτεθείσης ἀφηγήσεως τοῦ ἀνωνύμου σλαύου συγγραφέως, μοι ἐξέφρασε τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ ὅτι συνήθως, τὰ ἱερὰ σκεύη, φυλαττόμενα ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ, μετεκομίζοντο ἀπὸ τῆς προθέσεως εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου· ὥστε ἀπορίας ἄξιον φαίνεται, κατ' αὐτόν, πῶς ἅγιον ποτήριον ἔκειτο πάντοτε πρὸ τοῦ ἁμβωνος, ἐκτὸς ἐὰν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἐπεκράτησεν ἡ ἰδέα ὅτι ὁ εἰσιὼν ἔπρεπεν ἀμέσως νὰ προσβλέψῃ πρὸς τὸ ποτήριον τῆς ζωῆς καὶ νὰ διεγερθῇ οὕτως εἰς εὐλάβειαν.

Εἰκόνες. — Τὸν ναὸν ἐκόσμουσαν πληθὺς εἰκόνων, ὧν μέρος ὑποθέτω ὅτι ἀνήρτηντο ἐπὶ τῶν πεσσῶν, μέρος δὲ θὰ ἦσαν παρὰ τὸ ἔδαφος, διὰ προσκύνησιν. Μνεῖαν τοιούτων κινητῶν εἰκονισμάτων ποιοῦνται κατ' ἐξοχὴν οἱ ῥῶσσοι μοναχοί. « Ἐπὶ ξυλίνου ὑποβάθρου », γράφει ὁ Ἀντώνιος (1200), « ὁ πατριάρχης τοποθετεῖ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, τριάκοντα ὠλενῶν ὕψους » ⁽¹⁰²⁾. Πάλιν, κατὰ τὸν αὐτόν, « ὁ Παῦλος ⁽¹⁰³⁾ ἀπεικόνισε τὸ πρῶτον τὸν Χριστὸν ἐν χρώμασιν, ἐκ πολυτίμων λίθων καὶ τεθρυμμένων μαργαριτῶν παρεσκευασμένοις, μεταχειριζόμενος δὲ καὶ ὕδωρ πρὸς τούτοις· ἡ εἰκὼν αὕτη εὐρίσκεται ἄχρι τῆς σήμερον ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ » ⁽¹⁰⁴⁾. Ἰγνάτιος δὲ ὁ Σμο-

⁽⁹⁸⁾ Ἀνδρ. Παλαιολ., ἔκδ. Βόννης, σ. 615.

⁽⁹⁹⁾ Ἀρχαιολογικοὶ μου Πίνακες, 1905, πίναξ γ.

⁽¹⁰⁰⁾ Un monticule (Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 236).

⁽¹⁰¹⁾ Ἐν τῷ παρὰ τὴν Ῥάβενναν ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου (in Classe) ὑπάρχει πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἐκκλησίας τράπεζα ἐπὶ κρηπίδος, φέρουσα σταυρὸν καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, παρέχουσα δέ, τὸ κατ' ἐμέ, ἰδέαν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος τούτου « λοφίσκου ».

⁽¹⁰²⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 96. Τὸ ὕψος μοι φαίνεται ὑπερβολικόν.

⁽¹⁰³⁾ Ὁμόχρονος τοῦ Ἀντωνίου (ἴδε τόμ. Α', σ. 126).

⁽¹⁰⁴⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 96.

λένσκης (1391 ±) λέγει ῥητῶς «Προσεκυνήσαμεν ὡσαύτως τὸ ὁμοίωμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς ἁγίας ἐκκλησίας, ὡς καὶ τὰς σεβασμίους ἱερὰς εἰκόνας» ⁽¹⁰⁵⁾.

Ἐκτὸς τῶν ἐπὶ ξύλου κεχρωματισμένων εἰκονισμάτων θὰ ἦσαν ἐν τῷ ναῷ καὶ χρυσαῖ ⁽¹⁰⁶⁾, ἀργυραῖ ⁽¹⁰⁷⁾, χειμευταῖ ⁽¹⁰⁸⁾, κεντηταῖ ⁽¹⁰⁹⁾, ἔτι δὲ καὶ ἀχειροποίητοι λίθιναι εἰκόνες.

Ἄπαντα δὲ τὰ κινητὰ ταῦτα εἰκονίσματα κατεστράφησαν διαρκούντος τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου εἰκονομαχικοῦ κλύδωνος, ἀναστηλωθέντα πάλιν μονίμως σὺν τῷ ὀριστικῷ θριάμβῳ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἡ τῶν εἰκόνων προσκύνσεις ὠρίσθη ὑπὸ τῶν πατέρων ὡς «σχετική καὶ ἀσπαστική ἐκ φιλικῆς διαθέσεως καὶ εὐγνώμονος οἰκείωσιν καὶ εὐνοίαν ἡγαπημένοις ἐπαγγελλομένη» ⁽¹¹⁰⁾.

Τάπητες. — Μέρος τοῦ ἐδάφους ἐκόσμουν τάπητες πολύτιμοι, ὡς ἀπεδείχθη ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὴν νέαν μεγάλην ἐκκλησίαν Βασιλείου τοῦ Μακεδόνο ⁽¹¹¹⁾.

Ὁ Ἀνάσταθμος καὶ αἱ ἀναβάθραι τῆς αὐτοκρατορικῆς στέψεως. — Ἐπὶ στέψει αὐτοκράτορος, καὶ ἐξόχως, ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος καὶ ἀκολούθως, ἰδρύετο ξύλινος «Ἀνάσταθμος» ἢ «Ἀναβάθρα», βαθμιδωτὸς δηλονότι ἐξώστης φέρων τοὺς αὐτοκρατορικοὺς θρόνους, πρὸς τὸ νότιον τοῦ ναοῦ μέρος, καὶ παρὰ τὰς βάσεις, φαίνεται, τῶν πρασίνων κιόνων. Οὕτω τῷ 1182 Ἀνδρόνικος ὁ Τύραννος ἀνεκόμισε τὸν Ἀλέξιον «εἰς τὸν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας . . . ἀνάσταθμον», κατὰ τὸν Χωνιάτην ⁽¹¹²⁾. Συνεχόμενον δὲ τῷ ἀναστᾶθμῳ ἦτο προκατεσκευασμένον, καθὰ γράφει ὁ λεγόμενος Κουροπαλάτης, «ξύλινον οἶκημα μικρὸν . . . εἰς ὃ . . . εἰσάγοντες τὸν νέον βασιλέα ἐνδύουσι τὸν σάκκον καὶ τὸ διάδημα». Καὶ πλησίον αὐτοῦ τοῦ «ξύλινου οἰκήματος κατασκευάζεται ἐκ ξύλων ὁμοίως καὶ ἀναβάθρα, καὶ ἐνδύουσι ταύτην πάντοθεν διὰ βλατίων ἐρυθρῶν, ἐπάνω δὲ ταύτης τίθενται κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν βασιλέων θρόνοι χρυσοῖ, οἱ τοιοῦτοι δὲ ὅποιοί εἰσι καὶ ἄλλοι θρόνοι τῶν βασιλέων, ἀλλὰ τοσοῦτον ὑψηλοὶ ὥστε ἔχειν βαθμίδας δ' ἢ ε', ἐφ' οὓς ἐξερχόμενοι ἀπὸ τοῦ ξυλίνου οἰκήματος οἱ βασιλεῖς, ἐὰν μὴ εἷς, καθὼς εἵπομεν, ἀλλὰ πλείους ὄσιν, καθίζουσιν. ἀναβαίνουνσι δὲ καὶ μετ' αὐτῶν καὶ αἱ δέσποιναί αὐτῶν, καὶ καθίζουσιν καὶ αὐταὶ ἐφ' ἐτέρους θρόνους» ⁽¹¹³⁾. Ὁ εἰς τὴν στέψιν Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου τῷ 1391 παρευρεθεὶς Ἰγνάτιος ὁ Σμολένσκης δηγεῖται ὅτι «δεξιόθεν, ὑπὸ ⁽¹¹⁴⁾ τὰ ὑπερῶα, ὑπὲρ-

⁽¹⁰⁵⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 135.

⁽¹⁰⁶⁾ Αἱ περιφανεῖς εἰκόνες τῆς ἐν τῷ Ἀγίῳ Μάρκῳ Βενετίας *pala d'oro* παρέχουσιν ἰδέαν τινὰ τῶν χρυσῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας εἰκονισμάτων. Ὡσαύτως ἀξιοθαύμαστοι τυγχάνουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ Μιχαὴλ ὡς παρατηρεῖ τις ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τοῦ αὐτοῦ Ἀγίου Μάρκου.

⁽¹⁰⁷⁾ Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τόπον ἐν τῷ τῶν Βλαχερνῶν ναῷ ὅπου «ἡ ἀργυρὰ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῆς φιάλης ἵσταται» (*E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 554).

⁽¹⁰⁸⁾ Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ποιεῖται μνηεῖον ἐν τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου «χειμευτῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου» (*Αὐτόθι*, σ. 170). Τὸ «χειμευταῖ» ὡς *εἰκονιστοὶ* (*émaillées*) ἐξηγεῖ ὁ Ράϊσκε (*Comment. ad Porphy.*, σ. 204 - 208).

⁽¹⁰⁹⁾ Ὡραίαν κεντητὴν εἰκόνα, νεοβυζαντινῆς τέχνης τοῦ 13' αἰῶνος, ἔχει ἐν ΚΠ. ὁ διάσημος ἐθνικὸς εὐεργέτης κ. Θεόδωρος Α. Μανρογορδάτος.

⁽¹¹⁰⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 61.

⁽¹¹¹⁾ Ἐν τῇ ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει «νακοτάπητας μεγάλους ἀπὸ τῆς εὐχῆς τὸ ἐπώνυμον φέροντας, ὑφ' ὧν ἅπαν τὸ ἔδαφος καλύπτεσθαι ἔμελλεν» (*Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγγη *P. G.*, τ. 109, σ. 336).

⁽¹¹²⁾ *Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 343.

⁽¹¹³⁾ *Περὶ Ὀφφικίων*, ἔκδ. Βόννης, σ. 89.

⁽¹¹⁴⁾ «*Sous les tribunes*», ὅπερ ἐξηγῶ ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸν κυρίως ναόν, καὶ οὐχὶ εἰς τὴν μεσημβρινὴν στοάν, ἐνθα οἱ αὐτοκράτορες θὰ ἦσαν ἀόρατοι σχεδὸν τῷ λαῷ.

χεν ἀναβάθρα δώδεκα βαθμίδων ὕψους καὶ δύο σαγενῶν⁽¹¹⁵⁾ εὗρους, ἅπασα κεκαλυμμένη πορφυρῷ ὑφάσματι, ἐφ' ἧς ἴσταντο δύο χρυσοῖ θρόνοι »⁽¹¹⁶⁾.

Παρεκτὸς δὲ τῆς αὐτοκρατορικῆς ταύτης ἀναβάθρας ὑπῆρχον, κατὰ τὴν τελετὴν τῆς στέψεως ἄλλαι δύο, ἡ μὲν δεξιόθεν, ἡ δὲ ἀριστερόθεν, παρὰ τὰς βάσεις φαίνεται τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν, καὶ πρὸς δυσμὰς τῆς σολέας, χρησιμεύουσαι ἀμφοτέραι τοῖς κράκταις. « Ἐξ ἐκατέρων δὲ μερῶν τοῦ ναοῦ », ἐξακολουθεῖ ὁ Κουροπαλάτης, « ξυλίνων οὐσῶν ἀναβαθρῶν ἐπ' αὐτὸ τοῦτο πεποιημένων, ἰστάμενοι ἐπάνω οἱ τε πρωτοψάλται καὶ οἱ δομέστικοι καὶ οἱ ἀναγνώσται, οὓς ἐξ ἔθους παλαιοῦ κράκτας ἐν ταῖς τοιαύταις ὀνομάζουσι πανηγύρεσι καὶ τελεταῖς, ψάλλουσιν ᾠσματὰ τινα συντελοῦντα καὶ ἡρμοσμένα εἰς τὰ τοιαῦτα. κατέχουσι δὲ ἐξ ἐκατέρων μερῶν ἀνὰ τρία κοντάρια, ἔχοντα ἕκαστον γύρους ἐκ ξύλων, ἐκκρεμαμένους ἔχοντα κυκλόθεν μετάξας κοκκίνας καὶ λευκάς, ὅσον δισπιθάμους· ἃ καὶ μετὰ τὸ τελεσθῆναι τὴν λειτουργίαν προηγούνται τοῦ βασιλέως »⁽¹¹⁷⁾.

Αἱ ἐν τῷ Ναῷ στάσεις τῶν Κατηγουμένων, Ὑποπιπτόντων, Συνισταμένων, Μετεχόντων, ἔτι δὲ καὶ τῶν Σκήπτρων καὶ Σκευῶν. — « Ἰστανται δὲ τοῦ ἁμβωνος ὀπισθεν περὶ τὰ κατώτερα δὴ τοῦ ναοῦ », λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, « οἱ εὐσεβεῖς μὲν καὶ τὴν πίστιν ὁμολογοῦντες, ἀφώτιστοι δὲ ἔτι καὶ τὸ θεῖον βάπτισμα μὴ δεξάμενοι. διὸ καὶ ὡς μήπω πιστοὶ τελέως, μηδὲ μέλη ἐσφραγισμένα τῆς ἐκκλησίας, ἔξω βάλλονται τῶν μυστηρίων εἰσαγομένων. οὐ γὰρ τῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ ἄξιοι »⁽¹¹⁸⁾.

Ἐξ ὧν εἵπομεν ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ νάρθηκος ἔπεται ὅτι παρὰ τὰ ἐσπέρια τοῦ κυρίως ναοῦ ὄρια ἴσταντο οἱ « Κατηγούμενοι », ὧν ἡ μὲν πρώτη τάξις ἐξωθεῖτο εἰς τὸν πρόναον ἀμέσως μετὰ τὴν ἀκρόασιν τοῦ εὐαγγελίου, ἡ δὲ δευτέρα μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ διακόνου διδομένην αὐτοῖς εὐχήν⁽¹¹⁹⁾. Σὺν τοῖς τελευταίοις δὲ τούτοις ἐξήρχοντο καὶ οἱ τῇ τρίτῃ τῶν μετανοούτων τάξει ἀνήκοντες, οἱ « Ὑποπίπτοντες »⁽¹²⁰⁾, οὕτω κληθέντες διότι, κλίνοντες τὸ γόνυ καὶ τὴν κεφαλὴν εἰς μετάνοιαν, ἐδέχοντο ἐν ὑποπτώσει τὰς ἐπ' αὐτῶν τιθεμένας χεῖρας τῶν ἐπισκόπων, εἰς σημεῖον τοῦ ὅτι εἰσῆγοντο αὐθις ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας⁽¹²¹⁾. « Ὑποπίπτοντες δέ εἰσι », λέγει ὁ Βλαστάρης, « οἱ ἔνδον τῆς ἐκκλησίας ἰστάμενοι, κατόπιν δὲ τοῦ ἁμβωνος, καὶ μετὰ τῶν κατηγουμένων οὗτοι ἐξιόντες, ἡνίκα τὸ „Ὅσοι κατηγούμενοι“ ἐκφωνηθῇ παρὰ τοῦ διακόνου »⁽¹²²⁾. Βασίλειος δὲ ὁ Μέγας ὀρίζει, « εἴπερ [ὁ ἐπακροώμενος] μετὰ δακρύων ἐζήτησεν αὐτὴν [τὴν προσευχήν], καὶ προσέπεσε τῷ Κυρίῳ μετὰ συντριμμοῦ καρδίας καὶ ταπεινώσεως ἰσχυρᾶς, διδόσθω αὐτῷ ἡ ὑπόπτωσις ἐν ἄλλοις τρισὶν ἔτεσι »⁽¹²³⁾.

Πρὸς ἀνατολὰς δὲ τῶν κατηγουμένων καὶ τῶν ὑποπιπτόντων, καὶ εἰς τὰ ἐνδότερα ἐπομένως τοῦ ναοῦ, ἴσταντο οἱ « Συνιστάμενοι »⁽¹²⁴⁾, ἀποτελοῦντες τὸν τέταρτον βαθμὸν τῶν μετανοούντων. Οὗτοι *συνίσταντο* τοῖς πιστοῖς, καίπερ ἀνάξιοι εἰσέτι θεωρούμενοι τῆς θείας κοινωνίας. « Συνιστά-

⁽¹¹⁵⁾ Ἦτοι 4μ.26. ἄλλως 14βπ.

⁽¹¹⁶⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 144.

⁽¹¹⁷⁾ *Περὶ Ὀφφικίων*, ἔκδ. Βόννης, σ. 93.

⁽¹¹⁸⁾ *Περὶ Ναοῦ*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 357.

⁽¹¹⁹⁾ Ἰδε Α' τόμον, σ. 172-173.

⁽¹²⁰⁾ *Αὐτόθι*, σ. 138 καὶ 172.

⁽¹²¹⁾ Γοάρου *Εὐχολόγιον*, σ. 22.

⁽¹²²⁾ *Σύνταγμα Κανόνων*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 145, σ. 17.

⁽¹²³⁾ *Ἐπιστολαί*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 32, σ. 804.

⁽¹²⁴⁾ Ἰδε Α' τόμον, σ. 138.

μενοι δέ», ἐξηγεῖ ὁ Βλαστάρης, «οἱ τοῖς πιστοῖς μὲν συνευχόμενοι καὶ συμπάλλοντες, τῆς δὲ τῶν ἁγιασμάτων ἀπεχόμενοι μεταλήψεως, μέχρις ἂν, ἐξήκοντος τοῦ νενομισμένου χρόνου, τὸ τέλειον αὐτοὺς τῆς θείας ἐκδέξεται κοινωνίας» ⁽¹²⁵⁾.

Ἐνταῦθα ἦτο ἐπίσης καὶ ἡ στάσις τῶν «Μετεχόντων» τῶν ἁγιασμάτων ⁽¹²⁶⁾, οἵτινες δὲν φαίνονται κατατεταγμένοι ὁριστικῶς, τὸ κατ' ἀρχὰς τοῦλάχιστον ⁽¹²⁷⁾, εἰς τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ μᾶλλον ὥς ἀμαρτήσαντες ὑπομένοντες τὸ ἔσχατον στάδιον τῆς ἑαυτῶν ποιότητος ⁽¹²⁸⁾.

Ὁ κυρίως ναὸς ἀπετέλει τέλος τὸν κατ' ἐξοχὴν τόπον τῶν πιστῶν. «Οὕτω μὲν ἴστανται», παρατηρεῖ ὁ Συμεών, «ὁ εὐσεβὴς λαὸς ἐν τῷ ναῷ, τὸν ὁρώμενον τοῦτον ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς σημαίνοντι κόσμον» ⁽¹²⁹⁾.

Τὰς διαφορὰς ταύτας στάσεις κατηγουμένων, μετανοούντων καὶ πιστῶν ὥρισαν πρωῒμως διάφοροι συγγραφεῖς, ἐν οἷς καὶ ὁ Γόαρὸς τῷ 1647 ⁽¹³⁰⁾.

Πρὸς τὸ ἐφ' ὃν δὲ τοῦ ιδίως ναοῦ μέρος, καὶ δὴ παρὰ τὰς βάσεις τῶν μεγάλων πρὸς ἀνατολὴν πεσσῶν καὶ πρασίνων κιόνων, ἴσταντο κατὰ τὰς ἐπιφανεῖς τῆς ἰ' ἑκατονταετηρίδος προελεύσεις, τὰ λεγόμενα «Σκῆπτρα» καὶ τὰ «Σκεύη». Οὕτω, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, «τὰ δὲ σκῆπτρα καὶ πάντα τὰ προγεγραμμένα σκεύη, εἰσέρχονται καὶ ἴστανται εἰς τὴν ἐκκλησίαν δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ εἰς τοὺς ιδίους τόπους» ⁽¹³¹⁾.

Ἡ ποτὲ φωταγωγία τοῦ ὑπὸ τὸν θόλον τετραγώνου. — Περὶ τῶν καθ' ἕκαστα τῆς τοῦ κτιρίου φωταγωγίας θέλομεν ὁμιλήσει ἐν ἐκτάσει μετὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ τεμένους· ἀλλὰ τὸ ἰδιάζον τῆς διατάξεως τῶν ὑπὸ τὸν μέγαν θόλον πολυκανδήλων παρακινεῖ ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ σχεδιογραφῇσωμεν ταύτην δι' ὀλίγων ἐνταῦθα.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Σιλεντιαρίου ⁽¹³²⁾, ἡ τοῦ κέντρου φωταγωγία συνίστατο ἰδίᾳ ἐκ τριῶν συγκεντρικῶν κύκλων ἀλληλενδέτων πολυκανδήλων ⁽¹³³⁾, ὧν ὁ μὲν ἐξωτερικὸς ἀνήρτητο ἐκ τῆς ἀνωτάτης κορωνίδος, οἱ δὲ μικρότεροι δύο ἐξ αὐτοῦ τοῦ θόλου. Τὰ πολυκάνδηλα τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τρίτου κύκλου ἦσαν ἐσχηματισμένα ἐν εἴδει δίσκων, ἐνῶ ἡ δευτέρα περιφέρεια ἔφερε φωτοβόλους σταυρούς. Μεγαλοπρεπέστατον δὲ στρογγύλον πολυκάνδηλον ἐκρέματο ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ θόλου.

Ἄλλοι πάλιν λαμπτήρες ἐξηρτῶντο ἐξ ἀγκυλῶν τῆς ὑψίστης κορωνίδος. Λυχνίαι τινὲς εἶχον τὸ σχῆμα πλοίων ⁽¹³⁴⁾. Ἡ δ' εἰς διάφορα ὕψη ἀνάρτησις τῶν πολυκανδήλων ⁽¹³⁵⁾, ἀποφεύγουσα τὴν μονοτονίαν, συνετέλει τὰ μέγιστα εἰς τὸ μαγευτικὸν καὶ ἀπαράμιλλον τῆς τοῦ ναοῦ φωταγωγίας.

⁽¹²⁵⁾ *Σύνταγμα Κανόνων*, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 145, σ. 17.

⁽¹²⁶⁾ Ἴδε Α' τόμος, σ. 138-139.

⁽¹²⁷⁾ *Αὐτόθι*, ἔνθα ἴδε τὰ λεγόμενα Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ καὶ τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη.

⁽¹²⁸⁾ Γόαρου *Εὐχολόγιον*, σ. 22.

⁽¹²⁹⁾ *Περὶ Ναοῦ*, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 357.

⁽¹³⁰⁾ *Εὐχολόγιον*, σ. 22.

⁽¹³¹⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 16.

⁽¹³²⁾ Στ. 810-838.

⁽¹³³⁾ Τὴν φωταγωγίαν τοῦ βαπτιστήρος εὗρομεν συγκειμένην ἐκ δύο τοιούτων κύκλων (Α' τόμος, σ. 127).

⁽¹³⁴⁾ Στ. 851-854.

⁽¹³⁵⁾ Στ. 845-847.

Ὁπισθάμβωνος εὐχή. — Πρὸς δυσμὰς τοῦ ἄμβωνος καὶ ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ⁽¹³⁶⁾ ἐδίδετο ἡ «ὀπισθάμβωνος εὐχή», ἣτις ἀπετέλει ἰδίᾳ ἀνακεφαλαιωτικὴν διδαχὴν τῆς ἐννοίας τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως ψιθυριζομένων εὐχῶν, καὶ ὅν ἡ ἐννοια διέφευγέ τιςιν. «Ἡ ὀπισθάμβωνος εὐχή», λέγει Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης, «οἶοντι σφραγὶς ἐστὶ πάντων τῶν αἰτημάτων καὶ ἀνακεφαλαίωσις τακτικὴ πρέπουσα τοῖς πρώτοις καὶ τιμωτέροις ἐπιλόγοις»⁽¹³⁷⁾.

Τελεταί. — Διὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διήρχετο σχεδὸν πάντοτε ὁ αὐτοκράτωρ, εἴτε εἰσερχόμενος ἐκ τῶν βασιλικῶν πυλῶν, εἴτε ἐξερχόμενος ἀπὸ τῆς σολέας πρὸς τὸν νάρθηκα, καὶ πάντοτε ἡ τοιαύτη διάβασις ἐγένετο «κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀκολουθίαν»⁽¹³⁸⁾, τοῦ πατριάρχου κρατοῦντος τὸν σταυρὸν καὶ τὸ εὐαγγέλιον. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης «κρατήσαντες ἀλλήλων τὰς χεῖρας, διέρχονται μέσον τοῦ ναοῦ»⁽¹³⁹⁾.

Τὸ δὲ κέντρον τῆς ἐκκλησίας ἦτο ὁ τόπος ἐνθα ὁ ἐκ τοῦ μηταωρίου ἐρχόμενος αὐτοκράτωρ συνήντα τὰ κατὰ τὴν μεγάλην εἰσοδὸν ἐξελθόντα ἅγια. Οὕτως «οἱ δεσπότες», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «... διέρχονται διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας μετὰ τοῦ κουβουκλείου καὶ τῆς συγκλήτου, ὀψικευόμενοι ὑπὸ τῶν σκήπτρων καὶ τῶν λοιπῶν σκευῶν, καὶ ἀπέρχονται ὀπισθεν τοῦ ἄμβωνος· ἐκεῖσε γὰρ τὰ ἅγια σκευὴ ἴστανται ἐκδεχόμενα, καὶ αἱ τῶν δεσποτῶν λαμπάδες ἐκεῖσε οὕτως ἴστανται ἄπτουσαι καὶ δὴ παραγενομένων ἐκεῖ τῶν δεσποτῶν, αἴρουσιν οἱ πραιπόσιτοι τὰς λαμπάδας, καὶ ἐπιδιδούσιν ἐν ταῖς χερσὶ τῶν δεσποτῶν, καὶ ὀψικεύουσιν οἱ δεσπότες μετὰ τῶν λαμπάδων τὰ ἅγια, μετὰ καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ κουβουκλείου»⁽¹⁴⁰⁾.

Αἱ ἐν τῷ κυρίῳ Ναῷ προσθῆκαι τῶν Ὁθωμανῶν. — Ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι τὴν μεγάλην βασιλικὴν πύλην ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον, μαρμάρινος τουρκικὸς πίθος, χρησιμεύων εἰς τὸν ἀποκαθαρμὸν τῶν πιστῶν. Εἶνε δ' οὗτος μικρῶν διαστάσεων, ὥς ἔχων 0^μ.8 μόνον ὕψους καὶ 0^μ.6 διαμέτρου, καὶ κοσμεῖται δι' ἀναγλύφου ἀραβικῆς ἐπιγραφῆς. Ἀβαθῆς δ' ὁχετὸς διὰ τὰ τοῦ καθαρμοῦ ὕδατα ὑπάρχει εἰς τὸ μέρος τοῦτο.

Ἄλλοι δύο πίθοι, μειζόνων διαστάσεων, ἐστήθησαν ἐν τῷ βυθῷ τῶν ἐσπερίων κογχῶν, καὶ παρὰ τὸν στυλοβάτην τῶν δυτικωτέρων κιόνων. Πεποίηται δ' ἀμφοτέροι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τὸ σχῆμα αὐτῶν εἶνε ὠσειδές, καὶ ὑψοῦνται ἐπὶ ὀκταγώνων κρηπίδων. Τὰ δοχεῖα δὲ ταῦτα ὑπῆρχον ἐνταῦθα ἤδη περὶ τὰ 1675, διότι ὁ Γρελῶτος περιέγραψεν αὐτά, δικαίως ἀμφιβάλλον ἂν ἦσαν τῷ ὄντι τουρκικῆς κατασκευῆς⁽¹⁴¹⁾.

Κατὰ τὸν Τεξιέρον, οἱ πίθοι εἶνε ἔργα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἐποχῆς, ἀνακαλυφθέντες παρὰ τὸ Πέργαμον, ἔνθεν ἐστάλησαν εἰς ΚΠ. κατὰ τὴν 15' ἑκατονταετηρίδα. Ἦσαν δὲ προωρισμένοι, κατὰ τὸν αὐτὸν περιηγητὴν, «εἰς τὴν ἀνάμειξιν ὕδατος καὶ οἴνου ἐπὶ θυσιῶν τε καὶ συμποσίων»⁽¹⁴²⁾. Ἐκ τοῦ ὀθωμανοῦ δὲ ἱστορικοῦ Χαφὶζ Χουσσεὴν μανθάνομεν τὴν παραπλησίαν ἐποχὴν καθ' ἣν

(136) Γοάρου *Εὐχολόγιον*, σ. 154.

(137) *Αἰτιόθι*, σ. 154.

(138) Πορφυρογεννήτου *E. B. T.*, τ. α', σ. 28.

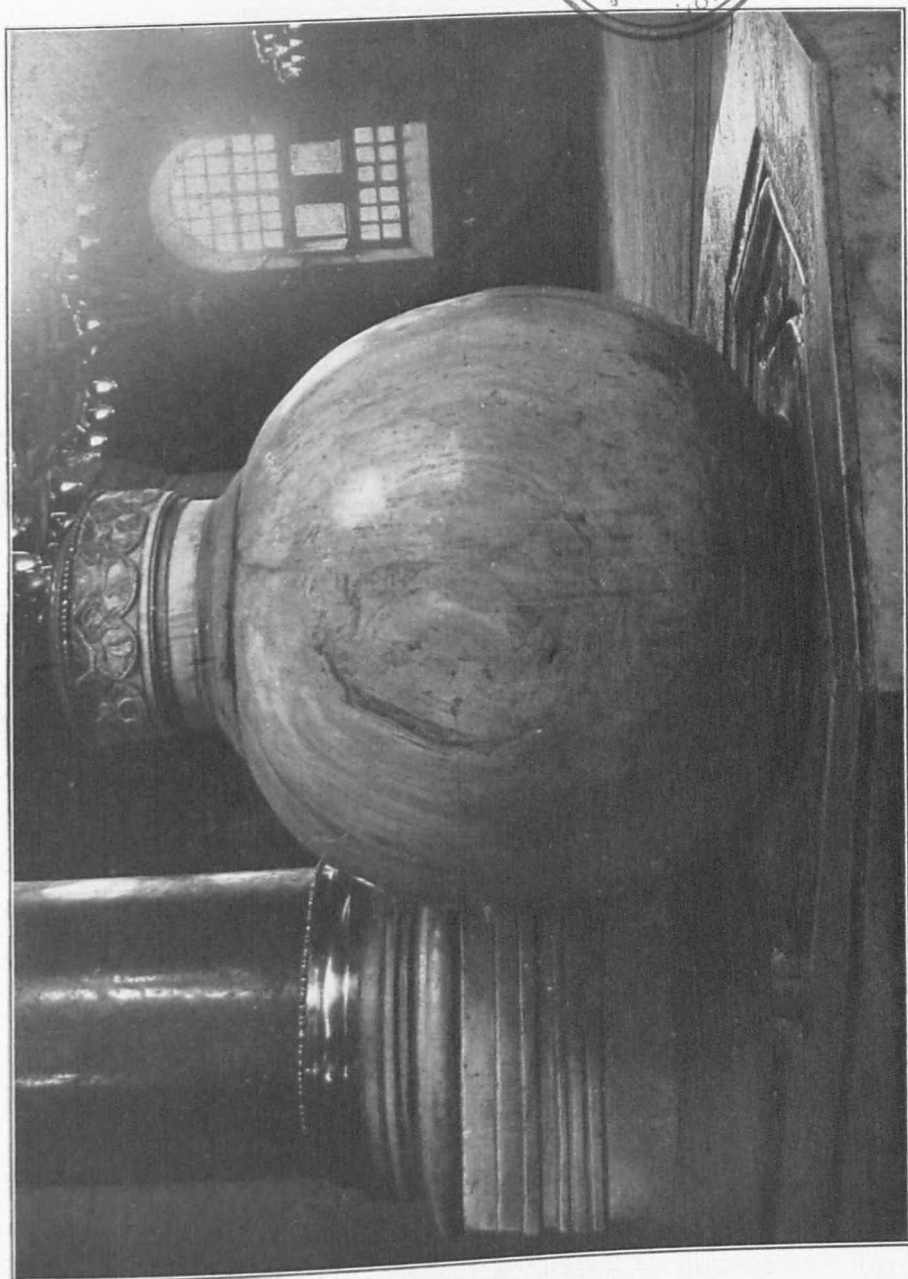
(139) *Αἰτιόθι*, σ. 158.

(140) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α, σ. 16.

(141) *Voy. de Const.*, σ. 161.

(142) *Asie Mineure*, 1862, σ. 220. Ὁ Τεξιέρος προστίθει ὅτι «βλέπει τις ἐπὶ τινῶν τοῦ Περγάμου νομισμάτων ἀγγεῖον σφαιρικοῦ σχεδὸν σχήματος, φέρον τὰς τοῖς νικηταῖς τῶν ἀγώνων προωρισμένας δάφνας» (*Αἰτιόθι*, σ. 219). Κατὰ τὸν Βατισσιέρον, «ἕκαστος αὐτῶν φέρει 1250 χιλιόγραμμα ὕδατος» (*Eléments d'Archéologie*, ἐν Παρισίοις, 1843, σ. 375).

WZ'

Ο ΕΝ ΤΗ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΚΟΓΧΗ ΠΙΘΟΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

έτοποθετήθησαν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ. «Οἱ μαρμάρινοι πίθοι», λέγει, «ὀφείλονται Μουράτ τῷ Γ'» ⁽¹⁴³⁾. αὐτοκρατορήσαντι ἀπὸ τοῦ 1574 ἄχρι τοῦ 1595.

Ἐκαστος δ' αὐτῶν παρουσιάζει τρία πρὸς τὰ ἄνω ἀνοίγματα, διὰ μαρμάρου κεκλεισμένα. Αἱ ἐπίχρυσοι κεφαλαὶ εἶνε ὀθωμανικαί. Ὁ νότιος πίθος τυγχάνει ὑψηλότερος καὶ στενότερος τοῦ βορείου, ὡς ἔχων 1^μ.90 ὕψος καὶ 3^μ.68 περιφέρειαν, ἐνῶ τὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ εἶνε 1^μ.75 καὶ ἡ περιφέρεια 4^μ.63. Τὸν τελευταῖον τοῦτον παριστᾷ ὁ πίναξ μζ'. Ὑπὸ δὲ τοὺς δύο κρουνοὺς ἐκαστέρου δοχείου παρατηροῦνται κιονοκράνων ὁμοιώματα πρὸς μεσημβρίαν καὶ πραγματικὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα πρὸς ἄρκτον, ἐφ' ὧν ἀνέρχονται οἱ ἀγνισθησόμενοι.

Πληροῦνται δ' οἱ πίθοι ἐκ τοῦ ὕδατος τῆς ὑπὸ τὸν ναὸν δεξαμενῆς, ἐκ τοῦ παρακειμένου βορειοδυτικοῦ στομίου ἀντλούμενου· παρ' ἐκάστω δ' αὐτῶν εὐρίσκεται ἀγωγὸς ἔνθεν ἐκρέουσι τὰ τῆς ἀπονίψεως ὕδατα.

Αἱ βάσεις τῶν μεγάλων πεσσῶν φέρουσιν ὀθωμανικοὺς κιγκλιδωτοὺς ἐξώστas, λίθου λευκοῦ, ὑποστηριζομένους χαρίεσι κίονιν ἀραβικοῦ ἑνθμοῦ. Τῶν προσθηκῶν δὲ τούτων αἱ μικρότεραι τρεῖς ὀνομάζονται «Κουτσούκ Μαχφιλί». Οἱ πρὸς δυσμὰς ἐξῶσται στεροῦνται κτιστῶν ἀνόδων, ἔχοντες ὡς παραπλήσιον ὕψος 2^μ.85, καὶ βαίνοντες ἐπὶ κιονοστοιχιῶν, ὧν ἐκάστη συγκρατεῖ τρία ὀξυτενῇ τόξῳ πρὸς τὸν ναόν, καὶ ἐν μόνον πρὸς ἀνατολὰς. Ὁ δὲ βορειοανατολικός, ὅστις εἶνε ὑψηλότερος, ὡς ἔχων 3^μ.4 περίπου ὀλικοῦ ὕψους, στηρίζεται ἐπὶ πέντε ὀξυτενῶν τόξων πρὸς τὸν ναόν, ἐφ' ἑνὸς πρὸς δυσμὰς καὶ ἐπ' ἄλλου πρὸς βορρᾶν, καὶ ἀνέρχεται τις ἐπ' αὐτοῦ διὰ μαρμαρίνων βαθμίδων. Ὁ δὲ τέταρτος ἐξώστης, ὁ τῆς μεσημβρινοανατολικῆς γωνίας, ὁ κατὰ πολὺν μεγαλείτερος τῶν ἄλλων, δὲν προερείδεται τῷ μεγάλῳ πεσσῷ, ἀλλὰ χωρίζεται αὐτοῦ διὰ στενῆς διόδου. Ὀνομάζεται δὲ «Μουεζὶν Μαχφιλί», ἥτοι «ἐξώστης τῶν μουεζίν», καὶ ἀντὶ νὰ εἶνε παράλληλος ταῖς γραμμαῖς τοῦ οἰκοδομήματος ἀποκλίνει σημαντικῶς πρὸς νότον οὕτως ὥστε νὰ στρέφηται πρὸς τὴν Μέκκαν. Τὸ ὕψος αὐτοῦ φαίνεται ἀνάλογον τῷ τοῦ βορειοανατολικοῦ, ἥτοι 3^μ.4, καὶ οἱ μουεζὶν ἀνέρχονται ἐπ' αὐτοῦ ἐν ὥρᾳ προσευχῆς διὰ λιθίνης βαθμιδωτῆς ἀνόδου. Συγκρατοῦσι δὲ τὴν περικαλλῆ ταύτην ἐξέδραν οὐχὶ στρογγύλοι κίονες, ὡς οἱ τῶν ἄλλων μαχφίλ, ἀλλὰ στῦλοι τετράγωνοι, δεκατέσσαρες ἐν συνόλῳ, ὑποστηρίζοντες ἄλλα τόσα τόξα γονιοκορύφου καμπῆς. Ἐπειδὴ δ' ὑπάρχει χθαμαλὸν παρὰ τὰς βάσεις τῶν στυλίσκων περίφραγμα, ὁ ὑπὸ τὴν ὀροφὴν τοῦ ἐξώστου χώρος ἀποτελεῖ μυστηριώδη θάλαμον, ἐκ τοῦ ὁποίου συλλαμβάνει τις διὰ μιᾶς ὅλην τὴν θέαν τοῦ ἑσωτετικοῦ.

Οἱ μαρμάρινοι οὗτοι ἐξῶσται «εἰς τοὺς κράκας τῆς προσευχῆς προωρισμένοι», καθὰ λέγει ὁ Χαφίζ Χουσεϊν, «χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς αὐτοκρατορίας Μουράτ τοῦ Δ'» ⁽¹⁴⁴⁾, ἐξ οὗ καὶ ἠγέρθησαν ἐνταῦθα ἀναμεταξὺ τῶν ἐτῶν 1623 καὶ 1638.

Ἄλλο ὀθωμανικὸν ἱδρυμα εἶνε τὸ ἐν μέσῳ τῶν πρὸς ἄρκτον πρασίνων κίωνων «Μερμερ Κουρσῆ», χρησιμεῦον ὡς μικρὸς ἄμβων διὰ τοὺς ἱεροκλήρυκας. Ἡ ἐξέδρα αὕτη εἶνε λευκοῦ λίθου, στηριζομένη ἐπὶ τεσσάρων στυλίσκων, καὶ τὸ ὀλικὸν αὐτῆς ὕψος προσεγγίζει τῷ τῶν προηγούμενων ἐξωστῶν. Εἶνε δὲ προσιτὴ διὰ ξυλίνης κλίμακος (πίναξ μς'). Ἐπ' αὐτῆς δέ, λέγει

⁽¹⁴³⁾ Φὸν Χάμμερ, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, γαλλ. μετ. Ἑλλερτ, τ. 18, σ. 1.

⁽¹⁴⁴⁾ Ἀντόθι, σ. 1.

ὁ Γρελῶτος, ἀνέρχεται ὁ κῆρυξ τὰς τε Παρασκευὰς καὶ Τετάρτας ἀφοῦ ἀφίση κάτω τὰ πέδιλα αὐτοῦ, καὶ «δημηγορεῖ εἰς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ ἄνευ πολλῆς συγκινήσεως» ⁽¹⁴⁵⁾.

Ξυλίνους ἐξώστας ἐλαχίστου ὕψους καὶ εὐτελοῦς κατασκευῆς ἀπαντᾷ τις ἐκατέρωθεν τῆς βασιλικῆς πύλης, ὡς καὶ παρὰ τὰς βάσεις τῶν παρακειμένων μικροτέρων πεσσῶν.

Ἐπὶ τῶν πλευρῶν δὲ τῶν πεσσῶν καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν κορυμῶν τῶν πρασίνων κιόνων ἀνέστηνται διάφορα ἐνεπίγραφα πλαίσια, ἀντικαταστήσαντα ἴσως εἰκόνας. Οὕτως ἐπὶ τοῦ μεγάλου νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ ἀναγινώσκει τις τὴν προτροπὴν «Σπεῦσον εἰς προσευχὴν πρὶν ἢ παρέλθῃ ἡ ὥρα» ⁽¹⁴⁶⁾, ἐνῶ ἀπέναντι, πρὸς βορρᾶν, γέγραπται «Σπεῦσον εἰς μετάνοιαν πρὶν ἔλθῃ ὁ θάνατος» ⁽¹⁴⁷⁾.

Παρὰ δὲ τὴν βάσιν τῶν πεσσῶν τούτων ὑπάρχουσιν ἀγγλικά ὥρολόγια ⁽¹⁴⁸⁾.

Δύο δὲ μεγάλοι τάπητες κρέμονται ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς μειζόνων πεσσῶν, ἐφ' ὧν λέγεται, κατὰ παράδοσιν, ὅτι προσηυχήθη ὁ Μωάμεθ.

Τὸ δὲ ἔδαφος τοῦ ναοῦ ἐκάλυψαν οἱ Ὀθωμανοὶ διὰ ψιαθῶν, ἐφ' ὧν ἐκτείνουσιν ἐν ὥρᾳ χειμῶνος ὥραίους τάπητας τῆς Ἀσίας μετ' ἀνδρομήκων διαμερισμάτων. Ἐνεκα δὲ τοῦ χριστιανικοῦ τοῦ τεμένους προσανατολισμοῦ καὶ τῆς ἀνάγκης τῶν Μωαμεθανῶν τοῦ προσεύχεσθαι ἐστραμμένοι πρὸς τὴν ἱερὰν αὐτῶν πόλιν, τὴν Μέκκαν, αἱ τε ψίαθοι καὶ οἱ ἄνωθεν αὐτῶν τάπητες σχηματίζουνσι λοξὰς γραμμὰς 20⁰ περίπου μετὰ τοῦ ἐλάσσονος τοῦ οἰκοδομήματος ἄξονος. Ἡ τοιαύτη ὁμῶς κλίσις μοὶ ἐφάνη ἀνεπαρκής, τῆς διευθύνσεως τῆς Μέκκας τυγχανούσης μικρόν τι ἴσως νοτιώτερον τῆς ὡς ἄνω παραδεδεγμένης αὐτῇ καθέτου.

⁽¹⁴⁵⁾ *Voy. de Const.*, σ. 150.

⁽¹⁴⁶⁾ Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 548.

⁽¹⁴⁷⁾ *Αὐτόθι*, σ. 548.

⁽¹⁴⁸⁾ Τοῦ ποτὲ περιφήμου ὥρολογοποιοῦ Ἐδουάρδου Πράϊορ (Edward Prior) Λονδίνου, γνωστοῦ παρ' Ὀθωμανοῖς ὑπὸ τὸ ὄνομα Πριόλ καὶ δὴ «Ὀγλοῦ», ἤτοι «Υἱοῦ» τοῦ Γεωργίου Πράϊορ (George Prior). Οἱ Πράϊορ κατεσκεύαζον πρὸ πολλῶν χρόνων διὰ τοὺς Τούρκους τὰ περιζήτητα «κουμπελὴ σαχάτ» ἢ «θολωτὰ ὥρολόγια».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ο Α Μ Β Ω Ν

Όνομα.— Ἡ λέξις «Ἄμβων» ἐτυμολογεῖται ἐκ τοῦ «ἀναβαίνειν» ⁽¹⁾.

Σύμβολα.— Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, «ὁ ἄμβων ἐστὶν ἐμφαίνων τὸ σχῆμα τοῦ λίθου τοῦ ἁγίου μνήματος, ὃν ὁ ἄγγελος ἀποκυλίσας ἐκ τῆς θύρας τοῦ μνήματος, ἀνεβόα τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ταῖς μυροφόροις» ⁽²⁾. «Διὸ καὶ ἄμβων πρὸ τῆς θύρας τοῦ μνήματος ⁽³⁾ ἵσταται», λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, «τὸν κυλισθέντα λίθον ἀπὸ τῆς θύρας τοῦ μνημείου δεικνύς· καὶ τὸ ὑψηλὸν ἔχει διὰ τὸ τοῦ κηρύγματος ὑψηλόν, καὶ τὸ ἐπάνω καθῆσθαι τὸν ἄγγελον, καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Σωτῆρος κηρύττειν. διὸ δὴ καὶ ἐπὶ τῷ ἄμβωνι οἱ ἱερεῖς σὺν διακόνοις τοὺς ἀγγέλους τυποῦντες τὰ εὐαγγέλια λέγουσιν» ⁽⁴⁾. «Ἔστι δέ», προσθέτει ὁ Γερμανός, «καὶ κατὰ τὸν προφήτην τὸν λέγοντα „Ἐπ’ ὄρους πεδικοῦ ἄρατε σημεῖον· ἀνάβηθι ὁ εὐαγγελιζόμενος, καὶ ὑψωσον φωνήν“· ὄρος γάρ ἐστιν εἰς τόπον πεδινὸν καὶ ὁμαλὸν κείμενον» ⁽⁵⁾.

Χρησις.— Ὁ ἄμβων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐχρησίμευεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, εἰς τὴν στέψιν τῶν αὐτοκρατόρων, εἰς ψαλμοδίας, εἰς τὴν δημηγορίαν τῶν ἱεροκηρύκων, εἰς τὴν ὑψωσιν τῶν τιμίων ξύλων, εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν νικῶν, εἰς τὴν καθαίρεσιν πατριαρχῶν, κλπ.

Θέσις.— Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος ἀφηγεῖται ὅτι ὁ ἄμβων τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑψοῦτο

«..... κατ’ ἔνδια μέσσα μελάθρον
..... καὶ μάλλον ἐς ἀντολίην τι νεενκώς» ⁽⁶⁾,

ἐξ οὗ ἡδύνατό τις ἴσως νὰ συμπεράνῃ ὅτι εὗρισκετο μὲν ἐπὶ τοῦ μείζονος τοῦ τεμένους ἄξονος, ἀλλ’ εἰς σημαντικὴν τοῦ βήματος ἀπόστασιν, πλησιέστερον δὲ τοῦ ἱεροῦ ἢ τῶν ὠραίων πυλῶν· θὰ ἡγείρετο λοιπὸν οὕτως ὑπὸ τὸ πρὸς ἀνατολὰς μέρος τοῦ θόλου. Ἀλλ’ ἡ τοποθεσία αὕτη προσκρούει εἰς τὰς ἐξῆς ἀντιρρήσεις·

α’ Ὅτι ἀπομακρύνεται σοβαρῶς τοῦ βήματος,

⁽¹⁾ Σ. Βυζαντίου *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Ῥάϊσκε *Comment. ad Porphy.*, σ. 112.

⁽²⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 392.

⁽³⁾ Ἄλλως «βήματος», ἴδε σ. 77.

⁽⁴⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

⁽⁵⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 392.

⁽⁶⁾ Ἐκφρασις τοῦ Ἄμβωνος, στ. 50-51.

β' "Οτι τοῦ ἁμβωνος εὐρισκομένου ὑπὸ τὸν θόλον, θὰ ἐπήρχετο μεγάλη σύγχυσις ἐν τοῖς ἀλληλενδέτοις κύκλοις τῶν ἐκεῖ ἀνηρτημένων λυχνίων, σύγχυσις ἥστινος μνεῖαν ὁ Σιλεντιάριος δὲν ποιεῖται ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τῆς φωταγωγίας.

γ' "Οτι ἄλλαι μαρτυρίαι τοποθετοῦσι τὸν ἁμβωνα πρὸ τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ.

Οὕτω Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης ἔγραψε· «Τὸν ἁμβωνα πρὸ τῆς θύρας τοῦ βήματος ἵστασθαι»⁽⁷⁾. Καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης· «Ὁ ἁμβων πρὸ τῆς θύρας τοῦ μνήματος»⁽⁸⁾ ἵσταται»⁽⁹⁾, καὶ πάλιν, κατὰ τὸν αὐτόν, «ὁ μὲν πρὸ τοῦ βήματος ἁμβων»⁽¹⁰⁾, καὶ «τοῦ ἱερωτάτου βήματος κατὰ ἀνατολὰς ὁρισθέντος, καὶ τοῦ ἁμβωνος ἀντικρὺ τεθέντος, εἰ τόπος ἐστὶ»⁽¹¹⁾.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν δὲ τούτων προκύπτει ἡ μεγάλη πιθανότης ὅτι ὁ ἁμβων ὑψοῦτο ἐπὶ τοῦ μεζονος τοῦ ναοῦ ἄξονος καὶ εἰς μικρὰν τοῦ ἱεροῦ ἀπόστασιν, ἥτοι κάτωθεν τῆς ἐφ᾽ αὐτῆς Ἀγίας Σοφίας ἀψίδος. Εἰς τὸ ἔλλογον δὲ τοῦτο συμπέρασμα κατέληξε ἡδη τῷ 1850 ὁ μέγας ἄγγλος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς Νήλ⁽¹²⁾.

Ἡ προμνημονευθεῖσα ἔκφρασις τοῦ Συμεὼν «εἰ τόπος ἐστὶ» ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἁμβων ἐτοποθετεῖτο πρὸ τοῦ βήματος, ἐπ' αὐτοῦ δηλονότι τοῦ κυρίου ἄξονος, μόνον ὅταν ὑπῆρχεν ὁ ἐπὶ τούτῳ ἀρμόδιος χώρος· ἐν ἐναντίᾳ δὲ περιπτώσει ἠγείρετο εἰς τὰ πλάγια τοῦ κέντρου⁽¹³⁾, ὡς ἐν ταῖς σημεριναῖς ἡμῶν ἐκκλησίαις.

Τὰ «ἐμπροσθεν», τὰ «ὀπισθεν» καὶ ἡ «πλαγία» τοῦ ἁμβωνος. — Τὸ πρὸς ἀνατολὰς μέρος τοῦ πύργου ὠνομάζετο «τὰ ἐμπροσθεν» αὐτοῦ, τὸ πρὸς δυσμὰς, ὡς εἶδομεν, «τὰ ὀπισθεν», ὁ δὲ ἀναμεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν μεγάλων πεσσῶν χώρος «ἡ πλαγία» τοῦ ἁμβωνος. «Κατέρχεται ὁ βασιλεὺς τοῦ ἁμβωνος», γράφει ὁ λεγόμενος Κουροπαλάτης, «οὐκ ἐκ τοῦ μέρους μέντοι οὐπερ ἀνῆλθε, ἥγουν τοῦ πρὸς τὰς ὥραιας πύλας ὁρῶντος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐτέρου τοῦ πρὸς τὸν σωλέαν καὶ τὸ ἅγιον βῆμα»⁽¹⁴⁾. Ὁ δ' ἀναγορευθεὶς Νικηφόρος Φωκᾶς «ἀνῆλθεν ἀπὸ τῶν ἐμπροσθεν τοῦ βήματος εἰς τὸν ἁμβωνα»⁽¹⁵⁾. Πάλιν, «καὶ διὰ τῆς πλαγίας τοῦ ἁμβωνος εἰσέρχονται ἐν τῇ σωλέᾳ» οἱ δεσπότες⁽¹⁶⁾, καθὰ λέγει ὁ Πορφυρογέννητος. «Πλαγία» δ' ἐνταῦθα εἶνε τὸ δεξιόθεν τοῦ πύργου μέρος, διότι ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς γράφει· «Καὶ ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσι τοῦ ἁμβωνος εἰσέρχεται διὰ τῆς σωλέας»⁽¹⁷⁾.

Ἡ παρὰ τὸν ποτὲ ἁμβωνα ζώνη θεσσαλικοῦ λίθου καὶ οἱ Τέσσαρες Ποταμοὶ τοῦ Κωδινοῦ. — Ὅτε ἠρεύνουν τῷ 1904 τὸ παρὰ τὴν θέσιν τοῦ ἁμβωνος μέρος τοῦ ἐδάφους παρε-

(7) Δουκαγγίου *S. S.*, § 75.

(8) Βήματος. Ὡς σημ. 3.

(9) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

(10) Δουκαγγίου *S. S.*, § 74.

(11) *Αὐτόθι*, § 74.

(12) *History of the Holy Eastern Church*, τ. α', σχῆμα τοῦ ναοῦ, σ. 234.

(13) Ἐν μὲν τῷ νέῳ ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου Ῥαβέννης ὁ ἁμβων εὐρίσκεται πρὸς νότον, παρὰ τὴν κιονοστοιχίαν· ἐν δὲ τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ εἶνε πρὸς βορρᾶν, καθὰ μοι εἶπεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου, κ. Πορφύριος Λογοθέτης. Ἐν δὲ τῷ Ἁγίῳ Μάρκῳ Βενετίας ὑπάρχουσι δύο ἁμβωνες ἐκατέρωθεν τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἔρκους. Βεβαίως ἡ ἐν τῷ μέσῳ τοποθέτησις τοῦ ἁμβωνος ἠρμόζειν ἰδίᾳ εὐρυχώρῳ ναῷ.

(14) *Περὶ Ὀρφικῶν*, ἔκδ. Βόννης, σ. 91.

(15) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 440.

(16) *Αὐτόθι*, σ. 64, 132 καὶ 158.

(17) *Αὐτόθι*, σ. 126, καὶ 440.

τήρησα ὅτι ὑπῆρχε ζώνη πρασίνου μολοσσικοῦ λίθου, παρὰ τὴν βάσιν τοῦ μεγάλου βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ ἀρχομένη, καὶ διευθυνομένη πρὸς νότον (ἴδε πίνακα ιζ'). Αὕτη ἤγγιζεν ἀναμφιβόλως τὴν βάσιν τοῦ ἄμβωνος καὶ μοὶ ἐφάνη σχετιζομένη αὐτῷ ἴσως τῷ κέντρῳ τοῦ πύργου.

Ἐν τῇ ἀφηγήσει αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους, καὶ δὴ τῆς ποικίλης μαρμαρίνης αὐτοῦ διακοσμήσεως, ὁ δὴθεν Κωδινός, οὗτινος τὸ περὶ Ἀγίας Σοφίας χειρόγραφον, καίπερ φέρον τὴν χρονολογίαν 995, ἐγράφη, τὸ κατ' ἐμέ, πρὸ τοῦ 989, ὡς μὴ ποιούμενον μνεῖαν τῆς τότε καταπτώσεως τῆς δυτικῆς ἀψίδος, λέγει τὰ ἐξῆς: «Τὰ δὲ πράσινα τέσσαρα ποτάμια κατὰ μίμησιν τῶν τεσσάρων ποταμῶν ἐγένοντο, τῶν ἐκβαινόντων ἀπὸ τοῦ παραδείσου εἰς τὴν θάλασσαν»⁽¹⁸⁾. Ταῦτα δέ, εἰ καὶ μεθ' ἡσπονός σαφηνείας, ἔγραψε καὶ ὁ Ἀνώνυμος περὶ Ἰουστινιανοῦ, εἰπὼν ὅτι τὰς «τέσσαρας φῖνας τοῦ ναοῦ ὠνόμασε τοὺς τέσσαρας ποταμοὺς τοὺς ἐξερχομένους ἐκ τοῦ παραδείσου» καὶ ἔδωκε νόμον κατὰ τὰς ἁμαρτίας ἴστασθαι ἐν αὐτοῖς ἓνα ἕκαστον ἀφορίζομένους»⁽¹⁹⁾.

Ἐκ τῆς διπλῆς δὲ ταύτης μαρτυρίας προκύπτει ἐναργῶς ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ ἔφερε τέσσαρας πρασίνους ζώνας, εἰς ἀπομίμησιν τῶν ποταμῶν τοῦ παραδείσου. Ἀλλ' ἀφοῦ οὗτοι ἐτύπουν, ὡς προεῖρήθη, καὶ τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια⁽²⁰⁾, αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος πράσιναι λωρίδες θὰ συνείχοντο τῷ ἄμβωνι, ἐξ οὗ ἀνεγινώσκετο τὸ εὐαγγέλιον, ὅθεν καὶ ἡ ζώνη μολοσσικοῦ μαρμάρου, ἣν εἶδον πρὸς ἄρκτον τῆς ποτὲ θέσεως τοῦ ἄμβωνος, ἀντιστοιχεῖ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πρὸς τὸν βόρειον τῶν τεσσάρων ποταμῶν, ὧν τὸ κέντρον ἢ πηγὴ θὰ ἀνταπεκρίνετο αὐτῷ τῷ τοῦ ἄμβωνος κέντρῳ.

Ὁ πρῶτος τοῦ Ναοῦ Ἀμβων (537-558). — Αἱ περὶ τοῦ πολυτελεστάτου ἀρχικοῦ τοῦ Ἀνθεμίου ἄμβωνος πληροφορίες ἡμῶν εἶνε ἀσήμαντοι, διότι ὁ μόνος ὁδηγός, τὸν ὁποῖον ἔχομεν, εἶνε ὁ ἀμφίβολος Ἀνώνυμος, οὗτινος τὴν ἀφήγησιν παρατίθημι λόγῳ περιεργείας: «Τὸν δὲ ἄμβωνα ἐποίησε[ν ὁ Ἰουστινιανός] σὺν τῇ σολέᾳ. εἶχε δὲ τροῦλον χρυσοῦν μετὰ λίθων καὶ μαργαριταρίων. ὁ δὲ σταυρὸς τοῦ ἄμβωνος εἶχε σταυροῦ λίτρας ρ'. εἶχε δὲ κατὰ σειστὰ λυχνίτας σὺν μαργαριταρίοις ἀπηδοτοῖς· ὁλόχρυσά δὲ πετάσια ἀντὶ στηθέων εἶχεν ὁ ἄμβων». Καὶ «εἰς δὲ τὸν ἄμβωνα ἐξωδίασε χρυσόν, ὅπερ ἐδόθη ἐξ Αἰγύπτου μόνον, νομισμάτων κεντηνάγια τξξ'».

Μετὰ εἰκοσαετῇ δὲ διάρκειαν, ὁ πρῶτος ἄμβων κατεστράφη τῷ 558 ἐν τῇ πτώσει τῆς μεγάλης ἐφας ἀψίδος. «Ἐγένετο πεσεῖν τὸν τροῦλον», λέγει ὁ Ἀνώνυμος ὀρθῶς ἐνταῦθα, «καὶ συνέτριψε τὸν ἀξιοθαύμαστον ἄμβωνα, καὶ τὴν σωλέαν· τοὺς τε σαρδονύχους καὶ ζαμβύκους, καὶ σαπφείρους καὶ μαργαρίτας σὺν τοῖς χρυσοῖς στήθεσιν»⁽²¹⁾.

Ὁ δεύτερος Ἀμβων (563-1204). — Τὸ θαυμάσιον ἀριστούργημα ἐκεῖνο τῆς ἐπὶ Ἰου-

(18) *Περὶ Οἰκοῦ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 144-145. Ὁ λεγόμενος Κωδινός γράφει, ἐν τῷ ἀποδιδομένῳ αὐτῷ κώδικι, ὅτι «ἔχει δὲ ὁ ναὸς ἀφ' οὗ ἐκτίσθη χρόνους νηΐ», καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἀγία Σοφία ἀποδομήθη τῷ 537, ἔπεται ὅτι 458 ἔτη μετὰ τὰ ἐγκαίνια ἄγουσιν ἡμᾶς εἰς τὸ ἔτος 995.

(19) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 77. Ἡ λέξις «φῖνα» σημαίνει, κατὰ τὸν Ράϊσκε, *δρον, ἔρμα* (*Comment. ad Porphyrt.*, σ. 557), κατ' ἐμὴν δὲ γνώμην, καὶ σχέδιον ἰδιαιτέρου σχήματος, ἐπὶ τοῦ δαπέδου περιφανῶν οἰκοδομῶν, ἐκ μαρμάρων, φύλλων φυτῶν, ἢ ἄλλης ὕλης συγκείμενον. Οὕτως ἐν τῇ *E. B. T.* τοῦ Πορφυρογεννήτου παρατηρῶ τὸ ἐξῆς χωρίον: «Καὶ μετὰ ταῦτα ἀνίστανται οἱ δεσπότες, καὶ αἰρουσιν οἱ κουβικουλάριοι τὰ σελλία, καὶ ἰστώνουσιν αὐτὰ εἰς τὴν ἐκ κισσοῦ καὶ μυρρίνης καὶ δένδρου λιβάνου κατεσκευασμένην ἐν εἵδει τοῦ ταῦ στοιχείου φῖναν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ αὐτοῦ τρικλίνου» (ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 23).

(20) Ἴδε Α' τόμον, σ. 116.

(21) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 75-78. Ἡ ἀφήγησις τοῦ λεγομένου Κωδινῶς λέγει ταῦτα περίπου, καὶ ὅτι ὁ ἄμβων ἦτο χρυσοῦς, ὅπερ ἀπίθανον (*Περὶ Οἰκοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 142).

Βυζαντινὸς ἄμβων, ἐποχῆς προγενεστέρας τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, σώζεται ἐν μέρει ἐν τῷ ἐν ΚΠ. μουσεῖῳ.

στινιανοῦ ἀνοικοδομήσεως περιέγραψεν ἐκτενῶς ὁ Σιλεντιάριος ἐν ἰδιαίτερω ποιήματι, ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ἐκφράσει τοῦ Ἀμβωνος, ἥστινος ἀποσπῶ τοὺς ἐξῆς στίχους·

«Ἔστι τις εὐρυπόροιο κατ' ἐνδία μέσσα μελάθρου
 ἄβροδ' ἰδεῖν καὶ μᾶλλον ἐς ἀντολίην τι νενευκῶς
 πύργος, ἀκηρασίοισιν ἀπόκριτος ἦθεσι βίβλων
 ὀρθάδιος βάνθροις, διδυμάοσιν ἀμβατὸς οἴμοις,
 ὧν μία μὲν ποτὶ νύκτα τιταίνεται, ἡ δὲ πρὸς ἡῶ.
 εἰσὶ γὰρ ἀλλήλησιν ἐναντίαι, ἀμφοτέραι δὲ
 εἰς ἓνα χῶρον ἄγουσιν ἴσον περιηγεῖ κύκλῳ.
 ἐνθάδε γὰρ κύκλῳ μὲν εἰκότα χῶρον ἐλίσσει
 λᾶας ἐεῖς· οὐ μὴν περιηγεῖ πάντοσε τόρῳ
 ἴσος ἔφνυ, βαιὸν δὲ συνέρχεται, εἰσόκε πέτρου
 ἄντυγα μηκύνει. πρὸς ἐσπερίην δὲ καὶ ἡῶ
 ἐκπροθέων κύκλοιο λίθου μηκύνεται ἀνχὴν,
 ἐμβεβαῶς βαθμοῖσιν. ὑπ' ἀργυρέοις δὲ μετάλλοις
 ἄχρως ἐπὶ ζωσιῆρα καλοὺς ἰδρύσατο τοίχους
 θεῖος ἄναξ, κεράεσσιν εἰκότας. οὐ γὰρ ἐλίσσει
 ἄργυρον ἐν λάτγῃ περὶδρομον, ἀλλ' ἐν μέσσῳ
 κύκλον ἀναπτύξασα πανόλβιον ἀργυρέῃ πλάξ
 τοίχον ἀπιθύνει· δύο δ' ἄρκια κύκλα πετάσσας
 ἴδρις ἀνὴρ ἐκάτερθε πόρους βαθμῖδος ἀνοίγει.
 οὐδὲ μὲν ἀφράκτοις ἱερῶν ἐπὶ χεῖλεσι βαθμῶν
 τάρβος ἔχει κατιόντας, ἐπήραρε δ' ἔρκεα τέχνη
 λάϊνα παμφανόωντα· τόσον δ' ὑπερέσχευθε βάνθρων
 ὅσον ἀπιθύνειν βροτέην χέρα. ταῦτα μεμαρπῶς
 μόχθον ἐλαφρίζει τις ἐς ὄρθιον οἶμον ἀνέρπων.
 λοξοτενεῖ δ' ἐκάτερθεν ἐφιδρυνθέντα κελεύθῳ,
 βαθμοῖς μεσσατίοις συναέζεται ἡδ' ἀπολήγει.
 ναὶ μὴν οὐδ' ὄγε λᾶας ἐτώσιος. οὐδὲ γὰρ αὖτως
 ἄγριον ἡλιβάτου κορυφῆς τμήξαντο κολώνην,
 μηκεδανῆς τανύμετρον ἀπιθνιτῆρα κελεύθου·
 ἀλλὰ καὶ εὐτέχνοισιν ὅλος φαιδρύνεται ἔργοις,
 καὶ φύσιν αἰολόμορφον ἔχων ποικίλλεται αἶγλη.
 τοῦ μὲν ἐπὶ τροχάουσι διαμπερὲς οἶά τε δῖναι,
 πῇ μὲν ἴσαι κύκλοιον ἀτέρμοσι, πῇ δέ γε κύκλων
 βαιὸν ἀποπλαγχθέντας ὑπεκτανύουσιν ἐλιγμούς.
 ἔστι δὲ πῇ μὲν ἔρευνθος ἰδεῖν κεκερασμένον ὄχρω,
 πῇ δὲ καλὸν βροτέοισι σέλας στονύχεσσι δμοῖον.
 ἄλλοθι ὀρμηθεῖσα πρὸς ἀργεννὸν σέλας αἶγλη,
 ἡρέμα μιμνάζουσα, χάριν μιμήσατο πύξου
 ἢ μελισσοήεντος ἐπήρατον εἰκόνα κηροῦ,

ὃν καθαραῖς προχοῇσι βροτοὶ νίζοντες ἐρίπναις
 πολλάκι τερσαίνουσιν ὑπ' ἡελιώτιδας αὐγὰς,
 ὃς δὲ μεταῖσσει μὲν ἐς ἄργυφον. εἰσέτι δ' οὐπω
 τρέψεν ὄλην χροῖν, ἔτι λείψανα χρύσεα φαίνων.
 τοῖος καὶ δολιχῶν ἐτέων κεχρωσμένος ὄλκοις
 χροῖν ἄργυφὴν ἐλέφας ἐπὶ μῆλον ἐλαύνει.
 πῇ δὲ πελιδνωθεῖσαν ἔχει χάριν· οὐδὲ γὰρ αὐτως
 διὰ φύσις προλέλοιπε πελιδνήεσαν ἀλᾶσθαι
 χροῖν, ἀλλ' ἐπέμειξεν εὐγροφα δαίδαλα πέτρῃ.
 ἀργεννὴ δ' ἐπὶ τοῖσι πολύτροπος ἄνθεος αὐγὴ
 ἀμφιθέει πῇ μὲν γὰρ ἐπέρχεται εὐρέϊ χώρῳ
 ἀκροβαφῆς κροκέοιο πελιδνήεντος ἁώτῳ,
 πῇ δ' ὑπολεπτυνθεῖσα φαίνεται, οἷά τε μήνη
 ἀριγενεῖ περὶ λεπτὰ κεράατα φέγγος ἐλίσσει.
 ἄγχι δὲ πετραίης Ἰερὴ πόλις ἐστὶν ἐρίπνης,
 ἣ τις ἐὼν περίπυστον ἐφήρμοσεν οὐνομα πέτρῳ.
 πᾶν δὲ τὸ καλλιθέμεilon ἔδος πετραῖον ἐκεῖνο,
 ἔνθα σοφῶν ἀνάγουσι θεηγόρα δῆνεα βίβλων,
 ὅκτι δαίδαλέοισιν ἐφήρμοσε κίοσι τέχνη,
 ὧν δύο πρὸς Βορέην, δύο δ' ἐς Νότον εἰσὶν ἀήτην,
 καὶ δύο πρὸς Φαέθοντα, δύο πρὸς ἐδέθλια νυκτός,
 ὥς κεν ἀνοχλίζοιτο, γένοιτο δὲ νειόθι πέτρης
 οἷά περ ἄλλο μέλαθρον, ὅπῃ σοφίης ὑποφῆται
 ἵλαον ἀγλαόπαιδα προεντύνουσιν ἀοιδήν.
 ἔστι δὲ τοῖς μὲν ἔνερθε τέγος, τοῖς δ' ὑψόθεν οὐδας.
 καὶ τὸ μὲν ἐκταδίοισιν ἴσον πεδίοισι νοήσεις,
 ἀκλινὲς ἀμφὶ πέδιλα βροτῶν· τὸ δ' ἔνερθε λαχίσσας
 λαοτόμος κοίληνεν, ὑπερτέλλει δὲ καρήνων
 εὐτέρων κυρτωθὲν ἄνω τεχνήμονι κόσμῳ,
 οἷα κραταιοῖοιο κεκυφότα νῶτα χελώνης,
 ἣ τις ὑπὲρ πῆληκος ἀνορθωθεῖσα βοεΐη,
 πύρρῳχος εὐδίνητον ὅθ' ἄλμασιν ἀνέρα πάλλει.
 ὁκριόεν δὲ μέτωπον ὄλης λάϊγγος ἐκείνης
 πάντοθεν ἀργυρέοισι διεζώσαντο μέταλλοις,
 ὁππόθι δαιδαλοεργὸς ἀνὴρ, γλωχῖνι σιδήρου
 δένδρεα ποικιλόμορφα καὶ ἄνθεα καλὰ χαράσσων,
 ἀβρὰ πολυπτόρθων ἐνεθήκατο φύλλα κορύμβων.
 πᾶσι δ' ὁμῶς βάθροισι τε καὶ οὐδεῖ κίοσι τ' αὐτοῖς
 ἰδρὺς ἀνὴρ, ἀδόνητα θεμελία πάντα φνλάσσων,
 λαϊνέης ὑπένερθε βάσιν κρηπῖδος ἐγείρει,
 ἀνδρομέον ποδὸς ὕψος ὑπερτέλλονσαν ἀρούρης.
 ὄφρα δ' ἀνευρύνωσι θεμελία κεῖνα μελάθρου,

ἡμιτόμους ἐκάτερθε μέσῃν περὶ γαστέρα κύκλους
 λάεσιν ἀμφεβάλοντο, περιτμηγέντι δὲ χώρῳ
 κίονας ἐστήσαντο διασταδόν, ἥμισυ κύκλου
 ἀμφιπερισιτέψαντας. ὅλη δ' εὐρύνητο γαστήρ
 τέτρασιν ὀλβίοις ὑπὸ κίοσιν, ἔνθα καὶ ἔνθα,
 ἐς Νότον ἐς Βορέην τε. τὸ δὲ σπέος εἵκελον οἴκῳ
 ἀμφιέλιξ ἐκάτερθεν ὕφ' ἔρκεϊ λᾶας ἐέργει.
 τοὺς μὲν ἀνὰ Φρύγα χώρον ἐς ἔνδια Μυγδόνοιο ἄκρης
 λαοτόμοι σθεναρῶσιν ἀνεστήσαντο μακέλλαις,
 κίονας ἱμερόεντας· ἰδὼν δέ τις ἀνθεα πέτρης,
 ἐξενέποι κρίνα λευκὰ ῥόδων καλύνεσσι μυγῆναι
 καὶ μαλακοῖς πετάλοισι μιννυθαδῆς ἀνεμώνης,
 πῇ μὲν ἄλῃς ῥοδόεντα καὶ ἡρέμα λευκὰ μετάλλῳ,
 πῇ δ' ἄλῃς ἀργινόεντα καὶ ἡρέμα πυρρὰ φανέντα·
 πῇ δὲ μίγα σχίζουσι διὰ φλέβας ἴνες ἀραιαὶ
 τῇ καὶ τῇ κατὰ βαιόν· ἐν ἀλλήλαις δὲ χυθεῖσαι
 εἵκελα πορφύρουσι Λακωνίδος αἵματι κόχλον.
 πρῶτα μὲν ἀμφιέλισσαν ὑπὸ κρηπίδα βαλόντες,
 δαιδαλέην, καμπτοῖσιν ἀποσιλβούσαν ἐλιγμοῖς,
 λαϊνέους στήσαντο πεπηγότας ὑπόθι βωμούς,
 Βοσπορίας τμηγέντας ἀπ' εὐλάϊγγος ἐρίστης.
 λευκὰ δ' ἀπαστράπτουσι, καὶ εἰ σποράδεσσι κελεύθοις
 σκίδνεται ἀργινόεντι περὶ χοῦν κυανέῃ φλέψι.
 δισάκι μὲν πισύρεσσιν ὑπὸ πλευρῇσιν ἐκάστω
 βωμῷ λαοτύπος χάριν ἔξεσεν, αὐχένα δ' αὐτοῖς
 κυκλοτερεῇ γλυφάνοισι χάλυψι ἔσφιγξε τορεῖης,
 ὄφρα κεν ἀστυφέλικτον ἀρηρότι νειόθι κίων
 ἔχγος ἐφιδρύσειε βαλὼν περιηγεῖ βωμῷ.
 ἀγλαΐη δ' ἐγέλασεν ὅλου κατ' ἐδέθλια νηοῦ,
 κίονος ἰδρυθέντος εὐξέστω ἐπὶ βωμῷ,
 οἷον ὅτ' ἡελίοιο νέον περάτης ἀνιόντος
 λευκὸν ἐρευνδομένησι νέφος ποικίλλεται αὐγαῖς
 οὕτω μὲν πισύρεσσι περισταδὸν ἥμισυ κύκλου
 κίοσιν ἀμφεβάλοντο· τὸ δ' ἥμισυ κίοσιν ἄλλαις
 τέτρασι κυκλώσαντες, ἐτορνώσαντο χιτῶνα
 λαῖνον ἱμερόεντα πέριξ εὐεργέος ἀντροῦ.
 κίοσι δ' ἐν πισύρεσσι μεταίχμια τρισσὰ δοκεύων,
 καὶ τάδε τοῖς Ἰερῆς πόλιος θρίγκωσε μετάλλοις
 λαοτόμος πολυῦδρις, ὑπὲρ κρηπίδος ἐδέθλων
 βαιὸν ἐπιγναμφθέντα, καλὸν περὶ λᾶαν ἐλίσσω·
 ἔπρεπε γάρ καὶ πέτρον ἐς ἱερὸν οὖνομα νεύειν
 καλὸν ἀκηρασίοιο πέδον στέψοντα μελάθρου.

ὑστατίῳ δ' ἐνέθηκε θύρην εὐπηγέα χώρῳ,
 ἡρέμα γυρωθεῖσαν, ὅθεν κατ' ἐδέθλιον ἄντρον
 εὐτέρους βίβλοισιν ἀνειμένος ἔρχεται ἀνήρ.
 σχήματα δὲ σπήλυγγος ὁμοῖα πάντα νοήσεις,
 ἔς τε Νότιον Παράμαντα καὶ εἰς Ἀριμασπὸν ἀήτην,
 κίοσι καὶ κρηπῖδι καὶ ἔρκεϊ. τοῖς δὲ θυρέτοις
 οὐχ ἓνα χώρον ἔθεντο δαήμονες, ἀλλὰ τὸ μὲν πού
 ἐσπέριον, τὸ δ' ἔπηξαν ἐώϊον· ἐσπέριον μὲν
 πρὸς Βορέην, νοτίῃ δὲ πύλλῃ Φαέθοντα δοκεύει.
 ἔρκεα δ' οὐκ ἰσόμετρα πεπηγόσι κίοσιν ἔστη,
 ἀλλὰ τὰ μὲν χαρίεντος ὑπερτέλλουσιν ἐδέθλου
 ὅσον ἀποκρύπτειν ὑπὸ κεύθεσιν ἀνέρας ἄντρον·
 οἱ δὲ βαθυγλύπτοισι καρήασιν κίονες ὁκτὼ
 ἔρκεος ἐξανέχουσι, καὶ εἰ βάσιν ἔμπεδον ἀμφὶς
 ἰσοτενῇ κρηπῖδι μῆ στήσαντο δομαίῃ.
 χρυσεοκολλήτοις δὲ περιστίλβουσι καρήνοισι,
 ὄλβια μαρμαίροντες, ἴσα χρυσαυγείῃ δίσκῳ
 ἡελίου, προβλήτας οἷστεύοντος ἐρίπτας.
 πάντα δ' ὑπερτέλλοντα καρήατα κυκλάδι κόσμῳ
 δουρατέῃ στεφάνωσε περίδρομος ὑψόθεν ἄντυξ,
 ὥς κεν ἐπιζεύξειε μῆ στροφάλιγγι δεθέντας
 κίονας, εἰ καὶ ἕκαστος ἀπόκριτός ἐστιν ἐκάστων.
 ἥς ἐπὶ πυρσοκόρουμβα πεπηγότα δένδρεα δῆεις,
 ἀργυρέων στράπτοντα χυδὴν πυρὸς ἄνθος ὀράμνων.
 οὐ μὴν ἦ κε τύχῃσιν ἀπόπλανος ἔδραμεν ὄρπηξ,
 ἀλλ' ἀνέχει κατὰ κόσμον, ἴσος πολυάντυγι κώνω,
 βεβριθὼς σελάεσσιν. ἀπ' εὐρυπόροιο δὲ κύκλου
 αἰὲν ὑποκλέπτων ἐπὶ λοίσθιον ὄξυς ἀνέρπει.
 ἔνθα δὲ τερμιόμεντα καλὸν ζωστήρα νοήσεις,
 πάντοθι σαπφείροιο καταχρωσθέντα κοινή
 καὶ χρυσέοις κισσοῖο περιστεφθέντα πετήλοις.
 πρὸς δὲ δόμον Ζεφύροιο καὶ ἐς πτερὸν αἴθοπος Εὐρου
 δοιὺς ἐγκατέπηξαν ἐπ' ἄντυγος, ἔνθα καὶ ἔνθα,
 σταυροὺς ἀργυρέους, ὅθι μυρία φάεα πυρσῶν
 ἄμμασιν ἀκροέλικτος ὁμιλαδὸν ἥλος ἔέργει,
 γῆρον εὐγνάμπτιο καλαύροπος εἶδος ἐλίσσων.
 Τόσσα μὲν ἀμφικέλευθος ἔχων φαιδρύνεται ἄμβων·
 τόνδε γὰρ οὕτω χώρον ἐφήμισαν ἀμβατὸν οἴμαις
 θεσπεσίαις, ὅθι λαὸς ἐπίσκοπον ὄμμα τιταίνει,
 εἰσαῖων ἄχραντα θεοειδὲς ὄργια μύθου.
 Οὐδὲ μὲν οὐδὲ βάθροισιν ἐτώσιον ἐνθεσαν αὐτως
 τμήμα λίθων, λεπτὰς δὲ κατ' ἀργεννοῖο χυθείσας

ἵνας ἐσαυθρήσει τις ἴσον δ' ἄλιανθέϊ κόχλῳ
 νήδυμα πορφύρουσιν. ὑπ' ἀτρίπτοις δὲ πέτραις
 ἀνδροδόκων ἀκμῆτα ῥάχιν τρηχύνατο βάθρων
 λαοτόρος, στήριγμα ποδῶν ἀμετάτροπον ἴσχων,
 μή τις ὀλισθήσαντα καταιβάτις οἶμος ὁδίτην
 ὑψόθεν ἀρπάξασα κατ' οὐδὲος ἄστατον ἄξει.
 οὕτω μὲν κατὰ κόσμον ἐπασσυντέρησι πορείαις
 λᾶας ἐπαμβαίνων ὑποχάζεται ἄλλος ἀπ' ἄλλου.
 ὅσων ἀναθρώσκων τις ἀμοιβαδὸν ἔχνος ἐρείσει.
 ὥς δὲ θαλασσαίοισιν ἐν οἷσμασι νῆσος ἀνίσχει,
 δαιδαλέῃ σταχύνεσι καὶ ἀμπελόεντι κορύμβῳ
 καὶ θαλερῷ λειμῶνι καὶ εὐδένδροισιν ἐρίπναις·
 τὴν δὲ παραπλώοντες ἐπολβίζουσιν ὁδίται,
 ἄλγεα βουκολέοντες ἀλικμήτοιο μερίμνης·
 οὕτω ἀπειρεσίῳ κατ' ἔνδια μέσσα μελάθρου
 λάσει πυργωθεὶς ἀναφαίνεται ὄρθιος ἄμβων,
 δαιδαλέος λειμῶνι λίθων καὶ κάλλεϊ τέχνης.
 ναὶ μὴν οὐδ' ὄγε πάμπαν ἀπόκριτος ἐς μέσον ἔσται
 χῶρον, ἀλιζώνοισιν ὁμοίος ἦθεσι νήσων·
 ἀλλ' ἄρα μᾶλλον ἔοικεν ἀλιρροθίῳ τινὶ γαίῃ,
 ἣν πολιοῦ προβλήτα δι' οἷδατος ἰσθμὸς ἐλαύνει
 μεσσατίοις πελάγεσσι, μῆς δ' ἀπὸ δέσμιον ἀρχῆς
 ὀχμάζων ἀνέκοψεν ἀληθέα νῆσον ὀρεῖσθαι·
 ἣ δὲ θαλασσαίοισιν ἐπιπροθέουσα ῥεέθροις
 ἰσθμιον ἀγχιάλῳ καθήψατο πείσμα κολώνης.
 τοῖος ἰδεῖν ὅδε χῶρος· ἀφ' ὕστατιον γὰρ ὀρούσας
 ἀντολικῷ βαθμοῖο πολὺς διανίσσεται αὐλῶν,
 εἰσόκεν ἀργυρέην περὶ δικλίδα ταρσὸν ἐρείσῃ,
 μηκεδανῇ κρηπίδι θυηπόλον ἔρκος ἀράσων,
 τοίχοις δ' ἀμφοτέρωθεν διεύρεται. οὐ μὲν ἐκείνοις
 ἔρκεσιν ὑψιτενεῖς ἔβαλον πλάκας, ἀλλ' ὅσον ἀνδρὸς
 ὀμφάλιον ζωστήρα παρισταμένοιο χαράξαι.
 ἔνθεν ὑποτροπάδην χρυσέην εὐάγγελος ἀνὴρ
 βίβλον ἀεράζων διανίσσεται. ἱεμένης δὲ
 πληθύνος, ἀχράντοιο Θεοῦ κατὰ μύστιδα τιμὴν,
 χεῖλεα καὶ παλάμας ἱερὴν περὶ βίβλον ἐρεῖσαι,
 κύματα κινυμένων περιάγνυται ἄσπετα δῆμων.
 καὶ ῥ' ὁ μὲν ἀμφιπληγὶ τιταίνεται εἵκελος ἰσθμῷ
 χῶρος, ἀπιθύνων πρὸς ἀνάκτορα σεμνὰ τραπέζης·
 ἄνδρα καταθρώσκοντα βαθυκρήμινου περὶωπῆς·
 Θεσσαλικῇ δ' ἐκάτερθεν ὅλην χλοερῶπιδι πέτρῃ
 ἀτραπὸν ἐφράξαντο. πολὺς δ' ὑπὸ λάσει λειμῶν

ὄμμασιν ἱμερόεσσιν ἄγει χάριν. ἀμφὶ δ' ἐκάστη
 Θεσσαλικῇ λαΐγγι παρίσταται οἷά τις ἄλλος
 κίων ἰσοτενής, περιηγέσιν οὐ τι κιλίνδροις
 εἰδόμενος· φαίη τις ἀνὴρ γραμμῇσι μεμηλώς
 σχῆμα κύβου μεθέπειν περιμήκεος οὐκ ἰσοπλεύρους
 κίονας. ἁρμονίην δὲ Μολοσσίδος ἐνθάδε πέτρης
 λαοτόροι ζεύξαντες, ἀμοιβαδὸν ἄλλον ἐν ἄλλῳ
 πέτρον ἐνεσφῆκωσαν. ἀπὸ Φρυγίης δὲ κολώνης
 λαοτύπος καὶ τούσδε λίθους ἐτμήξατο τέκτων.
 ἐνθα δὲ βουκολέοντα μεληδόνας ὄμματα βάλλων,
 πῇ μὲν ἴδοις καλὴν ὀφιώδεα σύρματα πέτρην.
 ἀμφιπεριπλάζουσιν, ἐϋγνάμπτοις δὲ πορείαις
 νήδυμα κυμαίνουσι. παρ' ἀλλήλας δὲ καθείσας
 πυρσὴν ἀργυφέν τε καὶ ἀμφοτέρων τινὰ μέσσην
 χροίην, ἀμβολάδην τις ἀμοιβαδὸν δλκὸς ἐλίσσω
 ἀγκύλον ἐρπυστήρι δρόμῳ σπείρημα κυλίνδει.
 πῇ δὲ σεληνήεντα καὶ ἀστερόεντα νοήσεις
 γραμμαῖς ἄλλοπρόσαλλα φύσει σφρηγίσματα πέτρης.
 ἀλλὰ καὶ ἐκταδίους ἐπὶ χεῖλεσιν ἔρκεος ἄλλην,
 τῆς αὐτῆς γεγαυῖαν ἐϋπρόηνος ἐρίπνης,
 μηκεδανὴν λαΐγγα καθήρμωσαν, ὄφρα κεν εἴη
 νειόθι μὲν κρηπίδος ἐνιδρυνθεῖσα θεμελίους
 πέτρης Θεσσαλικῆς βάσις ἔμπεδος, ὑπόθι δ' ἄλλῳ
 ἄμματι πετρήεντι κατάσχετος. ἀλλὰ καὶ αὐτὰς
 πλευρὰς τετρατόμοις ὑπὸ κίοσι δεσμὸς ἔέργων,
 ἄτροπον ἀστυφέλικτος ἐπ' οὐδεῖ πνυθμένα πῆσσει.
 ὥς δ' ὅτε τις Τυρρίοιο πολύχροος ὑπόθι πέπλου
 νήματα χρυσοέλικτα περιδρομα πάντοθι βάλλων,
 πῇ μὲν ὄλην περὶ πέζαν ἀρηρότα κόσμον ἐλίσσει,
 πῇ δὲ καλὸν πέπλοιο περὶ στόμα, πῇ δέ γε χειρῶν
 ἀμφοτέρων ἔστεψε διήλυσιν· ἀγλαΐη δὲ
 πάντοθεν εὐλείμων ἐαρόχροα νήματα πέπλου
 ἀμφὶς ἔχει, χρυσέου δὲ μίτου σέλας ἄλλον ἐπ' ἄλλῳ
 ὄλβον ἐπανθίζων περὶ κάλλει κάλλος ἐγείρει
 οὕτω ποικιλοεργὸς ἀνὴρ, χλοεροῖσι μετάλλοις
 μαρμαρυγὴν ἱεροῖο βαλὼν χρυσαυγέα πέτρον,
 ἀμφοτέροις ἀμάρυγμα φαάντερον εὔρεν ἀνάψαι.
 ἀντολικὸν δ' ἐπὶ τέρμα, παρ' ἔρκεα σεμνὰ τραπέζης,
 ἰσθμὸν ἀποιμήξαντο διήλυσιν, ὄφρα κελεύθου
 ὠκυτέρην τεύξωσι παρερχομένοισιν ὁδίταις »⁽²²⁾.

(22) Στ. 50-296.

Τὸ σαφὲς τῆς γλαφυρᾶς ταύτης ἀφηγήσεως παρέχει οὐ μόνον ἰδέαν τῆς ποτὲ ὄψεως τοῦ περιφανοῦς ἄμβωνος, ἀλλὰ καὶ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν παραπλησίαν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτοῦ ἀποκατάστασιν. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβῆς τῶν λεγομένων τοῦ ποιητοῦ ἀνάλυσις. Τὰ δὲ συμπεράσματα εἰς ἃ κατέληξα μετὰ τὴν σπουδὴν τοῦ ποιήματος ἔχουσιν ὧδε·

α'. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ὑψηλοῦ λιθίνου ἄμβωνος ἡδράζετο ἐπὶ κρηπίδος, ὕψους ἐνὸς βυζαντινοῦ ποδὸς ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, ἐξεχούσης δὲ χερσονήσου δίκην τοῦ βήματος, ὅπερ δὲν ἤγγιζεν.

β'. Κατὰ τὸ μέσον τῆς κρηπίδος ἐσχηματίζετο «σπήλαιον» δι' ὅκτω κίωνων, ὧν δύο ἦσαν πρὸς δυσμᾶς, δύο πρὸς ἀνατολᾶς, δύο πρὸς μεσημβρίαν καὶ δύο πρὸς ἄρκτον. Ἐπ' αὐτῶν ὑπῆρχε λίθος κυκλωτερῆς, μέγιστος, κοῖλος πρὸς τὰ κάτω, ἥτοι ἐν τῇ ὀροφῇ τοῦ σπηλαίου, ἐπίπεδος δ' ἄνωθεν, ὅπου ἀνεγινώσκετο τὸ εὐαγγέλιον· τὸ δὲ μέτωπον τοῦ λίθου τούτου ἐκόσμιε ἄργυρος, μετ' ἀπομιμήσεων δένδρων, ἀνθῶν καὶ κορύμβων. Μηνοειδῇ δὲ περιφράγματα ἐτείχιζον τὸν κύκλον ἄνωθεν, πρὸς βορρᾶν καὶ νότον, κοσμούμενα ἰδίᾳ ἔξωθεν ἀργυροῖς κύκλοις. Ἐν δὲ τῷ σπηλαίῳ οἱ ἱερεῖς προπαρεσκεύαζον ψαλμωδίαν.

γ'. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου λίθου ἐξέκλινε τοῦ κυκλωτεροῦς σχήματος πρὸς δυσμᾶς καὶ ἀνατολᾶς, ὅπου ἐμγκύνετο, ἀναπτύσσουσα τὰς δύο ἀντιθέτους βαθμιδωτὰς καθόδους τοῦ ἄμβωνος, ὧν μία πρὸς ἔσπερον ἐξετείνετο ἢ δὲ πρὸς ἡῶ. Περιφανῇ⁽²³⁾ δὲ ἔρηκη λίθου Ἱεραπόλεως ἐτείχιζον τὰς ἀνόδους, ὑψούμενα 4^{β'} περίπου ἄνωθεν τῶν βαθμίδων, κοσμούμενα δὲ διὰ σπειρῶν καὶ κύκλων, ἔτι δὲ καὶ δι' ἐλέφαντος. Τὰ βάθρα ἦσαν φρυγίου λίθου, λευκοῦ μετὰ φλεβῶν πορφυρῶν, καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῶν ἔφερε χαράγας, ἐλαττούσας τὸ ὀλισθηρὸν τοῦ μαρμάρου⁽²⁴⁾.

δ'. Ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ σπηλαίου, πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν, ἐξετυλίσσοντο δύο πτέρυγες ἡμικυκλωτερεῖς⁽²⁵⁾, ἔχουσαι εἰς τὴν περιφέρειαν τέσσαρας ἐκάστη ὥραίους κίονας λίθου φρυγίου, ἡρέμα ῥοδόεντας σὺν πορφυραῖς φλεβίς, καὶ βαίνοντας ἐπὶ στυλοβατῶν ὀκταπλεύρων⁽²⁶⁾, μαρμάρου βοσπορίου, λευκοῦ δηλονότι μετὰ κυανῶν φλεβῶν. Οἱ πρὸς δυσμᾶς καὶ ἀνατολᾶς ἑξωτερικοὶ οὗτοι κίονες ἦσαν πλησιαίτατα τῶν τοῦ πύργου ἀνόδων, διὸ καὶ τὰ διαστήλια αὐτῶν ἦσαν τρία ἑκατέρωθεν, πληρούμενα διὰ θριγκῶν ἱεραπολίτου λίθου, 1^μ.75 ὕψους, ἐν οἷς ἠνοίγοντο δύο ἀντίθετοι πύλαι, ἡ μὲν βορειοδυτικῶς, ἡ δὲ νοτιοανατολικῶς. Διεστηκότες δ' ἀλλήλων ὑπὲρ τὸ ὑψηλὸν τοῦτο ἔρκος, οἱ ἐν λόγῳ κίονες ἔφερον, ἐπὶ τῶν κεχυρωμένων αὐτῶν κιονοκράνων, στέμμα ξύλινον, συνδέον αὐτοὺς ἐν κύκλῳ, ἐφ' οὗ παρετηροῦντο χρυσᾷ φύλλῳ κισσοῦ ἐπὶ κυανοῦ ἐδάφους. Τὸ δὲ κορυφαῖον χεῖλος τοῦ στεφάνου ἐκαλλωπίζετο δι' ἀργυρῶν πολυκανδήλων ἐν σχήματι κωνοειδῶν δένδρων, ἐνῶ πρὸς δυσμᾶς τε καὶ ἀνατολᾶς ὑψοῦντο δύο ἀργυροὶ φωτοβόλοι σταυροί, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχον καὶ ἡλοὶ κεκυρτωμένοι, δίκην καλαύροπος.

ε'. Ἀπὸ τοῦ ἐσχάτου δὲ πρὸς ἀνατολᾶς βάθρου ἄχρι σημείου γειτνιαζόντος τῷ βήματι ὑπῆρχε διάδρομος εἰς παράτασιν τῆς καθόδου, ἔχων ἑκατέρωθεν ἔρηκη θεσσαλικοῦ λίθου, 4 βυζαντινῶν ποδῶν ὕψους, ἀναμεταξὺ τῶν πλάκων τῶν ὁποίων ὑπῆρχον στυλοὶ ὀρθογωνίου τομῆς καὶ

(23) «Παμφανόωντα», στ. 71, στίλβοντα δηλονότι, ἢ ἴσως καὶ διάτορα.

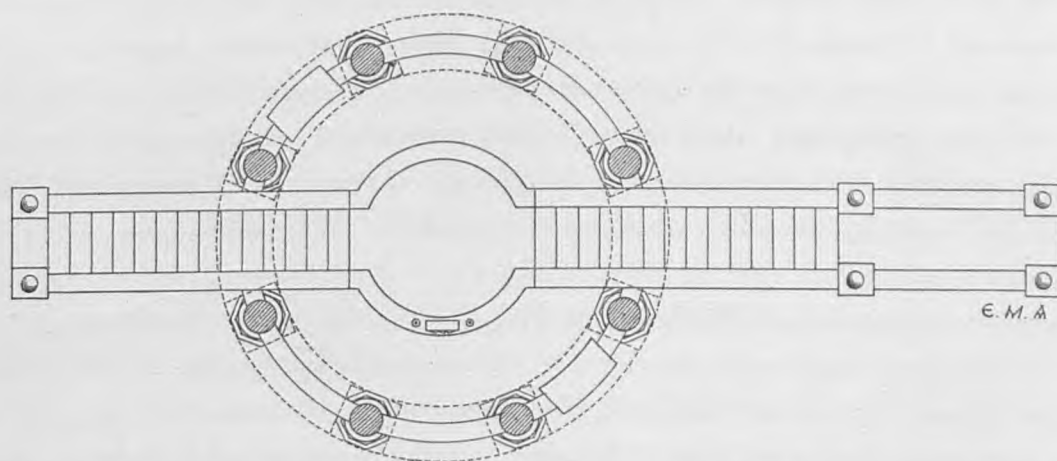
(24) Ὡς παρατηρεῖται ἐν τοῖς κοχλιαῖς.

(25) «Ἡμιτόμους... κύκλους», στ. 131. Τοῦτο καταχρηστικῶς, νομίζω. Σημειωτέον ὅτι ὁ Σιλεντιάριος μεταχειρίζεται τὴν ἐκφράσιν «σφαίρης τετρατόμοιο» (*Ἐκφρ. Ἀγ. Σοφίας*, στ. 356) διὰ τὸ ἡμιτόμιον τῆς κόγχης τοῦ βήματος, ὅπερ εἶνε πολλῶ μᾶλλον κρῖτον τετρατημορίου σφαίρας.

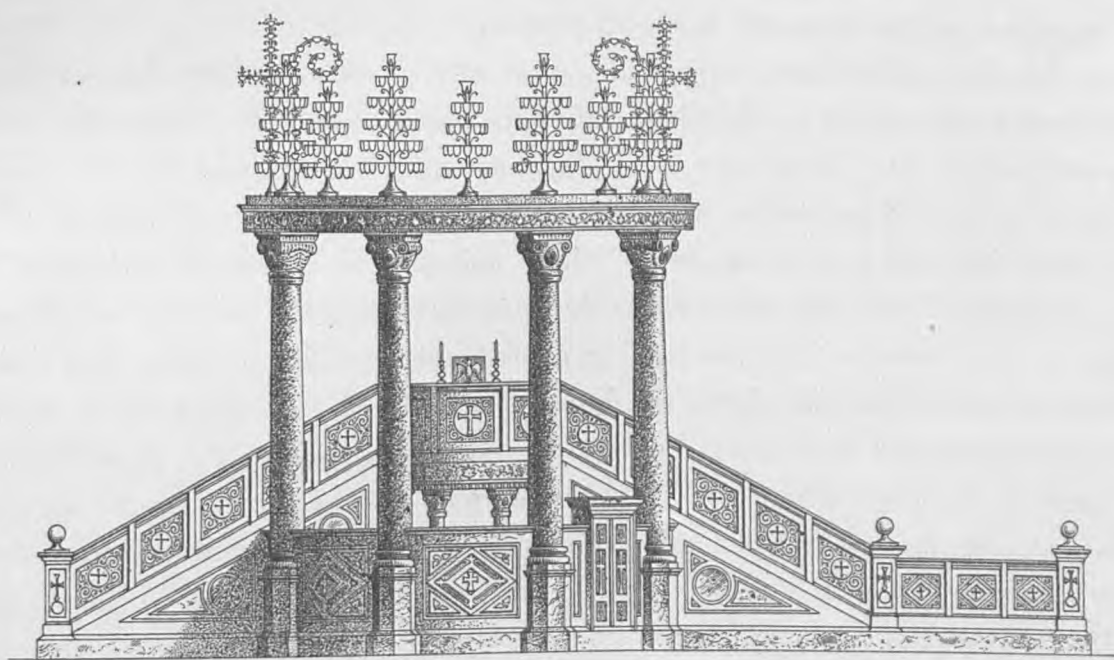
(26) Οὕτως ἐξηγῶ τὸ «διστάκι μὲν πισύρεσσιν... πλευρῇσιν» τοῦ στ. 154.

φρυγίου λίθου. Τέλος τὸ ἀνώτερον μέρος τῶν μολοσσικῶν πλακῶν, τὰς ὁποίας ἐκόσμει καὶ χρυσός, ἐστέφετο ὡσαύτως διὰ λίθου τῆς Φρυγίας.

Τοιοῦτος ὁ ἄμβων, εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ὁποίου προέβην (σχ. 242 καὶ 243), ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἄνω ἐκτεθείσης ἐρμηνείας τοῦ ποιητοῦ. Θεωρῶ τὴν ἐν λόγῳ ἀποκατά-

Σχ. 242. Ἀποκατάστασις τοῦ διαγράμματος τοῦ δευτέρου τῆς Ἀγίας Σοφίας Ἀμβωνος. Κλίμαξ = $\frac{1}{125}$.

Σχ. 243. Ἀποκατάστασις τῆς μεσημβρινῆς προσόψεως τοῦ αὐτοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{125}$.

στασιν ὡς συμβιβαζομένην, ἔνθεν μὲν τοῖς λεγομένοις τοῦ Σιλεντιαρίου, ἐξ ἄλλου δὲ τοῖς ἐν τῷ τεμένει ὑπάρχουσιν ὄροις. Οὕτω τὸ ὕψος, λόγου χάριν, τοῦ ἐδάφους ὅπου ἀνεγινώσκετο τὸ εὐαγγέλιον, δὲν ἡδύνατο, ἔνεκα τοῦ περιορισμένου τοῦ χώρου καὶ τοῦ μήκους τῶν τε ἀνόδων καὶ τοῦ ἐφ' οὗ διαδρόμου, νὰ ὑπερτερῇ κατὰ πολὺ τὰ 3^η.2 τῆς ἀποκαταστάσεως. Πάλιν αἱ κάθοδοι δὲν θὰ ἦσαν πλέον ὀρθαί ἢ ὡς παρίστανται ἐν τῷ σχ. 243, καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ ὕψος τῶν ἐξωτερικῶν κιόνων εἶνε ἄγνωστον, καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι αἱ μεγάλαι διαστάσεις τὰς ὁποίας ἀπέδωκα αὐτοῖς, ἔνεκα τῶν ὁποίων ὁ ἐπ' ἄμβωνος διάκονος θὰ ἐφαίνετο ἐν

μέσῳ πραγματικοῦ ἄλλους κίωνων, ἐνοχλούντων τρόπον τινὰ τὴν ἀκοὴν⁽²⁷⁾ τοῦ εὐαγγελίου, ἔχουσι τι τὸ παράδοξον. Καὶ ὅμως οἱ κίονες οὗτοι δὲν σμικρύνονται ἄνευ προσκρούσεως εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας· οὕτως ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι ἦσαν κατὰ δύο περίπου μέτρα χθαμαλωτέροι, τότε ὁ ξύλινος κύκλος φώτων θὰ ἐξηφάνιζε τοὺς ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος ἱσταμένους, ὁπότε καὶ τὸ σύνολον θὰ ἐστερεῖτο πάντως ἀρχιτεκτονικῆς σημασίας, ἐνῶ ἂν δὲν ἐξετείνοντο ὑπὲρ τὰ τῶν καθόδων ἔρηκη, τότε πάλιν ὁ αὐτὸς στέφανος θὰ διεκόπτετο πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολάς, δὲν θὰ ἦτο, κατὰ συνέπειαν, συνεχῆς, δὲν θὰ ἦτο δηλαδὴ κύκλος, καὶ τοῦτο ἐναντίον τῆς μαρτυρίας τοῦ ποιητοῦ περιγράφοντος τὴν ἐν λόγῳ στεφάνῃν ὡς «δουρατέην ἄντυγα»⁽²⁸⁾, ἥτοι ξυλίνην περιφέρειαν, ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων ποτὲ δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν μερῶν τῆς ὁποίας ὑψοῦντο, ὡς εἶδομεν, οἱ σταυροὶ σὺν τοῖς ἀκροελίκοις ἡλοῖς. Αἱ δὲ λυχνίαι τοῦ ἁμβωνος θὰ ἦσαν προσिताὶ τῷ νεωκόρῳ διὰ κινητῆς κλίμακος, τοποθετουμένης ἐπὶ τοῦ χώρου ὅπου ἀνεγιγνώσκετο τὸ Εὐαγγέλιον.

Ὁ πανοσιολογιώτατος ἀρχιμανδρίτης ἡμῶν Παρισίων κ. Γερμανὸς Βασιλάκης ἐμβλέπει ἐν τῷ σχήματι τῆς καλαύροπος συμβολικὴν παράστασιν τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας τῶν ἐπισκόπων, οἵτινες, ὡς ποιμένες, ἐκράτουν ποιμαντικὰς ῥάβδους, προσομοιαζούσας τῇ καλαύροπι, ἧς τὴν μορφὴν μέχρι σήμερον διετήρησεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου, κρατῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ οὐχὶ «πατερίτσαν», ὡς οἱ λοιποὶ ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ σκῆπτρον, ὅπερ, ὡς γνωστόν, ἔχει σχῆμα καλαύροπος. Κατὰ τὸν αὐτόν, ἴσως ὑπάρχει ἐν τούτῳ καὶ τις ὑπόδειξις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, διότι καὶ οἱ βασιλεῖς ἐκράτουν σκῆπτρον ὡς ἔμβλημα τῆς δεσποτείας αὐτῶν.

Σημειωτέον ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν προβλημάτων τῶν εἰς τὴν ὄψιν τοῦ ἁμβωνος τούτου ἀφορώντων ἐλύθησαν ἐπιτυχῶς ἤδη τῷ 1854 ὑπὸ τοῦ σοφοῦ γερμανοῦ διδάκτορος Κόρτυμ, τοῦ πρώτου μεταφραστοῦ τῆς *Ἐκφράσεως τοῦ Ἀμβωνος* τοῦ Σιλεντιαρίου. Ἐν τῷ πονήματι τοῦ Σάλτζεμπεργ⁽²⁹⁾, ὅπου ἐδημοσιεύθη τὸ ἔργον τῆς μεταφράσεως, ὁ Κόρτυμ παρέσχε καὶ ἀποκατάστασιν τῆς θέας τοῦ ἁμβωνος, δεικνύουσας πόσον ἐμβριθῆς καὶ σύντινος ὑπῆρξεν ἡ ὑπ' αὐτοῦ μελέτη τοῦ ποιητοῦ. Ἡ δὲ ἰδέα τὴν ὁποίαν ἐσχημάτισεν ὁ Κόρτυμ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ πύργου ἐκείνου δὲν διαφέρει σημαντικῶς τῆς ἐντυπώσεως τὴν ὁποίαν ἔσχον ἐγὼ ἡμίσειαν μετ' αὐτὸν ἑκατονταετηρίδα. Προσῆκει ὅμως νὰ ὁμολογήσω ἐνταῦθα ὅτι, γνωρίζων ἐκ τῶν προτέρων ἤδη τὰ συμπεράσματα τοῦ διδάκτορος Κόρτυμ, δὲν ἠδυνήθην ἴσως νὰ ἀποφύγω ἐντελῶς τὴν ἐπὶ τῆς ἐμῆς ἐρεῦνης ἐπιρροὴν αὐτῶν, ὥστε ἡ ἀποκατάστασις τοῦ γερμανοῦ λογίου παρίσταται διάφορος τῆς ἐμῆς ἰδίᾳ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα. Οὕτως ὁ Κόρτυμ ἔδωκε σχῆμα ἐλλειψοειδὲς ἀνώμαλον εἰς τὴν βάσιν τοῦ τε σπηλαίου καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἁμβωνος, ἐνῶ ἐγὼ προυτίμησα τὸ κυκλωτερές· ἔπειτα ἐλησμόνησε τὰς πύλας τοῦ ποιητοῦ, παρέστησε τοὺς «βωμοὺς»⁽³⁰⁾ ἢ στυλοβάτας τῶν ἔξω κίωνων τετραγώνους, ἐνῶ ἐν τῷ σχ. 242 ἔκλινα μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ ὀκταγώνου σχήματος,

(27) Ἐκτός τῆς ἐκ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἡχοῦς, ἡ ἐκ τοῦ στόματος τοῦ διακόνου ἐξερχομένη φωνὴ θὰ ἀντανεκλάτο, δι' ἀκροατὴν ἔχοντα τὸν διάκονον κεκρυμμένον ὀπισθεν κίονος τῶν τοῦ ἁμβωνος, καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τοῦ πύργου κίωνων, ὅθεν καὶ οἱ ὀκτὼ ἡψηλοὶ κίονες δὲν θὰ ἀπετέλουν σημαντικὸν ἀκουστικῆς κώλυμα. Τοὺς ἐξωτερικοὺς κίονας παρέστησα χθαμαλωτέρους τῆς κεντρικῆς κορυφῆς τοῦ ἁμβωνος ἐν ἀποκαταστάσει δημοσιευθείσῃ ἐν *Knowledge*, κατὰ Μάϊον τοῦ 1903.

Ὁ κυριώτερος ἁμβων τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀγίου Μάρκου εἶνε διπλοῦς, μετὰ δύο σειρῶν κιονοστοιχιῶν.

(28) Στ. 192.

(29) Α. Β. v. C., παράρτημα.

(30) Στ. 150, 155, 158 καὶ 160.

καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἔστειψε τοὺς αὐτοὺς κίονας κορινθιακαῖς κεφαλίσιν, οὐχὶ βυζαντιναῖς, φοβούμενος ἴσως τὸ δῆθεν ἀνάρμοστον βυζαντινοῦ κιονοκράνου κάτωθεν ἐπιστυλίου ἐπιπέδου, ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ῥυθμοῦ⁽³¹⁾.

Φρονῶ ὅτι ὁ ἐπὶ πόλου σταυρὸς θὰ ἦτο πιθανώτατον κόσμημα τῶν ἀμβώνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁽³²⁾.

Μετὰ τὸ σαφέστατον τῆς τοῦ Σιλεντιαρίου περιγραφῆς μεταβαίνομεν εἰς βραχεῖαν ἐξέτασιν τῆς ἐξῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἀωνύμου· «Τὸν δὲ ἄμβωνα καὶ τὴν σωλέαν μὴ δυνάμενοι ποιῆσαι τοιοῦτον πολυέξοδον καὶ πολύτιμον⁽³³⁾, ἐποίησαν αὐτὸν οὐδαμινὸν διὰ λίθων καὶ κίωνων ἀργυρενδύτων, καὶ στηθέων ἀργυρῶν μετὰ περιφερῶν ἀργυρῶν μετὰ τῆς σωλέας. τροῦλον δὲ τοῦ ἄμβωνος οὐκ ἠθέλησε ποιῆσαι [ὁ Ἰουστινιανός], ὥς εἶπεν, διὰ τὴν πολλὴν ἑξοδον». Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει τὰ «πολυκάνδηλα βοτρύδια τοῦ ἄμβωνος ὀλόχρυσα»⁽³⁴⁾, ἅτινα φαίνονται ὄντα τὰ ἴδια τὰ ὁποῖα περιγράφει ὁ ποιητής. Ἐκτὸς δὲ τῆς ὑπερβολῆς «οὐδαμινὸν» περὶ τοῦ πολυτελεστάτου ἐκείνου ιδρύματος, ὁ Ἀωνύμος εἶνε ἀσυνήθως ἀκριβῆς ἐνταῦθα, διότι τὰ λεγόμενα αὐτοῦ ἐπικυροῦνται παρὰ Σιλεντιαρίῳ.

Τῷ 1204 ὁ ἀγροῖκος ἐκεῖνος σταυροφόρος, Ῥοβέρτος ὁ δὲ Κλαρῆ, ἔγραψε τάδε· «Τὸ μέρος ὅπου ἀνεγίνωσκον τὸ εὐαγγέλιον ἦτο τόσον πλούσιον καὶ μεγαλοπρεπὲς ὥστε δὲν ἦτο δυνατόν ἡμῖν νὰ περιγράψωμεν τίνι τρόπῳ ἦτο κατεσκευασμένον»⁽³⁵⁾.

Ἐπὶ τοῦ δευτέρου δὲ τούτου ἄμβωνος ὑψώθησαν τῷ 614 ὁ τίμιος σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ, ὁ σπόγγος καὶ ἡ λόγχη, καὶ ἐκ νέου τὰ τίμια ξύλα τῷ 628. Ἐντεῦθεν πάλιν ἀνεκοινώθησαν, τῷ αὐτῷ ἔτει 628, καὶ αἱ περιφανεῖς τοῦ Ἡρακλείου νίκαι. Ἐνταῦθα ἀνεθεματίσθη ὁ ψευδώνυμος πατριάρχης Κωνσταντῖνος ὁ ἀπὸ Συλαίου τῷ 767, καὶ ἐντεῦθεν τέλος καθηρέθη ὁ ἱερὸς Φώτιος τῷ 886.

Φρονῶ ὅτι ὁ ἄμβων δὲν ἔπαθε σοβαρῶς τῷ 989, ὅτε κατέπεσεν ἡ μεγάλη ἐσπερία ἀψὶς, συνεφελκύσασα καὶ τὸ ἐφ' ἑαυτῆς ἐρειδόμενον τοῦ θόλου μέρος. Πολλῷ δ' ὀλεθριωτέρα δι' αὐτὸν ὑπῆρξεν ἡ Λατινοκρατία, ὅτε ἀφηρέθη βεβαίως ὁ ἄργυρος αὐτοῦ, καὶ κατεστράφη μέρος τοῦλάχιστον τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ, 641 ἔτη μετὰ τὰ δευτέρα ἐγκαίνια.

Ὁ τρίτος Ἀμβων (1261-1346). — Συνεπεία τῆς ἐρημώσεως τοῦ δευτέρου ἄμβωνος ὑπὸ

(31) Ὁ τοιοῦτος φόβος εἶνε ἀδικαιολόγητος, διότι ἐν τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ τοῦ Ἀγίου Σεργίου παρατηροῦμεν τοὺς κίονας τοῦ δαπέδου κοσμουμένους βυζαντινοῖς κιονοκράνοις, ἃν καὶ τὸ ἄνωθεν αὐτῶν ἐπιστύλιον εἶνε εὐθύ.

(32) Διότι τὸ σύμβολον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ τόσον συχνάκις ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, καλλωπίζει οὐ μόνον τὸν ἄμβωνα τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ ναοῦ τοῦ Νέου Ἀγίου Ἀπολλιναρίου, ἀλλὰ καὶ τεμάχιον παλαιοῦ ἄμβωνος, διατηρούμενον ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐν Ῥαβέννῃ.

Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ πλαίσια τοῦ περιφράγματος τοῦ ἐν τῷ Ἀγίῳ Ἀπολλιναρίῳ ἄμβωνος ἔχουσι κοσμήματα παρεμφερῆ τοῖς τῶν πλακῶν τοῦ περιφράγματος ἐν τοῖς ὑπερώοις τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἀνάλογόν τι καθορᾶται καὶ ἐν τῷ ἄμβωνι τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Ἀμβωνές τινες ἦσαν ἐνεπίγραφοι. Οὕτως ὁ θαυμάσιος ἀρχικὸς ἄμβων τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ ἐν Ῥαβέννῃ, ἐφ' οὗ ὑπάρχουσι γεγλυμμένα διάφορα συμβολικὰ ζῶα, φέρει τὴν ἐπιγραφὴν

SERVVS XPI AGNELLVS · EPISC · HVNC PVRGVM FECIT

ἐξ ἧς πληροφοροῦμεθα ὅτι δομήτωρ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀγνέλλος (556-559). Τὰ δ' ἐν πλαίσιοις συμβολικὰ ζῶα ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ λειψάνου ἄμβωνος τοῦ 5' αἰῶνος, σωζομένου ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ Ῥαβέννης.

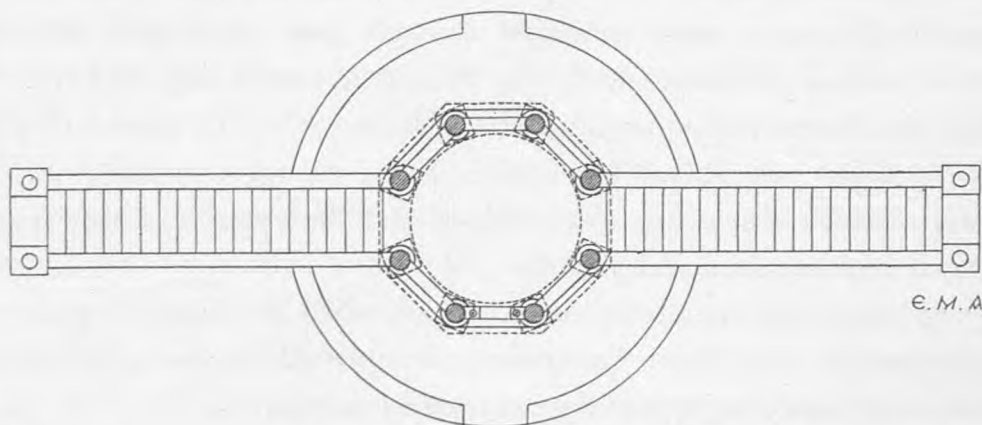
(33) Ἐν τῇ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδομήσει (Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 78-79).

(34) *Αὐτόθι*, σ. 76.

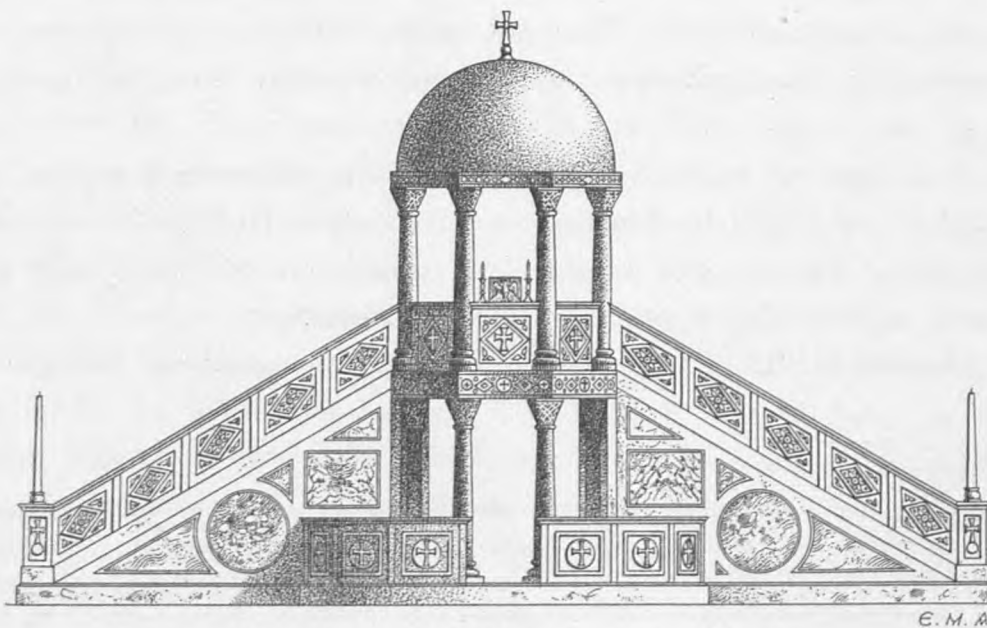
(35) Χόπφ, *Chron. Greco-rom.*, σ. 67.

τῶν σταυροφόρων, Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος, ἐπὶ τῇ ἀνακτῇ τῆς πόλεως, « τοὺς ἄμβωνας . . . ἀνφοδοῦμαι »⁽³⁶⁾, κατὰ τὸν Παχυμέρη. Περὶ δὲ τῆς μορφῆς τοῦ τρίτου τούτου ἄμβωνος οὐδὲν γινώσκομεν· διήρκεσε μόνον 85 ἔτη, κατασυντριβεὶς τῷ 1346, ἐπὶ τῇ πτώσει τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδος.

Ὁ τέταρτος ἄμβων (1355-1453). Τοῦ ἑφου μέρους τῆς ὀροφῆς ἀνεγερθέντος τῷ 1354, συνφοδομήθη καὶ ὁ τέταρτος ἄμβων τῆς Ἀγίας Σοφίας. Τῷ 1403 ὁ Κλάβιχος οὕτω περιέγραψεν αὐτόν· « Καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ ναοῦ ἴστατο ὡσεὶ ἄμβων, βαίνων ἐπὶ τεσσάρων κιόνων ἰάσπιδος, ἔχων δὲ τοίχους κεκαλυμμένους πολλοῖς λίθοις ἰάσπιδος καὶ ποικιλοχρόοις· καὶ ὁ τοιοῦ-

Σχ. 244. Ἀποκατάστασις διαγράμματος τοῦ τελευταίου τῆς Ἀγίας Σοφίας ἄμβωνος. Κλίμαξ=1½.

Σχ. 245. Ἀποκατάστασις τῆς μεσημβρινῆς ὄψεως τοῦ αὐτοῦ. Κλίμαξ=1½.

τος ἄμβων ἦτο ἐντελῶς ἐσκεπασμένος διὰ θόλου ἐδραζομένου ἐπὶ ὀκτὼ μεγίστων κιόνων ἰάσπιδος, πολυχρόων »⁽³⁷⁾. Τὸ σαφὲς τῆς ἀφηγήσεως ταύτης μὲ παρεκίνησεν ἵνα προβῶ καὶ εἰς τοῦ τελευταίου τούτου ἄμβωνος τὴν ἀποκατάστασιν (σχ. 244 καὶ 245). Βεβαίως τὸ ὑλικὸν τοῦ ἄμβω-

⁽³⁶⁾ Μιχ. Παλαιολ., ἔκδ. Βόννης τ. α', σ. 172-173.

⁽³⁷⁾ Hist. del Gr. Tamerlan, σ. 13.

Θολωτὸς εἶνε καὶ ὁ βόρειος βυζαντινὸς ἄμβων τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Μάρκου.

Ἐνίστε δὲ οἱ ἄμβωνες ἐστέφοντο καὶ διὰ πυραμίδος πολυγώνου.

νος τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Παλαιολόγου θὰ ἦτο πενιχρότερον τῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ· αἱ ἀρπαγαὶ τῶν Λατίνων καὶ ἡ μικρὰ ἔκτασις καὶ φρικώδης πενία τῆς αὐτοκρατορίας περὶ τὰ μέσα τῆς ἰδ' ἑκατονταετηρίδος καθιστῶσι τὸ τοιοῦτον συμπέρασμα ὅλως ἀναμφισβήτητον.

Ὁ τελευταῖος ἄμβων διήρκεσεν 98 ἔτη. Ἐξ αὐτοῦ δὲ διελάλησε τὴν μωαμεθανικὴν προσευχὴν τοῦρκος ἱερεὺς, διαταγῇ τοῦ πορθητοῦ, τῇ 29^η Μαΐου τοῦ 1453, μεθ' ἣν τελετὴν ὁ ἄμβων κατεστράφη, ὡς ταράσσων τὴν διεύθυνσιν τῆς Μέκκας, οὕτως ὥστε νὰ μὴ διακρίνονται πλέον οὐδ' ἔχνη τῆς ποτὲ ὑπάρξεως αὐτοῦ.

Τελεταί. — Ὁμιλῶν περὶ τοῦ ἄμβωνος, ὁ Πατριάρχης Κωνσταντίας λέγει ὅτι «ἐκεῖσε κατὰ τὸ ἀνατολικὸν δόγμα ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσις τοῦ εὐαγγελίου»⁽³⁸⁾. Ἐπὶ στέψει δ' αὐτοκράτορος, ὁ ἀναγορευθεὶς ἐστέφετο ἐπ' ἄμβωνος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου· «Εἰθίσται γάρ», γράφει Λέων ὁ Διάκονος, «τοὺς νέον τῆς Ῥωμαϊκῆς ἡγεμονίας προσεπιβαίνοντας ἐπὶ τε τὸν ἄμβωνα τοῦ νεῶ ἀνιέναι, καὶ πρὸς τοῦ κατὰ καιροὺς ἱεράρχου εὐλογεῖσθαι τε, καὶ τῷ βασιλεῖ στέφει ταινιοῦσθαι τὴν κεφαλὴν»⁽³⁹⁾. Οὕτω, λόγου χάριν, ἐστέφθη, κατὰ τὸν Θεοφάνη, τῷ 811, Μιχαὴλ ὁ Ῥαγγαβὲ «ὑπὸ Νικηφόρου πατριάρχου ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας»⁽⁴⁰⁾. Τὴν ἡμέραν δὲ τῆς στέψεως ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος «ἀντιμίσιον»⁽⁴¹⁾, λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἐν ᾧ ἀποκειται ἡ τε χλαμὺς καὶ τὰ στέμματα», καὶ ὁ δεσπότης «ἀνέρχεται εἰς τὸν ἄμβωνα ἅμα τοῦ πατριάρχου. καὶ ποιεῖ τὴν εὐχὴν ὁ πατριάρχης ἐπὶ τῆς χλαμύδος, καὶ ὅταν πληρώσῃ τὴν εὐχὴν, ἐπαίρουσιν αὐτὴν οἱ τοῦ κουβουκλείου καὶ ἐνδύουσι τῷ δεσπότῃ. καὶ πάλιν ποιεῖ εὐχὴν ἐπὶ τοῦ στέμματος αὐτοῦ, καὶ πληρώσας λαμβάνει αὐτὸς ὁ πατριάρχης τὸ στέμμα, καὶ τίθησιν αὐτὸ εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ δεσπότου, καὶ εὐθέως ἀνακραῖζει ὁ λαός· „ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καὶ ἐπὶ γῆς εἰρήνη“, τρίτον· εἶτα· „ὁ δεῖνα μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος πολλὰ τὰ ἔτη“ καὶ τὰ ἑξῆς»⁽⁴²⁾. Τῇ 14^η Σεπτεμβρίου, ἡμέρᾳ τῆς ὑψώσεως τοῦ σταυροῦ, ὁ πατριάρχης ὕψου τὰ τίμια ξύλα «ἐν τοῖς τέσσαρσι μέρεσι τοῦ ἄμβωνος»⁽⁴³⁾, καθὰ λέγει ὁ Πορφυρογέννητος. Ὁ Χρυσόστομος ἐδημηγόρει ἐκ τοῦ ἄμβωνος «χάριν τοῦ ἐξακούεσθαι»⁽⁴⁴⁾, κατὰ τὸν Σωκράτην. «Ὁπισθάμβωνος εὐχὴ» ἦτο, ὡς προεῖρήθη, ἡ ἀναγινωσκομένη ὑπὸ τοῦ ἱερέως πρὸς δυσμὰς τοῦ ἄμβωνος, πρὸς τὸν λαόν⁽⁴⁵⁾. Αἱ δὲ κυριώτεραι μνεῖαι ψαλμοφιδῶν, ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἄμβωνος ἐκφωνουμένων, εἶνε αἱ ἐξῆς· «Τῇ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ τῆς διακαινησίμου», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἄρχονται οἱ ψάλλται ἐν τῷ ἄμβωνι τὸ „Χριστὸς ἀνέστη“»⁽⁴⁶⁾. Κατὰ τὸν Ῥώσσον Ἀντώνιον (1200), «ὅταν οἱ ὑποδιάκονοι ψάλλωσιν ἀλληλουῖα ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος, κρατοῦσιν ἀνὰ χεῖρας πλά-

(38) Συγγρ. ἐλάσσ., σ. 396.

(39) Ἱστορ., ἐκδ. Βόννης, σ. 98.

(40) Χρονογρ., ἐκδ. Βόννης, σ. 768.

(41) Ἦτοι «περιφόρητος τράπεζα», «arula portatilis» τοῦ Ῥάϊσκη (*Comment. ad Porphy.*, σ. 164).

(42) *E. B. T.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 194.

(43) *Αὐτόθι*, σ. 127.

Κατὰ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν Ζωγράφων, ἡ τῶν τιμίων ξύλων ὕψωσις ἀπεικονίζετο ὥδε· «Ναὸς καὶ ἐν αὐτῷ ἄμβων, καὶ ἐπάνω αὐτοῦ ὁ ἅγιος Μακάριος, ὁ Ἱεροσολύμων πατριάρχης, βαστῶν τὸν τίμιον σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ. καὶ ὑποκίτῳθεν τοῦ ἄμβωνος ἡ ἁγία Ἑλένη ἡ βασίλισσα· καὶ μετ' αὐτῆς ἄρχοντες πολλοὶ καὶ πλῆθος λαοῦ, βλέποντες ἄνω, καὶ ἔχοντες ὑψωμένας τὰς χεῖρας» (ἐκδ. Ἀθηνῶν, σ. 203).

(44) Ἑκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 67, σ. 673.

(45) Βυζαντίου Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 496, σημ. 1. Ἴδε δ' ἰδίᾳ ἀνωτέρω, σ. 46.

(46) *E. B. T.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 74.

κας ἀπομιμουμένας τὰς τοῦ Μωϋσέως » (⁴⁷). Ἐπὶ θριάμβων καταγωγᾷς οἱ ψάλται, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, « ἄνωθεν ἐν τῷ ἄμβωνι ψάλλουσιν θεοτόκια πρόσφορα καὶ τῇ ὑποθέσει τῶν ἐπινικίων ἀρμόζοντα, οἷον τὸ „προστασία φοβερά“, καὶ τὸ „ἐπὶ σοὶ χαίρει“, καὶ τὸ „τεῖχος ἀκαταμάχητον“, καὶ τὸ „τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια“, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. πολλάκις δὲ καὶ εἰ νέα τύχη γενέσθαι τροπάρια τῇ ὑποθέσει ἀρμόζοντα, ψάλλουσιν καὶ αὐτὰ ὁμοίως » (⁴⁸). Τέλος ὁ ἰεὺς κανὼν τῆς ἐν Λαοδικεῖα συνόδου ὀρίζει « μὴ δεῖν πλέον τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας (⁴⁹) ψαλλόντων, ἐτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ » (⁵⁰).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Η Σ Ο Λ Ε Α

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ὄνομα. — Ἡ μιξοβάρβαρος αὕτη λέξις εἶχε, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἐλαστικὴν πῶς τὴν ὀρθογραφίαν, ἀπαντῶσα ὑπὸ διαφόρους ἄλλους τύπους, καὶ εἰς τὰ τρία μάλιστα γένη. Οὕτως εἰς μὲν τὸ ἀρσενικόν, ἔχομεν τοὺς τύπους, ὁ « Σολέας », « Σωλέας », « Σολίας », « Σολεῖος », « Σωλεύς », εἰς δὲ τὸ θηλυκὸν ἢ « Σολέα », « Σολαία », « Σωλέα », « Σωλαία », « Σολία », « Σωλία », εἰς δὲ τὸ οὐδέτερον τὸ « Σολεῖον ». Ἐνεκα τῆς λατινικῆς ὁμῶς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως (¹) ὁ βυζαντινὸς τύπος « ἡ Σολέα » προτιμητέος τῶν ἄλλων.

Ἡ σολέα ἀπετέλει τὸν ἀναμεταξὺ τοῦ ἄμβωνος καὶ τοῦ βήματος τόπον, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τοὺς κλήρους δηλονότι τῶν νῦν ἐκκλησιῶν μας, διὸ καὶ ὠνομάζετο πρὸς τούτοις καὶ « Βῆμα Ἀναγνώστων ». « Εἰκάζω αὐτὴν », λέγει, ὁ Σωζομενός, « κεῖσθαι περὶ τὸν ἄμβωνα, βῆμα δὲ

(⁴⁷) *Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 93.*

(⁴⁸) *E. B. T.,* ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 609.

(⁴⁹) « Διφθέραι γὰρ τὰ δέσματα ὀνομάζονται ἐξ ὧν γίνονται αἱ μεμβράναι αἱ ψαλτικάι » (Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου *Τὸ Πηδάλιον*, σ. 248).

(⁵⁰) *Αὐτόθι*, σ. 248.

(¹) Ἐκ τοῦ solea ἴσως, σημαίνοντος, ἀναμεταξὺ ἄλλων, καὶ « εἶδος δαπέδου ἢ κρηπίδος », ὡς « τὸ γαλλ. seuil, καὶ τὸ ἰταλ. soglia, οὐδὲς κατώφλιον, βηλός, ἐξ οὗ ἴσως καὶ βηλόθυρα » (Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 492, σημ. 3). Ἐν τῷ λατινικῷ solea, τὸ ο εἶνε βραχύ, καθὼς καὶ τὸ e, καὶ διὰ τοῦτο προτιμῶ ἴσως τὸν τύπον « ἡ σολέα » τῶν ἄλλων.

Ὁ Ῥαῖσκε παρέχει ἄλλην ἐτυμολογίαν (ἴδε σ. 72, σημ. 26).

τοῦτο τῶν ἀναγνωστῶν» (2). «Ἐξωθεν τοῦ βήματος», γράφει ὡσαύτως καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, «περὶ τὸν σωλέαν· ὅς δὴ καὶ βῆμα καλεῖται ἀναγνωστῶν» (3).

Ἑκτασις. — Τὴν σήμερον ὁ σωλέας τῶν ὀρθοδόξων ναῶν ἀποτελεῖται ἐκ τῆς προεκτάσεως τοῦ ἐδάφους τοῦ βήματος ἔξωθεν τοῦ εἰκονοστασίου. Ἀλλ' ἐπὶ Βυζαντίων ἡ σολέα εἶχεν ἑκτασιν πολλῶ μείζονα, ὥςπερ ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Πορφυρογεννήτου «Διὰ τῆς πλαγίας τοῦ ἁμβωνος [οἱ δεσπόται] εἰσέρχονται ἐν τῇ σωλέᾳ» (4), καὶ ὁ αὐτοκράτωρ «διέρχεται διὰ τῆς σωλαίας, καὶ τῶν ἁγίων θυρῶν πλησίον γενόμενος, ἐπιδίδωσι τὸ κηρίον τῷ πραιποσίτῳ» (5). πάλιν «διέρχεται διὰ τῆς σωλέας· μέλλων δὲ ἐξέρχεσθαι τὴν σωλέαν, λαμβάνει παρὰ τοῦ πραιποσίτου κηριολιτανίκην» (6), καὶ πάλιν «διέρχεται διὰ τῆς σωλαίας, καὶ μέλλοντος αὐτοῦ διέρχεσθαι διὰ τῆς σωλαίας, λαμβάνει ἀπὸ τοῦ πραιποσίτου κηρίον λιτανίκιον» (7). Τοιαῦται ἐκφράσεις συμβιβάζονται μόνον *εὐρυτάτῃ* σολέᾳ ἣν αὕτη περιορίζετο εἰς τὰ δύο βάθρα τῶν νῦν ἐκκλησιῶν ἡμῶν δὲν θὰ ἐγένετο τότε λόγος βεβαίως περὶ διαβάσεως καὶ ἐξόδου ἐξ αὐτῆς. Φρονῶ λοιπὸν ὅτι ἡ σολέα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐξετείνετο πιθανῶς ἀπὸ τῶν πρὸς ἀνατολὰς μεγάλων πεσσῶν, τῶν λωρίδων πρασίνου λίθου τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ἁμβωνος ἐκ δυσμῶν, ἄχρι τῶν κιγκλίδων τοῦ βήματος πρὸς ἀνατολὰς, καὶ ἀπὸ κόγχης εἰς κόγχην ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον (πίναξ ιζ'), ἔχουσα οὕτω 12^μ.5 ἢ 40^β πλάτους καὶ 38^μ.1 ἢ 122^β π μήκους.

Α'. ΑΙ ΕΩΑΙ ΚΟΓΧΑΙ

Αἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς κόγχαι. — Οἱ ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος μύακες παρίστανται ἀνάλογοι καὶ ἰσομεγέθεις τοῖς πρὸς δυσμὰς, ἀναφέρει δ' αὐτοὺς ὁ Προκόπιος· «Τούτων δὲ δὴ (8) ἐφ' ἑκάτερα κίονες ἐπ' ἐδάφους εἰσὶν, οὐδὲ αὐτοὶ κατ' εὐθὺ ἐστῶτες, ἀλλ' εἴσω κατὰ σχῆμα τὸ ἡμικυκλον ὥςπερ ἐν χορῷ ἀλλήλοις ὑπεξανιστάμενοι, καὶ αὐτῶν ὑπεράνωθεν οἰκοδόμημα μνηοειδὲς ἀποκρέμαται» (9). Ὁ δὲ Σιλεντιάριος σημειοῖ τάδε·

«Δύω δ' ἐς κίονας ἄλλας
κόγχας ἀμφοτέρωθεν προβάλλεται ἐς δύοιν ἔρπειν,
οἷάπερ ἐκτανύουσα περιγναμφθέντας ἀγοστούς,
λαδὸν ὅπως πολύνυμνον ἐοῖς ἀγκάσσεται οἴκοις» (10).

(2) Δουκαγγίου *S. S.*, § 73.

(3) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

(4) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 64.

(5) *Αὐτόθι*, σ. 133.

(6) *Αὐτόθι*, σ. 74.

(7) *Αὐτόθι*, σ. 185.

(8) Τῆς κόγχης τοῦ βήματος καὶ τῆς ὀροφῆς αὐτῆς

(9) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 175.

(10) Στ. 372-375.

Τὰ καθ' ἕκαστα τῶν τόξων καὶ τῶν φατνωμάτων αὐτῶν εἶνε παρεμφερῇ τοῖς τῶν δυτικῶν κογχῶν.

Ἡ δὲ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ μικροῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ φέρει ἐν τῇ κόγχῃ, ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου αὐτῆς πρασίνου πλαισίου, φυσικὴν κεφαλὴν ὡσεὶ γλανκός, ἀπλῶς ὑπὸ τῶν φλεβῶν τοῦ λίθου ἀποτελουμένην. Αἱ δὲ κάθετοι πλάκες τῆς πρὸς τὸ ἔδαφος σειρᾶς ἐξηφανίσθησαν ἐν τῇ κυλινδρικῇ τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ ἐπιφανείᾳ.

Β'. ΕΩΙΟΙ ΠΟΡΦΥΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Οἱ τῶν ἀνατολικῶν κογχῶν κίονες. — Ὁ ποιητὴς δικαίως ἐξυμνεῖ τὸ κάλλος τῶν περιφανῶν τούτων κίωνων.

«Καὶ τὰς μὲν⁽¹¹⁾ χρυσέοισιν ἐλαφρίζουσι καρήνοισι
συκτοὶ πορφυρέοισιν ἀποσιλβοντες ἁώτοις
κίονες, ἡμιτμήγι περισταδὸν ἄντυγι, κύκλου
ἄχθος ἀεριτάζοντες ὑπέρβιον, οὓς ποτε Θήβης
Νειλώης ἐλόχευσαν εὐκνήμιδες ἐρίπναι·
κίοσι μὲν δοιοῖσιν αἰεῖται ἔνθα καὶ ἔνθα
ἀμφοτέρης ἀψῖδος ἐδέθλια τριχθαδίας δὲ
ἡμιτελεῖς ἀψῖδας ὀλίζοντας ἔχουσι κόγχης
ἄνδρες ὑπειλίξαντο δαήμονες, ὧν ὑπὸ πέζαν
κίονες ἰδρῦσαντο καρήατα δέσμια χαλκῶ,
γλυπτά, χρυσεότενκτα, παραπλάζοντα μερίμνας»⁽¹²⁾.

Οἱ στυλοβάται τῶν ἐφῶν πορφυρῶν κίωνων εἶνε ὑψηλότεροι κατὰ 0^μ.10 ἢ 3^δ, τῶν πρὸς δυσμᾶς, καὶ δὲν στενεύουσι πρὸς τὰ κάτω ὡς ἐκεῖνοι, ἐνῶ τὸ ὀλικὸν ὕψος τῶν κίωνων τούτων ὑπερτερεῖ τοῦ τῶν δυτικῶν κατὰ 0^μ.3 ἢ 1^{βπ}. Ὁ δὲ μέσος ὅρος τῶν παραπλησίων διαστάσεων τῶν πρὸς ἀνατολὰς πορφυρῶν κίωνων ἔχει ὧδε:

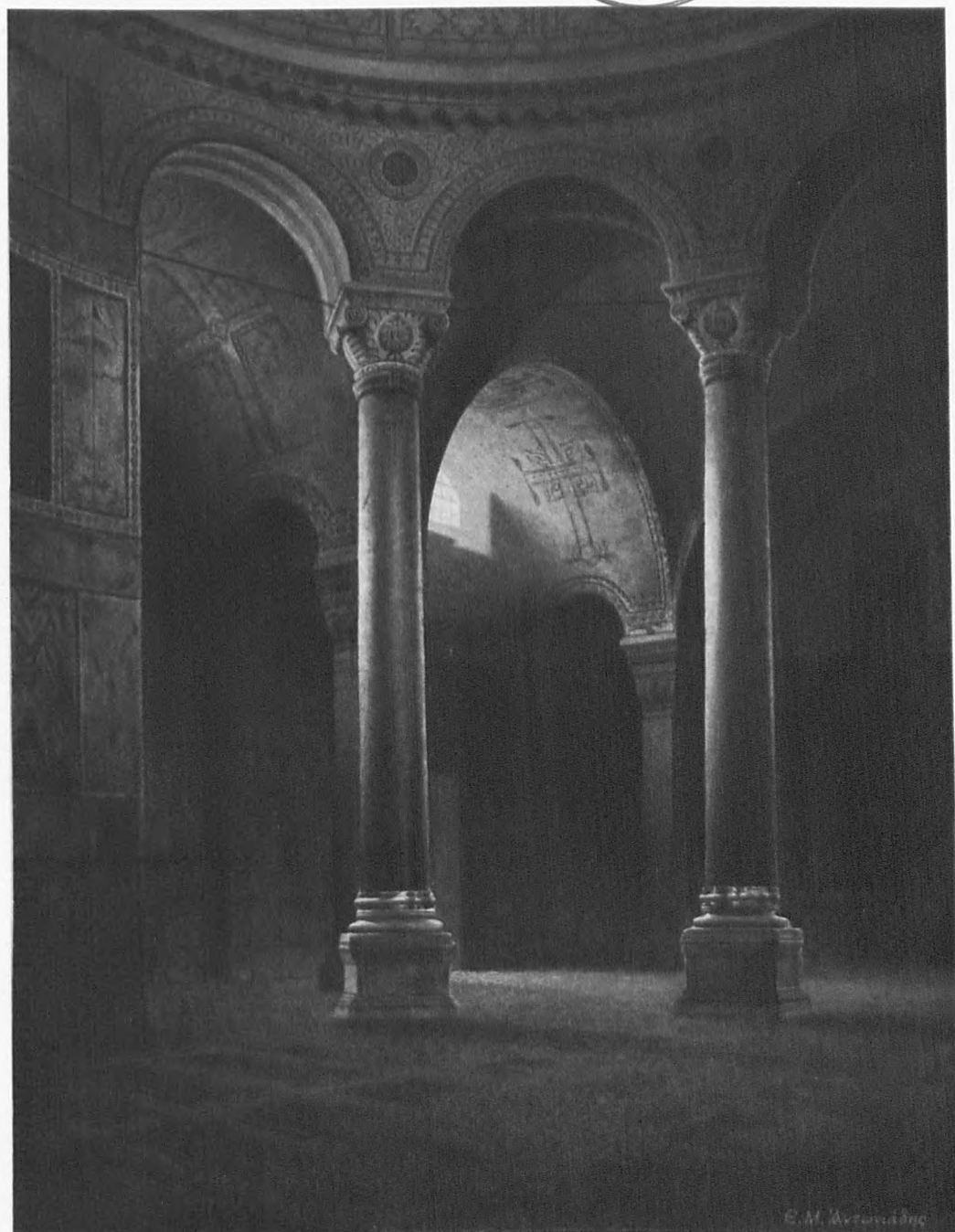
Κρητὶς ὑπὸ τὸν στυλοβάτην	0 ^μ .09	ἢ	0 ^{βπ}	3 ^δ
Πλευρὰ τοῦ στυλοβάτου	1.40		4	6
Ὑψος τοῦ στυλοβάτου	0.93		3	0
Ὑψος τῆς βάσεως σὺν τῷ ὀρειχαλκίνῳ περιζώματι	0.61		2	0
Διάμετρος τοῦ κίονος εἰς τὴν βάσιν	0.89		2	10
Ὑψος τοῦ κορμοῦ	6.95		22	3
Πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου	1.64		5	3
Ὑψος τοῦ κιονοκράνου σὺν τῷ περιζώματι	1.42		4	6
Ὀλικὸν ὕψος	10.00		32	0

(¹¹) Πρὸς ἀνατολὰς κόγχας, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ θυσιαστηρίου.

(¹²) Στ. 376-386.

ΜΗ΄

ΟΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΟΓΧΗΣ ΠΟΡΦΥΡΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Ἐπὶ τῶν ἐφῶν δ' ἐρυθρῶν κίωνων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἐσπερίων, ἐξογκώματα δὲν ὑπάρχουσιν.

Κίονες πορφυροῦ νοτιοανατολικῆς κόγχης. — Οἱ κίονες οὗτοι εἶνε οἱ μεγαλείτεροι καὶ ὠραιότεροι τῶν πορφυρῶν κίωνων, ὡς ἰστάμενοι οὐ μακρὰν τοῦ ποτὲ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Ὁ πίναξ μὴ εἶνε ἀναπαράστασις ὑδρογραφίας ληφθείσης ὑπ' ἐμοῦ κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1904, καὶ δεικνύουσης τὴν θέαν τῶν μεσημβρινοανατολικῶν κίωνων μικρὸν πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, ὅτε ἡ ῥοδοδάκτυλος ἠὼς διαχέει ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ τὰς ὑστάτους αὐτῆς υπερύθρους ἀκτῖνας.

Τῶν δὲ πρὸς νότον τῆς σολέας τούτων κίωνων τὰ βάθρα ἔχουσι τὰς ἐξῆς διαστάσεις:

	Ύψος βάσεως	Ύψος στυλοβάτου	Εὖρος στυλοβάτου		
			πρὸς ναόν	πρὸς στοάν	πρὸς τὰ πλάγια
Δυτικὸς κίων	$0.59^{\mu} \eta 1^{βπ} 11^{\delta}$	$0.97^{\mu} \eta 3^{βπ} 1^{\delta}$	$1.40^{\mu} \eta 4^{βπ} 6^{\delta}$	$1.40^{\mu} \eta 4^{βπ} 6^{\delta}$	$1.42^{\mu} \eta 4^{βπ} 6^{\delta}$
Ἀνατολικὸς κίων	0.59 1 11	0.92 2 11	1.39 4 5	1.39 4 5	1.39 4 5

Ὁ δυτικὸς κίων φέρει κρηπίδα λιθίνην $0^{\mu}.06 \eta 2^{\delta}$ ὕψους, ὁ ἀνατολικὸς κρηπίδα $0^{\mu}.10 \eta 4^{\delta}$ ὑπὸ τὸν στυλοβάτην. Ἐπὶ δὲ τῶν ἀνωτέρων ἐπιφανειῶν τῶν τετραγώνων βάσεων τῶν ἐν λόγῳ κίωνων ὑπῆρχον, ὡς καὶ πρὸς δυσμὰς, ἐμπεπηγμένοι σταυροί. Οὕτω τὸ βάθρον τοῦ ἐσπερίου κίονος διετήρησεν ἐπὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ γωνίας πέντε ἡλίων ὅπας πρὸς τοποθέτησιν σταυροῦ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ, $0^{\mu}.115 \eta 4\frac{1}{2}^{\delta}$ μήκους καὶ $0^{\mu}.09 \eta 3\frac{1}{2}^{\delta}$ πλάτους. Ὡσαύτως δ' ὁ ἄλλος κίων εἶχεν ἐπὶ τῆς δυτικῆς τῆς βάσεως αὐτοῦ γωνίας ἀνάλογον σταυρὸν τῶν αὐτῶν διαστάσεων, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ βαθέως κεχαραγμένη μορφή διεσώθη, καίπερ πληρωθεῖσα διὰ μολύβδου.

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν εὖρος τῶν νοτίων κίωνων ἔχει οὕτως:

	Περιφέρεια	Διάμετρος	Ἀναλογία ὕψους πρὸς διάμετρον
Δυτικὸς κίων	$2.97^{\mu} \eta 9^{βπ} 6^{\delta}$	$0.94^{\mu} \eta 3^{βπ} 0^{\delta}$	$\frac{1}{7.4}$
Ἀνατολικὸς κίων	3.03 9 8	0.96 3 1	$\frac{1}{7.2}$

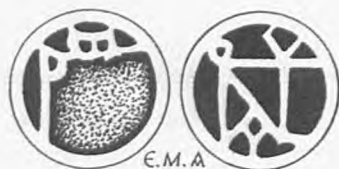
Ὅθεν καὶ ἡ διάμετρος τῶν ἐν λόγῳ κίωνων προσεγγίζει τῇ τῶν βορειοδυτικῶν, καίπερ οὕσα μικρὸν ὑποδεεστέρα.

Ὁ κορμὸς τοῦ δυτικωτέρου κίονος παρουσιάζει ὠοειδὲς ὄρυγμα, πληρωθὲν διὰ πορφυρίτου, ἐν ὧσιν $2^{\mu}.8 \eta 9^{βπ}$ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Τὸ δὲ μέγιστον μῆκος τοῦ ὠοειδοῦς εἶνε $0^{\mu}.2 \eta 8^{\delta}$, ἡ δὲ διεύθυνσις πρὸς ἣν τρέπεται τὸ ὄρυγμα εἶνε πρὸς τὴν μεγάλην ἐφῶν πύλιν. Ὁ ἀνατολικὸς κίων δὲν ἔφερε σταυρὸν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' ἐπίμηκες κάθετον ὄρυγμα, $0^{\mu}.25 \eta 10^{\delta}$ μήκους καὶ $0^{\mu}.06 \eta 2^{\delta}$ πλάτους, νῦν πληρὸς γύψου· εὐρίσκεται δὲ τοῦτο εἰς τὸ ὕψος $1^{\mu}.8 \eta 6^{βπ}$ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἀνοιγόμενον πρὸς τὸν παρακείμενον τετράγωνον κίονα.

Εὐτυχῶς οἱ θαυμάσιοι νοτιοανατολικοὶ κίονες στεροῦνται στεφάνων περὶ τὸν ἑαυτῶν κορμόν, καίπερ τυγχάνοντες διεξόρηγμένοι πρὸς τὸ ἀνώτερον αὐτῶν μέρος ⁽¹³⁾.

Τῶν δ' ἐπὶ τῶν ὀρειχαλκίων περιζωμάτων μονογραμμάτων τὰ μὲν δυτικώτερα εἶνε ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν σολέαν καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὴν ὀπισθεν στοάν, ἐνῶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κίονος ἀναγινώσκει τις ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ἔμπροσθεν καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸ μητατώριον.

Τὰ δὲ μονογράμματα αὐτῶν τῶν κιονοκράνων εἶνε, διὰ μὲν τὸν δυτικὸν κίονα, ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὴν σολέαν (σχ. 246) καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὴν στοάν (σχ. 247), διὰ δὲ τὸν ἑῶν,

Σχ. 246.

Σχ. 247.

Δυτικὸς κίων.

Σχ. 248.

Σχ. 249.

Ἀνατολικὸς κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης τῆς Σολέας. Κλίμαξ = 1/3.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔμπροσθεν (σχ. 248), ΒΑΣΙΛΕΩΣ ὀπισθεν (σχ. 249). Τὸ μονόγραμμα τοῦ σχ. 246 κατεστράφη ἐν μέρει, ἀλλὰ τὰ περισωθέντα αὐτοῦ λείψανα ἐπιτρέπουν ἵνα ἀναγνώσῃ τις εὐκόλως ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἐπ' αὐτοῦ, χειραγωγούμενος ἐκ τῆς ἀναλογίας τῶν ἄλλων τοιούτων μονογραμμάτων τοῦ τεμένους.

Ἐκαστον δὲ τῶν ὑπὸ τῶν δύο κίωνων ὑποκρατούμενων τριῶν τόξων φέρει ἐνταῦθα σταυρὸν σὺν ἑξ κεραταῖς ἐν τῷ μέσῳ σμικροῦ κύκλου.

Ὁ δὲ τῶν παραστάδων ἀλαβαστρίτης ἔπαθε μεγάλως ἐν τῇ κόγχῃ ταύτῃ, ἀντικατασταθεὶς διὰ φρυγίου λίθου.

Κίονες πορφυροῦ βορειοανατολικῆς κόγχης. — Αἱ βάσεις τούτων ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις·

	Ύψος βάσεως	Ύψος στυλοβάτου	Εὖρος στυλοβάτου		
			πρὸς ναόν	πρὸς στοάν	πρὸς τὰ πλάγια
Δυτικὸς κίων	$0.60 \mu \eta 1 \beta \pi \delta$	$0.92 \mu \eta 2 \beta \pi \delta$	$1.42 \mu \eta 4 \beta \pi \delta$	$1.41 \mu \eta 4 \beta \pi \delta$	$1.42 \mu \eta 4 \beta \pi \delta$
Ἀνατολικὸς κίων	0.65 2 1	0.91 2 11	1.40 4 6	1.40 4 6	1.40 4 6

Ἀμφότεροι οἱ κίονες οὗτοι φέρουσιν ὑπὸ τὸν στυλοβάτην αὐτῶν κρηπίδα $0\mu.10 \eta 4\delta$ ὕψους, ἐκ λευκοῦ, κατὰ τὸ σύνηδες, λίθου. Μέγας δὲ βαθέως κεχαραγμένος σταυρός, $0\mu.19 \eta 7 \frac{1}{2}\delta$ μήκους καὶ $0\mu.15 \eta 6\delta$ πλάτους, παρατηρεῖται ἐπὶ τῆς ὀριζοντίας ἐπιφανείας, καὶ πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ βάθρου τοῦ δυτικωτέρου κίονος. Ἐνταῦθα ἦτο βεβαίως προσηλωμένος μετάλλινος

(13) Ἴδε κατωτέρω, ἐν τῷ περὶ τοῦ ἐκτυπώματος τῆς χειρὸς παραγράφῳ.

σταυρός. Ἐπὶ δὲ τῆς ἀναλόγου νοτίου γωνίας τῆς βάσεως τοῦ ἑφύου κίονος ὑπάρχουσιν ὅσαι ἡλων διὰ σταυρὸν ἀργυροῦν ἢ χρυσοῦν 0^μ.14 ἢ 5¹/₂^δ μήκους καὶ 0^μ.11 ἢ 4^δ πλάτους.

Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ δυτικοῦ κίονος στέφανος εἶνε, κατ' ἐξαίρεσιν πάντως, χάλκινος ἐρυθρός, καὶ οὐχὶ ὀρειχάλκινος κίτρινος, ὡς οἱ ἄλλοι. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ ἐργασία αὐτοῦ εἶνε εὐτελής⁽¹⁴⁾.

Οἱ βορειοανατολικοὶ πορφυροὶ κίονες ἔχουσι τὸ ἐξῆς παρὰ τὴν βάσιν πάχος

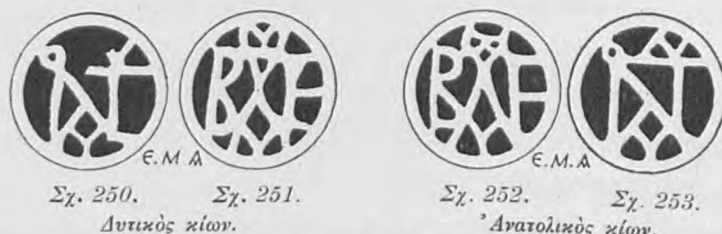
	Περιφέρεια	Διάμετρος	Ἀναλογία ὑψους πρὸς διάμετρον
Δυτικὸς κίων	$\overset{\mu}{2.62}$ ἢ $\overset{\beta\pi}{8} \overset{\delta}{5}$	$\overset{\mu}{0.83}$ ἢ $\overset{\beta\pi}{2} \overset{\delta}{8}$	$\frac{1}{8.4}$
Ἀνατολικὸς κίων	2.64 8 5	0.84 2 8	$\frac{1}{8.3}$

Ὡστε οἱ κίονες οὗτοι εἶνε οἱ στενότεροι τῶν πορφυρῶν κίωνων, καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ ὕψους τοῦ κορμοῦ αὐτῶν πρὸς τὴν διάμετρον τῆς βάσεως ἡ μεγίστη ἦν ἀπήντησα ἐν τῷ οἰκοδομήματι.

Ἰχνη ἐμπεπηγμένων ποτὲ ἐπὶ τοῦ κορμοῦ σταυρῶν ἀνακαλύπτονται καὶ ἐπὶ τῶν βορειοανατολικῶν κίωνων. Οὕτως ὁ δυτικώτερος παρουσιάζει πρὸς ἀνατολὰς δύο μεγάλα κενά, πληρωθέντα διὰ πορφυρίτου, καὶ τοῦ πρώτου τὸ μὲν ὕψος εἶνε 2^μ ἢ 6¹/₂^{βπ} ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, αἱ δὲ διαστάσεις 0^μ.22 ἢ 8¹/₂^δ ὕψους καὶ 0^μ.09 ἢ 3¹/₂^δ πλάτους. Τὸ δὲ ἄλλο εὐρίσκεται 2^μ.8 ἢ 9^{βπ} ἄνωθεν τοῦ δαπέδου, καὶ ἔχει 0^μ.30 ἢ 1^{βπ} ὕψους καὶ 0^μ.20 ἢ 8^δ πλάτους. Ἄλλο πάλιν πλήρωμα, 0^μ.30 ἢ 1^{βπ} μήκους, παρατηρεῖται ὑπὲρ τὸν χάλκινον δακτύλιον τῆς βάσεως. Ὁ δὲ ἀνατολικὸς κίων φέρει πορφυρίτου πλήρωμα πρὸς τὸν παρακείμενον πεσσόν, εἰς ὕψος 3^μ ἢ 10^{βπ} περίπου καὶ σὺν διαστάσει 0^μ.4 ἢ 1^{βπ} 3^δ μήκους καὶ 0^μ.3 ἢ 1^{βπ} πλάτους.

Ἰσχυροὶ δὲ μετάλλινοι στέφανοι συγκρατοῦσι τὸν κορμὸν τῶν ἐν λόγῳ κίωνων, ὧν ὁ μὲν δυτικώτερος ἔχει ἐπτὰ κρίκους, ὁ δὲ ἄλλος δύο.

Τὰ ὀρειχάλκινα μονογράμματα τοῦ παρὰ τὸν μέγαν πεσσὸν κίονος εἶνε ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὴν σολέαν, ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸ κλίτος τοῦ δὲ ἑφύου ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν σολέαν καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὴν στοάν.

Μονογράμματα κιονοκράνων τῆς βορειοανατολικῆς τῆς Σολέας κόγχης. Κλίμαξ=1₂.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ δὲ κιονοκράνου ἀναγινώσκει τις τὸ ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ἔμπροσθεν (σχ. 250), ΒΑΣΙΛΕΩΣ ὀπισθεν (σχ. 251)· ἐπὶ δὲ τοῦ ἄλλου ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἐν τῇ σολέᾳ (σχ. 252), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὸ ὀπισθεν κλίτος (σχ. 253).

⁽¹⁴⁾ Ὅθεν ἐνδεχόμενον ὅτι τὸ περιζῶμα τοῦτο εἶνε ἔργον τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ 1355, ἂν δὲν εἶνε ὀθωμανικόν.

Σταυροφόροι δὲ κυκλίσκοι κοσμοῦσι τὴν κορυφὴν τῶν δύο δυτικωτέρων τόξων μόνον, διότι τὸ ἀνατολικὸν τόξον στερεῖται τοιοῦτου κόσμου. Ὁ σταυρὸς τοῦ μὲν δυτικοῦ τόξου εἶνε τετρακέρατος, τοῦ δὲ μεσαίου ἑξακέρατος.

Γ'. ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΑ ΤΗΣ ΣΟΛΕΑΣ

Τὸ ὁμοίωμα χειρὸς τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης.—Ἐπὶ τοῦ παραστάτου τοῦ δυτικοῦ κίονος τῆς μεσημβρινοανατολικῆς κόγχης, καὶ δὴ ἐπὶ τῆς νοτίας καθέτου ζώνης μαρμάρου, παρὰ τὸ πλατὺ ὁμοίωμα πορφυροῦ κίονος, παρατηρεῖ τις ὥσεί ἐκτύπωσιν δεξιᾶς χειρὸς, ἐν ὕψει 5^μ.5 ἢ 18^β ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ἡ μορφή δ' αὕτη χειρὸς εἶνε λευκὴ ἐπὶ φαιοῦ ἐδάφους (σχ. 254), καὶ τὸ

Σχ. 254. Ἀποτύπωσις χειρὸς τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης. Κλίμαξ=1^μ.

μέγεθος αὐτῆς φαίνεται μικρόν τι ἀνώτερον χειρὸς ἀνθρώπου. Μοὶ ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶπω ἂν ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν φυσικῶν κηλίδων τοῦ λίθου, ἂν δηλονότι ἦτο ἀχειροποίητος, ἢ ἂν ἦτο ἀπλῶς ἐκτύπωσις δεξιᾶς χειρὸς ἐπὶ λευκοφαίου ὕλικου.

Ἀτυχῶς οἱ Ὀθωμανοὶ εἰς ἐξήγησιν τοῦ παραδόξου τούτου ὁμοιώματος καταφεύγουσιν εἰς ἀπίθανον παράδοσιν, μὴ διαχέουσιν φῶς ἐν τῷ ζητήματι. Κατ' αὐτοὺς, ἢ ἐν λόγῳ ἐκτύπωσις αὕτη εἶνε ἢ τῆς χειρὸς τοῦ πορθητοῦ Μεχμέτ, ὅστις εἰσελθὼν τὸ πρῶτον ἔφιππος εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν διὰ τῆς ἐφας πύλης, καὶ βαίνων δῆθεν ἐπὶ σωροῦ θανόντων Χριστιανῶν, προσηρείσθη τῷ τοίχῳ, ἐνθα ἐξετυπώθη ἐπὶ τοῦ λευκοῦ μαρμάρου ἢ ἀριστερὰ αὐτοῦ, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς ἔπαιε τῷ ξίφει τὸν παρακείμενον κίονα, προξενήσας οὕτως ἐπὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ τὸ εἰσέτι ὁρώμενον ῥήγμα. Ἄλλ' εἰς τὴν εὐφάνταστον ταύτην παράδοσιν ἀντιοστατοῦσι διάφοροι λόγοι, ὧν οἱ κυριώτεροι εἶνε οἱ ἑξῆς·

α' "Οτι ὁ πορθητὴς εἰσῆλθεν εἰς τὸν ναόν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἱστορικοῦ Δούκα, οὐχὶ ἔφιππος, ἀλλ' ἀφοῦ εἶχεν ἀποβῆ τοῦ ἵππου ⁽¹⁵⁾.

β' "Οτι, κατὰ τὸν αὐτὸν ἱστορικὸν τῆς ἀλώσεως, σφαγὴ δὲν ἐγένετο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ μόνον αἰχμαλωσία ⁽¹⁶⁾, καὶ

γ' "Οτι ἡ ἐκτύπωσις εἶνε δεξιᾶς χειρὸς, οὐχὶ ἀριστερᾶς, καὶ συνεπῶς ὅλως ἀσυμβίβαστος αὐτῇ τῇ παραδόσει.

Καὶ ὅμως ὁ πολὺς οὗτος μῦθος ἔχει τὸ δίδαγμα αὐτοῦ, ὡς ἀποδεικνύων ὅτι ἡ χεὶρ ὑπῆρχεν ἤδη ἐνταῦθα τῷ 1453. Τούτου δὲ ἅπαξ ἀποδειχθέντος, τὸ νὰ εἰκάσωμεν τὸ ὁμοίωμα ὡς τυγχάνον βυζαντινῆς ἐργασίας εἶνε συμπέρασμα φυσικώτατον, εἰς ὃ ἄλλως καταλήγω ἀμέσως καὶ ἀδιστακτως, σκεπτόμενος μάλιστα ὅτι ὑπῆρχεν ἐπὶ Βυζαντίων τοιαύτη ἀποτύπωσις χειρὸς ἐν ἄλλῃ περιφανεῖ ναῷ τῆς ΚΠ. Οὕτως ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει τόπον ἐν τῷ ἀγιάσματι ἢ λούσματι τοῦ ἐν Βλαχέρναις μεγάλου ναοῦ, ὅπου « ἡ τῆς χειρὸς τῆς Θεοτόκου ἐκτύπωσις ἐν τῷ μαρμάρῳ ἐκτετύπεται, καὶ διὰ ἀργυρᾶς περιφερείας περικέκλεισται » ⁽¹⁷⁾. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ τῶν Βλαχερνῶν ναὸς ἐγένετο παρανάλωμα τοῦ πυρὸς τῷ 1434, καὶ ὅτι ἐνδεχόμενον ἴσως ἡ ἐν λόγῳ ἐκτύπωσις χειρὸς νὰ μετεκομίσθῃ τότε εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν.

Τὸ σημεῖον δ' ἐφ' οὗ ἐπιμένω ἰδιαιτέρως ἐνταῦθα εἶνε ὅτι τὸ ἐν λόγῳ μυστηριῶδες ἔκτυπον χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν, καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῶν τουρκικῶν χρόνων.

Ἐπιγραφή ἐν νοτιοανατολικῇ κόγχῃ.— Ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ ἑξῆς παραστάδος τῆς κόγχης ταύτης ἀνέγνων τὸ ὄνομα « Πολυεύκτου », ὡς ἐν τῷ σχ. 255.

ΠΟΛΥΕΥΚΤ

Σχ. 255. Ἐπιγραφή παραστάδος νοτιοανατολικῆς κόγχης. Κλίμαξ=1/2.

Ἄγνωστον βεβαίως περὶ τίνος Πολυεύκτου πρόκειται. Οὐ μακρὰν ὅμως τοῦ μέρους τούτου θὰ ἐπετίμησεν ὁ πατριάρχης Πολύευκτος τῷ αὐτοκράτορι Κωνσταντίνῳ τῷ Πορφυρογεννήτῳ ἐν πλήρει τελετῇ λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, τῇ 3^ῃ Ἀπριλίου τοῦ 956.

Ἐδαφος καὶ βάθρα.— Ἐπειδὴ ἡ λέξις « βῆμα » σημαίνει « βάθρον », ἡ ἔκφρασις « βῆμα ἀναγνωστῶν » δεικνύει προδήλως ὅτι μέρος τοῦλάχιστον τῆς σολέας ἦτο κατὰ ἐν βάθρον ὑψηλότερον τοῦ λοιποῦ τοῦ ναοῦ ἐδάφους. "Οτι σύμπασα ἡ σολέα τῆς Ἀγίας Σοφίας δὲν ἦτο ὑψηλότερα τοῦ δαπέδου εἶνε ἀναμφέριστον ἐξ αὐτῆς τῆς περιγραφῆς τοῦ Σιλεντιαρίου, καθ' ἣν ὁ ἄμβων, ὑψούμενος ἐπὶ κρηπίδος ἐνὸς ποδὸς ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ὕψους, ἐξεῖχε τοῦ βήματος χερσονήσου δίκην ⁽¹⁸⁾. Ἐκ τούτου δὲ γίνεται δῆλον ὅτι τὸ « βῆμα » τῶν ἀναγνωστῶν θὰ ἀποτελεῖτο ἐκ δύο διαφόρων ἑξωστῶν, εὐρισκομένων ἑνθεν καὶ ἑνθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ ἄμβωνος, καὶ πως ἐν ταῖς

⁽¹⁵⁾ Βυζαντινὴ Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, σ. 298.

⁽¹⁶⁾ Αὐτόθι, σ. 291 - 292.

⁽¹⁷⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης. τ. α', σ. 555.

⁽¹⁸⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 58.

έφαις κόγχαις, τοῦθ' ὅπερ ἐπικυροῖ καὶ ὁ ποιητὴς γράφων ὅτι ἡ κόγχη τοῦ βήματος ἐκτείνει πρὸς δύοσιν τὰς ἐκατέρωθεν δύο κόγχας,

« λαὸν ὅπως πολύνυμον εἰς ἀγκάσσεται οἴκοις »⁽¹⁹⁾.

Θῶκοι ψαλτῶν. — Τὰ στασίδια τῶν ψαλτῶν θὰ ἐξετείνοντο, ὡς εἰκός, παραλλήλως τῷ ἄξονι τοῦ ναοῦ, ὥστε νὰ μὴ κυρτῶνται συγκεντρικῶς ταῖς κόγχαις, καὶ ἐξόχως πρὸς δυσμὰς, διότι, κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίστασιν, ἡ φωνὴ τῶν ψαλλόντων δὲν θὰ ἤκούετο ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ κυρίως ναοῦ.

Νίκων δ' ὁ Μοναχὸς ἐξηγεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις προχειρίζεται ψάλτας «διὰ τὸ ψάλλειν καὶ ἄδειν μετὰ μέλους καὶ ἤχου καὶ ἄσματος καὶ προκαθηγεῖσθαι τοῦ λαοῦ εἰς τὸ „ἅγιος ὁ Θεός“, καὶ εἰς τὰ προκείμενα, καὶ προψάλλματα, καὶ τὰ βηματικά»⁽²⁰⁾ καὶ εἰς τὴν προέλευσιν»⁽²¹⁾. Συμεὼν δ' ὁ Θεσσαλονίκης παρετήρησεν ὅτι «ὑποδιακόνους καὶ ἀναγνώστας καθῆσθαι χρὴ ἔξωθεν τοῦ βήματος πρὸς τὴν σολέαν»⁽²²⁾.

«Χορὸς» δέ, λέγει ὁ Σουΐδας, «σύστημα τῶν ἐν ἐκκλησίαις ᾄδόντων»⁽²³⁾.

Ὁ περιηγητὴς Γρελῶτος ὀρθῶς ἐτοποθέτησε τοὺς ψάλτας ἀναμεταξὺ τῶν τεσσάρων πρὸς ἀνατολὰς πεσσῶν⁽²⁴⁾.

Τέλος ἡ παρὰ τοῖς Δυτικοῖς χρῆσις τοῦ ὀργάνου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ εἶνε ἐλληνικῆς ιδέας ἀπομίμησις⁽²⁵⁾.

Δυτικὸν περίφραγμα. — Κιγκλίδωμά τι ἐχώριζε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὴν σολέαν τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὡς παρατηρεῖ τις εἰσέτι ἐν ταῖς νῦν ἡμῶν ἐκκλησίαις. Ὁ Ῥάϊσκει μάλιστα ἐνόμισεν ὅτι τὸ ὄνομα «σολέα» ἐδόθη ἴσως ἔνεκα τῶν δρυφάκτων τούτων⁽²⁶⁾. Τὴν δὲ ὑπαρξίν τοιούτου θριγκοῦ ἐπικυροῦσι τὰ βυζαντινὰ κείμενα. «Οἱ τε θεῖοι κίονες», λέγει Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, «καὶ οἱ σόλιοι καλούμενοι, ἃ τὸ σεβάσμιον διατειχίζουσι ἱθυσιαστηρίου»⁽²⁷⁾. Καὶ ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος ἐρωτᾷ πού «Τὶ οὖν εἴποιεν περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς κιγκλίσι καὶ ταῖς καλουμέναις σωλαῖς πρὸ τοῦ θείου ἱθυσιαστηρίου ἰδρυμένων»⁽²⁸⁾; Ὁ δὲ Πορφυρογέννητος γράφει περὶ τοῦ αὐτοκράτορος «Καὶ εἰσελθὼν ἔνδον τῆς σωλαίας»⁽²⁹⁾, ὥσει νὰ προέκειτο περὶ πύλης θριγκοῦ. Ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ Γρελῶτος, ἐκφράζων βεβαίως τὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ γνώμην τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν, εἶπεν ὅτι τὰ ἀνατολικά τοῦ τεμένους βάθρα «ἐσώκλειον, διὰ θριγκίου, τὸν χορὸν»⁽³⁰⁾.

⁽¹⁹⁾ Στ. 375.

⁽²⁰⁾ Ὑμνοὶ καὶ προσευχαὶ τῆς μικρᾶς εἰσόδου, κατὰ τὸν Ῥάϊσκει (*Comment. ad Porphyr.* σ. 118).

⁽²¹⁾ Μεγάλην εἰσόδον, κατὰ τὸν αὐτόν (*Αὐτόθι*, σ. 118).

⁽²²⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 73.

⁽²³⁾ *Αὐτόθι*, § 77.

⁽²⁴⁾ *Voy. de Const.*, σ. 149.

⁽²⁵⁾ Φιλαρέτου Καστορίας *Επίτ. Ἐκκλ. Ἱστορ.*, σ. 206.

⁽²⁶⁾ «*Nam solear, et soleas, (ut honor et honos, arbor et arbos) significat drufaktov sepem ligneam et spatium tali sepi interceptum, καὶ «unde etiam nomen habet»* (*Comment. ad Porphyr.*, σ. 102).

⁽²⁷⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 73.

⁽²⁸⁾ *Αὐτόθι*, § 73.

⁽²⁹⁾ *E. B. T.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 65.

⁽³⁰⁾ *Voy. de Const.*, σ. 147.

Θρόνος Αυτοκράτορος ἐν τῇ Σολέᾳ — Τοιοῦτος θρόνος θὰ εὐρίσκετο ἰδίᾳ ἐν τῷ προϊουστινιανείῳ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἴσως δὲ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ τότε κατὰ τοὺς τελευταίους μόνον τοῦ κράτους αἰῶνας. « Ἔθος ἦν τοὺς βασιλεῖς », γράφει ὁ Σωζομενός, « ἐν τῷ ἱερατείῳ ἐκκλησιάζειν, κατ' ἐξοχὴν τῶν ὁρίων τοῦ λαοῦ κεχωρισμένους. κολακείας δὲ ἢ ἀταξίας εἶναι τοῦτο συνιδών⁽³¹⁾, τόπον εἶναι βασιλέως ἐν ἐκκλησίᾳ τέταχε, τὸν πρὸ τῶν δρυφάκτων τοῦ ἱερατείου ὥστε τοῦ μὲν λαοῦ τὸν κρατοῦντα τὴν προεδρίαν ἔχειν, αὐτοῦ δὲ τοὺς ἱερέας προκαθῆσθαι. ταύτην δὲ τὴν ἀρίστην παράδοσιν ἐπήνεσε Θεοδόσιος ὁ βασιλεύς, καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἐκράτουναν. καὶ ἐξ ἐκείνου νυνὶ φυλαττομένην ὀρῶμεν »⁽³²⁾. Ἡ σαφειστάτη αὕτη μαρτυρία δὲν ἀφίνει οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἐν τῇ σολέᾳ ἀναμεταξὺ τῶν ἐτῶν 391 καὶ 440, πιθανὸν δὲ νὰ ἐξηκολούθησεν οὗτος ὑπάρχων ἐνταῦθα ἄχρι τοῦ 532. Ἀλλ' ὁ Ἰουστινιανός, φοβηθεὶς ἴσως τὰ κινήματα τοῦ ὄχλου μετὰ τὴν τοῦ Νίκα στάσιν, ἐτοποθέτησε τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ἐν τῷ μηταωρίῳ, τῇ μεγάλῃ δηλονότι στοᾷ πρὸς νότον τοῦ βήματος, ἐξασφαλίσας αὐτὸν καὶ διὰ τοίχου⁽³³⁾.

Μνεῖαν θρόνου ἐν τῇ σολέᾳ τοῦ νῦν τεμένους δὲν εὗρον ἐν τοῖς πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως ἱστορικοῖς τοῦ Βυζαντίου. Περὶ δὲ τὰ 814 ὁ Θεοφάνης ἔγραφεν « Μέχρι τοῦ νῦν καλῶς ἐκράτησε τὸ ἔθος, ἔξω τοῦ θυσιαστηρίου τοὺς βασιλεῖς ἵστασθαι μετὰ τοῦ λαοῦ »⁽³⁴⁾, ἀλλὰ τὸ « ἵστασθαι » δὲν δίδει ιδέαν θρόνου, ἐνῷ ὁ Πορφυρογέννητος, ὁ 140 ἔτη μετὰ τὸν Θεοφάνη τοσοῦτον λεπτομερῶς περιγράφας τὰ καθ' ἕκαστα τῶν ἐν τῷ ναῷ τελετῶν, συχνάκις μὲν ἀναφέρει τὸν ἐν τῷ μηταωρίῳ θρόνον, ἀλλ' οὐδέποτε παρέχει τὴν ἐλαχίστην ἀφορμὴν πρὸς ὑπόθεσιν ὑπάρξεως αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἐν αὐτῇ τῇ σολέᾳ⁽³⁵⁾.

Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος ὅμως (1290-1350) οὕτως ἀφηγεῖται τὰ ἄνω ἐκτεθέντα ῥήματα τοῦ Σωζομενοῦ « Τὸν βασιλικὸν ὡς χρεὼν τηνικαῦτα τόπον ἐρῶνθιμιζε, τὸν πρὸ τῶν δρυφάκτων ἦτοι τῶν τοῦ ἱερατείου κιγκλίδων ὥστε τοῦ μὲν λαοῦ τὴν προεδρίαν τὸν κρατοῦντα ἔχειν, αὐτοῦ δὲ προκαθῆσθαι τοὺς ἱερέας. ἦν δὲ καὶ τότε μὲν ὡς ἀρίστην ἐπήνεσε Θεοδόσιος ἐκράτουναν δὲ οἱ καθ' ἑξῆς ἢ καὶ ἐξ δεῦρο ἐξ ἐκείνου φυλάσσεται »⁽³⁶⁾. Ἐκ τούτων δύναται τις ἴσως νὰ εἰκάσῃ ὅτι πρὸς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ θρόνος τοῦ αὐτοκράτορος προσηρείδετο ἐνὶ τῶν νοτιοανατολικῶν πεσσῶν, ἂν καὶ τὸ τοιοῦτον δὲν εἶνε ἀποδεδειγμένον. Προςθετέον δ' ὅτι ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ ἐλάσσονος νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ ἔπαθεν, ἀλλ' εἶνε δύσκολον νὰ ὀρίσῃ τις ἂν τοῦτο ἐγένετο συνεπεῖα τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ μεμπέρ, περὶ οὗ ἐφεξῆς, ἢ τῆς ὑπάρξεως αὐτοκρατορικοῦ θρόνου εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ κτιρίου.

⁽³¹⁾ Ὁ Ἅγιος Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων.

⁽³²⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P.G., τ. 67, σ. 1496.

⁽³³⁾ Ἴδε κατωτέρω, ἐν τῇ τῶν στοῶν περιγραφῇ.

⁽³⁴⁾ Δουκαγγίου S. S., § 42.

⁽³⁵⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α'.

⁽³⁶⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 146, σ. 896.

Κινητοὶ θρόνοι ἐτίθεντο πρὸ τῶν ἁγίων θυρίων ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ. « Τρεῖς δὲ ἀρχιερεῖς », λέγει ἀνώνυμός τις συγγραφεύς, « ἢ καὶ πλείονες τούτων, ἐνδεδυμένοι τὰς ἀρχιερατικὰς στολὰς, καθέζονται ἐν τοῖς σελλίοις αὐτῶν πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ δὲ πρῶτος ἀρχιερεὺς ὁ μέλλων ποιῆσαι τὴν χειροτονίαν καθέζεται μέσον τῶν ἄλλων ἀρχιερέων » (Λέοντος Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίῳ, 1646, σ. 178).

Ὁ Γρελῶτος λέγει ὅτι παρὰ τὰς βάσεις τῶν μεγάλων ἐφῶν πεσσῶν ὑψοῦντο «οἱ θρόνοι τοῦ μὲν αὐτοκράτορος πρὸς ἄρκτον τοῦ δὲ πατριάρχου πρὸς μεσημβρίαν» ⁽³⁷⁾, ἀλλὰ τὴν τολμηρὰν ταύτην διαβεβαίωσιν ἀδυνατῶ νὰ ἀποδεχθῶ, διότι οὐδὲν τῶν γνωστῶν μοι βυζαντινῶν κειμένων ἐπιρῶνύει αὐτήν.

Μανουάλια. — Δέον νὰ εἰκάσωμεν ὅτι πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς σολέας, καὶ παρὰ τὴν κρηπίδα τοῦ βήματος, θὰ ἴσταντο μεγάλα μανουάλια, ὡς καὶ ἐν ταῖς συγχρόνοις ἡμῶν ἐκκλησίαις. Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησε «καὶ μανουάλια δύο ὀλόχρυσά διὰ λιθαρίων σὺν μεγίστοις μαργαριταρίοις, ἃ καὶ ἀπειμιμήθη χρυσίου κεντηνάρια ε'. καὶ ἕτερα μανουάλια β' ὀλόχρυσά γλυπτὰ παμμεγέθη· τοὺς δὲ πόδας αὐτῶν ὀλοχρύσους τιμῆς χρυσίου ρια'» ⁽³⁸⁾. Ἐμμεσον δὲ μνεῖαν μανουαλίων ἐν τῇ σολέᾳ ποιεῖται ὁ Πορφυρογέννητος, γράφων ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ «ἐπιδίδωσι τὸ κηρίον τῷ πραιποσίτῳ, κάκεινος ἐπιτίθησιν αὐτὸ ἐπάνω τῆς σολέας πλησίον τῶν ἁγίων θυρῶν» ⁽³⁹⁾.

Κοσμήματα. — «Ἐπὶ τῶν κλήρων δὲ τῆς ἐκκλησίας», λέγει ὁ Νοβγορόδης Ἀντώνιος, «ὑπάρχουσι πέντε κεφαλαὶ διὰ μαργαριτῶν κεκοσμημέναι ὥσει» ⁽⁴⁰⁾ ἐν ἀργύρῳ» ⁽⁴¹⁾.

Αἱ τῆς Σολέας καταστροφαὶ τῶν 558, 1204, 1346 καὶ 1453. — Ἡ παρὰ τὸ βῆμα μεγάλη στοὰ κατεστράφη τῷ μὲν 558 καὶ τῷ 1346 διὰ τῆς πτώσεως τῆς ἐφῆς ἀψίδος, τῷ δὲ 1204 ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων, ἀνακαινισθεῖσα τῷ 563, τῷ 1261 καὶ τῷ 1356. Τῷ δὲ 1453 μετεποιήθη τέλος εἰς τὴν νῦν ὁρωμένην ἀποψιν αὐτῆς.

Στάσις Βήλων, Πτυχίων, Συγκλήτου καὶ Πατρικίων. — Κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν μεγάλων ἑορτῶν, «τὰ Ῥωμαῖα βῆλα καὶ τὰ πτυχία», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἴστανται ἔνθεν κάκειθεν τῆς σολέας» ⁽⁴²⁾. Πάλιν, εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς σολέας, «οἱ τῆς συγκλήτου πάντες ἴστανται μετὰ καὶ τῶν βασιλικῶν καὶ τοῦ κουβουκλείου, ἐπευχόμενοι τοὺς δεσπότας» ⁽⁴³⁾. Καὶ «τῶν πατρικίων ἐστώτων εἰς τὴν σολέαν, καὶ βασταζόντων τὰ αὐτῶν κηρία» ⁽⁴⁴⁾.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐν τῇ κόγχῃ ἐπιφάνεια τοῦ μικροῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ παρουσιάζει ἀνοίγματα πληρωθέντα ἐν τῇ κατωτέρᾳ ζώνῃ ἀλαβαστρίτου, ὥσει νὰ ἦσαν ἄλλοτε προσηρησμένα στάδια ἐνταῦθα.

Τελεταί. — Ἐπὶ μεγάλη δ' ἑορτῇ ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης, γράφει ὁ Πορφυρογέννητος, «εἰσέρχονται ἐν τῇ σολέᾳ, καὶ πλησιάσαντες ταῖς ἁγίαις θύραις, ὁ μὲν πατριάρχης εἰσέρχεται εἰς τὸ θυσιαστήριον, ὁ δὲ βασιλεὺς ἄψας κηροὺς καὶ εὐξάμενος ἐπιδίδωσι τοὺς κηροὺς τῷ πραιποσίτῳ, καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ θυσιαστήριον» ⁽⁴⁵⁾. «Τὰ δὲ ἅγια εἰσερχόμενα εἰς τὴν σολέαν ἴστανται, καὶ ἔρχεται ὁ ἀρχιδιάκονος, καὶ θυμιᾷ τοὺς δεσπότας, καὶ εἶθ' οὕτως τὸν πατριάρχην, καὶ μετὰ τούτων τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ εἶθ' οὕτως εἰσέρχονται πάντα τὰ ἅγια» ⁽⁴⁶⁾.

⁽³⁷⁾ Voy. de Const., σ. 149.

⁽³⁸⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

⁽³⁹⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 65, ὡσαύτως σ. 133.

⁽⁴⁰⁾ Ἀκατανόητος λέξις.

⁽⁴¹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 101.

⁽⁴²⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15.

⁽⁴³⁾ *Αὐτόθι*, σ. 548.

⁽⁴⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 126.

⁽⁴⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 64.

⁽⁴⁶⁾ *Αὐτόθι*, σ. 17.

Ὁ Σωζομενὸς παριστᾷ τὸν Χρυσόστομον δημηγοροῦντα ἐν τῷ πρώτῳ ναῷ καὶ «ἐπὶ τοῦ βήματος τῶν ἀναγνωστῶν καθεζόμενον» (47).

Ἐπὶ τῇ στέψει δὲ Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου τῷ 1391 ὁ Σμολένσκης Ἰγνάτιος περιέγραψε τοὺς ἄδοντας οὕτω πῶς «Οἱ ψάλλται», λέγει, «ἴσταντο ὀρθοί, πλουσίως ἡμφιεσμένοι· εἶχον ἀλουργίδας τοῦ μήκους καὶ εὗρους τῶν φαινολίων, φέροντες ἅπαντες ζώνας· αἱ δὲ χειρίδες τῶν ἀλουργίδων αὐτῶν ἦσαν ὡσαύτως εὐρεῖαι καὶ μακραί, αἱ μὲν δαμασκηνωταί, ἄλλαι μεταξωταί σὺν ἐπωμίσι κεκαλλωπισμέναις χρυσῷ καὶ τριχάπτῳ. Ὁ δὲ κεφαλόκοσμος αὐτῶν ἦτο ὀξυτενὴς καὶ πεποικιλμένος τριχάπτῳ. Ἦσαν δὲ πολλοί. Ὁ δὲ προϊστάμενος αὐτῶν ἦτο ἀνὴρ θαυμασίας καλλονῆς, καὶ ἡ κόμη αὐτοῦ λευκὴ ὡς χιών» (48).

Ὁθωμανικὰ ἰδρύματα. Τὸ Μεμπέρ καὶ ἡ Αἰθούσα τοῦ Σουλτάνου. — Οἱ Τοῦρκοι ὕψωσαν τὸ ἔδαφος τῆς σολέας, πλὴν τῆς νοτίου κόγχης, κατὰ δύο ξύλινα βάθρα, ἐστραμμένα πρὸς τὴν Μέκκαν, καὶ ἐπομένως λοξῶς ὅλως διατεθειμένα. Προςερεϊδόμενον δὲ τῇ στενῇ πλευρᾷ τοῦ ἐλάσσονος νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ, ἤγειραν τὸ μαρμάρινον «Μεμπέρ», ἥτοι μέγαν ἄμβωνα αὐτῶν. Κτίτωρ τοῦ μεμπέρ θεωρεῖται σουλτάν Μουράτ ὁ Δ' (1623-1638), κατὰ τὸν Βυζάντιον (49). Ὁ δὲ μωαμεθανικὸς οὗτος ἄμβων εἶνε τῷ ὄντι ἀριστούργημα ἀραβικῆς τέχνης, συγκείμενος ἰδίᾳ ἐξ ἀνόδου βαθμιδωτῆς ἀποτόμου, 5^μ.5 ὕψους, ὅπου ὑπάρχει ἐξώστης τετράγωνος, κοσμούμενος τέτταρσι κομποῖς κίοσιν, ὑποκρατοῦσιν εἶδος κιβωρίου πυραμιδοειδοῦς ὀξυτενεστάτου (πίναξ μθ'), ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἐπίχρυσος ἡμισέληνος ὑψοῦται 15^μ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ. Ἐν τῇ ἀρχῇ δὲ τῆς ἀνόδου ὑπάρχει πύλη, ὑπὸ δὲ τὸν ἐξώστην διόδος ἐν τῷ δαπέδῳ. Ἐκ τῆς κορυφῆς δὲ τῶν βαθμίδων ἀνέρτηνται δύο σημαῖαι, ταπήτων δίκην, «εἰς σημεῖον», λέγει ὁ ἡμέτερος Βυζάντιος, «τῆς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἰουδαϊσμοῦ νίκης τοῦ ἰσλαμισμού, τοῦ κοῦρ ἂν κατὰ τῆς π. καὶ ν. διαθήκης» (50). Ταύτας οἱ μὲν θεωροῦσιν «ὅτι εἶνε ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ Μεχμέτ κατακτηθεισῶν» (51), οἱ δὲ ὡς ἀνηκούσας τοῖς δύο τάγμασι «τῶν γιανιτσάρων, οἵτινες πρῶτοι ἀνέβησαν τὰ τεῖχη τῆς πόλεως» (52).

Ἐπὶ τοῦ μεμπέρ, καθὰ λέγει ὁ Γρελῶτος, ὁ μουφτῆς ἀνέρχεται διὰ τὴν προσευχὴν τοῦ βαηράμ, τῆς Παρασκευῆς καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ἑορτῶν (53). «Ὁ δὲ κιατίμπ», γράφει ὁ Βυζάντιος, «οὐδέποτε ἀναβαίνει τὸν ἄμβωνα τοῦτον, εἰμὴ μὲ τὸ κοῦρ ἂν εἰς τὴν μίαν χεῖρα καὶ μὲ ξύλινόν τι ξίφος εἰς τὴν ἄλλην, τὸ ὁποῖον κρατεῖ δι' ὅλης τῆς διδαχῆς, καθὼς καὶ εἰς ὅλα τῶν κατακτηθεισῶν πόλεων τὰ τζαμιά, τὰ ἀπὸ ἐκκλησιῶν μεταποιηθέντα» (54).

Παρὰ δὲ τὴν βάσιν τοῦ μικροῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ ὁ Φοσσάτης ἔκτισε τῷ 1849 (55)

(47) Δουκαγγίου *S. S.*, § 73.

(48) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 143.

(49) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 498.

(50) *Αὐτόθι*, σ. 497.

(51) *Αὐτόθι*, σ. 498.

(52) Κωνσταντίου Πατριάρχου *Συγγρ. ἐλάσσ.*, σ. 401.

(53) *Voy de Const.*, σ. 119.

(54) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 498.

(55) Ὁ Βάρεθ ἀπονέμει τὴν κτίσιν τῆς σουλτανικῆς αἰθούσης Ἀχμέτ τῷ Γ', καὶ εἰκάζει ὅτι ἐνταῦθα ὑπῆρχε καὶ ὁ αὐτοκρατορικός τῶν Βυζαντινῶν θρόνος (*Constantinople*, ἐν Παρίσις, 1903, σ. 54). Ἀλλὰ τὸ ἀναιρεῖν τοιαῦτα τερατεύματα εἶνε ἀπόλεια χρόνου.

μεγαλοπρεπή θάλαμον διὰ τὸν σουλτᾶνον. Πρὸ δὲ τῆς ἐπισκευῆς τῶν μέσων τῆς ιθ' ἑκατονταετηρίδος ἢ αὐτοκρατορικῇ τῶν Ὀθωμανῶν αἵθουσα εὐρίσκετο ἐν τῷ πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος διαβατικῷ⁽⁵⁶⁾. Τὸ ὄνομα τῶν τοιούτων θαλάμων εἶνε «Μακσουρά» ἢ «Μαχφίλ Χουμαγιούμ». Ἡ δὲ ὑπὸ τοῦ Φοσσάτη οἰκοδομηθεῖσα αἵθουσα εἶνε ἐξάγωνος, καὶ ἐδράζεται ἐπὶ πέντε κίωνων ἀραβικοῦ ῥυθμοῦ, καὶ 4^μ.4 ὀλικοῦ ὑπὲρ τὸ μαρμάρινον ἔδαφος ὕψους. Οἱ κίονες οὗτοι, ὧν ὁ παρὰ τὸν πεσσὸν εἶνε φαιδὸς σκιερώτατος, ἐνῶ μέρος τῶν ἄλλων τυγχάνουσιν ἐκ πρασινωποῦ λίθου, ὑποστηρίζουσιν ἐπίπεδον ἐπιστύλιον, συνεχόμενον τῷ τοῦ θαλάμου δαπέδῳ. Τὸ διαίτημα δὲ κυκλοῖ ὥραϊον περίφραγμα, εἰς τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου ὑψοῦνται ἄλλοι, πολλῷ στενώτεροι κίονες, ὑποκρατοῦντες πεπιεσμένον ξύλινον θόλον, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἐπίχρυσον ὁμοίωμα ἀκτινοβολοῦντος ἡλίου ὑπερέχει 12^μ τοῦ ἐδάφους. Τὰ δὲ διαστύλια τῶν ἀνωτέρων κίωνων κοσμεῖ δικτυωτὸν κομψότατον, κεχρυσωμένον, ἐπιτρέπον τῷ ἄνακτι ἐκ τοῦ θρόνου αὐτοῦ νὰ βλέπῃ τοὺς ἐν τῷ τεμένει προσευχομένους χωρὶς νὰ βλέπῃται παρ' αὐτῶν.

Τὸ μαχφίλ χουμαγιούμ συγκοινωνεῖ μετὰ τῆς βορειοανατολικῆς τοῦ ναοῦ πύλης διὰ διαβατικοῦ πλουσιωτάτου, ὑποκρατουμένου τέτταρσι προσθέτοις κίοσιν ἐν αὐτῇ τῇ πρὸς ἀνατολὴν ἀρκτῷα στοᾷ.

«Ὁπισθεν δὲ τοῦ θρόνου», γράφει ὁ Βυζάντιος, «ὑπάρχει προθάλαμος καὶ δωμάτιον πρὸς ἀνάπαυσιν τοῦ σουλτάνου, ἀμφοτέρα, καθὼς καὶ ὁ συνεχόμενος μετ' αὐτῶν ἀντιθάλαμος καὶ ἡ στοά, ὅσον οἶόν τε μεγαλοπρεπέστατα καὶ πολυτελῇ. Δύο δὲ πίνακες, ζωγραφισθέντες ὑπὸ τοῦ κ. Φορνάρη, παριστῶσιν ἐν τῷ διαιτήματι τούτῳ τὰς δύο ἱερὰς πόλεις, τὴν Μεδίνην καὶ Μέκκαν, καὶ μεταξὺ τῶν βαρυτίμων ἐπίπλων, δι' ὧν εἶνε κεκοσμημένη ἡ αἵθουσα, διαπρέπει μαρμαρίνη τις τράπεζα, φέρουσα τὸ αὐτοκρατορικὸν μονόγραμμα, ψηφοθετηθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Λανζώνη»⁽⁵⁷⁾.

Τὴν σημερινὴν πανοραμικὴν τῆς σολέας θέαν, μετὰ τῶν ἐφῶν βαθμίδων, τοῦ μεμπέρ, καὶ τοῦ μαχφίλ χουμαγιούμ, παριστᾷ σαφῶς ὁ πίναξ μὴ', κατὰ φωτογραφίαν ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ πρὸς δυσμὰς τοῦ ναοῦ ὑπερφύου.

⁽⁵⁶⁾ Ἴδε κατωτέρω, ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς προθέσεως.

⁽⁵⁷⁾ Ἡ ΚΠ., τόμ. α', σ. 495.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΒΗΜΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Όνομα. — Τὸ ἱερώτατον τοῦ ναοῦ μέρος ὠνομάζετο συνήθως « Ἁγία Ἀγίων », « Ἀδυτον », « Ἀδυτα », « Δευτέρα Σκηνή », « Βῆμα », « Ἁγιον Βῆμα », « Ἱερατεῖον », « Ἱερὰ Ταμεῖα », « Ἰλαστήριον », « Πρεσβυτέριον » καὶ « Θυσιαστήριον ».

Σύμβολα. — « Τὸ μὲν βῆμα », λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, « τὰ ἅγια τῶν ἁγίων τυποῖ τὰ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν καὶ τὸν οὐρανόν ». « Καὶ τάφον μὲν εἶναι τὴν ἱερὰν τράπεζαν, ὡς μνημα δὲ τὸ βῆμα, τὸ περὶ τὸν τάφον δηλαδή ». « Καὶ ὡς μὲν ὑπὲρ τὸν οὐρανὸν τὸ βῆμα τὸ ἡμικύκλιον ἔχει »⁽¹⁾. Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, « ἡ κόγχη τοῦ θυσιαστηρίου μετάθεσις ἐστὶ τοῦ σταυροῦ, οἱ πύργοι δὲ τὰ σημεῖα, διὰ τοῦτο δ' ἀμφοτέρωτα λογοθετοῦνται εἰς πρόσωπον τῶν ἱερουργούντων »⁽²⁾.

Προσανατολισμός. — Ἡ ἐφά τοῦ θυσιαστηρίου κλίσις, λείψανον τῆς πυρολατρείας, ἐδόθη συμφώνως ταῖς τοῖς Ἀποστόλοις ἀπονεμηθείσαις Διαταγαῖς, καθ' ἃς, « ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης, κατ' ἀνατολὰς τετραμμένος »⁽³⁾. Εἶδομεν ὅμως ὅτι αἱ ἀρχαιότεραι ἐκκλησίαι εἶχον τὸ βῆμα αὐτῶν πρὸς δυσμὰς⁽⁴⁾.

(1) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 292, 345 καὶ 348.

(2) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 388.

(3) *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. α', ἐν Φλωρεντίᾳ, 1759, σ. 361. Ὁ Νίσσεν πρῶτος ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ὁ προσανατολισμός τῶν ἐκκλησιῶν καθυπετάσσεται « τοῖς γενεθλίοις τῶν μαρτύρων, οἷς αὐταὶ ἦσαν ἀφιερωμένοι » (Κράους *Geschichte der christlichen Kunst*, ἐν Φρειβούργῳ, 1896, τ. α', σ. 281), ἀλλὰ φρονῶ ὅτι τοῦτο ἀληθεύει ἰδίᾳ περὶ Ἀγίας Σοφίας, διότι τὸ ἱερὸν τῶν ἄλλων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν φαίνεται ἐν γένει κλίνον καὶ αὐτὸ πρὸς τὰς τῶν Χριστουγέννων ἀνατολὰς (Ἴδε τὸν Χάρτην τῆς μεσαιωνικῆς ΚΠ. ἐν Α' τόμῳ. πίνακι ια').

(4) Ἴδε Α' τόμον, σ. 4. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ αἵθριου τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ (315), Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου λέγει τάδε· « Πρόπυλον δὲ μέγα καὶ εἰς ὕψος ἐπηρμένον πρὸς αὐτὰς ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτῖνας ἀναπετάσας, τῆς τῶν ἐνδον παρέσχεν ἀφθονίαν θεάς » (Πανηγυρικός Ἐκκλησιῶν, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 20, σ. 864 - 865), ἐξ οὗ καταφαίνεται ὅτι τὸ θυσιαστήριον ἔβλεπε πρὸς δυσμὰς. Ἀλλ' ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ε' αἰῶνος ἡ ἐφά κλίσις ἐπεκράτει, διότι, κατὰ τὸν Σωκράτην, « ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας ἡ ἐκκλησία ἀντίστροφον ἔχει τὴν θέσιν. οὐ γὰρ πρὸς ἀνατολὰς τὸ θυσιαστήριον ἀλλὰ πρὸς δυσμὰς » (Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 67, σ. 640). Ἵνα δὲ καταπληγῇ ὁ Σωκράτης ἐπὶ τῇ ἐξαιρέσει ταύτῃ, δεόν νὰ ἐθεώρει ὡς γενικὸν τὸν ἐφῶν προσανατολισμόν, ὅθεν καὶ καταλήγω εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ προϋουστινιάνειος μεγάλη ἐκκλησία, ἣν κάλλιστα ἐγνώριζεν ὁ Σωκράτης, εἶχε βεβαίως τὸ ἐαυτῆς βῆμα πρὸς ἀνατολὰς.

Θέσις. — «Τὸ ἱερώτατον χωρίον καὶ τοῖς ἀπορρήτοις διακεκριμένον» ⁽⁵⁾ ἦτο ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, ὡς πρὸ πολλοῦ ἀπεδείχθη, τὸ ἀναμεταξὺ τῶν μικρῶν πρὸς ἀνατολὰς πεσσῶν καὶ τῆς κεντρικῆς κόγχης μέρος.

Ὁ Δουκάγγιος ἐνόμισε κατ' ἀρχὰς ὅτι τὸ βῆμα ἐξετείνεται ὑφ' ἅπαντα τὸν ὑπὸ τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ ἡμιθολίου καλυπτόμενον χώρον ⁽⁶⁾, καὶ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἀντεγράψαντο πολλοὶ ὅλως ἀταλαιπώρως, κατὰ Θουκυδίδην εἰπεῖν. Καὶ ὅμως ἡ τοιαύτη δοξασία ἀποτελεῖ ἀσύγγνωστον λάθος, τὸ ὁποῖον δύναται τις ν' ἀναιρέσῃ ἀμέσως δι' αὐτῆς τῆς μαρτυρίας τοῦ Σιλεντιαρίου, λέγοντος ὅτι αἱ δύο ἀνατολικαὶ κόγχαι ἐνηγκαλίζοντο τρόπον τινὰ τοὺς ψάλτας ⁽⁷⁾. Ὅθεν καὶ ἂν τὸ βῆμα ἐξετείνεται ἄχρι τῶν μεγάλων πεσσῶν, ὡς τὸ ἀπαιτεῖ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος γνώμη, τότε οἱ ψάλται, οὓς ὁ ποιητὴς τοποθετεῖ ἀναμεταξὺ τῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν κογχῶν, θὰ ἔπαλλον ἐν αὐτῷ τῷ βήματι, ὅπερ ἀδύνατον.

Διαστάσεις. — Τὸ εὖρος τοῦ βήματος ἐξισοῦται τῇ ἀναμεταξὺ τῶν μικρῶν πεσσῶν ἀποστάσει, καὶ εἶνε 14^μ.48 [47^{βπ}]. τὸ δὲ βάθος ἀπὸ τοῦ μέσου γραμμῆς συνδεοῦσης τὰς ἐσωτερικὰς τῶν πεσσῶν γωνίας ἄχρι τοῦ βυθοῦ τῆς κόγχης 11^μ.36 ἢ 36^{βπ} ⁽⁸⁾. Τὸ δὲ ὑπὲρ τὸ γενικὸν ἔδαφος

Ἐν Ἑρμέντ (Αἴγυπτος) ναὸς τις φέρει ἔχνη δύο κογχῶν, ὧν μία, ἡ προγενεστέρα, πρὸς δυσμὰς, ἡ ἄλλη πρὸς ἀνατολὰς (Πό-
κοκ *A Description of the East*, τ. α', πίναξ μδ', σ. 110), ὅθεν καὶ ἐν τῷ κτιρίῳ τούτῳ ἔχομεν ὑλικὴν ἀπόδειξιν τῆς ἐν τῷ προσα-
νατολισμῷ γενομένης 180° στροφῆς τοῦ ἄξονος. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐν τοῖς λειψάνοις τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Ἡλιουπόλεως
(Βαλβέξ), ὅπου ἡ ἐφά ἄψις εἶνε μεταγενεστέρα (*Jahrbuch d. Kais. Deutschen Arch. Instituts*, 1901, πίναξ α', σελ. 5).

⁽⁵⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 49.

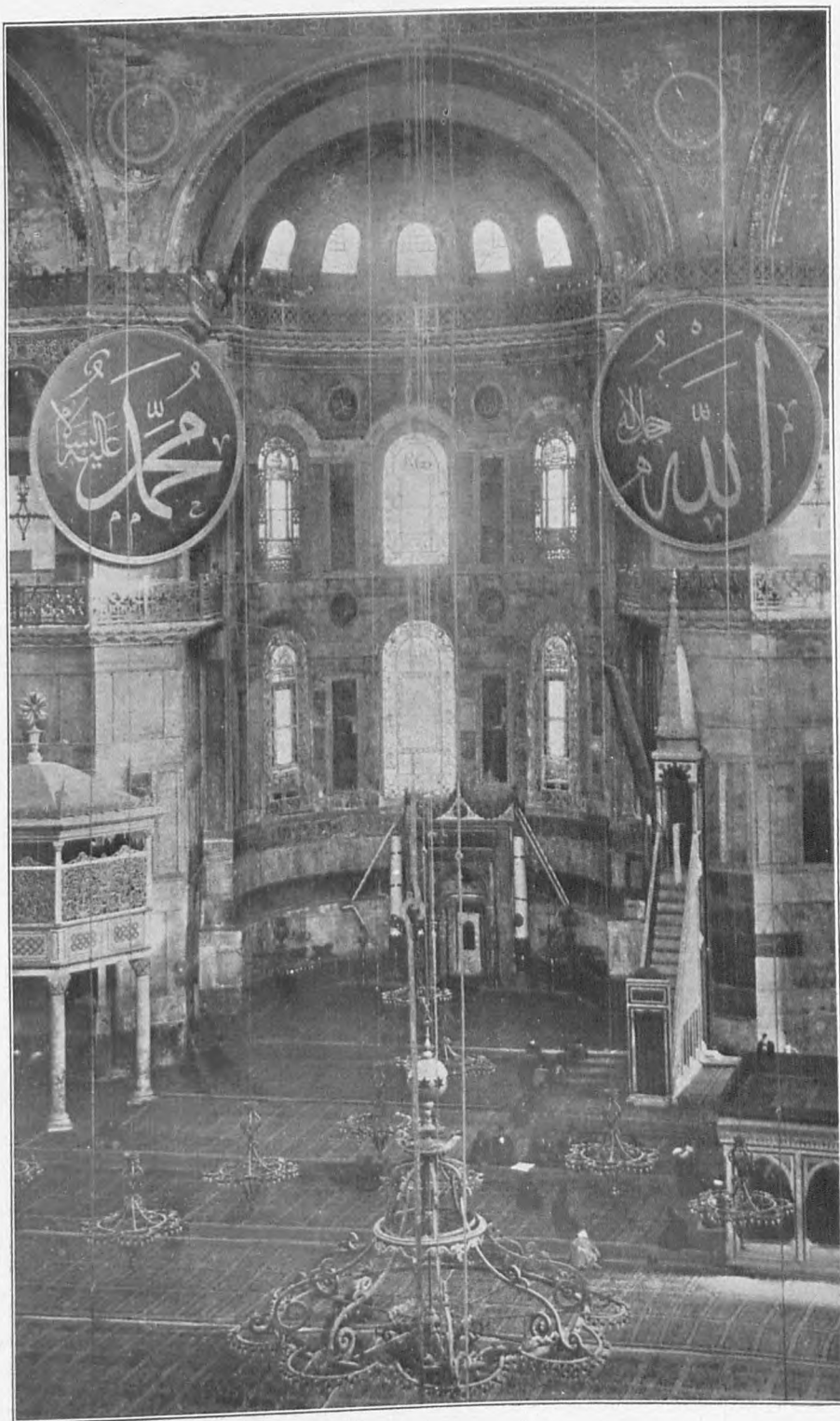
⁽⁶⁾ Εἰς τὸ λάθος τοῦτο ὑπέπεσαν ἐκ κακῆς ἐρμηνείας τοῦ Σιλεντιαρίου (στ. 682-685), ἐξ οὗ λέγει «percipitur cancellos
bematis Sophiani exstitisse sub arcu orientali, qui hemisphaerium sustinet» (*S. S.*, § 70).

Γελοῖαν παράστασιν τοῦ βήματος, ἐκτεινομένου ἐφ' ὅλου τοῦ ἑκατομπέδου τῆς ἀψίδος, ὀφείλομεν τῷ Ῥοχὼλτ δὲ Φλερεῖ
(*La Messe*, τ. γ', πίναξ σμα').

⁽⁷⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 72.

⁽⁸⁾ Ἴδου ποῖαι αἱ διαστάσεις ἄλλων βυζαντινῶν βημάτων, κατὰ τὸ εὖρος καταταχθεῖσαι (περὶ τῶν πηγῶν ἴδε σ. 10).

Ναός	Τόπος	Β ή μ α τ ο ς			
		Εὖρος μετώπου		Ὀλικὸν βάθος	
		^μ	^{βπ}	^μ	^{βπ}
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	14.48	ἢ 47	11.36	ἢ 36
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	13.9 ±	45 ±	12.24 ±	39 ±
Ἑσκή Τζουμᾶ	Θεσσαλονίκη	13.9	45	8.5 ±	27 ±
Μονὴ Στουδίου	ΚΠ.	12.86	41	9.5	30
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	11.3	36	12.4	40
Ναὸς Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	10.8	35	7.6	24
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης	Καλάτ Σαμάν	10.4	33	10.5	34
Ἀγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	8.8	28	10.63	34
Ἀγία Θεοδοσία	ΚΠ.	8.3	27	10.3	33
Ἅγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	8.3	27	10.6	34
Ἅγιος Σέργιος	Βόζρα (Συρία)	8.2	26	11.32	36
Ναὸς Γ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	8.2	26	8.6	28
Ναὸς	Ἀττάλεια	8.2	26	8.5	27
Ἅγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	7.91	25	19.5;	62;
Θεοτόκος τῆς Διακονίσσης	ΚΠ.	7.7	25	10 ±	32 ±
Ναὸς	Ἀλατζᾶ Κισλέ (Μ. Ἀσία)	7.5	24	4.5	14
Ἅγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	7.08	23	16.1	52
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	6.8	22	8.9	29

ΠΑΝΟΡΑΜΑΤΙΚΗ ΘΕΑ ΤΗΣ ΣΟΛΕΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ὕψος τῆς κορυφῆς τοῦ ἄνωθεν τόξου ἀνέρχεται εἰς 30^μ.5 ἢ εἰς 98^{βπ}, τὸ δὲ τοῦ ὀπισθεν ἡμιθολίου εἰς 29^μ.4 ἢ εἰς 94^{βπ}.

Πρῶτος ὁ Νήλ⁽⁹⁾ παρατήρησεν ὅτι «αὐτὸ τὸ βῆμα εἶνε σμικρότατον»⁽¹⁰⁾, σμικρότατον ὅμως μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς τοῦ οἰκοδομήματος διαστάσεις. Ὡς βῆμα δέ, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ θεωρούμενον, μὴ περιέχον δὲ οὔτε τὴν πρόθεσιν οὔτε τὸ διακονικόν, εἶνε ἀναμφισβητήτως εὐρυχωρότατον, εἰ καὶ παραδόξως πως μικρόν τι ὑποδεέστερον τοῦ τῆς γείτονος Ἀγίας Εἰρήνης.

Ἡ σχετικὴ δὲ αὕτη σμικρότης τοῦ βήματος ἐξηγεῖται, τὸ κατ' ἐμέ, κάλλιστα ἐκ τοῦ προορισμοῦ τῆς κόγχης, ἥστινος αἱ διαστάσεις δὲν ἠδύναντο νὰ ὑπερβαίνωσι ὁριὰ τινα ἄνευ ἀλυσιτελοῦς καὶ ὑπερμέτρου μεγεθύνσεως τῶν θώκων τῶν ἱερέων, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἦτο, φυσικῶ τῷ λόγῳ, ὥρι-

Ναός	Τόπος	Β ῆ μ α τ ο ς			
		Εὖρος μετώπου		Ὀλικὸν βάθος	
		^μ	^{βπ}	^μ	^{βπ}
Ναός	Βιρὰν Σεχέρ (Μ. Ἀσία)	6.8	22	6.2	20
Ναός	Ἱεράπολις (Κασταμπαλᾶ)	6.8	22	5.6	18
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	6.59	21	9.0	29
Ναός	Γκιούλ Μπακτσέ (Μ. Ἀσία)	6.25	20	6.3	20
Μονὴ Παντοκράτορος (μεῖζων ναός)	ΚΠ.	6.24	20	7.44	24
Ναός	Πέργαμον	6.2	20	4.5	14
Ἅγιος Γεώργιος	Ἑζρα (Συρία)	6.1	20	8.0	26
Ναός	Κεστελῆ (Μ. Ἀσία)	6.0	19	10 ±	32
Ναός μητροπολιτικὸς	Ἡράκλεια (Προποντίς)	6.0 ±	19 ±	9.0 ±	29
Ἅγιος Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	5.48	18	7.15	23
Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	5.2	17	4.9	13
Ναός	Ἰσαύρα (Μ. Ἀσία)	5.0	16	3.3	11
Ἀγία Σοφία	Τραπεζοῦς	4.7	15	7.15	23
Ναός	Γεδῆ Καπουλοῦ	4.5	14	4.5	14
Ναός	Κότζα Καλεσσῆ (Ἰσαυρία)	4.2	14	7.0	22
Ναός	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	4.0	13	3.70	12
Ναῖσκος	Οὔτς Ἀγιάκ (Μ. Ἀσία)	3.9	12	3.3	11
Ναός	Στείριον (Φωκίς)	3.53	11	6.75	22
Ὅσιος Λουκάς	Θεσσαλονίκη	3.5	11	3.05	10
Καζαντζηλάρ τζαμῆ	ΚΠ.	3.46	11	3.96	13
Κελησᾶ μεστζητί	Στείριον (Φωκίς)	3.38	11	4.4	14
Μονὴ Θεοτόκου	Θεσσαλονίκη	2.90	9	4.3	14
Ἅγιοι Ἀπόστολοι	Δαφνίον (Ἀττική)	2.8	9	4.9	16
Μονή	Ἀθῆναι	2.5	8	2.9	9
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	2.3	7	4.05	13
Ἅγιος Νικόδημος	Κάμπος (Βοιωτία)	2.22	7	3.9	13
Ἅγιος Νικόλαος					

Αἱ διαστάσεις τοῦ βήματος τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου δὲν εἶνε λίαν σαφεῖς, ὅθεν καὶ τὸ μέγιστον ἴσως βῆμα ὅλων τῶν περιωθεισῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν φαίνεται ὄν τὸ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ἐὰν αἱ διαστάσεις αὗς δίδει αὐτῷ ὁ Σάλτζεμπεργ εἶνε ἀκριβεῖς (Α. Β. v. C., πίναξ Ἀγίας Εἰρήνης).

(⁹) J. M. Neale.

(¹⁰) *History of the Holy Eastern Church*, τ. α', σ. 238.

Βεβαίως ἡ παρουσία τῶν ἐφῶν κογχῶν στενεύει τὸ εὖρος τοῦ βήματος. Διὰ τῶν κογχῶν δὲ τούτων ἐπῆλθε ζημία εἰς τὴν συμμετρίαν τοῦ τε Ἀγίου Σεργίου ΚΠ. καὶ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου Ῥαβέννης, διότι ἵνα δοθῇ ἀρμόδιον ἀνοιγμα εἰς τὸ ἄδυτον τῶν ναῶν τούτων, ἠναγκάσθησαν νὰ κτίσωσι τὴν ἐφᾶν ἀψίδα σημαντικῶς εὐρυτέραν τῶν ἄλλων, διαταράσσοντες οὕτω τὸ ὅμαλόν τοῦ ὀκταγώνου.

σμένος. Ὑπὸ τοιαύτην λοιπὸν ἔποψιν ἑξεταζόμενα, τὰ βήματα τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης παρουσιάζουσιν ἀνυπερβλήτους τρόπον τινὰ διαστάσεις.

Βάθρον ἢ βάθρα. — « Βῆμά ἐστιν ὑπόβαθρος τόπος », λέγει Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης, « καὶ θρόνος, ἐν ᾧ περ ὁ παμβασιλεὺς Χριστὸς προκάθεται μετὰ [τῶν] αὐτοῦ ἀποστόλων » (11). Ἄγνωστος ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων, καθ' ἃς τὸ ἄδυτον ὑπερεῖχε τοῦ ἐπιλοίπου τοῦ ναοῦ ἐδάφους, ἃν καὶ αὗται, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, δὲν ἠδύναντο βεβαίως νὰ εἶνε πλείονες τῶν τριῶν (12).

Ἡ τρίτη καὶ ἀνωτάτη βαθμὶς τοῦ ξυλίνου ὀθωμανικοῦ δαπέδου πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τοῦ ναοῦ μέρος ἐκτείνεται τανῦν ἀπὸ τοῦ βορείου μικροῦ πεσσοῦ εἰς τὸ μεμπέρι, διευθυνομένη λοξῶς, ὡς καὶ αἱ ἄλλαι, καθέτως δηλονότι πρὸς τὴν Μέκκαν.

Ὅλον δὲ τὸ πρὸ τῶν κιγκλίδων μέρος τοῦτο ὠνομάζετο, ὡς εἰκός, τὰ « Πρόθυρα τοῦ βήματος ».

Τὸ τοῦ Βήματος ἄβατον. — Κατ' ἀρχὰς τὸ βῆμα ἦτο ἀνοικτὸν παντὶ τῷ λαῷ. « Ὡς ἔοικε δέ », λέγει ὁ Βαλσαμών, « τὸ παλαιὸν εἰσέρχοντο γυναῖκες εἰς τὸ θυσιαστήριον, καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας τραπέζης μετελάμβανον » (13). Ἀκολουθῶς ὅμως ἢ εἰς τὸ βῆμα εἵσοδος ἐπιτρέπετο μόνοις τοῖς κληρικοῖς καὶ λειτουργοῖς, ἀπηγορεύετο δ' ἐν γένει τοῖς λαϊκοῖς, καὶ αὐστηρότατα ταῖς γυναῖξιν. « Ἀβέβηλος καὶ μόνοις ἱερεῦσι βατὸς » τόπος (14) ἦτο τὸ βῆμα, κατὰ τὸν Προκόπιον. « Πρεσβυτέροις πεπίστευται τὸ θυσιαστήριον καὶ τὰ ἔσω τοῦ καταπετάσματος », λέγει Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, « οἷς ἂν πρέπει λέγεσθαι καὶ φυλάξουσιν τὴν ἱερατείαν αὐτῶν » (15). Κατὰ τὸν 18' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου, « μόνοις ἔξον εἶναι τοῖς ἱερατικοῖς εἰσιέναι εἰς τὸ θυσιαστήριον καὶ κοινωνεῖν », κατὰ δὲ τὸν μδ' κανόνα τῆς αὐτῆς συνόδου, « οὐ δεῖ γυναῖκας ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εἰσερχεσθαι » (16).

Ἡ εἰς τὸ Βῆμα εἵσοδος τοῦ Αυτοκράτορος. — Ἐνεκα τῆς δυνάμεως τοῦ χρίσματος καὶ τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας τὴν ὁποίαν εἶχον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, οἱ χριστιανοὶ αὐτοκράτορες εἶχον ἐλευθέραν τὴν εἰς τὸ βῆμα εἵσοδον. Ἐσημειώσαμεν δὲ ἤδη (17) ὅτι κατ' ἀρχὰς, ὁ αὐτοκράτωρ ἐξεκκλησιάζετο μάλιστα ἐν αὐτῷ τῷ βήματι, ὅτε, περὶ τὰ 391, Ἅγιος Ἀμβρόσιος ὁ Μεδιολάνων ὥρισε τὴν ἐν τῷ ναῷ θέσιν τοῦ αὐτοκράτορος ἔξωθεν τῶν τοῦ βήματος κιγκλίδων,

(11) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 389.

(12) Ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων τούτων ἐνήλλασεν ἐν τοῖς ὀρθοδόξοις ναοῖς ἀπὸ μιᾶς ἄχρι τριῶν. Ἐν τῷ ἐν Ῥαβέννῃ ναῷ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου ὑπάρχον δύο, φαίνεται, βαθμίδες, τὸ αὐτὸ δὲ καθορᾶται καὶ ἐν Παρεντίῳ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡσαύτως κτισθείσῃ μονῇ τοῦ Σινᾶ διεσώθησαν τρία βάθρα (Π. Γρηγοριάδου Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Σινᾶ, ἐν Ἱεροσολύμοις, 1875, σ. 16). Ἐν Βηθλεὲμ ὑπάρχει μία, ἐν τῷ Παναγίῳ Τάφῳ δύο, ἐν τῷ ναῷ Ἡρακλείας τῆς ἐπὶ Προποντίδι μία, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα (Βούλφ Die Koimesiskirche in Nicäa, σ. 29). Οἱ Βενετοὶ ἤγειραν πέντε τοιαῦτα βάθρα ἐν τῷ Ἁγίῳ Μάρκῳ. Οἱ δὲ Ὀθωμανοὶ ἔχουσι σήμερον μίαν καὶ μόνην ξυλίνην βαθμίδα πρὸς τὴν Μέκκαν ἐν τῷ Ἁγίῳ Σεργίῳ ΚΠ. Τέλος μία βαθμὶς παρατηρεῖται ἐν Δαφνίῳ, ἐν Ἁγίῳ Νικοδήμῳ καὶ ἐν Καπνικαρέῳ Ἀθηνῶν, ἐν Ὁσίῳ Λουκᾷ καὶ Θεοτόκῳ Στειρίου, ἐν Ἁγίῳ Νικολάῳ Βοιωτίας, κλπ.

(13) Σόχλια εἰς Κανόνα Β' Ἐπιστολῆς Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 138, σ. 468.

(14) Περί Κτισμ., ἐκδ. Βόννης, σ. 179. Ἄβατον τὸ βῆμα ὅλων τῶν βυζαντινῶν ναῶν, πλην τοῦ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Χαλκῇ. « Εἰς τὸ θεῖον ἄδυτον τοῦ περιωνύμου ναοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐν τῇ Χαλκῇ », λέγει ὁ Βαλσαμών, « ἀκωλύτως εἰσερχεται ὁ βουλούμενος » (Σόχλια εἰς 58' Κανόνα τῆς ἐν τῷ Τροούλῳ Συνόδου, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 137, σ. 752).

(15) Γράφον Εὐχολόγιον, σ. 17.

(16) Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου Τὸ Πηδάγιον, σ. 249 καὶ 255.

(17) Σ. 73.

καίτοι ὁ κρατῶν ἐξηκολούθησεν εἰσερχόμενος εἰς τὸ βῆμα καθ' ὠρισμένην τῆς λειτουργίας στιγμήν. Κατὰ τὸν ξθ' κανόνα τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ συνόδου τοῦ 692 ὁρίζεται «Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἀπάντων ἐν λαϊκοῖς τελοῦντι ἔνδον ἱεροῦ εἰσιέναι θυσιαστηρίου· μηδαμῶς ἐπὶ τούτῳ τῆς βασιλικῆς εἰργομένης ἐξουσίας καὶ αὐθεντίας, ἥνικα ἂν βουλευθεῖη προσάξει δῶρα τῷ Πλάσαντι, κατὰ τινὰ ἀρχαιοτύπον παράδοσιν»⁽¹⁸⁾. Οὕτως ἐπὶ Πορφυρογεννήτου, λόγου χάριν, κατὰ τὰς μεγάλας ἐορτάς, τῆς Κυριακῆς δηλαδὴ τοῦ Πάσχα, τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς Μεταμορφώσεως, τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Φώτων, ὁ αὐτοκράτωρ εἰσῆρχετο, ὡς εἰρήσεται, εἰς τὸ ἄδυτον, προσκυνῶν τὴν ἁγίαν θύραν, ἀσπαζόμενος τὸ ταβλίον τῆς ἐνδυτῆς τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀπλῶν ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης λευκοῦς ἀέρας, προσκυνῶν τὰ ἅγια ποτήρια, τοὺς ἁγίους δίσκους, καὶ τὰ ἅγια σπάργανα, καὶ θυμῶν τὴν διύχρυσον ἁγίαν σταύρωσιν. Ὅσάκις δὲ κατὰ τὴν ι' ἑκατονταετηρίδα ὁ αὐτοκράτωρ ἐξεκκλησιάζετο ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, εἰσῆρχετο πάντοτε εἰς τὸ βῆμα· ἀλλὰ τοῦ κανόνος τούτου ὑπῆρχεν ἐξαίρεσις, διότι δὲν εἰσῆρχετο τῇ ἐορτῇ τῆς Ὑπαπαντῆς ἐὰν ἦτο Δευτέρα τῆς ἐβδομάδος⁽¹⁹⁾ καὶ πρὸ τοῦ ι' αἰῶνος δὲν εἰσῆρχετο ὡσαύτως τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας⁽²⁰⁾.

Φαίνεται ὁμως ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου, ἡ τοιαύτη εἴσοδος ἀπέβαινεν ἡρέμα σπανιωτέρα. «Ἐγὼ δὲ καὶ ἅπαξ τοῦ ἔτους», ἔγραφε Νικηφόρος Κάλλιστος ὁ Ξανθόπουλος περὶ τὰ 1340, «εἶδον τοὺς καθ' ἡμᾶς θεοφιλῶς κρατοῦντας κατὰ τὸν τοῦ μεγάλου σαββάτου καιρὸν τῷ μεγίστῳ δόμῳ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας ἔνδον τῶν ἀδύτων εἰσιόντας, καὶ σταυροειδῶς τὴν θείαν τράπεζαν ἀρώμασι θυμιῶντας καινοῖς, καὶ δῶρα ταύτῃ προσάγοντας»⁽²¹⁾.

Ὁ ἐν τῷ Βήματι πλοῦτος. — Τὸ ἅγιον βῆμα «λιτρῶν ἀργύρου μυριάδας ἐπιφέρεται τέταρτος»⁽²²⁾, καθὰ λέγει ὁ Προκόπιος περὶ τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς. Τὸν πλοῦτον δὲ τοῦτον ἐξυμνεῖ καὶ ὁ Σιλεντιάριος:

«Καὶ γὰρ ἐμὸς σκηπτοῦχος, ὅλης χθονὸς εἰς ἐν ἰούσης,
 βάρβαρον Αὐσόνιον τε πολύτροπον ὄλβον ἀγείρας,
 λαῖνον οὐκ ἔκρινεν ἐπαρκέα κόσμον ἐδέθλοισι
 ἀμβροσίου νηοῦ θεοῦδέος, ᾧ ἔνι πάσης
 ἐλπίδος εὐφροσύνην ὑπερανχέα θήκατο Ῥώμη·
 ἀλλὰ καὶ ἀργυρέοιο χύδην οὐ φείσατο κόσμον.
 ἐνθάδε Παγγαίοιο ῥάχης καὶ Σουνιάς ἄκρη
 ἀργυρέας ὤϊξαν ὅλας φλέβας· ἐνθάδε πολλοὶ
 ἡμετέρων θημῶνες ἀνωῖχθησαν ἀνάκτων.
 καὶ γὰρ ὅσον μέγαλοιο πρὸς ὄρθριον ἄντυγα νηοῦ
 χῶρον ἀναιμάκτοιςιν ἀπεκρίναντο θυηλαῖς,
 οὐκ ἐλέφας, οὐ τιμῆμα λίθων ἢ χαλκὸς ὀρίζει,
 ἀλλ' ὅλον ἐθρίγκωσαν ὑπ' ἀργυρέοισι μετάλλοις»⁽²³⁾.

⁽¹⁸⁾ *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, ἐν Φλωρεντίᾳ, 1715, τ. ια', σ. 973.

⁽¹⁹⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 155.

⁽²⁰⁾ *Αὐτόθι*, σ. 159.

⁽²¹⁾ *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 146, σ. 896.

⁽²²⁾ *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 179.

⁽²³⁾ Στ. 673-685.

«Τὸ δὲ ἅγιον θυσιαστήριον», προσθέτει τέλος ὁ Ἀνώνυμος, «ἐξ ἀργύρου λαμπροῦ τά τε στήθεα καὶ κίονας, ἀργύρῳ πάντα περιεκύκλωσε σὺν τοῖς πυλαιῶσιν πάντα ἀργυρᾷ καὶ χρυσέμβαφα» (24).

Α'. ΑΙ ΚΙΓΚΛΙΔΕΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Ὁρθομαρμάρωσις τῶν στενῶν πλευρῶν τῶν πεσσῶν. — Ἡ ὀρθολίθωσις τῆς πρὸς τὸ κέντρον τοῦ μεγάλου ἡμιθολίου ἐστραμμένης πλευρᾶς τοῦ μικροῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ δὲν παρίσταται δυστυχῶς πλήρης, ὥς πρὸ μικροῦ παρατηρήθη, ἀπολέσασα τὰς δύο κατωτέρας ζώνας ἀλαβαστρίτου, ὥς καὶ τοὺς ἀναμεταξὺ αὐτῶν λίθους, ἀντικατασταθέντας διὰ λευκῶν πλακῶν, εἰς τὰ ἀρμόδια κεχρωματισμένων χρώματα. Ἡ δὲ ἀνάλογος πλευρὰ τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ παρουσιάζει ἐπὶ τοῦ κατωτέρου πρασίνου πλαισίου τὰς ἤδη γνωστὰς ἡμῖν καμῆλων κεφαλὰς, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνωτέρου ὁμοιοχρόου λίθου κεφαλὰς ὥσεί ὀρνέων ἢ ὄφεων.

Τὸ Πορφυροῦν Ὀμφάλιον. — Ἐν τῇ ἀφηγήσει αὐτοῦ τῆς τάξεως καὶ ἀκολουθίας τῶν περιφανῶν ἑορτῶν, ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος λέγει ὅτι ὅτε ἐκ τῆς σολέας «φθάσουσιν οἱ δεσπότες εἰς τὰ ἅγια θύρια εἰς τὸ πορφυροῦν ὀμφάλιον, εἰσέρχεται μόνος ὁ πατριάρχης ἔνδοθεν τῶν κιγκλίδων, κρατῶν τὸ εὐώνυμον ἅγιον θυρίον» (25). Καὶ ἐπειδὴ ἡ σημασία τῆς λέξεως «ὀμφάλιον» διεσαφηνίσθη ἐντελῶς ἤδη ἐν τῇ τοῦ κυρίως ναοῦ περιγραφῇ (26), δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ἄνευ δυσκολίας καὶ ἀκριβῶς τὸ τί σημαίνει ἡ ἔκφρασις «Πορφυροῦν Ὀμφάλιον» τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συγγραφέως. Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο ἦτο ἐπομένως στρογγύλος λίθος πορφυρίτου ἀναλόγου τῷ τῶν ἐρυθρῶν κίωνων, εὐρισκόμενος δ' ἀμέσως ἔξωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ βήματος (σχ. 261). Ἐρῶντι δ' ὅτι ἐπὶ τῶν ὀμφαλίων ὁ αὐτοκράτωρ ἴστατο καθ' ὥρισμένας τῶν προελεύσεων στιγμὰς, καὶ φαίνεται ὅτι τὸ τοιοῦτον ἠλήθευε καὶ περὶ τοῦ πορφυροῦ ὀμφαλίου, πρὸ τῆς εἰς τὸ βῆμα εἰσόδου, διότι, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, τοῦ πατριάρχου κρατοῦντος τὸ θυρόφυλλον τῆς ἁγίας πύλης, «διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστήσαντες τῷ Θεῷ οἱ δεσπότες, εἰσέρχονται» (27).

Μετὰ τῆς συνήθους αὐτοῦ κρίσεως, ὁ Βυζάντιος παραβάλλει τὸ πορφυροῦν ὀμφάλιον τῷ «Ἀετῷ» (28) τῶν νῦν ἐκκλησιῶν ἡμῶν.

(24) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 73-74. Περὶ τοῦ πλούτου τῆς νέας ἐκκλησίας Βασιλείου ἐν τῷ παλατίῳ ΚΠ. ὁ Πορφυρογέννητος ἐκφράζεται οὕτω πῶς: «Τὰ ἄδυστα τοῦ ναοῦ καὶ χρυσῷ καὶ ἀργύρῳ καὶ λίθοις τιμίοις καὶ μαργάραις καταπεποικιλταὶ καὶ καταπεπλούτισται. καὶ αἱ τῶν ἐκτὸς διείργουσαι τὰ θυσιαστήρια κιγκλίδες καὶ τὰ ἐν αὐταῖς περιστυλα καὶ τὰ ἄνωθεν οἶον ὑπέρθυρα χρηματίζοντα, οἳ τε ἐντὸς θᾶκοι καὶ αἱ πρὸ τούτων βαθμίδες καὶ αὐταὶ αἱ ἱεραὶ τράπεζαι, ἐξ ἀργύρου πάντα περικεχυμένον ἔχοντος τὸν χρυσὸν καὶ λίθοις τιμίοις ἐκ μαργαριτῶν ἡμφιεσμένοις πολυτελῶν τὴν σύμπηξιν καὶ σύστασιν ἔχουσιν» (*Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 341).

(25) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15.

(26) Ἴδε σ. 38. Ἡ *Συνέχεια Θεοφάνους* ἀναφέρει «τὸ πορφυροῦν ὀμφάλιον τῆς χαλκῆς» (*Ῥάϊσκε Comment. ad Porphyrr.*, σ. 168).

(27) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15.

(28) Ὁ αἰετὸς εἶνε στρογγύλος τάτης, ἔχων κεκεντημένον αἰτόν, χρησιμεύων δ' εἰς τὸ νὰ τίθεται ὑπὸ τοὺς πόδας τοῦ ἀρχιερέως ἵσταμένου καὶ εὐλογοῦντος τοὺς πιστοὺς. Ἡ χρῆσις ὁμῶς αἰτῶν τείνει εἰς τὸ νὰ ἐκλείψῃ ἐκ τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Εικάζω δὲ ὅτι ἔνεκα τῆς ὑπάρξεως τοῦ τοιούτου ὁμφαλίου, τὰ βάθρα ἢ «Πρόθυρα» τοῦ βήματος θὰ παρουσίαζον εἰς τὸ μέσον τοξοειδῆ ἑξοχὴν πρὸς τὴν τοῦ ἁμβωνος δίοδον (πίναξ ιζ').

Ὄνομα, σύμβολα, καὶ διάταξις τῶν Κιγκλίδων. — Ὁ τὸ βῆμα ἀπὸ τῆς σολεύας χωρίζων θριγκὸς ὠνομάζετο «Κιγκλίδες», «Ἱεραὶ Κιγκλίδες», «Κάγκελος τοῦ Ἱερατείου», «Δρίμμακτα», «Δρύφακτα», «Δρύφακτοι Νεοκάγκελοι», «Κιόνια», «Περίστυλα», «Στήθεα», «Ἑρκος», «Τέμπλον», «Τέμβλον», κτλ.

Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν «ἔστι δὲ καὶ ἀληθῶς εἰς τὸ ἅγιον μνῆμα κάγκελλα χαλκᾶ, διὰ τὸ μηδένα εἰσιέναι αὐτῷ ἀπλῶς, καὶ ὡς ἔτυχεν»⁽²⁹⁾. Συμεὼν δ' ὁ Θεσσαλονίκης θεωρεῖ ὅτι «καὶ ὡς τὸ μνῆμα Χριστοῦ ἑξαιρέτως εἰκονίζεν τὸ βῆμα ποιοῦσι τὰ διάστυλα», καὶ πάλιν, «τὰ διάστυλα δὲ τὴν διαφορὰν δεικνύει τῶν αἰσθητῶν πρὸς τὰ νοητά, καὶ ὡς στερέωμά ἐστι διαφράττον ἀπὸ τῶν ὑλικῶν τὰ νοούμενα· καὶ ὅτι τοῦ θυσιαστηρίου ἔμπροσθεν τοῦ Χριστοῦ οἱ στῦλοι τῆς αὐτοῦ εἰσιν ἐκκλησίας, τοῦτόν τε κηρύσσοντες, καὶ ἡμᾶς ἐπερεΐδοντες»⁽³⁰⁾.

Αἱ κιγκλίδες τοῦ βήματος ἐσχημάτιζον ἐπὶ Βυζαντίων θριγκὸν ἀπροκάλυπτον. Οὕτω Κύριλλος ὁ Σκυθοπολίτης ἱστορεῖ ὅτι «τῆς τοίνυν ἀναφορᾶς ἐπιτελουμένης, Τερέβων ὁ Σαρακηνὸς πλησίον ἱστάμενος τοῦ θυσιαστηρίου, ἔχων τὰς χεῖρας ἐπεστηριγμένας τῷ καγγέλῳ τοῦ ἱερατείου, θεωρεῖ αἰφνίδιον ὅτι πῦρ οὐρανόθεν κατελθὼν ἐπάνω ἠπλώθη τοῦ θυσιαστηρίου», καὶ «ἀπὸ τότε οὐκ ἔτι προσέθετο ἐπιστηρίζεσθαι τῷ καγγέλῳ τοῦ ἱερατείου, καθ' ἣν εἶχε συνήθειαν, τολμηρῶς καὶ θρασέως τοῦτο ποιῶν κατὰ τὴν ὥραν τῆς θείας προσκομιδῆς, ἀλλ' ὀπίσω πλησίον τῆς θύρας ἵστατο μετὰ φόβου»⁽³¹⁾.

Ἡ ἀσκεπὴς αὕτη καὶ ὅλως διάφορος τοῦ νῦν εἰκονοστασίου θέα τοῦ ἀρχαίου τοῦ βήματος ἔρκους καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς μαρτυριῶν «Τὸ τῆς ἀρρήτου τελετῆς χωρίον», γράφει Θεοφάνης ὁ Κεραμεύς, «μαρμάρων θώραξ τοῖς ἱερεῦσι περικλείει, ἐφ' ᾧ ἐστίν, ἐπαναπαύεσθαι τε καὶ μετ' ἀσφαλείας ἐστάναι καὶ τέρπειν τῇ θεᾷ τὴν ὄψιν»⁽³²⁾. Κατὰ δὲ τὸν Σωκράτην, τῷ 431 βάρβαροι οἰκείται «ξίφηροῦντες, εἰς τὸ θυσιαστήριον εἰσεπήδησαν»⁽³³⁾.

Κατ' ἀρχὰς τὸ ἔρκος τοῦ βήματος ἦτο ξύλινον καὶ ἐλαφρόν⁽³⁴⁾. Συνίστατο δ' ἐκ θριγκοῦ

«Παρ' ἡμῖν δέ», λέγει ὁ Παλαμᾶς, «μεταχειρίζονται ἤδη τούτους μόνον ἐν τῇ χειροτονίᾳ ἀρχιερέως, ὁπότε ὁ ὑποψήφιος, πατῶν ἐπὶ τοιούτου ἀετοῦ, ἀπαγγέλλει δημοσίᾳ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως» (Ὁρθόδ. Χριστ. Λειτουργική, ἐν ΚΠ., 1886, σ. 49). Ὁ πανοσιολογίατος ἀρχιμανδριτῆς ἡμῶν ἐν Παρίσις κ. Γερμανὸς Βασιλάκης παρατηρεῖ ὅτι τοὺς παρὰ Βυζαντίους κεκεντημένους ἀετοὺς ἀντικατέστησαν σήμερον ἐν τοῖς ὁρθοδόξοις ναοῖς οἱ ἀπέναντι τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου ἐν τῷ μέσῳ ἀπεικονιζόμενοι ἀετοὶ τοῦ ἐδάφους, ὑπομνήσκοντες ἡμᾶς τὰ βυζαντινὰ ὁμφάλια.

⁽²⁹⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 392.

⁽³⁰⁾ Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 345.

⁽³¹⁾ Βίος Ἁγίου Εὐθυμίου, ἐν Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρίσις, 1646, σ. 129-130. Πρὸς θέτει δ' ὁ Βυζάντιος ὅτι «τοιαῦτα εἶνε μέχρι τοῦ νῦν τὰ θυσιαστήρια τῶν ἀρμενικῶν ἐκκλησιῶν, χωρισμένα τοῦ χοροῦ διὰ καγγέλων» (Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 488, σημ. 1).

⁽³²⁾ Ῥάϊσκε *Comment. ad Porphy.*, σ. 112.

⁽³³⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 67, σ. 813.

⁽³⁴⁾ Διότι, κατὰ τὸν Εὐσέβιον, ὁ οἰκοδομήσας τὸν ἐν Τύρῳ ναὸν «τὸ τῶν ἁγίων ἅγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θείας, αὐθις καὶ τὰδε ὡς ἂν εἴη τοῖς πολλοῖς ἄβατα, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφρασσε δικτύοις, εἰς ἄκρον ἐντέχνου λεπτοουργίας ἐξηοχημένοις, ὡς θαυμάσιον τοῖς ὁρῶσι παρέχειν τὴν θέαν» (Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν Ἐκκλησιῶν Οἰκοδομῇ, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 20, σ. 865-868).

Ὁ δὲ κ. Ἐδουῖνος Φρέσφιελδ, ὁμιλῶν περὶ ἐρειπίων ἰουστινιανείου ναοῦ, εἰς ἀπόστασιν 30 ἢ 40 μιλίων μακρὰν τῆς Σμύρνης ἐν τῷ φερωνύμῳ κόλπῳ ἀνακαλυφθέντος, λέγει ὅτι τὸ εἰκονοστάσιον αὐτοῦ ἵστατο ἐπὶ τοῦ λιθίνου μουσείου τοῦ ἐδάφους, «ὅπερ ἀποδεικνύει», κατὰ τὸν διάσημον σοφόν, «ὅτι ἔδει νὰ εἶνε ἱδρυμα ἐλαφρόν, πιθανῶς ξύλινον» (Ἐπιστολὴ τοῦ κ. Φρέσφιελδ πρὸς με ὑπὸ ἡμερομηνίαν 9 Δεκεμβρίου 1907).

χθαμαλοῦ, 4^{β*} ἢ 1^α.25 περίπου ὕψους, ἐν ᾧ ἠνεώγοντο τρεῖς πύλαι, καὶ ἐφ' οὗ ἴσταντο στοιχηδὸν ἄρτιος ἀριθμὸς (4, 6, 8, 10 ἢ 12) χθαμαλῶν, ξυλίνων κιόνων, ὑποστηριζόντων εὐθὺ πάντοτε ἐπιστύλιον, ὅπου ἀπεικονίζοντο διάφοροι εἰκόνες, καὶ ἐξ οὗ προύβαλλε μόνη ἡ σταύρωσις, ἐν μέσῳ πλήθους ⁽³⁵⁾ πολυκανδήλων. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, τὸ μάρμαρον ἀντικατέστησε τὸ ξύλον ἐν τῇ ἐγέρσει τῶν κιγκλίδων.

Τὰ Ἅγια Θυρία. — Αἱ τρεῖς τῶν δρυφάκτων εἰσοδοὶ ὠνομάζοντο « Ἅγια Θυρία », « Ἅγια Θύρια », « Ἅγαι Θύραι », « Καγκελλοθυρίδες », « Βημόθυρα », ἔτι δὲ καὶ « Βηλόθυρα » ἐκ τοῦ « βήλου » ⁽³⁶⁾ ἢ θείου παραπετάσματος αὐτῶν.

« Ἰστέον », λέγει τὸ *Εὐχολόγιον*, « ὅτι τὰ ἅγια θυρία οὐδέποτε ἀνοίγονται εἰ μὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μεγάλου ἐσπερινοῦ, ὅτε θυμιᾷ μόνον ὁ ἱερεὺς. εἰς τὰς εἰσόδους πάσας, ἤγουν τῶν ἐσπερινῶν, καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου, ὡσαύτως ἀνοίγονται καὶ ἀπὸ τοῦ προσέλθετε μέχρι συμπληρώσεως τῆς θείας λειτουργίας » ⁽³⁷⁾. Καί, κατὰ τὸν Ἱερομόναχον Μᾶρκον, « τὰ γὰρ ἅλλα θυρία οὐδέποτε ἀνοίγονται ἄνευ δηλονότι τῆς εἰσόδου, καὶ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ εὐαγγελίου, καὶ τῶν θείων μυστηρίων, καὶ τοῦ πληρωθῆται » ⁽³⁸⁾.

Τὸ τῶν Ἀγίων Θυρίων καταπέτασμα. — Μέγα παραπέτασμα ἀνήρτητο ὀπισθεν τῶν τε θυρῶν καὶ κιγκλίδων, καλούμενον « Καταπέτασμα », « Θεῖα Παραπετάσματα », « Ἀμφίθυρα » καὶ « Ἀμφια Θυρῶν ». Κατὰ τι χειρόγραφον *Λεξικὸν* τῆς βιβλιοθήκης Παρισίων, τὰ ἅγια ἁγίων σαφηνίζονται ὡς εὕρισκόμενα « ἐντὸς τοῦ καταπετάσματος » ⁽³⁹⁾, Κύριλλος δ' ὁ Ἀλεξανδρείας μνημονεύει « τὸ θυσιαστήριον καὶ τὰ ἔσω τοῦ καταπετάσματος » ⁽⁴⁰⁾. Ὁ δὲ Χρυσόστομος λέγει « Ὅταν ἴδῃς ἀνελκόμενα τὰ ἀμφίθυρα τότε νόμισον διαστέλλεσθαι τὸν οὐρανὸν ἄνωθεν καὶ κατιέναι τοὺς ἀγγέλους » ⁽⁴¹⁾.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν συμβολικὸν τοῦ παραπετάσματος χαρακτῆρα, Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης παρατηρεῖ ὅτι « τὸ καταπέτασμα ἤγουν ὁ ἅγιος ἔστι καὶ λέγεται ἀντὶ τοῦ λίθου οὗ ἡσφαλίσατο τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ », καὶ αἰρομένου « τοῦ ἀέρος, καὶ τοῦ καταπετάσματος συστελλομένου, τῶν θυρῶν τε ἀνοιγομένων, ἡ πρωτὰ διατυποῦται, καθ' ἣν ἀπήγαγον αὐτόν, καὶ παρέδωκαν Ποντίφ Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι ». Πάλιν, « ἡ δὲ τῶν θυρῶν κλείσις, καὶ ἡ ἐπάνωθεν τούτων ἐξάπλωσις τοῦ καταπετάσματος, ὡς οἱ ἐν τοῖς μοναστηρίοις εἰώθασιν, καὶ ἡ διὰ τοῦ λεγομένου ἀέρος τῶν θείων

⁽³⁵⁾ Αἱ λυχναίαι αὗται ἦσαν συνήθως, φαίνεται, δώδεκα. Ὁ Θεσσαλονίκης Συμεὼν ἀναφέρει « τὰ δωδεκάφωτα διὰ τὴν τῶν ἀποστόλων χορείαν, ὧν μέσον ἐν ἴσταται ὑπέρτερον φῶς, εἰς τύπον τοῦ μεγάλου φωτὸς τοῦ Ἰησοῦ » (Γοάρου *Εὐχολόγιον*, σ. 19).

⁽³⁶⁾ Μιξοβάρβαρος λέξις καὶ αὕτη, ἐκ τοῦ λατινικοῦ *velum* ἐτυμολογούμενη, καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ποιητικῆς λέξεως « βηλός », βάσις, κατώφλιον, θύρα, οἶκος.

Μανουὴλ ὁ Μαλαξὸς περιγράφει τὸ εἰκονοστάσιον, ὅπερ ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας ὁ Β' (1572-1579 καὶ 1580-1584) ἔστησεν ἐν τῇ μονῇ τῆς Παμμακαρίστου, ἔδρα τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀπὸ τοῦ 1456 ἄχρι τοῦ 1586. « Καὶ βημόθυρον μέγα ἐκλεκτὸν πολλῆς τιμῆς, καὶ αἱ πόρται τοῦ ἁγίου βήματος πάγχρυσαι » (*Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίοις, 1646, β', σ. 131).

Τὴν μεσαίαν τοῦ εἰκονοστασίου πύλην κακῶς ὀνομάζομεν « βασιλικήν » σήμερον, ἀφοῦ οἱ Βυζάντιοι ἀπεκάλουν οὕτω τὴν πρὸς τὸν νάρθηκα (ἴδε Α' τόμον, σ. 174, σημ. 1).

⁽³⁷⁾ Ἀλλατίου *De Libris et Rebus eccles. Graec.*, σ. 130.

⁽³⁸⁾ *Αὐτόθι*, σ. 131.

⁽³⁹⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 65.

⁽⁴⁰⁾ *Αὐτόθι*, § 65.

⁽⁴¹⁾ *Αὐτόθι*, § 61.

ἐπικάλυψις, ὡς οἶμαι, τὴν νύκτα ἐκείνην δηλοῖ, καθ' ἣν ἡ τοῦ μαθητοῦ προδοσία προέβη» ⁽⁴²⁾. Τέλος Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης φρονεῖ ὅτι τὸ τοῦ θυσιαστηρίου καταπέτασμα «τὴν ἐπουράνιον περὶ τὸν Θεὸν ἐκτυποῖ σκηνήν, ἔνθα τῶν ἀγγέλων ἡ ἀνάπαυσις» ⁽⁴³⁾.

Ἀκοίμητος κανδήλη. — Εἰκάζω ὅτι τοιαύτη λυχνία θὰ ἀνήρτητο ἴσως ἄλλοτε, ὡς καὶ ἐν τοῖς ναοῖς ἡμῶν τῆς σήμερον, ἔμπροσθεν τῆς μεσαίας ἀγίας τῶν κιγκλίδων πύλης.

Αἱ ἀρχικαὶ Κιγκλίδες (537 - 558). — Πληροφορίας περὶ τῶν καθ' ἕκαστα τῶν πρώτων κιγκλίδων δὲν ἔχομεν· φρονῶ ὅμως ὅτι θὰ ἦσαν παρεμφερεῖς ταῖς μετὰ τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἀνοικοδόμησιν τῆς ἐφ' ἑσθ' ἀψίδος καὶ τοῦ θόλου. Ὅτι δὲ δὲν ἔμειναν ἀκραιφνεῖς τῷ 558, ἐπὶ τῇ τοῦ θόλου καταπτώσει, εἶνε δῆλον ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Μαλάλα ὅτι «ἔπεσε τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς προὔποστολῆς καὶ συνέτριψε τὸ κιβούριον σὺν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ» ⁽⁴⁴⁾. Ἐνεκα δὲ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ, τὸ βῆμα δὲν κατεστράφη ἀμέσως, ἀλλ' ἐμμέσως βεβαίως, ἐκ τῶν ἀνατινασσομένων δηλονότι ἐρειπίων, καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἐφ' ἑαυτοῦ ἀμέσου καὶ ἀδυνάτου πτώσεως τῆς ὀροφῆς.

Αἱ δευτέραι Κιγκλίδες (563 - 1204). — Ταύτας περιέγραψεν ἀκριβῶς ὁ Σιλεντιάριος·

«Οὐδὲ μὲν οὐδὲ μόνους ἐπὶ τείχεσιν, ὀππόσα μύστην
 ἄνδρα πολυγλώσσοιο διακρίνουσιν ὁμίλου,
 γυμνὰς ἀργυρέας ἔβαλε πλάκας, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς
 κίονας ἀργυρέοισιν ὄλους ἐκάλυνε μετάλλοις,
 τηλεβόλοις σελάεσσι λελαμπότας, ἐξάκι δοιούς·
 οἷς ἔπι, καλλιπόνιοι χερὸς τεχνήμονι ῥυθμῶ,
 ὀξυτέρους κύκλοιο χάλυψ κοιλήνατο δίσκους,
 ὧν μέσον ἀχράντιο Θεοῦ δείκνυλα χαράξας,
 ἄσπορα δυσαμένου βροτέης ἰνδάλματα μορφῆς,
 πῇ μὲν ἐϋπτερύγων σιραιὸν ἔξεσεν ἀγγελίων,
 αὐχενίων ξυνοχῆα κατακλίνοντα τενόντων
 (οὐ γὰρ ἰδεῖν τέτληκε Θεοῦ σέβας, οὐδὲ καλύπτει
 ἀνδρομέη κρυφθέντος, ἐπεὶ Θεός ἐστιν ὁμοίως,
 ἐσσάμενος καὶ σάρκα λυτήριον ἀμπλακιάων),
 πῇ δὲ Θεοῦ κήρυκας ὁδοὺς ἤσκησε σιδήρου
 τοὺς προτέρους, πρὶν σάρκα λαβεῖν Θεόν, ὧν ἀπὸ φωνῆς
 ἐσσομένου Χριστοῦ διέπτατο θέσπις ἀοιδή.
 οὐδὲ μὲν οὐδ' αὐτῶν παραδέδρομεν εἶδεα τέχνη,
 οἷς κύριος νεπόδων τε τὸ δίκτυον, οἷτε χαμηλὰ
 ἔργα βίου προλιπόντες ἀλιτρονόους τε μερίμνας
 οὐρανίου βασιλῆος ἐφωμάρτησαν ἐφετμῇ,
 ἀνέρας ἀγρεύοντες, ἀπ' ἰχθυόλοιο τε τέχνης

⁽⁴²⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 400, 428 καὶ 425.

⁽⁴³⁾ Δουκαγγίου S. S., § 65.

⁽⁴⁴⁾ Χρονογρ., ἔκδ. Βόννης, σ. 490.

ζωῆς ἀθανάτιο καλὴν τανύσαντο σαγήνην.
 ἄλλοθι δὲ Χριστοῦ κατέγραφε μητέρα τέχνη,
 φέγγεος ἀνάοιο δοχήϊον, ἥς ποτὲ γαστήρ
 γαστέρος ἐργατίνην ἀγίοις ἐθρέψατο κόλποις.

Ἐς δὲ μέσας ἱεροῦ πλάκας ἔρκεος, αἱ περὶ φῶτας
 εὐιέρους τεύχουσι μεταίχμια, γράμμα χαράσσει
 ἢ γλυφίς ἐν πολὺμυθον ἀολλίζει γὰρ ἀνάσσης
 οὐνομα καὶ βασιλῆος· ἴσον γε μὲν ὀμφαλοέσση
 ἀσπίδι μεσσατίοις τύπον κοιλήνατο χώροις
 σταυρὸν ἀπαγγέλλουσα· διὰ τρισσῶν δὲ θυρέτρων
 ἔρκος ὅλον μύστησιν ἀνοίγεται ἐν γὰρ ἐκάστη
 πλευρῇ βαιὰ θύρετρα διέτμαγεν ἐργοπόνος χεῖρ » ⁽⁴⁵⁾.

Καὶ περὶ τῆς φωταγωγίας·

« Ἔστι καὶ ἀργυρέαις ἐπὶ κίοσιν, ὑπόδη κόρης,
 στενὴ πυρσοφόροις ἐπίδρομος οἶμος ὁδίταις,
 πλησιφαῆς, φαιδροῖσιν ἀποσιλβουσα κορύμβοις
 κεῖνα γὰρ ἢ κώνοισιν ὀριτρεφέσσειν ὁμοῖα
 δένδρεά τις καλέσειεν ἢ ἀβροκόμοις κυπαρίσσοις.
 εἰσὶ μὲν ὀξυκάρηνα, περικροχάουσι δὲ κύκλοι
 εὐρύτεροι κατὰ βαιόν, ἕως ἐπὶ λοίσθιον ἔλθης
 ἄντυγος, ἢ περὶ πρέμνον ἐλίσσεται ἔνθεν ἐκείνοις
 ἄνθος ἀνεβλάστησε πυρισπόρον. ἀντὶ δὲ ῥίζης
 ἀργυρέους κρητῆρας ἴδοις ὑπένερθε παγέντας
 δένδρεσι πυρσοκόμοις. μέσον γε μὲν ἄλσεος ἀβροῦ
 ἀμβροσίου σταυροῦ τύπος φαείμβροτον αἶθει
 φέγγος, ἐὺγλήνοισι πεπαρμένον ἄμμασιν ἤλων » ⁽⁴⁶⁾.

Ἐκ τῆς ὥραίας ταύτης περιγραφῆς δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν τῆς ὄψεως τῶν κιγκλίδων.

Τὸ ἅγιον βῆμα ἐχωρίζετο τῆς σολέας διὰ τοίχου φέροντος τρεῖς πύλας, κεκαλυμμένου δὲ διὰ πολυτίμων ἀργυρῶν πλακῶν. Ἐπ' αὐτοῦ δ' ἴσταντο στοιχηδὸν ⁽⁴⁷⁾ δώδεκα ἀργυρένδυτοι κίο-

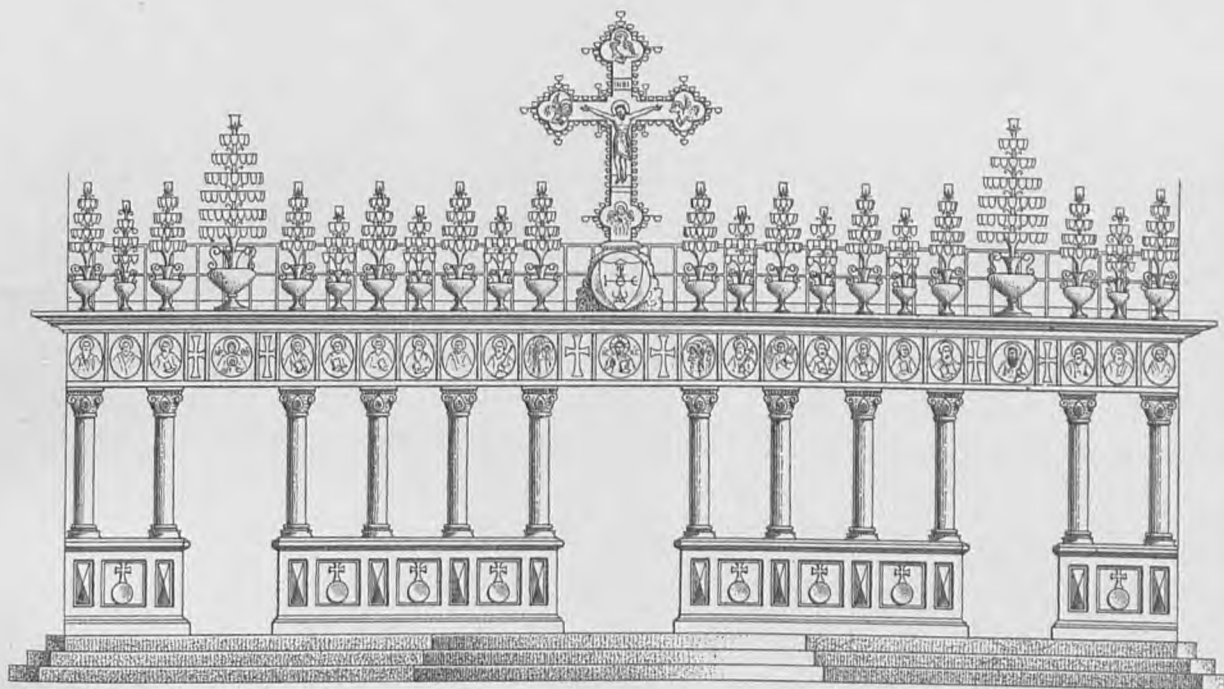
⁽⁴⁵⁾ Στ. 686 - 719.

⁽⁴⁶⁾ Στ. 871 - 883.

⁽⁴⁷⁾ Καὶ οὐχὶ ἀνά δύο συνεζευγμένοι, ὥς ὑπέθεσαν οἱ Λέθαβη καὶ Σβαίνσων (*S. Soph.*, σ. 74) ἐκ τῆς διήθεν « στενότητος τοῦ βήματος ». Τὸ « ἐξάκι δοιοὺς » τοῦ ποιητοῦ (στ. 690) δὲν ἀποδεικνύει ποσῶς τὴν τοιαύτην σύζευξιν, διότι ὁ Σιλεντιάριος ὁμιλῶν περὶ τῶν ἐξ κίωνων τῶν κογχῶν τοῦ ὑπερφῶου, στοιχηδὸν ἢ ἐν ἡμικύκλῳ διατεθειμένων, λέγει·

« Ἔστι δὲ θαμβῆσαι νόον ἀνέρος, ὅς ποτε δοιαῖς
 πήξατο θαρσαλέως ἐπὶ κίοισι τρισσάκι δοιάς » (στ. 392 - 393).

νες⁽⁴⁸⁾, ὑποστηρίζοντες ἐπιστύλιον τοῦ αὐτοῦ μετάλλου, ἐφ' οὗ⁽⁴⁹⁾, ἐκατέρωθεν εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, ἦσαν κεχαραγμένοι, ἐντὸς πολλῶν ἐλλειψοειδῶν περιφερειῶν⁽⁵⁰⁾, μορφαὶ Ἀγγέλων κλινόντων τὴν κεφαλὴν τῷ Σωτῆρι, εἰκόνες τῶν Προφητῶν καὶ τῶν Ἀποστόλων, ὡς καὶ ὁμοίωμα τῆς Θεο-

Σχ. 256. Ἀπόπειρα παραπλησίας ἀποκαταστάσεως τῶν Κυκλίδων τοῦ Βήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Κλίμαξ=1/10.

τόκου. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τοῦ ἐπιστυλίου καὶ πρὸς τὸ ἀνώτερον αὐτοῦ μέρος ὑπῆρχεν ἐντὸς ἀσπιδοειδοῦς περιφερείας τὸ σταυροειδὲς μονόγραμμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας.

Ἄνωθεν πάλιν τοῦ ἐπιστυλίου ἐξετείνεται στενὴ δίοδος διὰ τὸν νεωκόρον, ὅπου, καὶ δὴ ἔμ-

Εἶτα περιγράφων τὰ ἑπτὰ παράθυρα τῶν πλαγίων μεγάλων τοῦ ναοῦ ἀψίδων, ἄνωθεν τῶν ὁποίων ἐξετυλίσσεται μεγίστη θύ-
ρίς, λέγει ὅτι ὁ τοίχος λέλαμπε

..... « τετράκι δοιαῖς
πληοιφαῖς θυρίδεσιν » (στ. 536-537).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν δῆθεν « στενότητα τοῦ βήματος » δύναμαι νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ βῆμα τοῦ ἐν Βενετίᾳ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, καίτοι πολλῶ στενότερον τοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἔχει μόνοντοῦτο ὁκτὼ κίονας.

(48) Τὸ ἔρκος τῆς νέας ἐκκλησίας ΚΠ. τοῦ Μακεδόνα περιέβαλε, κατὰ τὸν Φώτιον, « ἄργυρος..... περὶ τὰς πυλίδας καὶ στυλίδας τοῦ θυσιαστηρίου » (*Ἐκφρασις τῆς Νέας Ἐκκλ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 198). Ἴδε ὡσαύτως σ. 82, σημ. 24. Ἐν Τορκέλλῳ αἱ κυκλίδες ἀποτελοῦνται ἐξ ἑξ κορινθιακῶν κιόνων, ὑποστηρίζοντων ἐπιστύλιον, ἐχόντων δ' ἀναμεταξὺ αὐτῶν πλαίσια διάτορα, ὡς τὰ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου Ῥαβέννης. Τέσσαρες δὲ κίονες ἀπαντῶσιν ἐν τε ναοῖς καὶ κρύπταις τῶν μονῶν Στειρίου (Φωκίδος), καὶ ἀναμεταξὺ αὐτῶν ἐκτείνονται ἀνάγλυφοι πλάκες. Λεῖψανα τέλος τῶν δρυφάκτων τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ Θεοτόκου τῆς Διακονίσης, ἐν ᾧ κίονες στενοὶ ὑπεστήριζον ἀνάγλυφον ἐπιστύλιον, ἀνεκάλυψε τῷ 1880 ὁ κ. Ἐδουῖνος Φρέσφιελδ (*Notes on the Church..... of the Kalenders*, ἐν *Archaeologia*, τ. νε', σ. 435-436 καὶ πίνακες).

(49) « Οἱ ἐπὶ [κίουσιν] » (στ. 691). Ὅθεν καὶ εἰκάζω ὅτι αἱ εἰκόνες ἦσαν ἄνωθεν τῶν κιόνων, ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν κιόνων, ὡς ὑπέθεσαν οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων « Upon them (the columns) the tool has formed..... circles » (*S. Soph.*, σ. 47), διότι τότε ἡ ἐν τῷ μέσῳ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ θὰ ἦτο κεχαραγμένη ἐπὶ τοῦ κενοῦ τῆς ἁγίας πύλης!

(50) « Ὁξυτέρους κύκλιοι..... δίσκους » (στ. 692), δηλαδὴ ἐλλείψεις, ὅπερ οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων μεταφράζουσι « dazzling circles » (*S. Soph.*, σ. 47), ἥτοι « στιλπνοὺς κύκλους »! Τοιαῦτα δυσεξήγητα λάθη ἀπαντῶσι συχνότατα, ὡς εἶδομεν, ἐν τῇ ἀγγλικῇ ἐκείνῃ μεταφράσει τοῦ Ἑλληνος ποιητοῦ.

προσθεν τῆς ὁποίας ὑψοῦντο πολυκάνδηλα δεινρόμορφα, κυπαρίσσοις παρεμφερῇ, ἀνάλογα τοῖς τοῦ ἁμβωνος, ἔχοντα δέ, ἀντὶ ῥιζῶν, ἀργυροῦς ὑφ' ἑαυτὰ κρατῆρας, ἐνῶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν ὑπῆρχε ὀταυρὸς φωτοβόλος, μέγάλων, ὡς ἔοικε, διαστάσεων.

Τὸ σχ. 256 παριστᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν κιγκλίδων ἀποκατάστασιν, συμφώνως τῇ ἐρμηνείᾳ μου τῆς περιγραφῆς τοῦ Σιλεντιαρίου.

Φρονῶ ὅτι τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπερβαίνει τὰ 6^μ.6, ἢ 21^β ὑπὲρ τὸ τοῦ ναοῦ ἔδαφος, διότι ἄνωθεν τοῦ σημείου τούτου ἢ τῶν πεσσῶν ὀρθομαρμαρῶσις διεσώθη ἀκραιφνῆς, μὴ παρουσιάζουσα ἵχνη ἐρείσματος θριγκοῦ. Ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ὀλικὸν τοῦ ἔρκους ὕψος θὰ ἐξισοῦτο δυσκολώτατα τῇ χθαμαλότητι τῆς ἀνωτέρας τῆς ὀπισθεν κόγχης κρηπίδος (3^μ.4, ἢ 11^β), χωρὶς νὰ δίδῃ εὐτελεῖ πάντως εἰς τὸ σύνολον ἄποψιν. Τῶν δὲ τριῶν θυρῶν διαιρουσῶν εἰς τέσσαρα μέρη τὸν τοῖχον τοῦ ἔρκους, ἐκάστη τῶν διαιρέσεων τούτων ἔπρεπε, κατὰ τὸ ἔξοχον βυζαντινὸν πνεῦμα, νὰ κοσμηθῇ δι' ἀρτίου μὲν ἀριθμοῦ κιονίων, ἱσοπαχέων ἴσως ἀπὸ ἄνω ἕως κάτω, περισσοῦ δὲ ἀριθμοῦ μεσουστύλιων⁽⁵¹⁾.

Ἐκ τούτων πάντων καταφαίνεται ἐναργῶς ὅτι αἱ κιγκλίδες ἀπετέλουν θριγκὸν σχετικῶς πολλῷ χθαμαλώτερον τοῦ νῦν εἰκονοστασίου.

Βενιαμὶν ὁ Τουδέλης, ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν ΚΠ. περὶ τὰ 1171, παρετήρησεν ὅτι «ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ τούτου ὑπάρχουσι κίονες χρυσοῖ τε καὶ ἀργυροῖ, καὶ ἀναρίθμητα μανουάλια τῶν αὐτῶν μετάλλων»⁽⁵²⁾. Ὁ δὲ τῆς Νοβγορόδης χρονογράφος μνημονεύει τῷ 1204 τῶν «δώδεκα ἀργυρῶν κιόνων» τοῦ ἔρκους⁽⁵³⁾. Ὁ δὲ Ἀνώνυμος ἀναφέρει «πολυκάνδηλα βοτρυδία τοῦ βήματος ὀλόχρυσα»⁽⁵⁴⁾, ἐξ οὗ προκύπτει ἴσως ὅτι μέρος τοῦ ἀργύρου τοῦ θριγκοῦ ἦτο ἐπίχρυσον μετὰ τὴν ἰ' ἑκατονταετηρίδα. Ὁ κ. Θ. Ν. Σεβαστόπουλος ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ χρύσωμα ἔχει τὸ πλεονέκτημα τοῦ ἐμποδίζει τὴν ὀξειδωσιν τοῦ ἀργύρου. Αἱ δ' ἐπὶ τῶν κιόνων εἰκόνες ἦσαν βεβαίως περικαλλέσταται⁽⁵⁵⁾.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ ἐπιστύλιον σταύρωσιν δέον νὰ εἰπωμεν ὅτι αὕτη εἶχε, κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών, τὴν ἐξῆς συμβολικὴν σημασίαν «Ὑπεράνω τῶν διαστύλων ὁ κοσμήτης συνέχων, τὸν σύνδεσμον δηλῶν τῆς ἀγάπης, καὶ τὴν ἐν Χριστῷ ἔνωσιν, τῶν ἐκ τῆς γῆς ἀγίων μετὰ τῶν ἄνω»⁽⁵⁶⁾. Γερμανὸς δ' ὁ Πατριάρχης ἐξηγεῖ ὅτι «κοσμήτης ἐστὶ κατὰ τὸ νομικὸν καὶ ἅγιον κόσμιον, ἐμφαίνον τοῦ σταυρωθέντος Χριστοῦ τὸ ἐκσφράγισμα, διὰ τοῦ σταυροῦ κοσμοῦμενον»⁽⁵⁷⁾.

(51) Τὸ ἔρκος τοῦ χοροῦ τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀγίου Μάρκου παρέχει τὸ κατ' ἐμὲ ἀναμφιλόγως ἰδέαν τινὰ τῆς ὄψεως τῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας κιγκλίδων. Σύγκριται δ' ἐκ τοῖχου μονοθύρου ἐφ' οὗ ἐδράζονται ὁκτὼ κίονες, ὑποστηρίζοντες περικαλλὲς ἐπιστύλιον.

(52) *Voyage de Rabbi Benjamin*, κατὰ μετάφρασιν Βαρατιέρου, ἐν Ἀμστελλοδάμῳ, 1734, σ. 46-47.

(53) Χόπφ, *Chron. Gr.-Rom.*, σ. 97.

(54) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρ. δ', σ. 76.

(55) Τὰς ἀναλόγους εἰκόνας τῆς ἐν ΚΠ. μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (13^ο αἰών) εἶδεν ὁ Συρόπουλος τῷ 1439 ἐν τῷ Ἀγίῳ Μάρκῳ Βενετίας «τῇ αἴγλῃ τοῦ χρυσοῦ μαρμαριούσας, καὶ τῷ πλήθει τῶν πολυτίμων λίθων καὶ τῷ μεγέθει καὶ τῷ κάλλει τῶν μαργάρων καὶ τῇ τῆς τέχνης φιλοτιμίᾳ καὶ ποικιλίᾳ τοὺς θεατὰς καταπληγούσας. . . . εἰ οὖν τὰ τῆς μονῆς ταύτης τοιαῦτα, σκοπεῖν χρὴ ὁποῖαν εἶχον ἂν ὑπερβολὴν τὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἐν τε τῇ λαμπρότητι τῆς ὕλης καὶ τῇ τοῦ τιμήματος ὑπερβολῇ» (*Περὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου*, βιβλ. δ', 16, ἐν Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 554-555). Ἐπειδὴ δὲ ὁ Συρόπουλος λέγει ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται «εἰς μᾶς μεγίστης εἰκόνης συνετέθησαν σχῆμα», εἰκάζω ὅτι εἶνε αἱ τῆς λεγομένης pala d'oro.

(56) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

(57) Ἐκκλ. *Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 389. Ὁ ἀνάλογος σταυρὸς τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀγίου Μάρκου φέρει τὰ ἐμβλήματα τῶν Εὐαγγελιστῶν εἰς τὰ ἄκρα.

Φαίνεται δὲ βέβαιον ὅτι ἐπὶ τῶν θυροφύλλων τῶν τοῦ ἔρκους πυλῶν ἦσαν ἐμπεπαρμένοι σταυροί, διότι, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, τῇ ἐορτῇ τῆς Πεντηκοστῆς, τοῦ αὐτοκράτορος εἰσερχομένου εἰς τὸ βῆμα, «ἴστανται μητροπολίται κατέχοντες τὰ ἅγια θυρία, καὶ ἐπινευσάντων αὐτὰ πρὸς τὸν βασιλέα μικρόν, φιλεῖ ὁ βασιλεὺς τοὺς ἐπ' αὐταῖς⁽⁵⁸⁾ πεπαρμένους σταυροὺς, καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ θυσιαστήριον»⁽⁵⁹⁾.

Αἱ κιγκλίδες εἶχον ἴσως καὶ κηροπήγια· «Οἱ δεσπότες ἀπερχόμενοι διὰ τῆς σωλέας», γράφει ὁ αὐτὸς ἱστορικός, «ἴστανται ἔξω τῶν ἁγίων θυρῶν, ὁ μὲν πρῶτος δεσπότης δεξιᾷ, ὁ δὲ δεύτερος ἀριστερᾷ, τιθέντες τὰς τούτων λαμπάδας ἐν τοῖς στήθεσι τῶν ἁγίων θυρῶν»⁽⁶⁰⁾.

Κατὰ τινὰ συγγραφέα τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Κομπεφίσσιος, μία τῶν ἁγίων πυλῶν ὠνομάζετο δῆθεν «Ἀρμενίων Πύλη»⁽⁶¹⁾, ἀλλ' ὁ ἡμέτερος Βυζάντιος δικαίως, νομίζω, ἀμφιβάλλει περὶ τούτου⁽⁶²⁾.

Τὸ δεύτερον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔρκος κατεστράφη τῷ 1204 ὑπὸ τῶν Λατίνων. Νικήτας ὁ Χωνιάτης ἀναφέρει «τὸ δοκίμιον ἀργύριον ὃ τὸν τοῦ βήματος θριγκὸν περιήμπισχε» ὡς ἀρπαγὲν ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων⁽⁶³⁾, ἐγκαταλειψάντων οὕτως ἀπλῶς τὸν γυμνὸν τῶν κιγκλίδων σκελετόν.

Αἱ τρίται Κιγκλίδες (1261-1346). — Ἐπὶ τῇ ἀνακτίσει τῆς πόλεως Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος τὸ «βῆμα βασιλικοῖς ἐξόδοις ἀνφοδοῦμαι»⁽⁶⁴⁾, κατὰ τὸν Παχυμέρη, ἀλλὰ στεροῦμεθα περιγραφῆς τοῦ τρίτου ἔρκους, τὸ ὁποῖον κατασυνετρίβη ἐπὶ τῇ μεγίστῃ τοῦ 1346 συμφορᾷ.

Αἱ τέταρται Κιγκλίδες (1347-1453). — Τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ ἐφ' οὗ θριγκοῦ ἀνέλαβεν ἡδὴ τῷ 1346 ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα, χήρα Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Νεωτέρου⁽⁶⁵⁾, ἣτις φαίνεται μάλιστα καὶ περατώσασα αὐτήν. Περιγραφὴν τοῦ τελευταίου ἔρκους δὲν ἔχομεν, ἀλλ' εἰκάζω ὅτι θὰ ὁμοιάζε πρὸς τὸ ἡμέτερον εἰκονοστάσιον πολλῷ περισσότερον τῶν ἀρχικῶν κιγκλίδων. Σήμερον εἰς τὸ ὕψος 6^μ.6 ἢ 21^{β"} ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῶν ἐφ' οὗ μικρῶν πεσσῶν φέρει ἐγκοπὴν, ἀνταποκρινομένην, τὸ κατ' ἐμέ, εἰς τὸ ὕψος τοῦ τελευταίου θριγκοῦ. Συμμετῶν δ' ὁ Θεσσαλονίκης παρατηρεῖ περὶ τῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, φαίνεται, θριγκῶν ὅτι «μέσος μὲν ἔστι διὰ τῶν ἱερῶν εἰκόνων ὁ Σωτὴρ, ἐκατέρωθεν δέ, ἡ Μήτηρ τε⁽⁶⁶⁾ καὶ ὁ Βαπτιστὴς⁽⁶⁷⁾, ἅγγελοί τε καὶ ἀπόστολοι, καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἁγίων»⁽⁶⁸⁾.

Ὅμιλῶν δὲ περὶ τῶν εἰκονοστασίων ἡ τέμπλων τῶν ἐν ΚΠ. ὀρθοδόξων ναῶν τοῦ 15^{οῦ} αἰῶνος, ὁ Γρελῶτος ἔλεγεν ὅτι «ἀναμεταξὺ τῆς κεντρικῆς πύλης καὶ τῶν ἄλλων ὑπάρχουσιν αἱ εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου, καὶ ἄνωθεν τῶν τριῶν τούτων πυλῶν εὐρίσκονται αἱ μορφαὶ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων»⁽⁶⁹⁾.

⁽⁵⁸⁾ Ἀντὶ «αὐτοῖς». Ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν «ἁγίων θυρῶν», οὐχὶ «θυρίων», μικρόν τι ἀνωτέρω.

⁽⁵⁹⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 64-65.

⁽⁶⁰⁾ *Αὐτόθι*, σ. 16-17.

⁽⁶¹⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 71.

⁽⁶²⁾ *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 489 καὶ 501.

⁽⁶³⁾ *Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 758.

⁽⁶⁴⁾ *Μιχ. Παλαιολ.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 172-173.

⁽⁶⁵⁾ Καντακουζηνοῦ *Ἱστορ.* δ', ἔκδ. Βόννης, τ. γ', σ. 30.

⁽⁶⁶⁾ Ἀριστερόθεν, ἥτοι πρὸς βορρᾶν.

⁽⁶⁷⁾ Δεξιόθεν, ἥτοι πρὸς νότον.

⁽⁶⁸⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

⁽⁶⁹⁾ *Voy. de Const.*, σ. 116.

Ὁ τόπος τῆς Ἀγάπης. — Εὐθύς μετὰ τὴν ἐκφώνησιν τοῦ διακόνου, « Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους, ἵνα ἐν ὁμονοίᾳ ὁμολογήσωμεν », ἦτο συνήθεια, ὡς γνωστόν, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ νὰ ἀσπάζεται ὁ αὐτοκράτωρ τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς κυριωτέρους κληρικούς, νὰ προσκυνῇται δ' ὑπὸ τῶν μαγίστρων, πατρικίων, στρατηγῶν καὶ ἄλλων λαϊκῶν. Ἐν ταύτῃ δ' ἡσπάζοντο ὡσαύτως οἱ ἄνδρες τοὺς ἄνδρας καὶ αἱ γυναῖκες τὰς γυναῖκας. Ὁ τόπος ὅπου ὁ αὐτοκράτωρ ἡσπάζετο τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς πρωτεύοντας τοῦ κλήρου ἦτο ἔξωθεν τῆς μεσημβρινῆς τοῦ βήματος πύλης, ἔνθα ὑπῆρχε καὶ ἀντιμίσιον, ὃ δὲ τόπος ὅπου ἡσπάζετο τὴν σύγκλητον εὕρισκετο μικρὸν κατωτέρω τῶν βαθμίδων. Ἐπὶ μεγάλη δ' ἑορτῇ οἱ αὐτοκράτορες ἐξήρχοντο, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, « εἰς τὴν ἀγάπην, καὶ ἐν τῷ δεξιῷ μέρει τοῦ βήματος πρὸς τὸ μητατώριον ἵσταται ὁ πατριάρχης ἔνδον τῶν κιγκλίδων, καὶ ἐν πρώτοις οἱ δεσπότες ἀσπάζονται τὸν πατριάρχην ἱστάμενον ἔξω τῶν κιγκλίδων, καὶ μετ' ἐκεῖνον τὸν τε σύγκλητον καὶ τοὺς μητροπολίτας καὶ ἀρχιεπισκόπους καὶ τὸν πρωτοπαππᾶν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἄρχοντας τοῦ πατριάρχου εἰσάγονται δὲ οὗτοι πάντες οἱ τοὺς δεσπότες ἀσπαζόμενοι διὰ χειρὸς τοῦ ῥεφερενδαρίου, καὶ εἶθ' οὕτως ἀσπάζονται πάλιν τὸν πατριάρχην, καὶ ἵστανται ὑποκάτω ὀλίγον τῶν κιγκλίδων, καὶ ἀσπάζονται τοὺς τῆς συγκλήτου πάντας· πάντες γὰρ οὗτοι διὰ χειρὸς τοῦ τῆς καταστάσεως εἰσάγονται » (70). Τῇ δὲ ἑορτῇ τῆς Πεντηκοστῆς, « τοῦ καιροῦ τῆς θείας ἀγάπης ἐγγίσαντος, δηλοῖ ὁ τῆς καταστάσεως τῷ πραιποσίτῳ, κάκεῖνος τῷ βασιλεῖ, ὃ δὲ βασιλεὺς ἐξέρχεται, καὶ δηριγευόμενος ὑπὸ τῶν προειρημένων, τουτέστι τῶν ἀρχόντων τοῦ κουβουκλείου πατρικίων τε καὶ στρατηγῶν, μετὰ καὶ τῆς συγκλήτου ἀπέρχεται, καὶ ἵσταται ἐν τῷ δεξιῷ μέρει τοῦ θυσιαστηρίου, ἐπακουμβίζων τῷ καγκέλλῳ ἐν τῷ ἀντιμίσῳ τῆς πλαγίας, καὶ ἐκεῖσε δίδωσιν ὁ βασιλεὺς ἀγάπην τῷ τε πατριάρχῃ, μητροπολίταις τε καὶ ἐπισκόποις, ἄρχουσὶ τε τῆς ἐκκλησίας, καὶ πᾶσι τοῖς ἐξ ἔθους, καὶ εἶθ' οὕτως προσκυνήσαντες ἀλλήλους ὃ, τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, κατέρχεται ὁ βασιλεὺς καὶ ἵσταται, ἔνθα εἴθισται αὐτὸν διδόναι τὴν ἀγάπην καθ' ἐκάστην προέλευσιν. καὶ εἰσέρχονται ἐν ἐνὶ βήλῳ μάγιστροί τε καὶ πατρίκιοι καὶ στρατηγοί, μετὰ καὶ δομεστίκων, καὶ οἱ τὰ πρῶτα ὀφφίκια κατέχοντες δῆμαρχοί τε καὶ ὁ τῆς καταστάσεως, ἅπαντες δὲ οἱ προειρημένοι εἰσερχόμενοι πρὸς τὸ ἀσπάσασθαι τὸν βασιλέα προσκυνοῦσι, μὴ πίπτοντες διὰ τὴν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἀπερχόμενος ἕκαστος κατὰ τάξιν, δίδωσι τὴν ἀγάπην τῷ βασιλεῖ. καὶ εἶθ' οὕτως ἅπαντες ἵστανται ἐν ταῖς τάξεσιν αὐτῶν, καὶ προσκυνοῦσιν ἀμφοτέρω ἀλλήλους ὃ, τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, καὶ ἀπέρχεται ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ μητατωρίῳ » (71).

Τὸ Ἀντιμίσιον τῆς νοτίου Θύρας καὶ ἡ ἐκεῖ διδομένη τῷ. Αὐτοκράτορι, πατρικίοις, κλπ. κοινωνία. — Φρονεῖται συνήθως ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἐκοινωνεῖ πάντοτε ἐντὸς τοῦ ἁγίου βήματος, ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης, ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον εἶνε μέγα λάθος, διότι ἡ ἐν τῷ ἀδύτῳ κοινωνία ἐγένετο μόνον ἐπὶ τῇ χρίσει καὶ στέψει αὐτοῦ. Ἡ συνήθης τοῦ δεσπότη μετὰληψις ἐτελεῖτο ἔξωθεν τῆς νοτίας τῶν κιγκλίδων θύρας, ὅπου ἐτίθετο τράπεζα μετ' ἀντιμηνσίου, ἥστινος προηγεῖτο κρηπὶς ἢ πούλιτον, ἔνθα ἀνερχόμενος ὁ κρατῶν, ἐκοινωνεῖ τῶν θείων δώρων ἐκ τῶν τοῦ πατριάρχου χειρῶν. « Ὁ βασιλεὺς δὲ ἔνδον τοῦ βήματος κοινωνεῖ », κατὰ τὸν Συμεών, « κατ' αὐτὸν καὶ μόνον τὸν καιρὸν τῆς χρίσεως καὶ ἀναγορεύσεως· πλὴν μετὰ τοὺς διακόνους, καὶ ὡς παρὰ

(70) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 17.

(71) *Αὐτόθι*, σ. 65-66. Ἴδε καὶ σ. 134 τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Β'. ΤΟ ΚΥΡΙΩΣ ΒΗΜΑ

Τὸ κατ' ἐξοχὴν Βῆμα. — Ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐρρέθη ὅτι τὸ βῆμα ἐξετείνεται ἀπὸ τοῦ ἔρκους ἄχρι τοῦ βυθοῦ τῆς κόγχης. Προκύπτει ὁμως ἐκ τῶν γραφομένων τοῦ Πορφυρογεννήτου ὅτι, κατὰ τὴν ι' τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδα, βῆμα ἐκαλεῖτο ἰδίως μόνον ὁ τὴν ἀγίαν τραπέζαν φέρων ὀρθογώνιος χώρος, τὸν ὁποῖον ὀρίζουσιν οἱ ἐκατέρωθεν πεσσοὶ πρὸς τε ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν, αἱ κιγκλίδες πρὸς δυσμὰς, καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ὀπισθεν κυλινδρικῆς ἐπιφανείας πρὸς ἀνατολάς. Ἐπομένως, ἐκ τῆς ἀγίας τραπέζης, καὶ «διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ αὐτοῦ ἀγίου βήματος εἰσέρχονται οἱ δεσπότες μετὰ τοῦ πατριάρχου εἰς τὸ κυκλιν» ⁽⁸¹⁾, ἐξ οὗ ἀποβαίνει ἐναργέστατον ὅτι τὸ κυρίως βῆμα ἐχωρίζετο τρόπον τινὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὴν συνθρόνου.

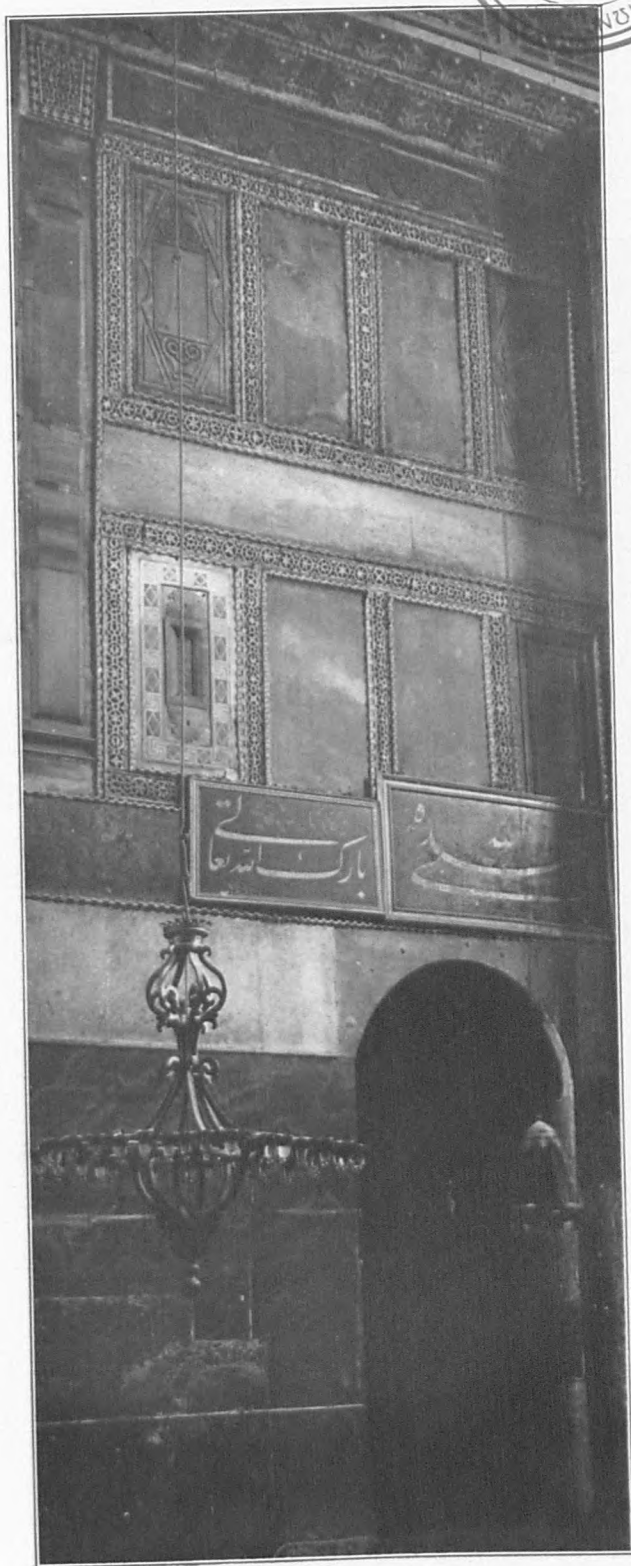
Ἑκτασις τοῦ κυρίως Βήματος. — Αἱ διαστάσεις τοῦ οὕτως ὀρισθέντος χώρου ἦσαν 14^μ.48 [47^{βπ}] μήκους ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον καὶ 4^μ.7 ἢ 15^{βπ} πλάτους ἀπὸ τῶν κιγκλίδων ἄχρι τῆς ἐξέχουσης τοῦ ἡμικυκλίου κρηπίδος.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Τὰς πλευρὰς τῶν πεσσῶν κοσμοῦσιν εἰσέτι οἱ σπανιώτατοι, κατὰ τὸ σύνηθες, λίθοι, ὧν οἱ πίνακες ν' καὶ να' παρέχουσι τὰς φωτογραφικὰς θέας. Ἄλλ' ἡ θαυμασία ἐκείνη ὀρθομαρμάρωσις δὲν διεσώθη ἀκραιφνῆς ἄχρις ἐδάφους, ἐκλιποῦσα ὀλοτελῶς σχεδὸν παρὰ τὸ σήμερον ὀρώμενον ὀθωμανικὸν δάπεδον, ἕως 5^μ.25 περίπου ὕψους ἄνωθεν τοῦ ἐδάφους τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὰ δὲ καθ' ἕκαστα τῶν μαρμάρων ἔχουσιν ὧδε.

Α'. Ὁρθομαρμάρωσις τοῦ Βήματος ἄχρι τῆς τοῦ Ὑπερώου κορωνίδος.

	Ὑψος		
α'. Ζῶναι καταστραφέντων λίθων, ἀντικατασταθέντων δ' ἐν μέρει διὰ λευκῶν μαρμάρων, βαφέντων εἰς ἀπομίμησιν ἀλαβαστρίτου καὶ μολοσσικοῦ λίθου.	5 ^μ .25	ἢ 16 ^{βπ}	8 ^δ
β'. Ταινία κυματοειδῆς λευκοῦ μαρμαροῦ.	0.05	0	2
γ'. Ζώνη μολοσσικοῦ λίθου	0.70	2	3
δ'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς β'.	0.05	0	2
Ἄνωθεν τοῦ ὕψους τούτου ἡ ὀρθομαρμάρωσις σύγκειται ἐκ παραστάτου πορφυρίτου, ὑψουμένου ἐπὶ τοῦ ἐσπερίου τῶν πεσσῶν μέρους, στεφομένου δὲ ὁμοιώματι τραπεζοειδοῦς κιονοκράνου λίθου λευκοῦ, ἐν ᾧ ἐγλύφθησαν φύλλα ἀκάνθου, καὶ ἔχοντος πρὸς ἀνατολάς ὀκτὼ πλαίσια εἰς δύο διηρημένα σειράς·			
ε'. Στεφάνη διάτορος, παρουσιάζουσα ἀλληλουχίαν κυκλίσκων καὶ φύλλων ἀκάνθου, ἐκ προκοννησίου λίθου (σχ. 203)	0.20	0	8
ς'. Ταινία ὡς β' καὶ δ'.	0.05	0	2

⁽⁸¹⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15.

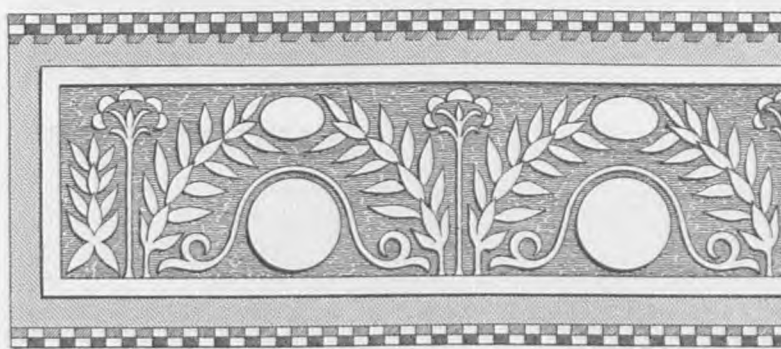
Η ΑΧΡΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΟΡΩΝΙΑΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

	Υψος			
ζ'. Τέσσαρα κάθετα πλαίσια, ὧν τὰ μεσαῖα ἀπλᾶ, πορφυρίτου, ἐνῶ τὰ τῶν ἄκρων ὑποκιτρίνου λίθου, φέροντα ἐν τῷ μέσῳ βαθέως κεχαραγμένον ὀρθογώνιον πορφυρίτου· τούτων δὲ τὸ δυτικώτερον κοσμεῖται καὶ διὰ μαιάνδρου, ῥόμβων, καὶ κύκλων πρασινωπῶν	1 ^μ .90	ἦ	6 ^{βπ}	0 ^δ
η'. Ταινία, ὡς β', δ' καὶ ζ'	0.05		0	2
θ'. Στεφάνη διάτορος, ὡς ε'	0.20		0	8
ι'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ' καὶ η'	0.05		0	2
ια'. Ζώνη φαιοῦ λίθου	0.70		2	3
ιβ'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ', η' καὶ ι'	0.05		0	2
ιγ'. Στεφάνη, ὡς ε' καὶ θ'	0.20		0	8
ιδ'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ', η', ι' καὶ ιβ'	0.05		0	2
ιε'. Δευτέρα τάξις πλαισίων, μειζόνων τῶν κάτωθεν, ὧν τὰ μεσαῖα ὡσαύτως ἀπλᾶ, πορφυρίτου λίθου, ἐνῶ τὰ τῶν ἄκρων μαρμάρου βαθυπρασίνου μετὰ σχεδίων ἀναγλύφων, περιστοιχιζόντων ὀρθογώνιον ἢ ἑλλειψοειδῆ κεντρικὴν ἐπιφάνειαν πορφυρίτου	2.18		7	0
ις'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ', η', ι', ιβ' καὶ ιδ'	0.05		0	2
ιζ'. Στεφάνη, ὡς ε', θ' καὶ ιγ'	0.20		0	8
ιη'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ', η', ι', ιβ', ιδ' καὶ ις'	0.05		0	2
ιθ'. Ζώνη, ἐφ' ἧς παρατηροῦνται ἐν ἀναγλύφῳ πέντε κύκλοι καὶ περιπεπλεγμένοι κλάδοι ἐπὶ ἐδάφους βαθυπρασίνου	0.77		2	6
κ'. Ταινία, ὡς β', δ', ζ', η', ι', ιβ', ιδ', ις' καὶ ιη'	0.05		0	2
Παραπλήσιον ὀλικὸν ὕψος = 12 ^μ .8 ± ἢ 41 ^{βπ} ±.				

Αἱ πρὸς δυσμὰς ἀπομιμήσεις παραστάδων ἔχουσιν 6^μ.7 ἢ 22^{βπ} σχεδὸν ὀλικοῦ ὕψους, καὶ τὸ πλάτος αὐτῶν ἕξισοῦται 0^μ.67 ἢ 2^{βπ} 2^δ. Ὁ δὲ κορμὸς αὐτῶν διαιρεῖται εἰς τέσσαρα μέρη, εἰς δύο δηλονότι τετράγωνα καὶ δύο ὀρθογώνια. Πρὸς τὴν βάσιν δ' αὐτῶν, 6^μ.6 ἢ 21^{βπ} ὑπὲρ τὸ

Ε. Μ. Α

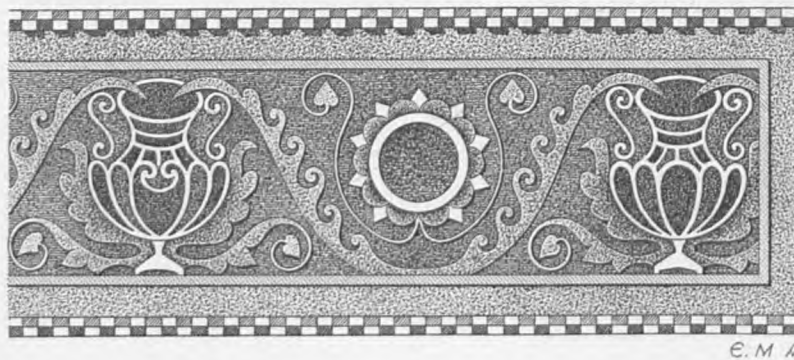
Σχ. 257. Διάζωμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Βήματος
ὑπὸ τὴν τοῦ Ὑπερώου κορωνίδα. Κλίμαξ = $\frac{1}{20}$.

γενικὸν ἔδαφος, ὑπάρχει ἐγκοπὴ ὀριζόντιος, ὅπου ἐνδεχόμενον νὰ προσηρεῖδετο τὸ ἀνώτατον πάντως μέρος τοῦ τῶν κιγκλίδων ἐπιστυλίου (πίναξ ν'). Κατ' ἐμὴν γνώμην, τὸ ἄνωθεν ὁμοίωμα κιονοκράνου θὰ ἦτο κεχρυσωμένον, ὡς καὶ αἱ τε ζεύξεις καὶ στεφάναι τῆς ὀρθομαρμαρώσεως.

Τὰ σχέδια τοῦ ὑπὸ τὴν τοῦ Ὑπερώου κορωνίδα διαζώματος παριστᾷ τὸ σχ. 257.

Β'. Ὁρθομαρμάρωσις τοῦ Βήματος ἀπὸ τῆς α' ἄχρι τῆς β' κορωνίδος.

	Υψος			
		ἦ	4 ^{βπ}	0 ^δ
α'. Βάσις λευκοκίτρινου λίθου μετὰ πορφυρῶν φλεβῶν	1 ^μ .25			
β'. Σκυταλὶς λευκοῦ λίθου	0.05		0	2
γ'. Ζώνη πρασίνου θεσσαλικοῦ λίθου	0.94		3	0
δ'. Ταινία κυματοειδῆς λευκοῦ λίθου	0.05		0	2
ε'. Πλάκες κάθετοι φαιοῦ λίθου, ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος τοῦ πεσσοῦ, πρὸς δυσμὰς τῶν ὁποίων παρατηρεῖται μέγας ὀρθογώνιος πορφυρίτης, 2 ^μ .04 ἢ 6 ^{βπ} 6 ^δ ὕψους, ἐστεφανωμένος ἀλαβάστρῳ, καὶ μετὰ ἀναγλύφων σχεδίων καὶ κεντρικοῦ χώρου πρὸς ἀναστήλωσιν εἰκόνης.	2.91		9	4
ς'. Ταινία, ὡς δ'	0.05		0	2
ζ'. Ζώνη ἀλαβαστρίτου	0.88		2	10
η'. Ταινία, ὡς δ' καὶ ς'	0.05		0	2
θ'. Τέσσαρα κάθετα πλαίσια, ἀνὰ δύο διατεθειμένα, διηρημένα δὲ πλακὶ πορφυρίτου. Τούτων τὰ δύο ἀνατολικά παρουσιάζουσι διὰ πορφυρίτου, λευκοῦ, καὶ πρασίνου λίθου, εὐρύθμους ῥόμβους, ἐσωκλείοντας πράσινον κύκλον· τὸ ἑῷον τῶν πρὸς δυσμὰς εἶνε ἀνάλογον τοῖς προηγουμένοις, καίπερ ἀπλούστερον, ἀλλὰ τὸ δυτικὸν δεικνύει ἐλλειψοειδῆ κεντρικὸν ῥόμβον πορφυρίτου ἐπὶ βαθυπρασίνου ἐδάφους, σὺν λευκῷ στεφάνῳ μαιάνδρου	2.04		6	6
ι'. Ταινία ὡς δ', ς' καὶ η'	0.05		0	2
ια'. Ζώνη, συγκειμένη ἐκ λευκοῦ, πορφυροῦ καὶ βαθυπρασίνου λίθου, παριστάνουσα δὲ πέντε ὥραϊα ποτήρια ἢ ἀγγεῖα, ἐναλλάσσοντα, ἐν μέσῳ, ἄλλων κοσμημάτων, μετὰ τεσσάρων δίσκων πορφυρίτου	0.73		2	4
ιβ'. Ταινία, ὡς δ', ς', η' καὶ ι'	0.05		0	2
Ὅλικὸν ὕψος =	9 ^μ .05	ἦ	29 ^{βπ}	0 ^δ .

Ε. Μ. Α

Σχ. 258. Διάζωμα τῶν τοῦ Βήματος μαρμάρων ὑπὸ τὴν δευτέραν κορωνίδα. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$ ο'.

Τὸ σχ. 258 δεικνύει τὸ ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν κορωνίδα διάζωμα τῆς ὀρθομαρμάρωσεως τοῦ

ΝΑ΄

Η ΕΝ ΤΩΙ ΥΨΕΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΓΩΝ ΟΡΘΟΜΑΡΜΑΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

βήματος, μετὰ τῶν περικαλλῶν αὐτοῦ ἀγγείων⁽⁸²⁾ καὶ φύλλων κισσοῦ. Αἱ δὲ ζεύξεις τῶν λίθων θὰ ἦσαν βεβαίως καὶ ἐνταῦθα κεχρυσωμένα.

Εἰκόνες θυσιαῶν. — Ἐπὶ τῶν πλευρῶν δὲ τῶν δύο πεσσῶν ἐνδεχόμενον νὰ ἦσαν ἀπεικονισμένοι ἐν μουσεῖῳ, καὶ δὴ πρὸς τὰ κάτω τῆς ὀρθομαρμαρώσεως μέρη, αἱ θυσίαι τοῦ Ἄβελ καὶ τοῦ Ἀβραάμ, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἀναίμακτος θυσία τοῦ Μελχισεδέκ⁽⁸³⁾.

Πιθανὰ εἰκόνες Ἰουστινιανοῦ καὶ Θεοδώρου. — Θεωρῶ δὲ πρὸς τούτοις πιθανὸν ὅτι ἐν τῷ βήματι ὑπῆρχον καὶ αἱ τῶν κτιόρων εἰκόνες⁽⁸⁴⁾, καὶ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ θὰ παρίστατο ἐκεῖ, ὡς εἴθιστο, ἀγένειος⁽⁸⁵⁾, συμφώνως τῷ ἐν τῇ κεφαλίδι τοῦ ἔργου τούτου ἀπεικονίσματι.

Ἔδαφος. — Τοῦτο θὰ ἐκοσμεῖτο, ὡς εἰκός, διὰ τῶν σπανιωτάτων λίθων, ὧν ἔχνη δυστυχῶς δὲν διεσώθησαν.

Φρέαρ. — « Ὑπάρχει ὕδωρ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ », λέγει ὁ Νοβγορόδης Ἀντώνιος, « καὶ προέρχεται ἐκ φρέατος διὰ σωλήνων ». Ὡσαύτως καὶ ὁ Στέφανος τῆς αὐτῆς πόλεως γράφει « Ἐν τῷ μεγάλῳ θυσιαστηρίῳ εὐρίσκεται τὸ μετὰ τοῦ Ἰορδάνου συγκοινωνοῦν φρέαρ », καὶ « ἡ βασιλικὴ φρουρὰ ἀνείλκυσε ἐκ τοῦ φρέατος ἀγγεῖον [ὅπερ ἡμεῖς] ἀφήκαμεν πεσεῖν εἰς τὸν Ἰορδάνην », καὶ πάλιν, « ἐν τῷ βυθῷ τοῦ φρέατος τούτου ἀπέκειτο χρυσὸς ἐν κιβωτίῳ ». Κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀντώνιον, « τὸ ὕδωρ τοῦ θυσιαστηρίου διανέμεται εἰς ὅλους πρὸς εὐλογίαν »⁽⁸⁶⁾.

Τὰς μαρτυρίας δὲ ταύτας τῶν μοναχῶν ἐπιρρῶνύει ἡ γνώμη τῶν ὀθωμανῶν ἱερέων, πληροφορησάντων με ὅτι ὑπὸ τὴν ξυλίνην τοῦ βήματος κρηπίδα, διεσώθη φρέαρ, ἡ στόμιον τῆς κινστήρης, καίπερ διαφωνούντων περὶ τῆς ἀκριβοῦς αὐτοῦ θέσεως, τῶν μὲν τοποθετούντων αὐτὸ πρὸς ἄρκτον τοῦ μεμπέρ, τῶν δὲ οὐ μακρὰν τοῦ μιχράμπ τῆς ὀπισθεν κόγχης⁽⁸⁷⁾.

Ἐλάσσονες Τράπεζαι. — « Τραπεζας δὲ τέσσαρας τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ ἔστησεν ἐπὶ τοὺς κίονας », λέγει ὁ Ἀνώνυμος περὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, « καὶ αὐτοὺς κατεχρύσωσε »⁽⁸⁸⁾. Τούτων μία ἐνδεχόμενον νὰ ἦτο κατ' ἀρχὰς ἡ τῆς προθέσεως, τῶν δὲ ἄλλων ἡ χρῆσις φαίνεται ὑπάρξασα ἰδίᾳ

⁽⁸²⁾ Τοιαῦτα δοχεῖα ὑπάρχουσιν, ἀναμεταξύ ἄλλων, ἐπὶ τῶν πυλῶν τοῦ νάρθηκος (Α' τόμ., πίναξ λς', Α), ἐν τοῖς μωσαϊκοῖς τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ Ἀγίου Βιταλίου, ὡς καὶ ἐν τοῖς τοῦ νάρθηκος τῆς ἐν Στειρίῳ μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (Σουλτζ καὶ Βάρνσλεϋ *The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis*, πίναξ λς').

⁽⁸³⁾ « Καὶ Μελχισεδέκ βασιλεὺς Σαλήμ ἐξήνεγκεν ἄρτους καὶ οἶνον » ἦν δὲ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου » (*Γένεσις*, κεφ. ιδ', 18). Ἐν τῷ βήματι τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου, δεξιόθεν, καθορᾶται ἡ θυσία τοῦ Ἄβελ, προσφέροντος πρόβατον (« Καὶ Ἄβελ ἤνεγκε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν πρωτοτόκων τῶν προβάτων αὐτοῦ, καὶ ἀπὸ τῶν στεάτων αὐτῶν », *Γένεσις*, κεφ. δ', 4), ἔτι δὲ καὶ ἡ τοῦ Μελχισεδέκ, ἀριστερόθεν δ' ἡ τοῦ Ἀβραάμ. ἐτοίμου ἵνα θυσιάσῃ τὸν ἴδιον υἱὸν Ἰσαὰκ παρὰ τὴν δρὺν τῇ Μαμβρῇ καὶ ἔμπροσθεν τῶν τριῶν ἀνδρῶν (*Γένεσις*, κεφ. ιη' καὶ κβ'). Ἐν δὲ τῷ Ἀγίῳ Ἀπολλιναρίῳ (in Classe fuori) αἱ τρεῖς θυσίαι συνεδυσάσθησαν ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ πλασίῳ, τοῦ Μελχισεδέκ προσφέροντος ἐν μέσῳ τῆς εἰκόνος τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον.

⁽⁸⁴⁾ Ὡς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου Ῥαβέννης.

⁽⁸⁵⁾ Ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σινᾶ, ὑπὲρ τὸ βῆμα, ὁ Ἰουστινιανὸς παρίσταται πωγωνοτροφῶν (Λαβὸρδ *Voyage de l'Arabie Pétrée*, ἐν Παρισίοις, 1830, σ. 67, καὶ πίναξ μωσαϊκῶν Σινᾶ), ὅπερ δεικνύει ὅτι ὁ ὑπὲρ τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀγίας Σοφίας πύλην γονυπετῶν αὐτοκράτωρ (τόμ. Α', πίναξ λη', σ. 169) ἠδύνατο κάλλιστα νὰ εἶνε ὁ Ἰουστινιανός, οἷος ἦτο κατὰ τὰ δευτέρᾳ ἐγκαίνια, τῷ 563, ὀγδοηκοντούτης τὴν ἡλικίαν. Προςθετέον δ' ὅτι ἡ μορφὴ τῶν στοιχείων ἐν τῇ τοῦ νάρθηκος εἰκόνι ταύτῃ φαίνεται ἐπικυροῦσα τὸ τοιοῦτον συμπέρασμα.

⁽⁸⁶⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 88, 117 καὶ 89.

⁽⁸⁷⁾ Οἱ ἱερεῖς τοῦ τεμένου προσέθεσαν ὅτι τὸ φρέαρ τοῦτο ἠνεφύθη τῷ 1878 πρὸς ἀπόννηψιν καὶ ἐξαγνισμόν τοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν προσφύγων μουατζῖρ τοὺς ὁποίους ἐστέγασεν ἡ Ἀγία Σοφία ἐπὶ μακρὰς ὁδὰς ἐβδομάδας, συνετεία τοῦ μετὰ τῆς Ῥωσσίας πολέμου.

Φρέαρ ἐν τῷ μέσῳ ἀκριβῶς τοῦ βήματος ἔχει ἄχρι σήμερον ὁ ἐν ΚΠ. ναὸς τῆς Ἀγίας Εἰρήνης.

⁽⁸⁸⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74.

βοηθητική τῇ μεγάλῃ τραπέζῃ πρὸς ἐναπόθεσιν, λόγου χάριν, καθ' ὠρισμένας στιγμὰς, διαφόρων ἐπ' αὐτῶν ἀντικειμένων. Ὅτι δ' ἡ ἁγία τράπεζα ἦτο μία καὶ μόνη καταφαίνεται ἐκ τοῦ Εὐσεβίου, μνημονεύοντος τὸ «σεμνὸν... καὶ μέγα καὶ μονογενὲς θυσιαστήριον»⁽⁸⁹⁾ τῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ναῶν.

Μανουάλια. — Ὁ Ἀνώνυμος ὁμιλεῖ περὶ μανουάλιων αὐτοῦ τοῦ θυσιαστηρίου⁽⁹⁰⁾, ὃ δὲ χρονογράφος Νοβγορόδης (1204) μνημονεύει «ἀργυρῶν μανουάλιων» τοῦ βήματος, «ὧν τὸ πλῆθος ἦτο τοιοῦτον ὥστε ἀδύνατος ὑπῆρξεν ἡ ἀπαρίθμησις αὐτῶν»⁽⁹¹⁾. Ταῦτα ὅμως ἦσαν ἴσως τὰ τῆς σολέας.

Κειμήλια. — «Ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῆς Ἀγίας Σοφίας», λέγει ὁ Νοβγορόδης Ἀντώνιος (1200), «ὑπάρχει τὸ αἶμα καὶ τὸ γάλα τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος, ἅτινα δὲν συγχέονται καίπερ χυθέντα ὁμοῦ [ὡς αὐτὸς ὑπάρχει ἐκεῖ] καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ, ὡς καὶ ἡ τοῦ Ἀποστόλου Κοδράτου· αἱ κεφαλαὶ Ἑρμούλου καὶ Στρατονίκου· ἡ χεὶρ Γερμανοῦ, δι' ἧς χειροτονοῦσι τοὺς πατριάρχας· ἡ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος, ἡ παρὰ τοῦ Ἀγίου Ἑρμῶνος σταλεῖσα διὰ θαλάσσης, ἄνευ πλοίου, ἐν πρεσβείᾳ εἰς Ῥώμην, καὶ φθάσασα ἐκεῖσε ἀκραιφνής· ἡ τράπεζα ἐφ' ἧς ὁ Χριστὸς ἐδείπνησε τῇ ἁγίᾳ πέμπτῃ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ· τὰ σπάργανα τοῦ Χριστοῦ, καὶ τὰ χρυσᾶ δωροφόρα ἀγγεῖα, τὰ ὅποια προσέφερον αὐτῷ εἰς δῶρον οἱ Μάγοι καὶ ὁ μέγας δίσκος, ὃ εἰς τὴν λειτουργίαν προωρισμένος, περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ ὁποίου ἐπεμελήθη ἡ Ὁλγα τῆς Ῥωσσίας». Πάλιν, «ἐκεῖ εὐρίσκεται, ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, τὸ ἀργυροῦν ἄρμα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἑλένης, καὶ χρυσοὶ δίσκοι τῆς θείας μυσταγωγίας, κεκοσμημένοι λίθοις πολυτίμοις καὶ μαργαρίταις, ὡς καὶ διάφοροι [δίσκοι] ἀργυροῖ, χρησιμεύοντες εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς κυριακῆς καὶ τῶν ἑορτῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν»⁽⁹²⁾.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ἐν τῷ βήματι κειμηλίων πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως τῆς πόλεως. Μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Στρατηγοπούλου ἀνάκτησιν αὐτῆς εὐρίσκομεν τὰς ἐξῆς κειμηλίων μνεῖας· «Ἡ ποιμαντικὴ ῥάβδος Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», γράφει ὁ Διάκονος Ζώσιμος (1419), «ἡ ἐπὶ τῶν βαθμίδων [τοῦ θυσιαστηρίου] ἀποκειμένη»⁽⁹³⁾. «Ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῆς Ἀγίας Σοφίας», λέγει πάλιν ὁ ἀνώνυμος ῥωσσοῦς μοναχός (1424-1453), «παρὰ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ὑπάρχει ὁ τάφος Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, κεκαλυμμένος σανίδι· ἀναπαύεται δ' ἐκεῖ ὡσεὶ ζῶν, διατηρούμενος πάντῃ ἀκέραιος, διαδίδων δὲ μεγάλην εὐωδίαν [Ἐνταῦθα] θαυματουργοῦνται πολλαὶ ἰάσεις τε καὶ ἀφέσεις ἁμαρτιῶν»⁽⁹⁴⁾. Πάλιν ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ ὑπῆρχε, κατὰ τὸν αὐτὸν προσκυνητὴν, «ὁ ζωοδότης σταυρὸς ἐφ' οὗ οἱ Ἰουδαῖοι ἐσταύρωσαν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν»⁽⁹⁵⁾. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα τῆς αὐτοκρατορίας ἔτη ἡ ἁγία τράπεζα ἔφε-

⁽⁸⁹⁾ Πανηγ. Ἐκκλησιῶν, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 20, σ. 877. Ἡ νέα ἐκκλησία ΚΠ., ἔνεκα τῶν πολλῶν βημάτων καὶ παρεκκλησιῶν αὐτῆς, εἶχε καὶ διαφόρους τραπέζας. «Αἱ ἱεραὶ τράπεζαι» αὐτῆς, λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἐξ ἀργύρου» (Βίος Βασιλείου, ἐν Μίγνῃ P. G. τ. 109., σ. 341).

⁽⁹⁰⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

⁽⁹¹⁾ Χόπφ, *Chron. Gr.-Rom.*, σ. 97.

⁽⁹²⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 88.

⁽⁹³⁾ *Αὐτόθι*, σ. 201.

⁽⁹⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 227.

⁽⁹⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 226.

ρεν ὑφ' ἑαυτὴν τὸν λίθον τῆς Σαμαρείας, ἐφ' οὗ ἐκαθέσθη ὁ Χριστός, συνδιαλεγόμενος τῇ Σαμαρείτιδι ⁽⁹⁶⁾.

Τόπος Σταυροῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. — Ἐπὶ προελεύσεσιν ὁ « τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου σταυρός », λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, ἵστατο « εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ βήματος » ⁽⁹⁷⁾. Ὁ σταυρὸς δὲ οὗτος, τὸν ὁποῖον ὁ αὐτοκρατορικὸς ἱστορικὸς περιγράφει ὡς « μέγαν καὶ περικαλλῇ καὶ πολύτιμον » ⁽⁹⁸⁾, μετεκομίζετο κατὰ τὰς πομπὰς εἰς διάφορα κτίρια, ὅθεν καὶ εὗρισκομεν τὸν αὐτοκράτορα προσκυνοῦντα αὐτόν, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, πρῶτον ἐν τῷ παρὰ τὴν Δάφνην καὶ τὸν ἱππόδρομον ναῶ τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, καὶ ἀκολούθως ἐν τῷ μεγάλῳ κονσιστωρίῳ.

Ὁθωμανικὴ διάταξις τοῦ Βήματος. — Αὕτη ἀποτελεῖται ἰδίᾳ ἐκ πινάκων, ἐπὶ τῶν πεσσῶν ἀνηρτημένων, ἐφ' ἑνὸς τῶν ὁποίων, πρὸς νότον, γέγραπται: « Δὲν ὑπάρχει ἄλλος Θεὸς εἰμὴ ὁ Θεός· οὗτός ἐστιν ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Κύριος τῶν κόσμων, καὶ Μωάμεθ ὁ προφήτης μου. Ἡ εὐλογία καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἔστωσαν ἐπ' αὐτοῦ ». Ἐφ' ἐτέρου δὲ πλαισίου ἀναγινώσκεται: « Κύριε, ἐπίτρεψον ἡμῖν τὴν μέσον τοῦ Μωάμεθ εἴσοδον τοῦ παραδείσου· εἰρήνη αὐτῷ [τῷ προφῆτῃ] ». Καὶ ἐπ' ἄλλου: « Ἐν μόνῳ τῷ Θεῷ ἡ πίστις μου ». Ἄλλο πάλιν φέρει τὸ ῥητόν, « ὁ φόβος τοῦ Κυρίου ἐστὶν ἡ ἀρχὴ τῆς σωφροσύνης » ⁽⁹⁹⁾.

Γ'. Η ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ

Ὄνομα. — Ἡ « Ἀγία Τράπεζα » ἐκαλεῖτο ἄλλως καὶ « Ἱερὰ Τράπεζα », « Θεία Τράπεζα », « Θυωρὸς Τράπεζα », « Τράπεζα Μυστικὴ », « Τράπεζα τοῦ Ἱερατείου », « Θυσιαστήριον », « Ἅγιον Θυσιαστήριον », κλπ.

Σύμβολα. — « Ἡ ἁγία τράπεζα », λέγει Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης, « ἐστὶν ἀντὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, ἐν ᾗ ἐτέθη ὁ Χριστός, ἐν ᾗ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἡ μουσικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία, ζωοθυτούμενος, τὴν σάρκα αὐτοῦ καὶ τὸ αἷμα, εἰς βρώσιν καὶ πόσιν ζωῆς αἰωνίου προέθηκε τοῖς πιστοῖς. ἔστι δὲ καὶ θρόνος Θεοῦ ἡ αὐτή, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ ἐποχούμενος, σωματωθεὶς ἐπανεπαύσατο· καθ' ἣν τράπεζαν καὶ ἐν τῷ μυστικῷ αὐτοῦ δείπνῳ μέσον τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καθίσας, καὶ λαβὼν ἄρτον καὶ οἶνον, εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ καὶ ἀποστόλοις: „Λάβετε, φάγετε καὶ πίνετε ἐξ αὐτοῦ. τοῦτο γάρ ἐστι τὸ σῶμά μου καὶ τὸ αἷμά μου“. προετυπώθη δὲ ἐν τῇ νομικῇ τραπέζῃ, ἔνθα ἦν τὸ μάννα, ὃ ἐστὶ Χριστός, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς. ἡ ἁγία τράπεζά ἐστὶν ἀντὶ τῆς τραπέζης τοῦ Χριστοῦ σὺν τοῖς μύσταις » ⁽¹⁰⁰⁾. Καὶ « ὅπερ ἐστὶν ἀντίτυπον τοῦ ἁγίου μνήματος ἐκείνου, τὸ θυσιαστήριον, καὶ τὸ καταθέσιον δη-

⁽⁹⁶⁾ Ἴδε κατωτέρω, ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἁγίου φρέατος.

⁽⁹⁷⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης. τ. α', σ. 15.

⁽⁹⁸⁾ *Αὐτόθι*, σ. 9.

⁽⁹⁹⁾ Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 549.

⁽¹⁰⁰⁾ *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 388.

λαδή, ἐν ᾧ ἐτέθη τὸ ἅγιον καὶ πανάχραντον σῶμα, ἡ ἁγία τράπεζα» (101). Συμεὼν δ' ὁ Θεσσαλονίκης λέγει: «Ἡ ἱερὰ δὲ τράπεζα τυποῖ τοῦ Θεοῦ τὸν θρόνον, καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ σεβάσμιον μνῆμα» (102), πάλιν ἡ «φρικτὴ τράπεζα τοῦ ἱερατείου μέσον, τὸ μνῆμα Χριστοῦ δηλοῦσα, καὶ τὸ διὰ τοῦ πάθους μυστήριον, ἐν ᾧ ἡ παγκόσμιος καὶ ζωσα τελουμένη θυσία» (103). Καὶ προσθέτει πάλιν ὁ Πατριάρχης Γερμανός: «Ὡς ὅλην δὲ γῆν ὀρίζονται, τὸ ὑπὸ τεσσάρων κίωνων τοῦ εἰρημένου κιβωρίου συγκλειόμενον ἢ περιγραφόμενον ἱερὸν ἔδαφος» (104).

Ἡ τράπεζα τυποῖ πρὸς τούτοις καὶ τὸ Ὅρος τῶν Ἑλαιῶν (105).

«Καὶ ὡς Θεὸς μὲν ἀναπαυόμενος ὁ Σωτὴρ, ὡς ἄνθρωπος δὲ θυόμενος», ἐξακολουθεῖ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, «καὶ διὰ τοῦτο μέσον πᾶσι προκείμενος εἷς τε θεωρίαν καὶ ἀπόλαυσιν τῶν οἰκείων. ὅθεν καὶ τράπεζα λέγεται, ὅτι πᾶσιν ἐστὶν ὁ Ἰησοῦς τροφὴ ζωτικὴ καὶ τρυφή, καὶ ἄρτος, ὅτι στηρίζει, καὶ ποτήριον ἐξ οἴνου, ὅτι εὐφραίνει καὶ ζωοῖ καὶ θερμαίνει, καὶ μεθύσκει, καὶ ἄλλοι οἱ τὴν καλλίστην ἀλλοίωσιν· καὶ ὕδωρ σὺν οἴνῳ, ὅτι καθαίρει καὶ νήφειν ποιεῖ, καὶ δροσίξει, καὶ ποτίζει, καὶ καρποὺς ἐνεργεῖν δίδωσι· διαφόρους παρέχει ποιότητας, καὶ πάντες πρὸς αὐτὴν ὀρῶσι τὴν τράπεζαν. καὶ πάντες μετέχουσιν ἀναλόγως, καὶ ὁ μὴ τραφεὶς ἐκεῖθεν νεκρός. καὶ ἡ τροφὴ ἀνθρώπων προσήκουσα· λογικοῖς γὰρ ἀνήκει, ὅτι καὶ λόγος ὁ τρέφων· καὶ χωρὶς αἵματος, ὅτι οὐκ ἐκ σαρκὸς οἱ τρεφόμενοι, ὡς οὐδὲ ὁ τρέφων. πνεύματι γὰρ γεγέννηται καὶ γεννᾷ. καὶ ὡς καρπὸς ἀπαθῆς, καὶ ἐκ καρπῶν τῆς γῆς ἀπαθῶν τὰ σύμβολα φέρει. ὅτι καὶ ἐκ τῆς γῆς ἄνθρωπος, καὶ αὐτὸς ἀπαθὴς τὸ γήϊνον λαβὼν σῶμα. τούτου οὖν χάριν τράπεζα καὶ ἄρτος καὶ οἶνος σὺν ὕδατι τὰ μυστήρια, καὶ ἀναίμακτος θυσία, καὶ οὐ θυσία σαρκὸς καὶ ἄλογος» (106).

Τὰ τῆς καθιερώσεως Ἀγία Δείψανα. — «Οὐδὲ γὰρ θέμις», λέγει πάλιν ὁ Συμεὼν, «δίχα λειψάνων μαρτυρικῶν ἢ ὁσίων ἁγίων καθιέρωσιν ἐνεργεῖν, ὅτι θεμέλιοι τῆς ἐκκλησίας εἰσὶν οἱ μάρτυρες, ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τοῦ Σωτῆρος ἐποικοδομηθέντες· καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δέον τούτους ὑπὸ τὸ θυσιαστήριον εἶναι, ἐπεὶ καὶ τοῦτο ἡ ἐκκλησία, ἐπεὶ καὶ θρόνος Θεοῦ ἐστὶ καὶ μνῆμα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ». Τὰ λείψανα δὲ ταῦτα «εἰς ἱερώτατον ἐμβάλλονται δίσκον, ὅτι τῆς ἴσης μετέχουσι τῷ Δεσπότη τιμῆς, ὑπὲρ αὐτοῦ διηγωνισμένοι. καὶ ἐπὶ καθιερωμένης τραπέζης τίθενται, ἐπεὶ συναπέθανον τῷ Χριστῷ, καὶ τῷ θεῷ τῆς αὐτοῦ δόξης θρόνῳ τυγχάνουσι παριστάμενοι» (107).

Κατ' ἀρχαῖον κείμενον, «ὁ ἀρχιερεὺς λαμβάνει μαρτυρικῶν ἁγίων λειψάνων μερίδας τρεῖς, αἵτινες ὀφείλουσι κατατεθῆναι μετὰ τὴν ἱεροτελεστείαν. εἰ μὲν κίονες βαστάζουσι τὴν τράπεζαν εἰς

(101) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 420.

(102) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 292.

(103) Αὐτόθι, σ. 340.

(104) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 421.

(105) Παλαμᾶ Ὁρθόδ. Χριστ. Δειτ., σ. 15.

(106) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 340-341. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ θυσιαστηρίου τῆς μονῆς Στουδίου, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης λέγει·

«Φρικτὸν τὸ βῆμα τοῦτο, καὶ πλήρες φόβου,
γαὸς Θεοῦ φωτεινός, ἀγνοῖς ἀπίεος.
πρόσελθε θείως, καὶ μεθέξεις ἀξίως·
πῦρ γὰρ τὸ δῶρον, τοὺς ἀναξίους φλέγον».

(Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 99, σ. 1796)

(107) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 320.

τὸν ἠδὲ ἀνέχον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους οἶονεὶ τάφον μεταξὺ τῶν πρὸς ἀνατολὰς κιόνων. εἰ δὲ βωμὸς ἀνέχει ταύτην, εἴτε μονόλιθος, εἴτε συντεθειμένος ἐκ πολλῶν λίθων εἰς τὴν γινομένην παρὰ τοῦ τεχνίτου θήκην ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βωμοῦ κατὰ τὴν πλεῦσιν αὐτοῦ πρὸς τὸ σύνθρονον» (108).

Θέσις τοῦ Θυσιαστηρίου. — Ἡ ἀγία τράπεζα ἵστατο ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυρίως βήματος, καί, ἕξ αἰτίας τοῦ σχετικῶς στενοῦ τοῦ χώρου, εἰς μικρὰν μόνον τῶν κιγκλίδων ἀπόστασιν (109).

Ἡ τῆς Τραπεζῆς πλάξ. — Τὸ σχῆμα τῆς ἀγίας τραπέζης ἦτο τετράπλευρον, καὶ δὴ ὀρθογώνιον. «Τετραμερὴς δὲ ἡ τράπεζα», λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, «ὅτι ἕξ αὐτῆς ἐτράφη, καὶ αἰεὶ τὰ πέρατα τρέφεται» (110). Αἱ δὲ διαστάσεις αὐτῆς ἦσαν γιγαντιαῖαι, τοῦ μήκους αὐτῆς ἑξισομένου πρὸς 4 1/2 μ., κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτόπτου ἱστορικοῦ (111), περιγράφαντος τὸ πρὸ τῆς Λατινοκρατίας θυσιαστήριον. Ἐξοχος ὡσαύτως καὶ ἡ σύστασις τῶν ἰουστινιανείων τοῦ ναοῦ τραπέζων, ὑπερετεροῦσα καὶ αὐτὴν τὴν τοῦ χρυσοῦ ἀξίαν, ὡς ἔχουσα συντεθειμένας, καὶ πυρὶ συντετηγμένας, τὰς τιμιωτάτας τῶν ὑλῶν. «Οἱ ἐν αὐτῇ μαργαρίται», γράφει Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης, τυποῦσι «τὰ θεῖα δόγματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ» (112).

Κίονες. — Τὴν τράπεζαν τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπεστήριζον τέσσαρες «Κίονες», «Κιονάκια», «Στυλοὶ», ἢ «Στυλίσκοι», τυποῦντες τοὺς Εὐαγγελιστάς. «Καὶ ὑπὸ στύλων βασταζομένη» (113), λέγει Συμεὼν, «ὅτι ἐκ τῆς γῆς ὑπερυψοῦται» (114). «Καὶ ἐκ τεσσάρων στύλων, διὰ τὸ ἐκ περάτων εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν ἐκ τῆς τραπέζης ζώντων ἐκείνων, καὶ διὰ τεσσάρων συστήναι τῶν συγκαλεσαμένων εὐαγγελίων, καὶ τῶν κηρυξάντων αὐτὰ» (115).

Βαθμίδες. — Εἶχε δέ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀνωνύμου (116), καὶ βαθμίδας περὶ ἑαυτήν, ὅπου ἀνήρχοντο οἱ ἱερεῖς εἰς προσκύνησιν αὐτῆς. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, αἱ βαθμίδες αὗται ἦσαν τρεῖς, διότι δύο δὲν φαίνεται ἀριθμὸς ἀρμόδιος, ἐνῶ ἡ ἑλλειψις χώρου δυσχεραίνει τὴν ὑπαρξίν πλειόνων τῶν τριῶν βάθρων.

(108) Ἀλλατίου *De Libris ecclesiasticis Graecorum, Dissertationes duae*, ἐν Παρισίῳ 1646, β', σ. 180-181.

(109) Ὁ Δουκάγγιος μεγάλως πλανᾶται, τοποθετῶν τὸ θυσιαστήριον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυκλείου (*Constantinopolis Christiana* ἐν Παρισίῳ, 1680, σχέδιον σ. 180, πίναξ β').

(110) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 341.

(111) Ἰδε κατωτέρω. σ. 102.

(112) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 385.

(113) Ἡ τράπεζα.

(114) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 341.

(115) *Αὐτόθι*, σ. 341. Αἱ αἱ τράπεζαι εἶχον ἐνίοτε ἓνα καὶ μόνον στύλον, ὃς «κάλαμος λέγεται διὰ τὸν ἓνα τὸν ὑπερέχοντα πάντων Ἰησοῦν», κατὰ τὸν Συμεὼν (Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 341). Παρὰ Γρηγορῶ δὲ ἀπαντᾷ τὸ ἕξῃς χωρίον: «Οἱ δὲ ἡγκαλιζόντο τὴν τε θεῖαν τράπεζαν καὶ τὸν ὑπὸ ταύτην στυλίσκον» (Δουκαγγίου *S. S.*, § 55). Ἡ τελευταία μορφή θυσιαστηρίου ἦτο ἡ τοῦ πανταχόθεν ἐκτισμένου, τυποῦντος τὸν τάφον τοῦ Χριστοῦ (Παλαμᾶ *Ὁρθόδ. Χριστ. Λειτουργ.*, σ. 14). Ἐν τῷ ἐν Ῥαβέννῃ μασσωλείῳ τῆς Πλακιδίας ὑπῆρχε πρὸ τινων ἐτῶν ἀρχαῖον θυσιαστήριον, συγκείμενον ἕξ ὀριζοντίας πλακὸς μαρμάρου, βαينوῦσης ἐπὶ τριῶν τοῦλάχιστον καθέτων πλακῶν, 1μ.04 ἢ 3βπ 4δ ὕψους, ὧν ἡ ἐμπρόσθιος εἶχεν 1μ.56 ἢ 5βπ μήκους, κοσμουμένη ἰδίᾳ διὰ μεγάλου κεντρικοῦ σταυροῦ, ἔχοντος ἀνὰ ἓν πρόβατον ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, ἐνῶ μικρότερος σταυρὸς ἀπετέλει τὰ κύρια ἀνάγλυφα τῶν πλευρῶν. Ἀξιοσημείωτος δ' εἶνε ὁ λίθος τῆς μεγάλης καθέτου πλακὸς ἕνεκα τῆς διαφανείας αὐτοῦ, διότι ἀπλοῦν ἀνημμένον πυρεῖον, ὅπισθεν αὐτοῦ τιθέμενον, ἀρκεῖ ἵνα φωτίσῃ σύμπαν τὸ θυσιαστήριον θαυμασίως, καὶ τοῦτο ἐν πλήρει μεσημβρίᾳ. Τὴν πολύτιμον ταύτην τράπεζαν μετεκόμισαν ἀκολούθως οἱ Ἱταλοὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Βιταλίου, στέψαντες αὐτὴν διὰ μεγάλης πλακὸς λευκοῦ μαρμάρου, 2μ.30 μήκους, 1μ.16 πλάτους καὶ 0μ.08 εὗρους, φερομένης ἐπὶ τεσσάρων λεπτῶν γωνιωδῶν κιονίσκων, ὡς καὶ ἐπὶ χονδρῶν κεντρικοῦ κυλίνδρου ἕξ ἐρυθροῦ λίθου τῆς Βερώνης.

(116) Ἰδε σελ. 104. Τὸ ἀμέσως περιγραφέν θυσιαστήριον ἐν Ῥαβέννῃ ἐστηρίζετο ἐσχάτως ἐφ' ἐνὸς βάθρου ἐν τῷ μασσωλείῳ τῆς Πλακιδίας, ἀλλ' ἡ ὑψωσις τοῦ ἐδάφους δὲν ἐπιτρέπει ἡμῖν νὰ εἰκάζωμεν τὸν ἀρχικὸν ἀριθμὸν βαθμίδων, ἐφ' ὧν ἤδραζετο.

Ἐν Παρεντίφ δ' ἡ τράπεζα ἵσταται ἐπὶ τριῶν βαθμίδων.

Θάλασσα Θυσιαστηρίου. — Ὁ Ἀνώνυμος ὁμιλεῖ περὶ τῆς «Θαλάσσης», ἄλλως «Θαλασσιδίου» τῆς ἁγίας τραπέζης⁽¹¹⁷⁾. Κατὰ δὲ τὸν Πορφυρογέννητον, «λαμβάνει ὁ πραιπόσιτος ἐκ χειρὸς τοῦ κουβικουλαρίου τὸ κεντηνάριον, καὶ ἐπιδίδωσι τῷ βασιλεῖ, καὶ ὁ βασιλεὺς ἀποτίθησι τοῦτο ἐν τῷ πεζουλίῳ⁽¹¹⁸⁾ τοῦ θαλασσιδίου τῆς αὐτῆς ἁγίας τραπέζης»⁽¹¹⁹⁾. Ἐν δὲ τῷ *Εὐχολογίῳ* εὐρηται τὸ ἐξῆς χωρίον· «Ἀφ' ἐσπέρας εἰσφέρονται τὰ ἱμάτια τοῦ μέλλοντος λαβεῖν τὸ ἅγιον σχῆμα ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ καὶ ἀποτίθενται ἐν τῷ θαλασσιδίῳ τῆς ἁγίας τραπέζης»⁽¹²⁰⁾.

Ὁ Γόαρς ἀναζητεῖ εὐφυνέστατα τὴν προέλευσιν τῆς θαλάσσης ἐν ταῖς Γραφαῖς. Οὕτως ἐν τῷ ιη' κεφ. *Βασιλειῶν Γ'*, ἀναγιγνώσκωμεν· «Καὶ [ὁ Ἡλιὸς] ἐποίησε θάλασσαν χωροῦσαν δύο μετρητὰς σπέρματος κυκλόθεν τοῦ θυσιαστηρίου». «Καὶ διεπορεύετο τὸ ὕδωρ κύκλῳ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ τὴν θάλασσαν ἐπλήσαν ὕδατος». «Καὶ τὸ ὕδωρ τὸ ἐν τῇ θαλάσσῃ ἐξείλησε τὸ πῦρ». Ὡσαύτως ἐν δ' κεφ. *Παραλειπομένων Β'* εὐρίσκομεν τάδε· «Καὶ [ὁ Σαλωμών] ἐποίησε τὴν θάλασσαν χυτὴν, πήχεων δέκα τὴν διαμέτρησιν, στρογγύλην κυκλόθεν, καὶ πέντε πήχεων τὸ ὕψος, καὶ τὸ κύκλωμα πήχεων τριάκοντα· καὶ ὁμοίωμα μόσχων ὑποκάτωθεν αὐτῆς, κύκλῳ κυκλοῦσιν αὐτήν· . . . καὶ ἡ θάλασσα ἐπ' αὐτῶν ἄνω . . . καὶ τὸ πάχος αὐτῆς παλαιστῆς, καὶ τὸ χεῖλος αὐτῆς ὡς χεῖλος ποτηρίου, διαγεγλυμμένα βλαστοὺς κρίνου». «Καὶ ἡ θάλασσα εἰς τὸ νίπτεσθαι τοὺς ἱερεῖς ἐν αὐτῇ», κλπ. Κατὰ δὲ τὸν Γόαρν, ἡ θάλασσα συνίστατο ἐκ κοιλώματος ὑπὸ τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἐσκαμμένον, ἔνθα ἐχύνοντο τὰ εἰς ἀπόνησιν τοῦ ἱερέως κλπ. χρησιμεύοντα ὕδατα⁽¹²¹⁾, κατὰ δὲ τὸν Ῥάϊσκει, «ἦτο λίθος κοῖλος ἐν ᾧ ἐχέοντο τὰ ἄχρηστα λείψανα τοῦ τε οἴνου καὶ τοῦ ἡγιασμένου ὕδατος»⁽¹²²⁾, ἐνῷ ὁ Βυζάντιος ταυτίζει αὐτὴν τοῖς περὶ τὸ θυσιαστήριον κοιλώμασιν, οὕτω κληθεῖσιν «ἀπὸ τῆς παρὰ τῷ θυσιαστηρίῳ τῶν Ἰουδαίων θαλάσσης (θαλαὰ) ἢ δεξαμενῆς, ὅπου ἐπλύνοντο τὰ θύματα»⁽¹²³⁾.

Ἀμφία Ἁγίας Τραπέζης. — Ἐπὶ καθιερώσει ναοῦ, τοῦ θυσιαστηρίου ἐκπλυθέντος, «καὶ τοῦ χλιαροῦ ὕδατος ἐκχυθέντος τρεῖς, εἰς τύπον τῆς ἁγίας Τριάδος, διὰ τῶν ἀντιμινσίων ἡ ἱερὰ ἐκμάσσεται τράπεζα», κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών. «Ταῦτα δὲ τὰ ἀντιμίνσια ἐκ λίνου ὑφάσματος εἰσὶν καὶ ἀντὶ τραπέζης ἱερᾶς γίνονται. ἃ δὴ καὶ ῥαπτόμενα πρότερον ἐτοιμάζεται, ὡς ἡ διάταξις γράφει, καὶ πάντα τελεῖται ἐν αὐτοῖς, ὅσα καὶ ἐν τῇ θεῇ τραπέζῃ καὶ καιροῦ καλοῦντος ταῦτα διακρίσει ἀρχιερέως τελείως ἁγιασθέντα, κατὰ τὸπους ἐξαποστέλλονται, ἔνθα οὐκ ἔστι θυσιαστήριον, καὶ ἐν αὐτοῖς ἡ θεία τελεῖται τῶν μυστηρίων ἱερουργία»⁽¹²⁴⁾.

⁽¹¹⁷⁾ Ἴδε κατωτέρω, σ. 104.

⁽¹¹⁸⁾ «Σκόλυθρος ἔμπροσθεν τοῦ θαλασσιδίου τῆς ἁγίας τραπέζης κείμενος, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ ἀποτιθῶνται τὰ τοῦ θυσιαστηρίου ἀγγεῖα» (Ῥάϊσκει *Comment. ad Porphy.*, σ. 141).

⁽¹¹⁹⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

⁽¹²⁰⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 55.

⁽¹²¹⁾ *Εὐχολόγιον*, σ. 15. «A circumpositis itaque et supernè incumbentibus altari ornamentis», λέγει ὁ Γόαρς, «ad im-munditiarum receptaculum oculos demittentes, sub altari locum excavatum detegimus, aquæ quæ in missâ sacerdos abluitur omnique alii, post expurgata sacra vasa, eluviei recipiendæ dispositum, xonî et correctius xonεῖον modernî. ab aquis ibi infusis, infundibulum dicunt».

⁽¹²²⁾ «Θαλασσιδίου aut θάλασσα, seu mare, erat lapis cavus, in quem reliquiæ vini aut aquæ benedictæ, quibus amplius opus non erat, effundebantur» (*Comment. ad Porphy.*, σ. 141).

⁽¹²³⁾ *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 490, σημ. 2.

⁽¹²⁴⁾ *Περὶ Ναοῦ*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 313. Εἶνε δὴλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ἐπὶ Βυζαντίων ἡ λέξις «ἀντιμίνσιον» ἐσή-

Τὰ πρῶτα τῆς Τραπεζῆς ἄμφια, τὰ ἐπὶ τῶν νότων τοῦ θυσιαστηρίου ἀμέσως τιθέμενα, ἦσαν οἱ λεγόμενοι « Εὐαγγελισταί », συγκείμενοι ἐκ τεσσάρων τεμαχίων λίνου, τοποθετημένων εἰς τὰς τέσσαρας τοῦ θυσιαστηρίου γωνίας. Διὰ τῶν ἀντιμινσίων, ἐξακολουθεῖ ὁ Συμεὼν, « ἐκμασσομένη ἡ τράπεζα ἀπὸ τοῦ ἁγιασθέντος ὕδατος, ἢ δι' ἐτέρων τεσσάρων ὑφασμάτων, ὕστερον τιθεμένων ἐν ταῖς τέσσαρσι τῆς ἱερᾶς τραπέζης γωνίαις κατὰ τύπον τῶν θείων εὐαγγελιστῶν » (125). « Καὶ πρῶτον μὲν τὰ τέσσαρα ὑφάσματα τίθενται κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ἁγίας τραπέζης, τὰ ὀνόματα τῶν εὐαγγελιστῶν ἕκαστον ἐν ἔχοντα, ὅτι τὴν ἐκκλησίαν ἅπασαν ἡ τράπεζα ἐκτυποῖ ἐκ τῶν περάτων συστάσαν τῷ Κυρίῳ, καὶ ἐπ' αὐτῷ οἰκοδομηθεῖσαν διὰ τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος, τῷ λόγῳ τε τῆς χάριτος ὡς ἀπὸ λίνου τοῦ ἐκ γλότης καθαρῶς ἀναδιδομένου, καὶ πειρασμοῖς καθαιρομένου, συνεξυφανθεῖσαν αὐτῷ, καὶ ὡς ἀπὸ λίνου δικτύων δι' ἀλιέων σαγηνευθεῖσαν αὐτῷ· διὸ καὶ ταῦτα τὰ τέσσαρα καὶ τὸ κατασάρκα καὶ τὸ εἰλητὸν ἀπὸ λίνου » (126).

Εἶτα ἐκάλυπτε τὴν τράπεζαν τὸ « Κατασάρκα » (127). « Μετὰ δὲ τοὺς εὐαγγελιστὰς λεγομένους τὰ τέσσαρα ταῦτα, τὸ κατασάρκα τίθεται, ὃ δηλοῖ τὴν σινδόνα ἐπὶ τῷ νεκρωθέντι δι' ἡμᾶς θείῳ σώματι » (128).

Ἄνωθεν δὲ τοῦ κατασάρκα ἐφηπλοῦτο, ὡς καὶ σήμερον, ἡ « Ἐνδυτή », ἡ « Τραπεζοφόρον ». « Εἶτα τὸ τραπεζοφόρον ἐφαπλοῦται », ἐξακολουθεῖ ὁ Συμεὼν, « ὅπερ λαμπρότερον ὄν, εἰς τύπον τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ὅτι καθέδρα Θεοῦ τὸ θυσιαστήριον, ἡ καὶ διὰ τὰ ἱμάτια τοῦ Σωτῆρος ὡς τὸ φῶς ἀπαστράψαντα » (129).

Τὰ ἐπὶ τοῦ Θυσιαστηρίου ὑπάρχοντά ποτε ἀντικείμενα. — Τῷ 1430 ὁ Συμεὼν μνημονεύει δύο μόνον ἀντικειμένων ἐπὶ τῆς τραπέζης. Τούτων τὸ πρῶτον ἦτο τὸ « Εἰλητόν ». « Εἶτα τίθεται », λέγει, « τὸ εἰλητόν, καὶ αὐτὸ εἰς δήλωσιν τῆς νεκρώσεως ἅμα Χριστοῦ καὶ τῆς ἀναστάσεως, ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἔγερσιν οἱ ἀπόστολοι τοῦτο μετὰ τῶν ἐνταφίων εἶδον ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον. διὸ καὶ τοῦτο εἰλημένον ἐστί, καὶ εἰλητόν λέγεται » (130). « Καὶ εἰλητόν ἐπ' αὐτῆς διὰ τὸ σουδάριον τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ » (131). Κατὰ δὲ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, « τὸ εἰλητόν σημαίνει τὴν σινδόνα, ἐν ᾗ ἐνειλίχθη τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἐκ τοῦ σταυροῦ καταβάν, καὶ ἐν μνημείῳ τεθέν » (132).

Τὸ δεύτερον καὶ τελευταῖον ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ὁ Συμεὼν ἦτο τὸ Εὐαγγέλιον. « Καὶ τούτων ἄνω τὸ εὐαγγέλιον, αὐτὸ δὴ τὸ κηρυχθέν, ἡ μᾶλλον ὁ κηρυχθεὶς, ἵνα καθαρῶς ὁράται πάντα, αὐτός τε ὁ Δεσπότης, καὶ τὰ αὐτοῦ, ὡς καὶ διὰ τῶν μυστηρίων ὁράται θυόμενός τε καὶ κείμενος » (133).

μαίνε καὶ τὸ ἄμφιον καὶ τὴν φέρουσιν αὐτὸ τράπεζαν (σ. 63 καὶ σημ. 41, ὡς καὶ σ. 90 - 91). Ἡ μισοβάρβαρος δὲ αὕτη λέξις ἐτυμολογεῖται ὡς εἰκός, ἐκ τῆς προθέσεως ἀντὶ καὶ τῆς λατινικῆς λέξεως mensa, σημαίνουσης τράπεζαν.

(125) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 316.

(126) *Αὐτόθι*, σ. 316 - 317.

(127) Τὸ νῦν « κατασάρκιον ».

(128) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 317.

(129) *Αὐτόθι*, σ. 317.

(130) *Αὐτόθι*, σ. 317.

(131) *Αὐτόθι*, σ. 341.

(132) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 417.

(133) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 341.

Σήμερον ἡ ἁγία τράπεζα φέρει ἐν τοῖς ἡμετέροις ναοῖς, ἐκτὸς τοῦ εἰλητοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, καὶ τὸ ἀντιμήνσιον, τὸν σταυρὸν καὶ τὸ ἀρτοφόριον, ἀλλ' ἐπὶ Βυζαντίων φαίνεται ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀνήρητο ὑπὲρ τὸ θυσιαστήριον.

Ἡ πρώτη Ἀγία Τράπεζα (537-558). — Περὶ τῆς ἀρχικῆς τοῦ ναοῦ τραπέζης πληροφορίας δὲν ἔχομεν. Ὁ Ἀνώνυμος φαίνεται ἐκ πρώτης ἀφετηρίας περιγράφων αὐτήν, ἀλλ' ἐπειδὴ λέγει ὅτι αὕτη δὲν κατεστράφη ἐπὶ τῇ τῆς ἐφ᾽ ἡμῶν ἀψίδος πτώσει, ἀπ' ἐναντίας τῆς μαρτυρίας ἄλλων ἀξιοχρεωτέρων ἱστορικῶν, καὶ ἐπειδὴ ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἄχρι τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ διασωθείσης ἰουστινιανείου τραπέζης, προάγομαι νὰ θεωρήσω ὅτι ἱστορεῖ τὸ δεύτερον, καὶ οὐχὶ τὸ πρῶτον τοῦ Ἰουστινιανοῦ θυσιαστήριον. Ἡ ἀρχικὴ τράπεζα ἦτο ἴσως παρεμφερὲς τῇ δευτέρᾳ. Τῇ 7^ῃ Μαΐου τοῦ 558 «ἐπεσεν τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς προϋποστολῆς τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου», λέγει ὁ Θεοφάνης, «καὶ συνέτριψεν τὸ κιβώριον καὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ τὸν ἄμβωνα» ⁽¹³⁴⁾. Τὸ κατ' ἐμέ, ἡ καταστροφή αὕτη προῆλθεν, ὥς καὶ ἡ τῶν κιγκλίδων, ἐκ τῶν ἀνατινασσομένων ἐρειπίων, τῆς ὑπὲρ τὴν τράπεζαν ὀροφῆς διατηρηθείσης ἀκραιφνοῦς ἀπ' αὐτῆς ἤδη τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως.

Ἡ δευτέρα Ἀγία Τράπεζα (563-1204). — Αἱ τράπεζαι τὰς ὁποίας ὁ Ἰουστινιανὸς ἔστησεν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ ἦσαν ἴσως τὰ πολυτελέστερα θυσιαστήρια τὰ ἐγεργθέντα ποτὲ ὑπὸ τῆς χειρὸς τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ πρῶτον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς διαστάσεις τῆς μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τραπέζης, ὁ Ροβέρσος δὲ Κλαρῆ εἶπε τῷ 1204 ὅτι «εἶχε ἰδ' πόδας μήκους» ⁽¹³⁵⁾. Τῆς τιμῆς τοῦ ἀρχαίου γαλλικοῦ ποδὸς ἰσοδυναμούσης πρὸς 0^μ.325, οἱ 14 πόδες τοῦ δὲ Κλαρῆ ἀντιστοιχοῦσι πρὸς 4^μ.55, ἥτοι πρὸς 15 σχεδὸν βυζαντινοὺς πόδας, ὅπερ φαίνεται μοι ὑπερβολή. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως ἡ ἁγία τράπεζα ἦτο γιγαντιαίων διαστάσεων.

Περὶ δὲ τῆς συστάσεως αὐτῆς ὁ Σιλεντιάριος ἱστόρησε τὰ

«ἱερῆς πάγχρυσσα τραπέζης

νότα» ⁽¹³⁶⁾,

καὶ ὅτι

«ἀφνειῶν δὲ λίθων ποικίλλεται αἶγλη» ⁽¹³⁷⁾.

Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησε «μηχανὴν τοιαύτην, βουλόμενος γὰρ κρείττονα τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ πολυτελὴ ταύτην ποιῆσαι ὑπὲρ χρυσοῦν, προσεκαλέσατο ἐπιστήμονας πολλούς, εἰρηκῶς αὐτοῖς τοῦτο. οἱ δὲ ἔφησαν αὐτῷ εἰς χωνευτήριον ἐμβάλωμεν χρυσόν, ἄργυρον, λίθους τιμίους παντοίους, μαργαρίτας, ζάμβυκας, χαλκόν, ἤλεκτρον, μόλιβδον, σίδηρον, κασσίτερον, ὕελον καὶ λοιπὴν πᾶσαν μεταλλικὴν ὕλην καὶ τρίψαντες αὐτὰ ἀμφοτέρω εἰς ὄλμους καὶ δῆσαντες, ἐπὶ τὸ χωνευτήριον ἔχυσαν καὶ ἀναμαζάμενοι τὸ πῦρ, ἀνέβαλον ταῦτα οἱ τεχνῖται ἐκ τοῦ πυρός, καὶ ἔχυσαν εἰς τυπάριν καὶ ἐγένετο χυτὴ πάμμικτος ἡ ἁγία τράπεζα» ⁽¹³⁸⁾.

⁽¹³⁴⁾ Χρονολογ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 359-360.

⁽¹³⁵⁾ Χόπφ *Chron. Grégo-Rom.*, σ. 67.

⁽¹³⁶⁾ Στ. 752-753.

Χορίκιος ὁ Γαζαῖος ἀναφέρει ἐν τῷ περιφανεῖ ναῷ Γάζης (ε' αἰὼν) «τράπεζαν ὅλην ἐξ ἀργύρου τὴν ἱερὰν κίονα ὁμοτίμοις ἐνιδρυμένην» (*Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ἐπίσκοπον Γάζης*, ἐν Παρισίῳ, 1846, σ. 90).

⁽¹³⁷⁾ Στ. 754.

⁽¹³⁸⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74. Ὁμιλῶν περὶ τῆς τραπέζης τῆς νέας ἐκκλησίας ΚΠ., ὁ Φώτιος λέγει ὅτι «χρυσοῦ τι θαυμασιώτερον, ἢ θεία τράπεζα, σύνθημα» (*Ἐκφρ. Νέας Ἐκκλ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 198).

Τὰ λεγόμενα ταῦτα τοῦ Ἀωνύμου ἐπικυροῖ ὁ Κεδρηνός· « Τότε ποιεῖ καὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ἔργον ἀμίμητον. ἀπὸ τε γὰρ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθου παντοίου καὶ ξύλου καὶ μετάλλου καὶ εἶδους ἄλλου, ὅσα τε γῇ φέρει καὶ θάλασσα καὶ πᾶς κόσμος, ἐκ πάντων συνάξας τὰ μὲν κρείττονα καὶ τιμιώτερα πλείονα τὰ δὲ ἐλάττω ἐνδεέστερα, τὰ τηκτὰ τήξας τὰ ξηρὰ ἐπέβαλε, καὶ οὕτως εἰς τύπον ἐπιχέας ἀνεπλήρωσεν αὐτήν, ὅθεν καὶ ποικίλη φαινομένη θάμβος παρέχει τοῖς εἰς αὐτὴν ἀτενίζουσιν, ἐπιγράψας γύρωθεν ταῦτα· „Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοι προσφέρομεν οἱ δοῦλοί σου, Χριστέ, Ἰουστινιανὸς καὶ Θεοδώρα, αἱ εὐμενῶς πρόσδεξαι, Υἱὲ καὶ Λόγε τοῦ Θεοῦ, ὁ σαρκωθεὶς καὶ σταυρωθεὶς ὑπὲρ ἡμῶν, καὶ ἡμᾶς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ σου πίστει διατήρησον, καὶ τὴν πολιτείαν ἣν ἡμῖν ἐπίστευσας εἰς τὴν ἰδίαν σου δόξαν αὔξησον καὶ φύλαξον, πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας“ » (139).

Πάλιν ὁ Ἀνώνυμος· « Τίς γὰρ θεάσεται τὸ εἶδος τῆς ἁγίας τραπέζης, καὶ οὐ καταπλαγεῖ; ἢ τίς δυνήσεται κατανοῆσαι ταύτην διὰ τὰς ποικίλας χροᾶς καὶ στιλπνότητος ἐναλλάσσειν, ὥς ὁραῖσθαι τὸ ταύτης εἶδος, ποτὲ μὲν χρυσίζον, ἐν ἄλλῳ δὲ τόπῳ ἀργυρίζον, εἰς ἄλλο σαπφειρίζον ἑξαστράπτον, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἀποστέλλειν ὀλβίαν χροάν, κατὰ τὰς φύσεις τῶν τε λίθων καὶ μαρμάρων καὶ πάντων τῶν μετάλλων » (140).

Νικήτας δ' ὁ Χωνιάτης περιγράφει τὴν τράπεζαν ὡς « τὸ ἐκ πασῶν τιμίων ὑλῶν σύνθεμα συντετηγμένων πυρὶ καὶ περιχωρησασῶν ἀλλήλαις εἰς ἑνὸς ποικιλοχρόου κάλλους ὑπερβολήν, ἑξαίσιον τῷ ὄντι καὶ ἀξιάγαστον παρ' ἔθνεσιν ἅπασιν » (141).

Τὰ αὐτὰ περίπου λέγει καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Χωνιάτου Ῥοβέρτος δὲ Κλαρῆ· « Τὸ μέγα θυσιαστήριον ἦτο ἀπεριγράπτου πλούτου, διότι ἡ ἐπ' αὐτοῦ πλάξ ἦτο κατεσκευασμένη ἐκ χρυσοῦ καὶ πολυτίμων λίθων. . . . εἰς ἑνὸν σύνολον συντεθειμένων » (142).

Κατὰ τὸν Δουκάγγιον, χειρόγραφον γλωσσάριον τῆς παρισυνῆς βιβλιοθήκης περιέχει τὸ ἑξῆς χωρίον· « Ἡλεκτρον, γάλκωμα καθαρὸν, ἢ ἀλλότυπον χρυσίον μεμιγμένον ὑέλῳ καὶ λίθοις, οἷας ἦν κατασκευῆς ἢ τῆς ἁγίας Σοφίας τράπεζα » (143).

Ἐκ τούτων πάντων προκύπτει ὅτι ἡ πλάξ τῆς ἁγίας τραπέζης ἦτο μῖγμα τῶν διαφόρων μετάλλων, ὑάλου, ξύλου, σπανίων λίθων, κλπ., ἐν ᾧ ὁμως πολλῷ τῷ μέτρῳ προεξείχεν ὁ χρυσός, καὶ ὅτι ἐκαλλωπίζετο διὰ τῶν τιμιωτέρων λίθων.

Ὑπεστηρίζετο δὲ χρυσοῖς κίοσι, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σιλεντιαρίου·

« Κίοσι δὲ χρυσέαις ἱερῆς πάγχρυσσα τραπέζης
νῶτα κατηρείσαντο » (144).

Καὶ ὁ Ἀνώνυμος προσθέτει περὶ τοῦ κτίτορος· « Ὑποκάτωθεν δὲ αὐτῆς ἔστησε κίονας ὀλοχρύσους καὶ αὐτοὺς μετὰ λίθων πολυτελῶν » (145). Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος στῦλοι ἦσαν τέσσαρες, εἰκονίζοντες τοὺς Εὐαγγελιστάς.

(139) Σύν. Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 677.

(140) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74.

(141) Ἱστορία., ἔκδ. Βόννης, σ. 758.

(142) Χόπφ *Chron. Gr. - Rom.*, σ. 67.

(143) *S. S.*, § 53.

(144) Στ. 752 - 753.

(145) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74.

Αί δὲ περὶ αὐτὴν βαθμίδες ἦσαν ἀργυραῖ, φαίνεται, ἐπίχρυσοι· «Καὶ τὴν πέριξ κλίμακα», λέγει ὁ Ἀνώνυμος, «ἐν ᾗ ἴστανται οἱ ἱερεῖς εἰς τὸ ἀσπάζεσθαι τὴν ἁγίαν τράπεζαν, καὶ αὐτὴν ὀλοάργυρον, κεχρυσωμένην» ⁽¹⁴⁶⁾.

«Τὴν δὲ θάλασσαν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐξ ἀτιμῆτων λίθων πεποίηκε», γράφει πάλιν περὶ Ἰουστινιανοῦ ὁ Ἀνώνυμος, «καὶ κατεχρύσωσεν αὐτήν» ⁽¹⁴⁷⁾, ὅπερ ἐπικυροῖ καὶ ὁ Σιλεντιάριος·

«Κατὰ χρυσέων δὲ θεμερίων
ἴσταιται» ⁽¹⁴⁸⁾.

Ὑπῆρχον δὲ τῷ 1204, κατὰ τὸν χρονογράφον Νοβγορόδης, «δώδεκα σταυροὶ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἰστάμενοι, ἀναμεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξεῖχον μικραὶ πυραμίδες, δένδροις παρεμφερεῖς καὶ ὑψηλότεραι τοῦ ἀνδρικοῦ ἀναστήματος· ἦσαν δὲ τετοποθετημέναι ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ἐν μέσῳ τῶν κιόνων, καὶ παρίσταντο ἐξ ἀργύρου πεποιημέναι» ⁽¹⁴⁹⁾.

Ἀναλόγως βεβαίως τοῦ λοιποῦ τῆς τραπέζης πλούτου ἦσαν ἢτε βυσσίνη ἐνδυτὴ καὶ τὰ λοιπὰ ἄμφια βαρύτιμα. Ὁ Σιλεντιάριος ὁμιλεῖ περὶ βυσσίνου φάρους (ἐνδυτῆς) τοῦ θυσιαστηρίου·

«Μυσιπόλοι δ', ὑπὸ χερσὶν ὅσοις τόδε θεσμὰ κελεύει,
Σιδονίης φοίνικι βεβαμμένον ἄνθει κόχλου
φᾶρος ἐφαπλώσαντες ἐρέψατε νῶτα τραπέζης» ⁽¹⁵⁰⁾.

Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησεν «ἐνδυτὰς διὰ λίθων χρυσᾶς σωληνωτὰς τ'» ⁽¹⁵¹⁾.

Τὸ θυσιαστήριον δὲ τοῦτο ἐβεβηλώθη τῷ 641 ἐπὶ τῇ στέψει Κώνσταντος τοῦ Β', ἢ Κωνσταντίνου, ὅτε τὸ «ἀχυρῶδες καὶ ἀγροικωδέστερον τοῦ λαοῦ», λέγει ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος, «κατὰ Πύργου» τοῦ πατριάρχου «τὰς χεῖρας ὥπλιζον, καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν γενόμενοι εἰσέρχονται ἐπαγόμενοι Ἑβραίων καὶ ἄλλων κακοδόξων ὁμίλου ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ τὴν μὲν ἐνδυτὴν διαζῶν γυνῶσι, καὶ τὸν ἱερὸν χώρον αἰσχυρῶς κατεζώρυνον» ⁽¹⁵²⁾.

Ἐπὶ τῆς τραπέζης πάλιν ταύτης οἱ Δυτικοὶ ἀφώρισαν τῷ 1054 τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, γενόμενοι οὕτω παραίτιοι τοῦ ὀριστικοῦ ἐκείνου τῶν Ἐκκλησιῶν σχίσματος.

Τῆς δὲ πόλεως ἀλούσης τῷ 1204 ὑπὸ τῶν Λατίνων, ἡ ἁγία τράπεζα τῆς Ἁγίας Σοφίας

⁽¹⁴⁶⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74.

⁽¹⁴⁷⁾ *Αὐτόθι*, σ. 74.

⁽¹⁴⁸⁾ Στ. 753-754.

⁽¹⁴⁹⁾ Χόπφ *Chron. Græco-Rom.*, σ. 97.

⁽¹⁵⁰⁾ Στ. 758-760. Ἡ παχυλὴ ἄγνοια τῶν Λέθαβου καὶ Σβαίνσων προέτρεψεν αὐτοὺς νὰ θεωρήσωσι τοὺς τρεῖς τούτους στίχους ὡς ἀφορῶντας εἰς τὸ τετράβηλον (*S. Soph.*, σ. 48).

⁽¹⁵¹⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76. Αἱ ἐνδυταὶ ἦσαν πορφυραῖ ἢ βύσσιναι· οὕτω τὰ Πατριαρχικὰ Ἐγγράφα μνημονεύουσι «βλαττὴν τῆς ἁγίας τραπέζης» (Πασπάτη *Βυζ. Μελ.*, σ. 160, σ. 1). «Βλαττὴ», ἐκ τοῦ λατινικοῦ blatta, χυλὸς τῆς πορφύρας. Ἐφερον δ' ἐνίοτε αἱ ἐνδυταὶ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ. Ἀνώνυμός τις Βυζαντινὸς ἀναφέρει «τὴν ἐνδυτὴν τὴν ἔχουσιν τὴν ἁγίαν γένεσιν τοῦ Κυρίου» (Δουκαγγίου *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, ἐν Λονγδούνῳ, 1688, τ. α'). Ὁ δὲ Ἀγνέλλος λέγει τὰδε περὶ τοῦ ἐπισκόπου Παβέννης Μαξιμιανοῦ· «Jussit ipse endothim byssinam pretiosissimam, cui similem nunquam videre potuimus, omnem Salvatoris nostri historiam continentem» (*Liber Pontificalis*, β', κεφ. ζ', ἐν Μίγνῃ *P. L.*, τ. 106, σ. 310).

⁽¹⁵²⁾ Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης σ. 34-35.

«κατετεμαχίσθη καὶ διμερίσθη τοῖς σκυλευταῖς» ⁽¹⁵³⁾, καθὰ ἀφηγεῖται ὁ Νικήτας Χωνιάτης. Κατὰ τινὰ δὲ γλαφυρὰν παράδοσιν, ἄχρις ἡμῶν κρατήσασαν, «μετακομιζομένης αὐτῆς εἰς Οὐνετίαν ἢ ὁπουδήποτε ἄλλοσε τῆς Εὐρώπης, καὶ διαρῶντος τοῦ μετακομίζοντος αὐτὴν πλοίου, κατεποντίσθη ἐν τῷ τῆς Προποντίδος βυθῷ, ὅπου καὶ νῦν, γαληνιώσης τῆς θαλάσσης, οἱ ναῦται ἐπιχέοντες ἔλαιον, λέγουσιν ὅτι βλέπουσιν αὐτὴν ἐν τῷ πυθμένι» ⁽¹⁵⁴⁾.

Ἡ τρίτη Ἀγία Τράπεζα (1261-1346). — Ἀνακτηθεῖσης τῆς ΚΠ. ὑπὸ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἐστήθη νέον ἐν τῷ βήματι θυσιαστήριον, ὅσον πολυτελὲς ἢ τότε πενιχρὰ κατάστασις τῶν Βυζαντινῶν τὸ ἐπέτρεπεν. Ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει «τὴν τῆς ἐκκλησίας ἐνδυτὴν ἐκ χρυσοπάστου ὀξείας διὰ μαργάρων, ἣν ὁ βασιλεὺς προσενεγκὼν τῷ θεῷ τεμένει δῶρον ὄντως ἐπάξιον, συγχωρούμενος, ἐπεὶ οὐκ ἔφθασεν ἑτέραν εὐτρεπισθῆναι τῷ μεγάλῳ τῶν κορυφαίων ναῷ, ἀνταλλαγὴν τοῦ γενομένου πρὸς τὸ ὃν οἶον ποιούμενος, λαβὼν ἀπέστειλε καὶ αὐτήν» ⁽¹⁵⁵⁾. Τῷ δὲ 1346 «συντέτριπται τὰ κρυπτόμενα κάλλι τοῦ βήματος» ⁽¹⁵⁶⁾, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Γρηγοράς.

Ἡ τελευταία Ἀγία Τράπεζα (1347-1453). — Τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς τραπέζης φαίνεται ἀναλαβοῦσα ἡ Ἄννα, διότι κατὰ τὸν Καντακουζηνόν, «τὴν μὲν οὖν μεγάλην στοὰν μετὰ τοῦ βήματος ἡ βασιλὶς ἀνήγειρεν αὐτὴς Ἄννα, Φακεωλάτον ἐπιστήσασα τῷ ἔργῳ» ⁽¹⁵⁷⁾, καὶ εἶνε προφανὲς ἐξ ὅσων εἴπομεν περὶ τῆς πτώσεως τοῦ ἑφῶς μέρους τῆς ὀροφῆς τῷ 1346 ὅτι ἡ τράπεζα μετὰ τοῦ βήματος ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἀνεγερθῇ ἀμέσως ἄνευ προσκόμματος εἰς τὰ διὰ τὴν ἀνοικοδομουμένην ὀροφὴν δυτικώτερόν τι ἐγερθέντα μεγάλα ἱκρίωματα. Τῆς τελευταίας δὲ τραπέζης, ὡς καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς, στερούμεθα περιγραφῆς. Ἐπ' αὐτῆς δὲ ἀναβὰς ὁ πορθητὴς τῇ 29^ῃ Μαΐου τοῦ 1453 ἐποίησε τὴν προσευχὴν, ἀφιερῶσας τὸν παμμέγιστον ναὸν εἰς τὴν μωαμεθανικὴν λατρείαν.

Φέρεται δ' ὡς παράδοσις παρ' ἡμῖν ὅτι οἱ ἐν τῷ βήματι λειτουργοῦντες ἱερεῖς ἐμαρμαρῶθησαν τὴν στιγμὴν τῆς τῶν Ὁθωμανῶν εἰσβολῆς, καὶ ὅτι τὴν διακοπεῖσαν αὐτῶν τελετὴν θέλουσι συμπληρῶσαι ἐπὶ τῇ ἀνακτῇ τῆς πόλεως.

Αἱ ἐν τῷ Θυσιαστηρίῳ ἀποκείμεναί ποτε παραγγελίαι. — Ἐν ταῖς πατρικαῖς συμβουλαῖς, τὰς ὁποίας ἔδιδε Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ῥωμανόν, ἀναφέρεται ὅτι «παραγγελία καὶ διάταξις φοβερὰ καὶ ἀπαραποίητος τοῦ μεγάλου καὶ ἁγίου Κωνσταντίνου ἐναπογέγραπται ἐν τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ τῆς καθολικῆς τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίας τῆς ἁγίας Σοφίας, τοῦ μηδέποτε βασιλέα Ῥωμαίων συμπεθεριάσαι μετὰ ἔθνους παρηλλαγμένοις καὶ ξένοις ἔθεσι χρωμένου τῆς ῥωμαϊκῆς καταστάσεως, μάλιστα δὲ ἀλλοπίστου καὶ ἀβαπτίστου, εἰ μὴ μετὰ μόνον τῶν Φράγγων» ⁽¹⁵⁸⁾.

Ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ ἦτο ὡσαύτως ἐγγεγραμμένη κατάρα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἐναντίον παντὸς τολμῶντος νὰ ἀφαιρέσῃ παρανόμως ἱμάτιον ἢ στέμμα τῶν τοῦ θυσιαστηρίου.

Βασιλικά ἱμάτια ἐπὶ τῆς Ἀγίας Τραπέζης. — Αἱ τῶν αὐτοκρατόρων ἐσθῆτες ἦσαν

⁽¹⁵³⁾ Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, σ. 758.

⁽¹⁵⁴⁾ Βυζαντίου Ἡ ΚΠ, τ. α', σ. 490.

⁽¹⁵⁵⁾ Μιχ. Παλαιολ., ε', 17, ἔκδ. Βόννης, σ. 385.

⁽¹⁵⁶⁾ Βυζ. Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, τ. β', σ. 749.

⁽¹⁵⁷⁾ Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, τ. γ', σ. 30.

⁽¹⁵⁸⁾ Πρὸς τὸν ἴδιον Υἱὸν Ῥωμανόν, ἔκδ. Βόννης, τ. γ', σ. 86.

ἡπλωμένοι ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου κατὰ τὴν δεκάτην τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδα, ὡς μετὰ μικρὸν εἰρήσεται.

Τὸ ὑπὲρ τὴν Τράπεζαν Πυξίον ἢ Ἀρτοφόριον. — Τὸ τὸν θεῖον ἄρτον δεχόμενον « Πυξίον », « Πυξόμηλον », « Μυξόμηλον », « Μηξόμηλον », ἢ « Ἀρτοφόριον », νομίζεται ὅτι δὲν ἵστατο ὡς σήμερον, ἐπὶ τῆς ἀγίας τραπέζης, ἀλλ' ὅτι ἀνήρητο ἐκ τῆς ὀροφῆς τοῦ κιβωρίου, ἄνωθεν αὐτῆς. Τοῦτο φαίνεται ἀποδείξας ὁ Δουκάγγιος⁽¹⁵⁹⁾, καὶ εἰς ἐπικύρωσιν τοῦ τοιούτου ἐξαγομένου δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι, ὡς πρὸ μικροῦ ἐρρέθη, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης ἀναφέρει ὡς ἀντικείμενα, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θυσιαστηρίου εὐρισκόμενα, μόνον τὸ εἰλητὸν καὶ τὸ εὐαγγέλιον.

Ὁ Ἕλλην Ἀλλάτιος παρέχει τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα κείμενα, ἰδιαίτερος πρὸς τὸ ἀρτοφόριον ἀφορῶντα. « Μετὰ δὲ τὴν μετάληψιν », ἀναγινώσκει τις ἐν *Τυπικῷ* τινι, « καὶ οἱ τῆς μέχρι παρασκευῆς ἄρτοι φυλάττονται ἐν πυξίῳ ἀφωρισμένῳ τινί », καὶ « τούτῳ ἐν πυξίῳ τινὶ καθαρῷ ὁ θεῖος κοιμίζομενος ἄρτος ». « Ἀνεπτύσseto δὲ τὸ πυξίον », λέγει ὁ Παχυμέρης, « ἐφ' ᾧ τοὺς ἱεροὺς ἄρτους τεθῆναι », καὶ πάλιν, κατὰ παλαιὸν τι χειρόγραφον, « λαβὼν [ὁ ἱερεὺς] τὸν προηγιασμένον ἄρτον ἐκ τοῦ ἀρτοφορίου, τίθησιν αὐτόν »⁽¹⁶⁰⁾.

Τὰ ὑπὲρ τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν ἀνηρημένα Στέμματα. — Πλήθος « Στεμμάτων », « Στεφῶν », « Στεφάνων », « Στεφανίσκων », ἢ « Καμελαυκίων », ἀπρωροῦντο ἄνωθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ἐκ τοῦ κιβωρίου ἀνηρημένα, ἐν οἷς καὶ τὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. « Ἐν τῷ βήματι », λέγει ὁ Ἀντώνιος Νοβγορόδης, « ὑπερθεῖν τῆς ἀγίας τραπέζης, ἐν τῷ μέσῳ, καὶ ὑπὸ τὸ κιβώριον, κρέματα τὸ στέμμα τοῦ Κωνσταντίνου ὑπ' αὐτὸ δ' ὑπάρχει σταυρός, καὶ ὑπὸ τοῦτον πάλιν χρυσῇ περιστερά »⁽¹⁶¹⁾. Τὸ στέμμα δὲ τοῦτο ἐφόρεσε τῷ 1185 Ἰσαάκιος ὁ Ἀγγελος ὅτε κατέφυγεν εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, διωκόμενος ὑπ' Ἀνδρονίκου τοῦ Τυράννου. « Βασιλεὺς αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ἀναγορεύεται Ἰσαάκιος », λέγει ὁ Χωνιάτης, « τινὸς τῶν νεωκόρων τὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου στέφος, ὅπερ ἄνωθεν ἀπώρητο τραπέζης τῆς μυστικῆς, κατενεγκόντος διὰ κλίμακος καὶ τῇ τοῦ Ἰσαακίου κεφαλῇ ἐφαρμόσαντος »⁽¹⁶²⁾.

Ὁ Ἀντώνιος προσθέτει ὅτι « τὰ τῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων στέμματα κυκλοῦσι τὸ κιβώριον »⁽¹⁶³⁾.

Τῷ 601, « τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἁγίου πάσχα », γράφει ὁ Θεοφάνης, « Σοφία αὐγοῦστα ἡ γυνὴ Ἰουστίνου ἅμα Κωνσταντίνῃ γυναικὶ Μαυρικίου στέμμα κατασκευάσασαι ὑπέρτιμον τῷ βασιλεῖ προσήγαγον. ὁ δὲ βασιλεὺς τοῦτο θεασάμενος, ἀπελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῷ Θεῷ τοῦτο προσήγαγεν, καὶ ἐκρέμασεν αὐτὸ ἐπάνω τῆς ἀγίας τραπέζης διὰ τριχαλαδίου ἀλυσιδίου διὰ λίθου καὶ χρυσοῦ. αἱ δὲ αὐγοῦσταὶ μεγάλως ἐλυπήθησαν τοῦτο μαθοῦσαι »⁽¹⁶⁴⁾. Τῷ δὲ 780 Λέων ὁ ἐκ Χαζάρας, « ἐρασθεὶς τοῦ στέμματος, ὅπερ ὁ Μαυρίκιος τῷ Θεῷ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ

⁽¹⁵⁹⁾ « Sacram vero pyxidem supra altare appensam fuisse observare est ex Hugone Flaviniacensi in Chron. Vir-
dun. part. 2: *pyxidem unam de Onychino, in qua servatur corpus dominicum, dependens super altare*. Leo Ost. Chr.
Casin. 3 c. ult: *pyxis aurea cum smaltis pro corpore Domini*. et Leo IV PP. de cura Pastoralis: *super altare nihil
ponatur nisi capsae cum reliquiis sanctorum—aut pyxis cum corpore Domini ad viaticum pro infirmis* » (S. S., § 63).

⁽¹⁶⁰⁾ *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίοις, 1646, β', σ. 131, καὶ 146-149.

⁽¹⁶¹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 92.

⁽¹⁶²⁾ *Ἀνθρ. Κομν.*, ἐκδ. Βόννης, σ. 450.

⁽¹⁶³⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 92.

⁽¹⁶⁴⁾ *Χρονολογ.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 433-434.

ἀνέθετο, καὶ τοῦτο λαβὼν καὶ τῇ κεφαλῇ περιθέμενος εὐθὺς ἐλήφθη σφοδρῶ πυρετῶ καὶ οὕτως αὐτὸν τῆς ζωῆς ὑπέξήγαγε», κατὰ τὸν Ζωναρᾶν⁽¹⁶⁵⁾. Ἄλλ' ἢ τὸν Λέοντα διαδεξαμένη Εἰρήνη «σὺν τῷ υἱῷ προελήλυθε μετὰ τῆς συνήθους τοῖς βασιλεῦσι δορυφορίας καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησία γενομένη τὸ στέμμα, ὃ ἐκεῖθεν ἀφείλετο ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, προσήνεγκε, κόσμῳ πλείονι τοῦτο ἐπικοσμήσασα»⁽¹⁶⁶⁾. Κατὰ τὸν Κάλλιστον δὲ Νικηφόρον, τὸ ἐν λόγῳ στέμμα τοῦτο «μέχρις ἀλώσεως τῆς πόλεως διεσώζετο»⁽¹⁶⁷⁾.

Μετὰ τὸν θάνατον δὲ Κωνσταντίνου τοῦ Ἡρακλείου, συμβάντα τῷ 641, ὁ Ἡρακλεωνᾶς «εὐθὺς οὖν τὸν τε πατὴρ στέφανον, ὃν καὶ συνέθαψαν αὐτῷ, καὶ ὁ υἱὸς Κωνσταντῖνος τοῦ ναοῦ ἐξήνεγκεν, τιμηθέντα μέχρι χρυσοῦ λιτρῶν ἑβδομήκοντα, τῷ Θεῷ προσφέρει ἐν τῷ ἱερῷ», κατὰ τὸν πατριάρχην Νικηφόρον⁽¹⁶⁸⁾.

Αὐτοκρατοροῦντος δ' Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, «ἐκ τοῦ τῶν Κομνηνῶν τις γένους», λέγει Νικήτας ὁ Χωνιάτης, «τῷ βασιλεῖ ἐπανίσταται, Ἰωάννης τοῦνομα οὗτος τοίνυν τῷ μεγίστῳ νεῷ ἑξαπῖνα εἰσρύνει, καὶ τῶν στεφανίσκων ἓνα τῇ κεφαλῇ περιθεῖς οἱ τὴν ἱερὰν ἀμφιπεριηρόνται τράπεζαν, ἕξισιν ἐκεῖθεν»⁽¹⁶⁹⁾.

Μικρὸν πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως ὁ Νοβγορόδης Ἀντώνιος ἔγραφεν ὅτι «τριάκοντα μικρότερα στέμματα ἀνήρτηνται παρὰ τὸ κιβώριον ἵνα ὑπομιμήσκωσι τοὺς χριστιανούς. . . . τῶν τριάκοντα ἀργυρίων τοῦ Ἰούδα»⁽¹⁷⁰⁾.

Ἐν δὲ ταῖς πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν παραινέσει Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου παρατηρῶ τάδε: «Ὡς ἀπὸ παλαιᾶς ἱστορίας ἐν ἀπορρήτοις λόγοις γεγραμμένον εὐρίσκωμεν, ἥνίκα ὁ Θεὸς βασιλέα ἐποίησε Κωνσταντῖνον ἐκεῖνον τὸν μέγαν, τὸν πρῶτον Χριστιανὸν βασιλεύσαντα, δι' ἀγγέλου αὐτῷ τὰς τοιαύτας στολὰς ἐξαπέστειλεν καὶ τὰ στέμματα ἃ παρ' ἡμῶν καμελαύκια λέγεται, καὶ διωρίσατο αὐτῷ θεῖναι ταῦτα ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Θεοῦ ἁγία ἐκκλησίᾳ, ἣτις ἐπ' ὀνόματι αὐτῆς ἐνυποστάτου σοφίας Θεοῦ ἁγία Σοφία κατονομάζεται, καὶ μὴ καθ' ἑκάστην αὐτὰ ἀμφιέννυσθαι, ἀλλ' ὅτε δημοτελὲς καὶ μεγάλη τυγχάνῃ δεσποτικῇ ἐορτῇ. διὸ δὴ Θεοῦ προστάγματι ταῦτα ἀπέθετο, ἅτινα καὶ ἄνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ ἀποκρέματα καὶ εἰς κόσμον τῆς ἐκκλησίας καθέστηκεν. τὰ δὲ λοιπὰ ἱμάτια καὶ σαγία βασιλικά τῆς ἱερᾶς ταύτης τραπέζης ἄνωθεν ἐπείκεινται ἐφαπλούμενα. ἥνίκα δὲ καταλάβῃ τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐορτῇ, ἀναλαμβάνεται τε ἐκ τοιούτων στολῶν καὶ στεμμάτων τὰ πρὸς τὸν καιρὸν ἐπιτήδεια καὶ ἀρμόζοντα ὁ πατριάρχης καὶ ἀποστέλλει πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ ἀμφιέννυται αὐτὰ ἐκεῖνος ὡς ὑπρέτης Θεοῦ καὶ διάκονος ἐν τῇ προελεύσει καὶ μόνον, καὶ πάλιν μετὰ τὴν χρεῖαν ἀντιστρέφει αὐτὰ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἀπόκεινται ἐν αὐτῇ. ἀλλὰ καὶ κατάρα τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου ἐστὶν ἐν τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ τραπέζῃ τῆς τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας ἐγγεγραμμένη, καθὼς αὐτῷ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ ἀγγέλου διωρίσατο, ἵνα ἐὰν βουλευθῇ βασιλεὺς διὰ τινα χρεῖαν ἢ περιστάσιν ἢ ἐπιθυμίαν ἄκαιρον ἐξ αὐτῶν ἐπάραι καὶ ἢ αὐτὸς καταχρήσασθαι ἢ ἐτέροις χαρίσα-

(165) Ἐπιτ. Ἱστορ., ἔκδ. Δίνδορφ, τ. γ', σ. 357.

(166) Ἀντόθι, σ. 357. «Ἐπικαλλώπιστα δια μαργάρων», κατὰ τὸν Κεδρηνόν (Σύν. Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, τ. β', σ. 20).

(167) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 147, σ. 413.

(168) Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, σ. 33.

(169) Ἀλέξ. Κομν., ἔκδ. Βόννης, σ. 697.

(170) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 92.

σθαι, ὡς πολέμιος καὶ τῶν τοῦ Θεοῦ προσταγμάτων ἐχθρὸς ἀναθεματίζεται καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποκηρύσσεται » (171).

Ἡ κρεμαμένη Περιστερά. — « Περιστερά » τις, ἄλλως ὀνομαζομένη « Περιστέριον », « Περιστερίδιον », ἢ καὶ « Κοσμάριον », ἀνήρητο, εἰς τύπον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὑπὲρ τὸ θυσιαστήριον, μετὰ τοῦ στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου, καθὰ ἀφηγεῖται ὁ Ἀντώνιος (172). Ὁ δὲ Πατριάρχης Κωνσταντίας λέγει ὅτι « ἐκ ταύτης ἀπήφρητο ἡ ἱερὰ πυξὶς ἡ ἀρτοφόριον, οὗ ἔνδον ἐφυλάττετο διὰ τοὺς κινδυνεύοντας εἰς θάνατον ἀσθενεῖς ἡ θεία εὐχαριστία » (173).

Ὁ ἀπηρωρημένος Σταυρός. — Ὑπῆρχε δὲ καὶ σταυρός, « κρεμάμενος ἴσως ἀπὸ τοῦ κιβωρίου ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης », λέγει ὁ Βυζάντιος, « ὅστις ἐφαίνετο κραδαινόμενος, ὁσάκις, ἱερουργῶν ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ὁ τοῦ Ῥαγγαβὲ ἐπρόφερε τὰς μυστηριώδεις τῆς μετουσίωσης λέξεις » (174). « Οὕτω δὲ θεοφιλῶς καὶ πνευματοκινήτως ἀνῆγε τὴν προσφορὰν », γράφει Νικήτας ὁ Παφλαγὼν περὶ Ἰγνατίου, « ὥς ἐπ' αὐτῆς ὁρᾶν τῆς θείας τραπέζης ἐναργῆ τῆς τοῦ Πνεύματος παρουσίας τεκμήρια. ὠρᾶτο γὰρ ὁ θεῖος ἄρτος ὅλος ἡλλοιωμένος, ὅλος ὥσπερ ἄνθραξ οὐράνιος χάριν ἀποστίλβων τοῦ οὐρανίου πυρός. ὥπται ποτε κραδαινόμενος καὶ ὁ ὑπεράνω τῆς ἁγίας τραπέζης ἀπαιωρούμενος σταυρός· ἡρέμα μὲν πολλάκις σειόμενος, ὑψουμένου τοῦ ἄρτου, καθωρᾶτο, τὴν τοῦ ἁγίου δηλαδὴ Πνεύματος ἐπισκίασιν ὑποσημαίνων. ἐν ἡμέρᾳ δὲ τοῦ πάσχα μάλιστα οὕτω διεκινήθη σφοδρῶς, ὥς πάντας ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς, καὶ μάλιστα τοὺς ἐκ τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων, τὸ μυστήριον ἐκπεπληγμένους, μεγάλῃ φωνῇ δοξάζειν ἐπὶ πολὺ τὸν Θεόν » (175).

Ἀκοίμητος κανδήλη. — Ἐνώπιον τῆς ἁγίας τραπέζης ἀνήρητο βεβαίως καὶ ἡ « Ἀκοίμητος Κανδήλη ». Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης λέγει ὅτι « καὶ λυχνία προσφέρεται καὶ θρυαλλὶς καὶ φῶς, διὰ τὴν δι' ἐλαίου θυσίαν, καὶ ὅτι λυχνία Χριστοῦ ἡ ἐκκλησία, ὡς ὁ ἡγαπημένος φησί. καὶ ἡ λυχνία τοῦ νόμου τύπος ταύτης, καὶ θείου ἐλέους διὰ τοῦ ἐλαίου μετάδοσις, καὶ θείου φωτισμοῦ χορηγία διὰ τοῦ ἀναπτομένου φωτός » (176).

Ἄσυλον Ἀγίας Τραπέζης. — Ἀνέκαθεν τὸ θυσιαστήριον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὡς καὶ τὸ τῶν ἄλλων ναῶν, ἦτο ἄσυλον, εἰς ὃ προσέφευγον ἔντρομοι οἱ καταδιωκόμενοι. Εἶδομεν ἤδη

(171) Πρὸς τὸν Ἰδιον Ὑῖον Ῥωμανόν, ἔκδ. Βόννης, τ. γ', σ. 82-83.

(172) Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 106.

(173) Συγγρ. ἑλᾶσσ., σ. 397. Κατὰ τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν ΚΠ. συγκροτηθείσης πέμπτης συνόδου, ὁ ἀναθεματισθεὶς Σεβήρος « τὰς γὰρ εἰς τύπον τοῦ ἁγίου Πνεύματος χρυσᾶς τε καὶ ἀργυρᾶς περιστερὰς, κρεμαμένας ὑπεράνω τῶν θείων κολυμβηθρῶν καὶ θυσιαστηρίων... ἐσφετερίσατο, λέγων οὐ χρῆναι ἐν εἵδει περιστερᾶς ὀνομάζεσθαι τὸ ἅγιον πνεῦμα » (Δουκαγγίου *S. S.*, § 64).

Ἐπὶ ὑποδοχῇ δὲ ξένων πρέσβεων ἐκρεμάσθησαν ἐν τῷ Χρυσοτρικλίνῳ τοῦ παλατίου « ἔμπροσθεν μὲν τὸ πρᾶσινον στέμμα τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων μετὰ καὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς περιστερᾶς αὐτοῦ· δεξιᾷ δὲ τὸ βένετον στέμμα τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Φάρου μετὰ καὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς περιστερᾶς αὐτοῦ· ἀριστερᾷ δὲ τὸ βένετον στέμμα τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου μετὰ καὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς περιστερᾶς αὐτοῦ » (Πορφυρογεννήτου *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 581).

(174) Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 491.

(175) Βίος Ἰγνατίου, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 105, σ. 552.

(176) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 317.

Παρ' Ἀλλατῶν εὐρηνται τὰ ἐξῆς κείμενα· « Καὶ κρέμονται κανδήλαις τέτταρσιν ἀκοιμήτοις ». « Καὶ καθ' ἐσπέραν λαμβάνουσα ἁγίασμα ἀπὸ τῆς τοῦ ἁγίου [Εὐθυμίου] θήκης, καὶ τὸ ὕδωρ τῆς ἀσβέστου κανδήλας πίνουσα, οὕτως ἡλευθερώθη ἀπὸ τοῦ δαίμονος ». Πάλιν « προστάττει », λέγει ὁ Παχυμέρης, « τῷ αὐταδέλφῳ σεβαστοκράτορι ἐνθῆναι τῇ σφετέρᾳ σκευῇ τὴν θήκην πέπλοις τε χρυσοῖς ὑπ' ἀκοιμήτῳ φωτὶ ἐχόμενα τῆς ἐκείνου στρώμνης θέντα τιμᾶν τοῖς προσήκουσιν » (*De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίοις, 1646, β', σ. 150).

ὅτι εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ προΐουστινιανείου ναοῦ εἶχον καταφύγει, τῷ μὲν 399 ὁ Εὐτρόπιος, τῷ δὲ 431 βάρβαροι, καὶ τῷ 468 ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κατὰ Βανδήλων στρατοῦ Βασιλίσκος⁽¹⁷⁷⁾. Εἰς δὲ τὸ θυσιαστήριον τοῦ Ἰουστινιανοῦ προσέφυγε τῷ 1078 ὁ τοῦ Ἰκονίου ἐπίσκοπος, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Δούκας οὐδὲν «διεπράξατο», λέγει Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης, «τὴν τε παρρησίαν τοῦ ἀνδρὸς αἰδεσθεῖς καὶ τὸ ἐν λόγοις εὐδόκιμον, καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ θείου νέμεσιν καὶ τὸν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου καταπλαγεὶς ἐλκυσμόν»⁽¹⁷⁸⁾.

Τὸ δὲ δικαίωμα τοῦ προσφεύγειν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, καὶ ἐπομένως εἰς τὸ βῆμα, κατηργήθη τῷ 1343⁽¹⁷⁹⁾.

Ἡ ἐν τῷ Βήματι ἑκτακτος κοινωνία τῆς κρίσεως τοῦ Αὐτοκράτορος ἐπὶ Παλαιολόγων. — Ταύτην οὕτω περιγράφει ὁ λεγόμενος Κουροπαλάτης· «Εἰσέρχεται οὖν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ ἅγιον βῆμα, καὶ λαμβάνων θυμιατὸν θυμιᾷ τὴν ἱερὰν τράπεζαν σταυροειδῶς, πρῶτον μὲν κατὰ ἀνατολὰς, εἶτα πρὸς ἄρκτον, ἔπειτα πρὸς ἐσπέραν, καὶ μετὰ ταῦτα πρὸς μεσημβρίαν, εἶτα πάλιν πρὸς ἀνατολὰς θυμιῶν θυμιᾷ καὶ τὸν πατριάρχην. αὐτὸς δὲ προσαγορεύσας, καὶ λαβὼν ἀπὸ τῆς τοῦ βασιλέως χειρὸς τὸν θυμιατὸν, ἀντιθυμιᾷ τὸν βασιλέα. μετὰ δὲ ταῦτα ἐκβάλλων ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τὸ στέμμα ἐγγχειρίζει τοῖς διακόνοις, ὁ δὲ πατριάρχης μετὰ τὸ κοινωνῆσαι τοῦ τιμίου σώματος δίδωσι καὶ τῷ βασιλεῖ εἰς τὰς χεῖρας μερίδα τοῦ δεσποτικοῦ σώματος· οὗ καὶ μετασχὼν κοινωνεῖ ὁμοίως καὶ τοῦ ζωοποιῦ αἵματος. κοινωνεῖ δὲ τοῦ μὲν πατριάρχου τὸν ἅγιον κρατῆρα κατέχοντος, αὐτὸς δὲ προσάγων τῷ κρατῆρι τὸ στόμα, ὥσπερ οἱ ἱερεῖς»⁽¹⁸⁰⁾.

Τελεταί. — Μεσοῦσης τῆς ἑκατονταετηρίδος, ἡ εἰς τὸ βῆμα εἵσοδος τοῦ αὐτοκράτορος ἐγένετο, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, ὧδε· «Καὶ διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστήσαντες τῷ Θεῷ οἱ δεσπότες, εἰσέρχονται προσκυνοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου κρατουμένην ἁγίαν θύραν, καὶ ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης γενόμενοι, ἀσπάζονται τὸ ταβλίον τῆς ἁγίας ἐνδυτῆς, δηλονότι ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τοῦτο σηκούμενον, καὶ τοῖς δεσπótαις πρὸς ἀσπασμὸν προσαγόμενον, καὶ εἴθ' οὕτως ἀπλοῦσιν ἐπάνω τῆς ἁγίας τραπέζης τοὺς δύο κατὰ τὸ εἰωθὸς λευκοὺς ἀέ-

⁽¹⁷⁷⁾ Ἴδε σ. 6 καὶ 9 Α' τόμου.

⁽¹⁷⁸⁾ Ἱστορία, ἔκδ. Βόννης, σ. 259.

⁽¹⁷⁹⁾ Οὗ δ' ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ εἰς ΚΠ. προσκληθεὶς πάπας Βιγίλιος, «φοβηθεὶς τὴν ὀργὴν τοῦ βασιλέως», λέγει ὁ Θεοφάνης, «τῷ θυσιαστηρίῳ Σεργίου τοῦ μάρτυρος μονῆς τῶν Ὀρμίσδου προσέφυγεν, κἀκεῖθεν ἐλκόμενος κατέσχευε τοὺς βαστάζοντας τὸ θυσιαστήριον κίονας, καὶ τοὺτους κατέστρεψεν βαρὺς ὢν καὶ μέγας τῷ σώματι» (Χρονογρ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 349-350), τοῦθ' ὅπερ ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Βιγίλιος αὐτός, προσειπὼν ὅτι «εἰ μὴ οἱ περὶ αὐτὸν κληρικοὶ φθάσαντες ἐκράτησαν ταῖς χερσὶν αὐτῶν τὴν τῆς ἁγίας τραπέζης πλάκα, ἐπεπτώκει ἂν ἐπ' αὐτοῦ» (Βυζαντίου Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 267).

Οἱ εἰς τὰ θυσιαστήρια ὁμῶς καταφεύγοντες δὲν εἶχον πάντοτε τὴν εὐνοϊκὴν τύχην τοῦ ἐπισκόπου Ἰκονίου καὶ τοῦ πάπα Βιγιλίου, τῶν κρατούντων μὴ ἀναγνωρίζοντων ἐνίοτε τὸ ἱερὸν τῆς ἀσουλίας δικαίωμα. Οὕτως ὁ κατὰ Τιβερίου ὑπὸ τοῦ Φιλιππικοῦ σταλεὶς Μαῦρος, πορευθεὶς μετὰ τοῦ Στρούθου ἐν Βλαχέρναις, καθὰ λέγει ὁ Θεοφάνης, «εὗρεν τὸν Τιβέριον κρατοῦντα τῇ μὲν χειρὶ τὸ κιονάκιον τῆς ἁγίας τραπέζης τοῦ θυσιαστηρίου τῆς ἁγίας Θεομήτορος, καὶ τῇ ἐτέρᾳ τίμια ξύλα καὶ ἐν τῷ τραχήλῳ φυλακτά, ἔξωθεν δὲ τοῦ βήματος παρακαθεζομένην Ἀναστασίαν τὴν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μητέρα, ἣτις τοῖς ποσὶ τοῦ Μαύρου κυλινδουμένη ἤτειτο μὴ ἀποκτανθῆναι τὸν αὐτῆς ἑγγονα Τιβέριον, ὥς μὴδὲν ἄτοπον πράξαντα. αὐτῆς δὲ τοὺς πόδας τούτου κατεχοῦσης, καὶ μετὰ δακρύων ἱκετευούσης, εἰσελθὼν ὁ Στρούθος ἔνδον τοῦ βήματος, βίᾳ ἀφήρπασεν αὐτόν· καὶ τὰ μὲν τίμια ξύλα ἐξ αὐτοῦ ἄρας, ἐπάνω τῆς ἁγίας τραπέζης ἐπέθηκεν. τὰ δὲ φυλακτά εἰς τὸν ἴδιον ἐξήρτησεν τράχηλον, καὶ λαβόντες τὸν παῖδα ἐπὶ τῷ ἄνω Καλινίκῃς παραπορτίῳ, καὶ τοῦτον ἐκδύσαντες καὶ ἐπὶ τῆς φλιάς ἀπλώσαντες, δίκην προβάτου αὐτὸν ἐλαρυγκοτόμησαν» (Χρονογρ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 582-583).

⁽¹⁷⁹⁾ Πασπάτη Βυζ. Μελ., σ. 340-341.

⁽¹⁸⁰⁾ Περί Ὀφφικίων, ἔκδ. Βόννης, σ. 96.

ρας, καὶ προσκυνοῦσι διὰ χειρὸς τοῦ πατριάρχου τὰ ἐπιδιδόμενα αὐτοῖς δύο ἅγια ποτήρια καὶ τοὺς δύο ἁγίους δίσκους καὶ τὰ ἅγια σπάργανα»⁽¹⁸¹⁾. Τῇ ἑορτῇ τῶν Χριστουγέννων ὁ κρατῶν « ὑφαπλοῖ ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ δύο εἰλητά, ἀσπαζόμενος δύο ἱερὰ ποτήρια καὶ δύο ἁγίους δίσκους καὶ τὰ σπάργανα τοῦ Κυρίου, εἶτα λαβὼν ἀπὸ τοῦ πραιποσίτου ἀποκόμβιον ὁ βασιλεὺς, τίθησιν αὐτὸ ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ καὶ ἐξέρχεται διὰ τῆς πλαγίας τοῦ βήματος»⁽¹⁸²⁾. Τῷ δὲ Μεγάλῳ Σαββάτῳ, « μετὰ τὸ ὑπαλλάξαι τὴν ἁγίαν τράπεζαν τὰς αὐτῆς ἐνδυτάς, λαμβάνει παρὰ τοῦ πραιποσίτου χρυσίου λίτρας ρ', καὶ τίθησιν αὐτάς εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἐν τῷ βασιμίδῳ, ἐν ᾧ ὁ βασιλεὺς ἵσταται, καὶ ἡνίκα ὑπαλλάξῃ τὴν ἁγίαν τράπεζαν, λαβὼν ἀποκόμβιον ἕτερον, ἔχον καὶ αὐτὸ χρήματα πάμπολλα παρὰ τοῦ πραιποσίτου τίθησιν αὐτὸ εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν, εἶτα λαβὼν παρὰ τοῦ πατριάρχου θυμιατόν, θυμιᾷ ἐκ τρίτου τὸ θυσιαστήριον κυκλόθεν»⁽¹⁸³⁾. Τῇ δὲ 14^ῃ Σεπτεμβρίου, ἡμέρᾳ τῆς Ὑψώσεως τῶν Τιμίων Ξύλων, εἰσήρχοντο εἰς τὸ βῆμα ὁ τε αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης, « προτιθεμένων τῶν τιμίων ξύλων, καὶ τοῦ βασιλέως εὐξαμένου καὶ προσκυνήσαντος τὰ τίμια ξύλα, ἐξέρχεται διὰ τοῦ πλαγίου τοῦ θυσιαστηρίου»⁽¹⁸⁴⁾.

Δ'. ΤΟ ΚΙΒΩΡΙΟΝ

Ὄνομα. — Τὴν λέξιν « Κιβώριον », ἢ « Κιβούριον », ἐκ τοῦ « κίβ » καὶ τοῦ « ὠριον » παραδόξως παράγει ὁ Πατριάρχης Γερμανός· « Τὸ γὰρ κίβ, ἔστι κιβωτός », λέγει, « τὸ ὠριον, φωτισμός Κυρίου, ἢ φῶς Θεοῦ »⁽¹⁸⁵⁾. Τὸ κιβώριον εἶνε, κατὰ τὸν Φώτιον, « ὁ κωνοειδὴς καὶ τῇ θείᾳ τραπέζῃ ἐπικείμενος, σὺν τοῖς ὑπερείδουσι στυλίσκοις καὶ ὑπορόφοις, ὄροφος »⁽¹⁸⁶⁾.

Σύμβολα. — « Ὡς οὐρανὸν μέν, τὰ ἐπάνωθεν τῆς ἁγίας τραπέζης ἀπαρτίζουσιν »⁽¹⁸⁷⁾, καθὰ λέγει ὁ Γερμανός, καὶ « τὸ κιβώριόν ἐστιν ἔνθα ἐστὶν ἡ σταύρωσις ἀντὶ τοῦ τόπου ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Χριστός »· πάλιν « ἔστι δὲ καὶ κατὰ τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης Κυρίου, ἐν ᾗ λέγεται

⁽¹⁸¹⁾ *Ε. Β. Τ.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15.

⁽¹⁸²⁾ *Αὐτόθι*, σ. 133.

⁽¹⁸³⁾ *Αὐτόθι*, σ. 182.

Ὁ Πορφυρογέννητος παρέχει τὰ καθ' ἕκαστα τοῦ τρόπου δι' οὗ ἐθυμία περὶ τὸ θυσιαστήριον ὁ αὐτοκράτωρ· « Λαμβάνει ὁ πρῶτος βασιλεὺς ἐκ χειρῶν τοῦ πραιποσίτου τὸν θυμιατὸν καὶ ἀλειπτά, καὶ οἰκείᾳ χειρὶ ἐπιτιθεῖς τῇ ἀνθρακιᾷ θυμιᾷ πέριξ τῆς ἁγίας τραπέζης » (*Αὐτόθι*, σ. 558 - 559).

Ἐν Βλαχέρναις ὁ αὐτοκράτωρ « φιλοκαλεῖ τὸ ἅγιον βῆμα τῆς ἁγίας σοροῦ » (*Αὐτόθι*, σ. 180). Πάλιν « λαμβάνει ὁ πρῶτος βασιλεὺς παρὰ τοῦ πραιποσίτου τὸ ἀπὸ ταυνοπτέρων ῥιπίδιον καὶ φιλοκαλεῖ πέριξ τῆς ἁγίας τραπέζης » (*Αὐτόθι*, σ. 553).

⁽¹⁸⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 127.

⁽¹⁸⁵⁾ *Ἑκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 387. Κατὰ τὸν Ἀθήναιον καὶ τὸν Ἡσύχιον, « κιβώριον » ἦτο εἶδος κρατῆρος παρ' Αἰγυπτίους. Ὡσαύτως καὶ ὁ Πορφυριῶν· « Εἶδος κρατῆρος, εἰς ὁμοίωμα φύλλων κολοκασίου πεποιημένου » (*Δουκαγγίου S. S.*, § 57). Τοιοῦτον δὲ κρατῆρα εἶχε τὸ κιβώριον τῆς Ἀγίας Σοφίας.

⁽¹⁸⁶⁾ *Ἑκφρ. Νέας Ἑκκλ.*, ἐν Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 490, σημ. 4.

⁽¹⁸⁷⁾ *Ἑκκλ. Ἱστορ.* ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 421.

ἅγια ἁγίων καὶ ἁγίασμα αὐτοῦ· ἐν ἧ προσέταξεν ὁ Θεὸς γενέσθαι δύο Χερουβὶμ ἐκατέρωθεν τορνευτά » ⁽¹⁸⁸⁾.

Περιγραφή. — Τὸ κιβώριον ὑψοῦτο ὑπὲρ τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ ἐστέγαζεν αὐτήν· ὑπεστηρίζετο δὲ διὰ τεσσάρων κιόνων. « Καὶ ἐκ τεσσάρων στύλων », λέγει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, « διὰ τεσσάρων συστήναι τῶν συγκαλεσαμένων εὐαγγελίων » ⁽¹⁸⁹⁾. Ἐπὶ τῶν κιόνων δ' ἔβαινον πάλιν τέσσαρες ἀψίδες, ὑποκρατοῦσαι πυραμίδα, ὀκτάγωνον συνήθως, στεφομένην διὰ σταυροῦ ⁽¹⁹⁰⁾.

Τὰ τοῦ Κιβωρίου Χερουβεῖμ. — Εἶδομεν πρὸ μικροῦ τὸν Γερμανὸν ποιούμενον μνεῖαν τῶν δύο τοῦ ὑπὲρ τὸ θυσιαστήριον πύργου Χερουβεῖμ. Ὁ αὐτὸς δ' ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς προσθέτει « Οὕτω καὶ ὁ ἱερεὺς μέσον τῶν δύο Χερουβὶμ ἐστὼς ἐν τῷ ἱλαστηρίῳ » ⁽¹⁹¹⁾. Ταῦτα δ' ἀναφέρει καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός· « Τὰ Χερουβὶμ δὲ τὰ σκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον » ⁽¹⁹²⁾.

Τὰ Χερουβεῖμ δὲ ταῦτα ἐστήθησαν ἐν τῷ κιβωρίῳ κατ' ἀπομίμησιν τῆς τε σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομώντος· « Καὶ ποιήσεις δύο Χερουβεῖμ χρυσαῖα τορνευτά, καὶ ἐπιθήσεις αὐτὰ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν κλιτῶν τοῦ ἱλαστηρίου· ποιηθήσονται δὲ Χερουβ εἰς ἐκ τοῦ κλίτους τούτου, καὶ Χερουβ εἰς ἐκ τοῦ κλίτους τοῦ δευτέρου τοῦ ἱλαστηρίου, καὶ ποιήσεις τοὺς δύο Χερουβεῖμ ἐπὶ τὰ δύο κλίτη αὐτοῦ. ἔσονται οἱ Χερουβεῖμ ἐκτείνοντες τὰς πτέρυγας ἐπάνωθεν, συσκιάζοντες ἐν ταῖς πτέρυξιν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ ἱλαστηρίου· καὶ τὰ πρόσωπα αὐτῶν εἰς ἄλληλα, εἰς τὸ ἱλαστήριον ἔσονται τὰ πρόσωπα τῶν Χερουβεῖμ » ⁽¹⁹³⁾. Καὶ ὁ Σολομὼν « ἐποίησεν ἐν τῷ δαβείρ δύο Χερουβεῖμ ξύλων κυπαρισσίνων, δέκα πήχεων μέγεθος ἐσταθμωμένων. καὶ πέντε πήχεων περυγίου αὐτοῦ τὸ ἓν, καὶ πέντε πήχεων περυγίου αὐτοῦ τὸ δεύτερον, δέκα ἐν πήχει ἀπὸ μέρους περυγίου αὐτοῦ, καὶ ἕως μέρους περυγίου αὐτοῦ. καὶ δέκα ἐν πήχει οὕτως τῷ Χερουβ τῷ δευτέρῳ· ἐν μέτρῳ ἐνὶ συντέλεια μία ἀμφοτέροις τοῖς Χερουβεῖμ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ Χερουβ τοῦ ἑνὸς δέκα ἐν πήχει καὶ οὕτως τοῦ Χερουβ τοῦ δευτέρου. καὶ ἔθηκεν ἀμφοτέρα τὰ Χερουβεῖμ ἐν μέσῳ τοῦ οἴκου τοῦ ἐσωτάτου· καὶ διεπέτασε τὰς πτέρυγας αὐτῶν, καὶ ἦπτετο ἡ πτέρυξ τοῦ ἑνὸς τοῦ τοίχου, καὶ ἡ πτέρυξ τοῦ Χερουβ τοῦ δευτέρου ἦπτετο τοῦ τοίχου τοῦ δευ-

⁽¹⁸⁸⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 389.

Θεόδωρος ὁ Στουδίτης οὕτω περιγράφει τὸ κιβώριον τῆς μονῆς Στουδίου·

«Θείας τραπέζης συγκαλύπτραν με βλέπων
 χερουβικὴν νόμιζε ταξιαρχίαν·
 Χριστὸν γὰρ ἔνδον μυσταγωγεῖσθαι νόει,
 τὸν τῶν ἄνω τε Δεσπότην καὶ τῶν κάτω».

(Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 99, σ. 1793.)

⁽¹⁸⁹⁾ Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 341.

⁽¹⁹⁰⁾ Ὁραῖον μαρμάρινον κιβώριον τοῦ 9^{ου} αἰῶνος διεσώθη ἐν τῷ παρὰ τὴν Ῥάβενναν ναῷ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου (in Classe). Οἱ κιόνες αὐτοῦ κοσμοῦνται ἑλίκι, τὰ κιονόκρανα αὐτῶν εἶνε σταυροφόρα, ἐνῶ τὸ μέτωπον τῶν ὑπερθεῖν ἀψίδων καλλωπίζεται βότρυσιν. Οἱ ἐλικοειδεῖς δὲ οὗτοι κιόνες ἀνακαλοῦσιν εἰς μνήμην τὸ χωρίον Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ἐν ᾧ οὗτος μνημονεύει «βωμοειδεῖς σπείρας» ἐπὶ τῶν κιόνων τοῦ εὐκτηρίου αὐτοῦ (Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 46, σ. 1100). Διάφορα δὲ ἰταλικά μεσαιωνικά κιβώρια παρέχει ἐν εἰκόσιν ὁ Καττάνεος ἐν *L'Architettura in Italia*, ἐν Βενετίᾳ, 1885.

⁽¹⁹¹⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 429.

⁽¹⁹²⁾ Ἐκδοαὶς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 94, σ. 1169.

⁽¹⁹³⁾ Ἐξόδος, κε', 18-20.

τέρουν καὶ πτέρυγες αὐτῶν αἱ ἐν μέσῳ τοῦ οἴκου, ἦπτετο πτέρυξ πτέρυγος. καὶ περιέσχε τὰ Χερουβείμ χρυσίῳ» ⁽¹⁹⁴⁾.

Τὸ δεύτερον τοῦ Ἰουστινιανοῦ Κιβώριον. — Τὸ ἱστορικὸν τῶν κατὰ καιροὺς τῆς Ἀγίας Σοφίας κιβωρίων συνάπτεται τῷ τῆς ἀγίας τραπέζης, τῶν κιγκλίδων, τῆς σολέας καὶ τοῦ ἁμβωνος. Ὅθεν καὶ τὸ πρῶτον κιβώριον ἔπαθεν, ὡς προείπομεν, ἐπὶ τῇ πτώσει τῆς ὀροφῆς τῷ 558 ⁽¹⁹⁵⁾, τὸ δεύτερον διεμερίσθη τοῖς ἐκ Δύσεως σκυλευταῖς τῷ 1204, τὸ τρίτον κατεστράφη τῷ 1346 κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς καὶ τὸ πρῶτον, καὶ τὸ τέταρτον ἐξηφανίσθη ἐπὶ τῇ ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν ἀλώσει τῆς πόλεως.

Τὰ δὲ διασωθέντα βυζαντινὰ κείμενα ἀφορῶσι μόνον εἰς τὸ δεύτερον κιβώριον, τὸ κοσμήσαν τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ 563 ἄχρι τοῦ 1204, καὶ οὕτως αἱ περιγραφαὶ ἔχουσιν ὧδε.

α'. Σιλεντιάριος (563).

« Χρυσείης δ' ἐφύπερθε παναχράντοιο τραπέζης
ἄσπετος εὐρυκέλευθον ἐς ἡέρα πύργος ἀνέστη,
τετραπόροις ἀψῖσιν ἐπ' ἀργυρέῃσι βεβηκώς.
κίοσι δ' ἀργυρέῃσιν αἰερεται, ὧν ἐπὶ κόρης
ἀργυρέους ἴδρυσε πόδας τετράζυγος ἀψίς.
ὑπόθι θ' ἀψίδων ἀνατείνεται οἷά τε κώνου
εἵκελον, ἀλλ' οὐ πάμπαν ὁμοῖον· οὐ γὰρ ἐλίσσει
νειόθεν εὐκύκλιοι περίτροχον ἄντυγα πέζης,
ἀλλὰ τις ὀκτάπλευρος ἔφν βάσις, ἐκ δὲ κελεύθου
εὐρυτέρης κατὰ βαιὸν ἐς ὀξυκόρυμβον ἀνέρπει,
ὀκτὼ δ' ἀργυρέας τανύει πλάκας· ἀρμονίης δὲ
ζευγνυμένης δολιχὴ ῥάχis ἴσταται αἱ δὲ τριγώνοις
εἰδόμεναι μίσγονσι πόρους ὀκτάζυγος οἶμον,
εἰς ἐν ἀγειρομένους κορυφῆς σημήϊον ἄκρης,
ὀππόθι καὶ κρητῆρος ὑπήραρεν εἰκόνα τέχνη.
χείλεά τε κρητῆρος ὑποκλασθέντα πετήλων
εἶδος ἐμορφώσαντο. μέσῳ δ' ἐνευθήκατο χώρῳ
ἀργύρεον στίλβοντα πόλου τύπον· ὑπόθι δ' αὐτοῦ
σταυρὸς ὑπερτέλλων ἀναφαίνεται ἵλαος εἶη.
ἀψίδων δ' ἐφύπερθεν ἔλιξ πολύκεστος ἀκάνθης
πέζαν ἐφερπύζει νέατον περὶ πνυμένα κώνου
ὀρθοτενεῖς δ' ἀκτῖνας, ἴσας εὐώδεϊ καρπῷ
ὄγχνης καλλικόμοιο, διακριδὸν ὑπόθι φαίνει
λαμπομένας σελάεσσιν, ὑπερτέλλουσι δὲ πέζης.
Ὅππόθι δ' ἀλλήλοισιν ἀρηρότα πείρατα πέζης
ἀρμονίην τεύχουσιν, ἐνιδρύσαντο παγέντας

⁽¹⁹⁴⁾ Βασιλειῶν Γ', ζ', 23 - 28.

⁽¹⁹⁵⁾ Ἰδε σ. 102.

ἀργυρέους κρητῆρας. ἐπὶ κρητῆρι δ' ἑκάστῳ
 πυρσοφόρους στήσαντο, λιπαυγέα δείκελα κηροῦ,
 κόσμον ἀπαγγέλλοντα καὶ οὐ φάος· ἀργυρέοις γὰρ
 πάντοθι τορνωθέντα περιστίλβουσι μετάλλοις
 φαιδρὰ λεαινομένοιουν· ἀπυρσεύτω δ' ἀμαρυνῇ
 ἀργυρέην ἀκτῖνα καὶ οὐ φλόγα κηρὸς ἰάλλει»⁽¹⁹⁶⁾.

β'. Ἀνώνυμος (1' αἰών): «Ἔστησε δὲ⁽¹⁹⁷⁾ καὶ κίονας εὐμεγέθεις, καὶ αὐτοὺς ἀργυροχρύ-
 σους, σὺν τῷ κιβωρίῳ, καὶ τοῖς κρίνοις. τὸ δὲ κιβώριον ἀργυροέγκανυστον ἐποίησεν. ἐπάνω δὲ
 τοῦ κιβωρίου ἔστησε σφαῖραν ὁλόχρυσον, ἔχουσαν σταθμὸν χρυσοῦ κεντηνάρια ιη'. καὶ κρίνα
 χρυσαῖ στήσαντα ρις'. καὶ ἐπάνω αὐτῶν, σταυρὸν χρυσοῦν μετὰ λίθων πολυτελῶν καὶ δυσπορί-
 στων, ὅστις σταυρὸς εἶχε σταθμὸν χρυσοῦ λίτρας οε'»⁽¹⁹⁸⁾.

γ'. Ἀντώνιος Νοβγορόδης (1200): «Οἱ ἀργυροὶ τοῦ κιβωρίου κίονες», καὶ «τὸ κιβώριον
 τοῦ βήματος εἶνε χρυσοῦν τε καὶ ἀργυροῦν»⁽¹⁹⁹⁾.

δ'. Ροβέρσος δὲ Κλαρῇ (1204): «Περὶ τὸ θυσιαστήριον ὑπῆρχον ἀργυροὶ κίονες, φέροντες
 ὄροφον ἄνωθεν τῆς τραπέζης, κωδωνοστασίῳ παρεμφερῇ· ταῦτα πάντα ἦσαν ἐκ βαρέος ἀργύρου
 καὶ ἀνεκτιμήτου πάντως ἀξίας»⁽²⁰⁰⁾.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν τούτων δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τῆς ὀψεως τοῦ κιβωρίου, τὸ
 ὁποῖον ὁ ποιητὴς παρομοιάζει πύργῳ ἀπεριγράπτῳ, ἢ γιγαντιαίῳ. Ἐκ τῶν γωνιῶν τῆς ἀγίας
 τραπέζης ἀνείχον τέσσαρες ἀργυροὶ κίονες, ὑποστηρίζοντες ἄλλα τόσα τόξα τοῦ αὐτοῦ μετάλλου,
 ἀποτελοῦντα κυβικὸν βεβαίως ὄροφον, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποῦτο πυραμῖς ἀργυρᾶ, ὀκτάγω-
 νος. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς δὲ τῆς πυραμίδος ὑπῆρχε κρατῆρ, ἔχων χεῖλη πεταλώδη, φέρων δ' ἐν μέσῳ
 ἀργυρᾶν σφαῖραν (πόλον), στεφομένην διὰ σταυροῦ. Τὰς ἀψίδας δ' ἐκόσμει ἄκανθος ἐλικοειδής.
 Ἀνωθεν δὲ τῶν κιόνων, ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὰς ἀψίδας ἐπιπέδου χώρου, ἴσταντο ἄλλοι κρατῆρες ἀργυροὶ,
 ὑποστηρίζοντες ὁμοιώματα κηρῶν τοῦ αὐτοῦ μετάλλου (σχ. 259). Ἡ μεγάλη δὲ σφαῖρα ὠνομάζετο
 «Μῆλον», καθὰ φαίνεται, οἱ τῶν γωνιῶν κρατῆρες «Κρίνα» καὶ «Ἐπιστύλια», κατὰ τὸν Βυ-
 ζάντιον⁽²⁰¹⁾.

Ταῦτα πάντα σαφηνίζονται ἐπὶ τοῦ ἐπομένου σχ. 259.

Μέρος δὲ τοῦ ἀργυροῦ κιβωρίου⁽²⁰²⁾ ἦτο ἐπίχρυσον κατὰ τὴν 1' ἑκατονταετηρίδα καὶ ἀκο-
 λούθως, ὅτε ἦ τε ἀργυρᾶ σφαῖρα, καὶ οἱ κρατῆρες καὶ ὁ σταυρὸς ἐφαίνοντο χρυσοῖ.

Οἱ τοῦ Κιβωρίου Πέπλοι. — Ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ κιβωρίου ἀψίδων ἐκρέμαντο τέσσαρες

⁽¹⁹⁶⁾ Στ. 720 - 751.

⁽¹⁹⁷⁾ Ὁ Ἰουστινιανός.

⁽¹⁹⁸⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74. Ἀνάλογος τῇ προηγουμένῃ καὶ ἡ ἀφήγησις τοῦ Κωδινού (*Περὶ Οἰκοδ. τῆς Ἀγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 142).

⁽¹⁹⁹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 92.

⁽²⁰⁰⁾ Χόπφ *Chron. Gr.-Rom.*, σ. 67.

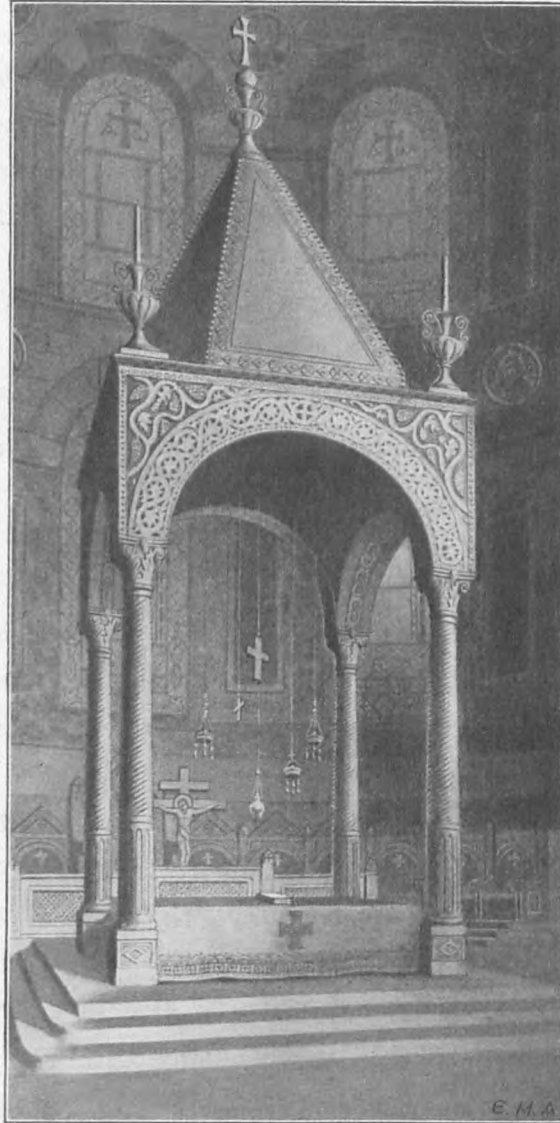
⁽²⁰¹⁾ Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 490.

⁽²⁰²⁾ Ἀργυροῦς «καὶ αὐτὸς ὁ κωνοειδὴς καὶ τῇ θεῇ τραπέζῃ ἐπικείμενος σὺν τοῖς ὑπερείδουσι στυλίσκοις καὶ ὑπορόφοις» ὄρο-
 φος τῆς νέας ἐκκλησίας ΚΠ. (Φωτίου Ἐκφρ. *Νέας Ἐκκλ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 198).

Ὁ κ. Α. Ἀδαμαντίου ἐπέστησε τὴν προσοχὴν μου εἰς τὸ ἐν τῇ Ἐκατοντατυλιανῇ τῆς Πάρου ἀξιολογώτατον μαρμάρινον
 κιβώριον.

Ἐπὶ τοῦ κιβωρίου δὲ τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀγίου Μάρκου παρατηρεῖται ὁ μυστικὸς ἀμνός.

πέπλοι, ὀνομαζόμενοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον «Καταπέτασμα», ἢ «Ἱερὸν Καταπέτασμα», ὡσαύτως δὲ καὶ «Τετράβηλον» ⁽²⁰³⁾. Ὁμιλῶν περὶ τοῦ θυσιαστηρίου, Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης λέγει ὅτι «ἀμφίοις περικεκαλυμμένον ἐστὶ καὶ κεκοσμημένον, ὅτι καὶ τὰ ἐν αὐτῷ δυσθεώρητα καὶ οὐ πᾶσι ληπτὰ» ⁽²⁰⁴⁾. Πάλιν «τὸ καταπέτασμα δὲ καὶ εἰς τιμὴν Ἰησοῦ τοῦ τιμιωτάτου τε καὶ πολυ-

Σχ 259. Ἀπόπειρα ἀποκαταστάσεως τοῦ Κιβωρίου ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ.

τιμήτου, καὶ εἰς τύπον τῆς ἐπουρανίου σκηνῆς» ⁽²⁰⁵⁾, καὶ «τὸ ἐν τῇ θείᾳ τραπέζῃ δὲ ἱερὸν καταπέτασμα τὴν περὶ τὸν Θεὸν ἄῤῥον σκηνήν, ἥτοι δόξαν Θεοῦ καὶ χάριν, ἥ αὐτὸς μὲν ἐστὶ καλυπτόμενος, ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον, καὶ ἐπὶ θρόνου ἐπηρμένου τῆς δόξης αὐτοῦ καθήμενος, περὶ κύκλῳ δὲ αὐτοῦ καὶ περὶ αὐτόν, τὰ Σεραφίμ καὶ οἱ ἄγγελοι καὶ αἱ τῶν ἁγίων ψυχαί, οἱ

⁽²⁰³⁾ Ἡ λέξις «τετράβηλον» ἀπαντᾷ παρὰ Θεοφάνη. Βεβαίως τὸ καταπέτασμα τοῦτο δέον νὰ μὴ συγχέηται τῷ τῶν κιγκλίδων τοῦ βήματος.

⁽²⁰⁴⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 65.

⁽²⁰⁵⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 341.

καὶ ὡς στύλους ἔχουσι συνέχοντας τούτους καὶ περιστέλλοντας τῶν εὐαγγελίων αὐτοῦ τὴν γνῶσιν. ἦν κατελθὼν αὐτὸς δέδωκε, καὶ τοῖς πέρασιν ἐξαπέστειλε, καὶ ἐκ τῶν περάτων τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ συνεστήσατο, ἦν ἤνωσε τοῖς ἀγγέλοις» ⁽²⁰⁶⁾.

Τὸ μετὰ τὴν ὑπὸ Ἰουστινιανοῦ τοῦ θόλου ἀνοικοδόμησιν κρεμασθὲν τετράβηλον ἐκτενῶς περιέγραψεν ὁ Σιλεντιάριος·

« Τέτρασι δ' ἀργυρέῃσιν ἐπὶ πλευρῇσι καλύπτρας
 ὀρθοτενεῖς πετάσαντες ἀπείρουσι δείξατε δῆμῳ
 χρυσὸν ἅλιν καὶ φαιδρὰ σοφῆς δαιδάλματα τέχνης.
 ὧν μία μὲν ποίκιλλε σέβας Χριστοῦ προσώπου.
 τοῦτο δὲ καλλιπρόνοιο φυτεύοιτο χεῖρεσι τέχνης
 οὐ γλυφίς, οὐ ῥαφίδων τις ἐλαννομένη διὰ πέπλων,
 ἀλλὰ μεταλλάσσουσα πολύχρῳα νήματα πῆγῃ,
 νήματα ποικιλόμορφα, τὰ βάρβαρος ἤροσε μύρμηξ.
 χρυσοφαῆς δ' ἀμάρυγμα βολαῖς ῥοδοπήχεος ἡοῦς
 διπλοῖς ἀντήστραψε θεοκράντων ἐπὶ γνίων,
 καὶ Τυρίῃ πόρφυρε χιτῶν ἀλιανθέϊ κόχλῳ,
 δεξιὸν εὐτύκτοις ὑπὸ νήμασιν ὦμον ἐρέπτων·
 κεῖθι γὰρ ἀμπεχόνῃς μὲν ἀπωλίσθησε καλύπτρῃ,
 καλὰ δ' ἀνερπύζουσα διὰ πλευρῆς ὑπὲρ ὦμου
 ἀγκέχεται λαιοῖο· γηγύμνεται δὲ καλύπτρης
 πῆγῃς καὶ θέναν ἄκρον. ἔοικε δὲ δάκτυλα τείνειν.
 δεξιτερῆς, αἶτε μῦθον ἀειζώνοντα πιφαύσκων,
 λαῖῃ βίβλον ἔχων ζαθέων ἐπίστορα μύθων,
 βίβλον ἀπαγγέλλουσαν ὅσα χραισμήτορι βουλῇ,
 αὐτὸς ἄναξ ἐτέλεσεν, ἐπὶ χιθονὶ ταρσὸν ἐρείδων.
 πᾶσα δ' ἀπασιτράπτει χρυσέῃ στολίσ· ἐν γὰρ ἐκείνῃ
 τρητὸς λεπταλέος περὶ νήματα χρυσὸς ἐλιχθεῖς,
 σχήμασιν ἢ σωλῆνος ὁμοῖος ἢ τιнос αὐλοῦ,
 δέσμιος ἡμερόεντος ἐρείδεται ὑψόθι πέπλου,
 ὀξυτέραις ῥαφίδεσι δεθεῖς καὶ νήμασι Σηρῶν.
 ἰστάμενοι δ' ἐκάτερθε δύω κήρυκε θεοῖο,
 Παῦλος, ὅλης σοφίης θεοδέγμονος ἔμπλεος ἀνὴρ,
 καὶ σθεναρὸς κληδοῦχος ἐπουρανίων πυλεόνων,
 αἰθερίοις δεσμοῖσιν ἐπιχθονίοις τε κελεύων·
 ὃς μὲν ἐλαφρίζει καθαρθῆς ἐγκύμονα ῥήτορος
 βίβλον, ὃ δὲ σταυροῖο τύπον χρυσέης ἐπὶ ῥάβδου.
 ἄμφω δὲ στολίδεσσιν ὑπ' ἀργυρέῃσι πυκάζει

⁽²⁰⁶⁾ Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 348.

πήνη ποικιλόεργος· ἐπ' ἀμβροσίων δὲ καρῶν
 νηὶς ἐκολπώθη χρύσεος, τριέλικτον ἐγείρων
 ἀγλαΐην ἀψίδος· ἐφεδρήσσει δὲ βεβηκώς
 τέτρασι χρυσείοις ἐπὶ κίοσι. χεῖλεσι δ' ἄκροις
 χρυσοδέτου πέπλοιο κατέγραφεν ἄσπετα τέχνη
 ἔργα πολισσοῦχων ἐριούνια παμβασιλῶν.
 πῇ μὲν νομισαλέων τις ἀκέστορας ὄψεται οἴκους,
 πῇ δὲ δόμους ἱερούς· ἐτέρωθι δὲ θαύματα λάμπει
 οὐρανίου Χριστοῦ χάρις δ' ἐπιλείβεται ἔργοις.
 ἐν δ' ἐτέροις πέπλοις συναπτομένους βασιλῆας
 ἄλλοθι μὲν παλάμαις Μαρίης θεοκύμονος εὖροις,
 ἄλλοθι δὲ Χριστοῦ Θεοῦ χερσί. πάντα δὲ πῆνης
 νήμασι χρυσοπόρων τε μέτων ποικίλλεται αἴγλη » (207).

Ἐκ τῆς ἀφηγήσεως ταύτης προκύπτει ὅτι ἐπὶ τῆς κυριωτέρας τοῦ τετραβήλου πλευρᾶς, τῆς δυτικῆς δηλονότι, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἦτο ἀπεικονισμένος ἐν μετᾶξῃ ὁ Χριστὸς ὡς παντοκράτωρ, ἡμφιεσμένος μανδύαν χρυσοῦν, ἀπαστράπτοντα, ἄχρὶ τῶν γονάτων ἐξικνούμενον· ἐπὶ τῆς διπλοῦδος δὲ ταύτης ἔφερε βύσσινον χιτῶνα, καλύπτοντα τὸν δεξιὸν ὦμον, κάκειθεν κατερχόμενον πρὸς τὸ στῆθος, ἵνα ἀνέλθῃ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ εὐωνύμου ὦμου, ἀφήσῃ δὲ γυμνὴν τὴν δεξιὰν σὺν τῷ πῇ χειρὶ αὐτῆς. Ὁ Χριστὸς παρίστατο, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸ εὐαγγέλιον. Ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἦσαν οἱ κορυφαῖοι τῶν Ἀποστόλων, Πέτρος καὶ Παῦλος, λευκὰ ἡμφιεσμένοι, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἐκράτει ῥάβδον σταυροφόρον, ὁ δὲ ἄλλος τὸ εὐαγγέλιον. Ὁραῖος δὲ ναός, ἐπὶ τεσσάρων κιόνων καὶ τριῶν ἀψίδων ἐδραζόμενος, παρατηρεῖτο ἐν τῷ τῆς εἰκόνης βυθῷ, ἐνῷ περὶ τὰ χεῖλη τοῦ πέπλου ἐξιστοροῦντο αἱ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας ἀγαθοεργίαι, ἐν εἵδει νοσοκομείων τε καὶ ναῶν. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἔλαμπον τὰ θαύματα τοῦ Σωτῆρος.

Ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων τοῦ τετραβήλου πλευρῶν περιήστραπτον αἱ αὐτοκρατορικαὶ μορφαί, δεξιούμεναι παρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου Μαρίας.

Τῷ 811 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ τοῦ Ῥαγκαβὲ « προσήγαγεν », κατὰ τὸν Θεοφάνη, « πολυτελῆ κόσμον τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ, ἐν τετραβήλοις ἀρχαιοτεύκτοις ἐκ χρυσοῦ καὶ πορφύρας λαμπρῶς καθυφασμένοις καὶ θαυμασταῖς ἁγίαις εἰκόσι πεποικιλμένοις » (208). « Τὰς εἰκόνας ταύτας », λέγει ὁ Βυζάντιος, « ἔχει, φαίνεται, ὑπόθεσιν καὶ τὸ ἐξῆς δίστιχον, τὸ περιεχόμενον ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ, καὶ ἐπιγεγραμμένον „εἰς τὸ Κιβώριον τῆς Ἀγίας Σοφίας“.

“Ἀς οἱ πλάνοι καθεῖλον ἐνθάδ’ εἰκόνας,
 ἄνακτες ἐστήλωσαν εὐσεβεῖς πάλιν » (209).

(207) Στ. 761-805.

(208) Χρονογρ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 770.

(209) Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 490-491.

Τὸ δίστιχον ὁμῶς τοῦτο εὐρίσκετο, ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ ἐπὶ τοῦ θριαμβευτικοῦ τόξου τοῦ βήματος, ὡς ἐν οἰκείῳ τόπῳ εἰρήσεται.

Ε'. Η ΙΕΡΑ ΚΟΓΧΗ

᾽Ονομα. — Τὸ ἡμικυκλοτερές⁽²¹⁰⁾ τοῦ βήματος μέρος, ὅπερ ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις ναοῖς φαίνεται ἀποτελοῦν ποτε σύμπαν τὸ ἱερατεῖον, ὠνομάζετο «Κόγχη», ἢ «Ἱερὰ Κόγχη». Ἐνεκα δὲ τῆς ἀρχαίας σημασίας τῆς λέξεως⁽²¹¹⁾, δι' αὐτῆς προσδιορίζοντο ἐξόχως τὰ τοῦ ναοῦ ἡμιθόλια καὶ δὴ τὸ τοῦ θυσιαστηρίου, ὡς ἀριδῆλως προκύπτει ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Σιλεντιαρίου

«Κόγχας ταῦτα κάρηνα σοφοὶ τεχνήμονι μύθῳ
ἀνέρες ἠὲ δάξαντο· τὸ δ' ἀτρεκές, εἴτ' ἀπὸ κόγχου
εἰναλίου καλέουσι δαήμονες, εἴτ' ἀπὸ τέχνης,
αὐτοὶ που δεδάσαι»⁽²¹²⁾.

Ὡσαύτως κόγχην ἀποκαλεῖ ὁ ποιητὴς τὸ μέγα ἔϋον ἡμιθόλιον

«Ὡς ἡ μὲν βαθύκολπος ἀνέσσεται ἥερι κόγχῃ,
ὕψοθεν ἀντέλλουσα μία, τρισσοῖσι δὲ κόλποις
νέροθεν ἐπεμβεβανῖα, διατμηγεῖσα δὲ νότοις
πένταχα μοιρηθέντα δοχήϊα φωτὸς ἀνοίγει»⁽²¹³⁾.

Ἄλλ' ἡ λέξις πρωῒμως ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν ὑπὸ τὰ ἡμιθόλια ἡμικυλινδρικών τοίχων, διότι, κατὰ τὸν αὐτὸν Σιλεντιάριον, ἡ μέση κόγχῃ, ἢ τοῦ βήματος, ἔφερε τὰς τοῦ συνθρόνου βαθμίδας

«..... Μέση δ' ἐζώσατο θώκους
μυσιπόλους καὶ βάθρα περὶδρομα»⁽²¹⁴⁾.

Καὶ ὁ Εὐάγριος μνημονεύει «τῆς ἱερᾶς κόγχης, ἔνθα τὰ τῆς ἀναιμάκτου καλλιερεῖται θυσίας»⁽²¹⁵⁾.

⁽²¹⁰⁾ Τὰς λέξεις «ἡμικυκλοτερές», «ἡμικύκλιον», κλπ. μεταχειρίζομαι καταχρηστικῶς περὶ τῆς τοῦ βήματος κόγχης. Κόγχῃ ἐλάσσων τοῦ ἡμικυκλοτεροῦς σχήματος, ὡς ἡ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἦτο σπανία, διότι συνήθως αὕτη ἦτο βαθύτερα (ἴδε διαγράμματα μονῶν Στουδίου καὶ Ἀγίου Σεργίου, σχ. 1 καὶ 3 Α' τόμου).

⁽²¹¹⁾ «Κογχύλιον», ῥίζα ΚΟΦ = ἰδέα τοῦ ἀκούειν, ἔνεκα τοῦ ἤχου τῶν ὁστροάκων.

⁽²¹²⁾ Στ. 359 - 362.

⁽²¹³⁾ Στ. 405 - 408.

⁽²¹⁴⁾ Στ. 362 - 363.

⁽²¹⁵⁾ Ἑκκλ. Ἱστορ., ἐν Ὁξωνίῳ, 1844, σ. 134.

Περιγραφή της ιερᾶς Κόγχης. — Ταύτην οὕτως ιστορεῖ ὁ Προκόπιος: « Οἰκοδομία τις ἐκ γῆς ἀνέχει, οὐκ ἐπ' εὐθείας πεποιημένη, ἀλλ' ἐκ τῶν πλαγίων ὑπεσταλμένη κατὰ βραχύ, καὶ κατὰ τὰ μέσα ὑποχωροῦσα, ἐπὶ σχῆμά τε κατὰ τὸ ἥμισυ στρογγύλον ἰοῦσα, ὅπερ οἱ περὶ τὰ τοιαῦτα σοφοὶ ἡμικύλινδρον ὀνομάζουσιν, ἐς ὕψος ἀπότομον ἐπανέστηκεν » (²¹⁶).

Διαστάσεις. — Παρατηρήθη ἤδη ὅτι ἡ κόγχη τοῦ βήματος παρίσταται ἐλάσσων ἡμικυλίνδρου. Τὸ δὲ ὑπ' αὐτῆς ὑποτεινόμενον τόξον εἶνε 166⁰ μόνον, τοῦ κέντρου τῆς καμπῆς εὐρισκομένου ἐπὶ τῆς παρατάσεως τοῦ ἔφου τοίχου τῶν παρακειμένων διαβατικῶν. Ὡς αἷτιον δὲ τῆς ἀνωμαλίας ταύτης ἀνέφερα τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐπιθυμίαν τοῦ δοῦναι τῷ ὀλικῷ τοῦ ναοῦ μήκει 300^{βπ} σὺν τῷ τῶν τοίχων εὗρει (²¹⁷). Κατὰ συνέπειαν, ἂν καὶ ἡ ἀκτὶς τοῦ κυλινδρικοῦ τῆς κόγχης τοί-

(²¹⁶) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 175.

(²¹⁷) Ἰδε Α' τόμον, σ. 78 καὶ 81.

Αἱ δὲ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα τῆς ιερᾶς κόγχης ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν ἔχουσιν ὡδε, παραβαλλόμεναι ταῖς τῆς Ἀγίας Σοφίας (περὶ τῶν πηγῶν ἴδε σ. 10):

Ναός	Τόπος	Ἐποχὴ οἰκοδομῆς	Κόγχη			Σχῆμα
			Εὖρος			
			μ	ἡ	βπ	
Ναός Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	10.8	ἡ	34	μεῖζον ἡμικύκλου
Ναός Γ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	7.2		23	πεταλοειδές
Ναός	Γεδῆ Καπουλοῦ (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	5.5		18	πεταλοειδές
Ναός	Πέργαμον	δ' αἰών ;	6.2		20	ἡμικύκλιον
Ναός	Ἀλατζά Κισλέ (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	6.9		22	ἡμικύκλιον
Ναός	Σαγαλασσός (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	6.90		22	μεῖζον ἡμικύκλου
Ναός	Ἰσαύρα (Μ. Ἀσία)	δ' αἰών ;	5.0		16	μεῖζον ἡμικύκλου
Ἅγιος Κωνσταντῖνος	Ἀνδαβάλ (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών ;	—		—	πεταλοειδές
Ναός	Τσαρδᾶ Κιόη (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών ;	6.2		20	πεταλοειδές
Ναός	Ἀπάμεια Κιβωτός (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών ;	5.80		19	ἡμικύκλιον
Ναός	Βιρὰν Σεχέρ (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών ;	6.0		19	ἡμικύκλιον
Ἅγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	9.4		30	ἡμικύκλιον
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης	Καλάτ Σεμάν (Συρία)	445	9.2		30	μεῖζον ἡμικύκλου
Μονὴ τοῦ Στουδίου	ΚΠ.	463	9.0		29	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	8.6		28	ἡμικύκλιον
Ἑσκή Τζουμᾶ	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	10.4		33	ἡμικύκλιον
Ἅγιος Σέργιος	Βόζρα (Συρία)	512	9.20		30	ἡμικύκλιον
Ἅγιος Γεώργιος	Ἐζρα (Συρία)	515	6.8		22	ἡμικύκλιον
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	527	6.60		21	μεῖζον ἡμικύκλου
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	537	12.34		40	166°
Ναός	Κότζα Καλεσσῆ (Ἰσαυρία)	ε' αἰών ;	5.4		17	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	540 ±	11.0 ±		36 ±	166° ±
Ναῖσχος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	540	4.0		13	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ναός	Γκιουλ Βακτσέ (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών	5.35		17	ἡμικύκλιον
Ναός	Ἰεράπολις (Κασταμπαλᾶ, Μ. Ἀσία)	ε' αἰών	6.8		22	μεῖζον ἡμικυκλίου
Μητρόπολις	Παρεντίον (Ἰστρία)	543	—		—	μεῖζον ἡμικύκλου
Ἅγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	547	6.4		20	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ναός	Κεστελῆ (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών	5 ±		16 ±	μεῖζον ἡμικύκλου
Ναός	Κάζρ Ἰμπν Βαρδάν (Μ. Ἀσία)	ε' αἰών ;	—		—	ἡμικύκλιον
Ναός διπλοῦς	Ἐφεσος	ε' αἰών	—		—	ἡμικύκλια
Ναός	Ἀττάλεια	ε' αἰών	7.1		23	ἡμικύκλιον
Μητρόπολις	Ἡράκλεια (Προποντίς)	ε' αἰών ±	6.5		21	ἡμικύκλιον

NB'

Η ΙΕΡΑ ΚΟΓΧΗ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

χου εἶνε ὁμοία τῇ τῶν ἄλλων κογχῶν, ἥτοι 6^μ.34 [20^{βπ}9^δ], τὸ ἀνοιγμα τῆς ἱερᾶς κόγχης καίπερ ὑπερτεροῦν ὅλων τῶν ἄλλων βυζαντινῶν κογχῶν, εἶνε μόνον 12^μ.34 ἢ 40^{βπ} ὡς ἔγγιστα. Ὅθεν

Ναός	Τόπος	Ἑποχὴ οἰκοδομῆς	Κόγχη		Σχῆμα
			Εὖρος	Ἔσοχος	
Ἁγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	η' αἰών	7.8	25	ἡμικύκλιον
Ἁγία Θεοδοσία	ΚΠ.	η' αἰών	8.0	26	ἡμικύκλιον
Ἁγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	η' αἰών	7.05	23	ἡμικύκλιον
Ἁγιος Κλήμης	Ἀγκυρα	η' αἰών	4.8	16	ἡμικύκλιον
Ναός	Δερε Ἀγζή (Λυκία)	η' αἰών	8.3	27	ἡμικύκλιον
Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	θ' αἰών	4.5	14	ἡμικύκλιον
Ἁγιος Νικόλαος	Κάμπτος (Βοιωτία)	874	1.95	6 1/4	ἡμικύκλιον
Ὁσιος Λουκάς	Στεῖριον (Φωκίς)	ια' αἰών	2.92	9	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ἁγιος Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	1012	5.6	18	ἡμικύκλιον
Καλαντζηλάρ τζαμῆ	Θεσσαλονίκη	1029 ;	2.8	9	ἡμικύκλιον
Ἁγιος Νικόδημος	Ἀθῆναι	1045	2.0	7	μεῖζον ἡμικύκλου
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	ια' αἰών	2.09	7	μεῖζον ἡμικύκλου
Μονὴ Θεοτόκου	Στεῖριον (Φωκίς)	ια' αἰών	2.85	9	μεῖζον ἡμικύκλου
Μονὴ	Δαφνίον (Αττική)	ια' αἰών	2.45	8	μεῖζον ἡμικύκλου
Κηλησᾶ τζαμῆ	ΚΠ.	ιβ' αἰών	3.1	10	150° ±
Μονὴ Παντοκράτορος	ΚΠ.	ιβ' αἰών			
α' Νότιος ναός			5.57	18	ἡμικύκλιον
β' Μέσος ναός			6.24	20	ἡμικύκλιον
γ' Βόρειος ναός			4.8	16	ἡμικύκλιον
Τέμενος διπλοῦν	Οὐτς Ἀγιάκ (Μ. Ἀσία)	ιβ' αἰών ;	3.7	12	μεῖζον ἡμικυκλίου
Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι	Θεσσαλονίκη	ιδ' αἰών	2.75	9	ἡμικύκλιον
Ἁγία Σοφία	Τραπεζοῦς	1380 ±	4.5	14	ἡμικύκλιον
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	1380 ±	7.2	23	πλέον ἡμικύκλου

Ἐκ τοῦ πίνακος τούτου καταφαίνεται ὅτι ἡ κόγχη τοῦ βήματος τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶνε ἡ εὐρυτέρα ἀπασῶν τῶν διασωθεισῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν.

Τὸ δίζυγον ἐν Οὐτς Ἀγιάκ κτίριον ὃ μὲν Στρεζυγόφσκη θεωρεῖ τοῦ δ' - ε' αἰῶνος (*Kleinasien*, σ. 175), ὃ δὲ Διέλ ὡς ἀνήκον τῷ βυζαντινῷ μεσαιῶνι (*Etudes byzantines*, ἐν Παρισίοις, 1905). Συμφωνῶ ἐντελῶς μετὰ τοῦ Διέλ, φρονῶν ὅτι τὴν ἄνω ἰδέαν τοῦ Στρεζυγόφσκη χαρακτηρίζει ἑλλειψις κρίσεως. Δράττομαι δὲ τῆς εὐκαιρίας ταύτης ἵνα εἶπω ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Στρεζυγόφσκη ἐν τε τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Orient oder Rom*, ἢ ἐν τῷ *Kleinasien*, μοὶ φαίνονται ἀσθενεῖς κύρους καὶ πῶς δογματικῆς φύσεως.

Τὸ παράδοξον καὶ ἄλογον ἐνιαχοῦ πνεῦμα τοῦ κ. Στρεζυγόφσκη ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς. Ἐπιθεωρῶν ἐν *Byzantinische Zeitschrift*, 1908, σ. 635, τὸν Α' τόμον τοῦ παρόντος ἔργου (ὅπερ δὲν ἐννοεῖ, ἄλλως δὲν ἦθελεν ὁμιλήσει περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Κωνσταντίνου, οὐδ' ἦθελεν ἐξαπατηθῆναι ὀνομάζων τὴν κορωνίδα (*Gesims*) ζωοφόρον (*Fries*), κλπ.), εὐρίσκει ὅτι ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῆς προϋφισταμένης Ἁγίας Σοφίας ἔδει μᾶλλον νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐκκλησιῶν ἢ τῆς ἐν ΚΠ. μονῆς τοῦ Στουδίου. Τοιαῦται προκατελημμέναι σκέψεις δὲν ἀντέχουσιν εἰς τὴν τῆς κριτικῆς δόξαν, διότι οἱ οἰκοδόμοι τῆς δρομικῆς μονῆς Στουδίου, οἵτινες εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἑξοχὴν δρομικὴν βασιλικὴν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ΚΠ. ἵνα ἀντιγράψωσι, δὲν θὰ ἐσκέπτοντο βεβαίως ἵνα ἐπιχειρήσωσιν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν τῆς ἀνθρωπότητος, μακράν, ἐπίπονον καὶ ὅλως ἄσκοπον περιήγησιν ἐν Μπὶν μπὶρ Κηλησῆ, λόγου χάριν, ἢ ἀλλαχοῦ, ἵνα ἴδωσι κτίρια ἀσυγκρίτως εὐτελέστερα τοῦ ὅτι εἶχον ἐν τῇ πρωτεύουσῃ, ἣν κατέχουν.

Ἀλλ' ἀπὸ καιροῦ ὁ κ. Στρεζυγόφσκη θεωρεῖ ὡς αἰρετικούς μὲν τοὺς μὴ ἀποδεχομένους τὰς θεωρίας αὐτοῦ, ὡς πραγματικούς δ' ἐπιστήμονας τοὺς ἀπαζομένους αὐτάς. Τούτου δ' ἀπόδειξιν ἔχομεν ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ κ. Στρεζυγόφσκη εὐνοϊκῇ μνείᾳ τῶν *Eglises byzantines* τοῦ Βρεχίερου (*Byzantinische Zeitschrift*, 1906, σ. 688), ἔργου μοναδικῆς κουφότητος, ἐν ᾧ τὸ διάγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας εὐρίσκεται ὁμοιον τῷ τοῦ ἱπποδρόμου ΚΠ (!). Ἀλλ' ἐν τοῖς ὁμιασι τοῦ αὐστριακοῦ βυζαντινολόγου τὸ τεράτευμα τοῦτο εἶνε ἀσήμαντον ἢ ἀνύπαρκτον, ἀφοῦ ὁ Βρεχίερὸς παραδέχεται τὰς θεωρίας αὐτοῦ. Τὸ δὲ ἀγωνιώδες τῆς μερίμνης τοῦ κ. Στρεζυγόφσκη ὑπὲρ τῆς ἐπικυρώσεως τῶν δογμάτων αὐτοῦ οὐδὲν τὸ ἀγαθὸν οἰωνίζει διὰ τὸ μέλλον τῶν ἐν λόγῳ δογμάτων. Περὶ τῆς τοιαύτης ὁμῶς προσκαίρου ἐπιστημονικῆς τυραννίας οἱ φιλαλήθεις ἀδιαφοροῦσιν ὅσον καὶ περὶ τῶν δοξασιῶν κατοίκων τοῦ πλανήτου Ποσειδῶνος.

Αἱ δὲ δύο ἐξέχουσαι γωνίαι αὐτῆς στερεοποιοῦνται ὁμοιώμασι παραστάδων, $0^{\mu}.3$ ἢ $1^{\beta\pi}$ προβολῆς καὶ $1^{\mu}.3$ ἢ $4^{\beta\pi}$ εὗρους.

Θυρίδες. — Φωτίζεται δ' ἡ κόγχη δι' ἑξ μεγάλων θυρίδων, εἰς δύο σειρὰς τριῶν διηρημένων, καὶ παρουσιαζουσῶν εἰσεχούσας ἑξῶθεν στεφάνους (ἴδε πίνακας ι', ιθ' καὶ κβ' Α' τόμου). Ὅθεν καὶ τὸ παρὰ τὸ σύνθρονον μέρος ἀποτελεῖ «τρίφωτον μύακα» (²²⁰). Τὸ ὕψος τῶν κατωτέρων θυρίδων εὐρίσκω, ἐξ ἀναλογίας, ἴσον πρὸς $6^{\mu}.3$ ἢ $20^{\beta\pi}$, καὶ τὸ πλάτος $2^{\mu}.8$ ἢ $9^{\beta\pi}$. Ἀνοίγονται δ' αὗται, ὡς εἵθιστο, ἵνα μὴ διαταράσσωνται οἱ ἱερουργοῦντες ἑξῶθεν, καὶ ἵνα μείνῃ ἱκανὸν διὰ τὸ σύνθρονον διάστημα, εἰς σημαντικὸν ὑπὲρ τὸ τοῦ ναοῦ δάπεδον ὕψος, ἥτοι $6^{\mu}.6$ ἢ $21^{\beta\pi}$ ἄνωθεν αὐτοῦ, καὶ τὸ κάτω μέρος αὐτῶν ἀνέρχεται πρὸς τὰ ἑξω.

Αἱ δ' ἀνώτεραι θυρίδες εἶνε μικρότεραι, ὡς ἔχουσαι $5^{\mu}.1$ ἢ $16^{\beta\pi}$ ὕψους, καὶ $2^{\mu}.7$ ἢ $8^{\beta\pi}$ πλάτους, καὶ τὸ ὑπὲρ τὸ ἑδαφος ὕψος τῆς βάσεως αὐτῶν ἐξισοῦται πρὸς $14^{\mu}.7$ ἢ $47^{\beta\pi}$. Αἱ δὲ πλευραὶ αὐτῶν παρουσιάζουσι λοξότητά τινα πρὸς τὸ ἐσωτερικόν.

Τὸ ὑάλινον σύστημα τῶν τοῦ ἡμικύκλου θυρίδων εἶνε διπλοῦν. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν ἀποτελεῖται ἐκ τῶν συνήθων ὀρθογωνίων μαρμαρίνων δικτυωτῶν, ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τυγχάνει ποικιλοεργές, ὡς παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ πίνακος νβ'. Τὴν σήμερον αἱ ἐσωτερικαὶ ὕαλοι εἶνε πολύχροοι, κατασκευασθεῖσαι ὑπ' ὀθωμανῶν καλλιτεχνῶν, ἀλλ' ἐπείγομαι νὰ παραδεχθῶ ὅτι ἡ ἐνταῦθα χρῆσις κεχρωματισμένων ὑάλων ἐξακολουθεῖ ἀπλῶς τὴν βυζαντινὴν τοῦ μέρους τούτου διάταξιν, τοῦθ' ὅπερ προκύπτει ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Δουκαγγίου ἐπισταμένως ἐξετασθεῖσων πληροφοριῶν (²²¹).

Ἡ τῆς Κόγχης ὀρθομαρμάρωσις. — Ὅμοιώματα πορφυρῶν παραστατῶν, παρεμφερῶν τοῖς τῶν παρακειμένων πεσσῶν, κοσμοῦσι τὸ στενὸν πρὸς δυσμὰς τῆς κόγχης μέτωπον, στεφανούμενα περικαλλέσι κυκλίσκοις ἀκάνθου. Οἱ κορμοὶ τῶν κατωτέρων δύο τοιούτων παραστατῶν διαιροῦνται εἰς τρία διαμερίσματα, ὧν τὰ μὲν δύο ἐπιμήκη, τὸ δὲ μεσαῖον τετράγωνον, καὶ τὰ ὁμοιώματα λευκῶν κιονοκράνων αὐτῶν παρίστανται τραπεζοειδῆ, ὡς καὶ τὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν. Οἱ κάτω παραστάται λήγουσιν εἰς τὴν τοῦ ὑπερφῶου κορωνίδα, ἀναμεταξὺ τῆς ὁποίας καὶ τῆς δευτέρας κο-

²²⁰ Ἡ δ' ἐξέτασις τοῦ ἄνω πίνακος διδάσκει ἡμᾶς ὅτι ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ἡ κόγχη ᾠκοδομεῖτο ἡμικυκλοτερὴς σχεδὸν ἑξῶθεν, αἱ τρεῖς πλευραὶ ἠκμαζον ἰδίᾳ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐξακολουθήσασαι ἄχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ιβ' ἄχρι τοῦ ιδ' αἰῶνος ἡ πληθὺς πλευρῶν προετιμᾶτο τῶν ἄλλων μορφῶν.

Θὰ παρατηρήσῃ τις ὡσαύτως ὅτι αἱ θυρίδες τῆς κόγχης ἀνεφύγοντο πάντοτε εἰς μέγα ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὕψος.

Κόγχαι δὲ τινες παρουσιάξουν ἐν ταῖς γωνίαις αὐτῶν καὶ κίονας, ἔχοντας σταυροφόρα κιονόκρανα (μοναὶ τῶν Γαστριῶν καὶ τοῦ Λιβὸς ΚΠ., ἐν Πασπάτῃ Βυζ. Μελ., εἰκόνες σ. 322 καὶ 354). Ἡ δὲ κόγχη τοῦ ποτὲ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου, ΚΠ., ἐκοσμοῖτο δυσὶν ἐπὶ πόλων σταυροῖς (αὐτόθι, σ. 307, σημ. 1).

Πολλαὶ τέλος βυζαντιναὶ κόγχαι ἐκοσμοῦντο πλινθίνοις ἢ ἄλλοις σχεδίοις (Σινὰν Πασσᾶ μεστζητί, αὐτόθι, εἰκὼν σ. 384, μοναὶ Ἑλλάδος, κλπ.).

Ἐν δὲ τῇ Ἁγίᾳ Θεοδοσίᾳ, τῇ μονῇ Παμμακαρίστου καὶ τῇ Κηλησᾷ μεστζηδί ΚΠ., ὡς καὶ ἐν τῇ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ, παρατηροῦνται καὶ σηκοὶ κογχοειδεῖς ἐπὶ τῶν ἑξῶθεν τῶν κογχῶν πλευρῶν.

(²²⁰) Δουκαγγίου *S. S.*, § 50.

Ἀναμεταξὺ τῶν τῆς κόγχης παραθύρων ναῶν τινων ὑπῆρχον κίονες (Ἁγίος Δημήτριος ἐν Θεσσαλονίκῃ, μοναὶ Παμμακαρίστου καὶ Παντοκράτορος ἐν ΚΠ). Τὰς θυρίδας δ' ἐνίοτε διαιρεῖ εἰς δύο μεσαῖος κίων (Ἁγίος Νικόλαος ἐν Βοιωτίᾳ, Ὅσιος Λουκᾶς ἐν Στεριῇ (Φωκίς), Ἁγίος Νικόδημος, Καπνικαρέα καὶ Ἁγιοὶ Θεόδωροι ἐν Ἀθήναις, Μονὴ Θεοτόκου ἐν Στεριῇ, μονὴ Δαφνίου, κλπ.).

Δυστυχῶς πολλοὶ τῶν νῦν ναῶν ἡμῶν ἔχουσι κόγχας ἐστερημένας κεντρικῆς θυρίδος, ὅπερ ἀνάρμοστον ὑπὸ τε θρησκευτικῇν καὶ ἀρχιτεκτονικῇν ἔποψιν.

(²²¹) «De fenestris absidarum agit Anastasius in Leone III P. P: simul et fenestras de absida e vitro diversis coloribus conclusit atque decoravit» (*S. S.*, § 52).

Διπλᾶς ὑάλους ἔχουσι καὶ αἱ θυρίδες τῆς κόγχης τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου.

ρωνίδος, ὑψοῦνται, ἐπὶ τοῦ ῥηθέντος μετώπου, ἄλλοι δύο τοιοῦτοι πορφυροῖ παραστάται, στεφόμενοι ὁμῶς κιονοκράνοις ὀρθογωνίοις, καὶ οὐχὶ τραπεζοειδέσιν, ὡς οἱ ἄλλοι.

Οἱ κατώτεροι παραστάται ἔχουσι τὴν βάσιν αὐτῶν εἰς τὸ ὕψος 6^μ.3 ἢ 20^{βπ} ὑπὲρ τὸ γενικὸν ἔδαφος.

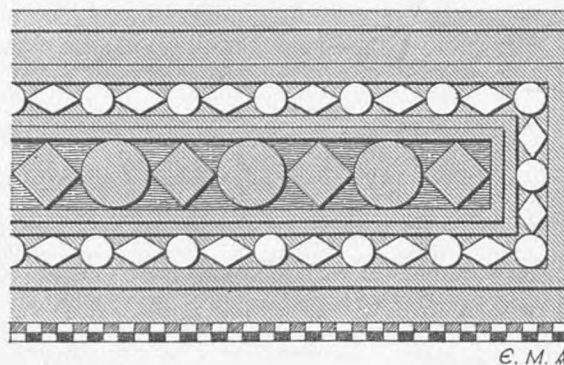
Τερεῦς τις τῶν γεραιτέρων τοῦ τεμένους μοι ἔδειξεν εἰκόνα δῆθεν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπὶ τοῦ κατωτέρου μεσημβρινοῦ πορφυροῦ παραστάτου. Ἐξετάσας δ' αὐτὴν ἐπισταμένως διὰ διόπτρων σὺν τῷ κ. Α. βὰν Μίλλιντζεν, δὲν εἶδον ἄλλο εἰμὴ ἀνώμαλα ὑπέρυθρα ἀποξεσθέντα μέρη τοῦ πορφυρίτου. Ἡ αὐτὴ δ' ὑπῆρξε καὶ ἡ ἐντύπωσις τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν. Δέον νὰ ὁμολογήσω ὁμῶς ὅτι ἡ διὰ γυμνοῦ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἔρευνα εὐκόλως παρέχει τὴν ἀπατηλὴν πάντως εἰκόνας ἐντύπωσιν.

Ἡ δ' αὐτοῦ τοῦ ἡμικυκλίου ὀρθομαρμάρωσις, ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ κυρίως ναοῦ ἄχρι τῆς δευτέρας κορωνίδος, ἔχει κατὰ προσέγγισιν ὧδε·

	Υψος		
	1 ^μ .54	ἢ	4 ^{βπ} 11 ^δ
α'. Πρώτη κρητὶς συνθρόνου, μεταμορφωθείσα ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν.	1 ^μ .54	ἢ	4 ^{βπ} 11 ^δ
β'. Δευτέρα κρητὶς συνθρόνου, ὡσαύτως ἀπολέσασα τοὺς ἀρχικοὺς αὐτῆς λίθους	1.87		6 0
γ'. Ζώνη κιτρίνου ἀλαβάστρου	0.85		2 9
δ'. Σκυταλὶς ἡμικυλινδρική λευκοῦ λίθου	0.05		0 2
ε'. Ζώνη φρυγίου κιτρινωποῦ λίθου σὺν πορφυραῖς φλεψίν.	0.94		3 0
ς'. Ταινία κυματοειδῆς λευκοῦ λίθου	0.05		0 2
ζ'. Ζώνη ἐκλιπόντων λίθων	0.70		2 3
η'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς'	0.05		0 2
θ'. Στεφάνη διατόρων ἀκανθοειδῶν κύκλων, λευκοῦ λίθου (σχ. 203)	0.20		0 8
ι'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς' καὶ η'.	0.05		0 2
ια'. Λίθοι ποικιλόστικτοι φαιοῦ χρώματος, ἀναμεταξὺ τῶν θυρίδων, ὡς καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῶν, φέροντες εἰς τὸ μέσον ἀνὰ μίαν πλάκα πορφυρί- του, 3 ^μ .74 ἢ 12 ^{βπ} ὕψους καὶ 0 ^μ .9 ἢ 3 ^{βπ} εὗρους, κοσμουμένην στε- φάνῃ διατόρῳ καὶ ταινίαις, ὡς η', θ', ι'	5.25		16 9
ιβ'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς', η' καὶ ι'	0.05		0 2
ιγ'. Ζώνη ἀλαβάστρου, τρέχουσα ἐκατέρωθεν, καὶ ὑπὲρ τὰς θυρίδας	0.62		2 0
ιδ'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς', η', ι' καὶ ιβ'.	0.05		0 2
ιε'. Βαθύφαια μάρμαρα σὺν ὑποχρύσοις φλεψίν, ἐσωκλείοντα τέσσαρας κύ- κλους 1 ^μ .0 ἢ 3 ^{βπ} 2 ^δ , στεφομένους ταινία κυματοειδεῖ, ὡς ς', η', ι', ιβ' καὶ ιδ'.	2.13		6 8
ις'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς', η', ι', ιβ' καὶ ιδ'.	0.05		0 2
ιζ'. Στεφάνη διάτορος, ὡς θ'	0.20		0 8
ιη'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ς', η', ι', ιβ', ιδ' καὶ ις'.	0.05		0 2
ιθ'. Τέσσαρες ἄλλαι πλάκες πορφυρίτου ἄνωθεν τῶν προηγουμένων, παρὰ τὴν δευτέραν σειρὰν θυρίδων, καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων, κοσμού- μεναι ἐκατέρωθεν διατόρῳ στεφάνῃ καὶ ταινίᾳ, ὡς η', θ', ι', καὶ ις', ιζ', ιη', καὶ ἔχουσαι εἰς τὰ πλάγια φαιοὺς ποικιλοκτίστους λίθους.	3.74		12 0

κ'. Ταινία κυματοειδής, ὡς ζ', η', ι', ιβ', ιδ', ις', καὶ ιη'	0 ^μ .05	ἦ	0 ^{βπ}	2 ^δ
κα'. Στεφάνη διάτορος, ὡς θ' καὶ ιζ'	0.20		0	8
κβ'. Ταινία κυματοειδής, ὡς ζ', η', ι', ιβ', ιδ', ις', ιη' καὶ κ'	0.05		0	2
κγ'. Ζώνη ὠραιότητας ῥοδοχρόου φλογεροῦ λίθου σὺν πορφυραῖς φλεψίν, ἀναμεταξὺ τῶν θυρίδων καὶ τῶν τόξων αὐτῶν	0.65		2	1
κδ'. Ταινία κυματοειδής, ὡς ζ', η', ι', ιβ', ιδ', ις', ιη', κ' καὶ κβ'	0.05		0	2
κε'. Βαθύφαιος λίθος, ὡς ιε', μετὰ λευκοχρύσων φλεβῶν, ἐσωκλείων τέσσα- ρας κύκλους 1 ^μ .0 ἢ 3 ^{βπ} 2 ^δ , ὡς ὁ ἥδη ἱστορηθεὶς	2.21		7	0
κς'. Ταινία κυματοειδής, ὡς ζ', η', ι', ιβ', ιδ', ις', ιη', κ', κβ' καὶ κδ'	0.05		0	2
κζ'. Ζώνη πορφυρίτου, βαθυπρασίνου καὶ λευκοῦ μαργαρώδους λίθου, σχη- ματίζουσα ἐξέχοντα σχέδια, ἐν οἷς διακρίνονται ἰδίᾳ λευκοὶ κύκλοι τε καὶ ῥόμβοι ἐν ἀλληλουχίᾳ	0.75		2	5
κη'. Ταινία ἀπλῇ	0.05		0	2
Ὅλικόν ὕψος = 22 ^μ .5 ± ἦ 72 ^{βπ} ±.				

Τὴν ὑπὸ τὴν κορωνίδα ζώνην παριστᾷ τὸ σχ. 260.

Ε. Μ. Α

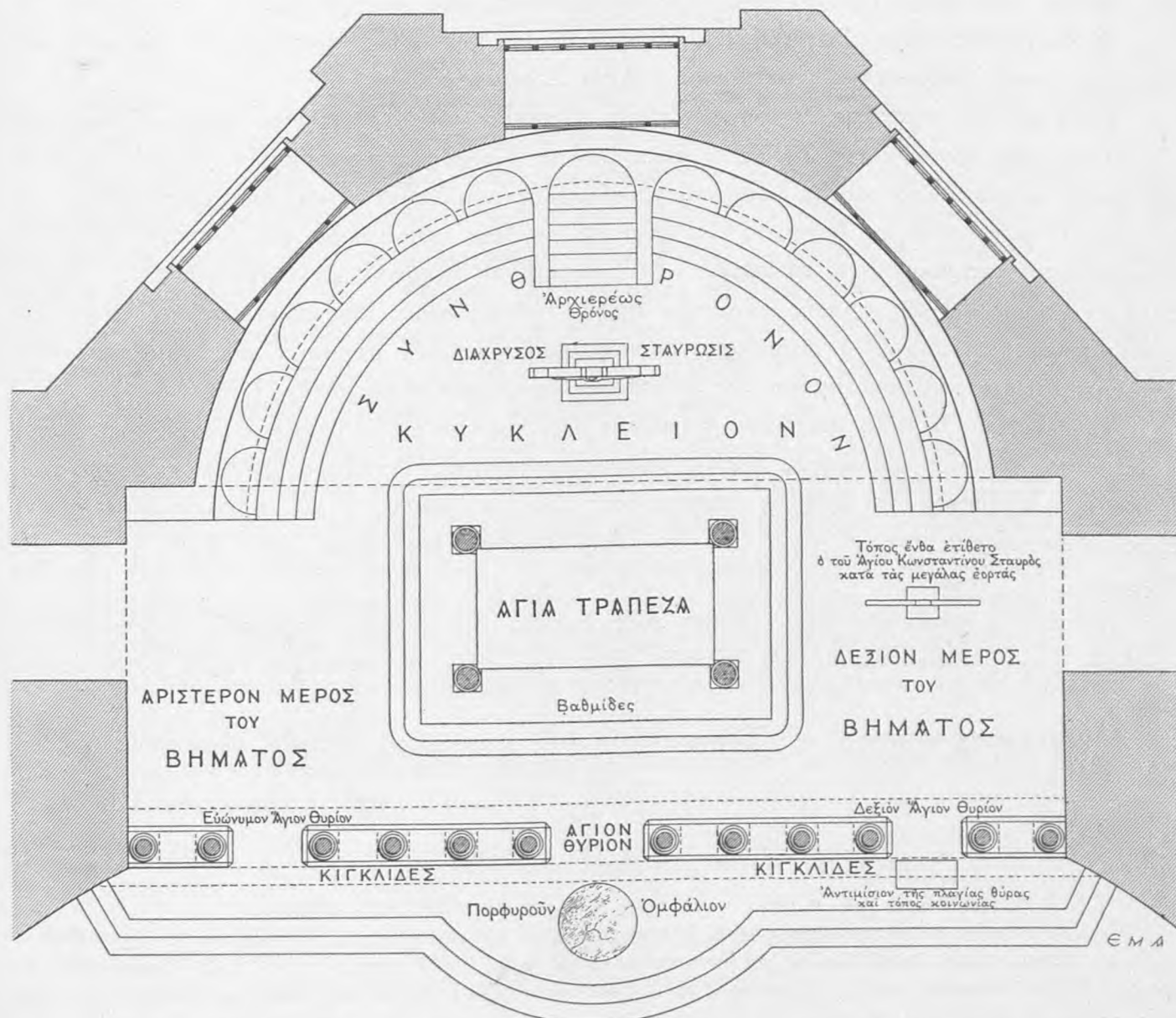
Σχ. 260. Τὸ παρὰ τὴν κορωνίδα διάζωμα τῆς Κόγχης τοῦ Βήματος. Κλίμαξ=— $\frac{1}{2}$ —.

Ἡ προέλευσις τῶν φαιῶν λίθων τῆς κόγχης εἶναι ἄγνωστος. Ἐκ δὲ τῶν ὑπὸ τοῦ Σιλεντιαρίου μνημονευομένων μαρμάρων μόνον ὁ κελτικὸς λίθος⁽²²²⁾ θὰ ἐφαίνετο ἀντιστοιχῶν ταῖς σκιεραῖς χροιαῖς καὶ λευκοκιτρίνοις φλεψὶ τῶν ἐκεῖ μαρμάρων.

(222) Ἴδε Α' τόμον, σ. 94 καὶ 96.

ΣΤ'. ΤΟ ΚΥΚΛΕΙΟΝ ΚΑΙ Η ΑΓΙΑ ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ

Τὸ Κυκλίν. — Καθὰ προείπομεν, τὸ κυρίως βῆμα ἔληγεν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς κόγχης⁽²²³⁾, εἰς τὸ λεγόμενον « Κυκλίν », « Κύκλιον » καὶ « Κυκλείον », οὕτω κληθὲν ἀπὸ τοῦ ἡμικυκλοτεροῦς τοῦ μύακος σχήματος.

Σχ. 261. Διάγραμμα τῶν τοῦ Βήματος καθ' ἑκάστα, μεσοῦσης τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος. Κλίμαξ = $\frac{1}{100}$.

Κατὰ τὸ προμνημονευθὲν χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου, οἱ δεσπότες « διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ αὐτοῦ ἁγίου βήματος εἰσέρχονται μετὰ τοῦ πατριάρχου εἰς τὸ κυκλίν »⁽²²⁴⁾, καὶ

(²²³) Ὅτις ἀνωτέρω, σ. 92.

(²²⁴) Αὐτόθι.

Τὸ κυκλείον τῆς ἐν Στεριφῇ μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶνε κατὰ δύο βάθρα ὑψηλότερον τοῦ βήματος.

πάλιν « διὰ τοῦ δεξιῦ μέρους τοῦ βήματος καὶ τοῦ κυκλείου εἰσῆλθον ἐν τῷ εὐκτηρίῳ » (²²⁵). Ἡ ἔκφρασις « διὰ τοῦ βήματος εἰσέρχονται εἰς τὸ κυκλιν » ἀποδεικνύει ὅτι ἡ τοιαύτη εἴσοδος ἐγένετο διὰ στενῆς διόδου, ἀναμεταξὺ τῶν βαθμίδων τῆς ἀγίας τραπέζης καὶ τῶν βάθρων τῆς ὀπισθεν κόγχης. Δὲν φαίνεται δὲ ἴσως πιθανὸν ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον τοῦτο συνεπάγεται ἀναγκαστικῶς τὴν ἀναμεταξὺ βήματος καὶ κόγχης ὑπαρξίν θριγκοῦ (²²⁶), διότι ἐξ ὧσων εἶδον, ἴχνη τοιοῦτου περιφράγματος δὲν διεσώθησαν ἐν ἄλλαις βυζαντιναῖς ἐκκλησίαις. Τὸ σχ. 261, παρουσιάζον τὸ σχεδιόγραμμα τοῦ ἱερατείου ἐν μεγάλῃ κλίμακῃ, καὶ δεικνύον ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν βάθρων τοῦ τε θυσιαστηρίου καὶ τῶν ἐπέκεινα θώκων δύο στενάς εἰς τὸ κυκλεῖον εἰσόδους, ἐξηγεῖ, τὸ κατ' ἐμέ, πληρέστερα τὰ λεγόμενα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συγγραφέως.

Ἡ διάχρυσος Ἀγία Σταύρωσις. — Πρὸς ἀνατολὰς τῆς Ἀγίας τραπέζης, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ κυκλείου, ἵστατο πολυτελεστάτη διάχρυσος « Ἀγία Σταύρωσις ».

Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών, ἐν γένει, « ὀπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου αὐτοῦ ἐξ ἀνατολῶν τὸ εὐλογημένον ὄργανον τῆς θυσίας ὁ θεῖος ἵσταται σταυρός, τετραμερὴς ὢν διὰ τὸν ἐν αὐτῷ προσπαγέοντα, τὰ τε ἄνω καὶ τὰ κάτω καὶ τὰ σύμπαντα πεποιηκότα τε καὶ συνέχοντα » (²²⁷).

Ὁ Πορφυρογέννητος διηγεῖται ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας προελεύσεις, τῶν δεσποτῶν εἰσελθόντων μετὰ τοῦ πατριάρχου εἰς τὸ κυκλιν, « ἐν ᾧ ἱδρύεται ἡ διάχρυσος ἀγία σταύρωσις, ἐκεῖσε κατὰ τὸ εἰωθὸς διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστοῦσιν τῷ Θεῷ », καὶ μετὰ μικρόν, « ἐπιδίδωσιν ὁ πατριάρχης τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ τὸν θυμιατόν, καὶ θυμιά τὴν αὐτὴν ἀγίαν σταύρωσιν, καὶ ἀσπαζόμενοι τὸν πατριάρχην ἀποχαιρετίζουσιν αὐτόν » (²²⁸).

Ἡ πολύτιμος δὲ αὕτη σταύρωσις διεσώζετο ἄχρι τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως τῆς πόλεως. « Ὅπισθεν τῆς ἀγίας τραπέζης », λέγει ὁ ῥώσος προσκυνητῆς Ἀντώνιος (1200), « ὑπάρχει χρυσοῦς σταυρός, ὕψους δύο ἀνδρῶν, κεκοσμημένος λίθοις πολυτίμοις τε καὶ μαργαριταρίοις » (²²⁹), ἐξ οὗ διδασκόμεθα ὅτι τὸ ὕψος τοῦ ἐν λόγῳ σταυροῦ ἰσοδυναμεῖ πρὸς 3^μ.40 ἢ 11^β^π, ὡς ἔγγιστα.

Βεβαίως ἡ σταύρωσις αὕτη ἔβλεπε πρὸς δυσμὰς, διότι, κατὰ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, « καὶ ὁ Κύριος σταυρούμενος ἐπὶ δυσμὰς ἑώρα, καὶ οὕτω προσκυνοῦμεν πρὸς αὐτὸν ἀτενίζοντες » (²³⁰).

Ἀνηρητὸς Σταυρός. — « Ἐμπροσθεν δὲ [τῆς σταυρώσεως ταύτης] », ἑξακολουθεῖ ὁ Ἀν-

(²²⁵) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 636.

(²²⁶) Πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἀρχαίου θυσιαστηρίου, ὅπερ μετεκόμισαν ἐκ τοῦ μασσωλείου τῆς Πλακιδίας εἰς τὸν Ἅγιον Βιτάλιον Ῥαβέννης, ἵσταται σήμερον θριγκὸς ὥρατος, τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς, ὕψους ἐναλλάσσοντος ἀπὸ 1^μ.12 ἢ 3^β^π 7^δ ἄχρις 1^μ.21 ἢ 3^β^π 10^δ, ἔχων δὲ δύο ἐκατέρωθεν εἰσόδους, ἐπιτρεπούσας τὴν ἀπὸ τοῦ κυρίως βήματος εἰς τὸ κυκλιν μετάβασιν. Τοιοῦτόν τι δὲν ὑπῆρχεν ὁμῶς ἴσως ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ σημειωτέον ὅτι ὁμοίον τι καθορᾶται καὶ ἐν τῷ ἐν Ῥώμῃ ναῷ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου (Βεντούρη *Storia dell'Arte italiana*, ἐν Μεδιολάνοις, τ. α', 1901, σ. 461), ὡς καὶ ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ *Μηνολογίου* Βασιλείου τοῦ Β', τῇ παραστάσει τὴν προσκύνῃσιν τῶν ἀλύσεων τοῦ Ἀγίου Πέτρου (Ροχὼλτ δὲ Φλερῆ *La Messe*, τ. α', 1883, πίναν 15').

Θριγκὸν παρέστησα ὀπισθεν τῆς ἀγίας τραπέζης ἐπὶ τοῦ σχ. 259, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ θυσιαστήριον ἔδει νὰ εἴνε ἀπομονωμένον, ἀφοῦ, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, « ὁ βασιλεὺς θυμιά περίε τῆς ἀγίας τραπέζης » (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 608-609), ἐνῶ, κατ' ἀρχαῖον χειρόγραφον, οἱ διάκονοι παρίστανται « κυκλοῦντες τὴν ἀγίαν τράπεζαν » (Γοάρου *Εὐχολόγιον*, σ. 249).

(²²⁷) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 341.

(²²⁸) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 15-16.

(²²⁹) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 94.

(²³⁰) Ἐκδόσις τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 94, σ. 1136.

τώνιος, « ἀνήρτηται σταυρὸς χρυσοῦς, μιᾶς καὶ ἡμισείας ὠλένης⁽²³¹⁾. Τρεῖς χρυσαῖ λυχνίαι εἶνε προσηλωμέναι ταῖς τρισὶ κεραταῖς αὐτοῦ, καὶ ἔλαιον καίει ἐν αὐταῖς· ἡ δὲ τετάρτη κεραία ἐφέπτεται τῆς γῆς. Αἱ τε λυχνίαι αὗται καὶ ὁ σταυρὸς εἶνε ἔργα τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ, κτίτορος τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀνελήφθησαν δὲ [κατὰ τινὰ τελετὴν] δυνάμει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς ὕψος ἀνώτερον τοῦ μεγάλου σταυροῦ, ἵνα πάλιν κατέλθωσιν ἡρέμα, μὴ ἀποσβεσθεῖσαι »⁽²³²⁾.

Ζ'. ΤΟ ΣΥΝΘΡΟΝΟΝ

Ὄνομα. — Τὸ « Σύνθρονον » ἐπεκαλεῖτο καὶ « Θρόνος », « Θρόνοι », « Θρόνος ἐν Βήματι », ἔτι δὲ καὶ « Καθέδρα », ὡς καὶ « Ἄνω Καθέδρα ».

Σύμβολα. — Ὁ τοῦ συνθρόνου τύπος εἶνε, κατὰ τὸν Γερμανόν, « θρόνος ἐν ᾧ περ ὁ παμβασιλεὺς Χριστὸς προκάθηται μετὰ τῶν αὐτοῦ ἀποστόλων »⁽²³³⁾. Πάλιν « θρόνοι δὲ λέγονται τὸ κήρυγμα τῆς πίστεως, ἐν ᾧ κηρύγματι θαρρόντες ἐδίδαξαν, καὶ δι' αὐτοῦ λαμβάνουσι τὴν ἀντιμισθίαν τοῦ κηρύγματος, τὴν ἐπουράνιον βασιλείαν, ἐπεὶ καθέδρα ἐκεῖ οὐκ ἔστιν, ὑποδεικνύει δὲ καὶ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν ». « Τὸ δὲ ἀνελεῖν ἐν τῷ συνθρόνῳ τὸν ἀρχιερέα, καὶ σφραγίσαι τὸν λαόν, ἔστιν, ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μέλλων πληροῦν τὴν κατὰ σάρκα ἡμῶν οἰκονομίαν, ἐπάρας τὰς χεῖρας αὐτοῦ, εὐλόγησε τοὺς ἁγίους αὐτοῦ μαθητάς, λέγων αὐτοῖς „Εἰρήνην ἀφήμι ὑμῖν“ »⁽²³⁴⁾. « Σύνθρονον δὲ λέγεται καὶ οὐ θρόνος », παρατηρεῖ ὁ δῆθεν Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος, « διὰ τὸ συγκαθεῖσθαι τὸν Υἱὸν μετὰ τοῦ Πατρὸς· τὰ λοιπὰ δὲ σύνθρονα δηλοῦσι τὴν τιμὴν, ἣν μετὰ τὴν ἀνάστασιν ὀφείλουσιν ἀπολαβεῖν οἱ δίκαιοι »⁽²³⁵⁾. Καὶ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης· « Ἡ μὲν οὖν ἄνω καθέδρα, ὡς εἴρηται, τὴν ἐπουράνιον δείκνυσι καθέδραν τοῦ Ἰησοῦ· αἱ ὑπ' αὐτὴν δὲ βαθμίδες τὴν ἐκάστου τῶν ἱεραρχῶν καὶ ἱερέων τάξιν τε καὶ ἀνάβασιν· ἔνθα δὲ καὶ οὐ θέμις τινὰ ἕτερον καθίσαι, οὐδὲ τῶν διακόνων αὐτῶν »⁽²³⁶⁾. Ὁ δὲ ἐπίσκοπος « καθίσας τῷ συνθρόνῳ, τὸν Χριστὸν ἐκμιμούμενος, συγκαθέδρους ἔχει καὶ τοὺς συνεπισκόπους καὶ ἱερεῖς μιμουμένους τοὺς ἀποστόλους »⁽²³⁷⁾.

Βάθρα. — Τὰς ἀργυρᾶς βαθμίδας τὰς ἀποτελούσας τὴν τοῦ συνθρόνου κρηπίδα οὕτω περιγράφει ὁ Σιλεντιάριος·

« Καὶ βάθρα περίδρομα. καὶ τὰ μὲν αὐτῶν
ὕστατιν ὑπὸ πέζαν ἀολλίζουσα συνέλκει
ἐγγύτερον περὶ κέντρον ἐπὶ χθονός· ὅσσα δ' ἀνίσχει
ὑψόθεν, εὐρύνουσι διάστασιν ἄχρι θοώκων »⁽²³⁸⁾.

⁽²³¹⁾ Μήκους 0μ.75.

⁽²³²⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 94.

⁽²³³⁾ Δουκαγγίου S. S., § 49.

⁽²³⁴⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 389 καὶ 409.

⁽²³⁵⁾ Λόγος, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 87, σ. 3984.

⁽²³⁶⁾ Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 345.

⁽²³⁷⁾ Δουκαγγίου S. S., § 66.

⁽²³⁸⁾ Στ. 363-366. Ἐν τῷ Πανηγυρικῷ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ τῶν Ἐκκλησιῶν Οἰκοδομῇ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου λέγει περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ

Ὁ Ἀνώνυμος ὁμιλῶν, ὡς εἴθισται, περὶ Ἰουστινιανοῦ, σημειοῖ τάδε: « Ἀναδύων τε εἰσπορεύεσθαι ἐν τῷ ἱλύματι τῷ καλουμένῳ κυκλίῳ, ὅπερ ἐστὶν ὑποκάτω τῶν βαθμίδων, τοῦτο ἅγια ἁγίων προσηγόρευσεν » (239).

Τῶν βαθμίδων δὲ τούτων ὁ ἀριθμὸς ἀγνοεῖται. Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ κτίτωρ « τὰς ἐπτὰ βάσεις τῶν ἱερέων, ἐν αἷς καθέζονται ἀναβάντες, σὺν τῷ τοῦ ἀρχιερέως θρόνῳ, κατεχρυσωσε, στήσας ἑκατέρῳ μέρει » (240), ὅθεν καὶ ἡδύνατό τις νὰ εἰκάσῃ ὅτι τὰ πρὸ τῶν θρόνων βάθρα ἦσαν ἑκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς καθέδρας ἐπτὰ. Ἀλλ' ἡ ἀσάφεια τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου δὲν ἐπιτρέπει ἵνα καταλήξῃ τις εἰς ὀριστικὸν συμπέρασμα περὶ τοῦ τῶν βαθμίδων ἀριθμοῦ, ἀφοῦ ὁ Ἀνώνυμος παριστᾷ τοὺς ἱερεῖς καθέζομένους ἐπὶ τῶν ἐπτὰ βάσεων, ὡσεὶ αὗται νὰ ἐσήμαινον τοὺς θρόνους καὶ οὐχὶ τὰς ὑπ' αὐτοὺς βαθμίδας, ἂν καὶ ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία ἀποβαίνει πάλιν ὅλως ἀδύνατος, διότι οἱ ἑκατέρωθεν θρόνοι ἦσαν βεβαίως δώδεκα ἐν συνόλῳ, καὶ οὐχὶ ἐπτὰ. Ἐὰν λοιπὸν τὰ βάθρα δὲν ἦσαν ἐπτὰ, ἐνδεχόμενον νὰ ἦσαν τρία (241), καὶ σημειωτέον ὅτι ἡ κατωτέρα διασωθεῖσα κρηπίς, ἐφ' ἧς ἔβαινον οἱ θρόνοι, ἔχει ὕψος ἀρμόζον ἰδίᾳ τρισὶ βαθμῖσιν.

Οἱ Ὀθωμανοὶ φαίνονται παραμορφώσαντες τὴν ὄψιν τῆς παρὰ τὸ δάπεδον κρηπίδος, ἧς τὸ ὑπὲρ τὸ γενικὸν τοῦ ναοῦ ἔδαφος ὕψος ἀνέρχεται εἰς 1^μ.54 ἢ ἄχρι 5^β^π ὡς ἔγγιστα, ἀλλὰ τὸ ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ βήματος ὕψος τῆς κρηπίδος ἦτο, ὡς εἰκός, πολλῶ σμικρότερον. Ἡ βάση δὲ αὕτη, ὡς καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς δευτέρα κρηπίς, ἐκτείνεται σήμερον μικρόν τι ἐπέκεινα τῆς κόγχης (σχ. 261), ἀγνωστον ὅμως ἴσως ἂν τοῦτο εἶχεν οὕτω καὶ ἐπὶ Βυζαντίων (242). Οἱ δὲ λευκοὶ λίθοι οἱ καλύπτοντες τὴν πρὸς τὸ ἔδαφος κρηπίδα, οἱ εἰς ἀπομίμησιν θεσσαλικοῦ μαρμάρου χρωματισθέντες, τεκμαίρονται τὴν μετὰ τὴν ἄλωσιν γεγεννημένην ἐργασίαν.

Στενεύει δ' ἡ ἐν λόγῳ κρηπίς, ἣτις προβάλλει κατὰ 0^μ.6 ἢ 2^β^π τῆς ἄνωθεν αὐτῆς, τὸ παρὰ τὸ ἔδαφος ἄνοιγμα τῆς κόγχης εἰς 10^μ.9, ἢ εἰς 35^β^π.

Θῶκοι. — Οἱ ἀργυροὶ θρόνοι τῶν ἱερέων ἀναφέρονται παρὰ Σιλεντιαρίῳ:

..... « Μέση (243) δ' ἐξώσατο θώκους
μυστιπόλους »,
καὶ πάλιν « θοώκων
ἀργυρέων » (244).

τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ: « Ἀλλὰ γὰρ ὤδε καὶ τὸν ναὸν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν, καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τῆς καθόλου κατὰ τὸ πρέπον κοσμήσας » (ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 20, σ. 865).

(239) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 74.

(240) *Αἰτόθι*, σ. 74.

(241) Ἐν τῷ ἐν Ἐζρα (Συρία) ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπάρχουσι τρεῖς βαθμίδες τοῦ ὅλου συνθρόνου (Δε Βογούε *Syrie centrale*, ἐν Παριείοις, 1865 - 1877, τ. β', πῖναξ κα'). Ἐν Παρεντίῳ καθορῶνται πέντε βάθρα (Γαγιέ *Parento*, ἐν Παριείοις, 1903, σ. 37). Κατὰ τὸν Πορφύριον Β', τὸν Λογοθέτην, τὸν σοφὸν ἀρχιεπίσκοπον Σιναίου, τὰ περὶδρομα βάθρα τοῦ ἐν Σινᾷ ναοῦ εἶνε τρία. Ἐν ναῷ Γράδου (Ἰταλία) ὑπάρχουσιν ὡσαύτως τρεῖς βαθμίδες (582), ἐν Τορκέλλῳ ἔξ (ε' αἰών). Ἐν ναῷ δὲ Κοιμήσεως Νικαίας παρατηρεῖ τις ἐν μόνον βάθρον, 0^μ.33 ἢ 1^β^π ὕψους καὶ 0^μ.40 ἢ 1^β^π 3^δ πλάτους, ἐφ' οὗ ἴσταντο οἱ θρόνοι, ἐν Ἀγίῳ Λουκᾷ Στειρίου, δύο. Αἱ δὲ βαθμίδες τῆς ποτὲ ἐν ΚΠ. νέας ἐκκλησίας ἦσαν ἀργυραῖ, ὡς καὶ αἱ τῆς ἁγίας Σοφίας (Πορφυρογεννήτου *Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 341).

(242) Ἐν τῷ πῖνακι ιζ' Α' τόμου παρέστησα τὰς κρηπίδας ὡς ληγούσας ποτὲ σὺν τῷ κυλίνδρῳ τῆς κόγχης, ἀλλ' ἡ θέα τοῦ σχ. 261 εἶνε πιθανωτέρα.

(243) Κόγχη.

(244) Στ. 362 - 363. καὶ 366 - 367.

Ὁ Παλαμᾶς ὀρθῶς περιγράφει τὸ σύνθρονον τῶν νῦν ὀρθοδόξων ναῶν ὡς τὸν ὑψηλὸν θρόνον, «ἐκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κατὰ σειρὰν ἴδρυνται ἀνὰ ἑξ ἑτεροὶ θρόνοι, ἢ ἔδραι χαμηλότεραι» (245). Εἰκάζω δ' ὅτι ἡ μέση καθέδρα προύβαλλε περισσότερον τῶν λοιπῶν δώδεκα, ὅτι ἀνέτεινεν εἰς σημαντικὸν ὕψος, καὶ ὅτι ἔφερεν ἴσως ἐπὶ τὰ βάθρα ὑφ' ἐαυτήν (246), ὡς παρέστησα ἐν τῷ σχ. 261.

Τὸ σύνθρονον ἴστατο βεβαίως ἐπὶ τῆς πρώτης κρηπίδος, προξερειδόμενον τῇ δευτέρᾳ, ἐξεχούση 0^μ.3 ἢ 1^β τῆς κυλινδρικής τῆς κόγχης ἐπιφανείας, κεκαλυμμένη δὲ νῦν ἀπλαῖς προκοννησίαις πλαξί, καὶ ὑψομένη 1^μ.87 ἢ 6^β ἀνωθεν τῆς πρώτης.

Κατὰ τὸν νς' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικαίᾳ συνόδου, «οὐ δεῖ πρεσβυτέρους πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ἐπισκόπου εἰσιέναι καὶ καθέζεσθαι ἐν τῷ βήματι» (247).

Ἱστορικόν. — Ἐκ τοῦ συνθρόνου τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ πατριάρχης Νικήτας ἐθεώρει τῷ 767 τὴν καθάίρεσιν τοῦ ψευδωνύμου ἐκείνου πατριάρχου Κωνσταντίνου τοῦ ἀπὸ Συλαίου.

Τῷ δὲ 1029 ταραχὴ γέγονεν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ «κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀγίας πεντηκοστῆς», λέγει ὁ Κεδρηνός, «διὰ τὴν καθέδραν ἐν τῇ λειτουργίᾳ μὴ καταδεξαμένων τῶν μητροπολιτῶν προκαθίσει αὐτῶν τοὺς συγγέλλους ἐν τῷ συνθρόνῳ» (248).

Ἐπὶ δὲ τῇ ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσει, «γυναικάριόν τι», λέγει ὁ Χωνιάτης, «σεσωρευμένον ἁμαρτίαις, Ἑριννύων ζάκορον, δαιμόνων πρόσπολον, ἀρρήτων τε γοητειῶν καὶ ἐπιρρήτων ἐπαδῶν ἐργαστήριον, καταστρηνιάσαν Χριστοῦ, ἐπὶ τοῦ συνθρόνου ἱζήσαν κεκλασμένον ἀφῆκε μέλος, καὶ πολλάκις περιδινηθὲν εἰς ὄρχησιν τὸ πόδε παρενεσάλευε» (249).

Τὸ Μιχράμπ καὶ αἱ ἄλλαι ἐν τῇ Κόγχῃ ὀθωμανικαὶ προσθήκαι. — Ἐν τῷ βυθῷ τῆς κόγχης, ἀλλὰ μικρόν τι πρὸς νότον τῆς ποτὲ μεγάλης καθέδρας, οἱ Τοῦρκοι ἤγειραν τὸ «Μιχράμπ» ἢ «Μαχρέμπ» αὐτῶν, ὀρίζον, διὰ τῆς κλίσεως αὐτοῦ, τὴν διεύθυνσιν τῆς Μέκκας, καὶ ἐπομένως τὴν πρὸς τὴν ἱερὰν αὐτῶν πόλιν στροφὴν τῶν προσευχομένων («Κχιμπλέη Ναμάζ»). Τὸ προσκυνητᾶριον δὲ τοῦτο συνίσταται κυρίως ἐκ μαρμαρίνου τινὸς ὀρθογωνίου, 4^μ πλάτους καὶ 5¹/₂^μ ὕψους, στεφομένου δύο ἀνεστραμμένοις τόξοις, ἀναβιβάζουσι τὸ ὀλικὸν αὐτοῦ ὕψος εἰς 7^μ. Ἐν αὐτῷ δὲ σκάπτεται ἀραβοεργῆς κόγχη, ἐν τῷ ἡμιθλίῳ τῆς ὁποίας παρατηροῦνται ἀστέρες, καὶ τὸ σύνολον κοσμεῖται σχεδίοις ἐπιχρύσοις (πίναξ νβ'). «Διὰ τῆς μυστηριώδους δ' αὐτοῦ ἐπιρρύθσεως», λέγει ὁ Γρόζβενορ, «θαυματουργοῦνται θαύματα παντὶ τῷ ἐν προωρισμένῃ στιγμῇ στρεφομένῳ

(245) Ὁρθόδοξος Χριστιανικὴ Λειτουργική, σ. 21.

(246) Τοῦτο παρατηρεῖται, ἀναμεταξὺ ἄλλων, καὶ ἐν τῷ ἐν Νικαίᾳ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπου ὁ τοῦ ἀρχιερέως θρόνος «ἔχει 0^μ.68 εὗρους, καὶ τὸ ἐπακούμβισμα τῆς χειρὸς εὐρίσκεται 0^μ.48 ὑπὲρ τὸ ὑψιστον βάθρον, ἐνῶ τὸ ἐρεισίνωτον ὑψοῦται 0^μ.88 ἀνωθεν τοῦ καθίσματος» (Βούλφ *Die Koimesiskirche in Nicäa*, σ. 180).

Ἐν Γράδῳ (Αὐστρία) ἡ καθέδρα στεγάζεται κιβωρίῳ (Κράους *Geschichte der christlichen Kunst*, ἐν Φρειβούργῳ, 1896, τ. α', σ. 378).

Τὸ κάλλος τοῦ ἐλεφαντίνου θρόνου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Μαξιμιανῶ, ἄλλοτε ἐν τῷ Ἁγίῳ Βιταλίῳ, καὶ σήμερον ἐν τῷ ἀρχιεπισκοπικῷ εὐκτηρίῳ Ῥαβέννης, εἶνε ἀνώτερον παντὸς ἐγκωμίου, καὶ παρέχει ἰδέαν τῆς ἐν τοιοῦτοις ἔργοις πολυτελείας τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Τὸ δ' ἐπ' αὐτοῦ μονόγραμμα πρῶτος ἀνέγνω ὡς MAXIMIANVS EPISCOPVS ὁ Βακχίνης. Τὸν θῶκον δὲ τοῦτον ἐθεώρουν οἱ πλεῖστοι ὡς ἀνήκοντα τῷ συγχρόνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπισκόφῳ Μαξιμιανῷ, ὅτε ὁ Κορράδος Ῥίτσης ἀπέδειξεν ὅτι ἡ εἰς Ῥαβένναν μετακόμισις τοῦ κειμηλίου χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1001 (*Ravenna*, ἐν Βεργάμῳ, 1902, σ. 67-69).

(247) Γούρου *Εὐχολόγιον*, σ. 16.

(248) *Σύν. Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, τ. β', σ. 487.

(249) *Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 758.

πρὸς αὐτό, καὶ προσευχομένῳ καθαρῇ τῇ καρδίᾳ. Οὕτως ἰάθησαν πολλάκις νοσήματα τῆς καρδίας, φρενοβλαβῇ πνεύματα ἀποκατέστησαν ὑγιᾶ, ἀνεκτήθησαν δ' ἀπώλειαι τῆς μνήμης » ⁽²⁵⁰⁾.

Ἐκατέρωθεν δὲ τοῦ μιχράμπ ἴστανται δύο πελώριοι λαμπαδηφόροι, οἵτινες « ἀφηρέθησαν ἀπὸ ναὸν καθολικὸν τῆς Οὐγγαρίας », κατὰ τὸν Πασπάτην, « καὶ ἐστήθησαν ἐδῶ ὑπὸ τοῦ Σουλεϊμάν τοῦ μεγάλου τῷ 1526 » ⁽²⁵¹⁾. Ἐνταῦθα δ' ὑπάρχουσιν ὡσαύτως δύο φανοί.

Ἄνωθεν δὲ τοῦ προσκυνηταρίου τούτου γέγραπται « Δὲν ὑπάρχει ἄλλος Θεὸς εἰμὴ ὁ Θεός, καὶ Μωάμεθ ὁ προφήτης τοῦ Θεοῦ. Οἱ ναοὶ ἀνήκουσι τῷ Θεῷ· ὅθεν καὶ μὴ ἀποτείνῃ ἄλλῳ θεῷ » ⁽²⁵²⁾.

Τοὺς ὑπὸ τὰς μεγάλας θυρίδας ἐκλιπόντας λίθους ἀντικατέστησαν οἱ Ὀθωμανοὶ διὰ μακρᾶς ἐπιγραφῆς ἐν φαβεντιανῇ ἐχούσῃ λευκὰ γράμματα ἐπὶ κυανοῦ, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ἐρυθροῦ ἐδάφους. « Περὶ τὸ μιχράμπ », λέγει πάλιν ὁ Γρόζβενορ, « κατείργασται τὸ φατιχὰτ οὐλ κιτάμπ, τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐκεῖνο πρῶτον κεφάλαιον τοῦ κοράν, τὸ παριστάμενον οὐ μόνον ὡς ἡ τοῦ ἰσλαμισμοῦ δέησις, ἀλλὰ καὶ ὡς ἡ πρὸς τὸν Θεὸν διακοίνωσις ἰδεῶν τῶν ἀνθρώπων », « Εὐφημήσωμεν τὸν Θεόν, κύριον τοῦ σύμπαντος, τὸν εὐσπλαχνον, τὸν οἰκτίρμονα, τὸν δεσπότην τῆς ἡμέρας κρίσεως. Σὲ λατρεύομεν· σὲ καθικετεύομεν εἰς βοήθειαν. Διεύθυνον ἡμᾶς ἐν τῇ στενῇ ὁδῷ, ἐν τῇ ὁδῷ τῶν διὰ τῶν ἀγαθοεργιῶν σου προικισθέντων, τῶν μὴ ὑποστάντων τὴν ὀργὴν σου καὶ τῶν μὴ ἐξοκειλάντων. Ἀμήν » ⁽²⁵³⁾.

Ἐν δὲ τοῖς ὀκτὼ στρογγύλοις τῆς κόγχης πλαισίοις ἐγράφησαν διὰ χρυσῶν στοιχείων ἐπὶ πρασίνου ἐδάφους τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ, τοῦ Μωάμεθ, καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ ἰσλαμισμοῦ, Ὁμέρ, Ἀαλῇ, Ὀθμάν, Ἀβοῦ Βέκρ, Χουσεὴν καὶ Χασάν.

Ἐνεπίγραφοι παρίστανται καὶ αἱ κεχρωματισμέναι τῶν θυρίδων ὕαλοι.

Τέλος ἡ κατωτέρα τῆς κόγχης κρηπὶς φέρει διάφορα ὑποστηρίγματα ἐν χιαστῷ σχήματι, πρὸς ἀνάγνωσιν τοῦ κοράν.

⁽²⁵⁰⁾ *Const.*, τ. β', σ. 542.

⁽²⁵¹⁾ *Βιζ. Μελ.*, σ. 343.

⁽²⁵²⁾ *Const.*, τ. β', σ. 548 - 549.

⁽²⁵³⁾ *Ἀντιόχεια*, σ. 548.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Η ΠΡΟΘΕΣΙΣ

Παραβήματα. — Αί ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς κόγχης τοῦ βήματος ἐν τοῖς μεταγενεστέροις ἰδίᾳ βυζαντινοῖς ναοῖς ἀπαντῶσαι δύο ἐλάσσονες κόγχαι τῆς τε προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ὠνομάζοντο ἐνίοτε, ἔνεκα τῆς θέσεως αὐτῶν, « Παραβήματα » ⁽¹⁾.

Αἱ περὶ Προθέσεως μνεῖται τῶν Βυζαντίων. — Ἡ « Πρόθεσις », ἡ ἀριστερόθεν τοῦ θυσιαστηρίου τράπεζα, ἐφ' ἧς προϋτίθεντο τὰ τίμια δῶρα, ἀναφέρεται σπανίως ἐν ταῖς τοῦ ναοῦ περιγραφαῖς, καὶ αἱ δύο μόναι μνεῖται αὐτῆς, τὰς ὁποίας εὗρον ἐν τοῖς ἱστορικοῖς, εἶνε τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς χιλιετοῦς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ μὲν πρώτη τούτων εἶνε Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, γράψαντος περὶ τὰ 1357 ὅτι μετὰ τὴν ἐπ' ἄμβωνος στέψιν αὐτοῦ, ὁ αὐτοκράτωρ « εἰς τὴν λεγομένην πρόθεσιν, ἔνθα τὰ ἅγια κεῖται ἔρχεται μετ' αὐτῶν » ⁽²⁾. Ἡ δὲ ἄλλη μνεῖται τοῦ λεγομένου Κουροπαλάτου, καὶ σημειοῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ « ἔξω τῆς προθέσεως ἱστάμενος ἐνδύεται μανδύαν χρυσοῦν » ⁽³⁾.

Τὴν πρόθεσιν τῶν ὀρθοδόξων ναῶν ἐν γένει ἀναφέρουσιν ὁμῶς πλεῖστοι ἱστορικοί ⁽⁴⁾.

Μερικὴ ταυτότης Προθέσεως καὶ Σκευοφυλακίου. — Ἐκ τῶν λεγομένων τοῦ Γερμανοῦ καὶ τοῦ Συμεὼν ἐξάγω ὅτι ἡ πρόθεσις ἀπετέλει μέρος τοῦ σκευοφυλακίου. « Τὸ δὲ σκευοφυλά-

⁽¹⁾ Ἀλλατίου *De Libris et Rebus eccles. Graec.*, ἐν Παρισίοις, 1646, β', σ. 136.

⁽²⁾ Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 200.

⁽³⁾ *Περὶ Ὀφφικ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 93.

⁽⁴⁾ Ἐν τῇ Διατάξει τῆς θείας Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, οἷα αὕτη περιῆλθεν ἡμῖν, μνημονεύεται συχνάκις ἡ πρόθεσις. Οὕτως « ἀπελθόντες εἰς τὴν πρόθεσιν νίπτουσι τὰς χεῖρας » (Μίγνη *P. G.*, τ. 63, σ. 903), καὶ « ὁ διάκονος ἐπὶ τῇ προθέσει τῶν τιμίων δώρων [λέγει] „Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν“. Ὁ ἱερεὺς [λέγει] τὴν εὐχὴν τῆς προθέσεως. „Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν“. . . . καὶ μετὰ τὴν εὐχὴν θυμῷ τὴν πρόθεσιν, καὶ ποιεῖ ἀπόλυσιν, λέγων „Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεός, ἡ ἐλπίς ἡμῶν“. » (*Αὐτόθι*, σ. 905 - 906). Καὶ πάλιν « ἀπέρχονται ἐν τῇ προθέσει, προπορευομένου τοῦ διακόνου μετὰ θυμιάματος » (*Αὐτόθι*, σ. 913). Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, « ὁ ἄρτος τῆς προθέσεως ὁ ἀποκαθιερούμενος, ἐμφαίνει τὴν κάθαρσιν τοῦ κόσμου », καὶ « οὕτω τοιγαροῦν ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει ». Ἀνώνυμός τις ἱστορικὸς τοῦ βίου Ἀγίου Βασιλείου τοῦ Μεγάλου ἀναφέρει « τὴν πρόθεσιν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου ». Μᾶρκος δ' ὁ Ἱερομόναχος λέγει τάδε « Προθυμῶν πάλιν τὸν ἡγούμενον ἐν τῷ εἰσιέναι, καὶ οὕτως εἰσέρχεται διὰ τῆς προθέσεως, ποιῶν πάλιν σταυρὸν ἐν τῇ ἀγίᾳ τραπέζῃ ». Ἐν δὲ τῷ *Εὐχολογίῳ* τοῦ Γοάρου ἀπαντᾷ ἡ φράσις, « ἐρχομένων τῶν ἁγίων μυστηρίων ἀπὸ τῆς προθέσεως ἐπὶ τὴν μέσην τράπεζαν » (Δουκαγγίου *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, ἐν Λουγδούμφ, τ. α', 1688). Τέλος, Νικόλαος ὁ Καβασίλας (1350 ±) λέγει « Ἀρχὴ δὲ ἡμῖν ἔστω τῶν ἐν τῇ προθέσει τελουμένων καὶ λεγομένων ἢ θεωρίᾳ » (*Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ἐν Μίγνη *P. G.*, τ. 150, σ. 375) καὶ « ὁ μὲν οὖν ἀποτμηθεὶς ἄρτος, ἕως ἐν τῇ προθέσει κεῖται, ἄρτος ἐστὶ ψιλός· τοῦτο μόνον λαβὼν τὸ ἀνατεθῆναι Θεῷ, καὶ γενέσθαι δῶρον » (*Αὐτόθι*, σ. 380). Ὁ δὲ Παχυμέρης ποιεῖται μνεῖαν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως τῆς τῶν Σωζάνδρων μονῆς (*Μιχ. Παλ.*, ἔκδ. Βόννης, τόμ. α', σ. 60).

κιον ἔνθα ἡ προσκομιδὴ ἐπιτελεῖται», γράφει ὁ πρῶτος τῶν ἐκκλησιαστικῶν τούτων συγγραφέων, « ἀντὶ τοῦ κρανίου τόπου » (5), καὶ ὁ Συμεὼν « Ὁ ἐκ πλαγίου δὲ τοῦ βήματος τοῦ σκευοφυλακίου τόπος, λέγεται πρόθεσις » (6).

Σύμβολα. — Κατὰ τὸν Γερμάνον, ἡ πρόθεσις « θυσιαστήριόν ἐστι καὶ λέγεται ἡ φάτνη καὶ ὁ τάφος τοῦ Κυρίου » (7). Πάλιν « Ἀφίεται τὸ θεῖον σῶμα ἐν τῇ προθέσει, ὥσπερ ἐν Βηθλεέμ, ὅπου γεγέννηται ὁ Χριστός ». Καὶ « ὁμοῦ δὲ καὶ ὡς ἐν τῇ Ναζαρέτ. πρὸς δὲ καὶ τῆς ἐν Καπερναοῦμ διατριβῆς τὸν τόπον ἡ πρόθεσις ἐκπληροῖ » (8). Ἡ πρόθεσις « τὴν Βηθλεέμ καὶ τὸ σπήλαιον διαγράφει », κατὰ τὸν Συμεὼν. « Ὅθεν καὶ ὡς ἐν γωνία ἐστί, καὶ τοῦ θυσιαστηρίου οὐ πόρῳ, εἰ καὶ πορῳτέρῳ ποτὲ ἐν τοῖς μεγάλοις ἦσαν ναοῖς διὰ τὴν φυλακὴν τῶν σκευῶν. τὸ ἐν γωνία οὖν εἶναι τοῦτο δηλοῖ, τὴν τῆς πρώτης παρουσίας πτωχείαν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ τὸ πενιχρὸν τοῦ χωρίου καὶ ἀφανὲς σχεδὸν τοῦ σπηλαίου καὶ αὐτοσχέδιον » (9). Πάλιν « ἔνθα καὶ ὡς φάτνη ὁ τόπος ὁ τὴν προσκομιδὴν ἐξαρχῆς δεχόμενος. καὶ πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου, ὅτι καὶ ἐγγὺς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ τάφου Κυρίου ἡ Βηθλεέμ, ἔνθα δὴ καὶ προαπετέθη σαρκωθείς ὁ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ἡμῶν Λόγος, τεχθεὶς μὲν ἐκ Παρθένου ἀγίας, διὸ καὶ ἀπὸ καθαρᾶς προσφορᾶς ὁ ἄρτος ἐξάγεται, ἐπάνω δὲ ἑαυτοῦ ἀγαγὼν τὸν ἀστέρα, ὃν καὶ ὁ ἀστερίσκος ὧδε τυποῖ, σπαργάνοις τε εἰληθεὶς, αἱ δὲ σημαίνουσι τὰ καλύμματα, καὶ δῶρα λαβὼν τρισσά, καὶ ἀντὶ τούτων τὰ τρία ταῦτα, τὰ ἱερὰ σκεύη, ἀντὶ χρυσοῦ, τὰ προσαχθέντα δῶρα αὐτῷ· ἀντὶ δὲ τῆς σμύρνης τῶν καλυμμάτων τὰ πέπλα, καὶ ὁ καλούμενος ἐπιτάφιος τὴν σινδόνα τυπῶν ἐνωθεῖσαν τῇ σμύρνῃ, καὶ θυμίαμα ἀντὶ λιβανωτοῦ· ἀντὶ δὲ προσκυνήσεως καὶ δοξολογίας τῆς παρὰ τῶν ποιμένων καὶ μάγων αἱ διὰ ἱερέων καὶ τοῦ λαοῦ εὐχαὶ καὶ δοξολογίαι » (10).

Ἡ περὶ Παραβημάτων θεωρία τοῦ κ. Ε. Φρέσφιελδ. — Πρῶτος ὁ διάσημος φιλέλληνας καὶ βυζαντινολόγος κ. Ἐδουῖνος Φρέσφιελδ παρετήρησεν ὅτι ἐνῷ αἱ μετὰ Ἰουστίνον τὸν Β' (565-578) οἰκοδομηθεῖσαι ἐκκλησίαι εἶχον οὕτως εἰπεῖν πάντοτε κογχοειδῆ παραβήματα, αἱ πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ἐστέρουοντο τοιούτων ἐξαρτήσεων, ἢ ἐὰν εἶχον, τότε αἱ δευτερεύουσαι κόγχαι ἦσαν μεταγενέστεραι προσθῆκαι.

Εἰς ὑποστήριξιν δὲ τῆς δοξασίας ταύτης ὁ ἄγγλος σοφὸς ἐπικαλεῖται τὴν παντελῆ ἔλλειψιν παραβημάτων ἐν τῇ ἐν ΚΠ. μονῇ τοῦ Στουδίου, ἐν τοῖς αὐτόθι ναοῖς τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἐν τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ τεμένεσι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τοῦ Ἑσκῆ Τζουμᾶ, ἐν τῷ κατηρειπωμένῳ ναῷ Περγᾶμου, ἐν ταῖς ἀρχαίαις ἐκκλησίαις Ἐφέσου, Σάρδεων, Φιλαδελφείας, ἐν τοῖς προῖουστινιανείοις ναοῖς τῆς Συρίας, ἐν τῇ μονῇ τοῦ θεοβαδίστου Ὁρους Σινᾶ, κλπ., ἐνῷ αἱ ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος κόγχαι τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ τεμένου τῆς Ἀγίας Σοφίας, τοῦ ἐν Καλὰτ Σεμὰν μοναστηρίου Ἀγίου Συμεὼν τοῦ Στυλίου, καὶ τοῦ ἐν Βόζρα ναοῦ τοῦ Ἀγίου Σεργίου εἶνε, κατὰ τὸν αὐτόν, προσθῆκαι γενόμεναι μετὰ τὴν αὐτοκρατορίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

(5) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 400.

(6) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 348.

(7) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 389.

(8) Ἀντόθι, σ. 400.

(9) Ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 348.

(10) Ἀντόθι, σ. 348.

« Ἡ τῆς ἐλληνικῆς λειτουργίας σπουδή », λέγει ὁ κ. Φρέσφιελδ, « ἠθέλεν ἐτοιμάσῃ ἡμᾶς ἵνα ἀναμένωμεν εὑρεῖν τρεῖς κόγχας ἐν πάσῃ ἐλληνικῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ ταύτας ὡς ἀποτελούσας μέρος μιᾶς καὶ μόνης ἱερᾶς περιοχῆς. Ἡ κατάπληξις μου ἦτο λοιπὸν μεγάλη ὅτε εὔρον ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι ναοὶ εἶχον μόνον μίαν κόγχην. Ὡς εἰκός, τοῦτο προήγαγέ με ὅπως ἐρευνήσω τὴν πιθανὴν χρονολογίαν, καθ' ἣν ἡ τῶν τριῶν κογχῶν χρῆσις ἀπέβη λειτουργικὴ ἀνάγκη ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τὸ ἐξαγόμενον εἰς ὃ κατέληξα ἦτο ὅτι ἡ λειτουργία ἡλλοιώθη ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας Ἰουστίνου τοῦ Β', καὶ ὅτι σὺν τῇ ἀλλαγῇ ταύτῃ ἀντιστοιχοῦσά τις μετατροπὴ ἐπῆλθε καὶ ἐν τοῖς ἱεροῖς οἰκοδομήμασιν.

» Τὰ περὶ τῶν ἀρχικῶν *Λειτουργιῶν* ἔχουσιν ὧδε· αὐταὶ εἶνε τρεῖς τὸν ἀριθμὸν, καὶ εἶνε γνωσταὶ ὑπὸ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, τοῦ Ἁγίου Μάρκου, καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, νομίζω ὅτι ἀμφιλογεῖται πως ἐὰν ἦτο ποτε ἐν χρήσει. Ἡ *Λειτουργία* τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἶνε ἡ συνήθης λειτουργία τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τυγχάνει ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

» Ἡθέλεν εἰσθαι ζήτημα μακρόν· τὸ νὰ ἐρευνήσω τὸ δυσξύμβλητον αἵνιγμα τῆς ἡλικίας τῶν *Λειτουργιῶν* τοῦ τε Ἁγίου Μάρκου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου, ἀλλ' ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶνε ἐντελῶς ἔργα τῶν Ἀποστόλων ὧν φέρουσι τὸ ὄνομα, ἔχομεν οὐχ ἥττον ἔλλογα ἐπιχειρήματα ἵνα ὑποθέσωμεν ὅτι σημαντικὰ μέρη αὐτῶν τοῦλάχιστον χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

» Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν *Λειτουργίαν* τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, τὰ πράγματα ἔχουσιν ἄλλως πως. Ἡ *Λειτουργία* αὕτη εὔρηται ἐν ταῖς *Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς*, ἐξ οὗ ἀναφύεται τὸ ζήτημα ἂν χρονολογῆται ἀπὸ τῆς τούτων ἐποχῆς ἢ ἂν εἶνε πρωϊμώτερα. Ὁ κ. Πάλμερ καὶ ὁ δῶρ Μαΐσων Νήλ, οἵτινες ἐξήντησαν τὰ περὶ τῶν ἐν λόγῳ *Λειτουργιῶν*, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ *Λειτουργία* τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τυγχάνει σημαντικῶς ἀρχαιότερα τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, ὡς ὁ δῶρ Μαΐσων Νήλ θεωρεῖ ἔργον τοῦ γ' αἰῶνος. Ἐν δὲ ταῖς ὑπ' αὐτοῦ προσεκτικῶς παραβεβλημέναις ἐκδόσεσι τῶν *Λειτουργιῶν* τούτων θέλει παρατηρήσει τις ὅτι ἐν τῇ *Λειτουργίᾳ* τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, ὁ χειρουργικὸς ὕμνος δὲν ὑπάρχει.

» Ἐν δὲ τῇ ἐλληνικῇ μορφῇ τῶν *Λειτουργιῶν* τοῦ τε Ἁγίου Μάρκου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου εἰσάγεται ὁ χειρουργικὸς ὕμνος. Δέον ὅμως νὰ μὴ λησμονήσωμεν ὅτι τῶν *Λειτουργιῶν* τούτων ἡ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου εἶνε εἰσέτι ἐν χρήσει ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ τῆς Ἀνατολῆς Ἐκκλησίᾳ, καὶ ὅτι ἡ *Λειτουργία* τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἔμεινεν ἐν χρήσει ἄχρι τοῦ ιβ' αἰῶνος, ὅθεν καὶ ὁ ὕμνος εἰσῆχθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν τῇ κοπτικῇ ὁμως καὶ συριακῇ μεταφράσει τῶν *Λειτουργιῶν* τούτων ὁ ὕμνος δὲν ὑπάρχει, ἐνῶ ὁ ἐν ἀπάσαις ταῖς *Λειτουργίαις* ταύταις τῆς μεγάλης εἰσόδου κανονισμὸς διαφέρει μεγάλως τοῦ ἐν τῇ *Λειτουργίᾳ* τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου.

» α'. Ἐν τῇ τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος *Λειτουργίᾳ* ὁ κανονισμὸς ἔχει ὧδε· „Ὡν γενομένων (ἐκδιώξεις τῶν κατηγουμένων), οἱ διάκονοι προσαγγήτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκόπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον· καὶ οἱ πρεσβύτεροι ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ καὶ ἐξ εὐωνύμων στηρέτωσαν ὡς ἂν μαθηταὶ παρестῶτες διδασκάλῳ“.

» β'. Ἐν τῇ τοῦ Ἁγίου Μάρκου *Λειτουργίᾳ* ὁ κανονισμὸς τυγχάνει ἔτι συντομώτερος, ἔχων οὕτως „Καὶ εἰσέρχονται τὰ ἅγια εἰς τὸ θυσιαστήριον“.

» γ'. Ἐν δὲ τῇ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου *Λειτουργίᾳ*, ἣτις ἦτο ἡ γενέτωρ τῆς τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου, ἡ ὁδηγία εἶνε ἐπίσης βραχεῖα, λέγουσα ὅτι „ὁ ἱερεὺς, εἰσάγων τὰ δῶρα, λέγει τὴν εὐχὴν ταύτην“.

» Ἡ ἀπλότης τῶν κανονισμῶν τούτων, παραβαλλομένων τοῖς τοῦ Ἁγίου Χρυσοστόμου, εἶνε φανερά.

» Δέον δὲ νὰ σημειώσωμεν πρὸς τούτοις ὅτι ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ χρονικοῖς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, μετὰ τὴν μνείαν εἰσαγωγῆς ὕμνου τινὸς ἐν τῇ τελετῇ τῆς θείας κοινωνίας τῆς Μεγάλης Πέμπτης, προστίθεται ὅτι ⁽¹¹⁾ „ἐτυπώθη ψάλλεσθαι καὶ ὁ χερουβικὸς ὕμνος“, ἔτι δὲ καὶ τοῦτο „προσέθηκε δὲ (ὁ Ἰουστίνος) καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν τὰς δύο ἀψίδας“.

» Ὁ χερουβικὸς ὕμνος εἶνε ἐκεῖνος, οὗτινος μνείαν πρὸ μικροῦ ἐποίησάμην, καὶ ὅστις ψάλλεται κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον, ὅθεν καὶ συμπεραίνω· α' ὅτι ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις *Λειτουργίαις* δὲν ὑπῆρχε διάταξις δι' οἵανδήποτε τελετὴν, οἷα ἡ μεγάλη εἴσοδος, ἐπομένως οὐδεμία ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάγκη δι' αὐτήν, β' ὅτι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος ὕμνος οὗτος εἰσῆχθη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου πρὸς ἐκτέλεσιν μᾶλλον ἐπεξεργασμένου τυπικοῦ, καὶ ὅτι ἀρχιτεκτονικὴ τις ἀνάγκη ἀνεφύη σὺν τῷ νέῳ κανονισμῷ, καὶ ὅτι ἡ τελευταία αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ τῶν ἐπισκευῶν, αἷς ἐξετέλεσεν ὁ αὐτοκράτωρ ἐν τῷ ναῷ τοῦ παλατίου τῶν Βλαχερνῶν, ἐνὶ τῶν μεγαλειτέρων καὶ περιφανεστέρων τεμενῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

» Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἀπέδειξα, α' διὰ ποῖον λόγον τρεῖς κόγχαι ἀπητοῦντο μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστίνου καὶ οὐχὶ πρὸ αὐτῆς, β' ὅτι προσετέθησαν τότε, γ' ὅτι αἱ πρὸ τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου οἰκοδομούμεναι ἐκκλησίαι εἶχον μίαν καὶ μόνην κόγχην, καὶ δ' ὅτι οἱ ἀκολούθως κτιζόμενοι ναοὶ εἶχον τρεῖς. Ὅθεν καὶ μοι φαίνεται ἀποδεδειγμένον ὅτι ὁσάκις εὐρίσκομεν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐκκλησίαν μετὰ μιᾶς μόνον κόγχης, αὕτη εἶνε παλαιότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Β', ὁσάκις δ' ἔχει τρεῖς, τότε εἶνε ἢ μεταγενεστέρα τοῦ αὐτοκράτορος ἐκεῖνου, ἢ ὑπέστη ἀλλοιώσεις » ⁽¹²⁾.

Ἐξετάζων τὴν σπουδαιοτάτην ταύτην πραγματείαν, συμπεραίνω ὅτι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐποχὴν συστάσεως τῶν κογχοειδῶν παραβημάτων ⁽¹³⁾, ὁ κ. Φρέσφιελδ ἔχει δίκαιον ἐν μεγάλῳ μέρει,

⁽¹¹⁾ «Σύνοψις, σ. 684». (Σημ. τοῦ κ. Φρέσφιελδ.)

⁽¹²⁾ *Byzantine Churches and the Modifications made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual*, ἐν *Archaeologia*, τ. μδ', 1876.

⁽¹³⁾ Ὁ ἑῷς τοῖχος τῶν κυριωτέρων βυζαντινῶν ναῶν εἶχεν ὧδε, κατὰ τὰς ἐν σ. 10 ἐκτεθείσας πηγάς·

Ναός	Τόπος	Ἐποχή	Παραβλήματα προβάλλοντα ἔξωθεν
Νέα Βασιλική	Ῥώμη	312	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς Γενεθλίων τοῦ Χριστοῦ	Βηθλεὲμ	δ' αἰών	Δὲν εἶχεν.
Ἁγιος Παῦλος ἔξω τῶν Τειχῶν	Ῥώμη	δ' αἰών	Δὲν ἔχει.
Ναὸς Α'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς Γ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς Δ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς Ε'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν. Ἀλλ' ἡ κόγχη τοῦ βήματος φέρει ἐν ἑαυτῇ ἐσκαμμένας δύο ἐλάσσονας κόγχας.
Ναὸς Ϛ'	Μπὶν μπὶρ Κηλησέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς	Γεδῆ Καπουλοῦ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς	Πέργαμον	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς	Ἀλατζᾶ Κισλέ	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς	Σαγαλασσός	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναὸς	Ἰσαύρα	δ' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.

διότι αἱ ἀρχαιότεραι ἐκκλησίαι ἦσαν ἀναμφιλόγως μονόκογχοι. Ἀρχομένου ὁμῶς τοῦ ε' αἰῶνος,

Ναός	Τόπος	Ἐποχή	Παραβλήματα προβάλλοντα ἔξωθεν
Ὡρσιανή Βασιλική	Ῥάβεννα	396	Δὲν εἶχεν.
Ἅγιος Εὐτυχής	Νόλα (Ἰταλία)	403	Δὲν εἶχεν. Ἄλλ' ἡ κόγχη τοῦ βήματος ἔφερεν ἐν ἑαυτῇ ἐσκαμμένας δύο ἐλάσσονας κόγχας.
Ἅγιος Κωνσταντῖνος	Ἀνδαβάλ	ε' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναός	Τσαρδᾶ Κιόη	ε' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναός	Ἀπάμεια Κιβωτός	ε' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ναός	Βιρὰν Σεχέρ	ε' αἰών ;	Δὲν εἶχεν.
Ἅγιος Γεώργιος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	Δὲν ἔχει.
Μεγάλη Ἁγία Μαρία	Ῥώμη	ε' αἰών	Δὲν ἔχει.
Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῆτης	Καλάτ Σεμάν	445	Δὲν εἶχε κατ' ἀρχάς, κατὰ τὸν κ. Φρέσφιελδ, τῶν νῦν ὀρωμένων παραβημάτων ὄντων μεταγενεστέρων προσθηκῶν.
Μονὴ τοῦ Στουδίου	ΚΠ.	463	Δὲν εἶχε βεβαίως ποτέ, ὡς ἐπίσθην ἐκ συντόνου ἐξετάσεως τοῦ κτιρίου τῷ 1904.
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	Δὲν εἶχεν.
Ἑσκή Τζουμά	Θεσσαλονίκη	ε' αἰών	Δὲν εἶχεν.
Ναός	Κότζα Καλεσσῆ	ε', καὶ ε' αἰών	Δὲν ἔχει μὲν, ἀλλ' ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ βήματος ὑπάρχουσιν ὀρθογώνιοι θάλαμοι, τοῦ ε' αἰῶνος.
Ἅγιος Σέργιος	Βόζρα (Συρία)	512	Δὲν εἶχε τὸ πρῶτον, κατὰ τὸν κ. Φρέσφιελδ, τῶν περιωθεισῶν ἐξαρθήσεων τυγχανουσῶν μεταγενεστέρων τῆς τῆς κτίσεως ἐποχῆς.
Ἅγιος Γεώργιος	Ἑζρα (Συρία)	515	Δὲν ἔχει κόγχας ἐκατέρωθεν, ἀλλὰ θαλάμους.
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	527	Δὲν εἶχε πώποτε. Τοῦτο εἶνε ἀναμφίλογον ἐξ ἐμβριθοῦς ἐξετάσεώς μου τοῦ ἔφου τῆς ἐκκλησίας ταύτης τοίχου.
Ἁγία Σοφία	ΚΠ.	537	Δὲν εἶχεν, ἀλλ' ὁ ἔφος τοίχος ἐδέχθη προσθήκας ἀκολούθως.
Ἁγία Εἰρήνη	ΚΠ.	540	Δὲν εἶχε τὸ πρῶτον, καθὰ φρονεῖ ὁ κ. Φρέσφιελδ.
Μητροπολιτικὸς ναός	Γάζα	ε' αἰών	« Ἐτεραι δύο [κόγχαι] », λέγει ὁ Γαζαῖος Χορίκιος, « τὸν αὐτὸν ἐκατέρωθεν τοίχον..... κοσμοῦσι, πρὸς ἀλλήλας μὲν ἴσαι, τῆς δὲ μέσης ἡττώμεναι τῷ μεγέθει » (Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν Ἐπίσκοπον Γάζης, ἐν Παρισίοις, 1846, σ. 86).
Ναῖσκος	Θαννᾶ (Ἀντιόχεια)	540	Δὲν ἔχει μὲν, ἀλλ' ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ βήματος ὑπάρχουσι τετράγωνοι θάλαμοι.
Ναός	Γκιουλ Βακτσέ	ε' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὀρθογώνιοι ἐκατέρωθεν θάλαμοι.
Ναός	Ἱεράπολις Κασταμπαλᾶ	ε' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλ' ὑπάρχουσιν ὀρθογώνιοι ἔνθεν καὶ ἔνθεν θάλαμοι.
Μητροπολιτικὸς ναός	Παρεντίον (Ἰστρία)	543	Δὲν ἔχει ἔξωθεν, ὅπου ὁ τοίχος εἶνε εὐθύς, ἀλλ' ἔσωθεν καθορῶνται δύο κόγχαι.
Ἅγιος Βιτάλιος	Ῥάβεννα	547	Δὲν ἔχει προβαλλούσας ἐξαρθήσεις τοῦ συνήθους τύπου, ἀλλ' ἀνωμάλους οἰκοδομὰς καὶ ἀνόδους ἔξωθεν.
Ἅγιος Ἀπολλινάριος (in Classe)	Ῥάβεννα	549	Δὲν εἶχε κατ' ἀρχάς, ὡς φαίνεται, διότι ἐν τῷ διαγράμματι τοῦ ναοῦ τούτου, ὅπερ παρέχουσιν οἱ Δέχιος καὶ Βεζόλδος, τὰ ἔξωθεν πεντάπλευρα παραβλήματα εἶνε κεχρωματισμένα ἡττον ἐντόνως τῆς ἐπιλοίπου οἰκοδομῆς (Die kirchliche Baukunst des Abendlandes, ἐν Στουτγάρδῃ, ἄτλαντος τ. α', πῖναξ ις', σελ. 8).

ἀπαντῶμεν δύο μικρὰς κόγχας, ἐσκαμμένας ἐν αὐτῇ τῇ ἀχηβάδι τοῦ βήματος τοῦ ἐν Νώλᾳ ὑπὸ

Ναός	Τόπος	Ἐποχή	Παραβήματα προβάλλοντα ἔξωθεν
Ναός	Κεστελῆ	ς' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλὰ τετράγωνοι θάλαμοι ὑπάρχουσιν, ἐκατέρωθεν.
Ναός	Κάζο ἱμν Βαρδάν	ς' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλὰ πάντοτε ὑπάρχουσιν οἱ ὀρθογώνιοι θάλαμοι.
Ναὸς διπλοῦς	Ἐφεσος	ς' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλ' οἱ ὀρθογώνιοι θάλαμοι ἀπαντῶσιν.
Ναός	Ἀτιάλεια	ς' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλ' οἱ ὀρθογώνιοι θάλαμοι ὑπάρχουσιν.
Ναός	Ἑρμέντ (Αἴγυπτος)	ς' αἰών	Δὲν ἔχει, ἀλλ' αἱ ὀρθογώνιοι ἐκατέρωθεν ἔξαρτήσεις ἀπαντῶσι πάντοτε.
Μονὴ Θεοτόκου	Ὅρος Σινᾶ	550 ±	Δὲν ἔχει
Μητροπολιτικὸς ναός	Γράδον (Αὐστρία)	586	Δὲν ἔχει.
Θεοτόκος Διακονίσσης	ΚΠ.	600 ±	Ἐχει, ἀλλὰ σχήματος ἀγνώστου πως, συνεπεία τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν καταστροφῆς τοῦ βήματος τοῦ ναοῦ τούτου.
Τὰ Γάστρια	ΚΠ.	ς' αἰών ±	Δὲν ἔχει.
Μητρόπολις	Ἡράκλεια (Προποντίς)	ς' αἰών ±	Ἐχει.
Ἅγιος Ἀνδρέας ἐν τῇ Κρίσει	ΚΠ.	η' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἔξαρτήσεις σὺν ἐνὶ παραθύρῳ.
Ἅγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	η' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός ἔξαρτήσεις, ἄνευ θυρίδων.
Ἅγία Τριάς	Ἐφεσος	η' αἰών ±	Ἐχει μὲν, ἀλλὰ συνηνωμένας ἔξωθεν τῷ ἀνατολικῷ τοίχῳ.
Ἅγία Θεοδοσία	ΚΠ	η' αἰών ±	Ἐχει ὑψιτενεῖς πενταπλεύρους ἔξαρτήσεις σὺν μιᾷ θυρίδι, ἐπισκευασθείσας, ὡς ἔοικε, μετὰ τὸν ιβ' αἰῶνα.
Ἅγιος Νικόλαος	Μύρα (Λυκία)	η' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός, ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ἅγιος Κλήμης	Ἀγκυρα	η' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός ἔξαρτήσεις.
Ναός	Δερὲ Ἀγζῆ (Λυκία)	η' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός ἔξαρτήσεις, σὺν τριῶν παραθύροις ἐκάστη.
Ἅγία Θεοφανώ	ΚΠ.	θ' αἰών	Δὲν ἔχει.
Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου	Νίκαια (Βιθυνία)	θ' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ἅγιος Νικόλαος	Κάμπτος (Βοιωτία)	874	Ἐχει εὐθείας ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Μονὴ τοῦ Λιβός	ΚΠ.	ι' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἔξαρτήσεις.
Μονὴ τῆς Λαύρας	Ἀθῶς	ι' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ναός	Καισαριανή (Ὑμητός)	ι' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἔξαρτήσεις σὺν μιᾷ θυρίδι.
Ὅσιος Λουκάς	Στεῖριον (Φωκίς)	ια' αἰών	Ἐχει εὐθέα ἔξωθεν, ἐκ μιᾶς θυρίδος, παραβήματα.
Προφήτης Ἡλίου	Θεσσαλονίκη	1012	Δὲν ἔχει.
Καζαντζηλὰρ τζαμῆ	Θεσσαλονίκη	1029 ;	Ἐχει κυλινδρικός ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Νέα Μονή	Χίος	ια' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἔξαρτήσεις σὺν μιᾷ θυρίδι.
Ναός	Κρίνα (Χίος)	ια' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ἅγιος Νικόδημος	Ἀθῆναι	1045	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Καπνικαρέα	Ἀθῆναι	ια' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ἅγιοι Θεόδωροι	Ἀθῆναι	1049	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Ἅγιος Ἐλευθέριος	Ἀθῆναι	ια' αἰών	Δὲν ἔχει.
Ἅγιος Σωτήρ	Ἀθῆναι	ια' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός παραβήματα σὺν μιᾷ θυρίδι.
Παναγία Μεγάλης Μονῆς	Ἀθῆναι	ια' αἰών	Δὲν ἔχει.
Μονὴ Θεοτόκου	Στεῖριον (Φωκίς)	ια' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Μονή	Δαφνίον (Ἀττικὴ)	ια' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Μονὴ τοῦ Παντεπόπτου	ΚΠ.	ιβ' αἰών	Ἐχει κυλινδρικός ἔξαρτήσεις.
Μονὴ τῆς Παμμακαρίστου	ΚΠ.	ιβ' αἰών	Ἐχει τριπλεύρους ἐκ μιᾶς θυρίδος ἔξαρτήσεις.
Μονὴ τοῦ Παντοκράτορος	ΚΠ.	1124	Ἐχει πεντάπλευρα μὲν ἐκ μιᾶς θυρίδος παραβήματα ἐν νοτίῳ ναῷ, τρίπλευρα δὲ ἐκ μιᾶς θυρίδος ἐν βορείῳ.
Κλησᾶ μεστζητί	ΚΠ.	ιβ' αἰών	Ἐχει τρίπλευρα ἐκ μιᾶς θυρίδος παραβήματα.
Ἅγιος Ἰωάννης ἐν τῷ Τρούλλῳ	ΚΠ.	ιβ' αἰών	Ἐχει ἡμικυλινδρικός ἔξαρτήσεις.

τοῦ Παυλίνου κτισθέντος ναοῦ⁽¹⁴⁾. Παραβήματα δὲ τακτικά, ἔχοντα δηλονότι προβαλλούσας ἔξωθεν κόγχας, εὐρίσκομεν τὸ πρῶτον, φαίνεται, ἐν τῇ ἐν Συρία μονῇ Συμεὼν τοῦ Στυλίου, ἐγεγνημένη περὶ τὰ 445, ἤτοι 130 ἔτη πρὸ τῆς ἐν τῇ λειτουργίᾳ εἰσαγωγῆς τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου, ἀλλὰ ταῦτα, ὡς καὶ τὰ τοῦ ἐν Βόζρα ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου, καὶ τὰ τῆς ἐν ΚΠ. Ἀγίας Εἰρήνης, εἶνε, κατὰ τὸν κ. Φρέσφιελδ, προσθῆκαι μεταγενέστεραι, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος ἐξήτασεν ἐμβριθέστατα τὸν ἔφον τοῖχον τῶν ἐκκλησιῶν τούτων ἵνα ὁμιλήσῃ τόσον βεβαιωτικῶς ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος ζητήματι. Ταῦτό δὲ φαίνεται ἀληθεῦς καὶ περὶ τοῦ παρὰ τὴν Ῥάβενναν ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου⁽¹⁵⁾. Ἀλλὰ θάλαμοι ὀρθογώνιοι καὶ ἄκογχοι, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ ἱεροῦ, καθορῶνται ἤδη πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν τῷ τῷ 515 οἰκοδομηθέντι ναῷ τοῦ ἐν Βόζρα Ἁγίου Γεωργίου, ὡς καὶ ἐν τῷ ναΐσκῳ Θαννᾷ, χρονολογουμένῳ ἀπὸ τοῦ ἔτους 540. Τοῦτο εἶνε ὅλως ἀναμφίλογον.

Κογχοειδῇ δ' ἐσωτερικὰ παραβήματα, ἄνευ ἐξωτερικῆς προβολῆς, παρατηροῦνται εἴτα συνεγεγνημένα τῷ ναῷ αὐτῶν ἐν Παρεντίῳ τῷ 543, οὕτως ὥστε τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀντιοστατεῖ πως τῇ προκειμένῃ θεωρίᾳ, ὡς παρουσιάζον ἡμῖν προδήλως τρίκογχον ἰουστινιάνειον ναόν, ἀλλ' ἢ τοιαύτη ἀντίρρῃσις δὲν εἶνε ὀριστική, ἀφοῦ τὸ σχῆμα τῶν ἐν Ἰστροῖ ἐξαρθήσεων δὲν προσπελάζει τῷ τῶν μετὰ τὸν 5' αἰῶνα κτισθέντων τεμενῶν. Ἐλάσσονας δ' ὡσαύτως κόγχας ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος εἶχε τέλος καὶ ὁ ναὸς τῆς Γάζης⁽¹⁶⁾.

Ἐκ τούτων δὲ πάντων προκύπτει ἐναργῶς ὅτι ἤδη μικρὸν πρὸ τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὡς καὶ ἐπ' αὐτῆς, τὸ βῆμα εἶχεν ἐνίοτε ἀρχιτεκτονικὰ παραβήματα, ἀπὸ δὲ τοῦ 543 τοῦλάχιστον καὶ κόγχας ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἑαυτοῦ, ἀλλ' αἱ ἐξαρθήσεις αὗται διέφερον τῷ σχήματι τῶν συνήθων κογχοειδῶν παραβημάτων τῶν μεταγενεστέρων ἐκκλησιῶν.

Ναός	Τόπος	Ἑποχὴ	Παραβήματα προβάλλοντα ἔξωθεν
Παναγία Παρηγορήτισσα	Ἄρτα	19' αἰών	Ἔχει τριπλεύρους μιᾶς θυρίδος ἐξαρθήσεις.
Σεμπάν Μπαση μεστζητί	ΚΠ.	19' αἰών	Ἔχει κυλινδρικός ἐξαρθήσεις σὺν ἐνὶ παραθύρῳ.
Μπαλαμπάν Ἀγᾶ μεστζητί	ΚΠ.	19' αἰών	Δὲν ἔχει.
Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι	Θεσσαλονίκη	18' αἰών	Ἔχει τριπλεύρους μιᾶς θυρίδος ἐξαρθήσεις.
Μονὴ τῆς Χώρας	ΚΠ.	1321	Ἔχει ἑφᾶς ἐξαρθήσεις.
Ἁγία Σοφία	Τραπεζοῦς	1380 ±	Ἔχει κυλινδρικός ἄνευ παραθύρων ἐξαρθήσεις.
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	1380 ±	Ἔχει κυλινδρικός ἐξαρθήσεις, ἄνευ θυρίδων.

Ὅθεν καὶ παραδεχόμενος, μετὰ τοῦ κ. Φρέσφιελδ, τὸν πρόσθετον χαρακτήρα τῶν κογχοειδῶν ἐξαρθήσεων τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Συμεὼν τοῦ Στυλίου, τοῦ ἐν Βόζρα Ἁγίου Σεργίου καὶ τῆς ἐν ΚΠ. Ἀγίας Εἰρήνης, εὐρίσκομεν· α' ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι ναοὶ ἐστεροῦντο παραβημάτων, β' ὅτι περὶ τὰ 515 ἀναφαίνονται θάλαμοι ὀρθογώνιοι παρὰ τὸ βῆμα, γ' ὅτι ἐσωτερικαὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν ἀδύτων κόγχαι, μὴ προβάλλουσιν ἔξωθεν, ἤρξαντο ὑπάρχουσιν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, καὶ δ' ὅτι τὰ συνήθη παραβήματα ἀποβαίνουνσι γενικὰ σχεδὸν κατὰ τὴν 5' ἐκατονταετηρίδα.

⁽¹⁴⁾ Ἴδου τὰ περὶ τῶν κογχῶν τούτων λεγόμενα τοῦ Παυλίνου «Cum duabus dextra laevaue conchulis intra spatiosum sui ambitum apsis sinuata laxetur, una earum immolanti hostias jubilationis antistiti patet, altera post sacerdotem capaci sinu receptat orantes» (*Epistola XXXII*, 13, ἐν Μίγνῃ *P. L.*, τ. 61, σ. 357).

Ταῦτό καθορᾶται καὶ ἐν ναῷ Ε' Μπὶν μπὶρ Κηλησέ. Πληροφοροῦμαι δ' ἐκ τοῦ σοφοῦ ἀρχιμανδρίτου ἡμῶν Παρισίων κ. Γερμανοῦ Βασιλάκη ὅτι τοιαύτη τυγχάνει ἄχρις ἡμῶν ἡ διάταξις τῆς κόγχης τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ.

Προσθετέον δὲ καὶ τοῦτο, ὅτι τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς κόγχης τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σεργίου φέρει σήμερον πυλῖδα εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν τῆς κόγχης τῆς προθέσεως τοῦ ἐν Νόλῳ ποτὲ ναοῦ, ὡς καὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις.

⁽¹⁵⁾ Ἴδε σημ. 13.

⁽¹⁶⁾ *Αὐτόθι*. Ἐν Ἐρμὲν ὁ ἔφος τοῖχος σκάπτεται τέτρασι κόγχαις, ὧν μία ἐφ' ἐκάστης τῶν στοῶν διαίρεσεως.

Πέντε δὲ κόγχαι ἀνοίγονται ἐν τῇ μεγάλῃ κόγχῃ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ.

«Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ χερουβικός ὕμνος εἰσῆχθη εἰς τὴν λειτουργίαν, ὁ κ. Φρέσφιελδ ὀρθότατα ὀρίζει αὐτὴν ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας Ἰουστίνου τοῦ Β', ἥτοι τῷ 574, διότι ἡ μαρτυρία, ἢ μᾶλλον ἀντιγραφὴ μαρτυρίας, τοῦ Κεδρηνοῦ ἔχει κῦρος πολλῶ μείζον τῆς ἐν τῇ *Λειτουργίᾳ* τοῦ Χρυσοστόμου ἀπαντώσης μνείας τοῦ ὕμνου⁽¹⁷⁾, ἀφοῦ γνωρίζομεν ὅτι ἡ *Λειτουργία* αὕτη ὑπέστη, προϊόντος τοῦ χρόνου, διαφόρους τροποποιήσεις καὶ προσθήκας, περιελθοῦσα ἡμῖν οὕτω πάντῃ διάφορος τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς μορφῆς.

«Εἶνε ἀποδεδειγμένον», λέγει πάλιν ὁ κ. Φρέσφιελδ, «ὅτι τὰ προαναφορικὰ μέρη τῶν *Λειτουργιῶν* τοῦ τε Ἀγίου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἀγίου Χρυσοστόμου τυγχάνουσι μεταγενέστερα τοῦ ἐπιλοίπου τῶν ἐν λόγῳ ἔργων Παρῆλθε δὲ χρόνος μακρὸς πρὶν ἢ ἡ *Λειτουργία* τοῦ Ἀγίου Χρυσοστόμου λάβῃ τὴν νῦν ἐπισήμως παραδεδεγμένην μορφήν αὐτῆς. Οὕτω, λόγου χάριν, εἶμαι βέβαιος ὅτι ἡ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Ἀντιοχείας εὐχρηστοῦσα λειτουργία διέφερε τῆς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἐφέσου. Ἡ χρῆσις προθέσεως ὠρίσθη ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἐπαρχίας Ἀντιοχείας πρωϊμώτερον ἢ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἐφέσου, ὥστε ἐνδέχεται τις νὰ ἀπαντήσῃ ἀρχαῖα κτίρια ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀντιοχείας (ἐν βορείῳ Συρίᾳ καὶ Κιλικίᾳ, παραδείγματος χάριν), κτισθέντα μετὰ προθέσεως, ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχον τοιαῦτα ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἐφέσου»⁽¹⁸⁾.

Κατὰ τὸν ἀββᾶν Δυσχέν⁽¹⁹⁾, «τῇ τῶν λειτουργούντων εἰσόδῳ συνώδευσε πρωϊμῶς ὕμνος ἰδιαίτερος, ὁ Μονογενής, ἐνῶ πρὸ τῶν ἀναγνωσμάτων θέσις ἐδόθη τῷ Τρισαγίῳ. Ἡ δὲ χρῆσις τῆς τοιαύτης δοξολογίας δέον νὰ εἶνε ἀρχαιοτάτη, καὶ παρίσταται κοινὴ ἀπάσαις ταῖς ἑλληνικαῖς ἀνατολικάς λειτουργίαις, ὡς καὶ αὐτῇ τῇ γαλλικανῇ λειτουργίᾳ, καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα ἐπιμαρτυρία αὐτῆς παρέχεται ἡμῖν (451) διὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου»⁽²⁰⁾.

Συνελόντι εἰπεῖν, ἡ περὶ ἐλασσόνων κογχῶν θεωρία τοῦ κ. Φρέσφιελδ ἀληθεύει, διότι ἡ ἰδέα τῆς τῶν συνήθων κογχοειδῶν τοῦ βήματος ἐξαρτήσεων οἰκοδομῆς ἀνεπτύχθη, ὡς ἄνω ἐκτέθειται, μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, καίπερ ὑποφώσκουσα ἐν ἐμβρύῳ ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορίας αὐτοῦ.

Ἡ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ θέσις τῆς Προθέσεως. — Τὸ δυσξύμβλητον τοῦτο πρόβλημα ἐτάραξε τῷ 1680 μεγάλη πλάνη τοῦ Δουκαγγίου, τοποθετήσαντος τὴν μὲν πρόθεσιν ἐν τῇ ἀρκτῳᾳ τῆς σολέας κόγχῃ, τὸ δὲ διακονικὸν ἐν τῇ μεσημβρινῇ⁽²¹⁾, καὶ τὸ λάθος τοῦτο, ἐπιρρῶνόμενον ὑπὸ τοῦ γοήτρου τοῦ μεγάλου ἐκείνου βυζαντινολόγου, ἐφείλκυσε πλῆθος ὅλον συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ αὐτὸν τὸν πολλὸν Σάλτζεμβεργ⁽²²⁾. Ἀλλὰ τὰ τεχνητὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Δουκαγγίου δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀντιστῶσιν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν ἐπίθεσιν τοῦ Νήλ⁽²³⁾, κατασυντριβέντα διὰ παντὸς ὑπὸ τὸ βρῦθος τῶν ἀντιρρήσεων τοῦ μεγαλοφυοῦς ἁγγλοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ. «Ὁ Δουκάγγιος», λέγει ὁ Νήλ, «ταυτίζει πάραυτα τὴν μὲν ἀρκτῳᾳ τούτων⁽²⁴⁾ τῇ προθέσει, τὴν δὲ μεσημβρινήν

(17) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 63, σ. 393.

(18) Ἐπιστολὴ τοῦ κ. Φρέσφιελδ πρὸς με ὑπὸ ἡμερομηνίαν 18 Μαΐου 1908.

(19) L. Duchesne.

(20) *Origines du Culte chrétien*, ἐν Παρισίοις, 1898, σ. 77.

(21) *S. S.*, § 67 καὶ 68.

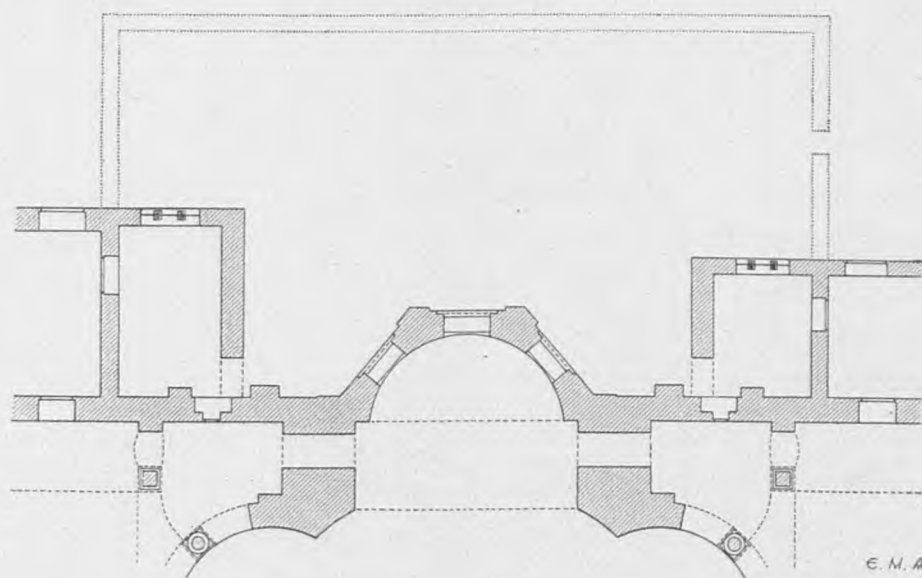
(22) «Der nördliche Exeder muss als Prothesis und der südliche als Diaconicum gedient haben» (*A. B. v. C.*, σ. 33). Εἰς τὴν αὐτὴν ἀνακρίβειαν ὑπέπεσε καὶ ὁ Βατισσιέρους (*Histoire de l' Art monumental*, ἐν Παρισίοις, 1860, σ. 398-399), ὡς καὶ ὁ Γρόζβενορ (*Const.*, τ. β', σ. 526).

(23) Neale.

(24) Τῶν κογχῶν.

τῷ διακονικῷ, καὶ ἄλλοι ἠκολούθησαν αὐτῷ. Ἄλλ' ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοιαύτην δοξασίαν, δέον νὰ παρατηρήσω· α' Ὅτι, τῇ κοινῇ συναινέσει, τὸ εἰκονοστάσιον εὐρίσκετο ὑπὸ τὸ ἔϋον τοῦ ἡμι-
θολίου μέρος Ὅθεν καὶ ἂν ἦ τε πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν ἦσαν [ἐν ταῖς κόγχαις],
τότε ὑπῆρχον ἔξωθεν τοῦ βήματος Ἄλλ' ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν θεωροῦνται συνή-
θως ὡς ἀποτελοῦντα μέρος τοῦ βήματος. β' Ὅτι τὰ στενὰ διαβατικά⁽²⁵⁾, ἅτινα ἀντιστοιχοῦσιν
ἀκριβῶς τῇ συνήθει διατάξει, θὰ ἦσαν σχεδὸν ἄχρηστα ἐὰν ἡ πρόθεσις ὑπῆρχεν ἐν τῇ κόγχῃ
γ' Ὅτι ἡ θέσις τῶν γυναικῶν, ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν πρόθεσιν, θὰ ἦτο λίαν ἄτοπος, καί, τὸ κατ'
ἐμέ, ἄνευ ἀναλόγου παραδείγματος· ἐν ταύτῳ δὲ δὲν φαίνεται εὐχερῆς ἡ ἔγερσις θριγκοῦ, ἐξ-
ασφαλίζοντος ἀπὸ τῆς βεβηλώσεως ἢ τῆς βλάβης τὰ ὀπισθεν τῶν κογχῶν μέρη.

» Αἱ σκέψεις αὗται ἀρκοῦσι, νομίζω, ἵνα δικαιολογήσωσι τὸ συμπέρασμα ὅτι ὅπου δήποτε
καὶ ἂν ἦσαν ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, δὲν ἦσαν ἐν ταῖς κόγχαις Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν
εἰς ποῖον μέρος εὐρίσκοντο, ἡ μόνη ὑπολειπομένη ἡμῖν θέσις θὰ ἦτο ἡ τῶν [ἐξωτερικῶν
πρὸς ἔω] ἐξαρτήσεων, αἵτινες θὰ ἦσαν ἄλλως πάντῃ ἀλυσιτελεῖς »⁽²⁶⁾.

Σχ. 262. Ἀποκατάστασις τῆς πιθανῆς ἀρχικῆς διατάξεως
τοῦ παρὰ τὸ Βῆμα τοίχου. Κλίμαξ = $\frac{1}{500}$.

Εἰς τὰ ἔλλογα δὲ ταῦτα ἐπιχειρήματα, ἅτινα ὅμως εἶνε ἐμμέσου φύσεως, δύναμαι νὰ προ-
θέσω τὴν ἄμεσον καὶ ὀριστικὴν ἀντίρρησην εἰς ἣν καταλήγομεν ἐκ τοῦ ποιήματος τοῦ Σιλεντιαρίου,
μαρτυροῦντος ὅτι αἱ ἔϋαι τοῦ ναοῦ κόγχαι ἐνηγκαλίζοντο, ὡς προεῖρήθη, τοὺς ψάλτας⁽²⁷⁾.

Ἡ τρίκογχος ἐφ' αὐτὰς διατάξεις τῶν μεταγενεστέρων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν δὲν δύναται νὰ πα-
ράσῃ ἡμῖν ἀξιόχρεόν τι δίδαγμα ἐν τῷ προκειμένῳ ζητήματι, διότι, κατ' ἐμὴν γνώμην, ἡ τοῦ
Ἰουστινιανοῦ μεγάλη ἐκκλησία, καὶ δὴ οἷα αὕτη ὑποδομήθη τῷ 537, ἐστερεῖτο προβαλλουσῶν
ἔξωθεν ἀνατολικῶν ἐξαρτήσεων ἀμέσως ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς τριπλεύρου κόγχης (σχ. 262). Βα-
σίζω δὲ τὴν δοξασίαν μου ταύτην ἐπὶ τῶν ἐξῆς δύο παρατηρήσεων·

⁽²⁵⁾ Τῶν τοῦ βήματος πεσσῶν.

⁽²⁶⁾ *A History of the Eastern Church*, 1850, τ. α', σ. 240 - 241.

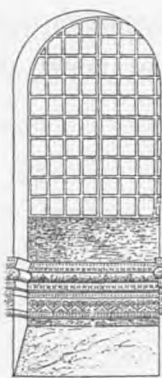
⁽²⁷⁾ Ἰδε σ. 65 καὶ 72.

α' Ὅτι τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος παράθυρα τῶν στοῶν ἐτοιχοδομήθησαν ἐν μέρει (σχ. 263) πρὸς ἔγερσιν τῶν ἔξω προσθηκῶν, διατηρήσαντα οὕτω μόνον τὰ πέντε ἀνώτερα ὄγδοα τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῶν ὕψους τοῦ 537, καὶ

β' Ὅτι, συμφώνως τῇ προεκτεθείσῃ θεωρίᾳ τοῦ κ. Φρέσφιελδ, αἱ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκκλησίαι, ὡς καὶ αὐταὶ αἱ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου οἰκοδομηθεῖσαι, ἔστεροῦντο πάντοτε σχεδὸν ἐξωτερικῶν πρὸς ἀνατολὰς δευτερευουσῶν κογχῶν, ὅτε καὶ ἡ πρόθεσις δὲν εἶχεν ἐπομένως ἐξωτερικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπαρξιν.

Ἄλλ' ἡ τράπεζα τῆς προθέσεως, καίπερ μὴ μνημονευομένη παρὰ Σιλεντιαρίῳ, ὑπῆρχεν ἀναμφερσίτως ἐν τοῖς χριστιανικοῖς ναοῖς ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀγίας Σοφίας δὲν ἐπιτρέπει, ἀφ' ἐτέρου, τὴν γνώμην ὅτι ἡ πρόθεσις

Ε. Μ. Α.

Σχ. 263. Θυρὶς τῶν παρὰ τὸ Βῆμα Στοῶν, ἀπολέσασα τὸ κατώτερον αὐτῆς μέρος, συνεπέα τῆς ἀκολουθοῦντος προσθήκης ἐξωτερικῶν θαλάμων.

ἦτο ἐσκαμμένη ἐν εἴδει μικροῦ σηκοῦ ἐν τῷ βορείῳ μέρει τῆς κόγχης τοῦ βήματος ⁽²⁸⁾, οὐδ' ὅτι ὑπῆρχεν ὡς μικρὰ κόγχη ἐν τῷ πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος μέρει τῶν εὐωνύμων στοῶν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, εἰς ποῖον μέρος ἄρα γε εὐρίσκετο ἡ πρόθεσις τοῦ ναοῦ τῷ 537; Εἰς τὴν ἐρώτησιν δὲ ταύτην δύο μόνον ἔλλογοι ἀπαντήσεις εἶνε δυναταί.

α' Ἡ ὅτι ἡ πρόθεσις ἐνδεχόμενον νὰ ἦτο κατ' ἀρχὰς ἐν τῷ Ἰουστινιανείῳ τεμένει ὡς ἀπλὴ τράπεζα ἀριστερόθεν τοῦ θυσιαστηρίου, ἐν αὐτῷ τῷ βήματι ἰσταμένη ⁽²⁹⁾,

β' Ἡ πιθανώτερον, ὅτι εὐρίσκετο, ὡς μετὰ μεγάλης ὀξυδερκείας ὑπέθεσεν ὁ κ. Φρέσφιελδ, ἐν τῇ ἀρκτῷ στοῇ, ἀμέσως πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ.

Αἱ ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ Β' γενόμεναι προσθήκαι εἰς τε τοὺς ναοὺς καὶ τὴν λειτουργίαν ἐνδεχόμενον νὰ ἐπέφερον μετάθεσιν τινὰ τῆς προθέσεως, εἰ καὶ τοῦτο δὲν μοι φαίνεται πιθανόν. Κατὰ τὸν Ζωναρᾶν, ὁ διάδοχος τοῦ κτίτορος τῆς Ἀγίας Σοφίας «εὐσεβὴς ὢν τοὺς παρὰ Ἰουστινιανοῦ δομηθέντας ἐπεκόσμει ναοὺς» ⁽³⁰⁾. Οὕτω τῷ 572 ὁ Ἰουστίνος προσέθηκεν εἰς τὸν ἄλλοτε ἐπιμήκη ναὸν τῶν Βλαχερνῶν «τὰς δύο ἀψίδας, καὶ ἐποίησεν αὐτὴν [τὴν ἐκκλησίαν] σταυρω-

⁽²⁸⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σημ. 14.

⁽²⁹⁾ Οὕτως εἶνε ἄχρις ἡμῶν καὶ ἡ τῆς μονῆς τοῦ Ὁρους Σινᾶ πρόθεσις, ἣτις, καθά μοι διαβεβαιοῖ ὁ σοφὸς ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου, κ. Πορφύριος Β' ὁ Λογοθέτης, δὲν ἀναφαίνεται ἀρχιτεκτονικῶς, συνισταμένη ἀπλῶς ἐκ τραπέζης πρὸς ἄρκτον τοῦ θυσιαστηρίου, ἐν αὐτῷ τῷ βήματι, κεκαλυμμένης δὲ κιβουρίῳ.

⁽³⁰⁾ Ἐπιτ. Ἱστορ., ἐκδ. Δίνδορφ, τ. γ', σ. 285.

τήν», καθὰ ἀφηγεῖται ὁ Κεδρηνός⁽³¹⁾, ἐνῶ μετὰ διείτιαν, ὡς προεῖρήθη, ὥρισε ψάλλεσθαι ὁ χειρουργικὸς ὕμνος. Γνωρίζομεν δ' ἐπίσης ὅτι ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ ἐκαλλωπίσθη ἡ Ἀγία Σοφία⁽³²⁾, ἃν καὶ ἄγνωστος ἡ φύσις τῶν τοιούτων καλλωπισμῶν, ἃν δηλαδὴ ὁ Ἰουστίνος προέβη εἰς ἀρχιτεκτονικὰς προσθήκας, ἢ ἂν περιορίσθη εἰς ἀπλὰ ἀφιερώματα, ἀλλ' ἡ καινοτομία τοῦ χειρουργικοῦ ὕμνου ἀπήτησεν ἴσως καὶ μικρὸν ἀρχιτεκτονικὸν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας μετασχηματισμόν, ἐν εἶδει κογχοειδοῦς, λόγου χάριν, θαλάμου, ἔξωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἀριστερόθεν τοῦ βήματος προςαρτηθέντος, ἔτι δὲ καὶ ἄλλης αἰθούσης πρὸς νότον, ὅτε ἐνδεχόμενον καὶ νὰ ἐκλείσθη, ὡς ἄνω ἐσαφηνίσθη, μέρος τῶν ἐνθεν καὶ ἐνθεν τῆς κόγχης θυρίδων.

Τὴν οὕτω φανταζομένην κόγχην ἀποκατέστησα ἐπὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μου πινάκων (ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιζ', ιζ', ιη' καὶ κβ'), καίτοι δὲ θεωρῶ ποσῶς τὴν παράστασιν ταύτην ὡς ἀποτελοῦσαν βεβαιότητά τινα, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς πρόσκαιρον εἰκασίαν. Ὅτι ὁμως θάλαμος, οἷος ὁ νότιος, προσετέθη ὅτε ὑψώθη ἡ ἐνταῦθα θυρίς, εἶνε ἀναμφίλογον μόνον τὸ κογχοειδὲς τῆς τοιαύτης αἰθούσης σχῆμα χρήζει ἀποδείξεως.

Ἡ πρόθεσις ὁμως, καὶ ἔξωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου οὕτω καθ' ὑπόθεσιν μετατοπιζομένη, ἐσχημάτιζε πάντοτε ἐξάρτησιν τοῦ σκευοφυλακίου, διότι ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν γεγονότων τοῦ 616 τὸ *Πασχάλιον Χρονικόν* ὁμιλεῖ περὶ τοῦ καιροῦ «τοῦ εἰσάγεσθαι τὰ προηγιασμένα δῶρα εἰς τὸ θυσιαστήριον ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου»⁽³³⁾.

Ἐὰν δ' ἡ πρόθεσις ἦτο ποτε ἔξωθεν τοῦ ἐφ' οὗ τοίχου, τότε εἶνε βέβαιον ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ διαμείνῃ ἐκεῖ μετὰ τὸ ἔτος 1317, ὅτε Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ὁ Πρεσβύτερος ἤγειρε τὸ μέγα ἐκεῖνο ἀντιτεῖχισμα, τὸ τειχοδομήσαν τὰς πρὸς βορρᾶν τοῦ βήματος ἐξαρτήσεις⁽³⁴⁾. Ὅθεν καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα 136 ἔτη τῆς αὐτοκρατορίας ἡ πρόθεσις δέον νὰ εὑρίσκετο ἐν τῇ πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος ἐσχατιᾷ τῶν βορείων στοῶν. Ἐπὶ Ἀνδρονίκου ὡσαύτως θὰ ἐκλείσθη καὶ ἡ ἀμέσως πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος πύλη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου⁽³⁵⁾, ἥστινος τὰ ἔχνη δὲν περιεσώθησαν ἄλλως εἰμὴ ἐν ἀνωμαλίᾳ τοῦ παρὰ τὴν βάσιν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως μαιάνδρου⁽³⁶⁾.

Σημειωτέον δ' ὅτι τῷ 1350 ὁ ἐκ Νοβγορόδης Στέφανος περιέγραψεν ὡς ὑπάρχοντας εἰς τὸ μέρος τοῦτο «κίονας περικαλλεστάτους, μαρμάρου σχιστολίθῳ παρεμφεροῦς»⁽³⁷⁾, τῷ δὲ 1904 ἀνεκάλυψα ἔχνη θριγκῶν ἀριστερόθεν τοῦ βήματος, ὡς καὶ ἀναμεταξὺ τῶν πορφυρῶν κιόνων καὶ τοῦ μεγάλου πεσσοῦ (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ἔχνη ἐπιτρέποντά μοι νὰ εἰκάσω ὅτι κατὰ τοὺς τελευταίους τοῦλάχιστον τοῦ κράτους αἰῶνας ἡ πρόθεσις θὰ ἐξετείνετο, ὡς παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ', ἐκ τοῦ βήματος ἄχρι τοῦ παρακειμένου τετραγώνου κίονος, κακεῖθεν ἄχρι τοῦ ἐφ' οὗ πορφυροῦ κίονος τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης⁽³⁸⁾.

(31) *Σύν. Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 684.

(32) Γεδεῶν *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 230.

(33) Ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 705-706.

(34) Ἰδε Α' τόμον, σ. 25-26.

(35) Οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνων πλανῶνται γράφοντες ὅτι ἡ πύλη αὕτη ὑπῆρχε τῷ 1894 (*S. Soph.*, σ. 76). ἀφοῦ ἦτο τετοιχοδομημένη τῷ 1848 (*A. B. v. C.*, πίναξ ζ'), ὡς καὶ τῷ 1904 (Α' τόμος πίναξ ιζ').

(36) Οὗτος παρίσταται ἥτιον τετριμμένος καὶ λευκότερος τῶν ἀρχικῶν μαιάνδρων, καίπερ φέρων τὸ στοιχεῖον Π.

(37) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 117.

(38) Τὴν πρόθεσιν ταύτην εἶχον, ὡς εἰκός, ὑπόθεσιν αἱ ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου προεκτεθεῖσαι ἀφηγήσεις τοῦ τε Καντακουζηνοῦ καὶ τοῦ δῆθεν Κουροπαλάτου.

Τὴν δὲ ιδέαν ὅτι ἡ πρόθεσις τῆς Ἀγίας Σοφίας εὐρίσκετο ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ τῶν ἀρκτῶν στοῶν ἐσχατιᾷ, κεχωρισμένη δὲ τῆς ἐκεῖ κοινῆς εἰσόδου διὰ θριγκοῦ, ὀφείλομεν τῷ κ. Φρέσφιελδ (³⁹), γράψαντι, ἀναμεταξὺ ἄλλων, τῷ 1876, ὅτι « ἡ κατασκευὴ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἀγίου Σεργίου καὶ τῆς Ἀγίας Σοφίας ἐνδεχόμενον μὲν νὰ καθίστα δυνατὴν τὴν τελετὴν [τῆς μεγάλης εἰσόδου], ἀλλὰ τότε μόνον διὰ τοῦ καταφυγίου πλαγίων θριγκῶν. Αἱ δὲ δύο ἐφαί τῆς Ἀγίας Σοφίας πύλαι καθιστῶσι τὴν ἐκεῖ χρῆσιν ξυλίνου θριγκοῦ ὅλως ἀπαραίτητον » (⁴⁰).

Συνοψίζων τέλος τὰ περὶ τῆς τοποθεσίας τῆς προθέσεως ἐξαγόμενα, δύναμαι νὰ εἶπω, πρῶτον ὅτι ἡ πιθανωτέρα αὐτῆς θέσις φαίνεται ἡ τοῦ κ. Φρέσφιελδ, ἐν τῇ πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος στοῇ, καὶ ἐν μέσῳ περιφράγματος, καίτοι δὲν ἀπαντᾷ ἡ ἀπαιτούμενη κόγχη εἰς τὸ μέρος τοῦτο. Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ὁμως ἐνδεχόμενον νὰ εὐρίσκετο ἐν τῷ εὐωνύμῳ τοῦ βήματος μέρει, ἐν αὐτῇ δηλονότι τῇ τοῦ ἱερατείου περιοχῇ, ἀπὸ δὲ τοῦ 574 ἄχρι τοῦ 1317 ἡδύνατο ἴσως νὰ ὑπόρχη ἡ πρόθεσις ἐν εἴδει κόγχης ἔξωθεν τοῦ βορειοανατολικοῦ τοίχου, ὅπερ ἴσως ἀπίθανον, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 1317 πάλιν ἕως τοῦ 1453 θὰ ἦτο, ὡς ἔοικεν, ἐν τῇ ἀρκτῷ στοῇ.

Τὰ ἐπὶ τῆς Προθέσεως εὐρισκόμενα ἀντικείμενα. — Ἐπὶ τῆς τραπέζης τῆς προθέσεως θὰ ὑπῆρχον ἄλλοτε, ὡς καὶ σήμερον, τὸ « Ἅγιον Ποτήριον », « Ποτήριον », ἢ « Κρατὴρ », ὁ « Δίσκος », τὰ καλύμματα τούτων ἢ « Ἀέρες », ἢ « Λόγχη », ὁ « Ἀστερίσκος », ὁ « Σπόγγος », ἢ « Λαβὶς » καὶ τὸ « Ζέον ».

« Τὸ δὲ ποτήριον ἐστίν », λέγει Γερμανὸς ὁ Πατριάρχης, « ἀντὶ τοῦ σκεύους, ὃ ἐδέξατο τὸ ἐκχυθὲν αἷμα τῆς κεντηθείσης ἀχράντου πλευρᾶς, καὶ χειρῶν καὶ ποδῶν τοῦ Χριστοῦ τὸ ἀπομύρισμα », καὶ « ὃ δὲ κρατὴρ, τὸ ῥύσιον ποτήριον, ὅπερ δέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐν τῷ δεῖπνῳ » (⁴¹). Ὁ Ἀνώνυμος λαλεῖ περὶ ὀλοχρύσων δισκοποτηρίων τοῦ Ἰουστινιανοῦ (⁴²), Μιχαὴλ δ' ὁ Μεθυστὴς ἐδωρήσατο πολυτιμώτατον ποτήριον τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ (⁴³), ἐνῶ ὁ ἐκ Νοβγορόδης χρονογράφος ἀναφέρει τῷ 1204 « τεσσαράκοντα κάλυκας, ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἱσταμένους » (⁴⁴). Πέντε δὲ μόνον κρατῆρας εἶχεν ὁ ναὸς τῷ 1396 (⁴⁵). Τὸ δὲ σχῆμα τῶν ποτηρίων ἦτο συνήθως ἡμισφαιρικόν, καὶ ἡ σύστασις ἀχάτης, ὄνυξ, ἀλαβαστρίτης, ἢ ὀφείτης, αἱ δὲ βάσεις χρυσαῖ ἢ ἀργυραῖ, πολυτίμοις κεκοσμημέναι λίθοις, μικροὶ δὲ δακτύλιοι παρὰ τὸ χεῖλος ἔφερον βαρύτιμα λιθάρια, προωρισμένα νὰ προξενῶσιν ἦχον ὁσάκις ὕψου τὸ ποτήριον ὁ ἱερεὺς (⁴⁶).

« Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν », ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ *Λειτουργίᾳ* Χρυσοστόμου, « εἰ οὐκ ἔστι διάκονος, εἰσέρχεται ὁ ἱερεὺς εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ μεταλαμβάνει τὸ ὑπολειφθὲν ἐν τῷ ἁγίῳ ποτηρίῳ

(³⁹) Καὶ οὐχὶ τῷ Λέθαβν, ἐπαναλαμβάνοντι ἄνευ μνείας τὴν γνώμην ταύτην τοῦ κ. Φρέσφιελδ, καὶ 18 ἔτη μετ' αὐτὸν (*S. Soph.*, σ. 76).

(⁴⁰) *Byzantine Churches and the Modifications made in their Arrangements owing to the Necessities of the Greek Ritual*, ἐν *Archaeologia*, τ. μδ', σ. 5 ἀνατυπώσεως.

Δέον νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ ἐν τῇ βορειοανατολικῇ γωνίᾳ κόγχη τῶν τοίχων τοῦ Ἀγίου Σεργίου ΚΠ. ἡδύνατο λίαν πρωΐμως νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρόθεσις (ἴδε Α' τόμον, σχ. 3).

(⁴¹) *Ἑκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 400.

(⁴²) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

(⁴³) *Συνέχεια Θεοφάνους*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 225.

(⁴⁴) Χόπφ, *Chron. Gr.-Rom.*, σ. 97.

(⁴⁵) *Πατριαρχικά Ἐγγράφα*, ἔκδ. Μίχλοβιτς καὶ Μύλλερ, ἐν Βιέννῃ, τ. β', 1862, σ. 566-570.

(⁴⁶) Παζίνη *Guide de la Basilique de St. Marc*, σ. 274.

προσεχῶς καὶ εὐλαβῶς· καὶ ἀποπλύνει τὸ ἅγιον ποτήριον τρεῖς τῷ οἴνῳ καὶ τῷ ὕδατι, καὶ ὁρᾷ μὴ μείνῃ τὸ λεγόμενον μαργαρίτης» (47).

«Ὁ δὲ δίσκος», παρατηρεῖ ὁ Γερμανός, «ἡ κλίνη ἐστίν, ἐν ἣ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ διακόνου κατασκευάζεται» (48). Κατὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Συμεών, ὁ «δίσκος τυποῖ τὸν οὐρανόν, καὶ διὰ τοῦτο κυκλοτερὴς ἐστὶ» (49). Ὁ δὲ Βυζάντιος μνημονεύει τὸν ἱερὸν δίσκον, ἀνάθημα Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου εἰς τὸν πρῶτον ναόν, περὶ οὗ ἔγραψεν ὁ Δαμασκηνός. «Ψηλάφισον καὶ ἰδὲ τὸν μέγιστον αὐτοῦ δίσκον, εἰς ὃν περ ἐγκαυστικοῖς καλλιεργήμασιν ὁ μυστικός τοῦ Χριστοῦ δειπνὸς μετὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἐγκεκόλαπται» (50). Τὸν δίσκον δὲ τοῦτον[;] «Θεόδωρος ὁ οἰκονόμος τῶν ἁγίων ἀποστόλων, ψηφισθεὶς ἀρχιεπίσκοπος τῆς Συρακουσῶν πόλεως, καὶ ποιήσας τὸ ἄθρονον αὐτοῦ ἰδιόχειρον, τέθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ δίσκῳ· καὶ φησὶν αὐτῷ Ἀντώνιος (51): „Εἰ πληροφορεῖς ἡμᾶς, καὶ ὁμόφρων ἡμῶν εἶναι βούλει, πάτησον αὐτὸν τοῖς ποσὶ σου“. ὁ δέ, τῷ πόθῳ τῆς φιλαρχίας θελγόμενος, ἐτοιμότατα ἀναιδῶς καὶ ἀνευθυριάστως αὐτὸν κατεπάτησε» (52). Ὁ Ἀνώνυμος ὁμιλεῖ περὶ ὀλοχρύσων δίσκων (53). Κατὰ δὲ τὴν θ' ἐκατονταετηρίδα ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ὁ Γ' προσέφερε δίσκον πολυτελέστατον τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ. «Οὔτε γὰρ τῷ δίσκῳ», λέγει ἡ *Συνέχεια Θεοφάνους*, «τῶν παλαιῶν τι κειμηλίων καὶ ἱερῶν, καὶ τῶν ἀφ' οὗ γεγόνασιν ἄνθρωποι τεχνουργηθέντων ἐν ναοῖς, κατὰ τὸ μέγεθος ἐξισάζεται, οὔτε τις εὐπρέπεια καὶ ὠραιότης τινὶ τῶν γενομένων ἐπήνθησεν, πάντων ἐκεῖ τῶν ὠραίων καὶ τιμίων συνδεδραμηκότων» (54). Τῷ 1396 ὁ ναὸς εἶχε δεκατέσσαρας δίσκους καὶ ποτήρια (55).

«Καὶ ἡ ἐπάνω κάλυψις τοῦ δίσκου», γράφει ὁ Γερμανός, «ἐμφαίνει τὴν σινδόνα, ἣ εἴλιξεν τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου. τὸ δὲ δισκοκάλυμμα ἐστὶν ἀντὶ τοῦ σουδαρίου τοῦ ὄντος ἐπὶ τοῦ προσώπου περικαλύπτοντος αὐτὸ ἐν τῷ τάφῳ» (56). Κατὰ δὲ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησε «ποτηροκαλύμματα ὀλόχρυσα διὰ μαργαριταρίων καὶ λίθων τιμίων χιλιάδας μβ'» (57), ὅπερ εἶνε βεβαίως ἀπαράδεκτος ὑπερβολή. Τῷ δὲ 1396 ἡ Ἀγία Σοφία εἶχεν εἴκοσι ἑξ ποτηροκαλύμματα (58).

«Ἡ δὲ λόγχη», λέγει ὁ Γερμανός, «ἀντὶ τῆς κεντησάσης τὴν πλευρὰν τοῦ Κυρίου» (59).

Ἐξ λαβίδες καὶ ἄλλοι τόσοι ἀργυροὶ ἀστερίσκοι ὑπῆρχον ἐν τῷ ναῷ τῷ 1396 (60).

(47) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 12, σ. 922. Ὁ μαργαρίτης ἐτύπου τὸν Χριστόν· «Ἄγιῳ κοσμεῖσθαι λίθῳ», λέγει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, «τῷ λόγῳ τοῦ Θεοῦ, ὃν μαργαρίτην ἡ γραφὴ κέκληκεν· τὸν διαυγῆ καὶ καθαρὸν Ἰησοῦν, τὸν ἐν σαρκὶ ἐπόπτην ὁφθαλμόν, τὸν λόγον τὸν διαφανῆ, δι' ὃν ἡ σὰρξ τιμία ὕδατι ἀναγεννωμένη· καὶ γὰρ τὸ ὄσπριον ἐκεῖνο ἐν ὕδατι γινόμενον, περιστέγει τὴν σάρκα· ἐκ δὲ ταύτης ὁ μαργαρίτης κυτίζεται» (*Παιδαγωγός*, α', 12, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 8, σ. 540).

(48) *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 397.

(49) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 264.

(50) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 491 - 492.

(51) Ὁ εἰκονομάχος πατριάρχης (821 - 832).

(52) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 492 καὶ σημ. 2.

(53) Βανδούρη *Impr. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

(54) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 225.

(55) *Πατριαρχικά Ἐγγραφα*, ἔκδ. Μίκλοζιτς καὶ Μύλλερ, ἐν Βιέννῃ, τ. β', 1862, σ. 566 - 570.

(56) *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 400.

(57) Βανδούρη *Impr. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

(58) *Πατριαρχικά Ἐγγραφα*, ἔκδ. Μίκλοζιτς καὶ Μύλλερ, σ. 566 - 570.

(59) *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 397.

(60) *Πατριαρχικά Ἐγγραφα*, ἔκδ. Μίκλοζιτς καὶ Μύλλερ, σ. 566 - 570.

Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, « λαβὼν τὸν ἅγιον δίσκον ὁ διάκονος ἐπάνω τοῦ ἁγίου ποτηρίου ἀποσπογγίζει τῷ ἁγίῳ σπόγγῳ πάνυ καλῶς » ⁽⁶¹⁾.

Θυμιατήριον.— « Θυμιατήριόν τε ἐκεῖσε », γράφει Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, « διὰ τὸ προσφέρειν τῷ Θεῷ πῦρ ὡς δοῦλον αὐτῷ μετὰ τῶν θυμιαμάτων ». « Τὸ πῦρ δὲ καὶ ὡς καυστικὸν καὶ φωτιστικόν, καὶ θερμαῖνον τοὺς ἐμψυχωμένους δι' αὐτὸ καὶ εἰκονίζει τὸ θεῖον » ⁽⁶²⁾. « Ὁ θυμιατὴρ », κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, « ὑποδεικνύει τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, τὸ πῦρ τὴν θεότητα καὶ ὁ εὐώδης καπνὸς μηνύει τὴν εὐωδίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος προπορευομένην » ⁽⁶³⁾. « Ὁ γὰρ θυμιατὴρ, ἐρμηνεύεται εὐωδεστάτη εὐφροσύνη. τὸ δὲ θυμίαμα πέφυκεν, ἀντὶ τῶν ἀρωμάτων, αὐτὸ προσέφερον εἰς τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ Κυρίου καὶ ἡ σμύρνα, καὶ ὁ λίβανος τῶν μάγων, ἡ καθαρὰ προσευχὴ τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἐξ ὧν ἡ εὐωδία ἔρχεται, καθὼς φησιν ὁ ἀπόστολος. „Χριστοῦ εὐωδία ἐσμέν“ ⁽⁶⁴⁾ ». Καὶ ὁ Συμεὼν « Τὸ οὖν θυμίαμα τὸν ἀέρα καθαγιαίνει καὶ τὴν ὁσφρησιν ἡμῶν καὶ ἀναπνοήν, ἐπεὶ καὶ μεταδοτικὸν τῆς εὐωδίας ἐστίν, ἀπὸ ἐνός τινος εἵδους πᾶσι πηγάζον τὴν ὁσμὴν διὰ τοῦ πυρός. διὸ καὶ εἰκονίζει τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον » ⁽⁶⁵⁾. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐποίησε « θυμιατήρια ὀλόχρυσά λς' διὰ λίθων λυχνιταρίων, ἔχοντα σταθμοῦ λίτρας μ' » ⁽⁶⁶⁾, καθὰ λέγει ὁ Ἀνώνυμος, τὰ ὅποια διεσώθησαν, φαίνεται ἄχρι τοῦ 1204, ὅτε ὑπῆρχον, κατὰ τὸν χρονολόγον Νοβγορόδης, « τεσσαράκοντα θυμιατήρια ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ πεποιημένα » ⁽⁶⁷⁾.

Προπαρασκευὴ τοῦ θείου μύρου.— « Ἀριστερόθεν τοῦ θυσιαστηρίου », λέγει ὁ ῥωσσοὺς προσκυνητῆς Ἀντώνιος, « εἶνε ὁ τόπος ὅπου ζέουσι τὸ ἅγιον ἔλαιον, καίοντες ὑπ' αὐτὸ παλαιὰς ἁγίας εἰκόνας, ὧν αἱ ὀψεις δὲν διακρίνονται πλέον » ⁽⁶⁸⁾.

Νιπτὴρ ἐν τῇ Προθέσει.— Ἐνταῦθα δ' ὑπῆρχε νιπτὴρ, ἴσως δὲ καὶ φρέαρ ἢ στόμιον δεξαμενῆς, διότι, κατὰ τὸν Χρυσόστομον, ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ διάκονος « ἀπελθόντες εἰς τὴν πρόθεσιν, νίπτουσι τὰς χεῖρας, λέγοντες: „Νίψομαι ἐν ἁθώοις τὰς χεῖράς μου, καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου, Κύριε“ » ⁽⁶⁹⁾.

Ἡ Μεγάλῃ Εἵσοδος.— Κατὰ τὸν Πατριάρχην Γερμανόν, « ἡ τῶν ἁγίων μετὰθεσις ἀπὸ τῆς προθέσεως, τοῦ σώματός φημι τοῦ δεσποτικοῦ καὶ τοῦ αἵματος, καὶ ἡ τούτων πρὸς τὸ θυσιαστήριον εἵσοδος, καὶ τὸ χερουβικόν, τὴν ἀπὸ Βηθανίας πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ δηλοῖ τοῦ Κυρίου εἰσέλευσιν » ⁽⁷⁰⁾.

Ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ' (Α' τόμου) παρέσχον τὴν πορείαν τῆς μεγάλης εἰσόδου κατὰ τὸν Νήλ ⁽⁷¹⁾,

⁽⁶¹⁾ Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρισίοις, 1646, β', σ. 149, ἔνθα ἀπαντῶσι καὶ αἱ ἐξῆς μνηταὶ βυζαντινῶν χωρίων: « Ἰσταμένους τὰς τῶν ἀποσπογγισμάτων ψύχας συλλέγων ἡσθιε στρουθίου δίκην ὁ καρτερόφυκος », καὶ « Ἰσταται ὁ προσεστὼς ἔμπροσθεν τοῦ ἁγίου βήματος βασιτάζων τὸ ἀποσπόγγισμα τῆς ἁγίας τραπέζης ».

⁽⁶²⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 344.

⁽⁶³⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 400.

⁽⁶⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 400.

⁽⁶⁵⁾ Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 344.

⁽⁶⁶⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

⁽⁶⁷⁾ Χόπφ *Chron. Gr. - Rom.*, σ. 97.

⁽⁶⁸⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 91.

⁽⁶⁹⁾ *Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 63, σ. 903.

⁽⁷⁰⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 98, σ. 420.

⁽⁷¹⁾ *History of the Eastern Church*, τ. α', σ. 244, καὶ διάγραμμα τοῦ ναοῦ.

καὶ ἡ νῦν ἀκολουθουμένη τάξις ἐν τοῖς ὀρθοδόξοις ἡμῶν ναοῖς συνάδει τῇ ἐν λόγῳ παραστάσει. Ὅθεν καὶ ἡ ἐκ τῆς προθέσεως γινομένη εἴσοδος τῶν ἁγίων θὰ μετέβαινε διὰ τῆς βορειοανατολικῆς στοᾶς, τοῦ πρὸς ἄρκτον κεντρικοῦ κλίτους καὶ τῶν ἐκεῖσε μεγάλων πρασίνων τῆς Μολοσσίδος κιόνων, εἰς τὸν ναόν, ὅπισθεν τοῦ ἁμβωνος, ἔνθα ἀπῆντα τὰ ἅγια ὁ αὐτοκράτωρ ⁽⁷²⁾· κακεῖθεν δὲ διὰ τῆς σολέας ἐγίνετο ἡ εἰς τὸ ἅγιον βῆμα εἴσοδος.

« Ἡ δὲ τῶν τιμίων δώρων μετὰ ταῦτα δορυφορία καὶ εἴσοδος », παρατηρεῖ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης, « μετὰ λαμπρότητος γίνεται ἀναγνωστῶν, διακόνων, ἱερέων, μετὰ σκευῶν ἱερῶν, πορορευομένων, ἐφεπομένων, ὅτι τοῦτο τὴν τελευταίαν ἐμφαίνει παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, ὡς εἶπομεν, ἐν ᾗ ἐλεύσεται μετὰ δόξης. διὸ καὶ ἔμπροσθεν μὲν τὸ ὠμοφόριον ἔρχεται, τὸν σταυρὸν ἔχον, ὁ δηλοῖ τὸ ἀπ' οὐρανοῦ σημεῖον μέλλον φανῆναι τοῦ Ἰησοῦ, καὶ αὐτὸν τὸν Ἰησοῦν μεθ' ὃ καὶ οἱ ἑξῆς διάκονοι, τῶν ἀγγέλων ἐπέχοντες τάξιν· εἶτα καὶ οἱ τὰ θεῖα δῶρα κατέχοντες, μεθ' οὓς οἱ λοιποὶ πάντες καὶ οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τὸ ἱερὸν κατέχοντες ἐπιπλον, ὁ γυμνὸν ἔχει καὶ νεκρὸν εἰκονισμένον τὸν Ἰησοῦν » ⁽⁷³⁾.

Κατὰ τὰ τέλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐπὶ Παλαιολόγων, τῇ ἡμέρᾳ τῆς στέψεως αὐτοῦ ὁ αὐτοκράτωρ προηγείτο τῆς μεγάλης εἰσόδου· « Ἀρχομένου δὲ ψάλλεσθαι τοῦ ἐπὶ τῇ μεγάλῃ εἰσόδῳ ὕμνου », γράφει ὁ λεγόμενος Κουροπαλάτης, « ἐρχόμενοι οἱ ἐντιμότεροι τῶν διακόνων τῆς ἐκκλησίας προσκαλοῦνται τὸν βασιλέα. ὁ δὲ ἔρχεται μετ' αὐτῶν εἰς τὴν λεγομένην πρόθεσιν, ἔνθα κεῖνται τὰ ἅγια. ἔτι δὲ ἔξω τῆς προθέσεως ἱστάμενος ἐνδύεται ἐπάνω τοῦ σάκκου καὶ τοῦ διαδήματος μανδύαν χρυσοῦν. καὶ τῇ μὲν δεξιᾷ χειρὶ κατέχει τὸν σταυρὸν, ὡς σύνηθές ἐστι κρατεῖν τὸν βασιλέα, ὅταν καὶ τὸ στέμμα φορῇ, τῇ δὲ ἀριστερᾷ κατέχει νάρθηκα. ἐπέχει γοῦν τότε τάξιν ἐκκλησιαστικὴν ἣν καλοῦσι τοῦ δεποτάτου. κρατῶν οὖν ἀμφοτέρω ὁ βασιλεὺς, ἡγουν τὸν σταυρὸν καὶ τὸν νάρθηκα, προηγεῖται τῆς εἰσόδου πάσης· ἐξ ἀμφοτέρων δὲ τῶν μερῶν συμπαρακολουθοῦσιν αὐτῷ οἱ τε βάραγγοι πάντες πελεκυφόροι καὶ νέοι εὐγενεῖς ἔνοπλοι περὶ ἐκαστόν. οὗτοι μὲν οὖν ἀκολουθοῦσιν ἐκ πλαγίων, ὡς εἴρηται, ἐχόμενα δὲ τοῦ βασιλέως εὐθὺς μετ' αὐτὸν ἔρχονται οἱ τε διάκονοι καὶ οἱ ἱερεῖς, σκευὴ δὲ τε ἄλλα τῶν ἱερῶν κρατοῦντες καὶ δὴ καὶ αὐτὰ τὰ ἅγια. περιελθόντες δὲ κατὰ τὴν συνήθειαν τὸν ναὸν ἔρχονται μέχρι καὶ τοῦ σωλέου » ⁽⁷⁴⁾.

Τὸ πρὸς ἄρκτον τοῦ Βήματος διαβατικόν. — Τὸ στενὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀνοίγεται ἐν τῷ μικρῷ βορειοανατολικῷ πεσσῷ (πίναξ ν'), ἐχρησίμευεν εἰς τὴν ἀναμεταξὺ τοῦ βήματος καὶ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ σκευοφυλακίου συγκοινωνίαν. Τὸ μῆκος αὐτοῦ εἶνε 4^μ.89 [15^{βπ}], καὶ τὸ πλάτος 2^μ.08 [7^{βπ}], τὸ δὲ ὕψος ἐξ ἀναλογίας εὗρισκω ἰσοδυναμοῦν πρὸς 5^μ.2 ἢ 17^{βπ}. Οἱ τοῖχοι ἀπώλεσαν ἐν μέρει ἐνταῦθα τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ὀρθομαρμάρωσιν, ἀντικατασταθεῖσαν δι' ἀραβοεργοῦς φαβεντιανῆς, ἐνῷ τὰ μωσαϊκὰ τοῦ διαβατικοῦ μένουσιν ἀφανῆ, καλυφθέντα διὰ χρυσῆς βαφῆς. Ἐπὶ τοῦ ἑφου δὲ τοίχου παρατηρεῖται σηκὸς ὀξυτενῆς, ἡ μιχράμπ, δύο δὲ βαθμίδες ἄγουσι νῦν ἀπὸ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ στενοῦ χώρου ἄκρας εἰς τὸ βῆμα.

Ἐν δὲ τῇ πρὸς τὸ βῆμα προσόψει τοῦ διαδρόμου καθορῶνται ἀλληλουχία ὁπῶν, ἐν τόξῳ συγκεντρικῷ τῇ ὀροφῇ τοῦ διαβατικοῦ κυρτουμένων (ἴδε πίνακα ν'), προωρισμένων δὲ εἴτε εἰς

⁽⁷²⁾ Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 46.

⁽⁷³⁾ Ἑρμηνεῖα περὶ τοῦ θείου Ναοῦ, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 155, σ. 728.

⁽⁷⁴⁾ Περί Ὀφφικίων, ἔκδ. Βόννης, σ. 93 - 94.

συγκράτησιν ἐπιγραφῆς, ἐπὶ μετάλλου (ἀργύρου) κεχαραγμένης, εἴτε εἰς ἀνάρτησιν καταπετάσματος.

Ἡ ἀρχικὴ τῶν Σουλτάνων αἵθουσα. — Αἱ ἀπεικονίσεις τοῦ Γρελώτου⁽⁷⁵⁾, τοῦ Ἄλλωμ⁽⁷⁶⁾ καὶ τοῦ Φοσσάτη⁽⁷⁷⁾ ἀποδεικνύουσιν ὅτι πρὸ τοῦ 1848 ἡ αἵθουσα τοῦ σουλτάνου, ὁθωμανιστὶ μαχφὶλ χουμαγιούμ, εὕρισκετο ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος τούτῳ διαβατικῷ, τυγχάνουσα κτίσμα Μεχμέτ τοῦ Γ' ⁽⁷⁸⁾. Ἐχωρίζετο δ' ὁ σουλτανικὸς οὔτος ἐξώστης θριγκῷ ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς στοᾶς, καὶ ἔβαινε ἐπὶ πέντε κιονίσκων, ὑποστηριζόντων τέσσαρα τόξα, ἐνῷ ἀραβοεργές τι δικτυωτὸν ἐπέτρεπε τῷ κρατοῦντι νὰ βλέπῃ τοὺς ἐν τῷ ναῷ, χωρὶς νὰ βλέπῃται ὑπ' αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

ΤΟ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΝ

Θέσις. — Τὸ « Σκευοφυλάκιον » τῆς Ἀγίας Σοφίας ἦτο ἀριστερόθεν, ἢ πρὸς βορρᾶν τοῦ βήματος. Ἐπεῖχε δέ, κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, τὸν τόπον τοῦ κτήματος τῆς χήρας Ἀννης, δωρησαμένης αὐτὸ τῷ Ἰουστινιανῷ ἐπὶ τῷ ὄρῳ ὅτι ἤθελε ταφῇ εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐκκλησίας⁽¹⁾.

Παρατηρήσαμεν δὲ ἤδη ὅτι ὡς σκευοφυλάκιον, ὁ τοῦ Κωνσταντίου ναὸς εἶχεν ἰδιαίτερον οἰκίσκον, οὗτινος ἐφείσθη ὁ ἐπὶ τῇ ἐξώσει τοῦ Χρυσοστόμου ἐκραγεὶς ἐμπρησμὸς τοῦ τεμένους⁽²⁾. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν τοῦ σκευοφυλακίου τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἀγίας Σοφίας, ἔχομεν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πορφυρογεννήτου, λέγοντος ὅτι οἱ αὐτοκράτορες « διέρχονται διὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ αὐτοῦ βήματος, καὶ εἰσέρχονται ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ »⁽³⁾, καὶ πάλιν ὁ δεσπότης « ἐξέρχεται διὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῆς πλαγίας καὶ ἀπέρχεται εἰς τὸ σκευοφυλάκιον »⁽⁴⁾.

⁽⁷⁵⁾ *Voy. de Const.*, πρὸς ἀνατολὴν ἔσωθεν θέα τῆς Ἀγίας Σοφίας.

⁽⁷⁶⁾ *Fisher's Illustrations of Constantinople and its Environs*, γαλλ. ἔκδ., ἐν Λονδίῳ, 1838. τ. α', πίναξ σ. 33.

⁽⁷⁷⁾ *Aya Sofia*, πίναξ κδ'.

⁽⁷⁸⁾ Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ*, τ. α', σ. 495.

⁽¹⁾ Ἴδε παραδόσεις (Α' τόμος, σ. 33).

⁽²⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 6.

⁽³⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

⁽⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 182.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν δὲ τούτων προκύπτει ἡ μεγάλη πιθανότης ὅτι τὸ ἰουστινιάνειον, ὡς καὶ τὸ κωνσταντεῖον σκευοφυλάκιον, ἀπετελεῖτο ἐξ οἰκίσκου ἰδιαιτέρου, πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος, καὶ ἐπειδὴ τὸ παρὰ τὴν βορειοανατολικὴν στοᾶν διασωθὲν στρογγύλον οἰκοδόμημα ἀνταποκρίνεται εἰς τοὺς ἀνωτέρω ἐκτεθέντας δύο ὅρους, θεωρῶ πιθανώτατον ὅτι αὐτὸ ἦτο τὸ σκευοφυλάκιον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

Τὸ πρὸς ἄρκτον στρογγύλον οἰκοδόμημα. — Τὴν δὲ ιδέαν τοῦ ταυτίζειν τὸ σκευοφυλάκιον τῷ κυκλοτερεῖ πρὸς βορρᾶν ἰδρύματι ἔσχε πρῶτος τῶν Εὐρωπαίων ὁ γάλλος περιηγητὴς Γρελῶτος, γράψας περὶ τοῦ ἐν λόγῳ κτιρίου ὅτι «εἶνε ναῦσκος χρησιμεύων ποτὲ ὡς σκευοφυλάκιον τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ»⁽⁵⁾, καὶ πάλιν περὶ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομήματος, «λέγουσιν ὅτι ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς σκευοφυλάκιον»⁽⁶⁾. Ἡ τελευταία δὲ αὕτη φράσις ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Γρελῶτος ἐπληροφορήθη τῷ 1675, εἴτε ἐκ τῶν τοῦ ναοῦ ὀθωμανῶν διδασκάλων, εἴτε, ὅπερ πιθανώτερον, ἐκ τῶν ἐλλήνων τῆς πόλεως κατοίκων, ὅτι τὸ θολωτὸν τοῦτο οἰκοδόμημα ἦτο τῷ ὄντι τὸ σκευοφυλάκιον τοῦ τεμένους, ἐξ οὗ καὶ ἡ πρὸ μικροῦ ἐκτεθεῖσα ιδέα τῆς ταυτότητος προδήλως κραταιοῦται.

Τὴν γνώμην δὲ τοῦ Γρελῶτου ἠκολούθησεν ὁ Νήλ τῷ 1850⁽⁷⁾, καὶ ὁ Σάλτζεμβεργ τῷ 1854⁽⁸⁾.

Τὸ στρογγύλον ἴδρυμα τὸ ὁποῖον παριστᾷ ὁ πῖναξ νη', ἀπέχει 4^μ.7 ἢ 15^{β"} τοῦ ἀρκτοῦ τοίχου, καὶ τὸ κέντρον αὐτοῦ, εὐρισκόμενον εἰς ἀπόστασιν 31^μ.3 ἢ 100^{β"} τοῦ ἐλάσσονος τοῦ ναοῦ ἄξονος, κεῖται ἐπὶ τῆς παρατάσεως τῆς ἐφ' ἑξῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικωτέρου τῶν τριῶν παραθύρων τῆς παρακειμένης στοᾶς. Ἡ δ' ἐξωτερικὴ αὐτοῦ διάμετρος προσεγγίζει 15^μ ἢ 48^{β"}, καὶ τὸ ἔξωθεν ὕψος τῆς κυλινδρικῆς αὐτοῦ ἐπιφανείας ἀνέρχεται εἰς 17^μ ἢ 55^{β"} ὑπὲρ τὸ τοῦ ναοῦ δάπεδον· ἡ δὲ κορυφὴ τοῦ θόλου αὐτοῦ ἔχει ὀλίκον ὕψος 21^μ ἢ 68^{β"} ὡς ἔγγιστα.

Ὁ Γρελῶτος ἰχνογράφησε τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος οἰκίσκον ὀκτάγωνον⁽⁹⁾, ὁ Σάλτζεμβεργ στρογγύλον⁽¹⁰⁾· ἀλλ' ἀμφότεροι πλανῶνται, διότι ἡ ἐν διαγράμματι τομὴ αὐτοῦ ἔχει τὴν ὄψιν κυλίνδρου ἡρέμα πεπιεσμένου πρὸς δυσμὰς τε καὶ ἀνατολάς, ὡς παρατηρεῖ τις ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ' τοῦ Α' τόμου. Ἡ τοιαύτη συμπίεσις ἐγένετο ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῆς εἰσόδου πύλην καὶ τὰς θυρίδας⁽¹¹⁾.

Ἡ βυζαντινὴ δ' αὐτοῦ εἴσοδος ἦτο ἐξ ἀνατολῶν, καὶ εἰς σημαντικὸν ὑπὲρ τὸ τῆς ἐκκλησίας δάπεδον ὕψος, διότι τὸ οἰκοδόμημα φαίνεται ὅτι ἦτο ἰδίᾳ προσιτὸν διὰ τῆς ἀνωφερείας καὶ τῶν 15 βαθμίδων τοῦ παρακειμένου κοχλιοῦ.

Δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ ἐσωτερικόν, ὅπερ ὁ Σάλτζεμβεργ οὕτω περιέγραψε περὶ τὰ 1848· «Στεγάζεται θόλῳ, καὶ διαιρεῖται ἔσωθεν εἰς δύο ὀρόφους διὰ ξυλίνου διαμερίσματος.

⁽⁵⁾ *Voy. de Const.*, σ. 112.

⁽⁶⁾ *Αὐτόθι*.

⁽⁷⁾ *Hist. of the Eastern Church*, τ. α', σ. 245.

⁽⁸⁾ *A. B. v. C.*, σ. 18.

Ἡ γνώμη τῶν Λέθαβν καὶ Σβαίνσων, διατεινομένων ὅτι τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἦτο τὸ βαπτιστήριον τοῦ πρώτου ναοῦ (*Soph.*, σ. 19), ἀναιρεῖται διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Προκοπίου, λέγοντος ὅτι μετὰ τὴν τοῦ Νίκα στάσιν ἡ «ἐκκλησία ἐξηνθρακωμένη τότε ξύμπασα ἔκειτο» (Α' τομ., σ. 10). Τὸ ξύμπασα σημαίνει ὅτι οὐδὲν αὐτῆς μέρος εἶχε διαφύγει τὸ πῦρ, ὥστε καὶ τὸ βαπτιστήριον, ἀποτελοῦν βεβαίως μέρος τῆς ἐκκλησίας, συνεκὰ αὐτῇ.

⁽⁹⁾ *Voy. de Const.*, σχέδια τοῦ ναοῦ.

⁽¹⁰⁾ *A. B. v. C.*, πῖναξ ζ'.

⁽¹¹⁾ Ἵνα ἀνοίγωνται τὰ ἐκεῖ τόξα ἐν εὐθείᾳ καὶ οὐχὶ ἐπισφαλεῖ κυλινδρικῇ ἔξωθεν ἐπιφανείᾳ.

Ἐστερεῖτο δὲ παραθύρων, πρὸς ἑξασφάλισιν αὐτοῦ, φαίνεται, ἀπὸ διαρπαγῆς τε καὶ πυρκαϊῶν ἄνωθεν ὁμως, ὡς καὶ πρὸς τὰ κάτω, ἀνοίγονται δώδεκα σηκοὶ ἐν τοῖς τοίχοις » (12).

Τοὺς τοίχους ἐκόσμει βεβαίως ὀρθομαρμάρωσις καὶ τὸν θόλον ἐποίκιλλον περικαλλῇ μωσαϊκῇ.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἡλικίαν τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, δύναμαι νὰ εἶπω ὅτι θεωρῶ αὐτὸ ἀρχικόν, τοῦ μετὰ τοῦ παρακειμένου κοχλιοῦ συνδέσμου αὐτοῦ ὄντος ὑπεράγαν στενοῦ (13). Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1904 τεμάχιον τῆς ἀμμοκονίας εἶχε πέσει, ὅτε παρατήρησα ὅτι τὸ ἀνώτερον τοῦ οἰκίσκου μέρος ὠκοδόμηται ὁμως λεπταῖς πλίνθοις, στενωτέραις δηλονότι ταῖς τοῦ ναοῦ.

Τὸ βορειοανατολικὸν οἰκοδόμημα ἐπ' Ὀθωμανῶν. — Ἀλούσης τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἱδρυμα μετεποιήθη εἰς « Ἰμαρέτ », ἡ πτωχοτροφεῖον, ὁπότε καὶ ἠνεώχθη πύλη πολυτελής, προσετέθησαν δὲ καὶ διάφορα παράθυρα ἐπὶ τοῦ ἀρκτέου αὐτοῦ τοίχου.

Οἱ ποτὲ ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ θρόνοι τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Πατριάρχου. — Ὁ Πορφυρογέννητος ἀφηγεῖται ὅτι ὅτε εἰσῆρχοντο ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης εἰς τὸ σκευοφυλάκιον ἐκαθέζοντο ἐπὶ τῶν ἐκεῖ ἱδρυμένων χρυσῶν αὐτῶν θρόνων. « Καθέζονται ἐν τοῖς χρυσοῖς τούτων σελλίοις, ὁ δὲ πατριάρχης ἐπὶ τοῦ ἐκεῖσε ἱσταμένου θρόνου » (14).

Χρῆσις τοῦ Σκευοφυλακίου. — Ἐνταῦθα ἀπέκειντο τὰ ἱερὰ σκεύη. Ὁ Γερμανὸς λέγει μὲν ὅτι « ἡ προσκομιδὴ ἡ γενομένη ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ, ἐμφαίνει τὸν κρανίου τόπον, ἐν ᾧ ἐσταυρώθη ὁ Χριστός » (15), ἀλλὰ δὲν ἐννοεῖ βεβαίως τὸν στρογγύλον οἰκίσκον, ἔχοντα πύλην, καὶ οὐχὶ κόγχην, πρὸς ἀνατολὰς.

Τὸ ἐν τῷ Σκευοφυλακίῳ ἀποκείμενόν ποτε Τίμιον Ξύλον. — Ὁ κόμης Ῥιάντος ὁμιλεῖ ἐν ταῖς θαυμασίαις αὐτοῦ ἐρευναῖς περὶ « τῶν μεγάλων τεμαχίων τοῦ ἀληθοῦς σταυροῦ, τῶν φυλασσομένων ἐπὶ Ἀρκούλφου ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ » (16), τὴν δὲ μαρτυρίαν ταύτην τοῦ Ἀρκούλφου, ἐπισκεψαμένου τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν ἕνα μόνον αἰῶνα μετὰ τὸν Ἰουστινιανόν, οὕτως ἀναγράφει ὁ Ἀδαμανός: « Ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ οἴκου, πρὸς τὸ βόρειον μέρος, δεικνύται μέγιστον καὶ περικαλλὲς κιβώτιον, ἐν ᾧ ὑπάρχει ξυλίνη θήκη, κλειομένη ξυλίνῳ ὡσαύτως πώματι ἐν αὐτῇ δὲ προσκυνεῖται μυστικῶς τὸ ξύλον τοῦ σταυροῦ, ἐφ' οὗ ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἐκρεμάσθη ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους » (17).

Τὸ τίμιον δὲ τοῦτο ξύλον ἦτο μικρῶν διαστάσεων (18), διότι, κατὰ τὸν Ἀρκούλφον, « ἡ τράπεζα [ἐφ' ἧς ἐτίθετο] εἶχε δύο ἀρχαίων πήχεων μῆκος (19) καὶ ἑνὸς πλάτος » (20).

(12) A. B. v. C., σ. 18. Ὁ Γρελῶτος ἰχνογράφησε φαντασιώδη στέφανον παραθύρων πρὸς τὴν βάσιν τοῦ θόλου τοῦ οἰκίσκου τούτου (*Voy. de Const.*, βορειοδυτικὴ θέα).

(13) Ἴδε Ἀρχαιολογικοὺς μου Πίνακας τῆς Ἀγίας Σοφίας ΚΠ., 1905, σ. α'.

(14) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

(15) Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 98, σ. 396.

(16) *Des Dépouilles religieuses enlevées à Constantinople au XIIIe Siècle par les Latins*, ἐν Παρισίοις, 1875, σ. 17.

(17) *De Locis sanctis*, ἐν Μίγνῃ P. L., τ. 88, σ. 809.

(18) Τοῦ σταυροῦ ἀνακαλυφθέντος ἐν Ἱεροσολύμοις τῷ 325 ὑπὸ τῆς αὐγούστας Ἑλένης, μέρος αὐτοῦ ἔμεινεν ἐν Ἱεροσολύμοις, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἐστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν. Μετὰ τινα δὲ ἔτη τεμάχια τοῦ τιμίου ξύλου ἦσαν διεσπαρμένα εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικής. Ὁ Ροχὼλτ δὲ Φλερῆ, ὑπολογίζων τὸν ὄγκον ὅλων τῶν διασωθέντων λειψάνων, εὗρίσκει ὅτι ταῦτα δὲν ἀποτελοῦσιν οὐδὲ τὸ δέκατον τοῦ ἀρχικοῦ ὄγκου (*Mémoire sur les Instruments de la Passion de N. S. Jésus Christ*, ἐν Παρισίοις, 1870, σ. 57). Ἡ ΚΠ. εἶχε τέσσαρα σημαντικὰ τεμάχια τοῦ τιμίου ξύλου.

(19) Ἦτοι 0μ.89.

(20) Ἦτοι 0μ.44. *De Locis sanctis*, ἐν Μίγνῃ P. L., τ. 88, σ. 809.

ΝΓ'

ΤΟ ΣΚΕΥΟΦΥΛΑΚΙΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

“Οσον δ’ ἀφορᾷ εἰς τὸ σχῆμα τοῦ τιμίου ξύλου, ὁ Ἀδαμανὸς προσθέτει, ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῆς τοῦ Ἀρκουλφου μαρτυρίας, ὅτι « καὶ τοῦτο ὁμως δέον νὰ μὴ παραλειφθῇ, ὅτι τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ ἀποτελεῖται οὐχὶ ἐκ δύο, ἀλλ’ ἐκ τριῶν βραχέων ξύλων, δηλαδὴ ἐκ τοῦ τῶν κεραιῶν ξύλου καὶ ἐκ τοῦ ἐπιμήκου, εἰς δύο ἴσα διηρημένου μέρη » (21). Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη πληροφορία φαίνεται δηλοῦσα κατὰ λέξιν ὅτι τὸ τίμιον τῆς Ἀγίας Σοφίας ξύλον θὰ συνίστατο ἐκ τῶν συνήθων κεραιῶν καὶ ἐκ τοῦ κορμοῦ, εἰς δύο ἴσα μέρη τετμημένου. Ἀλλ’ ὁ τοιοῦτος σταυρὸς θὰ ἦτο σχήματος τοσοῦτον κοινού, καὶ ἐξόχως ἐν τῇ Δύσει, ὥστε μοὶ εἶνε ὅλως ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶ ὅτι τοιαύτη ἦτο ἡ μορφή τοῦ τιμίου σταυροῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ἰνα δ’ ἐκπλαγῇ ὁ Ἀρκουλφος καὶ ἐπιμείνῃ ἐπὶ τοῦ ἰδιάζοντος ἐκείνου τῶν ξύλων σχήματος, ὁ τοῦ σκευοφυλακίου σταυρὸς δέον νὰ παρέσθῃ ὥς τι πρωτοφανὲς τῷ γάλλῳ ἐπισκόπῳ. Τὸ κατ’ ἐμέ, ὁ Ἀρκουλφος εἶχε, φαίνεται, πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν γνωστὸν ἡμῖν σταυρὸν σὺν διπλαῖς κεραίαις (22), καὶ φρονῶ, κατὰ συνέπειαν, ὅτι τὸ εἰς δύο ἴσα μέρη διηρημένον ἐπίμηκες τοῦ σταυροῦ ξύλον ἐδέχετο, εἰς τὸ κεντρικὸν αὐτοῦ σημεῖον, τρίτον ξύλον, ἀποτελοῦν κεραίας μερίζοντας τῶν ἄνωθεν.

Τὰ διασωθέντα βυζαντινὰ τίμια ξύλα ἐπιρρυνούουσι τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος γνώμην, παρέχοντα αὐτῇ τὸ βεῖθος μεγάλης πιθανότητος (23).

(21) *De Locis sanctis*, ἐν Μίγνῃ P. L., τ. 88, σ. 810. Ἴδε ὡσαύτως Βέδα *De Situ Terrae sanctae*, ἐν Ἰγγολοστάτῃ, 1619, σ. 104.

(22) Ἴδε Α’ τόμ., σ. 112, σχ. 159.

(23) Τὰ πλεῖστα τῶν μεγάλων βυζαντινῶν τεμαχίων τοῦ σταυροῦ παρίστανται μετὰ διπλῶν κεραιῶν. « Ἀχρι τῆς [γαλλικῆς] ἐπαναστάσεως », λέγει ὁ Ε. Μολινιέρος, « διετηρεῖτο ἐν τῷ θησαυροφυλακίῳ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ ἐν Πικτανίῳ (*Poitiers*) λειψανοθήκη μικρὰ τοῦ τιμίου ξύλου, σταλεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Β’ τῇ Ἀγίᾳ Ῥαδεγόνδῃ » (*L’Emaillerie*, ἐν Παρισίοις, 1891, σ. 30). Τὸ σχῆμα τοῦ τιμίου τούτου ξύλου ἦτο μετὰ διπλῶν κεραιῶν. Οἱ τρεῖς σταυροὶ τοῦ ἀληθοῦς ξύλου, τοὺς ὁποίους ἔπεμψε Βαλδουῖνος Λουδοβίκῳ τῷ Θ’ Γαλλίας ἦσαν ὡσαύτως σὺν διπλαῖς κεραίαις, καθὰ δεικνύει ὁ Ῥοχώλτ δὲ Φλερῇ (*Mém. sur les Instruments de la Passion de Jésus Christ*, 1870, πίν. α’). Τῆς αὐτῆς δὲ μορφῆς εἶνε ὁ τίμιος σταυρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, ὡς καὶ ἀγούστας τινὸς Μαρίας, ἀμφότεροι ἐν Βενετίᾳ σήμερον. Ὁ Γρέτσερ, ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τοῦ μεγάλου τιμίου ξύλου τῆς Μαιστρίχτης (*Maastricht*), Ὁλλανδίας, σήμερον ἐν τῷ Ἀγίῳ Πέτρῳ Ῥώμης, λέγει ὅτι οὗτος εἶνε « μέγας σταυρὸς διπλοῦς, κεκοσμημένος χαριέντως χρυσῷ καὶ πολυτίμοις λίθοις » (Ῥοχώλτ δὲ Φλερῇ *Mém. sur les Instr. de la Passion de Jésus Christ*, σ. 83-84). Διπλᾶς δὲ κεραίας ἔχουσι τὰ τίμια ξύλα τῆς μητροπόλεως Πίζης, τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου (*Notre Dame*) Παρισίων, τὰ τῆς Αἰλλης, τοῦ Λουγδούνου, τὰ ἐκλειπόντα ξύλα τοῦ ἐν Παρισίοις Ἱεροῦ Εὐκτηρίου (*Sainte Chapelle*), κλπ. Ὡσαύτως λειψανοθήκη βυζαντινῇ τῆς ἐν Ἀθῶν μονῆς τῆς Λαύρας, κοσμουμένη ἄλλοτε τεμαχίῳ τοῦ Ἱεροῦ ξύλου, δεικνύει διαρρήδην ὅτι τοῦτο ἦτο σὺν διπλαῖς κεραίαις. Τὰ πλεῖστα τῶν ἐν Ἀθῶν περισωθέντων τιμίων σταυρῶν ἔχουσι διπλᾶς κεραίας, οὕτως ὥστε ἐκ δεκατεσσάρων τοιούτων λειψάνων, ἐπὶ τοῦ Ὄρους περισωθέντων, ὁκτὼ ἔχουσι διπλᾶς κεραίας, πέντε τὴν συνήθη ἀπλὴν μορφήν, ἐνῶ ἄλλο κοσμεῖται διὰ τριπλῶν κεραιῶν.

Ἐκ δὲ τῶν ὑπὸ τοῦ Ῥοχώλτ δὲ Φλερῇ ἀπεικονισθέντων τιμίων ξύλων, ἐξ ὀγδοήκοντα πέντε σταυρῶν διαφόρων διαστάσεων, εἴκοσι τέσσαρες φέρουσι διπλᾶς κεραίας, ἐξήκοντα μονάς, καὶ εἰς τριπλᾶς. Ἀλλ’ εἰς τὴν ἀπαρίθμῳ ταύτην ἀνήκουσι πολλοὶ σταυροὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἐάν δὲ θεωρήσῃ τις τὰ μερίζοντα μόνον τεμάχια, τὰ ἔχοντα μῆκος ἀνώτερον τῶν 7 ἑκατοστομέτρων, τότε ἡ ἀναλογία τῶν σταυρῶν μετὰ διπλῶν κεραιῶν ὡς πρὸς τοὺς συνήθεις ἀποβαίνει ὡς εἴκοσι τρεῖς πρὸς δέκα πέντε (*Mém. sur les Instrum. de la Passion de Jésus Christ*).

Ὁ δ’ ἐν Βενετίᾳ σταυρὸς τῆς ἀγούστας Εἰρήνης εἶνε τοῦ συνήθους σχήματος.

Ἐκ τούτων πάντων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀφόβως ὅτι τὰ δύο τρίτα τῶν βυζαντινῶν τεμαχίων τοῦ τιμίου ξύλου εἶχον διπλᾶς κεραίας. Ὅθεν καὶ ὁ μετὰ διπλῶν κεραιῶν σταυρὸς παρουσίαζε τὴν παρὰ Βυζαντινοῖς συνήθη, ἢ ἐπικρατοῦσαν μορφήν τῶν τιμίων ξύλων.

Ἐξοχον τμήμα τοῦ ἀληθοῦς σταυροῦ διατηρεῖται ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Ξηροποτάμου, ἐν Ἀθῶν, ἔχον διαστάσεις τριῶν σπιθαμῶν ὕψους καὶ τριῶν δακτύλων πάχους· ἐν αὐτῷ δ’ ὑπάρχει ὀπὴ ἡλίου, καὶ εἶνε δῶρον τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Ῥαγκαβέ (Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου *Περίγησις εἰς τὸν Πόντον*, ἐν Ἀθήναις, 1903, σ. 64).

Τὸ σχ. 264 δεικνύει τοιοῦτον σταυρόν.

Ὁ Ῥοχώλτ δὲ Φλερῇ δίδωσιν εἰκόνα ἣν ἀντεγράψατο ἐκ τοῦ περιφανοῦς ἐκείνου *Μηνολογίου* Βασιλείου τοῦ Β', παριστάνουσιν τὴν ἐπ' ἄμβωνος ὕψωσιν τῶν τιμίων ξύλων ὁ σταυρὸς ἀπεικονίσται ἐκεῖ διπλαῖς κεραφαῖς (²⁴). Εἶδομεν δ' ὅτι ἡ ὕψωσις τῶν τιμίων ξύλων ἐτελεῖτο ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας (²⁵), ὅθεν καὶ δικαιούμεθα, νομίζω, νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ *Μηνολογίου* παριστᾷ ἀπλῶς τὴν ἐν αὐτῇ τῇ Ἁγία Σοφία ὕψωσιν τοῦ σταυροῦ, καὶ ὅτι ὁ ἐκεῖ παρατηρούμενος σταυρὸς μετὰ διπλῶν κεραφῶν δὲν εἶνε ἄλλος εἰμὴ ὁ τίμιος σταυρὸς αὐτῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ε.Μ.Α

Σχ. 264. Τὸ ἐπικρατοῦν βυζαντινὸν σχῆμα τῶν Τιμίων Ξύλων.

Περὶ τῶν ἱστορικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ξύλου μετὰ διπλῶν κεραφῶν ὁ Λαβάρτ σημειοῖ τὰ ἐξῆς γεγονότα. «Ὁ σὺν διπλαῖς ταῖς κεραφαῖς σταυρὸς εἶνε ἐξόχως ἀνατολικῆς προελεύσεως ἀπαντᾷ τις αὐτὸν ἐν ἅπασιν σχεδὸν τοῖς ναοῖς τῆς Ἑλλάδος, ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀπεικονίσται δ' ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἡ' αἰῶνος ἐπὶ νομίσματος Κωνσταντίνου καὶ Εἰρήνης, καὶ ἔκτοτε εὐρίσκεται συχνάκις ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν νομισμάτων ἀπαντᾷ ἐπὶ νομισματοσήμου Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842†867) καὶ τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Θέκλης. Ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ ι' αἰῶνος ἀποβαίνει κοινότατος. Νομισματοσήμον Βασιλείου τοῦ Β' καὶ Κωνσταντίνου τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, δεικνύει τοὺς δύο τούτους ἡγεμόνας συγκρατοῦντας τὸν σταυρὸν μετὰ διπλῆς κεραφῆς. Τὸ δὲ διὰ Βασίλειον τὸν Β' γραφὲν ἑλληνικὸν Μηνολόγιον παριστᾷ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὸ σημεῖον τῆς σωτηρίας ἐν τῇ μικρογραφίᾳ τῆς ἀναμνηστικῆς ἐορτῆς τῆς ζ' συνόδου Νικαίας, συγκροτηθείσης ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε' καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης πρὸς κατάλυσιν τῆς τῶν εἰκονομάχων δοξασίας. [Διπλαῖς κεραφαῖς κοσμεῖται ὡσαύτως ὁ σταυρὸς] καὶ ἐν τῇ ἀπεικονίσει τῆς τελετῆς τῆς σταυροπροσκυνήσεως» (²⁶).

²⁴ Ἄλλο τεμάχιον σώζεται ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Σουμελά, παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα, δωρηθὲν ὑπὸ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1390-1417), αὐτοκράτορος Τραπεζοῦντος (Ε. Θ. Κυριακίδου *Ἱστορία τῆς Μονῆς Σουμελά*, ἐν Ἀθήναις, 1898, σ. 267).

Οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων ὀρθῶς φρονοῦσιν ὅτι τὸ τίμιον τῆς Ἁγίας Σοφίας ξύλον εἶχε διπλᾶς κεραφῆς (*S. Soph.*, σ. 99).

(²⁴) Περὶ τῆς εἰκόνης ταύτης ὁ Ῥοχώλτ δὲ Φλερῇ γράφει ὅτι «παρουσιάζει ἡμῖν ἄμβωνα λίαν ἐνδιαφέροντα, ὑπενθυμίζοντα τῆς χρήσεώς αὐτοῦ ὅτε ἐδεικνύετο τῷ λαῷ τὸ ξύλον τοῦ ἀληθοῦς σταυροῦ» (*La Messe*, τ. γ', ἐν Παριείοις, 1883, σ. 27, καὶ πῖναξ θ).

(²⁵) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 63.

(²⁶) *Histoire des Arts industriels*, ἐν Παριείοις, τ. α', 1872, σ. 346.

Ἐν τοῖς πίναξι τοῦ Σαβατιέρου, *Description générale des Monnaies byzantines*, ἐν Παριείοις, 1862, ὁ μετὰ διπλῶν κεραφῶν σταυρὸς παρατηρεῖται ἐπὶ νομισμάτων τῶν αὐτοκρατόρων, Θεοφίλου, Μιχαὴλ τοῦ Μεθυστοῦ, Θεοδώρου, Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, Δέοντος τοῦ Σοφοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Ῥωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ, Ῥωμανοῦ τοῦ Παιδίου, Νικη-

Ἐν τῷ προηγουμένῳ σχ. 264 αἱ κάτω καὶ μείζονες κεραῖαι εἶνε αἱ σηγήθεις, τῶν ἀνωτέρων παριστανουσῶν, ὡς προεῖχθη, τὸν ὑπὸ τῆς αὐγούστας Ἑλένης ἀνακαλυφθέντα τίτλον τοῦ σταυροῦ, ὅστις θὰ ἦτο γεγραμμένος, ἔνεκα τῆς τριπλῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ μήκους αὐτῆς, ἐπὶ μεγάλῃς σανίδος, ἔχων οὕτω, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διαστάσεις πολλῶ μείζονας τοῦ ὅ τι κοινῶς φρονεῖται ⁽²⁷⁾.

« Ἀνοιγομένης δὲ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος θήκης », λέγει πάλιν ὁ Ἀδαμανός, καθὰ ἤκουσεν ἐκ τοῦ Ἀρκοῦλφου, « ἀνήρχετο ἐκ τῶν τριμερῶν καὶ περιφανῶν ἐκείνων ξύλων λαμπρὰ εὐωδία μύρου, ἐμποιοῦσα τὴν αἴσθησιν ὅτι ὠσφραίνεται τις τὸ σύνολον τῶν εὐοσμοτέρων τῆς γῆς ἀνθέων, χαροποιῶσα δὲ καὶ εὐφραίνουσα τοὺς ἐν τῷ ναῷ εὐρισκομένους Ἐκ τῶν συναρμογῶν δὲ τῶν τριπλῶν [ξύλων] ἐξεκρίνετο ὑγρασία ἐλαίῳ παρεμφερῆς ἦστινος καὶ αὐτὴ ἡ ἐλαχίστη σταγὼν ἰᾶτο τοὺς νοσοῦντας, οἰωδῆποτε κατεΐχοντο νοσήματι » ⁽²⁸⁾.

Τὸ θαυμάσιον τοῦτο λείψανον τοῦ σταυροῦ δὲν διατηρεῖτο ὁμῶς πάντοτε ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, μετακομιζόμενον, καὶ δὴ μεσοῦσης τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος, ἐνίοτε εἰς τὰ τοῦ πατριαρχείου σεκρέτα ⁽²⁹⁾, ἢ εἰς τὰ ἀνάκτορα, ἔνθα καὶ συνήθως ἀπέκειτο ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ⁽³⁰⁾. « Τὰ μεγάλα τεμάχια τοῦ ἀληθοῦς σταυροῦ », λέγει ὁ κόμης Ριάντος, « μετεκομίσθησαν ἀπὸ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὅπου εἶδεν αὐτὰ ὁ Ἀρκοῦλφος εἰς τὸ εὐκτήριοιον τοῦ Βουκολέοντος » ⁽³¹⁾. Χειρόγραφον δὲ βυζαντινὸν τοῦ ἔτους 1207 ὁμιλεῖ περὶ τῶν Λατίνων ὡς « ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τῷ τοῦ μεγάλου παλατίου ληστρικῶς εἰσφρησάντων, ἐν οἷς τὰ ἅγια ἀπέκειντο, ἦγουν τὰ τίμια ξύλα » ⁽³²⁾.

Ὁ τῆς ἡλικίας τοῦ Κυρίου Σταυρός. — Ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ ἴστατο ἀνδρομήκης σταυρός, παρέχων τὸ κατὰ παράδοσιν ἀνάστημα τοῦ Σωτῆρος. « Ὁ δὲ τίμιος σταυρὸς ὁ ἱστάμενος σήμερον ⁽³³⁾ ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ », λέγει ὁ Ἀνώνυμος, « τὸ μέτρον ἐστὶ τῆς ἡλικίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὡς ἀκριβῶς ἐμετρήθη παρὰ πιστῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἐν Ἱερουσα-

φόρου τοῦ Φωκᾶ, Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ, Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου καὶ Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, Ρωμανοῦ τοῦ Διογένης, Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ, Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ, Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου, Μουρτζούφλου, Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Νεωτέρου, Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου, Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου, καὶ Ἰωάννου Ζ' τοῦ Παλαιολόγου. Ὁ αὐτὸς δὲ σταυρὸς εὐρεῖται καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων τοῦ κράτους Νικαίας (1204-1261).

⁽²⁷⁾ Ἐν τῷ ἐν Ῥώμῃ ναῷ τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ Ἱεροσολύμων, διατηρεῖται σανὶς 0μ.235 μήκους καὶ 0μ.130 ὕψους, ἀποτελοῦσα, καθὰ λέγεται, τεμάχιον τοῦ τίτλου. Ἡ τε ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ ἐπιγραφὴ αὐτῆς εἶνε γεγραμμέναι ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά.

Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ ἐν εἵδει ἐλικοειδοῦς χάρτου ἐνίοτε ἀπεικονιζόμενος τίτλος εἶνε προῖον τῆς φαντασίας μεταγενεστέρων ζωγράφων, καὶ οὐ μόνον στερεῖται ἱστορικοῦ κύρους, ἀλλὰ καὶ ἀναιρεῖται ἀμέσως διὰ τῶν γραφομένων τοῦ Σωκράτους (380-439), λέγοντος ὅτι, σὺν τῷ σταυρῷ « εὐρητο καὶ ἡ τοῦ Πιλάτου σανὶς, ἐν ἣ βασιλεῖα τῶν Ἰουδαίων τὸν σταυρωθέντα Χριστὸν προσγράφων, ἐν διαφόροις γράμμασιν ἐκήρυττεν » (*Ἑκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 67, σ. 117).

⁽²⁸⁾ *De Locis sanctis*, ἐν Μίγνῃ *P. L.*, τ. 88, σ. 810.

⁽²⁹⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 65.

⁽³⁰⁾ Πορφυρογεννήτου *E. B. T.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 549.

⁽³¹⁾ *Exuviae sacrae Constantinopolitanae*, ἐν Γενεύῃ, τ. α', 1877, σ. 201, σημ.

⁽³²⁾ *Αὐτόθι*, τ. β', σ. 233.

⁽³³⁾ Ὅθεν καὶ τὸν ἀργυρένδιον τοῦτον σταυρὸν εἶδεν ὁ Ἀνώνυμος, καὶ ἐπειδὴ τοιοῦτο κειμήλιον δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ διαφύγῃ τοὺς ὄνυχας τῶν λεγομένων Σταυροφόρων, καταλήγῃ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἀνώνυμος ἔγραψε πρὸ τοῦ 1204, καὶ οὕτως ἀναιρεῖται ἡ πλάνη τῶν Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων, θεωρούντων τὸ ἔργον τοῦ Ἀνώνυμου ὡς συνταχθὲν μετὰ τὴν Λατινοκρατίαν (« We cannot think it was written until after the Frankish ascendancy », *S. Soph.*, σ. 143).

λήμ. διὰ τοῦτο ἐνέδυσεν αὐτόν [ὁ Ἰουστινιανὸς] ἀργύριον καὶ λίθους, καὶ κατεχρύσωσεν αὐτόν· καὶ μέχρι τῆς σήμερον ἰάσεις ποιεῖ καὶ νοσήματα διώκει, καὶ δαίμονας ἀπελαύνει» (34). Τὸν σταυρὸν δὲ τοῦτον ὁ Ἀντώνιος τοποθετεῖ τῷ 1200 «ἔξωθεν τοῦ ἐλάσσονος βήματος», καὶ ἔμ- προσθεν τοῦ τάφου τῆς χήρας Ἀννης (35).

Εὐαγγέλια. — Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐδωρήσατο τῷ ναῷ, καθὰ λέγει ὁ Ἀνώνυμος, «εὐαγγέλια κδ', ἔχοντα ἀνὰ κεντηνάρια β'» (36).

Ἐν τῷ παρὰ τὴν ποτὲ Χαρσίαν ἢ Ἀδριανουπόλεως πύλῃν ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου «σώ- ζεται», λέγει ὁ Βυζάντιος, «κατὰ τὸν συγγραφέα τῆς Κωνσταντινιάδος, παλαιόν τι χειρόγραφον εὐαγγέλιον ἐν μεμβράναις, ἀφιερωθὲν μὲν τῷ 1438 παρὰ τινος ἱερομονάχου Ἀρσενίου Κρητὸς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας, συμπαραληφθὲν δὲ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ εἰς Φλωρεν- τίαν, καὶ μετὰ θάνατον αὐτοῦ, σταλὲν πάλιν ἐκεῖθεν εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, καθὼς ἐσημειώσατο περὶ τὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὁ τότε ἐν ΚΠ. ὑπομνηματογράφος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας· ἐκεῖθεν δὲ περιελθὼν, μετὰ τὴν ἄλωσιν, φαίνεται, εἰς χεῖρας ἄρχοντός τινος Μανουὴλ υἱοῦ Κωνσταντίνου, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀφιερωθὲν τῷ 1568 εἰς τὴν μονὴν ταύτην» (37).

Δυνάμει συστατηρίου ἐπιστολῆς τοῦ κ. Θεοδώρου Α. Μαυρογορδάτου πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ναοῦ, ἠδυνήθη νὰ φωτογραφῇ τῷ 1902 τὸ ἱερὸν τοῦτο εὐαγγέλιον, οὗτι- νος τὴν τοῦ καλύμματος θέαν παρέχουσι τὰ σχήματα Α καὶ Β τοῦ πίνακος νδ'. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ βυσσίνου μεταξόχνου παρατηρεῖται ἐν ἐκσμилευτῷ ὀρειχάλκῳ, ἄλλοτε ἐπιχρύσῳ, σχήματος ὠοειδοῦς ἀνωμάλου, ἢ ἀνάστας τοῦ Χριστοῦ, ἐνῷ ἐν ταῖς γωνίαις ὑπάρχουσιν οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί, συγγράφοντες τὰ εὐαγγέλια αὐτῶν ἐπὶ τραπέζης, ἔχοντες δ' ἕκαστος παρ' ἑαυτῷ τὸ συμβολικὸν αὐτοῦ τῆς Ἀποκαλύψεως ἔμβλημα. Ὁμοίᾳ σχεδὸν εἶνε ἡ διάταξις τοῦ ὀπισθίου μέρους, πλὴν ὅτι ἡ ἐκεῖ κεντρικὴ εἰκὼν ἀφορᾷ εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ. Αἱ δὲ διαστάσεις τοῦ ἐν λόγῳ εὐαγγελίου εἶνε 0^μ.35 μήκους, 0^μ.26 πλάτους, καὶ 0^μ.10 πάχους (38).

Τῷ 1396, κατὰ τὰ Πατριαρχικά Ἔγγραφα, ἡ Ἁγία Σοφία εἶχεν ἑπτὰ εὐαγγέλια ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ (39).

(34) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 75. Ταῦτά περὶ οὗ λέγει καὶ ὁ Κωδινός (*Περὶ Οἰκοδ. τῆς Ἁγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 142).

(35) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 89.

Σημειώτεον ὅτι ἐν τῷ ἐν Βονωνίᾳ ναῷ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ὑπάρχει κίων παλαιωτάτου λίθου, ὃν εἶδον ἐκ δύο τεμαχίων συγκείμενον, δεικνύοντα δὲ δῆθεν τὸ ἀνάστημα τοῦ Χριστοῦ, ὃπερ θὰ ἦτο οὕτως 1^μ.71.

(36) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

(37) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 351. Ἰδε ὡσαύτως Πασπάτη *Βυζ. Μελ.*, σ. 342, σημ. 6.

(38) Μετὰ τοῦ εὐαγγελίου τούτου φυλάσσεται ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ ἕτερον τεῦχος, ἔχον 0^μ.37 μήκους, 0^μ.28 πλάτους, καὶ 0^μ.12 πά- χους. Ἐπὶ τοῦ βυσσίνου ὡσαύτως μεταξόχνου αὐτοῦ ὑπάρχει ἐν ὀρειχάλκῳ ἢ σταύρωσις σὺν τῇ ἐπιγραφῇ ΙΣΑΒΡΟCΙC καὶ IC XC ΝΙΚΑ. Πρὸς τὰ ἄκρα δὲ τοῦ σταυροῦ εἶνε ἀπεικονισμένοι οἱ Εὐαγγελισταί διὰ τῶν γνωστῶν τῆς Ἀποκαλύψεως συμβόλων, ὧν αἱ μορφαὶ ἐπαναλαμβάνονται καὶ ἐπὶ περιφερειῶν, εὐρισκομένων πρὸς τὰς γωνίας τοῦ εὐαγγελίου (πίναξ νδ', Γ).

Ἡ ἐκτέλεσις τοῦ δευτέρου τούτου βυζαντινοῦ βιβλίου εἶνε πολλῶ ἀνωτέρα τῆς τοῦ ἄλλου, καὶ τὴν ἐν αὐτῷ γραφὴν δείκνυσιν τὸ σχ. Δ τοῦ πίνακος νδ'. Ἐν τῷ τέλει δ' αὐτοῦ ἀναγινώσκει τις σημειῶσιν προστεθεῖσαν τῷ 1853· «Θεωρήσαντες καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο τεῦχος, ὃπερ μέχρι τοῦδε ἀθεώρητον τοῖς προκατόχοις ἡμῶν διετετέλεκει, καὶ ἀναγνωρίσαντες αὐτὸ ὡς ἱερὸν κτῆμα τῆς κατὰ τὴν πύλῃν τῆς Ἀδριανουπόλεως ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ἀναφαίρετον, ὡς καὶ τὸ ἕτερον ἐν μεμβρά- ναις εὐαγγέλιον τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, αἰδοῖ καὶ σεβασμῷ τῆς ἀρχαιότητος προαγόμενοι, καὶ ἐξασφαλίσαι τοῦτο βουλόμενοι, φρι- κταῖς ἀραις καὶ ἐπιτιμίαις καθυποβάλλομεν τὸν ὅπως ποτὲ βουλησόμενον ἀποξεῖνῶσαι αὐτὸ τῆς προειρημένης ἱερᾶς ἐκκλησίας. Διὸ καὶ ὑποφαινόμεθα.

Ἐν ἔτει ᾠωνγ' Ἰουνίου κα'.

Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως

(ὑπογρ.) Γερμανός».

(39) Ἐκδ. Μίκλοζιτς καὶ Μύλλερ, τ. β', σ. 566-570.

ΝΔ'

A

B

Γ

Δ

BYZANTINA EYAIΓΓΕΛΙΑ

Ἔτι βιβλία. — Ὁ νῦν κανὼν τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου τοῦ 364 ὁρίζει τάδε· « Οὐ δεῖ ἰδιωτικοὺς ψαλμοὺς λέγεσθαι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία, ἀλλὰ μόνον τὰ κανονικὰ τῆς καινῆς καὶ παλαιᾶς διαθήκης » (40).

Κειμήλια καὶ σκεύη. — Ἐκτὸς τῶν τιμίων ξύλων, διεκρίνοντο ὡς κειμήλια, ἢ τιμία λόγχη καὶ ὁ τίμιος σπόγγος, οὓς εἶδομεν ὑψωθέντας ἐπ' ἄμβωνος τῷ 614 (41). « Ἔτι μέντοι τῶν κειμηλίων τοῦ νεὸ τοῦδε », λέγει ὁ Προκόπιος, « τά τε χρυσώματα καὶ τὰ ἐν ἀργύρῳ καὶ λίθοις ἐντίμοις ἅπαντα μὲν φράσαι ἀκριβολογουμένῳ ἀμήχανον, ἅπερ Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς τῇδε ἀνέθηκεν » (42). Κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ Ἰουστινιανὸς ἀφιέρωσε τῷ ναῷ « σταυροὺς ζ' στένοντας χρυσοῦ ἀνὰ κεντηνάριον ἕν· καλλωπίσας αὐτοὺς ἀπὸ παντοίων τῶν λίθων πολυτελῶν, ὡς διατιμᾶσθαι τούτους ἀνὰ ῥορῇ » (43). Τῷ δὲ 1396 ὑπῆρχον ἐνταῦθα ὀκτὼ ἀργυροὶ καὶ χρυσοὶ σταυροί, κεκαλλωπισμένοι τεμαχίοις τοῦ ξύλου καὶ μαργαρίταις (44), ὡσαύτως δὲ καὶ δεκαεὶς « Ῥιπίδια », « Ῥιπίδες », ἢ « Ἐξαπτέρυγα », ἅτινα τυποῦσι τὰ Χερουβίμ, κατὰ τὸν Γερμανόν (45), προσθέτοντα ὅτι τὰ « ῥιπίδια καὶ οἱ διάκονοι, ἐμφαίνουσι τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ, καὶ τὴν τῶν πολυομμάτων Χερουβίμ ἐμφέρειαν » (46). Ὑπῆρχον τέλος καὶ ἄπειρα ἄλλα πολύτιμα σκεύη καὶ « ἀργυρᾷ ἀγγεῖα », κατὰ τὸν χρονογράφον Νοβγορόδης (47).

Τελεταί. — Διηγείται ὁ Πορφυρογέννητος ὅτι τὸ Μέγα Σάββατον ὁ αὐτοκράτωρ εἰσελθὼν εἰς τὸ σκευοφυλάκιον, « καὶ ἄψας κηροὺς εὐχεται, καὶ εὐξάμενος θυμῷ τὰ σκεύη ἅπαντα, καὶ καθέζεται μικρὸν μετὰ τοῦ πατριάρχου. εἰδ' οὕτως εἰσέρχονται οἱ τοῦ κουβουκλείου καὶ οἱ λοιποὶ ἄρχοντες οἱ κατὰ συνήθειαν εἰσιόντες, λαμβάνουσι παρὰ τοῦ σκευοφύλακος νάρδον (48), καὶ εἰδ' οὕτως ἀνίσταται ὁ βασιλεὺς καὶ ἐξέρχεται » (49). Κατ' ἄλλην δὲ τελετήν, « τοῦ πατριάρχου ἐπιδίδοντος τοῖς δεσπόταις τό τε νάρδον καὶ τὰ τριψίδια (50), προσκυνεῖ ὁ τοῦ σκευοφυλάκιου χαρτουλάριος, καὶ λαμβάνει εὐχὴν παρὰ τοῦ πατριάρχου, καὶ ἐξερχόμενος ποιεῖ τὴν διανομὴν τοῦ νάρδου εἰς τοὺς τῆς συγκλήτου, καὶ μετὰ τὸ τελειωθῆναι τὴν τοιαύτην διανομὴν, ἐξέρχονται » (51).

(40) Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου *Τὸ Πηδάλιον*, σ. 258 - 259.

(41) Ἰδὲ σ. 61.

(42) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 179.

(43) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 76.

(44) *Πατριαρχικά Ἐγγράφα*, ἔκδ. Μίκλοζιτς καὶ Μύλλερ, τ. β', σ. 566 - 570.

(45) *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Μίγγη *P. G.*, τ. 98, σ. 420.

(46) *Αὐτόθι*, σ. 432.

(47) Χόπφ, *Chron. Gr.-Rom.*, σ. 97.

(48) Τὸ « νάρδον », ἢ ὁ « νάρδος », ἢ « ναρδίον », ἦτο ἀρωματικὸν χρίσμα, ἐκ τοῦ ὁμωνύμου φυτοῦ κατεσκευασμένον. Ὁ Δουκάγιος ἀναφέρει ἐπὶ τούτῳ τὰ ἐξῆς ἀρχαῖα χωρία· « Καὶ ἐμβάλλεται παρὰ τοῦ πρωτοπαπᾶ τὸ ἐν τῷ ἀλαβάστρῳ μῦρον εἰς τὸ ἀγγεῖον, ἔνθα ἔνι τὸ ναρδίον », καὶ « τὸν νάρδον χλιαρὸν ὄντα, καὶ ἐμβάλλειν αὐτὸν ἐν τῇ σκάφῃ ». Κατὰ τι δὲ χειρόγραφον *Πατριαρχικὸν Εὐχολόγιον*, τὸ νάρδον « οὐχ ἀγιάζεται, ἀλλὰ τηρεῖται εἰς λατρικὴν χρεῖαν », ἐξ οὗ συνεπεράναντινες ὅτι τὸ μὴ ἡγιασμένον χρίσμα ἐλέγετο « νάρδον », τὸ δὲ ἡγιασμένον « μῦρον » (*Δουκαγγίου Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, ἐν Λουγδούνῳ, 1688, τ. β', σ. 985 - 986).

(49) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 182.

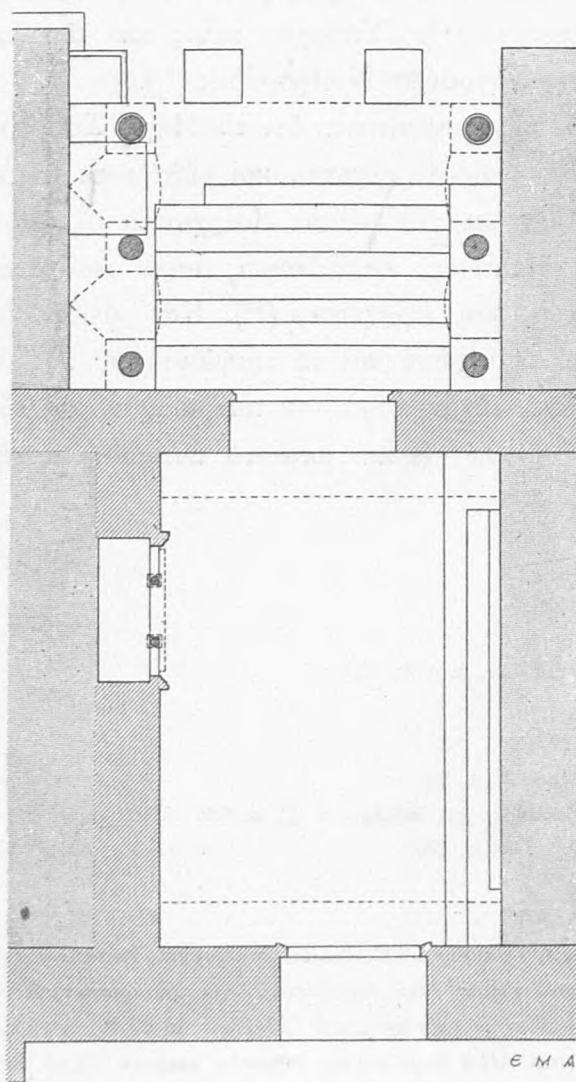
(50) Κατὰ τι βυζαντινὸν λεξικόν, « τριψίδιν », « τριψήδιν », « τριψίδιον », ἢ « τριψίδειον », εἶνε τὸ « κινάμων » καὶ « ξυλοκινάμων », καὶ κινάμων » (*Δουκαγγίου Glossar. ad Script. Med. et Inf. Graecitatis*, τ. β', σ. 1615).

(51) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

ΟΙ ΕΩΤΟΙ ΠΡΟΝΑΟΙ

Οἱ δύο πρὸς ἀνατολὴν πυλῶνες. — Νάρθηκες πρὸς ἀνατολάς, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς κόγχης

Σχ. 265. *Ο νοτιοανατολικὸς Νάρθηξ, οἷος παρίσταται σήμερον. Κλίμαξ = $\frac{1}{128}$.

τοῦ ἁγίου βήματος εἶνε σπανιώτατοι ἐν τοῖς τῶν Βυζαντίων ναοῖς ⁽¹⁾. Ἄλλ' ἕνεκα τῶν πελω-

⁽¹⁾ Νάρθηκα πρὸς ἀνατολὴν εἶχε καὶ ἡ νέα μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Μακεδόνο, τῶν αὐτοκρατόρων ἐκβαινόντων ἐξ αὐτῆς « εἰς τὸν πρὸς θάλασσαν νάρθηκα » (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 118 καὶ 121). Τὸ χωρίον δὲ τοῦτο ἐτάραξε τὸν Ῥάϊσκη, γρά-

ρίων αὐτῆς διαστάσεων, ἀπαιτουσῶν πύλας καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν, ἡ Ἀγία Σοφία εἶχε δύο προνάους καὶ πρὸς ἀνατολάς, ἀναμιμνήσκοντας ἡμᾶς τὸν ἀρχαῖον τῶν ἐκκλησιῶν προσανατολισμόν, καθ' ὃν ὁ νάρθηξ ἦτο τετραμμένος πρὸς ἀνατολήν.

Νοτιοανατολικὸν προαύλιον. — Ὁ μεσημβρινὸς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος νάρθηκων τούτων ἐκτείνεται σήμερον ἐκκεντρικῶς ὥς πρὸς τὴν ἐφάν τῶν στοῶν πύλην, (σχ. 265) καὶ ἔχει 7^μ.90 ἢ 25^{βπ} τοῦλάχιστον μῆκος, καὶ 5^μ.48 ἢ 15^{βπ} πλάτος, στεγαζόμενος ἡμικυλινδρική ἐν γένει ὀροφῇ, ἥστινος τὸ μέγιστον ὕψος φαίνεται προσεγγίζον 7^μ.5 ἢ 24^{βπ}. Ἐνταῦθα ἀνοίγονται νῦν τρεῖς πύλαι, α' ἡ πρὸς τὸν ναόν, β' ἡ ἐξωτερική, καὶ γ' ἡ μεγάλη πύλη τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς⁽²⁾, ἣτις συνεκοινώνει ταῖς πρὸς νότον τοῦ βήματος ἐξαρτήσεσιν. Αὕτη εὐρίσκεται πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τοῦ βορείου τοίχου μέρος, ἐνῶ ἡ πρὸς ἀνατολάς βαίνει ἀκριβῶς ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τῶν στοῶν ἄξο-

Σχ. 266. Κιονόκρανον φέρον περιστεράς ἐκ τῆς νοτιοανατολικῆς εἰσόδου. Κλίμαξ = $\frac{1}{18}$.

νος. Τὸ προαύλιον δὲ τοῦτο, τὸ ὁποῖον θεωρῶ ἀρχικόν, καίπερ μὴ μνημονευόμενον παρὰ Σιλεντιαρίῳ⁽³⁾, ἦτο, καθὰ φαίνεται, εὐρυχωρότερον ἄλλοτε πρὸς νότον (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), σμικρυνθὲν ἴσως ἐπὶ τῇ ἀνεγέρσει τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἀντιτεχνίσματος.

Ὁρθομαρμάρωσίς τε καὶ μουσεῖον ἐξέλιπον ἐνταῦθα. Παρὰ τὴν βάσιν δὲ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου διεσώθησαν τρεῖς ὥραϊαι ὑψηλαὶ μαρμάρειοι βαθμίδες, ἀνήκουσαι τῷ ποτὲ παρακειμένῳ κοχλίῳ.

παντα' «Qualis hic θάλασσα significatur,.... fateor me nescire» (*Comment. ad Porphyr.*, σ. 216). Καὶ ὁ Πασπάτης ἐνόμισεν ὅτι «ἐσφαλμένον πιθανὸν εἶναι τὸ κείμενον, διότι ἡ ἐκκλησία δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ νάρθηκα πρὸς ἀνατολάς» (*Βυζ. Ἀνάκτ.*, σ. 308). Διττὴ ἔκθεσις τοῦ αὐτοῦ λάθους εἶνε ἀπίθανος, καὶ ἡ ὁμοία διάταξις τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀποδείκνυσιν ὅτι καὶ αὕτη ἡ νέα ἐκκλησία εἶχε τοῦλάχιστον ἓνα νάρθηκα πρὸς ἀνατολήν.

⁽²⁾ Ἴδε κατωτέρω, σ. 159.

⁽³⁾ Τὸ εἰκάσαι ἐκ τῆς σιωπῆς τοῦ Σιλεντιαρίου ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοιοῦτος νάρθηξ εἶνε κινδυνῶδες, διότι ὁ Σιλεντιάριος λησμονεῖ ὡσαύτως τὴν ὑπαρξίν τοῦ βαπτιστήρος, τοῦ σκευοφυλακίου, κλπ.

Ὁθωμανικὴ εἴσοδος. — Ἐξωθεν τοῦ νοτίου προαυλίου οἱ Ὁθωμανοὶ ᾠκοδομήσαντο, ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, φαίνεται, τοῦ πορθητοῦ, τόξον ἡρέμα ὀξυτενές, ἕξ κιονίσκοις ὑποκρατούμενον. Τούτων δ' οἱ ἑῶι δύο, πορφυρίτου λίθου, συσφίγγονται ὀρειχαλκίνοις ἐπιχρῦσις περιζώμασι, καὶ κοσμοῦνται θαυμασίαις βυζαντινοῖς κιονοκράνοις, ἀτυχῶς ἐν μέρει κατεστραμμένοις, ἔχουσιν ὅμως τέσσαρας ἕκαστον περιστρεφὰς πρὸς τὰς γωνίας, ἐνθεν καὶ ἐνθεν σταυροῦ ἐντὸς ἡλιοτροπίου ἐμβεβλημένου (σχ. 266) (4). Οἱ λοιποὶ δὲ κίονες εἶνε λευκοῦ μαρμάρου, στεφόμενοι ἀπλοῖς κιονοκράνοις.

Ἐνεκα δὲ τῆς ὑψώσεως τῶν χωμάτων, ἵνα εἰσέλθῃ τις εἰς τὸν ναὸν ἐκ τῆς πύλης ταύτης δεὼν νὰ κατέλθῃ ὀκτὼ βαθμίδας (5).

Ἐξωθεν δὲ τῆς ἐν λόγῳ εἰσόδου εὐρίσκονται κατὰ γῆς δύο βυζαντινὰ κιονόκρανα, ὧν τὸ μεσημβρινώτερον (πίναξ νε') φέρει ὠραῖον μονόγραμμα, ἀναγινωσκόμενον ΘΕΟΔΩΡΟΝ (6).

Τὸ βορειοανατολικὸν προαύλιον ἢ Δικύμβalon, ἀκολούθως δὲ ὁ Γυναικίτης Νάρθηξ. — Τὸ προαύλιον τοῦτο, ὅπερ ἦτο σημαντικώτερον τοῦ προηγουμένου, κατεστράφη ἐν μεγάλῳ μέρει τῷ 1848, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Σάλτζεμπεργ (7), πρὸς ἔγερσιν τῆς σουλτανικῆς εἰσόδου, ἀλλ' ἡ βάσις τῶν τοίχων αὐτοῦ διετηρήθη, ὥστε τῷ 1904 ἠδυνήθη νὰ καταμετρήσω τὰς διαστάσεις αὐτοῦ, αἵτινες ἦσαν 10^μ.80 ἢ 35^{β'} μήκους καὶ 5^μ.45 ἢ 18^{β'} πλάτους. Ἐπὶ τῶν ἐπιμηκεστέρων δὲ τοίχων αὐτοῦ ὑπάρχουσι δύο λίθινοι πεσσοί, οἵτινες δὲν ἀντίκεινται νῦν ἀκριβῶς ἀλλήλοις, ὡς παρέστησεν ὁ Σάλτζεμπεργ (8), ὑποστηρίζοντές ποτε δύο ἀνωμάλους, φαίνεται, σταυροθόλους.

Ἐν τῷ νάρθηκι δὲ τούτῳ ἠνοίγοντο ἄλλοτε τέσσαρες πύλαι, ὧν δύο μόνον διεσώθησαν ἀκραιφνεῖς, ἡ πρὸς τὸν ναὸν δηλονότι καὶ ἡ πρὸς τὸν παρακείμενον κοχλιάν. Τῆς πρὸς νότον πύλης, ἥς-τινος ἡ θέσις εἶνε ἀνατολικωτέρα τῆς τοῦ νοτιοανατολικοῦ προαυλίου (ἴδε Α' τόμον πίνακα ιζ') περιῆλθεν ἡμῖν μόνον ἡ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐνταῦθά ποτε διαβαινόντων κατατριφθεῖσα φλιά, σὺν τῇ βάσει τῶν περιθυρωμάτων αὐτῆς. Τῆς δὲ ἐφ' αὐτῆς πύλης ἀσήμαντα καὶ ἀμφίβολα μόνον λείψανα διεσώθησαν. Θυρίς δὲ πρὸς τὸν κοχλιάν ὑπάρχει τέλος ἐν τῷ βορείῳ τοίχῳ.

Τὸ προαύλιον δὲ τοῦτο θεωρῶ ἀρχικόν· ἐνδεχόμενον ὅμως νὰ ἡλλοιώθη ἀρχιτεκτονικῶς, προϊόντος τοῦ χρόνου.

Ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς ζ' συνόδου ἀναφέρεται «δικύμβalon ἐν τρίτῳ νάρθηκι μεγάλης ἐκκλησίας» (9), καὶ ἐπειδὴ ὁ Δουκάγγιος ὀρθῶς ἐξηγεῖ τὴν λέξιν «δικύμβalon» ὡς τόπον δύο θό-
λοις στεγαζόμενον (10), καὶ ἐπειδὴ ὁ μόνος νάρθηξ τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ ἔχων ποτὲ δύο θόλους

(4) «Τὸ κιονόκρανον», λέγει ὁ Σάλτζεμπεργ, «φαίνεται σχεδιασθὲν διὰ κεκοσμημένην οἰκοδομήν· ἡδυνάτο τις, λόγου χάριν, νὰ θεωρήσῃ αὐτὸ κάλλιστα ὡς κόσμημα κιβωρίου» (Α. Β. ν. C., σ. 25), καὶ τὴν γνώμην ταύτην σφραγίζει ὁ Λέθαβυ ἐν σ. 254-255 τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Τοιαῦτα κιονόκρανα ἀπαντῶσιν ἐν κιβωρίῳ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Κλήμεντος (514-523) ἐν Ῥώμῃ (Καττανέου *L'Architettura in Italia*, ἐν Βενετίᾳ, 1888, σχ. 7, σ. 29).

(5) Καὶ οὐχὶ δώδεκα, ὡς κακῶς ἔγραψεν ὁ Γρελῶτος (*Voy. de Const.*, σ. 119). Ἐπὶ Γυλλίου (1550) αὗται ἦσαν πέντε (Δουκαγγίου *S. S.*, § 26).

(6) Ἀναγνώσθην τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν κκ. Κουρτίου καὶ Ἀριστάρχου, φρονησάντων ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἔπαρχον τοῦ πραιτωρίου Θεόδωρον (*Ἑλλην. Φιλολ. Συλλ.*, παράρτ. ις' τόμ., 1885, σ. 11).

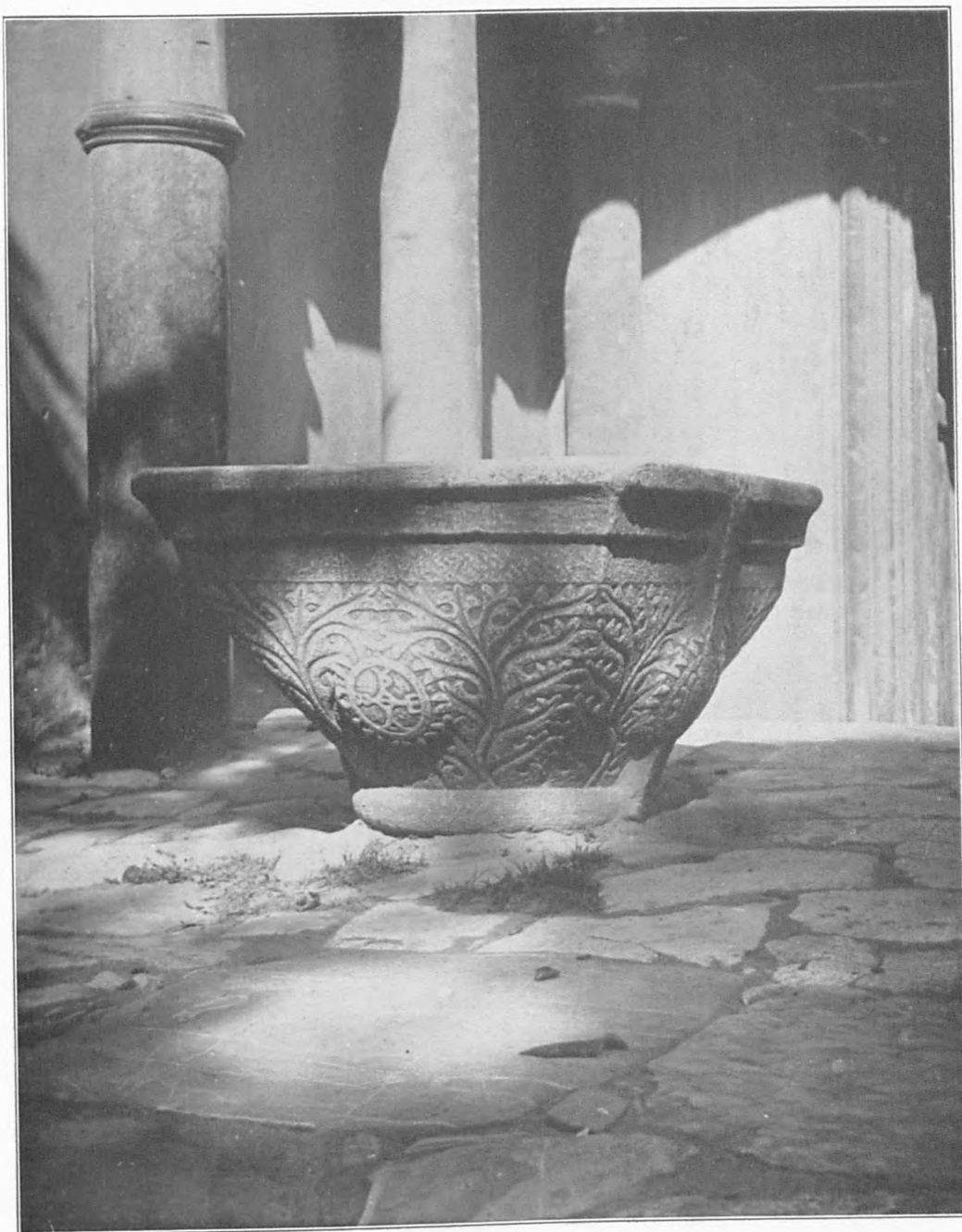
(7) Α. Β. ν. C., σ. 18.

(8) *Αὐτόθι*, πίναξ ζ'. Ἐνδεχόμενον οἱ πεσσοὶ οὗτοι νὰ μὴ εἶνε ἀρχικοί.

(9) Δουκαγγίου *S. S.*, § 18.

(10) *Αὐτόθι*, § 18.

NE'

ΑΡΧΑΙΟΝ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΝ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΕΙΣΟΔΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

εἶνε ὁ βορειοανατολικός, προάγομαι νὰ νομίσω ὅτι τὸ ἐν λόγῳ δικύμβalon ἀφορᾷ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν μικρὸν νάρθηκα.

Μεσοῦσης δὲ τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος τὸ βόρειον τοῦτο προαύλιον ὠνομάζετο «Γυναικίτης Νάρθηξ». Τὸ Μέγα Σάββατον ὁ αὐτοκράτωρ «ἐξελθὼν ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου», γράφει ὁ Πορφυρογέννητος, «διέρχεται διὰ τοῦ γυναικίτου νάρθηκος, ἐν ᾧ καὶ τὴν συνήθη στάσιν κέκτηνται αἱ τῆς αὐτῆς μεγάλης ἐκκλησίας διακόνισσαι, καὶ ἐξέρχεται διὰ τῆς ἀριστερᾶς πύλης τοῦ βήματος» ⁽¹⁾. Ὁ γυναικίτης νάρθηξ εὐρίσκετο λοιπὸν παρὰ τὸ σκευοφυλάκιον καὶ τὸ ἀριστερὸν ἢ βόρειον μέρος τοῦ βήματος, καὶ ἐπειδὴ ὁ μόνος νάρθηξ τοῦ μέρους τούτου εἶνε ὁ βορειοανατολικός, εἶνε δῆλον ὅτι ἡ μετὰ τοῦ γυναικίτου νάρθηκος ταυτότης αὐτοῦ ἀποβαίνει, ὡς ἤδη ἀπέδειξα τῷ 1903 ⁽²⁾, πάντῃ ἀναμφίλογος.

Ἐκαλεῖτο δὲ γυναικίτης νάρθηξ ἔνεκα τῆς συνημμένης αὐτῷ καὶ εἰς τὰ ἀριστερὰ ὑπερῶα ἀγούσης ἀνόδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

ΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΑΙ

Τὸ πρὸς νότον τοῦ Βήματος διαβατικόν. — Ὁ πρὸς μεσημβρίαν τοῦ ἁγίου βήματος πεσὸς φέρει διαβατικὸν ὅμοιον τῷ τοῦ ἄλλου πεσσοῦ ⁽¹⁾. Αἱ δὲ διαστάσεις τῆς διόδου ταύτης εἶνε 4^μ.92 [15^{βπ}] μήκους, καὶ 2^μ.06 [7^{βπ}] πλάτους, τοῦ ὕψους τῆς ἄνωθεν κυλινδρικῆς ὀροφῆς πρὸς-εγγίζοντος 5^μ.2 ἢ 17^{βπ}.

Ἡ ὀρθομαρμάρωσις ἐξέλιπεν ἐνταῦθα, ἐκτὸς μόνον παρὰ τὸ ἔδαφος, ὅπου διεσώθησαν προκοννήσiai τινες πλάκες. Ὡσαύτως ἐν τῷ ἡμικυλίνδρῳ δὲν φαίνονται μωσαϊκά, ἀντικατασταθέντα, ἢ καλυφθέντα, χρυσῇ βαφῇ, κεκαλλωπισμένη σχεδίοις ἀπομιμουμένοις τὰ βυζαντινὰ τῶν στοῶν κοσμήματα.

Τὸ διαβατικὸν παρίσταται ἡμικεκλεισμένον σήμερον πρὸς τὸ βῆμα διὰ θριγκοῦ βυζαντινοῦ, λευκοῦ λίθου, ἐφ' οὗ γέγλυπται τὸ ἥμισυ μεγίστου σταυροῦ, ὕψουμένου ἐπὶ κύκλῳ. Ἐπὶ τοῦ ἑώου δὲ τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἄλλοτε βυζαντινὴ εἰκὼν, στέφανουμένη κυματοειδεῖ ταινίᾳ, καὶ ἀντικατασταθεῖσα δι' εἰκόνας τῆς Μέκκας ἐν φαβεντιανῇ.

⁽¹⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 182.

⁽²⁾ Knowledge, 1903, σ. 50-51.

⁽³⁾ Ἰδὲ ἄνωτέρω, σ. 145.

Ἐνῷ δὲ κατέρχεται τις ἀπὸ τοῦ βήματος εἰς τὴν ἀρκτῶαν στοὰν διὰ δύο βάθρων, ἐν τῷ μεσημβρινῷ διαβατικῷ ὑπάρχουσι τρεῖς βαθμίδες, ὧν ἡ νοτιωτέρα παρίσταται ἐπικλινής, καὶ διευθυνομένη τρόπον τινὰ πρὸς τὴν Μέκκαν. Ὡς αἷτιον δὲ τῆς ἀνωμαλίας ταύτης θεωρῶ τὸ ὑπερτερον ὕψος τῶν νοτιοανατολικῶν κιόνων, τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς βριθούσης τοιούτων τεχνασμάτων⁽²⁾.

Αἱ δεξιόθεν τοῦ Βήματος ἐξαρτήσεις. — Ὁ ἀνατολικὸς τῆς ἐκκλησίας τοῖχος παρουσιάζει πρὸς μεσημβρίαν τοῦ βήματος δύο χθαμαλὰς αἰθούσας, τὴν στέγην τῶν ὁποίων βλέπει τις εὐκόλως ἐκ τοῦ νοτιοανατολικοῦ ὑπερφύου. Ὁ πίναξ νς' παρέχει τὴν φωτογραφίαν ἣν ἔλαβον αὐτῶν ἄνωθεν τοῦ μεγίστου ἀνατολικοβορείου ἀντικειχίσματος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου. Αἱ δὲ αἰθούσαι λήγουσιν εἰς τὴν κόγχην τοῦ βήματος, ἐγκαταλείπουσαι αὐτὴν ἐλευθέραν σχεδὸν ἄχρως ἐδάφους⁽³⁾. ὅθεν καὶ μεγάλως ἐπλανήθη ὁ Σάλτζεμπεργ γράψας ὅτι αὗται ἐξικνοῦντο « ἄχρὶ τῶν κατωτέρων τῆς κόγχης θυρίδων »⁽⁴⁾, ἀποκαταστήσας δ' αὐτὰς ἔμπροσθεν καὶ αὐτοῦ τοῦ βήματος⁽⁵⁾.

Φαίνεται δ' ὅτι οἱ θάλαμοι οὗτοι προύβαλλον 14½^μ ἢ 47^{βπ} κατὰ μέσον ὄρον τοῦ ἐφύου τοῦ τεμένους τριέχου, καὶ ὅτι τοῦ ἀναλόγου μήκους ἦτο καὶ ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένη αὐτῶν πλευρά. Ὁ ἀρκτῶος θάλαμος εἶνε μείζων καὶ ὑψηλότερος τοῦ ἄλλου (ἴδε Α' τόμον, πίνακα κβ'), ἀμφότεροι δὲ στεγάζονται σαγματοειδέσι στέγαις, ἡρέμα ἐπικλινέσι πρὸς ἔω, ἐνῷ ἀναμεταξὺ τῶν δύο στεγῶν τρέχει αὐλαξ διὰ τὰ ὄμβρια ὕδατα. Ἐκ δὲ τῆς διατάξεως τῆς στέγης προάγομαι νὰ εἰκάσω τὴν ἔσωθεν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν αἰθουσῶν διάταξιν. Ὑπὸ τὴν αὐλακα θὰ ὑπῆρχεν ὁ τοῖχος ὁ χωρίζων τὰς δύο αἰθούσας, ὑποστηρίζων ἡμικυλινδρικὰς ὀροφάς, παρεμφερεῖς ταῖς τοῦ αἰθρίου, ἐνῷ μεγάλη θυρίς, ὁμοία ταῖς τοῦ ἐξωνάρθηκος, θὰ ἐφώτιζεν, ὥς ὀρθῶς παρέστησεν ὁ Σάλτζεμπεργ, ἕκαστον τῶν διαμερισμάτων. Ὁ ἀρκτῶος θάλαμος θὰ εἶχεν οὕτως ἐν διαγράμματι 6^μ.25 ἢ 20^{βπ} ἐσωτερικοῦ πλάτους, καὶ 8^μ.5 ἢ 27^{βπ} ὕψους, ἐνῷ τοῦ μεσημβρινοῦ τὸ εὖρος θὰ ἐνήλλασσεν ἀπὸ 4^μ.7 ἢ 15^{βπ} ἄχρως 6^μ.25 ἢ 20^{βπ}, διότι θὰ ὑψοῖνετο βεβαίως πρὸς τὸν παρακείμενον νάρθηκα, ἐνῷ τὸ ὕψος αὐτοῦ δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὰ 7^μ.0 ἢ 23^{βπ}. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀνατολικὸς τοῦ ναοῦ τοῖχος φέρει δύο παραστάτας ἀνίσου μεγέθους πρὸς νότον, καὶ ἄλλους δύο ὁμοιομόρφους αὐτοῖς πρὸς βορρᾶν τοῦ βήματος, ἡ δυτικὴ τῶν ἐξαρτήσεων τούτων πλευρὰ θὰ ἦτο πολύγωνος καὶ πῶς ἀνώμαλος. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα, οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος θάλαμοι οὗτοι θὰ συνεκινῶνουν διὰ πύλης.

Ὁ παρὰ τὸ βῆμα οἰκίσκος συνείχετο μετὰ τῆς γείτονος στοᾶς διὰ θύρας μικρᾶς (πίναξ νς'), ἐχούσης περιθυρώματά τε καὶ ὑπέρθυρον σταυροφόρον μέλανος λίθου, πεποικιλμένου κιτρίναις φλεψίν. Ὁ ἀσυνειθιστος δὲ οὗτος λίθος, καὶ ἐξόχως ἡ μερικὴ τοιχοδόμησις τῆς ἄνωθεν θυρίδος (ἴδε Α' τόμον, πίνακα κβ'), ἀποδεικνύουσιν ἐναργῶς τὴν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν ἔγερσιν τοῦ προσθέτου θαλάμου. Επομένως ὁ βορειότερος θάλαμος δὲν εἶνε ἀρχικός.

Ἡ ἄλλη αἰθουσα εἶχε τὴν εἴσοδον αὐτῆς (πίναξ νη') ἐν τῷ προαυλίῳ, καὶ ἡ πύλη αὐτῆς,

(2) Ἰδε Α' τόμον, σ. 81, ἰδέαν ιε'.

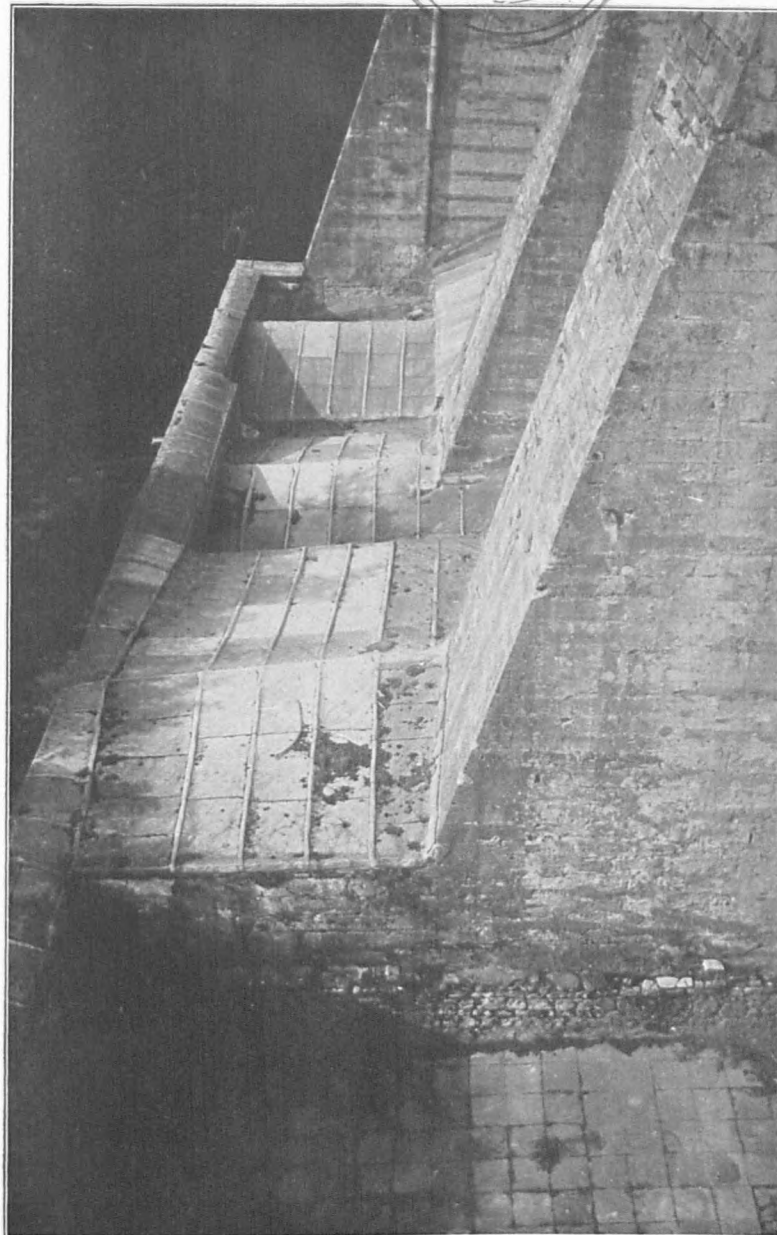
(3) Ἀρχαιολογικοὶ μου Πίνακες τῆς Ἀγίας Σοφίας ΚΠ., 1905, σ. β'.

(4) Α. Β. ν. C., σ. 18.

(5) Ἀντόθι, πίναξ ιδ'. Εἰς τὸ αὐτὸ λάθος ὑπέπεσε καὶ ὁ Δουκάγγιος (*Constantinopolis Christiana*, ἐν Παρισίῳ, 1680, πίναξ β', σ. 180).

ΝΣ'

ΑΙ ΠΡΟΣ ΝΟΤΟΝ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΕΞΑΡΤΗΣΕΙΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ἤστινος τὰ περιθωρώματα καὶ τὸ ὑπέρθυρον σὺν σταυρῷ εἶνε λευκοῦ μαρμάρου, ἔχει μεγίστας διαστάσεις, ὑπερτεροῦσα καὶ αὐτῆς τῆς μεγάλης τῆς στοᾶς εἰσόδου. Ἐπὶ τοῦ ἑφῶν δὲ περιθωρώματος τῆς ἐν λόγῳ πύλης παρατήρησα τὰ ιουστινιάνεια στοιχεῖα τοῦ σχ. 86 τοῦ Α' τόμου, ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὁ ἀρχικὸς αὐτῆς χαρακτήρ, ἀλλ' οὐχὶ ἴσως καὶ αὐτοῦ τοῦ νοτιωτέρου θαλάμου, διότι ἡ πύλη ἐνδεχόμενον νὰ ἦγε κατ' ἀρχὰς εἰς κῆπον κοσμοῦντα ἔξωθεν τὴν κόγχην τοῦ βήματος.

Ἀμφότεραι δ' αἱ πύλαι αὗται ἐτοιχοδομήθησαν μακροὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους διὰ πλίνθων μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ὥστε ἡ μὲν πρὸς τὸν ναὸν θύρα ἄγει νῦν εἰς μικρὸν θαλαμίσκον 1^μ.4 βάθους, 2^μ.5 μήκους, καὶ 2^μ.8 ὕψους, κεκαλυμμένον κυλινδρική ὀροφῇ, ἐνῶ ἡ πρὸς τὸ προαύλιον, σμικρυνθεῖσα ἤδη ἐπὶ Βυζαντινῶν πλίνθοις, προκοννησίαις πλαξί, καὶ δύο κιονίσκοις στεφομένοις περικαλλέσι κιονοκράνοις ⁽⁶⁾ (πίναξ νη'), ἄγει νῦν εἰς ἀβαθῆ ἐσοχήν. Ἡ δὲ πρόσθετος λευκὴ πλάξ μαρμάρου παρίσταται διαφανῆς ἢ φωτεινὴ ὑπὲρ τὴν ἀσήμαντον καταντήσασαν ταύτην πυλίδα· λαμπρὸν δὲ δικτυωτὸν θυρίδος ἐκ λευκοῦ λίθου ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ ἐνταῦθα σχηματισθέντι σηκῷ.

Σημειωτέον δ' ὅτι ὑπάρχει κεκλεισμένον τόξον ὑπὲρ τὴν στέγην τοῦ βορείου θαλάμου, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἐρείσματος τοῦ ἐλάσσονος νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ, ἡ χρῆσις τοῦ ὁποίου παρίσταται μοι ἀκατάληπτος.

Ἀντιτεχνίσματα πρὸς νότον τοῦ Βήματος. — Οἱ νῦν ἀπρόσιτοι δύο θάλαμοι τοῦ δεξιοῦ κλίτους τῆς κόγχης, ἐτοιχοδομήθησαν ἐν μέρει βεβαίως ἐπὶ τῇ ἐγέρσει τῶν ἐκεῖ δύο ἀντιτεχνισμάτων, τῶν συγκρατούντων τὸν ἑφῶν τοῖχον διὰ δύο ἕκαστον ἡμιτόξων καὶ ἐπικλινούσας πρὸς ἀνατολὰς πλευρᾶς. Ἡ ἐποχὴ τῆς οἰκοδομῆς τῶν ἀντιτοίχων τούτων δὲν εἶνε σαφῶς γνωστὴ, ἀλλ' ἔνεκα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ διατάξεως, φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ νοτιώτερος τούτων ἡγέρθη πρὸ τοῦ βορείου, ἔργου, νομίζω, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου.

Τὸ δεξιόθεν τῆς Κόγχης Εὐκτήριον. — Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, οἱ δεσπότες « διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ βήματος καὶ τοῦ κυκλίου εἰσέρχονται ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, ἐν ᾧ καὶ ἡ ἀργυρᾶ ἱδρυταὶ σταύρωσις, καὶ διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστοῦσιν τῷ Θεῷ » ⁽⁷⁾. Πάλιν « διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ βήματος καὶ τοῦ κυκλίου εἰσῆλθον ἐν τῷ εὐκτηρίῳ ἐν ᾧ καὶ ἡ ἀργυρᾶ ἱδρυταὶ σταύρωσις » ⁽⁸⁾. Καὶ πάλιν, ἀποχαιρετίζοντες τὸν πατριάρχην ἐν τῷ κυκλίν, εἰσέρχοντο « ἐν τῷ πρὸ τοῦ μηταωρίου ὄντι εὐκτηρίῳ, κάκεισε διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστοῦσιν τῷ Θεῷ, καὶ ἀσπαζόμενοι τὸν τίμιον σταυρόν, ἐν ᾧ πάντα τὰ σύμβολα τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν Θεοῦ, ἐμφέρονται καὶ εἰσέρχονται ἐν τῷ μηταωρίῳ » ⁽⁹⁾.

Εἰς τοὺς ὄρους τῶν ἀφηγήσεων τούτων ἀνταποκρίνεται ἐξόχως πάντως ὁ παρὰ τὸ βῆμα βορειότερος τῶν προῤῥηθέντων δεξιῶν θαλάμων ⁽¹⁰⁾, εἰς ὃν ὁ αὐτοκράτωρ μετέβαινε διὰ τοῦ νο-

⁽⁶⁾ Ἀνάλογα τοῖς ἄνω κιονόκρανα ἀνεκάλυψεν ὁ κ. Φρέξφιελδ ἐν τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ Θεοτόκου τῆς Διακονίσσης (*Archaeologia*, τ. νε', πίνακες κζ' καὶ κη').

⁽⁷⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 565-566.

⁽⁸⁾ *Ἀντόθι*, σ. 636.

⁽⁹⁾ *Ἀντόθι*, σ. 16.

⁽¹⁰⁾ Ὁμοίον εὐκτήριον, «μηταωρίκιον» καλούμενον, ἀναφέρει ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῷ τῶν Βλαχερνῶν μεγάλῳ τῆς Θεοτόκου ναῷ· «Ἀπέρχονται [οἱ δεσπότες] ἔξω τοῦ μηταωρικοῦ, ἐν ᾧ ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου καὶ ὁ ἀργυροῦς ἱδρυταὶ σταυρός.

τίου διαβατικοῦ καὶ τῆς ἐν τῷ ἑφῶ τοίχῳ ἀνοιγομένης πυλίδος (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ἀφοῦ ἄμεσος συγκοινωνία ἀπὸ τοῦ συνθρόνου εἰς τὸ εὐκτήριον δὲν ὑπῆρχεν. Ὁμολογητέον ὅμως ὅτι ἡ ἀργυρᾶ σταύρωσις ἠδύνατο ὡσαύτως νὰ εἴνε ἀπλῶς ἐν τῇ πρὸς νότον τοῦ βήματος στοῦ.

Τὴν ἀργυρᾶν δὲ ταύτην σταύρωσιν δὲν φαίνονται μνημονεύοντες ἄλλοι ἱστορικοί.

Τεμάχια τοῦ πρώτου Ἀμβωνος. — Ἐν τινι τῶν ἐφῶν θαλάμων ὁ Ἀντώνιος Νοβγορόδης εἶδε «τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου ἁμβωνος, ὃν ὁ θόλος τῆς Ἀγίας Σοφίας συνέτριψεν ἐν τῇ πτώσει αὐτοῦ» ⁽¹¹⁾.

Μεγα ἀντιτείχισμα πρὸς βορρᾶν τοῦ Βήματος. — Τὸ πελώριον τοῦτο ἀντιτείχισμα ἐκτείνεται ἐπὶ 14^μ.0 ἢ 45^βπ, ἀπ' αὐτῆς δηλονότι τῆς κόγχης ἄχρι τοῦ παραστάτου τοῦ πρώτου τῶν στοῶν κίονος, καὶ ἡ παρὰ τὴν βάσιν αὐτοῦ ἐκ τοῦ ναοῦ προβολὴ προεγγίζει 16^μ ἢ 51^βπ. Ἡ ἀνατολικὴ αὐτοῦ πλευρὰ παρίσταται κεκλιμένη, ὡς ἡ τῶν προρρήθέντων νοτίων ἀντιτοίχων. Εἶνε δὲ συμπαγές, ἐστερημένον ἡμιαντηρίδων, καὶ δὲν ῥυτιδίθη ἴσως ὁλόκληρον ὑπ' Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου. Συγκρατεῖ δέ, καθὼς καὶ τὸ βορειότερον τῶν νοτίων ἀντιτείχισμάτων, τὴν κόγχην τοῦ βήματος διὰ λεπτοῦ τόξου (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ι').

Αἱ ποτὲ ἀριστερόθεν τῆς Κόγχης ἐξαρτήσεις. — Ὑπὸ τὸν τεράστιον λίθινον ὄγκον τοῦ βορείου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀντιτείχισματος ἐξηφανίσθησαν αἱ οἰκοδομαὶ αἱ προεξευρισσόμεναι ποτὲ τῷ ναῷ πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος, ὥστε εἶνε ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ εἰκάσῃ τις τὴν ἄλλοτε διάταξιν αὐτῶν. Κρίνων τις ὅμως ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὰς μεσημβρινὰς αἰθούσας, ἠδύνατο νὰ συμπεράνῃ ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὑπῆρχον δύο αἰθούσαι, ὧν τὴν παρὰ τὸ βῆμα ὑπεθέσαμεν ἤδη ὡς ἀνήκουσάν ποτε τῇ προθέσει. Εἶδομεν δὲ ὅτι τὰ ἔχνη τῶν εἰς τὰς ἐξαρτήσεις ταύτας φερουσῶν ποτε δύο πυλῶν τῆς πρὸς ἄρκτον δηλαδὴ τοῦ βήματος, καὶ δὴ τῆς ἐν τῷ βορειοανατολικῷ προαυλίῳ, διεσώθησαν ἄχρι τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς.

Μικρὸν Φωτιστήριον. — Τὸ Θανατολόγιον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, μνημονεύει, κατὰ τὸν Βυζάντιον, «Μικρὸν Φωτιστήριον», ὃπερ «ἐπλησίαζε τῷ διακονικῷ» ⁽¹²⁾, καὶ τὴν πληροφορίαν ταύτην ἐπιρρύνει ἡ ἀκόλουθος μαρτυρία τοῦ ἀνωνύμου ῥώσσου προσκυνητοῦ (1424-1453): «Παρὰ τὸ μέρος τοῦτο ⁽¹³⁾ εἶνε ὁ τόπος ἐν ᾧ ἀγιάζεται τὸ ὕδωρ ὑπάρχει ἐκεῖ κολυμβήθρα πρασίνου σχιστολίθου ⁽¹⁴⁾, ἐν ᾗ καταδύουσι σταυρούς. Μολυβδοσκεπὴς δ' ὀροφὴ ὑψοῦται ὑπὲρ τὴν κολυμβήθραν, καὶ ἐνταῦθα βαπτίζονται οἱ αὐτοκράτορες. Τέσσαρες κυπάρισσοι καὶ δύο φοίνικες βλαστάνουσιν εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος τοῦτο μέρος» ⁽¹⁵⁾.

Ἡ δὲ παρὰ τὸ διακονικὸν θέσις τοῦ φωτιστηρίου τούτου δηλοῖ ὅτι εὐρίσκετο ὀπισθεν μὲν, ἀλλὰ πρὸς μεσημβρίαν τῆς κόγχης τοῦ βήματος (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ').

Ἐφῶς Κῆπος. — Τὰ δένδρα τοῦ ἀνωνύμου μοναχοῦ ἀποδεικνύουσιν ὅτι πρὸς ἀνατολὰς τοῦ

καὶ ἄπτοισι κάκεισε κηρούς» (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 553). Τοιαῦτα ὑπῆρχον καὶ ἐν τῷ τῶν Ἀποστόλων ναῷ «Διὰ τοῦ πρὸς ἀνατολὴν δεξιῶν μέρους εἰσέρχονται ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου μάρτυρος Λέοντος» (Αὐτόθι, σ. 537), καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ «Οἱ δὲ δεσπόται διὰ τοῦ ἔνδον τοῦ βήματος κυκλίου ἀπέρχονται εἰς τὸ εὐκτήριον τῆς ἁγίας βασιλίδος Θεοφανοῦς» (Αὐτόθι, σ. 537). Ἐν τῇ Θεοτόκῳ Χαλκοπρωτείῳ γίνεται μνεῖα «εὐωνύμου εὐκτηρίου» (Αὐτόθι, σ. 31 καὶ 166), ἐν δὲ τῇ νέᾳ ἐκκλησίᾳ «προσευχαδίου» (Αὐτόθι, σ. 118-119).

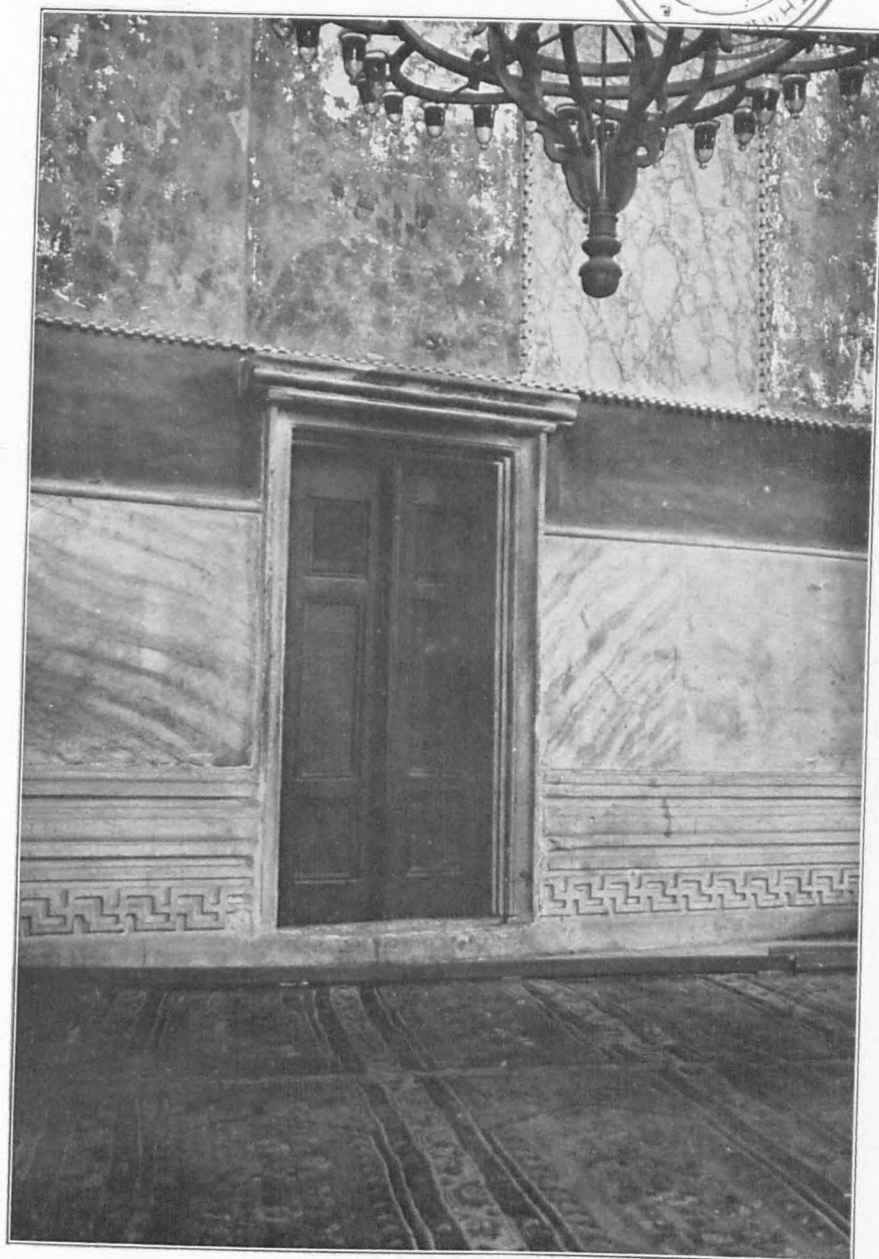
⁽¹¹⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 89.

⁽¹²⁾ Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 507.

⁽¹³⁾ Τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὀπισθεν τοῦ βήματος κειμένου.

⁽¹⁴⁾ Μολοσσικοῦ, ὡς ἔοικε, λίθου.

⁽¹⁵⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 229.

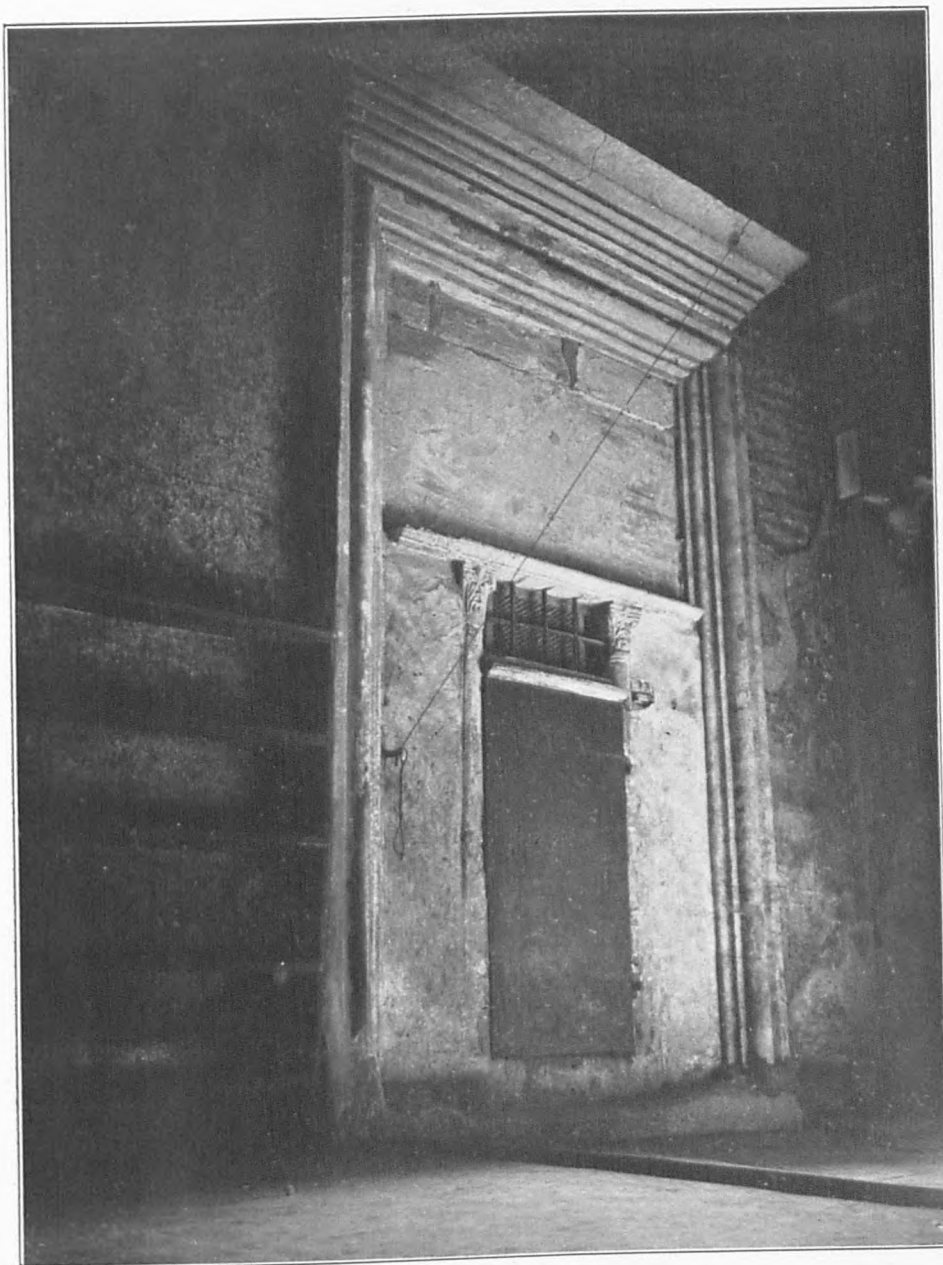
Η ΠΡΟΣ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΝ ΤΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΜΙΚΡΑ ΘΥΡΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ΝΗ'

Η ΕΝ ΤΩ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΩ ΠΡΟΑΥΛΙΩ ΠΥΛΗ ΤΩΝ ΕΩΩΝ ΕΞΑΡΤΗΣΕΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ἀγίου βήματος καὶ τοῦ διαβατικοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, περὶ οὗ ἐφεξῆς, ὑπῆρχεν ἀναδενδράδιον ἢ κῆπος. Κατὰ τὸν Προκόπιον, οἱ ναοὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐστεροῦντο ὑπαίθρων περιστύλων αὐλῶν πρὸς ἀνατολήν⁽¹⁶⁾, καὶ ἐπειδὴ αἱ κόγχαι τῶν τεμενῶν δὲν ἠδύναντο βεβαίως νὰ βαίνωσιν ἐπὶ ὁδῶν καὶ πλατειῶν, θὰ εἶχον ἔξωθεν αὐτῶν κῆπον, τυποῦντα τὴν Ἑδέμ⁽¹⁷⁾.

Βορειοανατολικὸς Μιναρὲς. — Τὸν ὀθωμανικὸν πύργον τῆς ἀνατολικοβορείου γωνίας ἤγειρε Σελῆμ ὁ Β', αὐτοκρατορήσας ἀπὸ τοῦ 1566 ἄχρι τοῦ 1574. Ὁκοδομήσατο δ' αὐτὸν ὁ Σελῆμ πρὸς τὸ τέλος τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ὅτε, ἀποτυχὼν ἐν τῇ παρὰ τὴν Ναύπακτον ναυμαχίᾳ τοῦ 1571, ἐκυριεύθη ὑφ' ὀρμημάτων εὐλαβείας⁽¹⁸⁾. Ὁ μιναρὲς δὲ οὗτος εἶνε ὁ μᾶλλον ἀπόκεντρος τῶν τεσσάρων, καὶ ἡ εἴσοδος αὐτοῦ ἀνοίγεται ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ αὐτὴν πλατείας. Τὸ δὲ ὕψος αὐτοῦ φαίνεται ἐξισούμενον τῷ τῶν πρὸς δυσμὰς μιναρέδων, ἥτοι 69^μ, ὡς ἔγγιστα, ὁ δὲ κορμὸς αὐτοῦ κεκαλλώπισται βαθείαις αὐλακίσεσιν, ἐνῶ τὸν περικαλλέστατον αὐτοῦ ἐξώστην κοσμοῦσιν ἀραβοεργεῖς σταλακτίται. Εἶνε δ' ὁ λεπτότερος τῶν τεσσάρων τούτων πύργων, καὶ ἴσως ὁ μᾶλλον ἐπίφοβος διὰ τὴν ἀσφάλειαν τοῦ ναοῦ ἐν ὄρᾳ σεισμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ

Θέσις. — Τὸν τόπον τοῦ κτήματος τῆς χήρας Ἀννης⁽¹⁾ ἐπεῖχε, κατὰ τὸν Γλυκᾶν, «τὸ σκευοφυλάκιον σὺν τῷ ἀγίῳ Πέτρῳ»⁽²⁾, ἐξ οὗ προαγόμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἀριστερόθεν τοῦ βή-

⁽¹⁶⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 68.

⁽¹⁷⁾ Ὁ Πορφυρογέννητος γράφει τὰ ἐξῆς περὶ τῆς ἐν τοῖς ἀνακτόροις νέας μεγάλης ἐκκλησίας: «Κατὰ τὸ ἔϋον τοῦ ναοῦ μέρος παράδεισον ἐξεργάσατο [ὁ Βασίλειος], κατὰ ἀνατολὰς καὶ αὐτὸν φυτευθέντα τῆς νέας Ἑδέμ καὶ παντοίοις κομῶντα φυτοῖς καὶ ὕδασιν ἀφθόνοις ὄντα κατὰῤῥυτον» (*Βίος Βασιλείου*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 344).

Κῆπον δ' ἐκτὸς τῆς ἀνατολικῆς αὐτῶν πλευρᾶς εἶχον, ἣ ἔχουσι ἄχρι σήμερον, οἱ ἐξῆς βυζαντινοὶ ναοὶ ΚΠ. α' Ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου, β' ὁ Ἅγιος Σέργιος, γ' ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος, δ' ἡ μονὴ τοῦ Παντεπόπτου, ε' ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας, ς' ἡ μονὴ τοῦ Λιβός, ζ' ἡ μονὴ τῆς Χώρας, η' ἡ Ἀγία Θέκλα, θ' ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ ἐν τῇ Κυπαρίσσει, ι' τὸ Ἰησοῦ Καποῦ μεστζητί, ια' τὸ Σεκμπάν Μπαση μεστζητί, ιβ' τὸ Μπαλαμπάν Ἀγᾶ μεστζητί, ιγ' τὸ Κηλησᾶ μεστζητί, ιδ' τὸ Κεφελη μεστζητί, καὶ ιε' τὸ Ἀχμέτ πασσᾶ μεστζητί.

Εἰκάζω δ' ὅτι ὁ ἔϋος κῆπος τῶν ἐκκλησιῶν ἐχρησίμευεν ἐνίοτε καὶ ὡς κοιμητήριον. Μανουὴλ ὁ Κομνηνὸς ἐτάφη παρὰ τὴν μονὴν τοῦ Παντοκράτορος, «οὐκ ἐν αὐτῷ τῷ τεμένει ἀλλ' ἐν τῷ περὶ τοῦτο ἡρώφ» (Χωνιάτου *Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 289). Δέον δὲ νὰ μὴ παραβλέψωμεν ὅτι τοὺς περὶ τὰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας κήπους οἱ Ὀθωμανοὶ μεταχειρίζονται πάντοτε ὡς νεκροταφεῖα.

⁽¹⁸⁾ Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 512, Σάλτζεμπεργ *A. B. v. C.*, σ. 15. Ὁ Γρότςβενορ πλανᾶται ἀπὸνέμων τὴν κτίσιν τοῦ μιναρὸς τούτου Βαγιαζήτ τῷ Β' (1481-1512) (*Const.*, τ. β', σ. 538).

⁽¹⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 33.

⁽²⁾ *Βιβλ. Χρον.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 496.

ματος τῆς Ἀγίας Σοφίας ὑπῆρχε ναῖσκος, ἐπ' ὀνόματι τοῦ κορυφαίου τῶν Ἀποστόλων τιμώμενος. Ὁ δὲ Βυζάντιος ἱστορεῖ τὸ εὐκτήριον τοῦτο ὡς «συγκείμενον μὲν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, κατὰ τὸ *Συναξάριον* τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος τῇ 12^ῃ Δεκεμβρίου· ἔνδον δ' αὐτῆς κείμενον, κατὰ τὸ τῆς 16^{ης} Ἰανουαρίου» (3). Ὁ δὲ Γεδεὼν παρατηρεῖ ὅτι «τὰ παρὰ τῷ Βασιλειανῷ *Μηνολογίῳ* σαφέστερα τῆς παρὰ τῷ *Μηναίῳ* φερομένης ἐπιγραφῆς. . . ., „Τινὲς τῶν πιστῶν, τὰς ἀλύσεις εὐρόντες, κατὰ διαδοχὴν διεφύλαξαν ὕστερον παρὰ τῶν εὐσεβῶν εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰσῆχθησαν· καὶ κατετέθησαν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου τῷ πλησίον ὄντι τῆς ἁγίας Σοφίας, καὶ ἕως σήμερον τιμῶνται καὶ προσκυνοῦνται ὑπὸ τῶν χριστιανῶν“» (4).

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν δὲ τούτων ἀποβαίνει ἐναργές·

α' Ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Πέτρου εὐρίσκετο παρὰ τὸ σκευοφυλάκιον, πρὸς βορρᾶν δηλονότι τοῦ βήματος, καὶ

β' Ὅτι συνέκειτο τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ἀποτελῶν μέρος αὐτῆς.

Ἡ θέσις ἣτις ἐδόθη τῷ εὐκτηρίῳ τούτῳ οἷκῳ ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ' τοῦ Α' τόμου συνάδει οὕτω τοῖς ἀμέσως ἐκτεθεῖσιν ἐξαγομένοις, διότι ὁ ἐκεῖ ὑπάρχων ποτὲ θάλαμος *σύγκειται* τῷ μεγάλῳ ναῷ καὶ *παράκειται* τῷ ἀριστερόθεν τοῦ βήματος ὄντι σκευοφυλακίῳ. Ὅθεν καὶ ἡ τοιαύτη θέσις τοῦ ἐν λόγῳ τεμένους δὲν στερεῖται πιθανότητος.

Αἱ τοῦ Ἀγίου Πέτρου ἀλύσεις. — Τὰ περιφανέστερα τῶν ἐνταῦθα ἀποκειμένων κειμηλίων ἦσαν, ὡς εἰκόσ, αἱ δύο ἀλύσεις, ἐν αἷς ὁ Ἀπόστολος ἐδεσμεύθη διαταγῇ Ἡρώδου τοῦ Ἀγρίππα, καθὰ ἱστορεῖται ἐν ταῖς *Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων* «Ὅτε δὲ ἔμελλεν αὐτὸν προάγειν ὁ Ἡρόδης, τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ ἦν ὁ Πέτρος κοιμώμενος μεταξὺ δύο στρατιωτῶν, δεδεμένος ἀλύσεσι δυσί, φύλακές τε πρὸ τῆς θύρας ἐτήρουν τὴν φυλακὴν· καὶ ἰδοὺ, ἄγγελος Κυρίου ἐπέστη, καὶ φῶς ἔλαμψεν ἐν τῷ οἰκήματι· πατάξας δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ Πέτρου, ἤγειρεν αὐτὸν λέγων, „Ἀνάστα ἐν τάχει. καὶ ἐξέπεσον αὐτοῦ αἱ ἀλύσεις ἐκ τῶν χειρῶν“» (5).

Ὁ ῥώσσος ὁδοιπóρος Ἀντώνιος σημειοῖ ὅτι «τῇ ἑορτῇ τῶν ἀλύσεων τοῦ Ἀγίου Πέτρου (6) ὁ πατριάρχης προσκυνεῖ αὐτάς σὺν τῷ λαῷ» (7). Τῷ δὲ 1879 ὁ Ῥοχὼλτ δὲ Φλερῇ ἀντέγραψεν εἰκόνα τοῦ πολυθρῦλῆτος *Μηνολογίου* Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου, παριστάνουσαν τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος προσκύνῃσιν. Ἀριστερόθεν εἰσὶν ἀπεικονισμένοι κιγκλίδες βήματος ἐν μορφῇ κιονίσκων κεκοσμημένων ἀκανθίνοις κιονοκράνοις, ὑποστηρίζόντων δὲ ὀριζόντιον ἀκάνθινον ὡσαύτως ἐπιστύλιον· ὀπισθεν δὲ τῶν κιγκλίδων ἐκτείνεται τὸ καταπέτασμα. Πρὸς τὸ μέσον δὲ τῆς εἰκόνης ὑπάρχει ἁγία τράπεζα, κεκαλυμμένη κιβωρίῳ ὁμοίῳ τῷ ὑπὸ τοῦ Σιλεντιαρίου περιγραφέντι, ἐνῶ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἐκτείνεται ἕρκος, χωρίζον τὸ κυρίως βῆμα τοῦ ὀπισθεν κυκλείου, ἐν τῷ βυθῷ τοῦ ὁποίου κυρτοῦνται τὰ βάθρα τοῦ ἱεροῦ σύνθρονου. Τὰς ἀλύσεις δὲ τοῦ Πέτρου παρατηρεῖ τις ἐπὶ μικρᾷ τραπέζῃ, προσκυνουμένας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου (8).

(3) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 495-496. Ἴδε ὡσαύτως Μαυρικίου *Συναξαριστὴν τῶν ἸΒ' Μηνῶν*, μετ. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, ἔκδ. δὲ Ν. Φιλαδελφείως, ἐν Ἀθήναις, 1868, τ. α', σ. 295 καὶ 384.

(4) *Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον*, ἐν ΚΠ., τ. α', σ. 59.

(5) Κεφ. ιβ', 6-7.

(6) Ἰανουαρίου 16.

(7) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 89.

(8) *La Messe*, τ. α', 1883, πίναξ ιζ'.

Τὴν προσκύνησιν τῶν τιμίων ἀλύσεων περιγράφει ὁ Παχυμέρης ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν τὸ ἀγέ-
ρωχον τῆς Λυτικῆς Ἐκκλησίας πνεῦμα διέκειτο φιλικῶς πρὸς ἡμᾶς ⁽⁹⁾.

Τὸ « σίδηρον τῶν ἀλύσεων τοῦ Πέτρου, ἐντὸς χρυσῆς εἰκόνης ἐγκεκλεισμένον », εἶδεν ἐν τῷ
ναῷ τούτῳ τοῦ Ἀποστόλου τῷ 1200 ὁ Ἀντώνιος ⁽¹⁰⁾. Ὅτι δ' αἱ ἀλύσεις ἐθεωροῦντο ὡς ἐνε-
ργοῦσαι θαυματουργοὺς ἰάσεις εἶνε ὅλως ἀναμφισβήτητον ⁽¹¹⁾.

Ἄλλα κειμήλια. — Ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ Πέτρου ἦτο τεθαμμένη, κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀντώ-
νιον, « ἡ Ἀγία Θεοφανώ ⁽¹²⁾, κλειδοῦχος τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἥστινος τὰς κλεῖδας προσεκύνει ὁ
λαός. Ἐνταῦθα ὡσαύτως ἀνήρτητο καὶ ὁ τάπης τοῦ Ἀγίου Νικολάου » ⁽¹³⁾.

Πάλιν, « ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ μεγάλου θυσιαστηρίου εὐκτηρίῳ τυγχάνουσιν ἐγκεκλεισμένα τῷ
τοίχῳ τὰ ἐξῆς κειμήλια: ἡ ἄνω πλάξ τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου, ἡ σιδηρᾶ ῥάβδος, ὁ ἕλιξ καὶ ὁ
πρίων, οἱ χρησιμεύσαντες εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ σταυροῦ αὐτοῦ, καὶ ἡ σιδηρᾶ ἄλυσις τῆς ἐν
τῇ εἰροκτῇ τοῦ Πέτρου θύρας· τὸ δὲ ξύλον τὸ ὁποῖον εὗρίσκετο ἐπὶ τοῦ τραχήλου τοῦ Χριστοῦ
ὑπὸ τὸ σίδηρον εἶνε ὡσαύτως ἐν τῇ σταυροειδεῖ εἰκόνι ». Καὶ « ἐν τῷ αὐτῷ εὐκτηρίῳ, ὑπερθεν
τῆς πύλης, ἀπεικόνισται ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος, καὶ λυχνία τις κρέμαται ἔμπροσθεν αὐτοῦ
πᾶς δ' ὁ ἐξ ὀφθαλμίας πάσχων ἰᾶται, δεχόμενος περὶ τὴν κεφαλὴν τὴν μῆρινθον δι' ἧς ἀνήρ-
τηται ἡ ἐν λόγῳ λυχνία » ⁽¹⁴⁾.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ'.

ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΟΝ

Η

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Τὸ Τέμενος τῶν Προσφυγόντων. — Ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐξετέθη ἀποχρώντως ὅτι ἡ φιάλη
τοῦ αἵθριου, ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτιστήρος, καὶ τὸ θυσιαστήριον τῆς Ἀγίας Σοφίας ⁽¹⁾, παρεῖ-
χον ἀσυλίας δικαίωμα τοῖς ἐκεῖσε ἐκ φόβου ἢ δειλίας προσφεύγουσιν, ἀλλ' ὁ κατ' ἐξοχὴν τόπος

⁽⁹⁾ « Τῷ 1274, Νικολάου τοῦ μητροπολίτου Χαλκηδόνος ἐν τινι τῶν ἀνακτορικῶν ναῶν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ λειτουργοῦντος „ἐπὶ
τῇ καταθέσει τῶν θείων ἀλύσεων“, ὁ διάκονος ἀνέγνω τὰς ἐκ τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου περικοπὰς ἑλληνιστὶ καὶ λατι-
νιστὶ, ἐν δὲ τοῖς διπτύχοις ἐγένετο τὸ μνημόσυνον τοῦ πάπα Γρηγορίου » (Γεδεὼν Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον, σ. 60).

⁽¹⁰⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 89.

⁽¹¹⁾ Ἴδε Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, ἐν Βενετίᾳ, 1865, σ. 241.

⁽¹²⁾ Sainte Théophanide.

⁽¹³⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 89.

⁽¹⁴⁾ Ἀντόδι, σ. 96.

⁽¹⁾ Ἴδε Α' τόμου σ. 132-133 καὶ 9, καὶ τοῦ παρόντος τεύχους σ. 108-109.

τοῦ ἀσύλου, τὸ « Προσφύγιον », ἢ ἡ « Καταφυγή », ἦτο μικρὸν τέμενος, κλειζόμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἔργον δὲ ἴσως Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο (²).

Ἄννα ἡ Κομνηνὴ (1083 - 1148) μνημονεύει « τὸ τοῦ ἱεράρχου Νικολάου τέμενος, ὃ προσφύγιον μέχρι τῆς δεῦρο εἰώθασιν ὀνομάζειν, ἀγχοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ πρώην ἐνιδρυμένον πάλαι ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἐπ' ἐγκλήμασιν ἀλίσκομένων, ὥς μέρος τυγχάνον τοῦ μεγάλου τεμένους καὶ ἐπίτηδες, οἶμαι, κατασκευασθὲν τοῖς ἀρχαίοις, ἵνα πᾶς ὁ ἐπ' ἐγκλήματι ἁλοὺς καὶ φθᾶσας εἴσω τούτου γενέσθαι, τῆς ἐκ τῶν νόμων τηνικαῦτα ἐλευθερῶται ποινῆς » (³). Νικηφόρος ὁ Γρηγοράς ἀναφέρει ὡσαύτως « τὸ ἱερὸν τῆς ἁγίας Σοφίας, ἀσύλου πάλαι καταφυγῆς κεκτημένον προνόμιον » (⁴), ἐν δὲ τῷ Καντακουζηνῷ ἀπαντᾷ τὸ ἐξῆς χωρίον « Πρὸς τὸν τῆς Σοφίας ἀπελευσόμεθα τοῦ Θεοῦ Λόγου θεῖον νεών, τὴν σωτηρίαν διὰ τῆς ἀσυλίας τῆς ἐκείνου πραγματευόμενοι, εἴτα διαπρεσβευσάμενοι πρὸς βασιλέα, ἀμνησίαν αἰτήσομεν τῶν τολμηθέντων » (⁵).

Θέσις τοῦ Προσφυγίου. — Ἐκ τῆς προεκτεθείσης ἀφηγήσεως τῆς Ἄννης ἔπεται ὅτι ἡ καταφυγή ἔκειτο ἀγχοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀποτελοῦσα μέρος αὐτῆς. Ἡ ἀόριστος ὁμως αὕτη ἐκφρασις ἠθέλην ἀφήσει τὸ ζήτημα τοῦ ἀκριβοῦς τοῦ ναῦσκου ἐκείνου τόπου ἐν πλήρει σκότει ἐὰν δὲν εἴχομεν πολλῶ σαφεστέραν πληροφορίαν τοῦ ἀνωνύμου ῥώσσου προσκυνητοῦ (1424 - 1453), βεβαιοῦντος ὅτι « ὀπισθεν τοῦ θυσιαστηρίου τῆς Ἁγίας Σοφίας ὑπάρχει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου » (⁶). Ἐκ τούτου προκύπτει ὅτι τὸ εὐκτήριον τοῦ Ἁγίου τούτου εὐρίσκετο πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ, εἴτε πρὸς νότον τῆς κόγχης τοῦ βήματος, εἴτε ὀπισθεν αὐτῆς ἀκριβῶς, εἴτε πρὸς ἄρκτον, ἀλλὰ, κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην θεωρίαν, εἰς ἀπόστασιν τινα τοῦ ναοῦ, διότι ὁ προῤῥηθεὶς προσκυνητὴς ἔγραφεν ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ὑπῆρχεν ἤδη τὸ μέγα τοῦ Ἀνδρονίκου ἀντιτείσχισμα. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ δυνατῶν τούτων ἐξαγομμένων προτιμήσα τὸ τελευταῖον ἐν τῷ σχεδιογράμματί μου (τόμος Α', πῖναξ ιζ'), ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ὁ Ἀντώνιος ἀνέφερε τῷ 1200 τὸν τάπητα τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τοῦ τεμένους τοῦ Ἁγίου Πέτρου (⁷), κειμένου, ὥς πρὸ μικροῦ ἀπέδειξα, πρὸς ἄρκτον τοῦ βήματος. Ἀλλὰ καὶ ἡ παρὰ τὸ νοτιοανατολικὸν προαύλιον αἰθουσα ἀνταποκρίνεται εἰς τοὺς προεκτεθέντας ὅρους.

Ὁ ναὸς τοῦ ἱεράρχου Νικολάου « ἐπέιχε τὸν τόπον τοῦ οἴκου Δημητρίου, ἐνθα μετεκόμισεν ὁ Ἅγιος Νικόλαος τὸν Δημήτριον, ἐκ τῆς θαλάσσης ἀνελκύσας », καθὰ διηγεῖται ὁ ῥηθεὶς ἀνώνυμος προσκυνητὴς (⁸).

Θαυματουργὸς εἰκὼν. — « Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ [τοῦ Ἁγίου Νικολάου] », ἐξακολουθεῖ ὁ αὐτὸς μοναχός, « δεξιόθεν, ὑπάρχει ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγίου Σωτῆρος, ἣν Ἰουδαῖός τις διετρύπησεν ὑπὲρ τὴν δεξιὰν ὀφρύν, ἐνθεν καὶ ἐξῆλθεν αἷμα » (⁹).

Ἀνάσταθμος, Προσκήνιον καὶ Πρωτεκδικεῖον. — Ὁ τόπος ὅπου ἴσταντο οἱ προσφεύγοντες ὀνομάζετο « Ἀνάσταθμος », καὶ ἀπετέλει εἶδος κρηπίδος, ἣν « οἱ φονεῖς ἀνερχόμενοι », λέγει

(²) Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 504.

(³) *Ἀλεξιάς*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 100.

(⁴) Πασπάτη *Βυζ. Μελ.*, σ. 340, σημ. 5.

(⁵) *Ἱστορ.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 60.

(⁶) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 228 - 229.

(⁷) *Ἰδε* σ. 163.

(⁸) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 229.

(⁹) *Αἰτιόθι*, σ. 229.

Νικήτας ὁ Χωνιάτης, «τὸ οἰκεῖον ἀνακαλυμμένως διατρανοῦσι πλημμέλημα, τὴν ἐκ τῶν εἰσιόντων τε καὶ ἐξιόντων τὸ ἱερώτατον τέμενος αἰτοῦντες συγχώρησιν»⁽¹⁰⁾. Τὸ δὲ μέρος, ἐν ᾧ ἐδίκαζεν ὁ πρωτεύδικος, ὁ περὶ τῶν προσφύγων μεριμνῶν, ἐκαλεῖτο «Προσκήνιον», ἥτοι τόπος, φαίνεται, πρὸ τῆς [δευτέρας] σκηνῆς ἢ τοῦ βήματος εὐρισκόμενος, ἔτι δὲ καὶ «Πρωτεκδικεῖον»⁽¹¹⁾. Οὕτως ὁ Χωνιάτης μνημονεύει «τὸ προσκήνιον τοῦ νεώ, ὁ καὶ πρωτεκδικεῖον κικλήσκεται»⁽¹²⁾.

Νόμοι ἀφορῶντες εἰς τὸ δικαίωμα τῆς ἀσυλίας. — Τοὺς τὸ ἱερὸν τοῦ ἀσύλου προνόμιον διέποντας νόμους ὑπηγόρευεν ἀνέκαθεν πνεῦμα ἀγνῆς χριστιανικῆς δικαιοσύνης. Ὁ πρόσφυξ ἔπρεπε νὰ εἶνε ἄοπλος, καὶ νὰ μὴ εἶνε οὔτε φονεὺς οὔτε μοιχός, τῆς Ἐκκλησίας ὑπερασπιζούσης τοὺς ἀδικουμένους, καὶ οὐχὶ τοὺς ἀδικούντας. Ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ προσφυγίου βιαία ἀπόσπασις, ἢ ἄλλως κακοποίησις τοῦ ἱκέτου ἐθεωρεῖτο ὡς ἱεροσυλία, τιμωρουμένη διὰ βαρυτάτων ποινῶν, καὶ δὴ διὰ τῆς μαστιγώσεως ἢ ἐξορίας ἢ καὶ δημεύσεως τῆς οὐσίας τοῦ κακουργοῦντος.

«Οἷτε δὲ ἀνδροφόνοις οὔτε μοιχοῖς οὔτε παρθένων ἄρπαξιν», ὁρίζει *Νεαρά Διάταξις* τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ, «τὴν ἐκ τῶν ἱερῶν φυλάξεις ἀσφάλειαν, ἀλλὰ ἀκκέϊθεν ἐξελκύσεις καὶ τιμωρίαν ἐπάξεις. οὐ γὰρ τῶν τοιαῦτα ἁμαρτανόντων φεῖδεσθαι προσήκει, ἀλλὰ τῶν περιόντων, ἵνα μὴ τοιαῦτα ὑπὸ τῶν τολμηροτέρων πάσχοιεν· ἄλλως τε ἢ ἐκ τῶν ἱερῶν ἀσφάλεια οὐ τοῖς ἀδικοῦσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀδικουμένοις δέδοται παρὰ τοῦ νόμου, καὶ οὐκ ἂν εἴη δυνατόν ἐκάτερον ἰσχυρίζεσθαι τῇ παρὰ τῶν ἀσύλων τόπων ἀσφαλείᾳ, καὶ τὸν ἀδικούντα καὶ τὸν ἀδικούμενον»⁽¹³⁾.

«Μεθ' ὅπλων ὁ οἰκέτης προσφυγῶν», ὁρίζει ὁ Βαλσαμών, «εὐθὺς ἐκβαλλέσθω· ἀνθιστάμενος δέ, μείζονι βιαζέσθω δυνάμει· κἂν μαχόμενος τελευτήσῃ ἀνεύθυνος ὁ ἐπελθὼν ἔσται δεσπότης»⁽¹⁴⁾.

Ἡ δὲ ὑπὲρ τῶν προσφύγων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας *Νεαρά Διάταξις* τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ ἔχει ὥδε· «Εἴ τις τῶν ἐκ Θεοῦ τετιμημένων τῇ μεγάλῃ τῆς ἀρχιερωσύνης τιμῇ προδῶ τινὰ τῶν προσφυγόντων τῇ κατ' αὐτὸν ἐκκλησίᾳ, κἂν τῶν ἀλλοτρίων ἐστίν, ἢ αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ προδήλως ἢ τῇ τούτου ὑποβολῇ ἄλλος ἀντ' αὐτοῦ, ὁ τοιοῦτος οἷος ἂν καὶ εἴη κακώσεσιν ὑποβαλλέσθω αἷς ὁ πρόσφυξ ὑπεβλήθη παρὰ τοῦ λαβόντος αὐτόν, τῆς ἰδίας πρότερον στερούμενος ἀρχιερωσύνης καὶ εἴ τις δὲ τῶν μεγάλᾳ δυναμένων καὶ ἀρχικὴν ὑπενδυομένων ἐξουσίαν τολμήσειεν ἀποσπάσαι βίᾳ ἀπὸ τῆς ἀρχιερατικῆς χειρὸς τὸν αὐτὸν πρόσφυγα καὶ τῶν ἀδύτων ἐξελκύσαι τῆς ἐκκλησίας ἐν ᾗ προσέφυγεν ἢ αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ ἢ διὰ τῶν ὑπὸ χεῖρα, καὶ οὗτος τὴν ζωὴν τῆς ἰδίας ἀρχῆς ἀφαιρούμενος καὶ μαστιγούσθω καὶ κακούσθω καὶ δημευέσθω πᾶσα ἡ οὐσία αὐτοῦ»⁽¹⁵⁾.

«Ὁ τὸν προσφεύγοντα εἰς τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν», γράφει ὁ Βλαστάρης, «ιδίᾳ αὐθεντίᾳ ἀποσπάσας, τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω»⁽¹⁶⁾.

(10) Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, σ. 346.

(11) Πασπάτη Βυζ. Μελ., σ. 341.

(12) Ἱστορ., ἔκδ. Βόννης, σ. 310.

(13) Imp. Iustiniani PP. A. *Novellae*, ἔκδ. Τεϋβνερ, ἐν Λειψία, 1881, τ. α', σ. 141.

(14) Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ *Σύνταγμα Κανόνων*, ἐν Ἀθήναις, τ. γ', 1853, σ. 471 - 472.

(15) Imp. Iustiniani PP. A. *Novellae*, ἔκδ. Τεϋβνερ, σ. 141.

(16) Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ *Σύνταγμα Κανόνων*, τ. ζ', σ. 264.

Ὁ δὲ Βαλσαμών, σχολιάζων τὸν ξδ' κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου, ὀρίζει τὰ ἐξῆς: «Θεσπίζομεν, μὴ ἐξεῖναι τινι τοὺς πρόσφυγας, τοὺς οἰαςδήποτε τύχης ὄντας, ἐκ τῆς ἀγίας ἐκκλησίας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἐκτὸς ταύτης τῆς βασιλίδος πόλεως ἐξεοῦν· εἰ δέ τινι τοιοῦτόν τι μηχανήσασθαι ἢ ποιῆσαι τολμήσουσι, τῷ τῆς ἱεροσυλίας ἐγκλήματι ὑποβαλλέσθωσαν· ἀλλὰ μηδὲ τούτους οὕτω κατέχεσθαι ἐν ταῖς σεβασμίαις ἐκκλησίαις ἢ συσφίγγεσθαι, ἵνα αὐτόθεν ἢ τροφίμων πραγμάτων, ἢ ἐνδυμάτων, ἢ ἡσυχίας, ἢ ὕπνου κωλύωνται»⁽¹⁷⁾. Καὶ «μέχρι τῶν πρὸ τῆς δημοσίας ἀγορᾶς τῆς ἐκκλησίας ὄρων τὸ ἀσφαλὲς ἐχέτωσαν οἱ προσφεύγοντες, τοῖς ἐνδοτέροις λουτροῖς, ἢ κήποις, ἢ οἰκήμασιν, ἢ αὐλαῖς, ἢ στοαῖς χρώμενοι, καὶ κωλύεσθωσαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπνοῦν, ἢ ἐσθίειν· ὅπλοις δὲ μὴ ἀσφαλιζέτωσαν ἑαυτοὺς, ἀλλὰ ἀποτιθέτωσαν ταῦτα παρὰ τῷ ἐπισκόπῳ, ἢ πειθόμενοι πρῶτον, ἢ μετὰ ταῦτα ἐκβαλλόμενοι, κατὰ κέλευσιν τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν δικαστῶν»⁽¹⁸⁾.

Τὸ δὲ *Χρυσόβουλλον*, τὸ παρὰ Ἰουστινιανοῦ τοῦ βασιλέως τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ γενόμενον, ὀρίζει, ἀναμεταξὺ ἄλλων:

«Κεφ. α'. Δέον ὑμᾶς, εἴ τις ἐλεύθερος δούλωσιν ὑφιστάμενος τῇ ἐκκλησίᾳ προσδράμοι, μετακαλέσασθαι δις τὸν ἐγκαλούμενον, καὶ εἰ μὴ πρὸς ὑμᾶς ἦξει τὴν τρίτην ἀποστολὴν διὰ τριῶν ποιῆσθαι πρεσβυτέρων εἰς μαρτύριον τῶν γινομένων, καὶ εἰ μὴ δι' αὐτῶν ἐλεύσεται, ἐλευθερίας ἀξιοῦν τὸν φυγάδα.

Κεφ. β'. Δέον, εἴ τις τῶν οἰκετῶν λιμῷ καὶ γυμνότητι πιεζόμενος γνώμῃ τοῦ δεσπότη [τῇ ἐκκλησίᾳ προσδράμῃ εἰ] μὴ κατὰ τὸ δυνατόν αὐτῷ ἀμφοτέρω διορθοῦται, πιπράσκεισθαι τὸν δοῦλον ἄλλῳ δεσπότη, ἵνα μὴ ὑπεροψία διαφθείροιτο.

.....

Κεφ. δ'. Δέον τὸν δοῦλον μάτην τῇ ἐκκλησίᾳ προσχωρήσαντα παιδεύειν ἀξίως καὶ τῷ ἰδίῳ δεσπότη παραδιδόναι.

Κεφ. ε'. Δέον, εἴ ποτε δοῦλος φυγὰς αὐτὸν ἐλθεῖν τὸν κύριον ἀπονοία ἐπιζητῇ, ὁ δὲ κύριος τῶν θεραπόντων αὐτῷ τὸν πιστότατον δι' αὐτὸ τοῦτο ἀποστείλῃ, μὴ ἀναγκάζεσθαι αὐτὸν σκύλλεσθαι, μάλιστα τὸν ἀπεσταλμένον ἀντ' αὐτοῦ παραθέμενον, ᾧ καὶ τὸν δοῦλον παραδίδοσθαι ὑμῖν ἔξεστιν»⁽¹⁹⁾.

Ἐν τοῖς εἰς τὸν ξδ' κανόνα τῆς συνόδου Καρθαγένης ἀφορῶσι σχολίοις αὐτοῦ, ὁ Βαλσαμών λέγει ὅτι πρέπει «παρὰ τοῖς προσφύροις δικάζεσθαι δικασταῖς τοὺς πρόσφυγας, καὶ οὐχὶ παρὰ τῇ ἐκκλησίᾳ τοὺς ἀντιδίκους αὐτῶν μετακαλεῖσθαι. μετὰ τὸν τούτων τοῖς θεοσεβεστάτοις οἰκονόμοις, εἴτε τοῖς ἐκδίκτοις τῆς ἐκκλησίας, φροντίδα καὶ σπουδὴν προσήκει ἔχειν, ὅπως ἐκάστου τῶν ἐνδὸν τῆς ἐκκλησίας προσφευγόντων τὰ ὀνόματα καὶ τὰς αἰτίας ἀνυπερθέτως ἐπιζητήσωσιν. ἔπειτα δὲ οἱ ἄρχοντες, ἢ ἐκεῖνοι πρὸς οὓς τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα ἀνήκουσι, ταῦτα μανθάνοντες, τῇ ἐπιτηδείῳ εὐθύτητι ἐπιμελέστερον ἑαυτοῖς τὰ ἀρμόζοντα διατυπούτωσαν. ὥστε σημείωσαι ὅτι οἱ ἀπογραφόμενοι οὐκ εἰσὶ πρόσφυγες»⁽²⁰⁾.

Μεσοῦσης τῆς ιδ' ἑκατονταετηρίδος, οἱ ἰκέται κατέφευγον, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οὐχὶ εἰς τὸ

(17) *Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα Κανόνων*, τ. γ', σ. 471.

(18) *Αὐτόθι*, σ. 471.

(19) *Novellae*, ἐκδ. Τεϋβνερ, ἐν Λειψία, τ. α', σ. ιβ'.

(20) *Ῥάλλη καὶ Ποτλῆ Σύνταγμα Κανόνων*, τ. γ', σ. 472.

τέμενος τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἀλλ' ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ, παρὰ νόμῳ ταράσσοντες τὴν ἡσυχίαν τῶν προσευχομένων. Ἐξ αἰτίας δὲ τούτου ἐξεδόθη τῷ 1343 τὸ ἐξῆς αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, περισωθὲν ἡμῖν ἐν τοῖς *Πατριαρχικοῖς Ἐγγράφοις*.

« Ἐπεὶ ἐγνώρισεν ἡ βασιλεία μου, ὅτι οἱ προσφεύγοντες εἰς τὴν ἀγιωτάτην τοῦ Θεοῦ μεγάλην ἐκκλησίαν οὐκ ἐθέλουσιν εὐρίσκεισθαι εἰς τοὺς τεταγμένους τόπους τῶν προσφυγείων διὰ τινὰ δειλίαν καὶ ὑποψίαν φόβου, ἀλλ' εὐρίσκονται ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῆς τοιαύτης ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, ὅπερ ἐστὶν εἰς ἀθέτησιν καὶ ἀνατροπὴν τῶν τε ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν φιλευσεβῶν νόμων, ἔστι δὲ καὶ εἰς ἐμπόδισμα τοῦ ἐκτελεῖσθαι ἀταράχως καὶ ἀσυγχύτως τὰς τεταγμένας καὶ νενομισμένας θείας καὶ ἱερὰς ὑμνωδίας, ἡ βασιλεία μου, διὰ τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος στέργουσα καὶ διατηροῦσα τὰ δοθέντα ἀνέκαθεν εἰς τοῦτο προνόμια τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ παρὰ τε τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ φιλευσεβῶν νόμων, . . . τὸ παρὸν ἀπολύει πρόσταγμα δι' οὗ καὶ θεσπίζει καὶ διορίζεται ὥς ἂν εὐρίσκωνται οἱ ῥηθέντες πρόσφυγες εἰς τοὺς ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τεταγμένους τόπους τῶν προσφυγείων, καὶ οὐδένα ἔχωσι φόβον καὶ δειλίαν τινὰ τοῦ ἀποσπασθῆναι αὐτόθεν βίᾳ παρὰ τινος τῶν ἀπάντων, εἰδόντων, ὥς εἴ τι παρὰ τὸν παρόντα τολμήσαιεν ὁρισμὸν τῆς βασιλείας μου, πρὸς τῷ ταῖς ἀπὸ τῶν νόμων ὑποβληθῆναι ποιναῖς, οὐ μετρίας τῆς ἀγανακτήσεως καὶ τιμωρίας καὶ παρὰ τῆς βασιλείας μου πειραθῆσονται » ⁽²¹⁾.

Οἱ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν προσφυγόντες ἀπὸ τῆς 5' ἄχρι τῆς 15' ἑκατονταετηρίδος.
— Παρὰ τὴν ὑψηλὴν ὁμῶς ἐκείνην μεγαλοφροσύνην, τὴν προεδρεύσασαν ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν περὶ ἀσυλίας νόμων, ἡ ἐφαρμογὴ τῶν τοιούτων κανόνων καὶ ὁρισμῶν, ὥς συχνάκις συμβαίνει παρ' ἀνθρώποις, ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν χαλαρά, καὶ ταλαντευομένη, ἐνίοτε δὲ καὶ ὅλως ἀνύπαρκτος, τῶν κρατούντων πολλάκις παραβάντων τοὺς νόμους, οὓς τινας δι' ὅρκου ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ σέβωνται ⁽²²⁾. Ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἀγίου βήματος εἰδόμεν ἱκέτην ἐξωθούμενον τοῦ θυσιαστηρίου Βλαχερνῶν καὶ ἀμέσως κατασφαζόμενον, τὸ δὲ τοιοῦτον οἰκτρὸν τέλος ἀνέμενεν ἀτυχῶς τινος τῶν εἰς αὐτὴν τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν προσδραμόντων, ὥς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἐξῆς πίνακος, ἱστοροῦντος τὰ περὶ τῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας προσφύγων.

⁽²¹⁾ Μίκλοζιτς καὶ Μϋλλερ, τ. α', 1860, σ. 232 - 233.

⁽²²⁾ Εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν ἐν σ. 6, 9 καὶ 132 - 133 τοῦ Α' τόμου, ὡς καὶ τῶν τῆς σ. 109 καὶ τῆς ἐκεῖ σημ. 178 τοῦ παρόντος τόμου, γεγονότων, προστίθῃμι ἐνταῦθα τὰς ἀκολουθοῦσας πληροφορίες, γενικοῦ μᾶλλον ἐνδιαφέροντος. Κατὰ τὸν Προκόπιον, Θεοδώρου ἢ τοῦ Ἰουστινιανοῦ « πολλοὺς βιαίως τῶν ἱερῶν ναῶν ἀπέσπασε » (Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 523). Σέργιος δέ, ὁ ἀνεψιὸς τοῦ κουράτωρος Αἰθериου, συνομώσας κατὰ Ἰουστινιανὸν τῷ 562, καὶ εἰς Βλαχερνὰς προσφυγόν, ἀπεσπάρθη ἐκεῖθεν, « ὡς οἷα κατὰ βασιλέως σκεψάμενος » (Μαλάλα *Χρονογρ.*, ἐν Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. γ', σ. 523). Ὅλῃγα δὲ εἴη πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ οἱ Βένετοι ἐμάχοντο, κατὰ τὸ σύνθημα, τοῖς Πρωσίνοις, ὅτε οἱ μὲν « προσέφυγον », κατὰ τὸν Θεοφάνη, « τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν, οἱ δὲ ἐξάλυσαντες Πράσινοι προσέφυγον εἰς τὴν ἁγίαν Εὐφημίαν ἐν Χαλκηδόνι, οὓς ἐκβαλὼν ὁ ἐπαρχος ἐτιμωρήσατο » (*Χρονογρ.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 365). Τῷ 813 Μιχαὴλ Ῥαγγαβὲ ὁ αὐτοκράτωρ « καὶ ἡ σύνευνος Προκοπία σὺν τοῖς σφετέροις παισὶν εἰς τὸν τῆς Θεοτόκου ναὸν ὃς Φάρος κατονομάζεται προσφυγόντες ἱκέται γίνονται. οὓς ἐκεῖθεν ἀποσπᾶσας ὁ τύραννος, ἀπ' ἀλλήλων διέστησε, καὶ Μιχαὴλ μὲν ὑπερόριον ἐν τῷ κατὰ τὴν νῆσον Πρώτῃν μοναστηρίῳ ἐποιήσατο, ἐν ᾧ τὴν κοσμικὴν ἀποθέμενος τρίχα τὸν λοιπὸν τῆς ζωῆς διήνυσσε χρόνον, Θεοφύλακτον δὲ τὸν πρεσβύτερον τῶν τούτου υἱῶν ἐκτεμὼν συνάμα τῇ μητρὶ καὶ τοῖς ἀδελφοῖς ἐξορίᾳ παρέπεμψε » (*Αὐτόθι*, τ. β', σ. 48 - 49).

Ἀσὺλον παρεῖχον ἐνίοτε καὶ οἱ τάφοι διασήμων προσώπων. Κατὰ τὸν Κεδρηνόν, ὁ Θεόφιλος τὴν τοῦ καίσαρος γαμετὴν Μαρίαν « οὕτως ἐτίμησεν ὥς τὸν νεκρὸν αὐτῆς ἐν λάρνακι θείναι περιηργυρωμένη, καὶ ἀσυλίαν δοῦναι τῷ τάφῳ τοῖς ἐφ' οἷς δὴποτε ἐγκλήμασιν ἀλοῦσιν ἀνθρώποις καὶ προσφυγοῦσιν ἐκεῖ » (*Σύν. Ἱστορ.*, ἐκδ. Βόννης, τ. β', σ. 119).

Πρόσφυξ	Ἔτος φυγῆς	Τόπος φυγῆς	Τύχη τοῦ δραπέτου
Ὁ ὑπαρχος Εὐγένιος	560	ἡ ἐκκλησία (ἄνευ πλειόνων καθ' ἕκαστα)	σωτηρία
Γερμανός, ὁ πενθερός τοῦ Μαυρικίου	602	ὁμοίως	θάνατος
« Ἀνὴρ ἔνδοξος τοῦ παλατίου », σὺν Κωνσταντίνῃ τῇ δε- σποίνῃ καὶ ταῖς τρισὶν αὐτῆς θυγατρῶσιν	605	ὁμοίως	μοναχικὴ ἔγκλεισις
Οἱ τῆς Εἰρήνης αὐτάδελφοι	797	ὁμοίως	ἐξορία
Γρηγοῤῃς καὶ Λέων, κατὰ Πορφυρογεννήτου σκεψάμενοι	913	ὁμοίως	μοναχικὴ ἔγκλεισις
Ῥεντάκιός τις	920	ὁμοίως	τιμωρία
Νικηφόρος ὁ Φωκάς, πρὶν ἢ αὐτοκρατορήσῃ	963	ὁμοίως	σωτηρία
Βάρδας ὁ Φωκάς, ὁ πατὴρ τοῦ Νικηφόρου	963	ὁμοίως	ὁμοίως
Ἰωσήφ ὁ Βρίγγας, ὁ τοῦ Νικηφόρου ἐχθρός	963	ὁμοίως	ἐξορία
Λέων ὁ Φωκάς, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Νικηφόρου	969	ὁμοίως	ὁμοίως
Ἡ αὐγοῦστα Θεοφανώ	970	ὁμοίως	ὁμοίως
Οἱ Φωκάδες	972	ὁμοίως	τύφλωσις
Θεοδόσιος, ὁ τοῦ Μονομάχου ἐξάδελφος	1056	ὁμοίως	ἐξορία
Ὁ τοῦ Ἰκονίου ἐπίσκοπος	1078	τὸ ἅγιον βῆμα	σωτηρία ἄνευ τιμωρίας
Ἡ μήτηρ καὶ αἱ σύζυγοι τῶν Κομνηνῶν	1081	ἡ ἐκκλησία (ἄνευ λεπτομερειῶν)	μοναχικὴ ἔγκλεισις
Ἡ καισαρίσσα Μαρία σὺν τῷ συζύγῳ	1181	ὁμοίως	συγχώρησις
Ἰσαάκιος ὁ Ἀγγελος πρὸ τῆς στέψεως αὐτοῦ	1185	ὁ ἀνάσταθμος	ἀναγόρευσις εἰς αὐτοκράτορα
Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνός, ὁ τοῦ Ἀνδρονίκου αὐτάδελφος	1191	ἡ ἐκκλησία (ἄνευ λεπτομερειῶν)	θάνατος
Ὁ υἱὸς τοῦ διοικητοῦ Θεσσαλονίκης Ἀνδρονίκου τοῦ Κομνηνοῦ	1191	ὁμοίως	τύφλωσις
Ἰωάννης ὁ Βέκκος, ὁ πατριάρχης	1273	ὁμοίως	εἰρκτή
Γαβαλάς, ὁ μέγας λογοθέτης	1344	ὁμοίως	μοναχικὴ ἔγκλεισις
Διάφοροι	1346	ὁμοίως	εἰρκτή
Δούλη	1401	ὁμοίως	σωτηρία

Οὕτως ἐξ εἴκοσι καὶ τριῶν τῶν κυριωτέρων ὑποθέσεων φυγῆς εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν εὐρίσκομεν ἓν δυσὶ περιπτώσεσι θανατικὴν ποινὴν, ἓν ἄλλαις δυσὶ τύφλωσιν, ἓν τέτταρσι μοναχικὴν ἔγκλεισιν, ἓν πέντε ἐξορίαν, ἓν τρισὶν εἰρκτὴν ἢ ἄλλην τιμωρίαν, καὶ ἓν ἑπτὰ μόνον περιπτώσεσι τὴν ἐκ τῶν νόμων θεωρητικῶς ἐξασφαλιζομένην σωτηρίαν.

Ὁ εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν καταφεύγων εἶχεν οὕτω, κατὰ μέσον ὅρον, 9 πιθανότητος τοῖς 100 νὰ κατασφαγῇ, ἄλλας τόσας ἵνα τυφλωθῇ, 17 ἵνα ἀποκαρῇ μοναχός, 22 ἵνα ἐξορισθῇ, 13 ἵνα ἄλλως τιμωρηθῇ, καὶ 30 μόνον ἵνα τύχη τοῦ ἀπαραιτήτου δῆθεν τῆς σωτηρίας προνομίου.

Διαβατικὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου. — Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ἀπὸ τοῦ σκευοφυλακίου οἱ δεσπότες ἐξέρχονται εἰς τὸν γυναικίτην νάρθηκα, «καὶ διελθόντες ἀμφότεροι διὰ τοῦ ὀπισθεν τοῦ βήματος στενοῦ διαβατικοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀπέρχονται μέχρι τοῦ ἁγίου φρέατος» (23), καὶ πάλιν «διὰ τοῦ στενοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου διαβατικοῦ [ὁ βασιλεὺς] ἀπέρχεται ἐν τῷ ἁγίῳ φρέατι» (24), ἐξ οὗ καὶ εἰκάζω ὅτι αἱ ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἐξωτερικαὶ τῆς κόγχης τοῦ ἁγίου βήματος ἐξαρτήσεις συνεκοινώνουν ἀλλήλαις διὰ τοῦ στενοῦ «Διαβατικοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ὡς ἄλλως παρέστησα ἐν τοῖς πίναξιν ιζ', ιθ' καὶ κβ' τοῦ Α' τόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΦΡΕΑΡ

Ὄνομα. — «Τὸ δὲ στομίδιον τοῦ φρέατος ἦχθη ἐκ Σαμαρείας», λέγει ὁ Ἀνώνυμος. «τούτου χάριν ἐκλήθη ἅγιον φρέαρ, διότι ἐν αὐτῷ ὠμίλησεν ὁ Χριστὸς τῇ Σαμαρείτιδι» (1). Ταῦτα δ' ἀφηγεῖται καὶ ὁ λεγόμενος Κωδινός: «Τὸ δὲ στόμιον τὸ λίθινον ἦχθη ἀπὸ Σαμαρείας. αὐτὸ δὲ ἦν εἰς ὅπερ ἐκαθέσθη ὁ Χριστὸς διαλεγόμενος τῇ Σαμαρείτιδι» (2). Ἡ δ' ἄχρι σήμερον διασωθεῖσα πηγὴ ἦτο τοῦ Ἰακώβ, κειμένη παρὰ τὴν ἀρχαιοτάτην πόλιν Σιχάρ τῆς Σαμαρείας (3).

Τὸ φρέαρ δὲ τοῦτο εὐρίσκεται ἐν τῇ εἰσόδῳ τῆς κοιλάδος Ναβλούς, καὶ ὠρύχθη ἐν στερεῷ βράχῳ, ὅθεν καὶ διετηρήθη ἄχρις ἡμῶν (4). Κατέρχεται δέ τις εἰς τὸ στόμιον αὐτοῦ διὰ πολλῶν βαθμίδων, συνεπεία τῆς συνήθους ὑψώσεως τοῦ ἐδάφους.

Ὁ τόπος τοῦ Ἁγίου Φρέατος. — Ἐν τῇ δυσχερεστάτῃ καὶ πολυπλόκῳ ἐρεύνῃ τῆς τοποθεσίας τῆς περιφανοῦς ἐκείνης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἐξαρτήσεως, δεόν νὰ ἐξετάσωμεν ἐπισταμένως τὰς ἐξῆς ἱστορικὰς πληροφορίας.

Καὶ πρῶτον, τὸ «Ἁγιον Φρέαρ» δὲν ἀναφέρει οὔτε ὁ Προκόπιος, οὔτε ὁ Σιλεντιάριος, ἀλλ' εἶνε πιθανόν, ὡς μετὰ μικρὸν εἰρήσεται, ὅτι εἶνε τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Ἡ πρώτη μνεῖα τοῦ φρέατος ἀπαντᾷ ἐν τῷ Βίῳ Ἰγνατίου τοῦ διασήμεου βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Νικήτα Δαβίδ τοῦ Παφλαγόνος (9^{ος} αἰών), ἀναγράφαντος ὅτι ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ὁ τοῦ

(23) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 182 - 183.

(24) *Αὐτόθι*, σ. 184.

(1) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 75.

(2) *Περὶ Οἰκοδ. τῆς Ἁγίας Σοφίας*, ἔκδ. Βόννης, σ. 142.

(3) Ἰωάννης, κεφ. δ', 5 - 26.

(4) Σμιθ *Dictionary of the Bible*, ἐν Λονδίῳ, 1863, ἐν λέξεσι Sychar καὶ well.

Ῥαγγαβέ, ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον προαγωγῇ (867) « διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος ἀνάγεται πρὸς τοῖς ὑπεράνω δὲ τοῦ μεγάλου ναοῦ διὰ τῆς δεξιᾶς πύλης εἰσιόντι προσυπαντᾷ αὐτῷ τῶν πατρικίων ἡ τάξις » (5).

Μεσοῦσης δὲ τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος, εὐρίσκομεν Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον ἀναφέροντα συνεχῶς τὸ ἅγιον φρέαρ (6). Ἐκ τῶν αὐτοκρατορικῶν δὲ δρομολογίων καταφαίνεται ὅτι τὸ φρέαρ ἔκειτο ἀναμεταξὺ τῆς μικρᾶς πύλης τῆς Χαλκῆς καὶ τοῦ βήματος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν τρόπον τινὰ ἰδιαιτέραν, σημαντικωτάτην προσάρτησιν τοῦ τεμένου. Οὕτω πληροφορούμεθα ὅτι οἱ ἐπὶ Πορφυρογεννήτου τὴν ΚΠ. ἐπισκεφθέντες φίλοι Σαρακηνοὶ « διήλθον διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος », διοδεύοντες παρὰ τὸν ναόν (7). Ἄλλα τοπογραφικῶς ἐνδιαφέροντος χωρία τοῦ Κωνσταντίνου εἶνε τὰ ἑξῆς. Ὅτε, κατὰ τὰς προελεύσεις, ὁ αὐτοκράτωρ προυτίθετο νὰ ἐξέλθῃ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὁ πατριάρχης συνώδευεν αὐτῷ « ἕως τῆς μικρᾶς θύρας τῆς εἰσφερούσης πρὸς τὸ ἅγιον φρέαρ » (8). Πάλιν ὁσάκις ἐτύγχανεν ἡ ἐορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ νὰ συμπίστῃ τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ, ὁ αὐτοκράτωρ καταλαβὼν τὸ φρέαρ διὰ τοῦ διαβατικῶς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, « οὐκ ἐξέρχεται ἐν τῇ μέσῃ πρὸς τὸ ἀπελθεῖν αὐτὸν ἐν τῷ παλατίῳ, . . . ἄλλ' ὑποστρέψας εἰσέρχεται ἐν τῇ μικρᾷ πύλῃ τῇ οὐσῇ ἐν τῷ φρέατι, ἐν ᾗ ἴσταται ἐν ταῖς μεγάλαις προελεύσεσιν . . . καὶ ἐκεῖθεν διέρχεται διὰ τοῦ τρικλίνου, ἐν ᾧ κραματίζει ὁ βασιλεὺς ἐν ταῖς μεγάλαις προελεύσεσιν, καὶ εἰσέρχεται ἐν τῷ μητατωρίῳ » (9). Ἄλλοτε τέλος οἱ δεσπότες « ἀνέρχονται διὰ τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος ἐν τοῖς πρὸς ἀνατολὴν δεξιοῖς μέρεσιν τῶν κατηχουμενείων » (10).

Ἄλλη μνεία τοῦ ἁγίου φρέατος εὐρίσκεται ἐν τῇ τοῦ Ἀωνύμου περιγραφῇ. « Τὸ δὲ ὀνομαζόμενον ἅγιον φρέαρ καὶ τὸ θυσιαστήριον ὅλον, καὶ ὁ τόπος τοῦ ἁμβωνος » (11).

Τὸ φρέαρ ἀναφέρει αὐθις ἕτερος ἀνώνυμος συγγραφεὺς τοῦ Βυζαντίου « Κατὰ τὴν ἐφάν πύλιν, ἐν ᾗ ἡ ἁγία ἐπιστομὴ τοῦ φρέατος ἐκείνου τῆς Σαμαρείτιδος » (12).

Τελευταίαν δὲ μνείαν τοῦ ἁγίου φρέατος ποιεῖται ὁ ῥῶσος ἀνώνυμος προσκυνητὴς (1424-1453). « Ὑπάρχει ἐκεῖ, πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος, ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, ὁ κίων ἐφ' οὗ ἐκαθέσθη ὁ Χριστὸς συνδιαλεγόμενος τῇ Σαμαρείτιδι » (13).

Ἐκ τῶν πολυτιμοτάτων δὲ τούτων μαρτυριῶν προκύπτουσι, τὸ κατ' ἐμέ, αἱ ἑξῆς ἀναμφίλογοι βεβαιότητες.

α' Ὅτι τὸ ἅγιον φρέαρ ἦτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ συνημμένον αὐτῷ, ἀποτελοῦν περιφανῇ προσάρτησιν.

β' Ὅτι δὲν ἀπεῖχε σημαντικῶς τοῦ βήματος,

γ' Ὅτι ἔκειτο πρὸς ἀνατολάς,

(5) Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 105, σ. 544.

(6) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α'.

(7) *Αὐτόθι*, σ. 583.

(8) *Αὐτόθι*, σ. 18.

(9) *Αὐτόθι*, σ. 184-185.

(10) *Αὐτόθι*, σ. 566.

(11) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 67.

(12) Κομπεφίσιος, ἐν Δουκαγγίου *S. S.*, § 76. Ἴδε ὡσαύτως σ. 179, στίχον 16-17.

(13) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 226.

δ' Ὅτι ἦτο συνάμα καὶ πρὸς τὸ δεξιόν, ἢ νότιον μέρος τῆς ἐκκλησίας,
 ε' Ὅτι προσήγγιζε τῇ μεγάλῃ πρὸς νότον πύλῃ τοῦ ἑφῶν τοίχου,
 ζ' Ὅτι ἔκειτο ὑπὸ, ἢ παρὰ τὸν κοχλιὰν τῆς νοτιοανατολικῆς τοῦ τεμένους γωνίας, καὶ
 ζ' Ὅτι συνεκοινώνει τῷ ναῷ διὰ μικρᾶς θύρας.

Πρὶν δ' ἢ ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα τοῦ τόπου τοῦ ἁγίου φρέατος ἐπὶ τὸ εἰδικώτερον δέον νὰ ἀναφέρωμεν τὰς πρὸς λύσιν τοῦ μεγάλου προβλήματος ἐρεῦνας τῶν κυριωτέρων ἀρχαιολόγων.

Τῷ 1680 ὁ πολὺς Δουκάγγιος, ὅστις ἔνεκα τῆς θαυμασίας αὐτοῦ δραστηριότητος καὶ μεγαλοφυΐας ἠδυνήθη νὰ ἀνακαλύψῃ πολλὰς ἀληθείας ἐν πόλει ἣν οὐδέποτε ἠτύχησε νὰ ἐπισκεφθῇ, συνεπέρανεν ὅτι τὸ ἅγιον φρέαρ ἔκειτο πρὸς τὸ ἑφῶν τοῦ ναοῦ μέρος, οὐ μακρὰν τοῦ βήματος, τοῦ ἁμβωνος, καὶ τῆς πρὸς ἀνατολὴν τοῦ ναοῦ πύλης⁽¹⁴⁾.

Τῷ 1851 ὁ ἡμέτερος Βυζάντιος ἐξέφρασε μεθ' ὅλης τῆς εἰς πραγματικὸν ἐπιστήμονα προσήκουσης εἰλικρινείας ὅτι «ἀπροσδιόριστος εἶν' ἐπίσης καὶ ὁ τόπος ὅπου ἦτόν ποτε τὸ καλούμενον ἅγιον φρέαρ»⁽¹⁵⁾.

Τῷ 1861 ὁ Λαβάρτ, μετὰ τῶν συνήθων δογματικῶς ἐκφερομένων, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀνυποστηρίκτων ἐξαγομένων αὐτοῦ, διεβεβαίωσε ὅτι «διὰ τῆς μεγάλης⁽¹⁶⁾ αἰθούσης τοῦ ἁγίου φρέατος εἰσέρχοντο εἰς τὸν ναόν· τοῦτο δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε εἰμὴ μόνον διὰ τῆς μεγάλης⁽¹⁷⁾ νοτίου πύλης, τῆς εἰσέτι ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ οἰκοδομήματος διασωθείσης»⁽¹⁸⁾. Ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας ἔργῳ ἔσχον πολλάκις τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποδείξω τὸ κοῦφον καὶ γελοῖον τῶν τοῦ Λαβάρτ συμπερασμάτων ὅσας ὁ γνωστὸς οὗτος δημοσιογράφος ἀποπειρᾶται νὰ φανῇ ὡς πρωτότυπος ἀναλυτικὸς ἐρευνητής, τὸ δὲ προμνημονευθὲν αὐτοῦ ἐξαγόμενον παρίσταται τῷ αὐστηρῷ τῆς ἀληθείας βλέμματι ὡς νέον καὶ εὐγλωττον τεκμήριον τοῦ φαντασιώδους αὐτοῦ κριτικοῦ πνεύματος. Καὶ ἐπειδὴ ἡ δῆθεν τοποθεσία τοῦ ἁγίου φρέατος ἐν τῷ μέσῳ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ ναοῦ πλευρᾶς περιφρονεῖ ἀπάσας σχεδὸν τὰς προεκτεθείσας ἀκλονήτους ἱστορικὰς πληροφορίας, ὡς καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν προκύψαντα συμπεράσματα, ἡ τοιαύτη δογματικὴ δοξασία διαλύεται αὐθωρὲι δίκην ἱστοῦ ἀράχνης.

Τῷ 1895 ἐν τῷ περὶ τοῦ ναοῦ χειρογράφῳ μου ἔργῳ ἐτοποθέτησα τὸ ἅγιον φρέαρ ἐν τῷ μεσημβρινοανατολικῷ προαυλίῳ. Ἡ τοιαύτη δὲ θέσις συνάδει ἅπασι τοῖς προῤῥηθεῖσι συμπεράσμασι, ἀντιοστατοῦσα ὁμῶς τῷ ζ' ἐξαγομένῳ. Ὅθεν καὶ δὲν ἦτο βεβαία, καίπερ γείτων τοῦ τε βήματος καὶ τῆς ἑφᾶς πρὸς νότον πύλης καὶ τοῦ παρακειμένου κοχλιοῦ.

Τῷ 1897 πάλιν ὁ μεγαλόνομος Ἰωάννης Παῦλος ὁ Ρίχτερ ἔγραψεν ὀρθότατα ὅτι τὸ φρέαρ «εὐρίσκειτο ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἄκρᾳ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ ναοῦ πλευρᾶς»⁽¹⁹⁾.

Τέλος τῷ 1903, ἰδὼν ὅτι ἡ τοῦ 1895 θέσις μου τοῦ ἁγίου φρέατος εἶχε τὸ μειονέκτημα νὰ στερεῖται τῆς «μικρᾶς θύρας» τοῦ Πορφυρογεννήτου, προήχθην νὰ τοποθετήσω αὐτὸ ἐν τῇ μεσημβρινωτέρᾳ τῶν πρὸς νότον τῆς κόγχης δύο αἰθουσῶν⁽²⁰⁾, καὶ σημειωτέον ὅτι ἡ θέσις αὕτη,

⁽¹⁴⁾ S. S., § 76.

⁽¹⁵⁾ Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 498.

⁽¹⁶⁾ Τὸ μέγεθος τοῦτο εἶνε ὑποκειμενικόν.

⁽¹⁷⁾ Τὴν πύλιν συγκοινωνίας φρέατος καὶ ναοῦ εἶδομεν ὅτι ὀνομάζει «μικρὰν θύραν» ὁ Πορφυρογεννήτος (ἴδε σ. 170).

⁽¹⁸⁾ Le Palais impérial de CP., σ. 29.

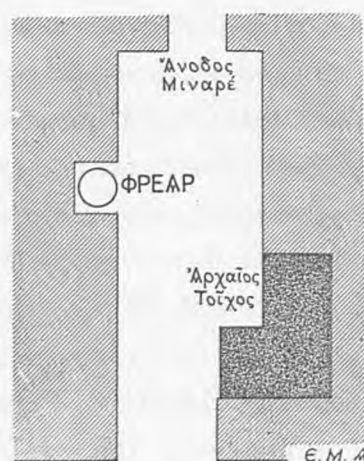
⁽¹⁹⁾ Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte, ἐν Βιέννῃ, 1897, σ. 96.

⁽²⁰⁾ Knowledge, 1903, σ. 50 - 51.

καίπερ απομακρυνομένη πως τοῦ κοχλιοῦ τοῦ «πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος», συμβιβάζεται ἅπασι σχεδὸν τοῖς προηγουμένοις ἐπὶ συμπεράσμασιν. Δι' αὐτῆς ἡ πρὸς τὸ βῆμα τοῦ φρέατος γειτνιάσις, καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἡ ὑπαρξίς τῆς «μικρᾶς θύρας», σαφηνίζονται ἐναργέστατα. Δέον δὲ νὰ παρατηρήσω ἐνταῦθα ὅτι τὴν ἱστορικὴν ταύτην πυλίδα ἀναγκάζεται νὰ σεβασθῇ πᾶς σοβαρὸς τῆς τοποθεσίας τοῦ φρέατος προσδιορισμός, καὶ σημειωτέον ἐν παρόδῳ ὅτι ἐκτὸς τῆς μικρᾶς θύρας τῆς ἐν τῷ ἐφῷ τοίχῳ, πρὸς μεσημβριάν τοῦ βήματος ἀνοιγομένης, οὐδεμία ἄλλη διεσώθη ἡμῖν εἰμὴ ἡ πυλὶς ἡ ὑπάρχουσα ἐν τῷ νοτίῳ τοίχῳ τῆς μεσημβρινοανατολικῆς στοᾶς (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ἥτις ὡς εἴσοδος τοῦ φρέατος, ἔνεκα τῆς μεγάλης πρὸς δυσμὰς ἐκ τοῦ βήματος ἀποστάσεως καὶ ἄλλων δυσχερειῶν, ἀποβαίνει ἀδύνατος. Ἡ ἐν τῷ δεξιῷ ὁμως θαλάμῳ τοποθεσία τοῦ φρέατος παρουσιάζει καὶ ἄλλο μικρὸν μειονέκτημα, τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ αὐτὴ πυλὶς θὰ ἐχρησίμευεν ἐν ταύτῳ καὶ διὰ τὴν πρὸς τὸ ἅγιον φρέαρ, καὶ διὰ τὴν πρὸς τὸ παρακείμενον εὐκτήριον τῆς ἀργυρᾶς σταυρώσεως εἴσοδον. Ἀλλὰ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο στερεῖται μεγάλου κύρους.

Τοιαῦται ἦσαν αἱ περὶ τοῦ τόπου τοῦ φρέατος εἰκασίαι μου, ὅτε τῷ 1904, μεταβάς εἰς ΚΠ., ηὐτύχησα νὰ γνωρίσω τὸν μέγαν βυζαντινολόγον, κ. Ἀλέξανδρον βὰν Μίλλιντζεν.

Ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀλεξάνδρου βὰν Μίλλιντζεν ἀνακάλυψις τοῦ Ἀγίου Φρέατος. — Κατ' Αὐγούστον τοῦ 1904 ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν ἔδειξέ μοι τὸ ὑφ' ἑαυτοῦ τῇ 22^α Ἰουλίου τοῦ 1901 ἀνακαλυφθὲν φρέαρ (θ' τῶν πινάκων ιζ' καὶ ιζ' τοῦ Α' τόμου). Τὸ φρέαρ δὲ τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐγνώριζον οἱ ὀθωμανοὶ τοῦ τεμένους διδασκαλοῖ, ὡς τέλειοι κάτοχοι ἀπάντων τῶν τοῦ ναοῦ καθ' ἕκαστα ⁽²¹⁾, κεῖται ἐν τῇ τοῦ ἀντιτειχίσματος εἰσόδῳ τοῦ νοτιοανατολικοῦ μιναρέ (σχ. 267),

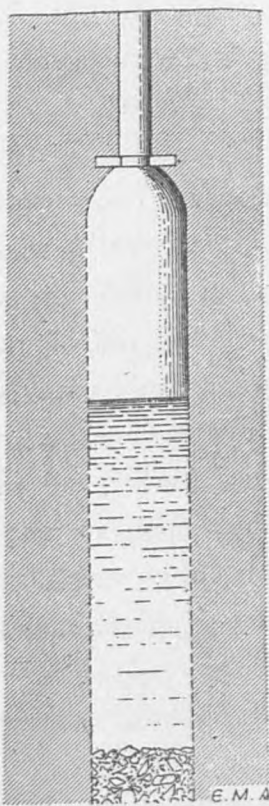
Σχ. 267. Διάγραμμα εἰσόδου νοτιοανατολικοῦ μιναρέ καὶ τοῦ παρ' αὐτὴν Φρέατος. Κλίμαξ = 1/100.

ἥστινος αἱ διαστάσεις εἶνε μικραί, ὡς μὴ ὑπερβαίνουσαι τὰ 5^μ.0 μήκους καὶ 1^μ.88 πλάτους. Τὸ δὲ κέντρον τοῦ φρέατος, ὅπερ ἀνοίγεται ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι, ἐντὸς σηκοῦ τινος, ἀπέχει 3^μ.40 τῆς θύρας τῆς εἰσόδου. Καταμετρήσας δὲ τότε τὸ φρέαρ, εὔρον τὰς ἐξῆς διαστάσεις.

(21) Εὔρον τοὺς τούρκους διδασκάλους ἀγνοοῦντας ὁμως τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀγίας Σοφίας, καὶ δὴ τὴν ἀπὸ τοῦ 1453 ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἀπονέμουσι τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ τῷ Κωνσταντίνῳ. γνωρίζοντες μόνον τὰς ἐπισκευὰς τοῦ πορθητοῦ, σουλτὰν Μαχμούτ τοῦ Α' καὶ σουλτὰν Ἀμπτοῦλ Μετζίτ, ἀγνοοῦντες δὲ τὰς προσθήκας σουλτὰν Σελήμ τοῦ Β' καὶ σουλτὰν Μουράτ τοῦ Γ', ὅθεν καὶ αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἐγέρσεως τριῶν ἐκ τῶν μιναρέδων.

Διάμετρος τοῦ νῦν στομίου	0 ^μ .48	ἢ	1 ^{βπ}	7 ^δ
Ύψος σημερινοῦ στομιδίου ὑπὲρ τὸ ἀρχικόν, ἥτοι ἄνωθεν τοῦ βυζαντινοῦ στομίου λευκοῦ λίθου	2 .40			
Βάθος εἰς ὃ ἦτο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὕδατος ὑπὸ τὸ νῦν στόμιον, κατ' Αὐγουστον τοῦ 1904	5 .99			
Βάθος εἰς ὃ ἦτο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὕδατος ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν ἐπιστομίδα, κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν	3 .59		11	6
Βάθος τοῦ ὕδατος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ ἄχρι τοῦ πυθμένος, κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν	5 .40		17	4
Ὅλικόν βάθος σήμερον	11 .39			
Ὅλικόν ἀρχικόν βάθος	τοῦλάχιστον 8 .99		29	

Τὸ νῦν στομίδιον ὑπερέχει οὕτω τοῦ ἀρχικοῦ κατὰ 2^μ.40, συνεπεία τῆς συνήθους ὑψώσεως τοῦ χώματος. Τὸ δὲ βυζαντινὸν τοῦ φρέατος στόμιον λευκοῦ μαρμάρου καθίσταται ὁρατὸν ἐν τῷ βάθει διὰ φανοῦ, καὶ ὑπὸ τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ φρέαρ εὐρύνεται (σχ. 268). Ὅτι δὲ δὲν εἶνε κιν-

Σχ. 268. Τομή τοῦ μεσημβρινοανατολικοῦ Φρέατος. Κλίμαξ = 1¹/₁₀.

στέρνα εἶνε αὐτόδηλον, διότι ὁ ἦχος δὲν ἀντηγεῖ ἐν αὐτῷ.

Παρὰ τὴν εἰσοδὸν δὲ τοῦ μιναρὲ ὑπάρχει βυζαντινὸς τοῖχος 0^μ.90 ἢ 3^{βπ} πάχους, σχηματίζων γωνίαν (σχ. 267), καὶ ἀνήκων βεβαίως τῷ μεσημβρινοανατολικῷ κοχλιᾷ, ὅθεν καὶ εἶνε αὐτῆς τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς.

Μαθὼν παρὰ τοῦ κ. βάν Μίλλιντζεν τὰ περὶ τῆς ἀνακαλύψεως αὐτοῦ, συνεζητήσαμεν ἀμφότεροι τὴν θέσιν τοῦ ἀγίου φρέατος ἐν ἐπιστημονικῷ τῷ πνεύματι, καὶ ἐτοιμοὶ πάντοτε νὰ ὑποχω-

ρήσωμεν ἔμπροσθεν πάσης ὀλεθρίας εἰς τὰς θεωρίας ἡμῶν ἀντιρρήσεως, ὡς κινούμενοι ἀπλῶς ἐκ τοῦ πόθου τῆς εἰλικρινοῦς τῆς ἀληθείας εὐρέσεως, ἀποτροπιαζόμενοι δέ, ὡς εἰκός, τὸ μάταιον πάντως τῶν διαλεκτικῶν θριάμβων ὡςάκις οὗτοι ἀφίστανται τῆς ἀληθείας.

Ἡ δὲ τοιαύτη τῶν ἐπιχειρημάτων ἡμῶν ἀνάλυσις ἔλαβε τὴν ἐξῆς περίπου μορφήν·

ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΑΦΟΡΩΣΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΠΟΣΟΝ Η ΕΝ Τῷ ΕΚΚΛΗΠΟΝΤΙ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚῷ ΚΟΧΛΙΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ ΥΠΟ ΤΟΥ Κ. ΒΑΝ ΜΙΛΛΙΝΤΖΕΝ ΚΑΙ Η ΕΝ Τῷ ΔΕΞΙῳ ΠΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗΝ ΕΥΚΤΗΡΙῳ ΙΔΙΑ ΜΟΥ ΕΙΚΑΖΟΜΕΝΗ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΝΟΝΤΑΙ ΤΟΙΣ ΠΡΟΕΚΤΕΘΕΙΣΙΝ ΕΠΤΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΣΙΝ.

α'. *Οὐ τὸ Ἅγιον Φρέαρ ἦτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ συνημμένον αὐτῷ, ἀποτελοῦν περιφανῆ προσάρτησιν.* — Κατ' ἀμφοτέρως τὰς θεωρίας, τὸ φρέαρ ἦτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ συνημμένον αὐτῷ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸ περιφανὲς τῆς ἐξαρτήσεως, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ προμνημονευθέντος χωρίου τοῦ Πορφυρογεννήτου, καθ' ὃ οἱ φίλοι Σαρακηνοί, διωδεύοντες παρὰ τὸ τέμενος, « διῆλθον διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος », ὁμολογητέον ὅτι ἡ θέσις τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν ὑπερτερεῖ τῆς ἐμῆς, διότι σημαντικὴ προσάρτησις ἔξωθεν τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς ἐκκλησίας κάλλιον ἀνταποκρίνεται τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίῳ ἢ ὁ ἐν ταῖς ἐφ' αἰς οἰκοδομαῖς ἐγκεκλεισμένος θάλαμος. Τὸ κῦρος δὲ τοῦ τοιούτου ἐπιχειρήματος εἶνε ὅμως μᾶλλον ἀσήμαντον, καθότι τὴν σημασίαν τοῦ φρέατος ἐμεγάλυνε βεβαίως ὁ ἔξωθεν μεγαλοπρεπὴς ἔμβολος, δι' οὗ ἄλλως τε διῆλθον καὶ οἱ φίλοι Σαρακηνοί.

β'. *Οὐ δὲν ἀπεῖχε σημαντικῶς τοῦ Βήματος.* — Εἰς τὸν ὅρον τοῦτον, ὅστις βασιίζεται ἐπὶ τῆς φράσεως τοῦ Ἀωνύμου « τὸ δὲ ὀνομαζόμενον ἅγιον φρέαρ καὶ τὸ θυσιαστήριον ὅλον, καὶ ὁ τόπος τοῦ ἁμβωνος ὑπῆρχεν οἶκος Ἀντιόχου », ἡ τοποθεσία τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν ἀνταποκρίνεται πολλῷ δυσχερέστερον τῆς ἐμῆς, τοῦθ' ὅπερ ἀμέσως ἀπεδέχθη καὶ ὁ πολὺς ἀρχαιολόγος. Τὸ φρέαρ τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν ἀπέχει 32½" τοῦ βήματος καὶ 47" τοῦ κέντρου τοῦ ποτὲ ἁμβωνος, ἐνῶ τὸ ἐμὸν θὰ εὐρίσκετο 14" μόνον πρὸς νότον τοῦ βήματος καὶ 30" τοῦ ἁμβωνος. Σημειωτέον δὲ καὶ τὸ ἐξῆς ἐνταῦθα κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, « τὸ δεξιὸν μέρος ὅλον τοῦ γυναικωνίτου ⁽²²⁾, ἕως τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Βασιλείου ⁽²³⁾, καὶ ἐκ τοῦ ναοῦ μέρος τι, ὑπῆρχον οἰκήματα Χαρίτωνος » ⁽²⁴⁾, καὶ εἶνε κᾶπως παράδοξον ἴσως τὸ πῶς ὁ Ἀνώνυμος, ὅστις, καίπερ πλανώμενος ὡςάκις ἂν ἐπιχειρῇ νὰ ἀφηγητῇ τὰ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ γεγενημένα, ἐγνώριζεν ὅμως ἀκριβῶς τὰ καθ' ἕκαστα τοῦ ναοῦ, οἷος ἦτο κατὰ τὸν 1' αἰῶνα, λησμονεῖ νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ δεξιοῦ κλίτους ὡς ἐκτεινομένου ἀπὸ τοῦ ἁγίου φρέατος ἄχρι τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Βασιλείου, ἐὰν τὸ φρέαρ ἦτο τῷ ὄντι τόσον ἀπομακρυσμένον τοῦ τε ἁμβωνος καὶ τοῦ βήματος ὅσον ἔξωθεν τῆς νοτιοανατολικῆς τοῦ ναοῦ γωνίας.

γ'. *Οὐ ἔκειτο πρὸς ἀνατολάς.* — Ἐνταῦθα συνάδουσιν ἀμφοτέραι αἱ θεωρίαι.

δ'. *Οὐ ἦτο συνάμα καὶ πρὸς τὸ δεξιόν, ἢ νότιον μέρος τῆς ἐκκλησίας.* — Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου αἱ δύο γνῶμαι παρίστανται ἐξ ἴσου ἀκριβεῖς.

(22) Τῶν στοῶν.

(23) Ὅστις ἦτο πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν τοῦ ναοῦ γωνίαν (ἴδε κατωτέρω ἐν τῇ τῶν κλιτῶν περιγραφῇ).

(24) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 68.

ε'. "Οτι προσήγγιζε τῇ μεγάλῃ πρὸς νότον πύλῃ τοῦ ἑώου τοίχου. — Εἰς τὸν ὅρον τοῦτον πάλιν καλῶς ἀνταποκρίνονται ἀμφότεραι αἱ τοποθεσίαι.

ς'. "Οτι ἔκειτο ὑπὸ, ἢ παρὰ τὸν κοχλιὸν τῆς νοτιοανατολικῆς τοῦ τεμένους γωνίας. — Ἐνταῦθα μεγάλως ὑπερτερεῖ ἡ γνώμη τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν τῆς ἐμῆς, καὶ εἶνε ὅλως ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐν ᾧ γίνεται μνεῖα « τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος », ὡς καὶ ἡ βαρυσήμαντος μαρτυρία Νικήτα Δαβίδ τοῦ Παφλαγόνος⁽²⁵⁾, καθ' ἣν « διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος ἀνάγεται » Ἰγνάτιος ὁ Παγγαβέ, ἀπονέμουςιν ἔξοχον πάντως βρῦθος εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν ὀρισθεῖσαν θέσιν τοῦ ἁγίου φρέατος. Εἰς τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ὅρον ἡ ἰδία μου εἰκαζομένη θέσις τοῦ φρέατος, ἀπέχουσα 10^μ τοῦ κοχλιοῦ, καὶ χωριζομένη αὐτοῦ δι' ὀλοκλήρου τοῦ νοτιοανατολικοῦ προαυλίου, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰμὴ ἀτελῶς, καὶ ἡ τοιαύτη σοβαρὰ διαφωνία ἐκλόνισεν ἀμέσως τὸ πιθανὸν τῆς ἐν τῷ δεξιῷ εὐκτηρίῳ νομιζομένης τοποθεσίας τοῦ στομίου.

ζ'. "Οτι συνεκoinώνει τῷ ναῷ διὰ μικρᾶς θύρας. — Τὴν σημασίαν τῆς πυλίδος ταύτης ἐξέθεσα ἐν τοῖς ἀνωτέρω, δείξας ὅτι ἡ μικρὰ πύλη τοῦ ἑώου πρὸς νότον τοῦ ἁγίου βήματος τοίχου (πίναξ νζ') δύναται νὰ εἶνε κάλλιστα ἡ « μικρὰ θύρα » τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἡ δὲ ὑπαρξίς τῆς πυλίδος ταύτης, τῆς ἐξασφαλιζούσης ποτὲ τὴν μετὰ τῶν ἑώων ἐξωτερικῶν θαλάμων συγκοινωνίαν, κραταιοῖ τὴν ἐμὴν τοῦ φρέατος τοποθεσίαν, ἐνῷ ἡ ἔλλειψις μικρᾶς θύρας ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ τοῦ ναοῦ γωνίᾳ φαίνεται ἐκ πρώτης ἀφετηρίας δεικνύουσα τὸ ἐλλειπὲς τῆς θεωρίας τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν. Τὴν τῆς πυλίδος σοβαρὰν ταύτην ἀντίρρησην ἀνεγνώρισεν ἀμέσως ὁ διάσημος βυζαντινολόγος, ὁμολογῶν ὅτι ἡ γνώμη αὐτοῦ ἀδυνατεῖ ἴσως νὰ παρέξῃ εὐχερῇ περὶ τῆς ἀπουσίας τῆς ἐν λόγῳ εἰσόδου ἐξήγησιν.

Προσθετέον δ' ἐν τέλει ὅτι ὁ τύπος τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν βασίζεται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως πραγματικοῦ φρέατος, ἐνῷ ὁ ἐμὸς ἀπαιτεῖ τὴν κατ' εἰκασίαν μόνον ὑπαρξίν αὐτοῦ, τῶν ἑώων ἐξαρθήσεων οὕτω τοιχοδομηθειῶν ὥστε νὰ ἀποβαίνωσιν αὗται ἀπρόσιτοι. Ὅτι δὲ τὸ ἅγιον φρέαρ ἦτο τῷ ὄντι φρέαρ, ἔχον ὕδωρ, καὶ οὐχὶ ἀπλοῦς θάλαμος στεγάζων τὸ τῆς Σιχάρ στομίδιον, εἶνε ὅλως ἀναμφήριστον, ὡς ἀπέδειξε πρῶτος πάντων ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν⁽²⁶⁾.

Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων, ἐὰν ἐξετάσωμεν ἐπισταμένως καὶ ἀμερολήπτως τὰ τε πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα τῶν δύο θεωριῶν, προαγόμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ θέσις ἦν ὥρισε τῷ ἁγίῳ φρέατι ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν παρίσταται πολλῷ πιθανώτερον τῆς ὑπ' ἐμοῦ εἰκασθείσης. Δι' αὐτῆς αἱ δυσχέρειαι ἐπιλύονται πολλῷ εὐχερέστερον, καὶ ἐὰν πρὸς στιγμὴν ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε πυλὶς ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ τοῦ ναοῦ γωνίᾳ, θέτουσα εἰς συγκοινωνίαν τὸ φρέαρ μετὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ (ἴδε πίνακας ις' καὶ ιζ' τοῦ Α' τόμου), τοιχοδομηθεῖσα δ' ἐπὶ τῇ ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ ἀνεγέρσει τοῦ ἀντιτειχίσματος⁽²⁷⁾, ἡ ἐξηγητικὴ δύναμις τῆς θεωρίας τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν κτᾶται τὴν τελείαν αὐτῆς ἀνάπτυξιν. Καὶ ἐπειδὴ ἀνάλογος τοιχοδόμησις τῆς ἐν τοῖς κατη-

(25) Ἡ μεγίστη καὶ ὀριστικὴ σημασία τοῦ χωρίου τοῦ Παφλαγόνος δὲν διέφυγεν, ὡς εἰκός, τὴν ὀξυδέρκειαν τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν. Τῇ 14^η Μαρτίου 1906 μοὶ ἔγραψεν: « The passage from Nicetas the Paphlagonian is given in Du Cange, L. III., pp. 68 - 70. I have always regarded it as very important, and looked up the reference several years ago in the Bodleian Library ».

(26) Ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν εἶπεν ἀρχαῖον κείμενον (σ. 179 - 180), δεικνύον ὅτι τὸ ἅγιον φρέαρ ἦτο πραγματικὸν φρέαρ καὶ οὐχὶ στοὰ μόνον.

(27) Ἡ βορειοδυτικὴ γωνία ἔχει παράθυρον, οὐχὶ πύλην.

χουμενείois εισόδου τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος ἐξηφάνισε τὴν ἐκεῖ ποτε ὑπάρχουσαν πύλην, ἐπείγομαι νὰ παραδεχθῶ ὅτι εἰς τὸ αὐτὸ τοῦτο αἷτιον ἀποδοτέα ἢ νῦν ἔλ-
λειψις τῆς ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ φρέατος εισόδου. Τοιοῦτον ὅμως ἐξαγόμενον ἰσοδυναμεῖ τῇ ὑπ' ἐμοῦ ἐντελεῖ ἀποδοχῇ τοῦ ἀληθοῦς τῆς θεωρίας τοῦ ἐμβριθοῦς ἀρχαιολόγου, ὅθεν καί μοι φαί-
νεται ἀναμφισβήτητον ὅτι τὸ φρέαρ τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν εἶνε αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πολυθρύλητον ἅγιον στόμιον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἀφοῦ τὰ βυζαντινὰ κείμενα ὁρίζουσι τὸ ἅγιον φρέαρ ὡς εὐρισκόμενον διαρρήδην ἐν αὐτῷ τῷ μεσημβρινοανατολικῷ κοχλιῷ, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ κ. βὰν Μίλλιν-
τζεν ἀνακαλυφθὲν φρέαρ εὐρίσκεται ἐν τῷ αὐτῷ ἐπακριβῶς λαβυρίνθῳ. Ὅθεν καὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο καταβάλλει ἀμέσως πᾶσαν περαιτέρω ἀντίστασιν ⁽²⁸⁾.

Ὁ Διδάκτωρ Ἀλέξανδρος βὰν Μίλλιντζεν, ὁ ἀνακαλύψας τὸ Ἅγιον Φρέαρ
τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἁγίου φρέατος εἶνε ἔργον ἀθάνατον, περιποιοῦν τὴν ὑψίστην τιμὴν τῇ μεγαλονοίᾳ του κ. Ἀλεξάνδρου βὰν Μίλλιντζεν, καὶ δύναμαι νὰ προσθέσω ὅτι οὐδεὶς ἴσως ἐχάρη πλείοτερον ἐμοῦ ἐπὶ τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἐπιτυχίᾳ τοῦ διασήμου ἀρχαιολόγου.

⁽²⁸⁾ Ἐπὶ τῇ λήψει τῶν Ἀρχαιολογικῶν μου Πινάκων τῆς Ἀγίας Σοφίας ΚΠ. (1905), ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν μοὶ ἔγραψεν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 2 Φεβρουαρίου 1906· «As to your references to me, they do me complete justice, and I feel proud that my views regarding the position of the Holy Well were of some service to you. I remember that for some time you were inclined to suppose that the Well stood in one of the chambers to the rear of the apse, and I began to waver in my opinion, as I had not studied S. Sophia to the extent you have done. It is a great satisfaction to have the support of your agreement with me».

Φρονῶ ὅτι βραχεῖα ἐξέτασις τοῦ ἔργου τοῦ ἀνακαλύψαντος τὸ ἅγιον φρέαρ θὰ ἦτο λίαν εὐάρεστος τοῖς ἀναγνώσταις ἡμῶν. Γόνος ἐσθλὸς τοῦ ἀοιδίου ἱατροῦ βὰν Μίλλιντζεν, στενοῦ φίλου τῆς οἰκογενείας μου, καὶ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου, τοῦ δοξασθέντος διὰ λαμπρῶν ἀνακαλύψεων ἐν τῷ παρὰ τὸν Βόσπορον καὶ τὸν Εὐξείνιον φρουρίῳ τῶν Γενουηνσίων, ὁ κ. Ἀλέξανδρος βὰν Μίλλιντζεν παρίσταται ἡμῖν, διὰ τε τῆς ἀπαραιμίλλου αὐτοῦ ἐργασίας καὶ τῆς σεμνότητος καὶ ἀκεραιότητος χαρακτηρὸς αὐτοῦ, ὡς ὁ κορυφαῖος τῶν βυζαντινολόγων, διότι, παρεκτὸς τῆς ἀνω ἐκτεθείσης θαυμασίας ἐρεῦνης, ὁ ἔξω τῶν τειχῶν τῆς βασιλευούσης προσδιορισμὸς τῆς ἀκριβοῦς θέσεως τοῦ Ἐβδόμου, ἡ συζήτησις τῆς τοποθεσίας τῆς Χαλκῆς⁽²⁹⁾, τοῦ πατριαρχείου, τῆς Μελαντιάδος πύλης, καὶ τῆς εἰρκτῆς τοῦ Ἀνεμᾶ, ἡ ἀπόδειξις ὑπάρξεως ἀρχαίου βυζαντινοῦ νεωρίου παρὰ τὸν λεγόμενον Βλάγγαν, καὶ ἐπὶ πᾶσιν ἡ μεγίστη ἀνακάλυψις τοῦ τοῦ παλατίου νεωρίου ἐν τῷ Βουκολέοντι⁽³⁰⁾, ἀποτελοῦσι μοναδικοὺς τίτλους δόξης ἐν τῇ σπουδῇ τῆς μεσαιωνικῆς τῆς πόλεως ἱστορίας.

Διὸ καὶ ἐθεώρησα καθήκόν μου νὰ τιμήσω τὸ περὶ ἁγίου φρέατος κεφάλαιον τοῦτο διὰ τῆς εἰκόνης τοῦ μεγαλοφυοῦς ἀνδρός, οὗτινος ἡ ἀθόρυβος δρᾶσις ἀείποτε ἐσκόπει τὴν εὔρεσιν τῆς ἀληθείας, καὶ οὐχὶ τὰ πλεονεκτήματα ἅτινα αὕτη ἐνδεχόμενον νὰ ἐπιφέρει ἢ τὰς χειροκροτήσεις τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ τοῦ Φρέατος αἶθουσα. — Ἡ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς διασωθείσης βορειοανατολικῆς ἀνόδου ἀποκατάστασις τοῦ ἐκλιπόντος «κοχλίου τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος» δεικνύει ὅτι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ φρέαρ θὰ ἔκειτο πρὸς τὸ νότιον τοῦ κοχλίου μέρος, ἐν τῇ δεξιᾷ δηλονότι τοῦ κοχλίου διόδῳ, καὶ πρὸς τὸ μέσον τοῦ ἐκεῖ τοίχου (ἴδε πίνακα ιζ' τοῦ Α' τόμου). Φρονῶ ὅμως ὅτι τὸ ἅγιον φρέαρ δὲν ἦτο ἀπλῶς φρέαρ, ἐν τῷ κοχλίῳ, ἀλλ' ὅτι εἶχε καὶ ἰδιαίτερον θάλαμον. Ἡ ἐξέτασις τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας, ὡς ὀρθῶς ὑπέθεσεν ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν, πάλιν διαφωτίζει τὸ ζήτημα, διότι ὁ ἐκεῖ ἰδρυμένος κοχλιάς παρουσιάζει αἶθουσαν ἐπὶ τῆς βορείου αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἐπομένως εἰκάζω ὅτι τοιαύτη ἐξάρτησις προσηρείδετο καὶ τῷ μεσημβρινοανατολικῷ κοχλίῳ, ὡς ἄλλως τε ἀποκατέστησα ἐπὶ τοῦ προϋκθέντος πίνακος ιζ', ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πινάκων κβ' καὶ κγ'.

Πύλαι. — Ἡ αἶθουσα τοῦ ἁγίου φρέατος, σὺν τῷ κοχλίῳ, εἶχε τοῦλάχιστον τρεῖς πύλας, ὧν μνεῖαν ποιεῖται ὁ Πορφυρογέννητος.

Τούτων δ' ἡ πρώτη ἦτο ἡ «μικρὰ θύρα», δι' ἧς ἡ προσάρτησις συνεκοινώνει ἀμέσως μετὰ τοῦ ναοῦ, καὶ ἦν περιεγράψαμεν ἀνωτέρω.

Ἄλλη θύρα, μειζόνων διαστάσεων, ἦτο, φαίνεται, ἡ πρὸς ἄρκτον τοῦ κοχλίου, ἡ εἰς τὸ παρακείμενον προαύλιον ἐξάγουσα, διὰ τῆς ἀρκτώας πύλης τοῦ ὁποίου προνάου ὑπῆρχεν ἡ ἀναμεταξὺ

(29) Ἄν καὶ ὁ κ. βὰν Μίλλιντζεν μοὶ ἔγραφε τῷ 1906 ὅτι ἐτοποθέτει τὴν Χαλκὴν ὅπουδῆποτε πλησίον, ἀλλὰ δυτικώτερον, τοῦ ἐμβόλου τοῦ φρέατος, τῷ 1904 ὅμως μοὶ εἶπεν ὅτι ἐθεώρει ταύτην ὡς ἱσταμένην ἔναντι τοῦ νάρθηκος, πρὸς νότον, θέσιν ἣν δὲν ἀπεδέχθη κατ' ἀρχάς, οὔτε ἐν τοῖς *Ἀρχαιολογικοῖς μου Πίναξι τῆς Ἀγίας Σοφίας* ΚΠ., 1905, οὔτε ἐν τῷ ἐλάσσονι ἔργῳ, *Ἡ Ἀγία Σοφία ἐξεταζομένη ὑπ' ἀρχιτεκτονικῆν καὶ ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν ἐν θ' πίναξι*, 1906, ἀλλ' εἰς ἣν κατέληξα ἀκολούθως δι' ἀνεξαρτήτων ἐπιχειρημάτων (ἴδε Α' τόμον, σ. 49-50). Οὕτως ἡ ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ' θέσις τῆς Χαλκῆς θεωρητέα ὡς οὕσα τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν, ὅπερ καὶ σπεύδω νὰ ἀναγνωρίσω ἐνταῦθα.

(30) Ἐν Τσαταντῇ Καποῦ (*Byzantine Constantinople*, κεφ. *The Harbour of the Bukoleon*). Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, *Byzantine Constantinople*, ἀποτελεῖ θησαυρὸν ἀνακαλύψεων καὶ εἶνε μνημεῖον θετικῆς καὶ γρανιτώδους, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, δι' ἧς εὐτυχῶς συμπληροῦται τὸ θαυμάσιον τοῦ κ. Μόρτμαν περὶ τῆς τοπογραφίας τῆς βασιλευούσης ἔργον.

τοῦ διαβατικοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ τοῦ ἁγίου φρέατος συγκοινωνία. Οὕτως οἱ δεσπότες «διὰ τοῦ ἁγίου Νικολάου διερχόμενοι, ἐξέρχονται πρὸς τὴν μεγάλην πύλην τὴν ἐξάγουσαν εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ»⁽³¹⁾.

Ἡ τρίτη γνωστὴ πύλη ἦτο ἡ ἐκ τῆς αἰθούσης τοῦ φρέατος εἰς τὸν ἔμβολον φέρουσα: «Ἐξιόντων δὲ τῶν δεσποτῶν τὴν ἔξω πύλην τοῦ ἁγίου φρέατος»⁽³²⁾. Πάλιν ὁ δεσπότης «ἴσταται ἔξω τῆς πύλης τοῦ ἁγίου φρέατος τῆς ἐξαγωγούσης εἰς τὸν ἔμβολον»⁽³³⁾.

Φαίνεται δ' ὅτι ὅταν εἰσῆρχετο ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος μετέβαινε συνήθως εἰς τὸ προαύλιον, ἀφοῦ εἶχε προσκυνήσει τὸ φρέαρ, κάκειθεν εἰσῆρχετο εἰς τὴν ἐκκλησίαν διὰ τῆς μεγάλης ἐφῆρας τῶν στοῶν πύλης. Διὰ τῆς ὑποθέσεως δὲ ταύτης καὶ μόνης ἐξηγεῖται τὸ ἐξῆς τοῦ Πορφυρογεννήτου χωρίον: «Ἀπέρχονται μέχρι τοῦ ἁγίου φρέατος, κάκεισε ὑπαντῶ τούτους ὁ πατριάρχης εἰς τὴν πύλην τὴν μεγάλην τὴν εἰσάγουσαν ἀπὸ τοῦ ἁγίου φρέατος, καὶ εἶθ' οὕτως εἰσέρχονται διὰ τῆς ἐκεῖσε εἰσφερούσης πύλης πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ βήματος»⁽³⁴⁾. Πάλιν, ὁ πατριάρχης δέχεται τὸν αὐτοκράτορα «ἐν τῷ ἁγίῳ φρέατι, ἐν τῇ πύλῃ τῇ εἰσαγούσῃ ἔνδον τοῦ ναοῦ, καὶ εἰσέρχονται ἀμφότεροι μέχρι τῶν ἁγίων θυρῶν»⁽³⁵⁾.

Παραπέτασμα. — Τὸ ἅγιον φρέαρ εἶχε καὶ καταπέτασμα. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, οἱ δεσπότες «εἰσέρχονται ἔνδον τῆς κορτίνας τῆς κρεμαμένης ἐν τῷ ἁγίῳ φρέατι»⁽³⁶⁾, καὶ πάλιν «εἰσέρχονται ἐν τῷ βήλῳ τῷ κρεμαμένῳ εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ»⁽³⁷⁾. Ἐνταῦθα δ' ἔστεφεν ὁ πατριάρχης τὸν ἐκ τοῦ ναοῦ ἐξερχόμενον δεσπότην.

Τὰ ἐν τῷ Ἀγίῳ Φρέατι ποτὲ ὑπάρχοντα κειμήλια. — Ἀναμεταξὺ τῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ ἀποκειμένων κειμηλίων διεκρίνετο κατ' ἐξοχὴν ἡ πολυθρύλητος ἐκείνη ἐπιστομὴς τῆς ἐν Σιχάρ πηγῆς, τὴν ὁποίαν οὕτω περιγράφει ὁ Ἀντώνιος (1200): «Ὁ μαρμάρινος λίθος μετὰ στρογγύλου ἐν τῷ μέσῳ [ἀνοίγματος], ὁ χρησιμεύων ὡς στόμιον τοῦ φρέατος Σαμαρείας, παρὰ τὸν ὅποιον ὁ Χριστὸς εἶπε τῇ Σαμαρείτιδι „Δός μοι ποιεῖν“ (Ἰωάννης δ', 7). Οἱ Σαμαρεῖται ἤντλουν ὕδωρ διὰ τοῦ λίθου τούτου»⁽³⁸⁾. Οἱ δὲ Λατῖνοι ἀφῆρεσαν, ὡς ἔοικε, τὴν ἐπιστομίδα, διότι μνεῖαν αὐτῆς δὲν φαίνονται ποιοῦμενοι οἱ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς βασιλευούσης ἱστορικοί.

«Αἱ δὲ τέσσαρες σάλπιγγες αἱ χαλκαῖ», λέγει ὁ Ἀνώνυμος, «ὡς ἔστησεν [ὁ Ἰουστινιανὸς] ἐν τῷ φρέατι τῷ ἁγίῳ, ἀπὸ Ἱερικῶ ἐκομίσαντο αὐτάς, ὡς εἶχον τότε οἱ ἄγγελοι εἰς μίμησιν, ὅτε ἔπεσον τὰ τεῖχη Ἱερικῶ»⁽³⁹⁾. Μικρὸν δὲ πρὸ τῆς Λατινοκρατίας ὁ Ἀντώνιος ἀναφέρει μίαν καὶ μόνην «χαλκὴν σάλπιγγα τῆς ὑπὸ Ἰησοῦ ἀλώσεως τῆς Ἱερικῶ»⁽⁴⁰⁾.

Ἐνταῦθα ἴστατο καὶ ὁ θρόνος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου: «Ἡ δὲ σέλα τοῦ Ἀγίου Κων-

(31) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

(32) *Αὐτόθι*, σ. 34.

(33) *Αὐτόθι*, σ. 135.

(34) *Αὐτόθι*, σ. 548.

(35) *Αὐτόθι*, σ. 155.

(36) *Αὐτόθι*, σ. 18.

(37) *Αὐτόθι*, σ. 68.

(38) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 96.

(39) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 75. Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καθίσταται πιθανώτατον ὅτι τὸ φρέαρ εἶνε ἀρχαῖον.

(40) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 96.

σταντίνου», παρατηρεῖ ὁ δῆθεν Κωδινός (1' αἰών), «ὑπερθεν ἴστατο τοῦ φρέατος τοῦ ἁγίου ἐπάνω τῶν σαλπίνγων» (41).

Καὶ ταῦτα μὲν πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως. Μετὰ τὴν ἀνάκτησιν δὲ τῆς πόλεως ὁ ῥώσσοις Γραφεὺς Ἀλέξανδρος (1393) ἀφηγήθη ὅτι «ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ εὗρίσκεται ὁ λίθος ἐφ' οὗ ἐκάθισεν ὁ Χριστὸς ὁμιλῶν τῇ Σαμαρείτιδι παρὰ τὸ φρέαρ Ἰακώβ» (42). Ὁμοία τυγχάνει καὶ ἡ ἀφήγησις τοῦ ῥώσσοις διακόνου Ζωσίμου (1419), ὁμιλοῦντος περὶ «τοῦ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ [ἐμβεβλημένου] λίθου, ἐφ' οὗ ὁ Ἰησοῦς διηλέχθη τῇ Σαμαρείτιδι παρὰ τὸ τοῦ Ἰακώβ φρέαρ» (43). Ἀλλ' ὁ ἀνώνυμος ῥώσσοις (1424-1453) μαρτυρεῖ διαρρήδην, ὡς προεῖρήθη, ὅτι ὁ κίων οὗτος ἔκειτο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐν τῷ δεξιῷ εὐκτηρίῳ, ἥτοι ἐν αὐτῷ τῷ ἁγίῳ φρέατι (44) ὅθεν καὶ θὰ μετεκομίσθη ἐκεῖσε κατὰ τὰ τελευταῖα τοῦ κράτους ἔτη.

Ἡ παρὰ τὸ Φρέαρ θαυματουργὸς τοῦ Χριστοῦ εἰκὼν. — «Ἐν τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων, τῇ νέᾳ φημί Ῥώμῃ, καὶ ἡμετέρα», λέγει ὁ ἤδη μνημόνευθεις ἀνώνυμος βυζαντινὸς ἱστορικός, «ἐν τῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας μεγάλῳ καὶ οὐρανίῳ ναῷ ὄντινα χειρὶ ἀνθρωπίνῃ ὡς ὕλη τινὶ διακονούσῃ, Θεὸς ἀοράτως χρησάμενος ὠκοδόμησεν ἐν τούτῳ δὴ τῷ σεπτῷ, φημί, καὶ περιωνύμῳ ναῷ, εἰκὼν τις ἐκ χρωμάτων Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐπὶ τινος πίνακος ἀναγεγραμμένη κατὰ τὴν ἐφάν πύλην, ἐν ᾗ ἡ ἁγία ἐπιστομὴ τοῦ φρέατος ἐκείνου τῆς Σαμαρείτιδος, καθ' ἣν ἡ ἀληθινὴ πηγὴ, ὁ τῆς γνώσεως ποταμός, ἡ μηκέτι διψεῖν εἰποῦσα πόσις, Χριστός, οἰκονομικῶς τῇ Σαμαρείτιδι καθωμίλησεν. ἐπὶ τούτῳ ἡ τῆς σεπτῆς εἰκόνης ἀνακειμένη ἐτιμᾶτο γραφῇ, προσκυνουμένη καὶ σεβομένη πιστῶς. ἀλλ' ἐπεὶ τις τῶν Ἰουδαίων ἐκεῖσε κατὰ πάροδον πολλάκις διέτριβε, καὶ τὸ πλῆθος ἑώρα προσκυνούντων, καὶ τὸ σέβας καὶ τὴν τιμὴν παρὰ πάντων τῷ θείῳ ἐκείνῳ ἀναφερόμενα ἐκτυπώματι, κεντούμενος φθόνῳ τῷ πατρικῷ, καὶ μὴ φέρον τὴν εἰς τὸ ἅγιον ἐκεῖνο τιμὴν, διμερίμνα καθ' ἑαυτὸν καὶ περὶ πολλοῦ ἐποιεῖτο εὐκαιροῦ λαβέσθαι καιροῦ καὶ τῇ θείᾳ ἐπιθέσθαι εἰκόνι, καὶ δρᾶσαι τι πρὸς ὕβριν αὐτῇ, καὶ τῆς ἐπιθυμίας κόρον λαβεῖν, ἐπεντροφήσας αὐτοῦ τῷ τῆς τόλμης ἐπιχειρήματι. καὶ δὴ τοῦτο ἐπισκοπῶν καὶ δι' ἔργου ποιούμενος, ἄδειάν τινα ἐφευρὼν καὶ λαθὼν, μάχαιραν σπασάμενος τῇ χειρὶ, φονῶν τὴν γνώμην, φόνιον ἐπιστήσας τὸν ὀφθαλμόν, ὡς εἶχεν ὀρμῆς, μέσον ἐπαφῆκε τὴν μάχαιραν, ὥσπερ ἐπὶ σώματι ἐμψύχῳ, τῆς θείας εἰκόνης Χριστοῦ. τῇ δὲ τῆς μαχαίρας καταφορᾷ, καὶ τῇ λυσσώδει τοῦ Ἰουδαίου κατὰ τῆς εἰκόνης πληγῇ, ὃ τῶν παραδόξων τοῦ Θεοῦ τεραστίων ῥοὺς αἵματος ἐπαφήθη πολὺς, καὶ τὸν τοῦ παρανόμου χιτῶνα κατέβαψεν ἐκραγεῖς, καὶ τὸ θεῖον ἐκεῖνο ἐπορφύρησεν ἑδαφος. ὃ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀνοχῆς. μᾶλλον δὲ τῆς περὶ τὸ ἀνθρώπινον γένος κηδεμονίας. ὁ μὲν γὰρ Ἰουδαῖος κατὰ Χριστοῦ λυττῶν, ὡς ἐμψύχῳ τῷ σεπτῷ καὶ τιμίῳ ἐπέθετο ὁμοιώματι ὁ δὲ τὴν ἐκείνου λύτταν ἀφορμὴν τῆς πρὸς σωτηρίαν ὁδοῦ ποιησάμενος, δι' ὧν ἐπειρᾶτο ὑβρίζειν, δι' αὐτῶν τούτων πρὸς πίστιν καὶ σωτηρίαν αὐτὸν ἐπεσπάσατο. τοῦ γὰρ ἐκ τῶν ἀδήλων ἐκείνου καταρρέουσας αἱματος, τὴν ῥεῦσιν ὁ Ἰουδαῖος καταπλαγεῖς, καὶ ὑπότρομος γεγονώς, ἐκφορος τῶν οἰκείων ἦν λογισμῶν καὶ ὡς εἶχεν ὀρμῆς, τὴν θείαν ἀρπάσας εἰκόνα, τῷ ξίφει ἔτι ἐμπεπαρ-

(41) *Περὶ Οἰκοδ.* τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἔκδ. Βόννης, σ. 142. «Σέλα», ἢ «σελίον», καὶ «σέλλα», «σελλίον», καὶ «σελλάριον», ἐτυμολογοῦνται ἀπὸ τοῦ λατινικοῦ sella, θρόνος (Δουκαγγίου *Glossarium ad Script. Med. et Infimae Graecitatis*, τ. β', 1688).

(42) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 162.

(43) *Αὐτόθι*, σ. 201.

(44) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 170.

μένην, καὶ πρὸς τὸ ἐκείσε ἅγιον φρέαρ ταύτην ἀφείς, σπουδαίως τὴν πύλην διατεταραγμένος ἔξιει, τῷ θεῷ πεφοινιγμένος πάντοθεν αἵματι· δῆλος δὲ ἦν τοῖς ἀπαντῶσι, δεινόν τι καὶ ἀποτρόπαιον κακουργήσας. ἐπεὶ δὲ κρατηθεὶς ἀνδροφονείας ἀπῆτειτο εὐθύνας, καὶ πλῆθος πιστῶν ἐπέρρει περὶ αὐτόν, διεσπαράσσετο δὲ μέσον περικυκλούμενος, ἄκων ὁμολογεῖ τὴν ἀλήθειαν· καὶ πρὸς τὸ ἔργον χωρεῖ, καὶ ἀπογυμνοῖ τὸ γεγονός δρᾶμα· καὶ ἦν ἅμα τῷ λόγῳ ἰδεῖν πανταχοῦ τὸ θαῦμα ἐπιφοιτοῦν καὶ πάντοθεν καταθέον πλῆθος πολὺ· πληρουμένας τε ἀγυιάς, καὶ πάντα τὸν θεῖον οἶκον ἄβατον ἐκ τοῦ πλήθους διαδεικνύμενον. ἀνιμησάμενοι δὲ τὴν σεπτὴν καὶ θεῖαν εἰκόνα, καὶ ταύτην ἀναβαστάξαντες, αἵματος ἔτι ὀχετοὺς ἀπορρέουσαν, εἰς δόξαν Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, μετὰ ψαλμῶν καὶ λαμπάδων, ἐν ᾧ δὴ τόπῳ καὶ πρότερον ἦν, ἐναπέθεντο. ὁ τοίνυν Ἰουδαῖος πανοικὶ τῷ Χριστῷ προσελθὼν, καὶ διὰ τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας ἑαυτὸν ἐκκαθάρας, ἐπέστρεψεν ὁλοψύχως ἐπὶ τὸν Κύριον.

Λαμπρῶς δὲ διαβοηθέντος τοῦ περὶ τῆς θείας εἰκόνης θαύματος, καὶ πάντων εἰς προσκύνῃσιν ταύτης ἐπιτρεχόντων, πατρίκιός τις ἀνὴρ εὐσεβῆς καὶ φόβον ἔχων Θεοῦ, εὐχῇ ἀδιαλείπτῳ προσκαρτερῶν, καὶ τοῖς παροῦσι περὶ τῶν μελλόντων διαμεριμνῶν· οὗτος, ἐσπέρας καταλαβούσης, τὸν ἴδιον ταχυγράφον μεθ' ἑαυτοῦ παραλαβὼν ὥς ἐπεντρυφήσων τῷ θαύματι, καὶ τὸν ἑαυτοῦ πόθον ἀποπληρώσων, καὶ μόνος τῶν ἄλλων ὅπερ εἰώθει ποιεῖν ἐπευχόμενος, τῇ θεῇ προσκυνήσων εἰκόνι παραγέγονε. καὶ δὴ ἐπιρρίψας ἑαυτὸν τῷ ἐδάφει, συχνὸν ἤδη χρόνον, καὶ δακρύων ἀφείς ὀχετοὺς, ἠὺχαρίσται προσκαρτερῶν τῇ εὐχῇ, τῷ κενώσαντι ἑαυτὸν τοῦ πατρικοῦ κόλπου, καὶ πτωχεύσαντι δι' ἡμᾶς, καὶ ῥυσσάμενῳ θανάτου πικροῦ, καὶ δόντι ἐλπίζειν χρηστά, καὶ βασιλείαν ἐπαγγειλαμένῳ τὴν ἑαυτοῦ καὶ πάντα πραγματευομένῳ, καὶ ποιοῦντι θαυμάσια, καὶ ἀνακαλουμένῳ πρὸς σωτηρίαν ἡμᾶς. εἶτα τοῦ ἐδάφους ἔξαναστὰς, καὶ τὰς χεῖρας πρὸς τὸν σεβάσμιον τύπον ἐκτείνας, καὶ τὸν ὀφθαλμὸν ἐπερείσας, ὁρᾷ θέαμα καινόν· τῷ ταχυγράφῳ, τὴν θεῖαν ἐπιμειδιῶσαν εἰκόνα· καὶ ὅλως ἐκείνῳ χαροπώτερον ἐπαφιεῖσθαι τὸν ὀφθαλμόν. καταπλαγεὶς οὖν ὁ πατρίκιος, μεταστῆναι κελεύει τὸν ταχυγράφον· καὶ πάλιν ἦν τὸ αὐτὸ παρὰ τῆς θείας εἰκόνης, πρὸς τὸν ταχυγράφον γινόμενον. ἔκστασις οὖν καὶ φρίκη καταλαμβάνει παρευθὺ τὸν πατρίκιον, καὶ πεσὼν αὐθις χαμαὶ ἀπεδύρετο ἑαυτόν, „Δέσποτα“, λέγων, „φιλόνητο, ἵνα τί ἀπέστρεψας τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ καὶ τίς ὃν προσετριψάμην ἐμαυτῷ μολυσμός, ὅτι τοσοῦτον ἀνάξιός ἀποδέδεγμαι; οἶδα καὶ πόρνην ἁψαμένην σου τῶν ποδῶν, καὶ ἀπολυθεῖσαν τῶν ἐγκλημάτων καὶ τελώνην ἐδέξω, διὰ μόνην ταπεινοφροσύνην. σὺ γὰρ εἰ ὁ εἰπὼν, ‘Οὐκ ἦλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλούς’· ἁμαρτωλὸς τοίνυν καὶ γὰρ ἄλλ', εὐγνωμονῶ πρὸς τὸν Δεσπότην. ἐπικαλοῦμαι σου τὸν ἔλεον ὁμολογῶ τὰ ἡμαρτημένα· ἐλέησόν με ὁ φύσει ἔχων τὸ ἐλεεῖν, καὶ γνώρισον, Κύριε, τὴν αἰτίαν μοι τῆς ἀποστροφῆς“· τοιαῦτα τοῦ πατρικίου προσευχομένου, φωνή τις ἠκούσθη αὐτῷ. „Σοὶ μὲν, ὦ πατρίκιε“, λέγουσα, „ὁ μισθὸς ἀποκείσεται τῶν καμάτων σου πολυπλάσιος, καὶ ἡ πρὸς τοὺς δεομένους ποιεῖς, τεταμίευταί σοι ἐν οὐρανῷ· τῷ δὲ παρὰ σοι τούτῳ ἀνδρί, χάριν ὀφείλω πολλήν· ἐν γὰρ ἀνάγκῃ καιρῷ, ἐν ἀπορίᾳ καὶ σπάνει τῶν βοηθούντων, ἐν εὐθηνίᾳ καὶ πλατυσμῷ τῶν πάντα διαστρεφόντων, οὐκ ἀπῆρνήσατό με· ἀλλ' ἀνδρείᾳ καὶ τολμηρᾷ τῇ ψυχῇ, Υἱὸν εἶναι Θεοῦ με καθωμολόγησε· καὶ γὰρ τοίνυν ὁμολογήσω αὐτὸν ἐνώπιον τοῦ Πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ἀγγέλων παρισταμένων ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ καὶ ἀδεκάστου βήματος“.

Ταῦτα ὁ πατρίκιος ἀκούσας, καὶ τέλος ἐπιθεὶς τῇ εὐχῇ, τῆς χειρὸς τοῦ ταχυγράφου λαβόμενος, ἐπεζήτηε μαθεῖν τὴν τῆς ὁμολογίας αἰτίαν, καὶ ἀποκαλύπτει αὐτῷ τὸ δρᾶμα ἡξίου. καὶ ὁ νοτάριος· „Εγὼ μὲν, ὦ πατρίκιε“, ἔφη, „ἄρτι περὶ πολλοῦ ἐποιούμην ἐπισυγκαλύπτειν τὸ γεγονός, καὶ μέχρι βίου παντός, τὸ συμβάν μοι διατηρεῖν περὶ ἐμαυτῷ· ἀλλ' ἐπεὶ ὥς ὁρῶ, διαλαληθῆναι τὸ

πραγμα κελεύει ὁ Θεός, εἶπω, καὶ ἀποκαλύψομαι τὴν ἐπ' ἐμοὶ γεγονυῖαν τοῦ πονηροῦ μηχανήν. ἐμοὶ μὲν ἢ τοῦ βίου ἀρχή, πατρίκιε, ἐναντία ἐγεγόνει καὶ ἀποτρόπαιος ὑπηρετεῖν γὰρ ἑτέροις ταχθεὶς παρὰ Θεοῦ, καὶ τὴν ἐφήμερον ἑαυτῷ τροφήν ἐκεῖθεν πορίζεσθαι, ἀνδρὶ ἐκολλήθην σχήματι μόνῳ ἐνδεδυμένῳ τὸν ἀνθρώπον. ὄνομα τούτῳ Μεσίτης. καὶ ὅς, ἐπεὶ με περὶ αὐτὸν εἶχε, τοῦ πλάσαντός με Θεοῦ ἀποσπάσαι βουλόμενος, καὶ τοῖς ἑαυτοῦ δαίμοσι δεῖξαι ὑπηρετήν, ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν ἐσπέρας καταλαβούσης ἵπῳ ἐπιβάς, καὶ συμπααραλαβὼν καμὲ ἱππότην μεθ' ἑαυτοῦ ἐξίει τῆς πόλεως· καὶ ὁδεύοντες ἅμα ἐν ἐρήμοις χωρίοις, καὶ τόποις τραχέσι, καὶ ὁδῷ ἀστιβεῖ, προσεπελάσθημεν πόλεως περιβόλῳ ἀσφαλῶς περιτετειχισμένης ἐν ὄχυρῳ καὶ ὁ Μεσίτης ἀποβάς τοῦ ἵππου καὶ δένδρῳ περιδεσμήσας, τῇ πύλῃ προσεγγίσας τῆς πόλεως, ἔκοπτε. τῆς δέ, παρευθὺ τούτῳ διανοιχθείσης, πλῆθος κατείδομεν Αἰθίοπων, ὑπὸ περιχαρίας σκιρτῶν καὶ καταρῶν περὶ ἡμᾶς, καὶ τῷ Μεσίτῃ περιχεόμενον, παραλαβόντες δὲ αὐτό, καμὲ τούτῳ συνεφερόμενον, εἰς οἶκημα εὐρύ τε καὶ διαφανὲς εἰσελθεῖν καθηγήσαντο. ἦν δὲ πολλὰ τῷ οἴκῳ φῶτα διακαιόμενα· καὶ πλῆθος πολὺ καθεδρῶν στοιχιδὼν περὶ τὴν οἰκίαν ἐνθεν κάκειθεν ταύτην ἐπικοσμοῦν. μέσον δὲ θρόνος τῶν ἄλλων ὑπέρτερος· καὶν τούτῳ, δυσειδής τις Αἰθίοψ διεφάνη μοι καθεζόμενος· ὃ δὴ παρειστήκει πλῆθος πολὺ Αἰθίοπων, ἀριθμῷ οὐχ ὑποβαλλόμενον. ὁ δὲ μέγας τῶν Αἰθίοπων, λόγῳ τοὺς δορυφόρους διαστήσας ἐπὶ τε δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, εἰσκαλεῖται πλησίον γενέσθαι τὸν Μεσίτην. καὶ ὡς χαμαὶ ῥίψας ἑαυτόν, καὶ τῷ ἐπὶ τοῦ θρόνου προσκυνήσας, ἀνέστη· ὁ δὲ φοβερός ἐκεῖνος Αἰθίοψ, ἐγγίσαι παρακελευσάμενος, τῷ ἔλεινῳ ἐκείνῳ ἀνθρώπῳ περιχυθεὶς, κατησπάζετο. εἶτα φίλον ἀνακηρύττων, τὴν αἰτίαν ἐξήτει μαθεῖν τῆς ἀφίξεως. ὁ δὲ Μεσίτης, ὡς δοῦλός φησι, 'Πρὸς τὸν δεσπότην τὴν δουλείαν ὁμολογῶν παραγέγονα'. καὶ ὁ τοῦ σκότους 'Πληροῦνται', φησὶν, 'ἃ σοι ὑπεσχόμεθα· τὰ θελήματα, λέγω, τὰ σά'; καὶ ὁ Μεσίτης· 'Ναί, δέσποτα', ἔφη, 'πληροῦνται· καὶ διὰ τοῦτο τὴν ὀφειλομένην σοι εὐχαριστίαν ἀποδώσω ἐλήλυθα'. 'Ἀλλὰ καθέσθητι', φησὶν ὁ Αἰθίοψ, 'καὶ δυνάμεις ἔτι σοι ἀφ' ἡμῶν ἐπακολουθήσουσι, τὴν δεσποτείαν ὁμολογοῦντι, καὶ ἡμᾶς θεραπεύοντι'. καὶ τοῦ δὲ εἰπόντος, ὁ Μεσίτης ἐκαθέσθη. ἐμὲ δέ, πατρίκιε, δέος εἶχε, καὶ φρίκη πολλή κατελάμβανε· καὶ πρὸς τὸν ἐμὸν κηδεμόνα Θεόν, τὸ τῆς διανοίας ὄμμα ἐρείσας, ἐδεόμην καθ' ἑαυτόν, ῥυσθῆναί με τῆς ἀνάγκης ἐκείνης. ὁ δὲ τῆς ἀνομίας ἀρχηγὸς ὁ ἐπὶ τοῦ θρόνου ἐκεῖνος Αἰθίοψ, ἤρετο αὐτὸς περὶ ἐμοῦ· 'Καὶ τίς', φησὶν, 'ὧδε', πρὸς τὸν Μεσίτην, δεῖξας ἐμέ· καὶ ὁ Μεσίτης· 'Δοῦλος, δέσποτα, σός ἐστιν', ἔφησεν, 'ὡς καὶ γώ'. ὁ δὲ τῷ λόγῳ περιχαρὴς γεγονώς, καμὸι ὅλως ἐπιστραφεὶς, ἤρετο· 'Ἀληθὴς ὁ λόγος, νεώτερε· ἡμέτερος εἶ'; καὶ τότε ἡσθόμην ἐπικουρίας Θεοῦ· τοῦ γὰρ φόβου καὶ τῆς δειλίας ἀοράτως ἀπαλλαγείς, φωνὴν ἐπαφῆκα τολμηράν. 'Δοῦλος ὑπάρχω Δεσπότης τοῦ ποιήσαντος οὐρανὸν τε καὶ γῆν, λέγω δὴ, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος', καὶ ἅμα τῷ λόγῳ ἀφανὴς ἐγένετο ὁ Αἰθίοψ· καὶ ὁ θρόνος ἀπόλωλεν· αἱ τε λαμπάδες, οὐκ ἦσαν· καὶ οἱ παρεστῶτες Αἰθίοπες, θροῦν τινα ἄσημον ἀφέντες, καὶ γοερὸν ὀλολύξαντες, ἀπηλάσαντο. ἡ δὲ πόλις ἅμα τῷ οἴκῳ καὶ τῷ Μεσίτῃ, οὐκ ἦν. πάντα γὰρ ἐγένετο ἐκ ποδῶν. ἐγὼ δὲ περισωθεὶς ἅμα τοῖς ζώοις, πατρίκιε, χρόνον ἤδη ἄγω συχνόν, οὐδαμοῦ ἔτι τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ τῷ πονηρῷ ἐντετυχώς. ταῦτά ἐστι τὰ ἐμὰ κατὰ τὴν τοῦ βίου ἀρχὴν δυστυχήματα· τοιαύτη περιπεσὼν ἀνάγκη, παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα ἐρῶύσθη παρὰ Θεοῦ. τούτοις ἐγὼ μᾶλλον εὐχαριστῶ τῷ μὴ παρορῶντι Θεῷ τοὺς ἐλπίζοντας εἰς αὐτόν· καὶ σώσαντί με ἀπὸ τῶν ἐπανισταμένων μοι κραταιῶν, καὶ ῥυσσάμενῳ ἐξ ἄδου τὴν ψυχὴν μου· καὶ ἀναγαγόντι ἐκ λάκκου τάλαιπωρίας, καὶ ἀπὸ πηλοῦ ἰλύος, τῆς μυσσαρᾶς τῶν δαιμόνων κακίας καὶ ἐπιθέσεως".

Ταῦτα ὁ πατρίκιος ἀκούσας, πολὺν ἤδη χρόνον ἔμεινεν ἀχανής. εἶτα τὸν ταχυγράφον παραλαβὼν, ἐκπλήξεως γέμων, εἰς τὴν ἑαυτοῦ οἰκίαν ὑπέστρεψε· καὶ πόνοις ἐκδοὺς μείζουσιν ἑαυτὸν

ἅμα τῷ ταχυγράφῳ, ἐν ἐλπίσι χρησταῖς καὶ ταῖς ἀπὸ τῆς θείας εἰκόνης ἐπαγγελίαις, τὸν βίον κατέλυσαν» (45).

Τὴν μικρὰν ταύτην εἰκόνα φαίνεται ἔχον ὑπόθεσιν καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον τοῦ Ἀντωνίου· «Υπάρχει ἐκεῖ ἔκτυπον τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ Ἰουδαῖός τις ἐκτύπησεν εἰς τὸν τράχηλον» (46).

«Ὁ Χριστὸς ὁμιλῶν τῇ Σαμαρείτιδι» ἀπεικονίζετο ἐπὶ Βυζαντίων, κατὰ τὴν *Ἑρμηνείαν* τῶν *Ζωγράφων*, τοιῶδε τῷ τρόπῳ· «Ὁ Χριστὸς καθήμενος εἰς πέτραν, καὶ οἱ ἀπόστολοι ὀπισθεν του θαυμάζοντες· καὶ ἔμπροσθεν του φρέαρ καὶ μία γυνὴ πλησίον εἰς τὸ χεῖλος τοῦ φρέατος, βαστάζουσα μὲ τὴν ἀριστερὰν σκυλί, καὶ τὴν δεξιὰν ἀπλώνουσα εἰς τὸν Χριστόν καὶ ἔμπρὸς αὐτῆς ὕδρια, καὶ ὁ Χριστὸς εὐλογῶν» (47).

Ἐν δὲ τῇ *Ἀνθολογίᾳ* ἀπαντᾷ τὸ ἐξῆς δίστιχον·

«Εἰς τὴν Σαμαρεῖτιν»

Οὐ τύπος, ἀλλὰ Θεὸς καὶ νυμφίος ἐνθάδε νύμφην
σώζει, τὴν ἐθνικὴν, ὕδατος ἐγγὺς ἰδὼν» (48),

ὅπερ ἐνδεχόμενον νὰ ᾔτο ἐπιγεγραμμένον εἴς τι μέρος τοῦ πολυθυρήτου φρέατος.

Τελεταί.— Ἡ διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος εἰσόδος τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀπετέλει τὴν συντομωτέραν ὁδὸν τῆς ἐκ τῆς Χαλκῆς εἰς τὸ ἅγιον βῆμα μεταβάσεως τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ πίναξ ις' τοῦ Α' τόμου καθιστᾷ τοῦτο ἀναμφισβήτητον. Διὸ καὶ τὸ φρέαρ ἐτύγγανεν ἡ συνήθης αὐτοκρατορικὴ εἰσόδος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

Ὅταν δ' εἰσῆρχετο ὁ αὐτοκράτωρ ἐκ τοῦ ἐμβόλου εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ ἦπτε κηρούς, καὶ διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως προσευχόμενος, προσεκύνει τὸ ἅγιον φρέαρ. Τῇ ἑορτῇ τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου, «τῶν δεσποτῶν εἰσερχομένων ἐν τῷ ἁγίῳ φρέατι», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «διὰ τῆς τρισσῆς μετὰ τῶν κηρῶν προσκυνήσεως ἀπευχαριστοῦσι τῷ Θεῷ, καὶ προσκυνήσαντες τὸ ἅγιον φρέαρ εἰσέρχονται διὰ τῆς εἰσαγωγῆς πύλης ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε εἰς τὴν ἐκκλησίαν» (49). Πάλιν «ἀπέρχονται μέχρι τοῦ ἁγίου φρέατος. καθεῖσε ἄπλουσι κηρούς καὶ ἀσπαζόμενοι τὸ φρέαρ, ὑπαντᾷ τούτους ὁ πατριάρχης» (50).

Εἰς τὴν μικρὰν θύραν τὴν ἐξασφαλίζουσαν τὴν ἐκ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ φρέαρ μετάβασιν εἶδομεν ὅτι ὁ πατριάρχης ἦρχετο σὺν τῷ ἐξερχομένῳ αὐτοκράτορι (51). «Ἐν γὰρ τῇ φιλίᾳ τῆς αὐ-

(45) Ἐν Κομπετζίου *Historia Haeresis Monothelitarum*, ἐν Παρισίοις, 1648, σ. 649-657. Ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν μου ὁ κ. βὰν Μίλιντζεν.

Ἐν τῇ ἐνορίᾳ Μπαλίνου ΚΠ. (ἴδε πίνακα ια' Α' τόμου), ἐν τῷ τῆς Θεοτόκου ναῷ, «δείκνυται», λέγει ὁ Βυζάντιος, «ἡ εἰκὼν αὐτῆς ἡ μαχαιρωθεῖσα ὑπὸ τινος Ἀραβὸς καὶ ἀναβλύσασα αἷμα» (Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 578).

(46) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 96.

(47) Ἐκδ. Ἀθηνῶν. 1885, σ. 117.

Ἐν τῷ Νέῳ Ἀγίῳ Ἀπολλινάριῳ Ῥαβέννης ὑπάρχει εἰκὼν τοῦ 5' αἰῶνος, παριστάνουσα τὸν Χριστὸν ὁμιλοῦντα πρὸς τὴν Σαμαρείτιδα. Ὁ Κύριος ἀπεικονίζεται νέος καὶ ἀγένειος, καθήμενος δ' ἐπὶ λίθου, καὶ εὐλογῶν τὴν Σαμαρείτιδα, ἀντλοῦσαν ὕδωρ ἐκ φρέατος, οὗτινος τὸ στόμον εἶνε λευκοῦ μαρμάρου, κυκλωτέρης, καὶ κοσμοῦμενον ἀψιδωτοῖς ἀναγλύφοις. Ὅπισθεν δὲ τοῦ Χριστοῦ καθορᾶται εἰς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ (ἴδε Κορράδου Ῥίτσι *Ravenna*, ἐν Βεργάμῳ, 1902, σ. 26).

(48) *Anthologia Graeca Epigrammatum Palatina cum Planudea*, ἔκδ. Στάτμυλλερ, ἐν Λειψίᾳ, τ. α', 1894, σ. 21.

(49) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 27.

(50) *Αὐτόθι*, σ. 548.

(51) Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 170.

τῆς θύρας», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, ἀφηγούμενος τὰς μεγάλας τελετάς, «ἴστανται οἱ τε δεσπότης καὶ ὁ πατριάρχης, ὁ δὲ πραιπόσιτος καὶ ὁ ἄργυρος ἴστανται ἔξω τῆς αὐτῆς θύρας· καὶ δὴ διὰ χειρὸς τοῦ ἀργύρου λαμβάνει ὁ πραιπόσιτος τὰ χρυσᾶ βαλάντια καὶ ἐπιδίδωσι τῷ βασιλεῖ, καὶ ὁ βασιλεὺς δίδωσι τοῖς μέλλουσι ταῦτα λαμβάνειν, κράζοντος δηλονότι τοῦ ἀργύρου „τῷ ὁ δεῖνα δεσπότης ἀγαθοί“· εἰσὶ δὲ οἱ λαμβάνοντες ταύτην τὴν εὐεργεσίαν διὰ χειρὸς τοῦ δεσπότης ὁ τε ἀρχιδιάκονος καὶ οἱ ὀστιάριοι καὶ οἱ ψάλται καὶ οἱ πένητες καὶ οἱ προσμονάριοι»⁽⁵²⁾. Αἶ δ' ἐν τῇ θύρᾳ ταύτῃ προσφερόμεναι δωρεαὶ ἀναφέρονται καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου «Εἰσέρχεται ἐν τῇ μικρᾷ πύλῃ τῇ οὐσῇ ἐν τῷ φρέατι, ἐν ᾗ ἴσταιται ἐν ταῖς μεγάλαις προελεύσεσιν, ἐπιδούς τοῖς ψάλταις καὶ λοιποῖς τὰς πλουσίας αὐτοῦ δωρεὰς ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ κράζειν τὸν ἄργυρον»⁽⁵³⁾.

Εἰς τὴν ἀρκτῶαν δὴ πύλην τοῦ φρέατος ἡ κοχλίου ἀναφέρονται ὡς γινόμενα τὰ ἐξῆς· «Ἐξέρχονται οἱ δεσπότης μετὰ τοῦ πατριάρχου⁽⁵⁴⁾, καὶ διὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ βήματος καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου διερχόμενοι, ἐξέρχονται πρὸς τὴν μεγάλην πύλην τὴν ἐξάγουσαν εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ. ἔνδοθεν γὰρ ταύτης τῆς πύλης ἵσταμένου τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν δεσποτῶν, ἐπιδίδωσιν ὁ πατριάρχης τὰς εὐλογίας, ἦτοι τὰς προσφοράς, τοῖς δεσπότης, κάκεισε δὲ τοῦτον ἀσπάζόμενοι οἱ δεσπότης ἀποχαιρετίζουσι, καὶ διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος διέρχονται»⁽⁵⁵⁾.

Παρὰ τὴν μεγάλην δ' ἑφάν τοῦ ναοῦ πύλην, πρὸς νότον τοῦ ἁγίου βήματος, ὑπεδέχετο ὁ πατριάρχης τὸν ἐκ τοῦ φρέατος εἰσερχόμενον δεσπότην. Οὕτως οἱ αὐτοκράτορες «προσκυνήσαντες τὸ ἅγιον φρέαρ εἰσέρχονται διὰ τῆς εἰσαγωγῆς πύλης ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε εἰς τὴν ἐκκλησίαν· ἐκεῖσε γὰρ ἴσταιται ὁ πατριάρχης μετὰ τῆς συνήθους αὐτοῦ ὑπηρεσίας καὶ τάξεως. καὶ δὴ τοῦ πατριάρχου θυμιῶντος κατὰ τὸν τύπον τοὺς δεσπότης, ἀσπάζονται αὐτὸν οἱ δεσπότης, καὶ εἴθ' οὕτως εἰσέρχονται διὰ τῆς ἐκεῖσε εἰσφερούσης πύλης πρὸς τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ βήματος»⁽⁵⁶⁾. Πάλιν ὁ πατριάρχης δέχεται τὸν βασιλέα «εἰς τὴν πύλην τὴν εἰσάγουσαν ἀπὸ τοῦ ἁγίου φρέατος εἰς τὸν ναόν, καὶ προσκυνήσαντες ἀλλήλους καὶ ἀσπασάμενοι, εἰσέρχονται εἰς τὸν ναόν»⁽⁵⁷⁾.

Διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος, καὶ τῆς πύλης ταύτης, ὡς ἔοικεν, εἰσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν ὁ Θεόφιλος τῷ 840, θρίαμβον κατὰγων περιφανῇ ἐπὶ τῇ κατὰ κράτος νίκῃ τῶν ἀπὸ Κιλικίας κατ' αὐτοῦ στρατοπεδευσάντων Ταρσιτῶν, Μομφουεστιτῶν, Ἀδανιτῶν, Εἰρηνουπολιτῶν, Ἀναρζαβητῶν καὶ λοιπῶν⁽⁵⁸⁾. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ ἐκ τοῦ φρέατος εἰσόδος ἦτο ἡ συνήθης ἐπὶ ἐπινικίων, καθότι ὁ θριαμβεύσας δεσπότης «ἀπέρχεται», κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, «εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ. κάκεισε κατὰ τὸ εἰωθὸς ἄπει κηρούς, καὶ δέχεται αὐτὸν ἐκεῖσε ὁ πατριάρχης σὺν πάσῃ τῇ ἐκκλησιαστικῇ καταστάσει, καὶ θυμιᾷ τὸν βασιλέα, καὶ ἀσπάζονται ἀλλήλους. εἶτα εἰσέρχεται ὁ βασιλεὺς σὺν τῷ πατριάρχει ἐν τῷ θείῳ βήματι, καὶ θυμιᾷ πέριξ τῆς ἀγίας τραπέζης»⁽⁵⁹⁾.

⁽⁵²⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 18.

⁽⁵³⁾ *Αὐτόθι*, σ. 184.

⁽⁵⁴⁾ Ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου.

⁽⁵⁵⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 34.

⁽⁵⁶⁾ *Αὐτόθι*, σ. 27.

⁽⁵⁷⁾ *Αὐτόθι*, σ. 163-164.

⁽⁵⁸⁾ *Αὐτόθι*, σ. 503 καὶ 506-507.

⁽⁵⁹⁾ *Αὐτόθι*, σ. 608-609. Βασίλειος ὁμῶς ὁ Μακεδὼν κατήγαγε θρίαμβον τῷ 872 εἰσελθὼν διὰ τοῦ ὠρολογίου (*Αὐτόθι*, σ. 498 καὶ 502).

Διὰ τοῦ ἁγίου φρέατος πάλιν καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ τοῦ ναοῦ μέρους εἰσέρχοντο κοινω-
νήσαντες καὶ οἱ ἐπὶ προαγωγῇ κουροπαλάται, οἱ πατρίκιοι, αἱ πατρικίαι, οἱ ὑπαρχοι, κλπ. ⁽⁶⁰⁾.

«Τῶν δεσποτῶν στεφομένων ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἐν τῷ εἰωθότι τόπῳ τοῦ ἁγίου φρέατος
ἐνδον τοῦ βήλου», προσθέτει ὁ Πορφυρογέννητος, περιγράφων τὰ καθ' ἕκαστα τῆς τῶν Χριστου-
γέννων τελετῆς, «λέγουσιν οἱ κράκται τὴν φωνὴν ἤχ. γ' „ἀστὴρ τὸν ἥλιον προμηνύει ἐν Βηθλεὲμ
Χριστὸν ἀνατεῖλαντα ἐκ παρθένου“ » ⁽⁶¹⁾.

Ἐξωθεν τέλος τοῦ φρέατος ἐγίνετο ἡ πρώτη δοχὴ τῆς ἐκ τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς τὰ ἀνά-
κτορα αὐτοκρατορικῆς ἐπιστροφῆς, ὁπότε καὶ ἐπευφημεῖτο ὁ κρατῶν ὑπὸ τοῦ λαοῦ. «Καὶ δὴ τῶν
δεσποτῶν ἐξιόντων καὶ ἱσταμένων», γράφει ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἀφηγήσει αὐτοῦ τῆς ἐορ-
τῆς τῶν Χριστουγέννων, «λέγουσιν οἱ κράκται „καλῶς ἤλθετε τὸ πρόβλημα τῆς Τριάδος“.
φθογγεῖ καὶ ὁ λαὸς ἐκ γ' „καλῶς ἤλθε“. τὰ δὲ τῆς εὐφημίας ἄκτα ⁽⁶²⁾ ἄδονται παρὰ τε τῶν
κρακτῶν καὶ τοῦ λαοῦ τὸ δὲ τελευταῖον ἄκτον λέγουσιν οἱ κράκται „προσκυνήσαντες τοῦ
τεχθέντος Χριστοῦ τὴν δόξαν“ καὶ ὁ λαός „πολυχρόνιον ποιήσει ὁ Θεὸς τὴν ἁγίαν“ » ⁽⁶³⁾. Τῇ
δὲ ἐορτῇ τῶν Φώτων, «ἀπελατικὸν ἤχ. πλαγ. α' „ὁ συνάναρχος τῷ Πατρὶ Θεὸς Λόγος ἐν Ἰορ-
δάνῃ σήμερον προῆλθε βαπτισθῆναι, καὶ τὴν κάραν ὑποκλίνει δουλικῶς τῷ Προδρόμῳ, ὃν οὐρα-
νῶν αἱ δυνάμεις τρέμουσι καθορῶσαι ἄλλ' ὁ τὸν κόσμον φωτίσας τῇ αὐτοῦ ἐπιφανείᾳ ὑψώσει
καὶ μεγαλύνει τὸ κράτος τῆς ὑμῶν βασιλείας εἰς εὐτυχίαν καὶ δόξαν Ῥωμαίων“ » ⁽⁶⁴⁾. Κατὰ τὴν
τελετὴν τέλος τοῦ Πάσχα «δοχὴ α' τῶν Βενέτων, φωνὴ ἤχ. α' „τὸ μέγα καὶ σεβάσμιον τῆς ἀνα-
στάσεως μυστήριον λαμπρυνομένη σήμερον ἡ κτίσις ἐορτάζει· ὁ γὰρ τῆς δόξης Κύριος τὸ σκυ-
θρωπὸν ἀφανίσας τοῦ θανάτου καὶ τὰ τοῦ ἄδου σκυλεύσας βασιλεία, συνανέστησε τοὺς πάλοι
τεθνεώτας, χαρὰν ἀνεκλάλητον καὶ θεῖον πάσχα. τελεῖται παραδόξως, μεγαλύνεται τὸ κράτος ὑμῶν,
δεσπόται, εἰς δόξαν, εἰς καύχησιν, εἰς ἀνέγερσιν τῶν Ῥωμαίων“. τὰ δὲ τῆς εὐφημίας ἄκτα ἄδον-
ται παρὰ τῶν κρακτῶν καὶ τοῦ λαοῦ τὸ δὲ τελευταῖον ἄκτον λέγουσιν οἱ κράκται „καλῶς
ἤλθον οἱ δεσπόται σὺν ταῖς αὐγούσταις καὶ τοῖς πορφυρογεννήτοις“ ὁ λαός „καλῶς ἤλθετε“. οἱ
κράκται „προσκυνήσαντες τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ τὴν δόξαν“. ὁ λαός „πολυχρόνιον ποιήσει
ὁ Θεός“ » ⁽⁶⁵⁾.

Τὸ νοτιοανατολικὸν ἀντιτεῖχισμα. — Τοῦτο εἶνε ἔργον Μεχμέτ τοῦ Β'. Κατὰ τὸν Σάλτζεμ-
βεργ, ὁ πορθητὴς ὀκοδομήσατο τὸν ἐνταῦθα ὑψούμενον μιναρέν, «ἀφοῦ ἤγειρε ἐκεῖ γιγαντιαῖα
ἀντιτεῖχίσματα » ⁽⁶⁶⁾.

Τὸ ἀντιτεῖχισμα δὲ τοῦτο εἶνε διπλοῦν καὶ τὸ μὲν ἑφὼν αὐτοῦ μέρος παρίσταται παρεμφερὲς
τῷ τῶν ἄλλων ἀντιτοιχῶν, ἀλλ' ὑπερτεροῦν αὐτῶν τῷ μεγέθει, τὸ δὲ ἄλλο ἐκτείνεται πρὸς νότον.
Ἀμφότερα δὲ τὰ μέρη ταῦτα στεροῦνται ἡμιαντηρίδων. Διὰ τῆς οἰκοδομῆς δὲ αὐτοῦ ἐκλείσθη,
ὥς προείπομεν, ἡ τε αἰθουσα τοῦ φρέατος καὶ ὁ κοχλιάς, καὶ ἡ πύλη ἡ μικρὰ τοῦ φρέατος, καὶ τὰ

⁽⁶⁰⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 231, 240, 250, 254, 260, 265 καὶ 268.

⁽⁶¹⁾ *Αὐτόθι*, σ. 39 (καὶ 35).

⁽⁶²⁾ Συγχαρητήρια, εὐχαί, ἐπευφημίας.

⁽⁶³⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 39.

⁽⁶⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 42 (καὶ 41).

⁽⁶⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 45.

⁽⁶⁶⁾ A. B. v. C., σ. 15. Ἡ πληροφορία αὕτη εἶνε κατὰ τὸν φὸν Χάμμερ.

παρ' αὐτὴν δύο παράθυρα τῆς στοᾶς ἐν τῷ δαπέδῳ, ὡς καὶ τὰ ἀνάλογα τούτοις ἐν τῷ ὑπερφῶ ἀνοίγματα. Αἱ κυριώτεραι δὲ πλευραὶ τῶν ἀντιτοίχων εἶνε ὡσαύτως ἐπικλινεῖς ἐνταῦθα.

Ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀντιτειχίσματα δὲν εἶνε βυζαντινὰ γίνεται δῆλον οὐ μόνον ἐκ τῆς προμνημονευθείσης φράσεως τοῦ Σάλτζεμβεργ, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς μαρτυρίας τοῦ ἀγωνύμου ῥώσσου προσκυνητοῦ (1424-1453), ὁμιλοῦντος, ὡς προεῖρήθη, περὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ διασωθείσης αἰθούσης τοῦ ἁγίου φρέατος.

Ἡ πλευρά, ἥ τὸ πρόσωπον, τοῦ πρὸς ἀνατολὴν ἀντιτειχίσματος εἶνε $7\frac{1}{2}$ μ, καὶ ὁ λίθινος ὄγκος ἐξέχει $5\frac{1}{2}$ μ τοῦ ἐν τῷ κοχλιᾷ βυζαντινοῦ τοίχου.

Ὁ νοτιοανατολικὸς Μιναρὲς. — Ὁ μιναρὲς τέλος τῆς μεσημβρινοανατολικῆς γωνίας ἔχει τὴν μεγίστην παρ' Ὁθωμανοῖς σημασίαν ὡς πρῶτος κτισθεὶς ἐν ΚΠ. μετὰ τὴν ἄλωσιν. Εἶνε δὲ ἐπομένως ἔργον τοῦ πορθητοῦ (1453)⁽⁶⁷⁾, καὶ μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτοῦ ἡ Ἀγία Σοφία εἶχε ἓνα μόνον μιναρὲν ἐπὶ 120 ἔτη. Σύγκειται δ' ἐξ ὀπτῆς πλίνθου, καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ εἶνε ὁμαλοῦ ἐν τῷ διαγράμματι πολυγώνου, ἀλλ' ὑπολείπεται τῷ ὕψει τῶν ἄλλων, διότι ἡ κορυφή αὐτοῦ δὲν ὑπερτερεῖ τὰ 66 μ, ἐνῶ ὁ ἐξώστης αὐτοῦ παρίσταται κατὰ 3 μ τοῦλάχιστον χθαμαλώτερος τῶν ἄλλων. Ἡ δ' εἰς αὐτὸν εἴσοδος εὐρίσκεται, ὡς προεῖρήθη, ἐν τῷ παρὰ τὸ ἅγιον φρέαρ ἀνοίγματι τοῦ ἀντιτειχίσματος, ἐνῶ ἡ πρὸς τὸν ἐξώστην πύλη αὐτοῦ τυγχάνει, κατὰ τὸ σῦνηθες, ἐστραμμένη πρὸς τὴν Μέκκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

ΑΙ ΣΤΟΑΙ ΚΑΙ ΤΟ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΝ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ὄνομα. — Τὰ ἐκατέρωθεν τοῦ κυρίως ναοῦ δύο «Κλίτη»⁽¹⁾ ἐκαλοῦντο «Στοαί», κατὰ τὸν Προκόπιον καὶ τὸν Εὐάγριον⁽²⁾, «Αἵθουσαι» δέ, κατὰ τὸν Σιλεντιάριον⁽³⁾.

⁽⁶⁷⁾ Γρελῶτου *Voy. de Const.*, σ. 120. Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 508.

⁽¹⁾ Ἡ τοιαύτη σημασία τῆς λέξεως «κλίτος» εἶνε βυζαντινὴ, διότι, κατὰ τὸν πατριάρχην Φιλόθεον (1354 - 1355 καὶ 1361 - 1377), «λαβὼν ὁ διάκονος τὸν θυμιατόν, . . . ἐξέρχεται ἅμα τῷ ἱερῷ διὰ τοῦ βορείου κλίτους» (Γοάρου *Εὐχολόγιον*, σ. 4).

Ὁ διάσημος ἀρχιμανδρίτης Γερμανὸς Βασιλάκης σημειοῖ ὅτι ἀνάλογον ἔννοιαν ἔχει ἡ λέξις καὶ ἐν τῷ *Ψαλτηρίῳ*, ρκζ', 3, ὅπου ἀναγινώσκομεν «Ἡ γυνὴ σου ὡς ἄμπελος εὐθηνούσα ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς οἰκίας σου».

Ὁ δὲ Δουκάγγελος ἀναφέρει καὶ τὰ ἐξῆς χωρία «Ὁρᾷ ἐκ δεξιοῦ κλίτους, ἐν ᾧ ἐστὼς τὴν ἔκτην προσηύχετο», καὶ «ἡ μυστική καὶ θεοφύτευτος ἄμπελος, ἥ ἐν τοῖς κλίτεσι τῆς ἐκκλησίας εὐκληματοῦσα, καὶ τὸν πέπειρον βότρυον ἡμῖν τῆς ἀφθαρσίας ἐκ μήτρας κυπρίζουσα» (*Glossarium ad Script. Mediae et Infimae Graecitatis*, ἐν Λουγδούνῳ, 1688, τ. α').

⁽²⁾ *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἔκδ. Ὁξφόρδης, σ. 133.

Τὰ κλίτη τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὡς «στοᾶς» περιγράφει Κωνσταντῖνος ὁ Ῥόδιος (Στ. 703 - 707).

Ὡς εἰκός, στοᾶς εἶχον ἐκατέρωθεν μόνον οἱ μείζονες τῶν βυζαντινῶν ναῶν.

⁽³⁾ Στ. 569 καὶ 581.

Ἀρχαῖαι περιγραφαὶ τῶν Στοῶν. — « Στοαί τέ εἰσιν ἑκατέρωθεν δύο », λέγει ὁ Προκόπιος, « οἰκοδομίαν μὲν τοῦ νεῶ οὐδεμίαν διειργόμεναι, ἀλλὰ καὶ μείζον αὐτοῦ ποιοῦσαι τοῦ εὗρους τὸ μέτρον, καὶ τῷ μήκει μέχρι ἐς τὸ πέρας ξυνεξικνούμεναι, τὸ δέ γε ὕψος καταδεέστεραν καὶ αὐταῖς ἢ τε ὀροφὴ θόλος καὶ ὁ χρυσὸς ἐγκαλλώπισμα· ταῦταιν δὲ ταῖν στοαῖν ἀτέρα μὲν τοὺς ἀνδρας εὐχομένους διακεκλήρωται παραλλάξ δὲ οὐδὲν ἔχουσιν οὐδὲ διαφέρουσι δήπου ἀλλήλαιν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴσον αὐταῖν ἐν ἱερῷ ἐς κάλλος διήκει καὶ ὠραῖζει τὸ ἐμφερές » (4). Κατὰ τὸν Εὐάγριον δέ, « στοαὶ τῶν λελεγμένων ὑπερώων ἐνεργθε κίοσι καὶ ψαλίσι μικραῖς τοσοῦτον ἔργον ἀποπερατοῦσαι » (5).

Διαστάσεις. — Αἱ δύο στοαὶ ἐκτείνονται δίκην μεγάλων ναῶν ἐφ' ἅπαν τὸ μήκος τοῦ ὀρθογωνίου τῆς ἐκκλησίας χώρου, ἔχουσαι ἐπομένως 74^μ.81 [240^{βπ}] ἐσωτερικοῦ μήκους, τοῦ πλάτους αὐτῶν ἐναλλάσσοντος ἀπὸ 6^μ.05 [20^{βπ}], ἀναμεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ παραπησσίων, εἰς 18^μ.40 [59^{βπ}] ἐν τῷ μέσῳ, καὶ εἰς 27^μ.32 [88^{βπ}] ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς.

Τρισσὴ διαίρεσις. — Ἐκαστον τῶν κλιτῶν θεωρητέον ὡς διαιρούμενον εἰς τρία μέρη διὰ τῆς προβολῆς τῶν πεσσῶν καὶ τῶν ἐρεισμάτων αὐτῶν, καὶ ἐνῷ τὸ σχῆμα τῶν δύο μεσαίων στοῶν εἶνε σχεδὸν εἰπεῖν ὀρθογώνιον, ἔχον μήκος 22^μ.42 [72^{βπ}] καὶ πλάτος 18^μ.40 [59^{βπ}], τὸ τῶν ἄκρων διαμερισμάτων, ὧν τὸ μήκος ἐξισοῦται 18^μ.47 [60^{βπ}], καὶ τὸ ἐλάχιστον πλάτος 15^μ.85 [51^{βπ}], παρίσταται ἀνώμαλον συνεπεία τῆς τῶν κογχῶν παρουσίας.

Τοῖχοι. — Τὸ πάχος τοῦ πρὸς δυσμὰς τοίχου εἶνε, ὡς προεῖρήθη, 1^μ.67 [5^{βπ}], ὅμοιον δὲ ἦτο καὶ τὸ τοῦ ἑώρου πρὶν ἢ ἀπολέσῃ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ὀρθομαρμάρωσιν. Τῶν δὲ πλαγίων τοίχων τὸ πλάτος εἶνε μόνον 1^μ.03 [3^{βπ}] ἐν τοῖς θυριδωτοῖς αὐτῶν μέρεσιν, αὐξάνον ὅμως εἰς 1^μ.38 [4^{βπ}] ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ μεγάλου ὀρθογωνίου.

Ἐκ τοῦ τε δυτικοῦ καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀναφύονται ὀκτὼ ἐν συνόλῳ παραστάται τῶν κιόνων, ἐξέχοντες 0^μ.64 ἢ 2^{βπ}, παρουσιάζοντες δὲ μέτωπον 1^μ.42 [4^{βπ}]. Οἱ δὲ πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν τοῖχοι ἔχουσιν ἕξ ἕκαστος τοιοῦτους παραστάτας, προβάλλοντας 0^μ.93 ἢ 3^{βπ} τοῦ 1^μ.03 [3^{βπ}] τοίχου, ἀλλὰ διαφόρων πάντως προσώπων· οὕτως ἐνῷ αἱ τέσσαρες ἄκραι παραστάδες κοσμοῦνται πλευραῖς 1^μ.42 [4^{βπ}] αἱ παρὰ τὸν ἐλάσσονα ἄξονα, ὡς ἀντικείμεναι μείζουσι κίοσι, δεικνύουσι μέτωπον 1^μ.56 [4^{βπ} 6^δ], καὶ αἱ παρὰ τὰ παραπήσσια 2^μ.50 ἢ 8^{βπ}. Σημειωτέον ὅτι οἱ τελευταῖοι τέσσαρες οὗτοι παραστάται εἶνε σήμερον ἐπιμηκέστεροι τοῦ δέοντος, καὶ ἐπειδὴ τὰ παρὰ-θυρα τῶν ἄκρων στοῶν ἀνοίγονται συγκεντρικῶς τῷ περιέχοντι αὐτὰ τόξῳ, ἢ τῶν παραστατῶν ἀνωμαλία ἐπιφέρει νῦν ἀσυμμετρίαν εἰς τὴν τῶν θυρίδων θέσιν (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ').

Οἱ μεγάλοι πεσσοί. — Τὸ ἐν διευθύνσει παραλλήλῳ τῷ ἐλάσσονι ἄξονι πάχος τῶν μειζόνων πεσσῶν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἑβδομον μόνον τοῦ ἀνοικτοῦ ἐν τῷ κεντρικῷ ναῷ χώρῳ. Ἡ δὲ παρουσία τῶν κογχῶν ταράσσει τὸ ὁμαλὸν τοῦ σχήματος αὐτῶν. Τὸ μέγιστον μήκος τῶν πεσσῶν τούτων εἶνε 10^μ.96 [34^{βπ}] καὶ τὸ μέγιστον αὐτῶν πλάτος 7^μ.42 [23^{βπ}]. Ἐπειδὴ δὲ περιεγράψαμεν ἤδη τὰς ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ διαστάσεις αὐτῶν, πραγματευόμεθα ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν πρὸς τὰς στοὰς ἐστραμμένων αὐτῶν πλευρῶν.

Καὶ πρῶτον, τὸ πρὸς τὰς πρασίνας κιονοστοιχίας μέρος αὐτῶν προβάλλει παραστάτην 1^μ.78 [5^{βπ}] μετώπου καὶ 0^μ.32 ἢ 1^{βπ} ἐξοχῆς, μετὰ τὸν ὁποῖον ἐκτείνεται πλευρὰ 4^μ.66 ἢ 15^{βπ}. Ἐναντι

(4) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 178.

(5) *Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἔκδ. Ὁξφόρδης, σ. 133.

δὲ τῶν παραπησίων οἱ πεσσοὶ παρουσιάζουσι μέτωπον 7^μ.715 [24^{βπ}], ἀποτελούμενον ἐκ δύο κεραίων 1^μ.78 [5^{βπ}] πλάτους καὶ 1^μ.56 ἢ 5^{βπ} προβολῆς, ἐκατέρωθεν 4^μ.16 [14^{βπ}] κεντρικοῦ χώρου, ἀπέχοντος 4^μ.88 [15^{βπ}] τῆς ὀπισθεν μεγάλης πρὸς τὸν ναὸν ἐπιφανείας. Οἱ πεσσοὶ συνδέονται εἴτα ταῖς παρακειμέναις κόγχαις, παρουσιάζοντες πλευρὰν 1^μ.56 ἢ 5^{βπ} παραλλήλως τῷ σμικρῷ ἄξονι, εἴτα μείζονα λοξὴν ἐπιφάνειαν 2^μ.55 [8^{βπ}] μήκους, ὀπισθεν τοῦ ἐκεῖ εὐρισκομένου κίονος, καὶ ἐπὶ τέλους παραστάτην 0^μ.55 ἢ 1^{βπ} 9^δ προβολῆς καὶ 1^μ.64 [5^{βπ}] μετώπου ἔναντι τοῦ γείτονος πορφυροῦ κίονος.

Αἱ πρὸς τὰ παραπήσια κεραῖαι ἔχουσι τὸ μέγα πλεονέκτημα τοῦ ποικίλλειν τὴν θέαν τῶν πεσσῶν ὥς καὶ τὴν τῆς ὑπ' αὐτῶν ὑποστηριζομένης ἐν ταῖς στοαῖς ὀροφῆς. Τὰς περικαλλεῖς δὲ ταύτας κεραίας ὁ Σάλτζεμβεργ ἐθεώρησεν ἄνευ λόγου ὥς προσθήκας μεταγενεστέρας ⁽⁶⁾, ἀλλὰ τὰ ἐπ' αὐτῶν περισωθέντα ἰουστινιάνεια στοιχεῖα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἀνατρέπουσι βεβαίως τὴν τοιαύτην δοξασίαν.

Τὰ παραπήσια. — Διὰ τῶν λέξεων « παραπήσια », « παραπίσια », ἢ « ἐρείσματα » ⁽⁷⁾, οἱ Βυζάντιοι ἐνόουν τὰ πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν τῶν μεγάλων πεσσῶν ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ ἀντικειχίσματα, τὰ κρατοῦντα τοὺς πεσσοὺς ἐν ἰσορροπία κατὰ τῆς ἐξωστικῆς τοῦ θόλου δυνάμεως.

Ἐξέχουσι δὲ ταῦτα 5^μ.91 ἢ 19^{βπ} τῶν στενῶν 1^μ.03 [3^{βπ}] πλαγίων τοίχων, καὶ τὸ πρὸς τοὺς πεσσοὺς ἐστραμμένον αὐτῶν πρόσωπον ἐξισοῦται τῷ τῶν πεσσῶν, ἔχον ἐπομένως 7^μ.715 [24^{βπ}] ἐκτάσεως. Ἡ ἐνταῦθα κατασκευὴ τῶν παραπησίων εἶνε παρεμφερῆς τῇ τῶν πεσσῶν, καὶ αἱ διπλαῖ αὐτῶν κεραῖαι χωρίζονται τῶν τῶν μεγάλων ἐκείνων κτιστῶν στύλων δι' 6^μ.05 [20^{βπ}], ἐνῶ ἡ εἰσέχουσα τῶν παραπησίων ἐπιφάνεια ἀπέχει 9^μ.17 [30^{βπ}] τῆς ἀντιστοίχου τῶν πεσσῶν ἐσοχῆς. Ἐν τοῖς οὕτω δ' ἀποτελουμένοις σηκοῖς τῶν παραπησίων ἀνεώγετο δίοδος 2^μ.01 [7^{βπ}] πλάτους, καὶ 4^μ.33 ἢ 14^{βπ} μήκους, στεγαζομένη δ' ἡμικυλινδρικῇ ὀροφῇ, ὑψουμένη 6^μ.0 ἢ 19^{βπ} περίπου ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἄγουσα δ' εἰς πύλην ἐνθα ὑπῆρχον, ὥς ἔοικε, βαθμιδωταὶ πρὸς τὰ ὑπερῶα ἄνοδοι.

Ἐλάσσονες πεσσοί. — Αἱ ἐν ταῖς στοαῖς πλευραὶ τῶν μικρῶν πεσσῶν ἔχουσιν ὧδε πρῶτον ὑπάρχει παραστάτης 1^μ.64 [5^{βπ}] πλάτους καὶ 0^μ.42 ἢ 1^{βπ} 4^δ προβολῆς, ἀκολουθῶς πλευρὰ 0^μ.40 [1^{βπ} 3^δ], εἴτα ἄλλη, ὀρθὴν γωνίαν σὺν τῇ προηγουμένῃ ἀποτελοῦσα, 1^μ.49 ἢ 4^{βπ} 9^δ μήκους, μεθ' ἣν ἐκτείνεται ἡ πρὸς τὸν παρακείμενον τοῖχον 4^μ.44 [15^{βπ}] πλευρὰ, ἐν ἣ ἀνοίγονται αἱ τῶν ἐλασσόνων πεσσῶν δίοδοι.

Διαβατικὰ ἐσπερίων πεσσῶν. — Ταῦτα παρίστανται ἀνάλογα τοῖς ἤδη ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ ἁγίου βήματος περιγραφεῖσιν, καὶ τὸ μὲν μῆκος αὐτῶν εἶνε 4^μ.88 [15^{βπ}], τὸ δὲ πλάτος, ὑπολειπόμενον τοῦ τῶν ἐφῶν κατὰ 0^μ.14 ἢ 0^{βπ} 5^δ, ἰσοδυναμεῖ πρὸς 1^μ.92 [7^{βπ}]. Στεγάζονται δὲ καὶ ταῦτα ἡμικυλινδρικῇ ὀροφῇ, ὑψουμένη 5^μ.2 ἢ 17^{βπ} σχεδὸν ὑπὲρ τὸ δάπεδον.

Ἐνταῦθα δ' ἀνεστήλωντο, φαίνεται, μεγάλαι εἰκόνες.

Κίονες. — Ἐκτὸς τῶν πρὸς τὸν ναὸν δεκαῆς μεγίστων κίωνων, αἱ στοαὶ φέρουσιν εἴκοσι τέσσαρας ἄλλους μικροτέρους μονολίθους κίονας. Καὶ αἱ μὲν μεσαῖαι στοαὶ ἔχουσι τοὺς κίονας αὐτῶν πρὸς τὸ μέσον, αἱ δὲ ἄκραι εἰς τὰς γωνίας.

Οἱ κίονες εἶνε οὕτω πως διατεθειμένοι ἐνταῦθα ὥστε νὰ ἔχωσιν ἅπαντες τὸν ἄξονα αὐτῶν

⁽⁶⁾ «Nachträglich angebracht sind» (A. B. v. C., σ. 20).

⁽⁷⁾ Δουκαγγίου S. S., § 36.

εἰς ἀπόστασιν $5^{\mu}.46$ ἢ $17^{\beta\pi} 6^{\delta}$ τοῦ μείζονος τῶν στοῶν ἄξονος, νὰ διίστανται δ' ἐπομένως ἀλλήλων ἐξ ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν, καὶ ἀπὸ ἄξονος εἰς ἄξονα, κατὰ $10^{\mu}.92$ ἢ $35^{\beta\pi}$.

Οἱ ἄξονες τῶν τῶν κεντρικῶν στοῶν μολοσσικῶν κίωνων ἀπέχουσι 4.68 ἢ $15^{\beta\pi}$ ἀλλήλων ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἵνα ᾧσιν ἀντιμέτωποι τοῖς παρακειμένοις δύο μεγίστοις μολοσσικοῖς κίοσι, καὶ τὸ μέσον ὀλικὸν ὕψος τῶν κίωνων τούτων εἶνε $7^{\mu}.75$ ἢ $25^{\beta\pi}$ ὡς ἔγγιστα, ὧν $0^{\mu}.93$ ἢ $3^{\beta\pi} 0^{\delta}$ διὰ τὴν βάσιν, $5^{\mu}.47$ ἢ $17^{\beta\pi} 8^{\delta}$ διὰ τὸν κορμόν, καὶ $1^{\mu}.35$ ἢ $4^{\beta\pi} 4^{\delta}$ διὰ τὸ κιονόκρανον, τῆς διαμέτρου ἰσοδυναμούσης πρὸς $0^{\mu}.77$ ἢ $2^{\beta\pi} 6^{\delta}$, κατὰ μέσον ὄρον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ κορμὸς τῶν μεσαίων κίωνων ἦτο ἀνεπαρκής, τὰ κιονόκρανα αὐτῶν, ἅτινα εἶνε τοῦ α' τύπου (ἴδε Α' τόμον, σ. 87-88), παρίστανται ὑψηλότερα τῆς συνήθους ἀναλογίας, τὸ δὲ ἀνεπαρκέστατον τοῦ μήκους τῶν πρὸς τοὺς τοίχους τῶν κεντρικῶν αὐλῶν κίωνων ἀπήτησεν οὐ μόνον ὑπερβολικὴν τῶν βάσεων ἀνύψωσιν, ἀλλ' ἔτι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐδάφους ἐξόγκωμα (ἴδε Α' τόμον, πίνακα κ'). Τοὺς τοιούτους δ' ἄρκτῶν κίονας οὕτω περιέγραψεν ὁ Σιλεντιάριος:

« Ἀλλὰ καὶ αὐτῆς
αἰθούσης κατὰ μέσον ἐρείσατο οὐς
κίονας Ἀνθέμιος πολυμήχανος » (8).

« Ἀλλ' ἐνὶ μέτροις
μήκεος ἐγγυτέρων μὲν ὀλίζονες, ἐκ δὲ τιθῆνης
τῆς αὐτῆς χλοεροῖσιν ἀποσιλβουσιν ἁώτοις.

Ἀλλὰ γὰρ οὐ στοιχηδὸν ἐπισχερῶ εὐποδας οὗτοι
πυθμένας ἐρῶν ἔφειδον, ἐφειδρῶσιν δὲ γαίῃ
ἀντίοι ἀλλήλοισι δύνω δυσίν. ὧν κατὰ κόρης
τετραπόροις σειρῇσιν ἐπειλιχθεῖσα κεραίῃ
νῶτον ὑπεστήριξε γυναικείοισιν ἐδέθλοισι. » (9).

« Τέτρασι δ' ἐξείης ἐπὶ κίοσιν, ἐνθα καὶ ἐνθα,
ἄβροῖς, Θεσσαλικοῖσι, πρὸς ἀμφιλύκην τε καὶ ἡῶ,
αἰθούσης κατὰ μήκος ἐλίσσεται ἔργα κυλίνδρων
ἡμιτόμοις ἀτάλαντα, διοδμήτους περὶ τοίχους,
τροχὰ διαστείχουσιν ἀνειμένα· πρὸς μὲν ἀήτην
ἄρκτῶν ξυνοχῆας ἀνακλίνουσι θυρέτρων
διζυγέων (10), νότιον δὲ ποτὶ πτερόν, ἅντα πυλάων,
εὐτύκτους κενεῶνας ἐειδομένους τινὶ παστῶ » (11).

(8) Στ. 550 - 552.

Οἱ ἔσω τῶν στοῶν κίονες διήκουσι στοιχηδὸν κατὰ μήκος ἐν τῷ παρὰ τὴν Ῥώμην ναῶ τοῦ Ἀγίου Παύλου (S. Paolo fuori le Mura) (8' αἰών), ἐν τῷ τῆς Βηθλεὲμ ναῶ τῶν Γενεθλίων, ἐν Ἐρμέντ (Αἴγυπτος), ἐν τῷ Ἀγίῳ Δημητρίῳ Θεσσαλονίκης, κλπ., ὥστε ἕκαστον κλίτος τῶν ἐν λόγῳ ἐκκλησιῶν διηγεῖτο εἰς δύο μέρη. Οὕτως δ' ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ πρώτη Ἀγία Σοφία.

(9) Στ. 555 - 562.

(10) Τὸ «θυρέτρων διζυγέων» ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐδῶ παράθυρα, ὧν τὸ μὲν ἀνοίγεται ὑπὲρ τὸ δέ, καὶ οὐχὶ εἰς πύλας, ὡς κακῶς ὑπέλαβεν ὁ Δουκάγγιος (S. S., ἔκδ. Βόννης, σ. 29). Ἐκ τοῦ λάθους δὲ τούτου ὀρμώμενος, καὶ λησμονῶν ὅτι ὁ ποιητὴς περιγράφει ἐνταῦθα τὰς ἄρκτῶν στοὰς μόνον, ὁ Δουκάγγιος προήχθη νὰ ὑποπέσῃ εἰς ἕτερον χονδροειδέστατον λάθος, γράψας ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο πυλῶν πρὸς νότον, καὶ ὅτι ὁ Σιλεντιάριος « ad meridiem nullas portas fuisse observat » (Αὐτόθι, § 26).

(11) Στ. 567 - 574.

Οἱ δὲ τέσσαρες κίονες ἐκάστου τῶν ἄκρων διαμερισμάτων ἀπέχουσιν ἀλλήλων, ἀπὸ ἄξονος εἰς ἄξονα, καὶ ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, κατὰ $13^{\mu}.40$ ἥτοι $43^{\beta\pi}$, καὶ ἐπειδὴ εἶνε μικρότεροι τῶν προηγουμένων, ἐστέφθησαν ὑπὲρ τὸ κιονόκρανον αὐτῶν διὰ κορωνίδος $0^{\mu}.7$ ἢ $2^{\beta\pi}$ 3^{δ} ὕψους (ἴδε πίνακα ξ'), ἵνα φθάσωσιν εἰς τὴν πρέπουσαν ἀναλογίαν.

Στρογγύλοι παρίστανται ἐνταῦθα μόνον οἱ παρὰ τοὺς πεσσούς καὶ τὰ παραπήσσια θεσσαλικοὶ κίονες, οὓς στέφουσι α' τύπου κιονόκρανα, καὶ ὧν ἡ διάμετρος ἐξισοῦται πρὸς $0^{\mu}.71$ ἢ $2^{\beta\pi}$ 3^{δ} , καὶ τὸ ὀλικὸν ἄνευ τῆς στεφάνης ὕψος πρὸς $6^{\mu}.6$ ἢ $21^{\beta\pi}$, ὧν $0^{\mu}.70$ ἢ $2^{\beta\pi}$ 3^{δ} διὰ τὴν βάσιν, $4^{\mu}.75$ ἢ $15^{\beta\pi}$ 1^{δ} διὰ τὸν ἐλεύθερον κορμόν, καὶ $1^{\mu}.15$ ἢ $3^{\beta\pi}$ 8^{δ} διὰ τὸ κιονόκρανον.

Οἱ δὲ παρὰ τὸν τε δυτικὸν καὶ ἀνατολικὸν τοῖχον κίονες εἶνε σχήματος τετραγώνου, καὶ ὁ λίθος αὐτῶν προκοννήσιος. Στεροῦνται δ' οὗτοι ὀρειχαλκίωνων περιζωμάτων. Εἰκάζω δ' ὅτι τὸ τετράγωνον σχῆμα ἐδόθη ἵνα ὁ ἀριθμὸς τῶν στρογγύλων τοῦ ναοῦ κίωνων ὀρισθῇ εἰς 96, ἀριθμὸν τέλειον, ὡς πολλαπλάσιον τόσων πολλῶν συμπαθῶν τοῖς Βυζαντίοις ἀριθμῶν, ὡς 2, 3, 4, 6, 8, 12, 16, 24, 32 καὶ 48.

Ἡ πλευρὰ τῶν τετραγώνων κίωνων ἔχει $0^{\mu}.96$ ἥτοι $3^{\beta\pi}$ 1^{δ} μήκους, καὶ τὸ ὕψος αὐτῶν καὶ ἡ στεφάνη εἶνε ἀνάλογα τοῖς τῶν ἄλλων τῶν ἄκρων στοῶν κίωνων, ἐνῶ τὰ κιονόκρανα αὐτῶν εἶνε τοῦ ε' τύπου (ἴδε Α' τόμον, σ. 88, καὶ πίνακα κς', Ε). Στενεύει δὲ καὶ τούτων ὁ κορμὸς πρὸς τὰ ἄνω.

Τοὺς τῶν ἄκρων στοῶν κίονας οὕτω περιέγραψεν ἡ ποιητικὴ τοῦ Σιλεντιαρίου γραφίς:

«Πρὸς δὲ φάος καὶ νύκτα πάλιν δύο κίονας ἄλλους
Αἰμονίους ⁽¹²⁾ δοιούς τε περικλύσιον Προκονήσου,
στήμονας, ὑψιλόφους, πυλέων ἄγχιστα παγέντας » ⁽¹³⁾.

Πύλαι. — Ἐν ταῖς στοαῖς ἡνοίγοντο, ὡς ἔοικεν, ἄλλοτε εἴκοσι πύλαι, ὧν ἕξ πρὸς τὸν νότον, τέσσαρες πρὸς ἀνατολάς, ἄλλαι τόσαι, φαίνεται, ἐν τοῖς παραπησίοις, δύο πρὸς βορρᾶν, καὶ τέσσαρες πρὸς νότον. Τούτων ὅμως διεσώθησαν μόνον δεκαεῖς.

Ἐν τῇ περιγραφῇ δ' αὐτοῦ τῆς βορείου στοᾶς ὁ Σιλεντιάριος λέγει:

« Ἄλλ' ἐπὶ μὲν φαέθοντα πύλη μία, πρὸς δὲ κελαινῆς
νυκτὸς ἔδος διοσῆν ἐπὶ δικλῖδα λαὸς ὁδεύει » ⁽¹⁴⁾.

Οἱ γλυφυροὶ οὗτοι στίχοι παρέσχον ἀφορμὴν τῷ Δουκαγγίῳ καὶ τοῖς ἀντιγράψασιν αὐτόν, παρεξηγήσεως ὀχληρᾶς, χρηζούσης σαφηνίσεως. Ὁ Δουκάγγιος, παραβλέπων ὅτι ὁ ποιητὴς ἱστορεῖ ἐνταῦθα μόνον τὴν ἀρκτέφαν στοάν, ἔγραψεν ὅτι ὁ ναὸς εἶχε « μίαν καὶ μόνην πύλην πρὸς ἀνατολάς » ⁽¹⁵⁾, ἐνῶ ἡ ὁμοία πύλη τοῦ μεσημβρινοῦ κλίτους ἀναβιβάζει τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐφῶν τούτων πυλῶν εἰς δύο. Τὴν δὲ ἔκφρασιν « πρὸς δὲ κελαινῆς νυκτὸς ἔδος » ὁ πολὺς γάλλος σο-

⁽¹²⁾ Θεσσαλικούς.

⁽¹³⁾ Στ. 575-577.

⁽¹⁴⁾ Στ. 578-579.

⁽¹⁵⁾ « Ab oriente unica aperitur porta » (S. S., § 26).

φὸς κακῶς μετέφρασεν ὡς «πρὸς βορρῶν» ⁽¹⁶⁾, ἀντὶ «πρὸς δυσμᾶς». Ὅτι «νύξ» εἶνε ἡ δύσις, ἀναμφίλογον, ἀφοῦ ὁ Σιλεντιάριος ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τῶν πρὸς δυσμᾶς καὶ ἀνατολὰς ἀνόδων τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος λέγει ὅτι

«Μία μὲν ποτὶ νύκτα τιταίνεται, ἡ δὲ πρὸς ἡῶ» ⁽¹⁷⁾.

Αἱ δὲ μεγάλαι πρὸς ἀνατολὰς πύλαι ἀνοίγονται ἐκκεντρικῶς ὡς πρὸς τὸν μέγαν τῶν στοῶν ἄξονα, συνεπεία τῶν ἐφῶν νάρθηκων τε καὶ ἐξαρτήσεων. Ἐκκεντρικαὶ ὡσαύτως εἶνε καὶ αἱ πρὸς δυσμᾶς πύλαι. Τὰ δὲ ὑπέρθυρα τῶν προτελευταίων ἄκρων δυτικῶν πυλῶν εἶνε ἀτελῆ, ἔνεκα τῆς παρουσίας τοῦ παραστάτου τοῦ ἐκεῖ τετραγώνου κίονος.

Ἐν γένει τὰ περιθυρώματα καὶ ὑπέρθυρα τῶν πυλῶν (πλὴν τῶν ἐν τῷ νάρθηκι) εἶνε φρυγίου μὲν λίθου ἔσωθεν, προκοννησίου δ' ἔξωθεν.

Θυρίδες. — Ἡ φωτεινότης τῶν στοῶν, καὶ ἐξόχως τῶν ἄκρων αὐτῶν πρὸς δυσμᾶς διαμερισμάτων, δὲν ἦτο ποτε μεγάλη, καὶ σήμερον εἶνε ὀριστικῶς μικρά. Ἀπετελεῖτο δ' αὕτη ἐξ ὀκτῶ θυρίδων καὶ τεσσαράκοντα καὶ ἑνὸς τοῦλάχιστον παραθύρου. Αἱ δύο κεντρικαὶ διαιρέσεις φωτίζονται δύο θυρίσι καὶ ὀκτὼ παραθύροις ἐκάστη (ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιθ', κγ' καὶ κδ'), αἱ δὲ τέσσαρες ἄκραι ἐξ ἐκάστη παραθύρου ⁽¹⁸⁾. Αἱ δὲ πρὸς ἀνατολὰς στοαὶ ἔχουσι πρὸς τούτοις καὶ δύο ἐκάστη θυρίδας ἐπὶ τοῦ ἐφῶν τοίχου, εἰς μέγα ὕψος ἀνοιγομένας, ὧν αἱ παρὰ τὸ ἱερὸν στέφονται ἔξωθεν διὰ εἰσεχούσης στεφάνης, ὡς αἱ τοῦ βήματος, ἐνῶ ἡ βορειοανατολικὴ στοὰ φωτίζεται διὰ μικροῦ παραθύρου, κυρτουμένου ἐν αὐτῇ τῇ ἐσχατιᾷ τοῦ βορείου τοίχου (πίνακες ιζ', κ', κβ' καὶ κδ').

«Τὰ πρὸς τὰ ἄκρα τῶν στοῶν ἡμικυλινδρικά ἀνοίγματα τῆς τε νοτίου καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς», λέγει ὁ Σάλτζεμπεργ, «φαίνονται ἀκολούθως τοιχοδομηθέντα, ἐπὶ Βυζαντίων ἤδη, μικροτέροις παραθύροις· τὰ ἐκεῖ εὐρισκόμενα λείψανα πεσσῶν σημαίνουν ὅτι ἐμπεριεῖχον προῖμωτερον διάταξιν παραστατῶν, ἀνάλογον τῇ τῶν κεντρικῶν διαιρέσεων ὡς καὶ τῇ τῶν ἀνατολικῶν τῶν στοῶν ἐσχατιῶν» ⁽¹⁹⁾. Τὰ «λείψανα πεσσῶν» τοῦ γερμανοῦ ἀρχιτέκτονος εἶνε οἱ παραστάται οὓς παρατηρεῖ τις ἐνθεν καὶ ἐνθεν τῶν ἄκρων τοῦ ὑπερφῶν τόξων ἐπὶ τῶν πινάκων κγ' καὶ κδ'. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Σάλτζεμπεργ δὲν μοι φαίνεται ἀληθεύουσα ἐν ταῖς στοαῖς ⁽²⁰⁾, καὶ τότε ἡ ἀρχικὴ φωτεινότης τῶν ἄκρων διαιρέσεων δὲν θὰ ἦτο πολλῶ ἀνωτέρα τοῦ ὅ τι παρατηρεῖ τις σήμερον. Θεωρῶ δὲ πολλῶ πιθανώτερον ὅτι τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος παρὰθυρα τῶν ἄκρων στοῶν παρίστανται ἡμῖν σήμερον ἀκριβῶς οἷα ἐξηλθον ἐκ τῶν τοῦ Ἀνθεμίου χειρῶν.

Ἡ κατωτέρα σειρὰ παραθύρων τῶν στοῶν, ὡς καὶ αἱ ἀνατολικαὶ θυρίδες, ἔχουσι τὸ πρὸς

⁽¹⁶⁾ S. S., ἔκδ. Βόννης, σ. 29. Κακὴ ὡσαύτως καὶ ἡ ἔμπνευσις τῶν κούφων Λέθαβυ καὶ Σβαίνων τοῦ ἀντιγράφειν τὸν Δουκάγγιον, καὶ τοῦ μεταφράζειν τὸ ἄνω χωρίον «on the side of the cold north they walk through twain (doors)» (S. Soph., σ. 44), ἀντὶ «on the side of the dark west the people walk through two folding doors».

Αἱ πλάγαι δυτικαὶ πύλαι συνεκoinώνουν ἐν Μπὶν μπὶρ Κηλησὲ θαλάμοις ἐκατέρωθεν τοῦ νάρθηκος καὶ οὐ προσιτοῖς ἄλλως.

⁽¹⁷⁾ Ἐκφρασις τοῦ Ἀμβωνος, στ. 54. Ταῦτ' ἀποδείκνυσι καὶ ὁ πρὸ μικροῦ παρατεθεὶς στ. 575 «πρὸς δὲ φῶς καὶ νύκτα».

⁽¹⁸⁾ Ὁ Γρελῶτος πλανᾶται γράψας ὅτι αἱ τῶν γωνιῶν στοαὶ φωτίζονται «διὰ τριῶν μικρῶν παραθύρων» (Voy. de Const., σ. 113).

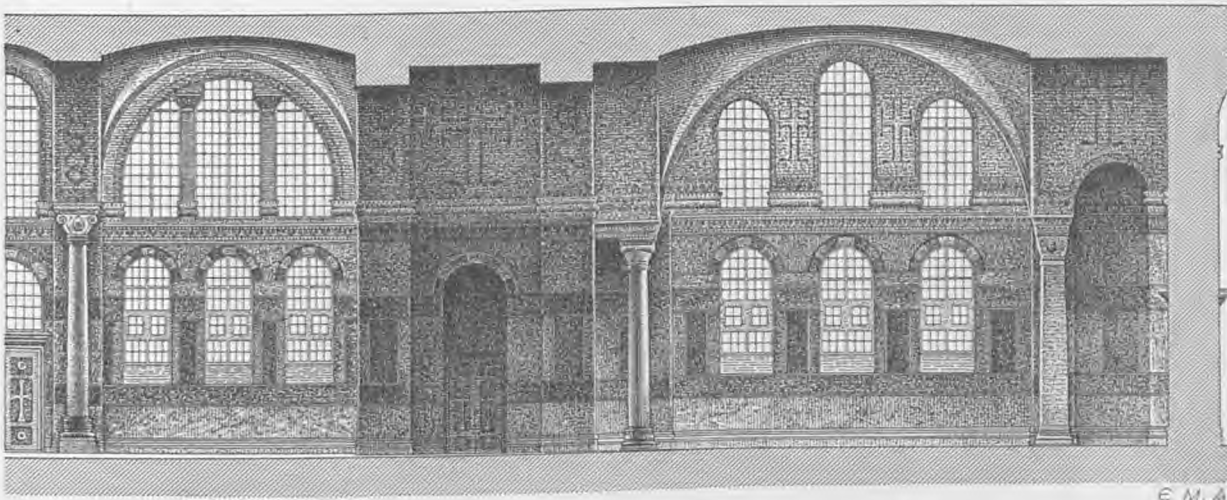
⁽¹⁹⁾ A. B. v. C., σ. 25.

⁽²⁰⁾ Σημειωτέον ὅτι ἡ δοξασία τοῦ Γερμανοῦ ἔχει τι τὸ συγχευμένον, διότι πλάγιον παραστατῶν στεροῦνται αἱ τῶν στοῶν θυρίδες, ἐνῶ τοιοῦτους ἔχουσι μόνον τὰ τοῦ ὑπερφῶν παρὰθυρα, ὥστε ὁ σοφὸς ἀρχιτέκτων συγγέει ἐνταῦθα τὰς στοὰς τῷ ὑπερφῶ.

τὰ κάτω αὐτῶν μέρος ἐπικλινές πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Ἄπαντα δὲ τὰ πρὸς τὸ ἔδαφος παράθυρα, τὰ εἰς ἀερισμὸν τοῦ οἰκοδομήματος προωρισμένα, ἔφερον ἔξωθεν δικτυωτόν τι, κωλύον, νομίζω, ταῖς περιστρεαῖς τὴν τοῦ ναοῦ εἴσοδον, ὡς παρατηρεῖται ἐκ τῶν ὀπῶν, τῶν ἐπὶ τῶν ἔξωθεν περιθυριδωμάτων αὐτῶν διασωθεισῶν

Ὁροφή. — Αἱ στοαὶ στεγάζονται διὰ πολυπλόκου μὲν, ἀλλ' εὐφυεστάτου συστήματος θόλων καὶ τόξων, οὐδαμοῦ κωλυνόντων τὴν θέαν τῶν ὠραίων πρὸς τὸν ναὸν κιονοστοιχιῶν.

Ἡ ὀροφή τῶν κεντρικῶν διαμερισμάτων ἔχει ὧδε· ἀναμεταξὺ τῶν τεσσάρων τῆς αἰθούσης κίωνων, τῶν μεγάλων στύλων τῆς Μολοσσίδος καὶ τοῦ ἔξωτερικοῦ τοίχου κυρτοῦται ἡμικύλινδρος διατεμνόμενος εἰς τὸ μέσον ἐν ὀρθῇ γωνίᾳ διὰ μείζονος κυλινδρικής ἐπιφανείας (ἴδε Α' τόμ., πίνακα κ'). Ἡ τοιαύτη δὲ οἰκοδομὴ στηρίζεται, ἔνθεν μὲν ἐπὶ τῶν τεσσάρων τῆς στοᾶς κίωνων, ἐτέρωθεν δ' ἐπὶ τόξων ἡμικυκλοτερῶν σχεδόν, συνδεόντων ἐξ ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος κίονας· τούτων δ' οἱ πρὸς τὸν ναὸν ἐστραμμένοι ὑποβαστάζουσι πάλιν δύο ἡμίσεα τόξα, ἀνερχόμενα ἄχρι τῆς κορυφῆς τῶν παρακειμένων γιγαντιαίων δύο κίωνων, ἐνῶ οἱ ἐσωτερικοὶ συνδέονται τοῖς γείτοσι τῶν τοίχων παραστάταις διὰ μικρῶν ἡμικυκλοτερῶν τόξων. Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν κίωνων τῆς στοᾶς ταύτης καὶ τῶν πεσσῶν ἀναφύονται τέσσαρα εὐρέα τόξα, $12^{\mu}.5$ ἢ $40^{\beta\pi}$ ὕψους, δύο ὀπισθεν τῶν ἄκρων μεγίστων κίωνων καὶ δύο πάλιν πρὸς τὸν ἔξωτερικὸν τοῖχον, ὧν τὰ πρῶτα παρουσιάζουσιν ἀτυχῶς ἀνώμαλόν πως καμπὴν ἵνα μὴ ταράσσωσι τὸ ἀκραιφνές τῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν μεγάλης κιονοστοιχίας. Ἐπὶ τῶν τόξων δὲ τούτων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πεσσῶν, καὶ ἐπὶ τοῦ διπλοῦ τόξου τοῦ συνδέοντος ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον τοὺς τέσσαρας τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς

Σχ. 269. Ἡ κατὰ τὸν μείζονα ἄξονα τομὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Στοᾶς.

Θέα πρὸς νότον. Κλίμαξ = $\frac{1}{2} \text{ m}$.

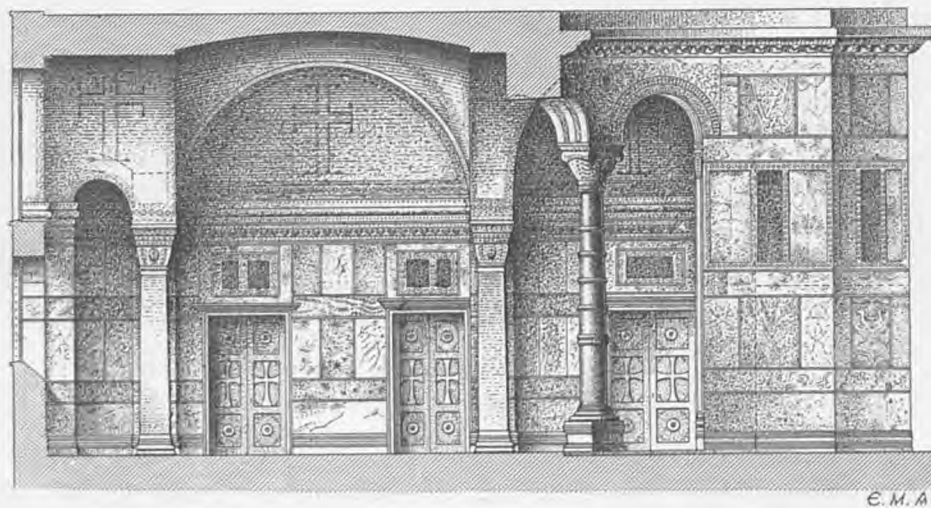
κίονας, βαίνουνσι δύο σταυρόθολοι, ἡμιτελεῖς καὶ συμπεπιεσμένοι, $9^{\mu}.40$ ἢ $30^{\beta\pi}$ μήκους ἐξ ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν, καὶ $8^{\mu}.25$ ἢ $26^{\beta\pi}\frac{1}{2}$ πλάτους ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, ὧν τὰ καθ' ἕκαστα περιγραφῆσονται ἐν τοῖς ἐφεξῆς.

Οἱ πεσσοὶ συνδέονται τοῖς παραπηρσίοις αὐτῶν διὰ διπλῶν τόξων, ὑψηλοτέρων τῶν 180° , πετάλοις δηλονότι παρεμφερῶν, ἀναφυομένων δ' ἐκ τῶν προῤῥηθεισῶν κεραιῶν, καὶ ὑψουμένων $11^{\mu}.25$ ἢ $36^{\beta\pi}$ ὑπὲρ τὸ τῶν στοῶν ἔδαφος. Ἐν μέσῳ δὲ τῶν τόξων τούτων κυρτοῦται ἡμικυλινδρική σχεδὸν ἐπιφάνεια, ἥστινος τὸ κέντρον, ὡς καὶ τὸ τῶν πρὸς τὰ μεσαῖα τῶν στοῶν διαμερίσματα τόξων, εὐρίσκεται εἰς ὕψος κατώτερον τοῦ κέντρου τῶν τῶν κεραιῶν πετάλων, μεθ' ὧν

δὲν ὑπάρχει, ἐπομένως, συγκεντρικότης. Τοῦτο δ' ἐγένετο πρὸς πλείονα ἀσφάλειαν, ἵνα ἡ δηλαδὴ ὁ σύνδεσμος πεσσῶν καὶ παραπησίων στενώτερος.

Ἐν ταῖς ἄκραις στοαῖς οἱ τέσσαρες κίονες συνδέονται ἀλλήλοις διὰ τόξων, ὧν τὸ μὲν πρὸς τοὺς πεσσούς, τὸ δὲ πρὸς τὸν δυτικὸν ἢ ἐφ' ὃν τοῖχον, τὸ τρίτον πρὸς τὴν κόγχην, μετὰ μέρους τῆς ἐπιφανείας τῆς ὁποίας συνάπτεται, καὶ τὸ τέταρτον πρὸς τὸν βόρειον ἢ νότιον τοῖχον. Ἄνωθεν τῶν τεσσάρων τούτων καμπῶν, ὧν αἱ μεῖζονες ὑψοῦνται $12^{\mu}.5$ ἢ $40^{\beta\pi}$ ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ἀναπτύσσεται σταυροθλοειδῆς ἐπιφάνεια, ἀνάλογος τῇ τῶν μεσαίων αἰθουσῶν, ἀλλὰ μεῖζων, ὡς ἔχουσα $11^{\mu}.90$ ἢ $38^{\beta\pi}$ μήκους ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς καὶ $9^{\mu}.40$ ἢ $30^{\beta\pi}$ πλάτους ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον. Ἡμικυκλοτερῇ δὲ τόξῳ συνδέουσι πάλιν τοὺς ἐνταῦθα κίονας τοῖς γείτοσι παραστάταις, ἐνῶ τόξα 75° περίπου μόνον ἀναφύονται ἀναμεταξὺ τῶν μεγάλων πεσσῶν καὶ τῶν παρ' αὐτοὺς κίωνων. Τὰ τελευταῖα δὲ ταῦτα εἶνε ὁμως ἀόρατα ἕνεκα τῆς ἀνωθεν τῶν κιονοκράνων τῶν ἐν λόγῳ κίωνων στεφάνης, τῆς ἄχρις αὐτῶν τῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων παρατεινομένης. Τὸ δὲ διάστημα τὸ ἀπὸ τῶν μικρῶν πεσσῶν μέχρι τοῦ παρακειμένου τετραγώνου στύλου ἐκτεινόμενον, στεγάζεται ἡμικυλινδρικῇ ὀροφῇ, ἐχούσῃ τὸν ἄξονα αὐτῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τετραμμένον· ἡ δὲ κυλινδρική αὕτη ἐπιφάνεια συνάπτεται τῇ τοῦ μεῖζονος τόξου τοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ στύλου ὀπισθεν τῆς κόγχης ἀναφυομένου, καὶ ἕνεκα τοῦ ἀνίσου τῶν κυλίνδρων, ἡ γραμμὴ συναρμογῆς αὐτῶν παρίσταται καμπύλῃ ἐν διαγράμματι, καὶ δὴ κοίλῃ πρὸς τὸν ἐλάσσονα ἡμικύλινδρον. Τέλος, ὀπισθεν τῶν τετραγώνων στύλων τῶν γωνιῶν τοῦ οἰκοδομήματος ἢ τε δυτικῇ καὶ ἢ ἀνατολικῇ τοῦ ναοῦ πλευρὰ παρουσιάζουσι τόξον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν τοῦ κίονος καὶ τοῦ πλαγίου τοίχου τόξων, ἀναπτύσσεται θόλος χθαμαλός, ἔχων συνεχεῖς τὰς παρωτίδας.

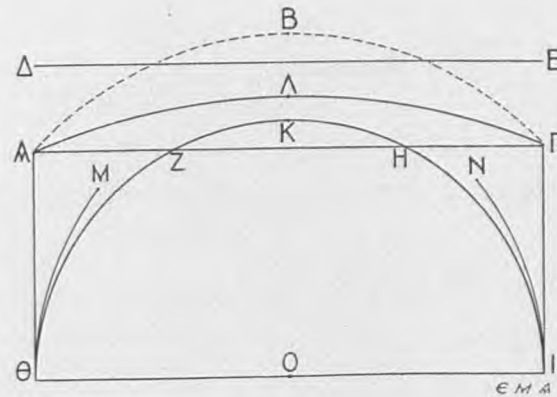
Ταῦτα πάντα σαφηνίζονται διὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τοῦ Α' τόμου πινάκων, ὡς καὶ διὰ τῶν σχ. 269 καὶ 270.

Σχ. 270. Ἡ κατὰ τὸν ἐλάσσονα ἄξονα τομὴ τῆς νοτιοδυτικῆς Στοᾶς.
Θέα πρὸς δυσμὰς. Κλίμαξ = $\frac{1}{3} \frac{1}{8}$.

Ἐν τῇ ὀροφῇ τῶν στοῶν ὁ Ἀνθέμιος εἶχε νὰ ἐπιλύσῃ δυσχερέστατον πρόβλημα, συμβιβάσας τὸ ἕξοχον τῶν μονολίθων κίωνων ὕψος τῷ σχετικῶς χθαμαλῷ τοῦ τοῦ ὑπερφύου ἐδάφους. Ἐνταῦθα θόλος μετὰ συνεχῶν παρωτίδων, ὡς ὁ *ABΓ* τοῦ σχ. 271, παρ' ὅλον τὸ χθαμαλὸν τῆς καμπῆς αὐτοῦ, θὰ ἦτο πολλῶν ὑψηλότερος τοῦ δέοντος, καὶ ἐπομένως ἀδύνατος, ἐνῶ ὀροφὴ ἀποτε-

λουμένη ἐκ τῆς διασταυρώσεως δύο ἀνίσων ἡμικυλίνδρων, $AZHΓIOΘ$ καὶ $ΘZKHIO$, θὰ ἔσπε-
ρεῖτο πάντως καλλονῆς. Ὅθεν καὶ ὁ ἀρχιτέκτων, συμμορφούμενος ταῖς περιστάσεσιν, ἔδωκε τῇ
ὀροφῇ σχῆμα συνδυάζον τὰ δύο προηγούμενα, ἐγείρων αὐτὴν εἰς τὸ μέγιστον ὕψος, $ΑΔΓ$, ὅπερ
ἐπέτρεπε τὸ ἔδαφος τῶν ὑπερώων, $ΔΕ$, καὶ ὅπερ ἰσοδυναμεῖ πρὸς $13^{\mu}.4$ ἢ $43^{\beta\pi}$ ὑπὲρ τὸ γενικὸν

Σχ. 271.

τοῦ ναοῦ δάπεδον. Στεγάζονται οὕτως αἱ στοαὶ σταυροθολοειδέσιν ὀροφαῖς, ἀρχομέναις κάτωθεν
μὲν γωνίαις διέδροις, ὧν αἱ γραμμαὶ διασταυρώσεως εἶνε $ΘΜ$ καὶ $ΙΝ$, γωνίαις ἀμβλυνομέναις δ'
ἡρέμα ἄχρῃς ἐξαφανίσεως ἐν τῇ σφαιρικῇ τῆς κορυφῆς ἐπιφανείᾳ ⁽²¹⁾.

Σημειωτέον μόνον ὅτι οἱ θόλοι οὗτοι δὲν συνάπτονται τῷ χεῖλει τῶν ἔνερθεν τόξων, ἀλλ'
ὅτι ἡ καμπὴ αὐτῶν εὐρίσκεται μικρόν τι ἀνωτέρω (σχ. 269 καὶ 270).

Ὅμοία δ' ἡ διάταξις καὶ τῶν τοῦ νάρθηκος θόλων, πλὴν ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχει ἡ τοιαύτη συνάφεια.

Ἐν ταῖς πεπιεσμέναις δὲ ταύταις τῶν κλιτῶν καλύπτραις ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀνθεμίου λάμπει
περιφανῶς, καὶ τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα σταυροθόλων ὁμοιώματα μένουσι πάντοτε, μετὰ δεκατεσσάρων
αἰώνων ὑπαρξιν, ὥς τρανὰ τεκμήρια τῆς τοῦ ἀρχιτέκτονος φήμης.

Ἑδαφος. — Αἱ στοαὶ ἔχουσι τὸ ἔδαφος αὐτῶν ὑψηλότερον κατὰ $0^{\mu}.10$ ἢ 4^{δ} τοῦ τοῦ κυ-
ρίως ναοῦ ⁽²²⁾, τὸ δὲ ἀνεπαρκὲς τοῦ ὕψους ἐνίων κιόνων, καὶ ἐξόχως τῶν παρὰ τοὺς κεντρικοὺς
τοίχους, ἀπήτησεν ἀνεπαισθήτους μὲν ἀλλ' ἀνωμάλους ὑψώσεις τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ
μικροῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἄξονος πύλας.

Σύγκειται δὲ τὸ δάπεδον ἐκ λευκῶν προκοννησιῶν πλακῶν.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Οἱ ὠραῖοι λίθοι οἱ καλύπτοντες τοὺς τοίχους καὶ πεσσοὺς διαιροῦνται
ἐνταῦθα εἰς δύο κυρίως ζώνας καθέτων πλακῶν, καὶ τὰ καθ' ἕκαστα τῆς ποικίλης ὀρθομαρμαρώ-
σεως ἔχουσιν ἐν γένει ὧδε·

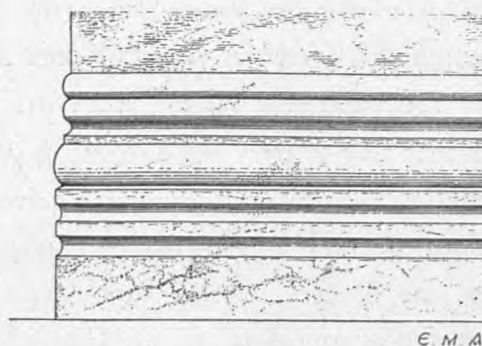
⁽²¹⁾ Τοιαῦται ὀροφαὶ παρατηροῦνται ἤδη ἐν τῷ δυτικῷ ὑπερώῳ τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τοῦ Ἀγίου Σεργίου. Τῷ 1883 ὁ Σουαζῆς (Choisy) ἀνέπτυξεν ἐν *L' Art de bâtir chez les Byzantins*, σ. 49 - 57, μαθηματικὴν θεωρίαν τῶν θόλων τούτων, ἀξιοθαύμαστον μὲν διὰ τὴν πρωτοτυπίαν αὐτῆς, ἀλλ' ἀτυχῶς ἔσπερημένην πάντως ἐφαρμογῆς τῇ κατασκευῇ τῆς τῶν στοῶν ὀροφῆς.

⁽²²⁾ Ταῦτὸ καθορᾶται ἐν τε τῷ Ἀγίῳ Γεωργίῳ καὶ ἐν τῷ Ἀγίῳ Δημητρίῳ Θεσσαλονίκης. Ὅμοιον δὲ τι παρατηρεῖτο, φαί-
νεται, καὶ ἐν τῷ αἰθρίῳ τοῦ ναοῦ.

Μόνον τὴν βορειοανατολικὴν στοὰν ἠτύχησα νὰ ἴδω ἄνευ ψιαθῶν τῷ 1904, καὶ εὗρον ὅτι τὸ ἔδαφος αὐτῆς δὲν ἐκοσμεῖτο
λιθίνῳ μουσεῖῳ. Ἐν ναῷ δὲ Παρεντίου τὸ δάπεδον τῶν κλιτῶν καταποικίλλεται ὠραίοις σχεδίοις (Ἐρζάρδου Parenzo, ἐν Παρι-
σίῳ, 1903, πίνακες κη' - λα').

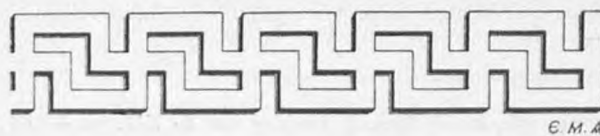
	Υψος		
α'. Κρηπίς λευκή, προβάλλουσα 0 ^μ .04 ἢ 1½ ^δ , κοσμουμένη δ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παραλλήλοις ὀριζοντίοις χειλώμασι (σχ. 272), ἐνιαχοῦ δέ, ὡς ἐν ταῖς ἐφαῖς στοαῖς, καὶ βυζαντινῷ μαιάνδρῳ (σχ. 273) . . .	0 ^μ .62	ἢ 2 ^{βπ}	0 ^δ
β'. Ζώνη εὐρεῖα, λίθου λευκοκιτρίνου μετὰ φαιῶν φλεβῶν	1.01	3	3
γ'. Σκυταλὶς λευκή, ἡμικυλινδρικοῦ σχήματος	0.05	0	2
δ'. Ζώνη πρασίνου μολοσσικοῦ λίθου	0.62	2	0
ε'. Ταινία λευκὴ κυματοειδῆς	0.05	0	2
ς'. Εὐρεῖα σειρὰ καθέτων πλακῶν, μολοσσικοῦ ἐν γένει λίθου, ἐναλλάσσον- τος μετὰ φρυγίου μαρμάρου, λευκοκιτρίνου σὺν πορφυραῖς φλεψίν .	1.89	6	1
ζ'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ε'	0.05	0	2
η'. Ζώνη φοινικοῦ λίθου μετὰ φαιῶν φλεβῶν	0.68	2	2
θ'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ε' καὶ ζ'	0.05	0	2
ι'. Δευτέρα ζώνη καθέτων πλακῶν, ὡς ς'	1.67	5	4
ια'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς ε', ζ' καὶ θ'	0.05	0	2
ιβ'. Διάζωμα ἐκ λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν λίθων ἐπὶ μέλανος ἐδάφους	0.68	2	2
ιγ'. Κορωνὶς διάτορος σὺν κλήματι	0.68	2	2

Παραπλήσιον ὅλικόν ὕψος = 8^μ.1 ± ἢ 26^{βπ} ±.

Σχ. 272. Βάσις τῆς τῶν Στοῶν ὀρθομαρμαρώσεως. Κλίμαξ = 1/10.

Τοιοῦτον τὸ γενικὸν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως σχέδιον. Τὴν διάταξιν ὅμως ταύτην δὲν ἀπαντᾷ τις ἄνευ πολλῶν ἐξαιρέσεων, καὶ δὴ ἐπὶ τῶν εὐρυτέρων δύο ζωνῶν καθέτων μαρμάρων. Οὕτως ἐπὶ τῆς εἰσεχούσης πλευρᾶς ἐκάστου μεγάλου πεσσοῦ ἢ κατωτέρα μεγίστη ζώνη παρουσιάζει μέ-

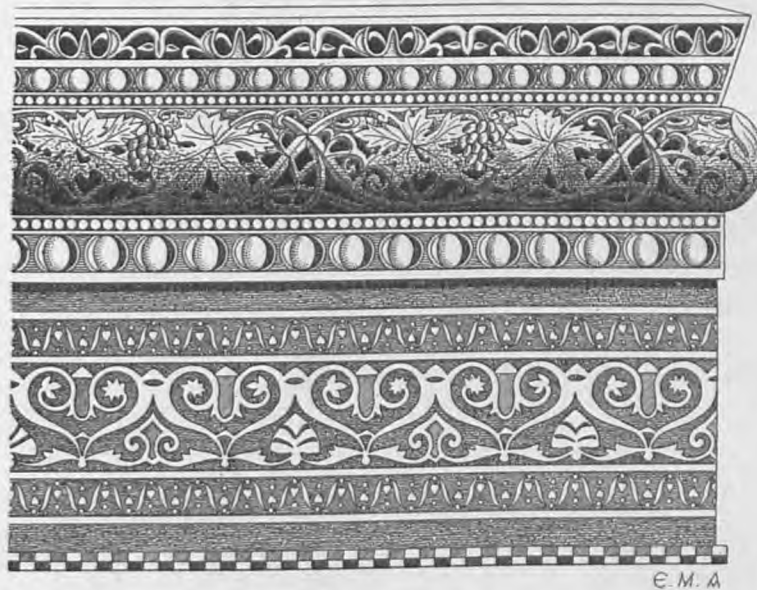
Σχ. 273. Μαιάνδρος βάσεως ἐφ' ὧν Στοῶν. Κλίμαξ = 1/12.

γαν λίθον, ἔχοντα εὐρυτάτας ῥοδοχρόους φλέβας ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους. Ἐπὶ τῶν πεσσῶν πάλιν ἡ δευτέρα ζώνη καθέτων λίθων ἔχει πλειονότητα φρυγίων λίθων, τῶν μολοσσικῶν πλακῶν εὐρισκομένων πρὸς τὰ ἄκρα ἐκάστης ἐσοχῆς. Αἱ δὲ πρὸς τὰς μεσαίας στοὰς πλευραὶ τῶν πεσσῶν κοσμοῦνται

οὐχὶ διὰ τοῦ συνήθους λευκοκιτρίνου λίθου σὺν πορφυραῖς φλεψίν, ἀλλὰ διὰ ῥοδόεντος βυσσί-
νου μαρμάρου ἐφ' οὗ παρατηροῦνται μεγάλαι λευκαὶ κηλίδες. Πάλιν πρὸς ἄρκτον ὁ φρυγίος λί-
θος συχνάκις ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ προκοννήσιου, ἐνῶ πρὸς δυσμὰς, ἐκατέρωθεν τῶν βασιλικῶν
πυλῶν, ὁ προκοννήσιος ὑπερτερεῖ τῶν ἄλλων λίθων, ἐκεῖ μάλιστα ὅπου καὶ ὁ μολοσσικὸς ἐκλεί-
πει ἐν ταῖς μεγάλαις ὀριζοντίαις διαιρέσεσιν.

Πρὸς τούτοις ἐκάστη τῶν δεκαῆς κεραιῶν τῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων φέρει ἐπὶ τοῦ με-
τώπου αὐτῆς, καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς πρώτης μεγάλης ζώνης καθέτων πλακῶν, μέγαν σκιερὸν λίθον,
κοσμούμενον ἀναγλύφοις σχεδίοις πέραξ κεντρικοῦ διαστήματος, ἐν ᾧ ἀνεστήλωτο εἰκὼν.

Ἐν τοῖς παραθύροις δὲ τῶν στοῶν, καὶ ἰδίως τῶν ἄκρων, ἡ προεκτεθεῖσα διάταξις ἀλλοιοῦται.
Ἀναμεταξύ, ὥς καὶ ἐνθεν καὶ ἐνθεν τῶν κατωτέρων παραθύρων, ὑπάρχουσιν αἱ συνήθεις κάθετοι
φρυγίαι πλάκες ἐκατέρωθεν μολοσσικοῦ λίθου· ἀλλ' ἡ ἀνωτέρα μεγάλη ζώνη ἀντικαθίσταται διὰ
φρυγίου μόνον λίθου, εἰς δύο διηρημένου σειράς, ὧν ἡ κατωτέρα ἔχει εὖρος 0^μ.48 ἢ 1^β 6^δ, ἐνῶ
ἐν τῇ ἀνωτέρᾳ εἰσχωροῦσιν οἱ ὑπὲρ τὰ τόξα τῶν παραθύρων ἐπτὰ τομεῖς· οὗτοι δ' εἶνε πορφυροῦ
μὲν λίθου ἐναλλάσσοντος φρυγίῳ διὰ τὰ πλάγια παράθυρα, μολοσσικοῦ δὲ καὶ φρυγίου διὰ τὰ
μεσαῖα.

Σχ. 274. Διάζωμα καὶ κορωνίς τῶν Στοῶν. Κλήμαξ = $\frac{1}{6}$.

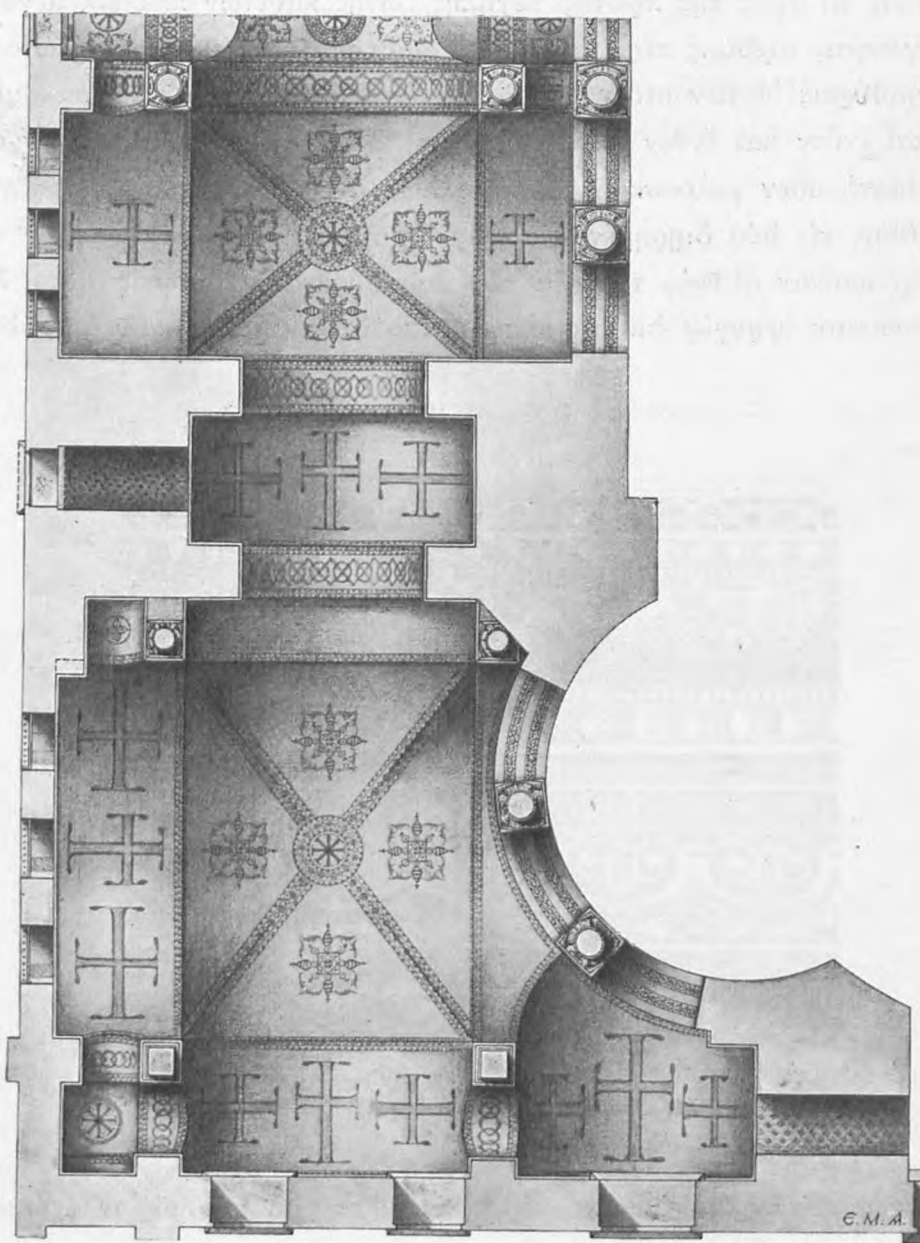
Τὸ κάτω ἐπικλινές τῶν παραθύρων μέρος κοσμεῖται διὰ μαρμάρων ἐχόντων φαιὰς ὑπερύ-
θρους φλέβας ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους.

Μέγισται τέλος κάθετοι προκοννήσιαι πλάκες, ἀπὸ τῆς τοῦ ἐδάφους κρηπίδος ἀρχόμεναι, καὶ
ἄχρι τῆς ὀροφῆς ἐξικνούμεναι, ἀποτελοῦσι τὴν ὀρθομαρμάρωσιν τῶν δυτικῶν διαβατικῶν, ὧν τὰ
τόξα, ὥς καὶ τὰ τῶν ἐφῶν καὶ τῶν ἀνοιγμάτων τῶν παραπησίων, ὠραῖζονται ἐπὶ ἑκάστον το-
μεῖσι μολοσσικοῦ καὶ φρυγίου ἐναλλάξ λίθον.

Τὸ δ' ὑπὲρ τοὺς λίθους διάζωμα τῶν στοῶν παρίσταται ἐν τῷ σχ. 274, καὶ διαφέρει τοῦ τοῦ
νάρθηκος. Ἡ δ' ἀνωθεν κορωνίς, ἣν παριστᾷ τὸ αὐτὸ σχῆμα, κοσμεῖται εἰς τὸ μέσον διὰ τοῦ αὐτοῦ
διατόρου κλήματος ὥς καὶ ἐν τῷ νάρθηκι, ἀλλ' ἡ ἐνταῦθα κορωνίς εἶνε πολλῶ ἐυρύτερα τῆς τοῦ
προνάου, ὥς ἔχουσα καὶ κρηπίδα ὑπὸ τὸ κλήμα καὶ διάτορον ἀνωτέραν στεφάνην. Κατὰ τὸν

Σάλτζεμπεργ, ἡ κορωνὶς αὕτη, ἣτις ἦτο «κατ' ἀρχὰς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, συνεπληρώθη εἰς πολλὰ σημεῖα διὰ γύψου» ⁽²³⁾.

Μωσαϊκά. — Ἡ ὀροφή τῶν στοῶν λάμπει εἰςέτι χρυσοῦ μουσεῖω, πεποικιλμένω σταυροῖς, κοσμήμασι, καὶ ζώναις μεγίστων διαστάσεων, καὶ ἐνῶ ἐν ταῖς μωσαϊκαῖς τοῦ νάρθηκος λωρίσιν ὑπερτερεῖ τὸ κυανοῦν χρῶμα, ἐν τοῖς κοσμήμασι τῆς τῶν στοῶν ὀροφῆς νικᾷ τὸ ἐρυθρόν.

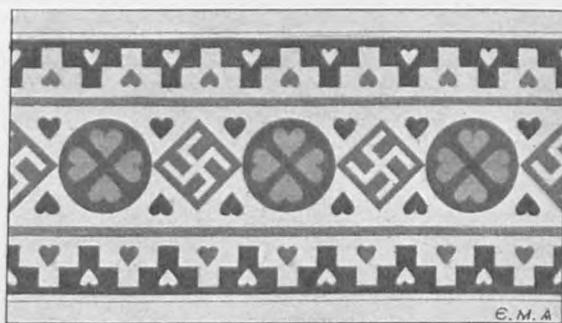

Σχ. 275. Γενικὴ θέα τῆς μωσαϊκῆς διακοσμήσεως ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ τῶν Στοῶν τεταρτημορίῳ. Κλίμαξ = $\frac{1}{100}$.

Τὰ μωσαϊκὰ τῶν κλιτῶν (σχ. 275) ἐστερουῦντο ἀγίων εἰκόνων, καὶ εἰς τοῦτο ἀποδοτέα βεβαίως ἢ διατήρησις αὐτῶν. Ἡ δὲ τοιαύτη ἔλλειψις ἱερογραφιῶν εἶνε δυσεξήγητος ἐνταῦθα, ἐκτὸς

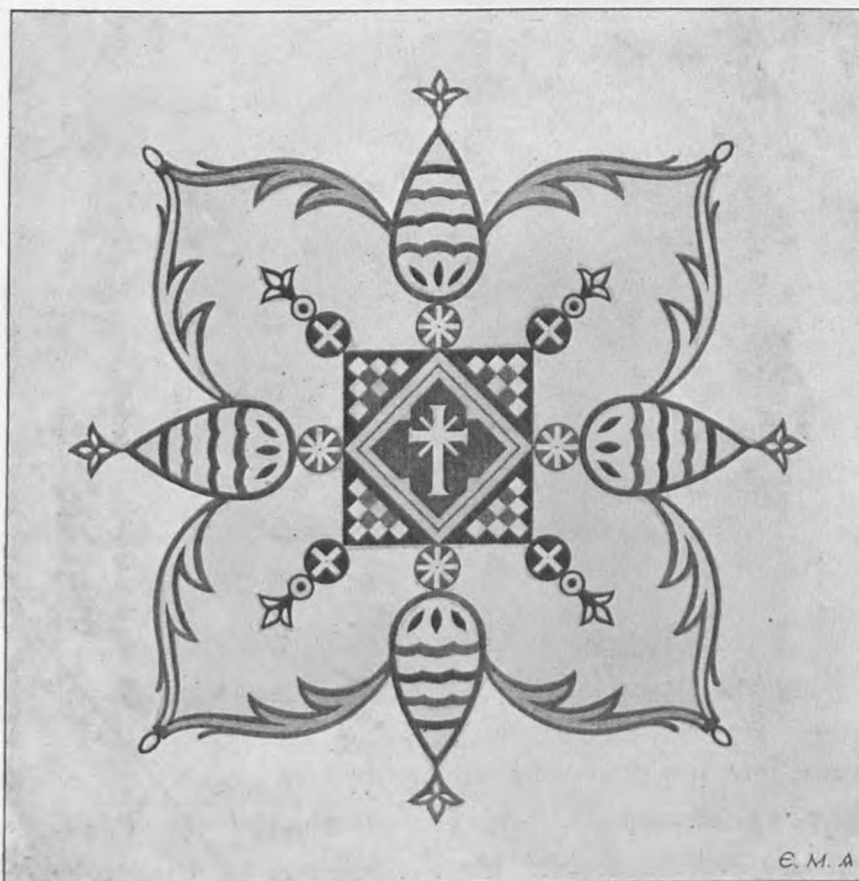
⁽²³⁾ A. B. v. C., σ. 24.

ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ νῦν σταυροὶ καὶ τὰ κοσμήματα τῶν κλιτῶν εἶνε ἔργα εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων· ἀλλ' εἶνέ ποτε δυνατόν νὰ εἰκάσῃ τις ὅτι οἱ εἰκονομάχοι δεσπότης προέβησαν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν ἔργου τοσοῦτον τεραστίου ὅσον ἢ εἰς τοιαύτην κλίμακα ἀπόξεσις τῶν ἀρχαίων μωσαϊκῶν εἰκόνων καὶ ἡ διὰ σταυρῶν αὐτῶν ἀντικατάστασις; ὁμολογῶ ὅτι δυσκόλως θὰ παρεδεχόμεν τὸ τοιοῦτον.

Σχ. 276. Μωσαϊκαὶ τῶν Στοῶν ζῶναι. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

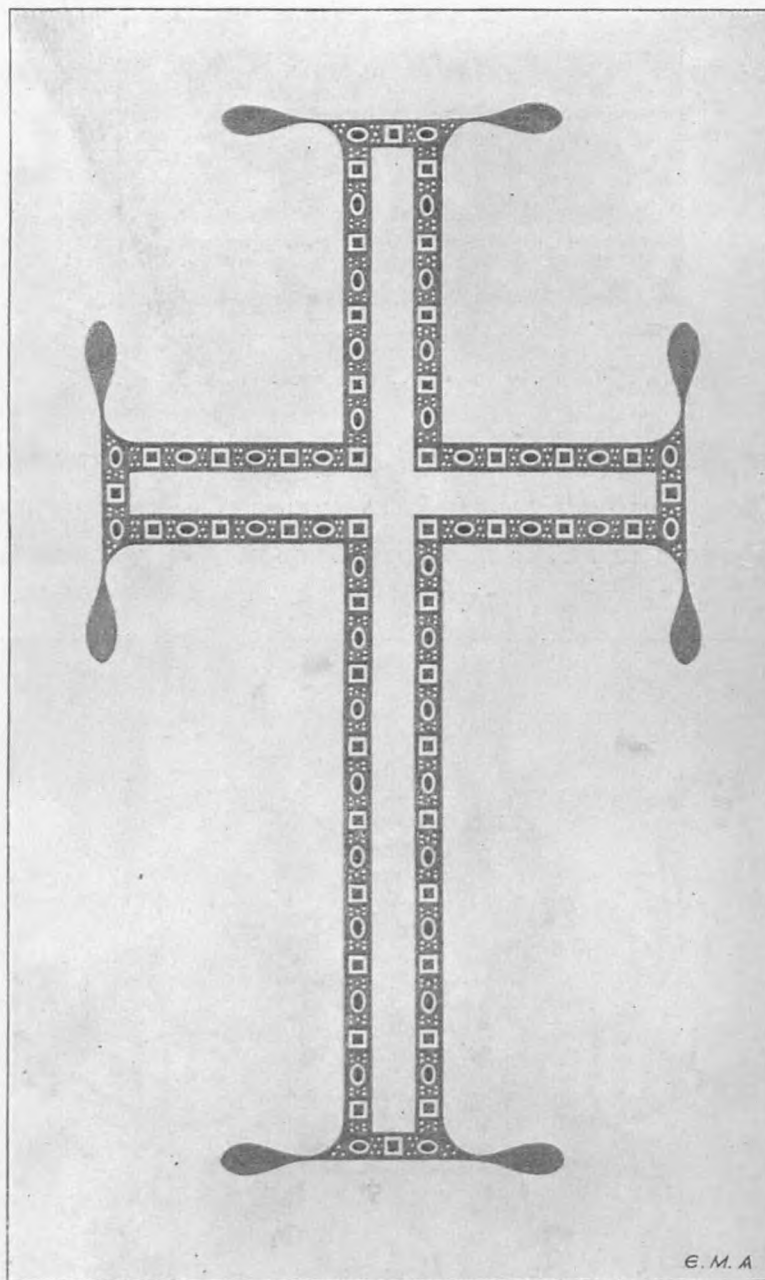
Ἡ μωσαϊκὴ δ' αὕτη διακόσμησις ἔχει ὧδε. Καὶ πρῶτον αἱ ἀρχιτεκτονικαὶ τῆς ὀροφῆς γραμμαὶ κοσμοῦνται, ἐν γένει, ζώνη ἐκατέρωθεν ἐρυθρᾷ, ἐσωκλειούσῃ ἀλληλουχίαν κύκλων καὶ λοξῶν τετραγώνων ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους (σχ. 276)· οἱ κύκλοι δ' οὗτοι εἶνε χρώματος σκιεροῦ, σχηματίζοντες

Σχ. 277. Κοσμήματα μονασίου τῶν Στοῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

ἐσωτερικὸν σταυρὸν διὰ τεσσάρων ἀργυρῶν καρδιῶν, ἢ φύλλων κισσοῦ, τὰ δὲ τετράγωνα ἔχουσιν πράσινον ἢ κυανὴν χροιάν, ποικιλλόμενα σταυροῖς ἐν εἴδει Z (ἴδε Α' τόμον, σχ. 164).

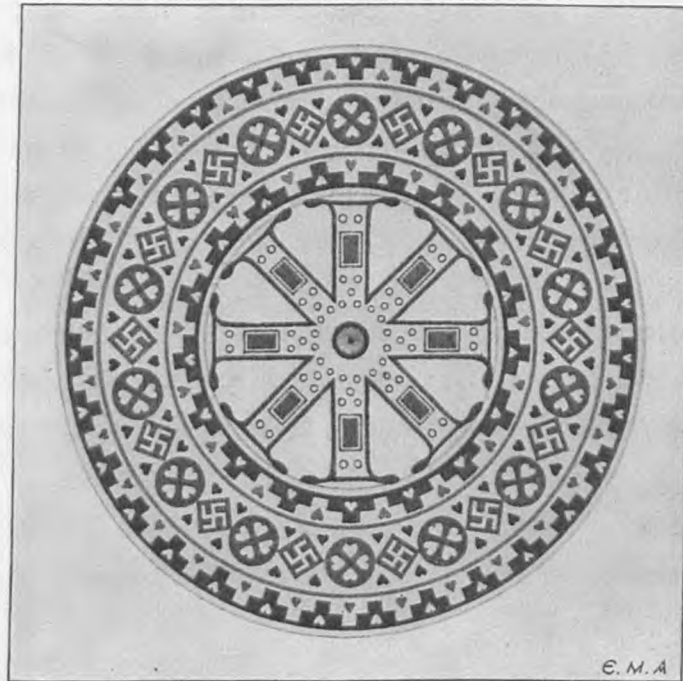
Τοιαῦται λωρίδες διασταυροῦσιν ἕκαστον τῶν ὀκτὼ μεγάλων τῶν στοῶν θόλων, ἀποτελοῦσαι, ὡς ἐν τῷ νάρθηκι, κύκλον κεντρικόν, φέροντα σταυρὸν σὺν ὀκτὼ κεραφαῖς. Περικαλλῇ δὲ τετράγωνα κοσμήματα (σχ. 277) καλλωπίζουσι τὰ ὑπὸ τῶν λωρίδων σχηματιζόμενα τρίγωνα κενὰ διαστήματα (σχ. 275).

Σχ. 278. Μεγάλοι κυανοὶ μωσαϊκοὶ Σταυροὶ τῶν Στοῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{16}$.

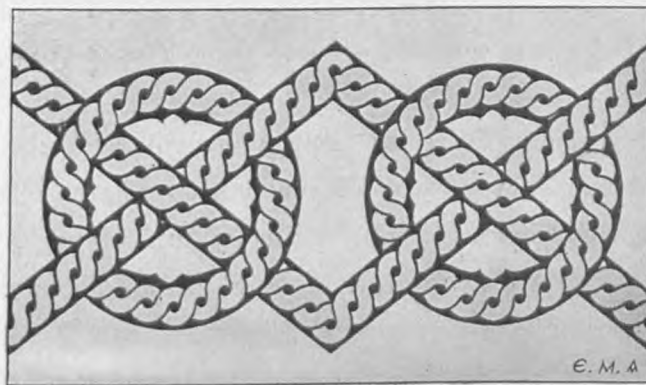
Τὰ δὲ φατνώματα τῶν μεγίστων τῶν στοῶν ἀψίδων φέρουσι γιγαντιαίους λιθοκολλήτους δῆθεν σταυρούς (σχ. 278), παρεμφερεῖς τοῖς τῶν κατακομβῶν τῆς Ῥώμης, καὶ οὕς ἡ ὀθωμανικὴ βαφὴ δὲν ἐξηφάνισεν ἐντελῶς. Καὶ ἐπὶ μὲν τῶν καθέτων τῷ ἄξονι τόξων οἱ κεντρικοὶ σταυροὶ ἔχουσι τὰς κεφαλὰς αὐτῶν πάντοτε πρὸς ἀνατολὰς ἐστραμμένους, ἐπὶ δὲ τῶν παραλλήλων τῷ μείζονι ἄξονι ἀψίδων αἱ κεφαλαὶ τούτων κλίνουν πρὸς τὸ μέσον τοῦ ἄνωθεν αὐτῶν θόλου. Αἱ δ' ἐκ τῶν ἄκρων τῶν σταυρῶν τούτων ἀναφυόμεναι προβολαὶ εἶναι πράσινοι, καὶ ὁσάκις ὑπάρχουσιν ἐν τῷ αὐτῷ τόξῳ τρεῖς σταυροί, τότε ὁ μὲν μεσαῖος εἶνε ἐρυθρός, οἱ δὲ ἄκροι κυανοί.

Ἐν ταῖς κεντρικαῖς δὲ στοαῖς παρατηροῦνται τάδε ὑπὲρ τοὺς ἄκρους μεγίστους πρασίνοὺς τοῦ κυρίως ναοῦ κίονας ὑπάρχει σταυρός. Ἀνὰ ἓνα σταυρὸν ἔχουσιν ἐπίσης τὰ φατνώματα τῶν ἡμίσεων τόξων τῶν συνδεόντων τοὺς δύο ἐσωτερικοὺς κίονας τοῖς παρ' αὐτοῖς μεγάλοις. Ἡ δὲ στενὴ κυλινδρική ὀροφή ἐν μέσῳ τῶν τεσσάρων τῆς αἰθούσης κίωνων κοσμεῖται ἐν τε ταῖς ἐσχατιαῖς καὶ ἐν τῇ μεσαίᾳ ἀνευρύνει αὐτῆς διὰ κύκλου σὺν σταυρῷ ὀκτῶ κεραιῶν (σχ. 279), ἐκατέρωθεν

Σχ. 279. Ὀκτακέρατος Σταυρὸς μεσαίων Στοῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

τοῦ ὁποίου εὐρίσκονται εὐρυθμὰ τετράγωνα, πεποικιλμένα μικρῷ ὀλοχρύσῳ σταυρῷ ἐπὶ πρασίνου ἐδάφους (σχ. 277). Τὰ δὲ φατνώματα τῶν πρὸς τὰς θυρίδας μεγάλων τόξων, ὡς καὶ τῶν τόξων τῶν συνδεόντων τοὺς παρὰ τὴν μεγίστην κιονοστοιχίαν κίονας τοῖς πεσοῖς, φέρουσιν ἀνὰ

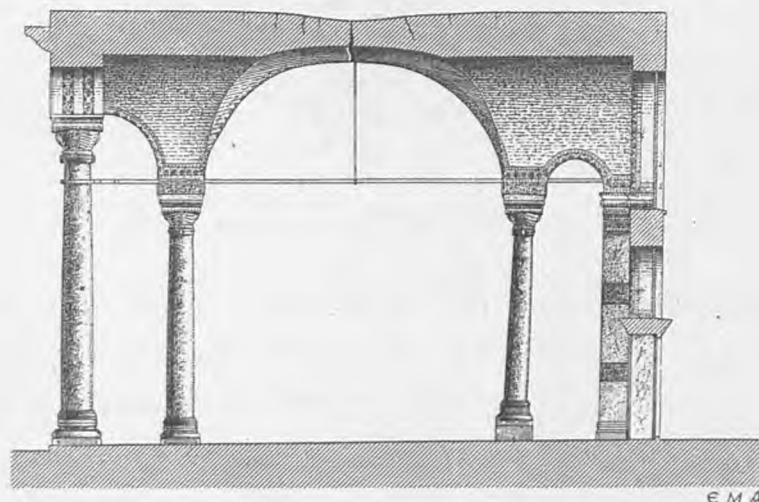
Σχ. 280. Κόσμημα φατνώματος τόξων συνδεόντων τοὺς τέσσαρας κεντρικοὺς ἐκάστης μεσαίας Στοᾶς κίονας. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

ἓνα ἕκαστον σταυρὸν. Τὰ δὲ φατνώματα τῶν τόξων τῶν συνδεόντων ἀλλήλοις τοὺς τέσσαρας κίονας καλλωπίζονται δι' ἀλυσσοειδοῦς ἀλληλουχίας ἐρυθρῶν κρίκων τε καὶ ῥόμβων (σχ. 280), ἐνῶ τὰ πρὸς τοὺς παραστάτας μικρὰ τόξα κοσμοῦνται ἀλύσει ἐρυθρῶν κρίκων μόνον.

Ῥόμβους καὶ κρίκους ἐρυθροὺς ἔχουσι καὶ τὰ ὑπὲρ τὰς κεραίας τῶν πεσσῶν τόξα.

Ἐν δὲ ταῖς ἄκραις στοαῖς, ἡ κυλινδρική τῶν κογχῶν ἐπιφάνεια ὠραῖζεται σταυρῷ ἄνωθεν τῶν παρὰ τοὺς μεγάλους πεσσούς πορφυρῶν κίωνων. Σταυρὸν ὡσαύτως ἔχει ἕκαστον τῶν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τεσσάρων ἡμικυκλοτερῶν τυμπάνων. Πάλιν ἀναμεταξὺ τῶν ἀνωτέρων παραθύρων τῶν πλαγίων τοίχων ἀπεικόνισται ἐρυθρὸς σταυρός. Ἐκαστον δὲ τῶν φατνωμάτων τῶν πρὸς τοὺς τοίχους μεγάλων τόξων φέρει τρεῖς σταυρούς, ὧν οἱ μὲν ἄκροι διευθύνονται παραλλήλως, ὁ δὲ κεντρικὸς καθέτως τῇ τῆς ἀψίδος διευθύνσει. Ὅμοια εἶνε ἡ διακόσμησις τῆς ἄνωθεν πεσσῶν τε καὶ παραπησίων ἐσωτερικῆς ὀροφῆς, τινῶν τῶν σταυρῶν τούτων ὄντων ἐρυθρῶν, ἄλλων κυανῶν. Τὰ δὲ ἀναμεταξὺ τετραγώνων κίωνων καὶ παραστατῶν τόξα κοσμοῦνται δι' ἄλυσοειδοὺς ἀλληλουχίας κύκλων καὶ ὠοειδῶν κρίκων⁽²⁴⁾, ὧν στεροῦνται ὅμως τὰ τόξα τὰ συνδέοντα τοὺς παρὰ τοὺς πεσσούς πρασίλους κίονας τοῖς παρακειμένοις αὐτοῖς τοίχοις. Τέλος, τὰ εἰς τὰς τέσσαρας τοῦ ναοῦ γωνίας θολωτὰ διαστήματα, ὅπισθεν δηλονότι τῶν τετραγώνων στύλων, κοσμοῦνται κεντρικῷ σταυρῷ σὺν ὀκτὼ κερααῖαις.

Τὰ ἐν ταῖς Στοαῖς ἀποτελέσματα τῶν σεισμῶν. — Τὸ ἀνεπαρκὲς τῶν ἐξωτερικῶν τῶν κίωνων ἐρεισμάτων κατέστησε κατ' ἀρχάς, ὡς προεῖρήθη⁽²⁵⁾, τὰς στοὰς λίαν εὐπαθεῖς ἐν ὧρᾳ σεισμοῦ. Οἱ πρὸς δυσμὰς τετράγωνοι τῶν στοῶν κίονες, ἐρειδόμενοι ἐπὶ ἐξωτερικῶν οἰκοδομῶν, ὡς τοῦ

Σχ. 281. Τὸ ἐν τῇ νοτίᾳ Στοᾷ ἀποτέλεσμα τῶν σεισμῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{60}$.

νάρθηκος καὶ τῶν λαβυρίνθων, ἦσαν ἀνέκαθεν ἐξησφαλισμένοι κατὰ τῆς ἐξωστικῆς τῆς τῶν στοῶν ὀροφῆς δράσεως. Τῶν δὲ ἀνατολικῶν, μόνον οἱ τῶν γωνιῶν ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ἐν μέρει ἀσφαλεῖς, ἔχοντες ἔξωθεν αὐτῶν τοὺς εὐρυχώρους ἐφόους λαβυρίνθους. Οἱ πρὸς τὸ βῆμα μοὶ φαίνονται ἦττον ἀντηρησμένοι ἐν τῷ ἀρχικῷ διαγράμματι πρὸς ἄρκτον ὅμως καὶ μεσημβρίαν οἱ παρὰ τὰ παραπήσια κίονες καὶ οἱ μεσαῖοι ἐστεροῦντο κατ' ἀρχάς ἐξωτερικοῦ ἐρείσματος, ἐξ οὗ καὶ προάγομαι νὰ εἰκάσω ὅτι τὰ μέρη ταῦτα ἠναγκάσθησαν νὰ ἀντιτεχνίσωσι λίαν πρωῒμως (ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιζ', ιη', κβ', κγ' καὶ κδ'), ἐνῶ ὁ βορειοανατολικὸς τοῦ ναοῦ κίων ἐστερεοποιήθη

(24) Οὗς παρέλειψεν ὁ Σάλτζεμβεργ ἐν πίνακι κδ' τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

(25) Ἴδε Α' τόμον, σ. 109.

διὰ τόξων συνδεόντων τὸν παραστάτην αὐτοῦ τῷ παρακειμένῳ σκευοφυλακίῳ. Ἀνεξαρτήτως δὲ τῆς τοιαύτης συγκρατήσεως, ἐστερεοποίησαν διὰ προσθέτου πάχους καὶ τὰ τόξα τὰ κυρτούμενα ἀπὸ τῶν πλαγίων κίωνων πρὸς τοὺς βορείους καὶ νοτίους τῶν τοίχων παραστάτας ⁽²⁶⁾.

Καίπερ οὕτως ἐξασφαλισθεῖσαι, αἱ στοαὶ παρίστανται ἡμῖν οὐχ ἥττον ὅμως σήμερον μετὰ τοίχων ἡρέμα πρὸς τὰ ἔξω κεκλιμένων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ ἐπικινδύνως, ἀπαιτησάντων τὴν ἔγερσιν προσθέτων ἀντιτειχισμάτων, δι' ὧν ἐτοιχοδομήθησαν καὶ διάφοροι θυρίδες.

Ταὐτὸ δ' ἔπαθον καὶ οἱ πεσσοὶ καὶ τὰ παραπήσια.

Αἱ δὲ τῶν κίωνων κινήσεις εἶνε ὡσαύτως ἀξιοπαρατήρητοι ἐνταῦθα, διότι ἅπαντες οἱ παρὰ τοὺς τοίχους κίονες ἐκλιναν πρὸς τὰ ἔξω ἢ τοιαύτη δὲ κλίσις εἶνε ἰδίᾳ ἐνδιαφέρουσα ἐν τοῖς τῶν κεντρικῶν στοῶν κίοσι, καὶ δὴ ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς τῆς νοτίου στοᾶς, παρεκκλίνασι 3° τῆς καθέτου, ὅπερ ἐπέφερε σπουδαίαν καθίζησιν καὶ διάρρηξιν τοῦ ἄνωθεν τόξου (σχ. 281).

Οἱ κίονες δ' οὗτοι τῶν μεσαίων στοῶν ἐπλησίασαν ἀλλήλοις ἐν διευθύνσει παραλλήλῳ τῇ τοῦ μεζονος ἄξονος, συνεπεία τῆς ἐξωστικῆς τῶν ἐκατέρωθεν τόξων δράσεως καὶ τοῦ ὕψους τῆς ἀναμεταξὺ αὐτῶν ὀροφῆς.

Σιδηροὶ σύνδεσμοι. — Ἡ ἐξώθησις τῶν προῤῥηθέντων κεντρικῶν τόξων τείνει οὐ μόνον νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν κορυφὴν τῶν παρὰ τὸν τοίχον κίωνων, ἀλλ' ἐτι καὶ νὰ ὠθῇ κάπως τοὺς πρὸς τὸν ναὸν ἐπὶ τῆς μεγάλης κιονοστοιχίας ὅθεν καὶ πρὸς ἀναχαίτισιν τῶν ἐπικινδύνων τούτων κινήσεων, οἱ τέσσαρες τῶν μεσαίων αἰθουσῶν κίονες συνεδέθησαν ὑπὲρ τὰ κιονόκρανα αὐτῶν διὰ δύο στερεωτάτων σιδήρων, ἐκτεινομένων ἀπὸ τῶν κορμῶν τῶν κεντρικῶν μεγίστων κίωνων ἄχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Ἐν τῇ νοτίᾳ δὲ στοᾷ τοὺς συνδέσμους τούτους ἅπαντῶσιν εἰς τὸ μέσον δύο λεπτὰ σίδηρα, ἐκ τῆς ὀροφῆς κατερχόμενα (σχ. 281). Τὰ δὲ σίδηρα τὰ συνδέοντα ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος κίονας καλύπτονται διὰ περικαλλῶν ξύλων, πλὴν τοῦ παρὰ τὸν μεσημβρινὸν τοῦ οἰκοδομήματος τοίχον.

Τῶν δὲ ἄκρων στοῶν ἅπαντες σχεδὸν οἱ κίονες συνδέονται ὡσαύτως τοῖς παρ' αὐτοῖς παραστάταις διὰ σιδήρων κοσμουμένων ἀναγλύφοις ξύλοις, καὶ οὕτω παρίστανται οἱ κίονες τῆς βορειοδυτικῆς, τῆς βορειοανατολικῆς καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς στοᾶς, ἀλλ' ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ μόνον ὁ τῆς γωνίας κίων παρουσιάζει τοὺς συνδέσμους τούτους.

Ἀμφίδεια. — Πλήθος τοιούτων παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν φατνωμάτων τῶν μεγάλων τῶν στοῶν τόξων, χρησιμεύοντά ποτε δ' ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἀνάρτησιν τῶν ἀλύσεων τῶν λυχνιῶν.

Στασίδια, εἰκόνες καὶ οἰκίσκοι. — Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι αἱ στοαὶ θὰ εἶχον πλήθος στασιδίων, τοῖς τε τοίχοις καὶ πεσσοῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προσερεϊδομένων.

Ἐνταῦθα δ' ἦσαν ὡσαύτως ἀνεστηλωμένοι πολλαὶ εἰκόνες, καθὼς θέλομεν ἰδεῖ ἐν οἰκείῳ τόπῳ. «Ἐν ταῖς διόδοις τῆς ἐκκλησίας», γράφει Στέφανος ὁ Νοβγορόδης (1350), «ὑπάρχουσι μεγάλαι εἰκόνες» ⁽²⁷⁾, καὶ τὸ χωρίον τοῦτο φαίνεται ἀφορῶν εἰς τὰ ὀπισθεν τῶν πεσσῶν μέρη.

Πρὸς τούτοις δ' ὑπῆρχον ἴσως ἐνταῦθα καὶ εὐκτήριοι οἰκίσκοι, ἥτοι μικραὶ πολύγωνοι οἰκοδομαί, φέρουσαι θόλον βαίνοντα ἐπὶ κίωνων καὶ στεφόμενον διὰ σταυροῦ ⁽²⁸⁾.

⁽²⁶⁾ Τὸ μόνον πλάγιον τόξον τὸ ὁποῖον δὲν ἐνεδυναμώθη οὕτω, εἶνε τὸ τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος τῆς βορειοδυτικῆς στοᾶς.

⁽²⁷⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε, σ. 118.

⁽²⁸⁾ Κατὰ τὸν Ἅγιον Νεῖλον, ὁ τοῦ Ὀλυμπιόδωρου ναὸς εἶχε τοιοῦτους οἰκίσκους: «Ἐν δὲ τῷ κοινῷ οἴκῳ πολλοῖς καὶ διάφοροις οἰκίσκοις διεκτεταμένῳ ἀρκεῖσθαι ἕκαστον οἰκίσκον πεπηγμένῳ τιμῇ σταυρῷ» (Δουκαγγίου *S. S.*, § 39). Ὁμοίον οἰκίσκον

Γυναικίτης (;) ἐν τῷ ἐδάφει. — Κατὰ τὸν Πασπάτην, οἱ πρὸ τοῦ Κωνσταντίνου Χριστιανοὶ « συνεκκλησιάζοντο ἅπαντες ἐντὸς τοῦ ναοῦ, οἱ μὲν ἄνδρες δεξιόθεν, αἱ δὲ γυναῖκες ἀριστερόθεν, χωριζόμενοι διὰ τοῦ χοροῦ Ἐπὶ Λικινίου, ἔνεκα τῆς ἐπιμιξίας γυναικῶν καὶ ἀνδρῶν ἀποστρεφόμενης ὑπὸ πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ βιούντων, διετάχθησαν αἱ γυναῖκες ἵνα ἐκκλησιάζονται ἐν τῷ ὑπερφῶ, καλουμένῳ γυναικίτης, κατηχούμενον, καὶ παρ' ἡμῖν σήμερον γυναικεῖον » ⁽²⁹⁾.

Τὰ γραφόμενα τοῦ Προκοπίου ⁽³⁰⁾ καὶ τοῦ Σιλεντιαρίου ⁽³¹⁾ ἀποδεικνύουσιν ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἡ γυναικωνίτις εὐρίσκετο μόνον ἐν τοῖς ὑπερφῶις τοῦ μεγάλου ναοῦ. Μεσοῦσης ὁμως τῆς θ' ἑκατονταετηρίδος, μέρος τοῦ δεξιοῦ γυναικίτου εἶχεν ἤδη μετατραπῇ εἰς ἀνδρῶν, τέσσαρας δὲ αἰῶνας μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βλέπομεν τὸν Ἀνώνυμον ὁμιλοῦντα διαρρήδην περὶ γυναικωνίτιδος ἐν αὐταῖς ταῖς στοαῖς τῆς Ἀγίας Σοφίας. « Τὸ δὲ δεξιὸν μέρος ὅλον τοῦ γυναικωνίτου », λέγει, « καὶ ἐκ τοῦ ναοῦ μέρος τι ὑπῆρχον οἰκήματα Χαρίτωνος », καὶ « τὸ δὲ ἀριστερὸν μέρος τοῦ γυναικωνίτου ὑπῆρχον οἰκήματα Ξενοφῶντος τινος » ⁽³²⁾. Σημειωτέον δὲ πρὸς τοῦτοις ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος οὐδέποτε μεταχειρίζεται κατὰ τὴν ι' ἑκατονταετηρίδα τὴν λέξιν « Γυναικίτης » περὶ τῶν ὑπερφῶν, ἅτινα καλεῖ πάντοτε « κατηχούμενα », καὶ ὅτι ὁ « γυναικίτης » αὐτοῦ ἐν ἄλλοις ναοῖς τῆς ΚΠ. ἦτο τότε ἐν τῷ δαπέδῳ ⁽³³⁾.

Εἶδομεν ὅτι τὴν βορειοδυτικὴν τῆς Ἀγίας Σοφίας εἰσοδὸν ὁ Πορφυρογέννητος ὀνομάζει « γυναικεῖον μέρος » τῆς ἐκκλησίας ⁽³⁴⁾. οὕτως ἐπὶ προελεύσει Ἑνώσεως Ἐκκλησίας « ἐπαίρουσιν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Εἰρήνης τὴν λιτὴν, καὶ ὑποστρέφουσιν εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Σοφίας λιτανεύοντες, καὶ εἰσέρχονται διὰ τοῦ γυναικείου μέρους τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ νάρθηκος, καὶ ἀποδόντες ἐκεῖσε τὴν τῆς λιτῆς ἀκολουθίαν, γίνεται ἡ εἴσοδος καὶ εἰσοδεύει ὁ βασιλεὺς καὶ

βλέπει τις ἐν τῷ Ἀγίῳ Μάρκῳ Βενετίας ἀριστερόθεν τῆς εἰσόδου, γνωστὸν ἐν Βενετίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα capitello. Εἶνε ἐξάγωνος, ἀποτελούμενος ἐκ πολυτίμων μαρμάρων, καὶ κλείεται ἐπὶ τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν διὰ χθαμαλῶν περιφραγμάτων. Ἐπὶ τῶν ἔξ κιόνων δ' αὐτοῦ κυρτοῦνται ἄλλα τόσα τόξα, ὑποστηρίζοντα ἐξάγωνον σταυροφόρον πυραμίδα.

⁽²⁹⁾ Βυζ. Μελ., σ. 292 - 293.

⁽³⁰⁾ Περὶ Κτισμ., ἐκδ. Βόννης, σ. 178.

⁽³¹⁾ Στ. 537 - 541, 560 - 562, 586 - 589.

⁽³²⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 68.

⁽³³⁾ Ταῦτα βασιζώ ἐπὶ τῶν ἐξῆς μαρτυριῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συγγραφέως· α' Ἐν τῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ναῷ· « Διέρχονται ἀμφότεροι, ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης διὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ ναοῦ, ἤγουν τοῦ γυναικίτου. ἀντικρὺ τοῦ θυσιαστηρίου » (*Ε. Β. Τ.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 77), καὶ πάλιν, ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ, « ὁ δὲ βασιλεὺς διέρχεται διὰ τοῦ γυναικίτου καὶ ἐξέρχεται εἰς τὸν νάρθηκα » (*Αὐτόθι*, σ. 77). β' Ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Μωκίου· « Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐξελθὼν ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου διέρχεται διὰ τῆς πλαγίας τοῦ γυναικίτου », καὶ εἰτα ἀνέρχεται εἰς τὰ κατηχούμενεα (*Αὐτόθι*, σ. 103). γ' Ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατειῶν· « Ἐξέρχονται διὰ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου, καὶ διέρχονται διὰ τοῦ γυναικίτου τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας. ἐν δὲ τῷ γυναικίτῳ ἐναπομένει πᾶσα ἡ σύγκλητος » (*Αὐτόθι*, σ. 31). δ' Ἐν τῇ νέᾳ ἐκκλησίᾳ ΚΠ. ὁ τε αὐτοκράτωρ καὶ ὁ πατριάρχης, ἐξερχόμενοι τοῦ βήματος, « καὶ διερχόμενοι διὰ τοῦ αὐτοῦ γυναικίτου, ἄπλουσι κηρὺς εἰς τὴν εἰκόνα Βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου » (*Αὐτόθι*, σ. 117 - 118, καὶ 120 - 121).

Ἐπὶ στέψει δ' αὐγούστας σῦν ἴστατο « ἐπὶ τὸ εὐώνυμον μέρος τοῦ ἁγίου Στεφάνου » (*Αὐτόθι*, σ. 203).

Γυναικίτην δεξιόθεν τοῦ βήματος εἶχεν ἡ μονὴ τῶν Στουδίου, διότι, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, οἱ βασιλεῖς τὸν ναὸν τοῦτον καταλαμβάνοντες, « ἴστανται εἰς τὸν γυναικίτην εἰς τὸ δεξιὸν πρὸς ἀνατολὰς μέρος τοῦ βήματος » (*Αὐτόθι*, σ. 563). Τοῦτο ὁμως ἀπετέλει ἐξαίρεσιν. Ὁ πενθερός μου, κ. Θ. Ν. Σεβαστόπουλος, παρατηρεῖ ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ εἰκονοστασίου ἀριστερὰ τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου στάσις ἐξεκόνιζεν ἴσως τρόπον τινὰ τὸ ὅτι τὸ ἀριστερὸν τῶν ἐκκλησιῶν μέρος ἦτο κατὰ τινὰ ἐποχὴν ὠρισμένον ταῖς γυναιξί, τὸ δεξιὸν, οὗ ἦρχεν ὁ Πρόδρομος, τοῖς ἀνδράσιν.

⁽³⁴⁾ Ἰδε Λ' τόμου σ. 152.

ὁ πατριάρχης μετὰ καὶ πάντων τῶν ἱερέων » (³⁵). Δέον νὰ μὴ λησμονῶμεν ὡσαύτως ἐνταῦθα ὅτι « γυναικίτης νάρθηξ » ἦτο, ὡς ἤδη ἀποχρώντως ἐσαφηνίσθη, ὁ πρὸς ἄρκτον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

Ἐκ τῶν πληροφοριῶν δὲ τούτων ὁρμώμενος, καταλήγω εἰς τὰ ἑξῆς δύο ἐξαγόμενα:

α' Ὅτι, κατὰ τὴν ἰ' τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδα, ἡ βόρειος τῆς Ἀγίας Σοφίας πλευρὰ ἦτο τὸ γυναικεῖον αὐτῆς μέρος, καὶ

β' Ὅτι, κατὰ συνέπειαν, ἡ βορειοδυτικὴ τοῦλάχιστον στοὰ ἐνδεχόμενον ἴσως νὰ ἦτο τότε προωρισμένη εἰς τὰς γυναῖκας.

Ἐνεκα τούτων ἔγραψα τὴν λέξιν « γυναικίτης » ἐν ταῖς πρὸς ἔσπερον ἀρκτέαις στοαῖς ἐπὶ τοῦ πίνακος ἰς' τοῦ Α' τόμου (³⁶).

Τῷ 1390 ὁμοῦ αἱ γυναῖκες ἴσταντο, ὡς καὶ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, μόνον ἐν τοῖς ὑπερφύοις (³⁷).

Σημειωτέον δὲ διὰ τὸ παράδοξον τῆς συμπτώσεως ὅτι κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν τελετὴν τοῦ Λεη-λέη Μιράτζ, εἰς ἣν παρευρέθη τῇ 6ῃ Ὀκτωβρίου 1904, παρετήρησα ὅτι αἱ Ὀθωμανίδες ἴσταντο ἐν τῷ βορειοδυτικῷ τετάρτῳ τῆς τοῦ ὅλου ναοῦ περιοχῆς, χωριζόμεναι τῶν ἀνδρῶν κινήταις κιγκλίσιν, ἐπὶ τούτῳ τοποθετηθεῖσιν ἐνταῦθα.

Ὁ τοῖς Δυτικοῖς ὠρισμένος τόπος. — Ἐγγραφον. δοθὲν τῷ 1192 τοῖς Πισαίοις ὑπὸ Ἰσαακίου τοῦ Ἀγγέλου λέγει « Ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, δοθήσεται ἡμῖν παρὰ τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου τόπος εἰς στάσιν ». Κατὰ δὲ τὸν Σαρακίνη, « φαίνεται ὅτι τῷ 1372 οἱ ἐγκάτοικοι τοῦ Ἀγκῶνος, καθὼς καὶ οἱ Βενετοί, Γενουήνσιοι καὶ Καταλάνοι, εἶχον τόπον ὠρισμένον ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Σοφίας » (³⁸).

Ὅθεν καὶ μικρὸν πρὸ τῆς ἀλώσεως τοῦ 1204, ὡς καὶ μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τοῦ 1261, ὑπῆρχεν ἐν τῷ ναῷ τόπος τεταγμένος τοῖς Φράγκοις, καὶ ἐπειδὴ οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε ἐν τῷ κυρίῳ ναῷ, θὰ ἦτο ἐν τοῖς κλίτεσι, ἴσως δὲ πρὸς ἄρκτον καὶ δυσμᾶς.

Α'. ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΣΤΟΑ

Πύλαι. — Ἀπασαι αἱ πρὸς τὸν νάρθηκα τρεῖς πύλαι ἔχουσι περιθυσώματα καὶ ὑπέρθυρα φρυγίου λίθου, λευκοκιτρίνου δηλονότι, πεποικιλμένου πορφυραῖς φλεψίν, ὡς καὶ σταυροὺς ἐν μέρει διασωθέντας πρὸς τὸ μέσον τῶν ὑπερθύρων. Τοῦ αὐτοῦ δὲ μαρμάρου εἶνε καὶ ἡ τοῦ παραπησίου θύρα, ἥς τὸ εὖρος ἔχει 1^μ.6 ἢ 5^π, καὶ τὸ ὀλικὸν ἀρχικὸν ὕψος 3^μ.0 ἢ 10^π, καὶ ἥτις στερεῖται ἀτυχῶς ὑπερθύρου σήμερον.

Τὰ μονογράμματα τῶν τεκτόνων ἄτινα ἀπαντᾷ τις ἐπὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας ἀποδεικνύουσιν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἄλλοτε συγκοινωνία μετὰ τοῦ ἔξωθεν λαβυρίνθου ἐνταῦθα.

(³⁵) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 186 - 187.

(³⁶) Τὰ συμπεράσματά μου ταῦτα ἐδημοσίευσά ἐν τῷ Ἀσπεί Ἀθηνῶν τῇ 3ῃ Δεκεμβρίου 1903, καὶ ἀκολούθως μετέδωκα αὐτὰ τῷ κ. Λέθαβν δι' ἐπιστολῆς τῇ 26ῃ Ἰανουαρίου 1904.

(³⁷) Ἰγνάτιος ὁ Σμολένσκις, ἐν Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 143.

(³⁸) Πασπάτη Βυζ. Μελ., σ. 152 καὶ σημ. 2.

Ὑπὸ δὲ τὰ πρὸς νότον παράθυρα δὲν ὑπῆρχε πύλη.

Δίοδος παραπησίου.—Τὰ μάρμαρα τῆς βάσεως δεικνύουσι τὸ σημεῖον τοῦ ἐν τῷ Α' τόμῳ σχ. 27· ὅθεν καὶ εἶνε ἀρχικά. Ἡ δ' ἐν τῷ βυθῷ τοῦ παραπησίου πύλη κοσμεῖται διὰ τῶν στοιχείων τοῦ ἐν τῷ Α' τόμῳ σχ. 86, οὔσα ἐπομένως καὶ αὐτὴ τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς. Αἱ ἐνδιαφέρονται δ' αὗται παρατηρήσεις ἀποδεικνύουσιν ἐναργέστατα ὅτι ἡ τῶν παραπησίων διάταξις διετηρήθη ἀκραιφνῆς ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως, καὶ αἱ ἐκ τῆς ἀληθείας ταύτης πηγάζουσαι συνέπειαι ἔσονται, ὥς ἐν οἰκείῳ ἐκτεθήσεται τόπῳ, πολλαὶ καὶ βαρυσήμαντοι.

Ἄνωθεν δὲ τῆς τοῦ παραπησίου πύλης ὑπάρχει ὁμοίωμα θυρίδος, πληρούσης ἅπαντα τὸν ἄλγρι τῆς κορυφῆς τοῦ κυλίνδρου χῶρον.

Κίονες.—Αἱ βάσεις τῶν ἐνταῦθα κίωνων ἔχουσι τὰς ἐξῆς διαστάσεις·

	Ὑψος βάσεως				Μέσος ὁρὸς πλευρᾶς			
	^μ	ἡ	^{βπ}	^δ	^μ	ἡ	^{βπ}	^δ
Νοτιοδυτικὸς κίων	0.65		2	1	1.20		3	10
Βορειοδυτικὸς »	0.69		2	3	1.19		3	10
Νοτιοανατολικὸς »	0.75		2	5	1.09		3	6
Βορειοανατολικὸς »	0.75		2	5	1.16		3	8

Ὑπὸ τὰς βάσεις ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ κρηπίδες·

	Ὑψος κρηπίδος			
	^μ	ἡ	^{βπ}	^δ
Νοτιοδυτικὸς κίων	0.10		0	4
Βορειοδυτικὸς »	0.07		0	3
Νοτιοανατολικὸς »	0.10		0	4
Βορειοανατολικὸς »	0.14		0	5

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τοῦ κορμοῦ τῶν τετραγώνων κίωνων ἔχει ὥδε·

	Εὖρος πλευρᾶς							
	ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς				ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον			
Νότιος τετράγωνος κίων	^μ 0.89	ἡ	^{βπ} 2	^δ 10	^μ 0.96	ἡ	^{βπ} 3	^δ 1
Βόρειος » »	0.91		2	11	1.00		3	2

Ἡ δὲ περιφέρεια καὶ ἡ διάμετρος τῶν πρᾶσίνων δύο κίωνων εἶνε αἱ ἐξῆς·

	Περιφέρεια				Διάμετρος			
	^μ	ἡ	^{βπ}	^δ	^μ	ἡ	^{βπ}	^δ
Νότιος στρογγύλος κίων	2.18		7	0	0.69		2	3
Βόρειος » »	2.18		7	0	0.69		2	3

Ἐξογκώματα δὲ δὲν ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν ἐνταῦθα κίωνων.

Τὸν δὲ κορμὸν αὐτῶν ἐκόσμου ἐμπεπηγμένοι σταυροί, καὶ δὴ πρὸς δυσμᾶς. Καὶ ὁ μὲν νοτιοδυτικὸς κίων φέρει εἰς τὸ ὕψος 1^μ.5 πλήρωμα γύψου 0^μ.20 ἢ 8^δ μήκους καὶ 0^μ.17 ἢ 7^δ πλά-

ΝΟ'

ΑΙ ΔΥΤΙΚΑΙ ΠΥΛΑΙ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΥ ΣΤΟΑΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

τους, ὁ βορειοδυτικός, εἰς ὕψος 1^μ.6, μέγα πλήρωμα τετράγωνον ἔχον πλευρὰν 0^μ.25 ἢ 10^δ, ὁ νοτιοανατολικός, 1^μ.35 ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ὠοειδὲς γύψου πλήρωμα 0^μ.11 ἢ 4^δ μήκους καὶ 0^μ.07 ἢ 3^δ πλάτους, ἐνῶ ὁ βορειοανατολικὸς φέρει τὸ αὐτὸ πλήρωμα, ἀλλ' 1^μ.45 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Οἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος στοᾶς στρογγύλοι κίονες φέρουσι μονογράμματα ἐπὶ τῶν κιονοκράνων αὐτῶν, ἐνῶ τὰ κιονόκρανα τῶν τετραγώνων στύλων στεροῦνται, ὡς πάντοτε, στοιχείων. Καὶ ὁ μὲν νοτιοανατολικὸς κίων κοσμεῖται τῷ ὀνόματι ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν στοάν (σχ. 282), καὶ ΑΝΓΟΥΣΤΑΣ πρὸς τὸ παραπήσιον (σχ. 283), ὁ

Σχ. 282. Σχ. 283.

Νότιος Κίων.

Σχ. 284. Σχ. 285.

Βόρειος Κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων νοτιοδυτικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ = 1^μ.

δὲ βορειοανατολικὸς ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ἔμπροσθεν (σχ. 284), καὶ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ὀπίσθεν (σχ. 285). Τὸ τελευταῖον τοῦτο μονόγραμμα φέρει τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ ἀπλῶς κεχαραγμένα, καὶ οὐχὶ ἐν διατόρῳ ἐργασία καθὼς τὰ ἄλλα, ὡς ἀόρατον σχεδὸν ἐν τῷ στενῷ ἀναμεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ πεσσοῦ χώρῳ.

Κίων Ἀγίου Βασιλείου. — Ὁ Ἀνώνυμος ἀναφέρει τὸ «δεξιὸν μέρος ὅλον τοῦ γυναικωνίτου ἕως τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Βασιλείου» ⁽³⁹⁾, καὶ τὸ «ἀριστερὸν μέρος τοῦ γυναικωνίτου ἕως τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ» ⁽⁴⁰⁾. Ἐκ τῶν χωρίων δὲ τούτων προκύπτει ὅτι οἱ δύο οὗτοι κίονες ἦσαν εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὰς γωνίας τῶν στοῶν, εἴτε πρὸς δυσμὰς, εἴτε πρὸς ἀνατολὰς, ἀλλὰ πολλῶ πιθανώτερον πρὸς δυσμὰς, διότι ὁ Ἀνώνυμος, ἐν τῇ περιγραφῇ αὐτοῦ τῶν δῆθεν κτημάτων ὧν τὴν θέσιν ἐπέχει ὁ ναός, βαίνει ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἀναφέρον ἀ' τὸ σκευοφυλάκιον, β' τὸ ἅγιον φρέαρ, γ' τὸ βῆμα, δ' τὸν ἄμβωνα, ε' τὸ δεξιὸν κλίτος, ς' τὸ ἀριστερὸν κλίτος, ζ' τὸν ναόν, η' τοὺς τέσσαρας νάρθηκας, καὶ θ' τὸν λουτήρα ἢ αἶθριον. Κατὰ τὸ δρομολόγιον λοιπὸν τοῦτο, ὁ «Κίων τοῦ Ἀγίου Βασιλείου» θὰ ἦτο ὁ πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν τοῦ ναοῦ γωνίαν τετράγωνος κίων, ὡς συνεπέρανα ἤδη τῷ 1902, ἐξασφαλίσας τὴν τοιαύτην δοξασίαν μου διὰ δημοσιεύσεως τῷ 1903 ⁽⁴¹⁾.

⁽³⁹⁾ Βανδούρη *Imp. Or.* τ. α', μέρος δ', σ. 68. «Γυναικωνίτης» σημαίνει, ὡς εἰκός, κλίτος ἐνταῦθα.

⁽⁴⁰⁾ *Αὐτόθι*, σ. 68.

⁽⁴¹⁾ Ἐν τῷ ἀγγλικῷ περιοδικῷ *Knowledge*, ἐν φυλλαδίῳ Μαρτίου 1903, ἐν σχήματι σ. 51, περιοδικῷ ἐκδιδομένῳ ἐν Λονδίνῳ (Witherby & Co., 326, High Holborn, W. C.). Ἐν τῇ *Architectural Review* Ἀπριλίου 1905, σ. 152-153, ἦτοι δύο ἔτη μετὰ τὸ ἄρθρον μου τὸ ἐν *Knowledge*, ὁ κ. Λέθαβν (W. R. Lethaby) ταυτίζει, ἄνευ τοῦ ὀνόματός μου, τὸν νοτιοδυτικὸν κίονα τῷ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου. Ὅτι ὁ δημοσιογράφος οὗτος ἐγνώριζε τὰ ἐν *Knowledge* ἄρθρα μου εἶνε ἀριδὴλον, ἀφοῦ μνημονεύει αὐτὰ ἐν αὐτῇ ἀκριβῶς τῇ *Architectural Review* τοῦ 1905, καὶ ἀφοῦ μέ εἶχε συγχαρεῖ δι' ἐπιστολῆς τῇ 18ῃ Μαρτίου 1903 ἐπὶ τῷ διαγράμματί μου ἐν ᾧ ὁ νοτιοδυτικὸς κίων ταυτίζεται τῷ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου «Your admirable plan», λέγει. «discriminating between the dates of the several portions is an admirable and most valuable piece of work». Ὁ ὑπέρμετρος δ' οὗτος θαυμασμός προῆγε τὸν κ. Λέθαβν εἰς τὸν τῶν ἰδεῶν μου σφετερισμόν, ἢ, ὅπερ ταυτό, εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῶν ἰδεῶν τούτων ἄνευ μνείας τοῦ ὀνόματός μου (without acknowledgement). Ἀλλ' ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἔσχον πολλὰκις τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀποδείξω πόσον ἐπιλήσιμον παρίσταται ὁ κ. Λέθαβν τῆς πηγῆς τῆς «ἐμπνεύσεως» αὐτοῦ.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Ὁ παρὰ τὴν δεξιόθεν τῶν βασιλικῶν πυλῶν θύραν τοῖχος, ὡς καὶ τὸ ὀπίσθιον τοῦ μικροῦ πεσσοῦ μέρος δὲν ἔχουσι τὰς συνήθεις μεγάλας καθέτους μολοσσικὰς πλάκας τῶν δύο κυρίων ὀριζοντίων διαιρέσεων. Ἄλλη δ' ἀνωμαλία τῆς ἐνταῦθα ὀρθομαρμαρώσεως φαίνεται οὕτως ἢ ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ γωνίᾳ πληθὺς τῶν φρυγίων πλακῶν, καὶ ἡ ἀντιστοιχοῦσα ἑλλειψις καθέτων μολοσσικῶν μαρμάρων.

Οἱ δὲ σκιεροὶ λίθοι τῶν κεραίων τῶν τε πεσσῶν καὶ παραπησίων εἶνε βαθυπράσινοι ἐνταῦθα, ποικιλλόμενοι σχεδίοις ἐν προβολῇ. Πρὸς δυσμὰς ὁ πεσσὸς παρουσιάζει ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τοιούτου λίθου ἑλλειψοειδὲς περίζωμα, ἐσωκλείον ὀρθογώνιον χῶρον πρὸς δὲ ἀνατολὰς μόνον ἑλλειψοειδῇ περιφέρειαν. Ἡ δὲ διάταξις τῶν τοῦ παραπησίου σκιερῶν μαρμάρων εἶνε ἡ αὐτὴ ὡς καὶ ἡ τῶν κεραίων τοῦ ἑναντι πεσσοῦ.

Ἀνωθεν δὲ τῆς ἄκρας νοτίου πύλης ὑπάρχει περικαλλὲς μωσαϊκὸν ὀρθογώνιον, κοσμούμενον ποικιλοχρόοις λίθοις, καὶ ἐσωκλείον δύο ἀνίσων διαστάσεων πλαίσια πορφυρίτου, ὧν τὸ πρὸς βορρᾶν εἶνε μείζον τοῦ νοτίου. Καὶ οἱ μὲν λίθοι εἶνε ἐνταῦθα λευκοὶ καὶ ἐρυθροί, τὸ δὲ ἔδαφος μέλαν. Ὡς σχέδια δὲ παρατηροῦνται ἄγγεῖα, ὁμοιάζοντα πρὸς τὰ τῆς τοῦ βήματος ὀρθομαρώσεως, σπειροειδῇ κοσμήματα, σταυροὶ ἐν κυκλίσκοις ἢ ἐλλείψεσι, φύλλα, κλάδοι, ἅπαντα περικαλλέστατα. Ἡ δευτέρα δ' ἐκ νότου πύλη ἔχει τὸ αὐτὸ ἄνωθεν αὐτῆς κόσμημα, πλὴν ὅτι τῶν δύο πορφυρίτου πλακῶν ἡ νότιος εἶνε μείζον τῆς βορείου. Ταῦτα πάντα σαφηνίζονται διὰ τοῦ πίνακος νθ'.

Ὑπὲρ τὴν τρίτην δὲ πύλην κεῖται περιεξωσμένον ὀρθογώνιον μετὰ κοσμημάτων ἀναγλύφων λίθου βαθυπρασίνου πέριξ πορφυροῦ κεντρικοῦ πλαισίου.

Ἐν γένει δ' ἡ ὀρθομαρμάρωσις διετηρήθη ἀκραιφνῆς σχεδὸν ἐπὶ τοῦ τε πεσσοῦ καὶ τοῦ παραπησίου, πλὴν ὅτι οἱ πλεῖστοι λίθοι ἐξέλιπον ἐν τῷ τοῦ παραπησίου διαβατικῷ. Ὀλίγα ὁμῶς μάρμαρα διεσώθησαν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου.

Μωσαϊκά. — Τὸ τόξον τὸ συνδέον τὸν παρὰ τὸ παραπήσιον κίονα τῷ μεσημβρινῷ τοίχῳ παρουσιάζει κύκλον ἐσωκλείοντα τετράφυλλον σταυρόν.

Ἡ δὲ μωσαϊκὴ διακόσμησις τοῦ ἐν τῷ ἐλάσσονι πεσσῷ διαβατικοῦ ἀποτελεῖται ἐκ χρυσῶν τετραγώνων ἐπ' ἀργυροῦ ἐδάφους.

Ε. Μ. Α

Σχ. 286. Μωσαϊκὰ διαβατικοῦ νοτιοδυτικοῦ παραπησίου. Κλίμαξ = $\frac{1}{4}$ δ.

Ἐν δὲ τῇ τοῦ παραπησίου διόδῳ ὑπάρχουσι μικρὰ πράσινα τετράγωνα ἐπ' ἀργυροῦ ἐδάφους (σχ. 286), καὶ ἡ διεύθυνσις τῶν τοιούτων τετραγώνων εἶνε λοξὴ ὡς πρὸς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς τοῦ ἡμικυλίνδρου γραμμάς.

Στόμιον κινστέρνης. — Ὁ Σάλτζεμπεργ ἀπεικόνισε τὸ ἐν τοῖς δεξιοῖς κλίτεσι στόμιον τῆς ὑπὸ τὸν ναὸν δεξαμενῆς ὡς εὐρισκόμενον ἀναμεταξὺ τοῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ ἀντιμετώ-

πὺν παραπησίου⁽⁴²⁾, ἀλλ' οἱ ἐν τῷ τεμένει ὀθωμανοὶ ἱερεῖς δὲν ἀποδέχονται τὴν θέσιν ταύτην, ὁ δὲ φίλος μου Ἰσμαήλ ἐφέντης μοὶ διεβεβαίωσεν ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος στόμιον τοῦτο κεῖται δυτικώτερον, ἐν τῷ τόπῳ ὃν δεικνύει ὁ πίναξ ιζ' τοῦ Α' τόμου.

Ἐμπεπηγμένος σταυρός. — Ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ παραπησίου, πρὸς δυσμὰς, ὀπισθεν τοῦ ἐκεῖ πρασίνου κίονος, καὶ παρὰ τὸ ἔδαφος, ὑπάρχει χάραγμα σταυροῦ, 0^μ.12 ἢ 4¹/₂^δ μήκους καὶ 0^μ.09 ἢ 3¹/₂^δ πλάτους, ἐν ᾧ εὐρίσκετο ἐμπεπηγμένος σταυρός.

Ἡ ἐξώθεν τοῦ παραπησίου προσάρτησις. — Ἡ δ' ἐν τῷ βυθῷ τῆς διόδου τοῦ παραπησίου πύλη ἄγει εἰς ἐξάρτησιν τοῦ ναοῦ, κατασκευῆς ἀνωμάλου καὶ παραδόξου. Ἡ οἰκοδομὴ δὲ αὕτη, ἥς ἡ χρῆσις ἦτο ἀναμφιβόλως ἡ κατὰ τῆς ἐκκλίσεως τοῦ θόλου ἐξασφάλις τοῦ ἐνταῦθα πεσσοῦ τε καὶ παραπησίου, συνάπτεται λοξῶς τῷ μεσημβρινῷ τοίχῳ, σχηματίζουσα γωνίαν μετ' αὐτοῦ 86° πρὸς δυσμὰς, καὶ 93° πρὸς ἀνατολάς. Ἐξασφαλίζει δέ, οὐ μόνον τὸ παραπήσιον, ἀλλ' ἔτι καὶ μέγα μέρος τοῦ παρακειμένου παραστάτου, ἐξ οὗ καὶ παρουσιάζει πρὸς τὴν στοὰν πρόσωπον 10^μ ἢ 32^β, τῆς ὀλικῆς ἐκ τοῦ ναοῦ προβολῆς αὐτῆς οὔσης 14^μ.4 ἢ 46^β (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ').

Οἱ πλάγιοι τῆς προσαρτήσεως τοῖχοι εἶνε ἐρυμνότατοι, ὥς ἔχοντες 2^μ.2 ἢ 7^β πάχος, κατὰ μέσον ὄρον, ἐνῶ ὁ νότιος, καὶ τῷ βαπτιστηρίῳ συνημμένος τοῖχος παρίσταται ἔχων πλάτος 1^μ.6 ἢ 5^β, καὶ διευθύνεται ἐν τῷ δαπέδῳ παραλλήλως τῷ μεγάλῳ τοῦ ναοῦ ἄξονι. Ἡ αἵθουσα διαιρεῖται εἰς δύο κατὰ μήκος μέρη διὰ τοίχου στενοῦ, 1^μ ἢ 3^β πάχους, καὶ τὸ μὲν ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι μέρος αὐτῆς ἀποτελεῖ θάλαμον ἐπιμήκη, τέτταρσι στεγαζόμενον θόλοις, ἐπὶ παραστάσι πρὸς ἑω βαίνουσι, τὸ δὲ δεξιὸν βαθμιδωτὴν πρὸς τὸ ὑπερῶν ἀνοδον, ἥς ἡ κορυφὴ ἦτο κλειστὴ διὰ σανίδων τῷ 1904, καὶ ἥς μέρος μόνον παρίσταται ἐπὶ τοῦ πίνακος ιζ'. Ὁ εὐώνυμος θάλαμος ἐφωτίζετο διὰ θυρίδων νῦν κεκλεισμένων, ἐνῶ ἡ πρὸς ἀνατολάς αὐτοῦ πυλὶς μετετράπη εἰς παράθυρον.

Συνεκοινώνει δὲ ἡ ἐξάρτησις διὰ δύο πυλῶν τοῖς πρὸς ἄρκτον τοῦ βαπτιστηρίου θαλάμοις, τῷ τε προσγείῳ δηλονότι διαμερίσματι αὐτῶν καὶ τῷ ἀνωτέρῳ, ὥς ἄλλως τε σαφηνίζεται ἐκ τῶν σχ. 178 καὶ 180 τοῦ Α' τόμου.

Ὁκοδόμηται δ' ἡ προσάρτησις πλίνθοις στενωτέραις τῶν τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς⁽⁴³⁾, ὥς ἔχουσας 0^μ.042 ἢ 1¹/₂^δ πάχους· στενὰ δ' εἶνε καὶ τὰ τῆς ἀμμοκονίας στρώματα, καὶ δὴ ἐν τῇ ἀνόδῳ, ὅπου καταντῶσι 0^μ.02 ἢ 1^δ πάχους μόνον. Ἐκ τούτων προάγομαι νὰ θεωρήσω τὴν περὶ ἥς ὁ λόγος οἰκοδομὴν ὥς πολλῶ νεωτέραν τῆς τοῦ ναοῦ. Τὸ δὲ λοξὸν καὶ ἀνώμαλον τοῦ διαγράμματος δὲν δύναται τις ἐν ταύτῳ νὰ ῥίψῃ εἰς μέσον ὥς ἔλλογον ἐπιχείρημα πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ μεταγενεστέρου τοῦ θαλάμου χαρακτῆρος, διότι τὸ ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος πονήματος παρατεθὲν σχεδιάγραμμα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου ἀποδεικνύει τρανῶς ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἡ ἐν ταῖς οἰκοδομαῖς ἀπόλυτος συμμετρία ἦτο ζήτημα τιθέμενον ἐν δευτέρῳ μόνον μοίρῳ.

⁽⁴²⁾ A. B. v. C. πίναξ ζ'.

⁽⁴³⁾ Τὴν διαφορὰν πάχους ἀναμεταξὺ τῶν ἀρχαίων βυζαντινῶν πλίνθων καὶ τῶν ἐπὶ Παλαιολόγων κατασκευαζομένων παρέ-
τήρησε πρὸ τοῦ 1877 ὁ κλεινὸς Πασπάτης ἐπὶ τῶν χειρῶν τῆς ΚΠ. τειχῶν. «Ἡ τειχοδομία τοῦ ἔξω τείχους», λέγει, «γενομένη
ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου [Παλαιολόγου τοῦ Β'], τεκμαίρει καὶ τὴν ἀθλιότητα τῆς βυζαντινῆς πλινθοποιίας. διότι αἱ ἀψίδες
τοῦ ἔξω τείχους ἐτειχοδομήθησαν διὰ πλίνθων λεπτοτέρων καὶ λίαν ὑποδεστέρων τῶν ἐπὶ τῶν πύργων καὶ τῶν ἀρχαίων βυζαντι-
νῶν οἰκοδομημάτων» (Βυζ. Μελ., σ. 60).

Β'. ΝΟΤΙΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΣΤΟΑ

Όνομα. — Τὸ πρὸς τὸ μέσον διαμέρισμα τοῦ νοτίου κλίτους ὠνομάζετο «Δεξιὸν μέρος τοῦ Ναοῦ», ἢ καὶ «Πλαγία τοῦ Ναοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ τοῦ Μητατωρίου μέρος»⁽⁴⁴⁾.

Μεσημβρινή πύλη. — Αὕτη ἔχει μέγιστον εὖρος 2^μ.0 [7^{βπ}] καὶ τὸ ὀλικὸν αὐτῆς ὕψος δὲν φαίνεται ὑπερβαῖνον τὰ 3^μ.7 ἢ τοὺς 12^{βπ}, τὰ δὲ περιθωρώματα αὐτῆς καὶ τὸ ὑπέρθυρον, ἐν ᾧ διακρίνεται σταυρός, εἶνε φρυγίου λίθου. Φρονῶ δ' ὅτι ἡ πύλη αὕτη ἦγεν ἄλλοτε εἰς ὑπαιθρον παρὰ τὴν πατριαρχικὴν βιβλιοθήκην χῶρον.

Θυρίδες. — Ἐπὶ τῶν ὀρθογωνίων δὲ στύλων τῶν ἐνταῦθα δύο θυρίδων τὰ κιονόκρανα εἶνε καλῶς μὲν ἐπεξεργασμένα διατόρῳ γεγλυμμένῳ ἀκάνθῳ ἐπὶ τῆς πρὸς δυσμὰς θυρίδος, ἀπλᾶ δ' ἐπὶ τῆς ἑφας, συνεπεία τῆς σπουδῆς τῆς κτίσεως.

Τὰ δὲ κεντρικὰ δύο παράθυρα εἰσάγουσιν ἀμυδρότατόν τι φῶς σήμερον, ὡς ἀνοιγόμενα ἐν τῷ ἔξωθεν ἀντιτειχίσματι, καὶ τὸ κατώτερον αὐτῶν στέφεται διὰ τόξου κομποτάτου.

Κίονες. — Αἱ βάσεις τῶν κίωνων τῆς κεντρικῆς πρὸς νότον στοᾶς ἔχουσι τὰς ἐξῆς διαστάσεις.

		ὕψος											
		βάσεως				προσθήκης				Μέσον μῆκος πλευρῶν			
		μ	ἦ	2 ^{βπ}	δ	μ	ἦ	1 ^{βπ}	2 ^δ	μ	ἦ	3 ^{βπ}	δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.78	ἦ	2	6	0.37	ἦ	1	2	1.14	ἦ	3	8
Νοτιοανατολικὸς	»	0.78		2	6	0.37		1	2	1.14 ±		3	8 ±
Βορειοδυτικὸς	»	0.78		2	6	—		—	—	1.24		4	0
Βορειοανατολικὸς	»	0.78		2	6	—		—	—	1.25		4	0

Αἱ δὲ ὑπὸ τὰς βάσεις προσθῆκαι ἀποδοτέαι εἰς τὸ ἀνεπαρκές τοῦ ὕψους τῶν πρὸς τὸν τοῖχον κίωνων.

Κρηπίδες ὑπὸ τὰς βάσεις δὲν ἀπαντῶσιν ἐνταῦθα.

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τῶν κίωνων τούτων ἔχει ὥδε·

	Περιφέρεια				Διάμετρος			
	μ	ἦ	βπ	δ	μ	ἦ	βπ	δ
Νοτιοδυτικὸς κίων	2.24	ἦ	7 ^{βπ}	2 ^δ	0.71	ἦ	2 ^{βπ}	3 ^δ
Νοτιοανατολικὸς »	2.3±		7	4±	0.73±		2	4±
Βορειοδυτικὸς »	2.50		8	0	0.79		2	7
Βορειοανατολικὸς »	2.74		8	9	0.87		2	9

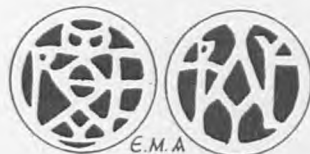
Οἱ παχύτεροι καὶ ὠραιότεροι μονόλιθοι ὄγκοι ἐστήθησαν παρὰ τοὺς μεγάλους τοῦ κυρίως ναοῦ κίονας, οἱ λεπτότεροι παρὰ τὸν τοῖχον, ὡς ἦττον ὁρατοὶ τῶν ἄλλων.

⁽⁴⁴⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 156 καὶ 268.

Ἐξογκώματα ἐπὶ τῶν κίωνων τῆς νοτίου στοᾶς δὲν ὑπάρχουσιν.

Ἰχνη δ' ἐμπεπηγμένων ποτὲ σταυρῶν δὲν εἶδον ὡσαύτως ἐνταῦθα.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Τὸ κιονόκρανον τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονος ἔχει ὡς μονόγραμμα τὸ τῆς ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 287), καὶ τὸν τίτλον ΑΝΓΟΝΣΤΑΣ πρὸς τὸν τοῖχον (σχ. 288), τὸ τοῦ νοτιοανατολικοῦ κοσμεῖται τῷ τίτλῳ ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν (σχ. 289),

Σχ. 287. Σχ. 288.

Νοτιοδυτικὸς κίων.

Σχ. 289. Σχ. 290.

Νοτιοανατολικὸς κίων.

Σχ. 291. Σχ. 292.

Βορειοδυτικὸς κίων.

Σχ. 293. Σχ. 294.

Βορειοανατολικὸς κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων νοτίου κεντρικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ = $\frac{1}{15}$.

ἐνῶ τὸ ὀπισθεν μονόγραμμα κατεθραύσθη (σχ. 290). Ἐπὶ δὲ τοῦ κιονοκράνου τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονος ἀναγινώσκει τις ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 291), καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὴν στοάν (σχ. 292). ἐπὶ δὲ τοῦ τοῦ βορειοανατολικοῦ, ΙΟΝΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 293), καὶ ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς νότον (σχ. 294).

Ἑδαφος. — Τοῦτο κλίνει, ὡς προεξῆρθε, σημαντικῶς πρὸς τὸν ναόν, τυγχάνον ὑψηλότερον ὑπὸ τοὺς παρὰ τὸν τοῖχον κίονας, οὓς βοηθεῖ οὕτως ἵνα φθάσωσιν ἄχρι τοῦ ἀπαιτουμένου ὕψους

Ὁρθομαρμάρωσις. — Οἱ θαυμάσιοι τῶν πεσσῶν λίθοι διετηρήθησαν ἀκραιφνεῖς, ἀλλ' οἱ τῶν παραπησίων, ὡς καὶ οἱ τοῦ μεσημβρινοῦ τοῖχου ἀφηρέθησαν ἐν μεγάλῳ μέρει, ἀντικατασταθέντες εὐτελῶς διὰ βαφῆς ἐπ' ἀσβέστου.

Κεχαραγμένος σταυρὸς καὶ ἐπιγραφή. — Ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ τῆς στοᾶς κίονος, καὶ οὐ μακρὰν τῆς μεσημβρινῆς πύλης κεχάρακται σταυρὸς 0^μ.34 ἢ 1^β 1^δ ὕψους καὶ 0^μ.195 ἢ 7 $\frac{1}{2}$ πλάτους. Παρὰ τὸν σταυρὸν δὲ τοῦτον παρατηρεῖται καὶ οἶκος ἢ ναὸς δρομικός, δίκην κιβωτοῦ. Ἐνταῦθα διεσώθη καὶ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή (σχ. 295), σημαίνουσα, « Κύριε, βοήθει τῷ ἐργαστηρίῳ ».

ΚΥΕΒΟΗΘΙΤΩ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩ

Σχ. 295. Ἐπιγραφή νοτιοδυτικοῦ κίονος μεσημβρινῆς Στοᾶς. Κλίμαξ = $\frac{1}{15}$.

Τελευταί. — Ὁ ἐκ τοῦ μητατωρίου πρὸς συνάντησιν τῆς μεγάλης εἰσόδου ἐξερχόμενος αὐτοκράτωρ, διέβαινε διὰ τοῦ νοτίου κεντρικοῦ κλίτους. « Ἦνίκα μέλλουσι τὰ ἅγια διέρχεσθαι », λέ-

γει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἐξέρχεται ὁ βασιλεύς, δηριγευόμενος ὑπὸ τε τῶν πατρικίων καὶ λοιπῶν ἀρχόντων, καὶ κατέρχεται»⁽⁴⁵⁾ διὰ τῆς πλαγίας τοῦ ναοῦ»⁽⁴⁶⁾.

Ὁ δ' ἐπὶ προαγωγῇ ὑπαρχος «ἐξέρχεται διὰ τῆς πλαγίας τοῦ ναοῦ ὡς ἐπὶ τὸ τοῦ μηταωρίου μέρος εἰς τὸ ὠρολόγιον»⁽⁴⁷⁾.

Ἡ ὀθωμανικὴ Βιβλιοθήκη. — Τὸν ἀπὸ τοῦ νοτιοανατολικοῦ παραπησίου ἄχρι τοῦ πρώτου ἐξ ἀνατολῶν κίονος καὶ τῆς μεσημβρινῆς πύλης χώρον οἱ Ὀθωμανοὶ μετέτρεψαν εἰς βιβλιοθήκην, «Κιταπχανέν», περιφράξαντες μεγαλοπρεπῆ μαρμαρίνῳ θριγκῷ ἐξ κίωνων, φερόντων εὐρυθμὰ τόξα, τὰ διαστύλια τοῦ ὁποῦ καλύπτονται ἀραβοεργεῖ ἐπιχρύσῳ δικτυωτῷ. Ὁ δ' ἐν λόγῳ θάλαμος ἔχει καὶ ἐξωτερικὴν θολοσκεπὴν προσάρτησιν, προσιτὴν διὰ τῆς νοτίου τοῦ ναοῦ πύλης.

Ἰδρυτὴς δὲ τῆς βιβλιοθήκης ταύτης ὑπῆρξε σουλτὰν Μεχμέτ ὁ Β', καὶ ἐν αὐτῇ ἀπόκεινται 5,000 χειρόγραφα ἔργα, ἐν οἷς καὶ κοράνιον γραφὲν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ καλὶφου Ὀθμάν, ὡς καὶ ἀραβικὴ μετάφρασις τοῦ περὶ κωνικῶν τομῶν πονήματος Ἀπολλωνίου τοῦ Περγαίου.

Νότιον κεντρικὸν ἀντιτείχισμα. — Πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν παραστατῶν ἀπὸ τῆς τῶν ἔξω κίωνων ἐκκλίσεως ὑποδομήθησαν λίαν πρωϊμῶς ἐνταῦθα δύο ἐρυμνοὶ τοῖχοι, ὀρθοὶ πρὸς νότον, 9^μ.9 ἢ 32^β πρὸς βορρην, καὶ 2^μ.5 ἢ 8^β πλάτους, ἔχοντες δ' ἀντερείδοντα τόξα, νῦν κεκλεισμένα. Ἀλλ' ἡ προςθήκη ἐκτίσθη ἀνωμάλως, διότι οἱ ἐν λόγῳ τοῖχοι δὲν ἀπέχουσιν ἐξ ἴσου τοῦ ἐλάσσονος τοῦ ναοῦ ἄξονος, τοῦ πρὸς δύσιν ἀντιτείχισματος προσεγγίζοντος περισσότερον τῷ ἄξονι τοῦ ἐφ' ὧν. Οἱ τοῖχοι δὲ συνεδέθησαν ἀκολουθῶς ἀλλήλοις ἐπὶ τὸ κραταιότερον κυλινδρικῇ τῇ ὀροφῇ, καὶ ἐπειδὴ ἡ στέγη τῶν ἀντιτείχισμάτων ἐκλινε σημαντικῶς πρὸς νότον, ἐπικλινῆς ἐγένετο καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ὀροφὴ αὕτη.

Ἡ ἐπικίνδυνος καθίζησις τῆς ὑπὸ τῶν κίωνων τῆς νοτίου στοᾶς φερομένης κεντρικῆς ἀψίδος⁽⁴⁸⁾, ἐφόβισε τοὺς Ὀθωμανοὺς, συνιδόντας ὅτι τὰ ἀντιτείχισματα ταῦτα δὲν ἦσαν ἴσως τοῦ ἀπαιτουμένου μήκους, ὅποτε καὶ ἐξηκολούθησαν αὐτὰ πρὸς νότον εἰς ἀπόστασιν 15^μ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ⁽⁴⁹⁾, δόντες τῇ μεσημβρινῇ αὐτῶν προσόψει ἐπικλινῇ διεύθυνσιν, ἀνοίξαντες δ' ἐν αὐτῇ φωταγωγὸν θυρίδα, ἵνα μὴ ἐπισκοτισθῶσι τὰ δύο κεντρικὰ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς παράθυρα.

Ὁ δυτικὸς τοῦ ἀντιτείχισματος τοίχος φέρει ὡσαύτως παράθυρον σήμερον.

Λείψανα κίωνων ἔξωθεν τῆς Στοᾶς. — Ἐξωθεν δὲ τῶν πρὸς δυσμὰς παραθύρων τῆς κεντρικῆς στοᾶς, καὶ βορειοανατολικῶς ἐπομένως τοῦ βαπτιστήρος, παρατήρησα τῷ 1904 ὅτι ἔκειντο ἐπὶ τοῦ χώματος διάφορα μάρμαρα, καὶ δὴ ὠραῖοι κορμοὶ προκοννησίων κίωνων μεγάλων διαστάσεων, ἔκ τινος προσαρτήσεως τοῦ πατριαρχείου, ὡς ἔοικε, προερχομένων.

(45) Βαίνει δηλονότι πρὸς δυσμὰς.

(46) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 133.

(47) *Αὐτόθι*, σ. 268.

(48) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 200 - 201.

(49) Πρῶτος ὁ Σάλτζεμπεργ ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν μηχανήσεως ταύτης (*A. B. v. C.*, σ. 19).

Γ'. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Πύλαι. — Ἡ μεγάλη ἐφά πύλη ἔχει 2^μ.40 [8^{βπ}] μεγίστου εὗρους, καὶ τὸ ὀλικὸν αὐτῆς ὕψος προσεγγίζει 5^μ ἢ 16^{βπ}, τὰ δὲ περιθυρώματα αὐτῆς καὶ τὸ σταυροφόρον ὑπέρθυρον εἶνε φρυγίου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν λίθου. Τοῦ αὐτοῦ δὲ μαρμάρου παρίσταται πρὸς τὸν ναὸν καὶ ἡ κάτωθεν τοῦ δυτικωτέρου παραθύρου πυλὶς, ἥς αἱ παραπλήσιαι διαστάσεις εἶνε 1^μ.3 [5^{βπ}] εὗρους καὶ 2^μ.8 ἢ 9^{βπ} ὕψους, ἀλλ' ἥτις στερεῖται σήμερον τοῦλάχιστον ὑπερθύρου. Θεωρῶ δὲ τὴν θύραν ταύτην ἀρχικὴν.

Τὸ δὲ κεντρικὸν πρὸς νότον ἄνοιγμα ἦτο, καθὰ φαίνεται, καὶ αὐτὸ πύλη ἄλλοτε, ὡς τεκμηριοῖ ἡ ἀνάψαυσις τοῦ ἐνερχέναι μαιάνδρου, πύλη κοσμουμένη προκοννησίοις περιθυρώμασι, μεταποιηθεῖσα δ' εἰς παράθυρον κεκλεισμένον σιδηρῷ δικτυωτῷ μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Αἱ δύο δ' αὖται πυλίδες, σὺν τῇ ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἄξονος πύλῃ καὶ ταῖς ἐν τοῖς παραπησίοις, ἀναβιβάζουσι τὸν ἀριθμὸν τῶν πρὸς νότον τοῦ ναοῦ πυλῶν εἰς πέντε τοῦλάχιστον, τῆς λέξεως « τοῦλάχιστον » δικαιολογουμένης ἐνταῦθα δια τῆς ἐν τῇ μεσημβρινοανατολικῇ γωνίᾳ πιθανωτάτης, ὡς προεῖρήθη, ὑπάρξεως τῆς « μικρᾶς θύρας », τῆς εἰσφερούσης ποτὲ πρὸς τὸ ἅγιον φρέαρ⁽⁵⁰⁾.

Εἶδομεν ὅτι ἡ μικρὰ πυλὶς τοῦ ἐφου τοίχου φέρει περιθυρώματα καὶ ὑπέρθυρον μέλανος λίθου, κιτρίναις φλεψὶ πεποικιλμένου⁽⁵¹⁾. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα ὅτι τὸ ἐλάχιστον εὖρος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος πυλίδος εἶνε 1^μ.00 ἢ 3^{βπ} 2^δ, καὶ τὸ ὕψος 2^μ.15 ἢ 7^{βπ}.

Δίοδος παραπησίου. — Ἡ ἐν τῷ βυθῷ τῆς διόδου τοῦ ἐνταῦθα παραπησίου πύλη διετηρήθη ἀκεραία, ἐν τε τῇ φρυγίᾳ ὀρθομαρμαρώσει τῶν περιθυρωμάτων αὐτῆς καὶ ἐν τῷ σταυροφόρῳ ὑπερθύρῳ, ἀλλὰ τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ἐτοιχοδομήθη. Ἄνωθεν δ' αὐτῆς ἀπεικονίζεται ὁμοίωμα παραθύρου, ὡς καὶ ἐν τῷ πρὸς δύσιν παραπησίῳ.

Θυρίδες. — Ἐνεκα τῶν ὑφ' ἑαυτὰ πυλῶν, τὰ δύο δυτικὰ παράθυρα τῆς νοτίου πλευρᾶς παρίστανται ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος στοᾶ, βραχύτερα τῆς συνήθους ἀναλογίας, ἐστερημένα δὲ τῶν πρὸς ἀερισμὸν ἀνοιγμάτων. Τὰ δὲ πρὸς ἀνατολὰς δύο ἀλλεπάλληλα παράθυρα ἐτοιχοδομήθησαν τῷ 1453.

Ὁρμώμενος δέ τις ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὴν βορειοανατολικὴν στοάν (ἴδε Α' τόμου πίνακα κδ'), ἡδύνατο νὰ εἰκάσῃ ὅτι ὁ νότιος τοῖχος ἔφερε παράθυρον ἐν τῇ πρὸς ἀνατολὴν γωνίᾳ. Φρονῶ ὅμως ὅτι ἐνταῦθα ἠνοίγετο μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ φρέαρ πυλὶς, ἂν καὶ αὕτη ἡδύνατο νὰ ἔχῃ παράθυρον ἄνωθεν αὐτῆς.

⁽⁵⁰⁾ Οἱ Λέθαυοι καὶ Σβαίνωνοι πλανῶνται φρικωδῶς γράφοντες ὅτι ὁ μεσημβρινὸς τοῦ ναοῦ τοῖχος ἔφερε μίαν καὶ μόνην πύλην, ἀντὶ πέντε ἢ ἑξ· « The other external doors,..... being two on the north and one in the south wall » (*S. Soph.*, σ. 216). Τοιαύτη ἄγνοια εἶνε ἀδικαιολόγητος, καὶ ἐξηγητέα μόνον ἐκ τῆς ἐπιτολαιότητος τοῦ οἰκοδομήματος ἐξετάσεως.

Τὰς νοτιοανατολικὰς πύλας κάκιστα ὡσαύτως παριστᾷ, ἢ μᾶλλον δὲν παριστᾷ διόλου (!), καὶ ὁ πολὺς Σάλτζεμπεργκ (*A. B. v. C.*, πίναξ κατὰ μῆκος τομῆς).

⁽⁵¹⁾ Ἰδὲ σ. 158.

Ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν μεγάλην ἐφάν πύλην θυρὶς ἐσμικρύνθη συνεπεία τῆς ἐγέρσεως τοῦ νοτιοανατολικοῦ ἀντιτειχίσματος, ἔχουσα μικρὰς καθέτους πλευρὰς σήμερον, μὴ καταλήγουσα δὲ πλέον εἰς γωνίας, ὥς ἄλλοτε (ἴδε Α' τόμον, πίνακα κβ'). Ἐπὶ δὲ τῶν κιονοκράνων τῶν ὀρθογωνίων αὐτῆς κίωνων δὲν ἠδυνήθηεν νᾶ ἶδω ἱχνη πρόδηλα σταυρῶν, καίτοι αἱ πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν πλευραὶ αὐτῶν παρουσιάζουσι κάθετον ῥάβδον, ὥσπερ σταυροῦ ἀπολέσαντος τὰς κεραίας αὐτοῦ.

Τὰ περὶ τῆς σμικρύνσεως τῆς παρὰ τὸ βῆμα θυρίδος ἐξέθεσα ἤδη ἐν τῇ τῶν ἐφών προσαρτήσεων περιγραφῇ⁽⁵²⁾.

Κίονες.— Αἱ βάσεις τῶν τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς κίωνων ἔχουσιν ὥδε:

		Ὑψος βάσεως				Μέσος ὅρος πλευρᾶς			
		μ	ῆ	2 ^{βπ}	δ	μ	ῆ	3 ^{βπ}	δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.72	ῆ	2	4	1.11	ῆ	3	7
Βορειοδυτικὸς	»	0.75		2	5	1.12		3	7
Νοτιοανατολικὸς	»	0.68		2	2	1.25		4	0
Βορειοανατολικὸς	»	0.66		2	2	1.25		4	0

Κρηπίδας ὑπὸ τὰς βάσεις φέρουσιν οἱ βόρειοι κίονες ἐνταῦθα, τοῦ ὕψους τῆς ὑπὸ τὸν βορειοδυτικὸν κίονα κρηπίδος ἰσοδυναμοῦντος πρὸς 0^μ.05 ῆ 2^δ, τοῦ τῆς ὑπὸ τὸν βορειοανατολικὸν πρὸς 0^μ.07 ῆ 3^δ.

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τοῦ κορμοῦ τῶν στρογγύλων κίωνων ἔχει οὕτως:

		Περιφέρεια				Διάμετρος			
		μ	ῆ	7 ^{βπ}	δ	μ	ῆ	2 ^{βπ}	δ
Νότιος στρογγύλος	κίων	2.35	ῆ	7	6	0.75	ῆ	2	5
Βόρειος	»	2.37		7	7	0.75		2	5

Αἱ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πλευραὶ τοῦ κορμοῦ τῶν τετραγώνων κίωνων εἶνε αἱ ἑξῆς:

		Εὖρος πλευρᾶς			
		ἐκ δυμῶν πρὸς ἀνατολὰς		ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον	
		μ	ῆ	3 ^{βπ}	δ
Νότιος τετράγωνος	κίων	0.94	ῆ	3	0
Βόρειος	»	0.94		3	0

Οἱ κορμοὶ τῶν ἐνταῦθα κίωνων στεροῦνται ἐξογκωμάτων.

Ὡσαύτως καὶ ἱχνη ἐμπεπηγμένων ποτὲ σταυρῶν δὲν παρατηροῦνται ἐν τῇ στοᾷ ταύτῃ· ἐπὶ τοῦ βορειοανατολικοῦ ὁμῶς κίονος ὑπάρχει μέγα ὄρυγμα 0^μ.60 ῆ 2^{βπ} ὕψους καὶ 0^μ.33 ῆ 1^{βπ} 1^δ πλάτους, εἰς τὸ ὕψος 1^μ.5 ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ὅπερ πεπλήρωται γύψῳ.

(52) Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 140.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Τὸ κιονόκρανον τοῦ παρὰ τὸ παραπήσιον κίονος ἔχει κατεστραμμένον τὸ πρὸς ἔω μονόγραμμα αὐτοῦ (σχ. 296), ἐνῶ τὸ ὀπισθεν μονόγραμμα, παθὸν

Σχ. 296. Σχ. 297.

Νότιος κίων.

Σχ. 298.

Βόρειος κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων νοτιοανατολικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ=1/2.

καὶ αὐτὸ ἐν μέρει, ἀναγινώσκεται ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 297). Τὸ δὲ κιονόκρανον τοῦ παρὰ τὸν πεσσὸν κίονος κλεῖζεται τῷ ὀνόματι ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὴν στοάν (σχ. 298), στερούμενον μονογράμματος πρὸς δυσμάς.

Ἑδαφος. — Ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ στοᾷ τὸ δάπεδον παρίσταται ἡρέμα ἐπικλινές, κατερχόμενόν πως ἐκ τῆς μεσημβρινοανατολικῆς γωνίας ἄχρι τοῦ βήματος.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Αὕτη διεσώθη ἀκραιφνῆς ἐπὶ τοῦ πεσσοῦ, οὗτινος οἱ μέλανες τῶν κεραίων λίθοι παρουσιάζουσιν ἔξοχον πάντως ἐνδιαφέρον. Καὶ ὁ μὲν δυτικὸς ἔχει ὀρθογώνιον μεσαῖον χώρον, κοσμούμενον σχεδίοις περικαλλέσιν, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς φέρει τὸ γνωστὸν ἡμῖν ἀρχαῖον τοῦ Βυζαντίου ἔμβλημα, ὅπερ περιγραφῆσεται ἐκτενῶς ἐν τοῖς ἐφεξῆς. Ἐκατέρωθεν δὲ τῶν σκοτεινῶν λίθων, καὶ πρὸς τὸ χεῖλος τῶν κεραίων, ὑπάρχουσι φρύγιοι λίθοι, λευκοὶ δηλονότι μετὰ πορφυρῶν φλεβῶν, πεποικιλμένοι δ' αὐλακίσεσι μὴ ἀπαντώσαις ἐπὶ τῶν ἄλλων πεσσῶν. Οἱ δὲ ἀντίστοιχοι σκιεροὶ τοῦ παραπησίου λίθοι τυγχάνουσι παρεμφερεῖς τοῖς τοῦ πεσσοῦ, καὶ δὴ ὁ πρὸς δυσμάς, τοῦ ὑπάρχοντος ἐνταῦθα ἐμβλήματος διαφέροντός πως τοῦ ἐπὶ τῆς ἑναντι κεραίας εὐρισκομένου.

Τὸ παραπήσιον διετήρησε μέγα μέρος τῶν λίθων αὐτοῦ, ἀλλὰ τὰ μάρμαρα τοῦ ἐν αὐτῷ διαβατικοῦ ἐξέλιπον ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ὡσαύτως δ' ἔπαθον καὶ οἱ λίθοι τοῦ τε μεσημβρινοῦ τοῖχου καὶ τοῦ ἑφου, ἔτι δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ μικροῦ πεσσοῦ.

Μωσαϊκά. — Ἡ κυλινδρική ὀροφή τῆς ἐν τῷ παραπησίῳ διόδου ἀπώλεσε τὴν μωσαϊκὴν αὐτῆς διακόσμησιν, ἀντικατασταθεῖσαν δι' εὐτελοῦς βαφῆς εἰς ἀπομίμησιν μουσείου ἐπ' ἀσβέστου.

Τὸ δὲ τόξον τὸ συνδέον τὸν νοτιοδυτικὸν κίονα τῷ μεσημβρινῷ τοίχῳ κοσμεῖται εἰκόني δένδρου, ἐντὸς κύκλου ἐμβεβλημένου.

Σταυροὶ δὲ μουσείου δὲν φαίνονται ἐπὶ τοῦ ἑφου τοίχου, ἀμέσως πρὸς νότον τοῦ βήματος.

Ἀντιτείχισμα παραπησίου. — Ἡ ἔξοχὴ τοῦ ἐν λόγῳ λιθοκτίστου ἀντιτοίχου εἶνε τοῦλάχιστον 14^μ ἢ 45^β, καὶ τὸ εὖρος 10^μ.2 ἢ 33^β ὥς ἔγγιστα, ἡ δὲ νότιος αὐτοῦ πλευρὰ παρίσταται ἡρέμα ἐπικλινής. Κατὰ τὰ σχέδια τοῦ Φοσσάτη, τὸ ἀντιτείχισμα τοῦτο, ὅπερ εἶνε, νομίζω, ἔργον Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου, θὰ ἦτο κενόν⁽⁵³⁾, ὅπερ δυσκόλως ἐξακριβοῦται.

(53) *Aya Sofia*, σχεδιάγραμμα τοῦ ναοῦ.

Ὁθωμανικὴ εἴσοδος. — Ἀναμεταξὺ τῶν δύο νοτιοανατολικῶν ἀντιπαραθέσεων, ἡτοι ἔξωθεν τῶν παραθύρων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος σταῖς, οἱ Τοῦρκοι ὠκοδομήσαντο θόλον ἐπὶ κιόνων φερόμενον, ὑπάρχοντα δὲ ἤδη ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γρελώτου ⁽⁵⁴⁾.

Δ'. ΤΟ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΝΙΚΟΝ

Ὄνομα. — Ἡ λέξις «Μητατώριον» ἀπαντᾷ, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσάν ποτε συνήθειαν, καὶ ὑπὸ διαφόρους ἄλλους τύπους, ὧν οἱ κυριώτεροι εἶνε «Μουτατώριον», καὶ δὴ κατ' ἀρχάς, «Μιτατώριον», «Μεσατώριον», «Μετατώριον», «Μινσατώριον», καὶ «Μητατωρίκιον». Τὰ δὲ περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος ἐσαφήνισα ἤδη ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς τοῦ Θεοδοσίου μεγάλης ἐκκλησίας ⁽⁵⁵⁾. Προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου, τὴν λέξιν «Μητατώριον» μετεχειρίζοντο σπανίως, καὶ ἀντ' αὐτῆς ἐπεκράτησεν ἡ ὀνομασία «Διακονικόν», ἢ «Δικανικόν». Ὅτι τὸ μητατώριον καὶ τὸ διακονικὸν ἦσαν μία καὶ ἡ αὐτὴ τοῦ ναοῦ διαίρεσις ἀποδείκνυται ἐκ τοῦ ἑξῆς τοῦ *Εὐχολογίου* χωρίου: «Μετὰ τὸ ψάλλειν τὴν τριτέκτην κατέρχεται ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης ἐν τῷ μεσατωρίῳ ἡγουν τῷ διακονικῷ, καὶ ἐξέρχεται εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον ἐκ τοῦ μέρους δεξιῦ» ⁽⁵⁶⁾. Ἐν δὲ τῷ *Βίῳ* τοῦ *Ἀγίου Σάββα* ἀναγινώσκονται τάδε, ἀφορῶντα εἰς τὴν σύστασιν τοῦ διακονικοῦ: «Κατὰ δὲ τὸ βόρειον μέρος κατάδυσις ἐστὶ καὶ χάσμα ἐνδόμυχον, οὗπερ ἀποτεμόμενοι οἱ πρόφη πατέρες, διακονικὸν πεποιήκασιν· ἐσωτέρῳ δὲ τοῦ διακονικοῦ, κειμηλιαρχεῖον, ἡτοι σκευοφυλάκιον» ⁽⁵⁷⁾. Κατὰ δὲ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεών, οἱ διάκονοι δὲν ἐκάθηντο ἐν τῷ βήματι, «τούτοις γὰρ ἕτερος ἀφώρισται τόπος, ὅς καὶ ἀκολούθως ὠνόμασται διακονικόν» ⁽⁵⁸⁾.

Χρῆσις. — Ἐνταῦθα ἀπέκειντο τὰ τοῦ ναοῦ ἱερὰ ἄμφια, σκεύη τινὰ καὶ κειμήλια οὐκ ὀλίγα, καὶ ἐνταῦθα ἦτο ὁ θρόνος τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς καὶ τὰ τῶν πατρικίων στασίδια. Ὁ ἀοίδιμος Πατριάρχης Κωνσταντίας ὁ Α', ὁ ἀπὸ Σιναίου (1830-1834), λέγει ὅτι τὸ διακονικὸν «ὠνομάζετο Ἀλλαξιμάριον, ἐν ᾧ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι ἡλλαττον ἐπὶ τῆς θείας μυσταγωγίας τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἄμφια, μεταμφιαζόμενοι ἕτερα· ὠνομάζετο προσέτι Προσρητήριον» ⁽⁵⁹⁾, διότι καὶ ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς καὶ διάκονοι ἐν αὐτῷ συνερχόμενοι πρὸ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, ἡσπάζοντο ἀλλήλους» ⁽⁶⁰⁾. «Εὐρίσκεται δὲ καλούμενον καὶ Ἀσπαστήριος Οἶκος», γράφει ὁ Βυζάντιος, «... εἴτε διότι ἐν αὐτῷ ἐγίνετο ὁ πρωϊνὸς ἀσπασμὸς τοῦ Πάσχα, εἴτε διότι ἐνταῦθα καθημένον τοῦ πατριάρχου πρὶν ἔμβη ἢ ὅταν δὲν εἶχε σκοπὸν νὰ ἔμβη εἰς τὸ ἅγιον βῆμα, ἦρχοντο οἱ ἱερεῖς καὶ διάκονοι οἱ μέλλοντες ἱερουργῆσαι, νὰ ἀσπασθῶσι τὴν χεῖρά του» ⁽⁶¹⁾.

⁽⁵⁴⁾ *Voy. de Const.*, σχέδιον τοῦ ἐδάφους.

⁽⁵⁵⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 9, σημ. 4.

⁽⁵⁶⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 86.

⁽⁵⁷⁾ Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 493, σημ. 2.

⁽⁵⁸⁾ Δουκαγγίου *S. S.* § 68, καὶ Μίγνη *P. G.*, τ. 155, σ. 345.

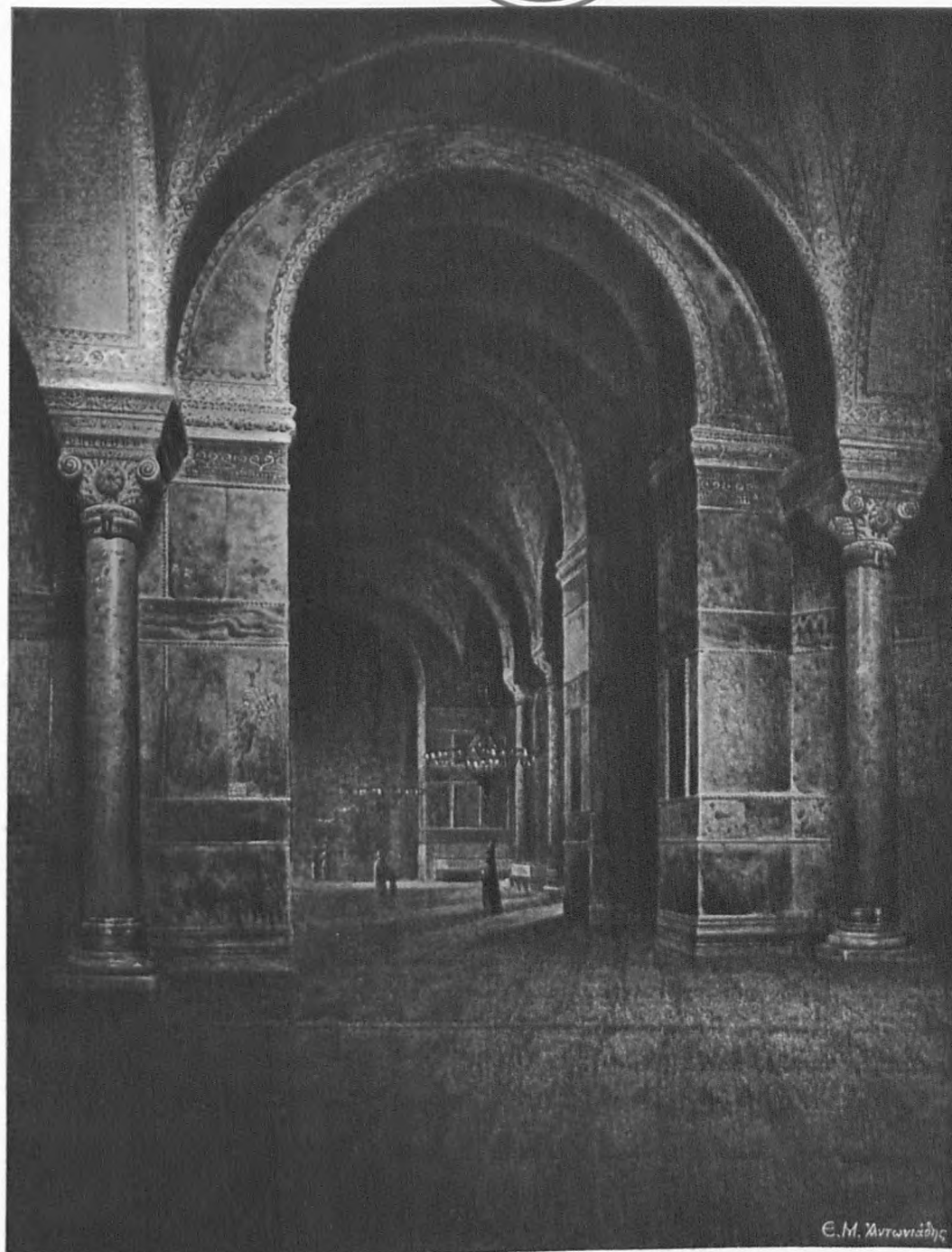
⁽⁵⁹⁾ «*Salutatorium*».

⁽⁶⁰⁾ *Συγγρ. ἐλάσσ.*, σ. 398.

⁽⁶¹⁾ *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 494, σημ.

III

Η ΕΚ ΤΟΥ ΠΟΤΕ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΥ ΘΕΑ ΤΟΥ ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΟΥ ΚΛΙΤΟΥΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα, τὸ διακονικὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας « ἦτον τόσον εὐρύχωρον, ὥστε καὶ σύνοδοι ἐν αὐτῷ συνεκροτήθησαν, καὶ δικαστήρια ἐκκλησιαστικά » (62).

« Ἐχρησίμευε δὲ καὶ ὡς φυλακὴ τῶν ἐκ τοῦ κλήρου διότι, κατὰ τὸν πάππαν Γρηγόριον τὸν Β', „ἀντὶ τῆς ἀγχόνης καὶ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ, περιτιθέασιν εἰς τὸν τράχηλον αὐτοῦ (τοῦ ἁμαρτήσαντος κληρικοῦ) τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὸν σταυρόν, καὶ φυλακίζουσιν αὐτὸν εἰς τὰ κειμηλιαρχεῖα καὶ εἰς τὰ διακονεῖα τῆς ἐκκλησίας“ » (63), ἅτινα θὰ εὐρίσκοντο μᾶλλον ἐν ἐξωτερικαῖς προσαρτήσεσιν ἢ ἐν αὐτῷ τῷ ναῷ.

Ὁ λεγόμενος Κουροπαλάτης πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι κατὰ τοὺς ἐσχάτους τοῦ κράτους χρόνους ὁ αὐτοκράτωρ ἤκουεν ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ « τὰς τοῦ μεγάλου Βασιλείου εὐχὰς πλησίον τοῦ διακονικοῦ » (64).

Κατὰ δὲ τὸν κα' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικεῖᾳ συνόδου, « οὐ δεῖ ὑπηρέτας ἔχειν χώραν ἐν τῷ διακονικῷ, καὶ ἄπτεσθαι ἱερῶν σκευῶν » (65).

Θέσις. — Ὁ ἐν τῷ τεμένει τόπος τοῦ μηταωρίου ἢ διακονικοῦ, σαφηνίζεται ἐναργῶς ἐκ τῶν ἐξῆς τοῦ Πορφυρογεννήτου χωρίων· « Διέρχονται διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ βήματος ἔξωθεν, καὶ εἰσέρχονται ἐν τῷ μηταωρίῳ » (66), καὶ « ἐν τῷ δεξιῷ μέρει τοῦ βήματος, πρὸς τὸ μηταωρίον, ἴσταται ὁ πατριάρχης ἔνδον τῶν κιγκλίδων » (67). Πάλιν, « διὰ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ βήματος ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε μικρῶν ἀγίων θυρῶν ἐξέρχονται οἱ δεσπότες ἅμα τοῦ πατριάρχου ἕως τῶν πορφυρῶν κιόνων, καὶ ἐκεῖσε ἀποχαιρετίζουσι τὸν πατριάρχην, τοῦτον ἀσπαζόμενοι καὶ ὁ μὲν πατριάρχης εἰσέρχεται εἰς τὸ βῆμα ἐκτελέσων τὴν τριτοέκτην· οἱ δὲ δεσπότες εἰσέρχονται ἐν τῷ μηταωρίῳ » (68). Τῷ 907 ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Φιλόσοφος, κωλυθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τῆς εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἰσόδου, συνεπεῖα τῆς γενομένης τετραγαμίας, « ἤρχετο », λέγει Συμεὼν ὁ Μάγιστρος, « ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μέρους μέχρι τοῦ μηταωρικοῦ » (69). Ἐκ τῶν πληροφοριῶν δὲ τούτων ἐξάγεται ὅτι τὸ μηταωρίον εὐρίσκετο, ὡς φαίνεται ὑποθέσας ὁ ἡμέτερος Πασπάτης τῷ 1884 (70), δεξιόθεν μὲν, ἤτοι πρὸς νότον τοῦ βήματος, ὀπισθεν δὲ τῶν πορφυρῶν κιόνων, καὶ ἐπομένως ἐταύτισα αὐτὸ ἐν τῷ πίνακι ἰς' τοῦ Α' τόμου τῇ μεσημβρινοανατολικῇ τοῦ τεμένου στοῇ. Ἡ τοιαύτη δὲ θέσις συμβιβάζεται καὶ τῇ τοῦ Ἀνωνύμου ἐκφράσει, καθ' ἣν τὸ βαπτιστήριον ἦτο « πλησίον τοῦ ὥρολογίου καὶ τὰ πλησιάσαντα τοῦ μεταωρίου » (71).

Ἡ δὲ ἀπὸ τοῦ βήματος εἰς τὸ μηταωρίον αὐτοκρατορικὴ μετάβασις ἐγένετο συνήθως διὰ τῆς

(62) Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 494.

(63) *Αὐτόθι*, σ. 494. Ὁ διάκονος Βασίλειος γράφει περὶ τῆς ἐν Ἐφέσῃ συνόδου τάδε· « Κάκειθεν τυπτόμενοι παρὰ τοῦ ὄχλου τῶν δεκανῶν ἀπηγόμεθα ἐν τῷ δικανικῷ, κάκει γυμνοὺς ἡμᾶς δεσμίους ὡς καὶ ὑπευθύνους τῇ τιμωρίᾳ ἐστύλισαν, ἐκρεβάτισαν καὶ ἐπτέρησαν » (*Δουκαγγίου S. S.*, § 84).

(64) *Περὶ Ὁφφικ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 78.

(65) *Τὰ Πηδάλιον*, σ. 250.

(66) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 17. Μηταωρίον εἶχε καὶ ὁ ἐν Βλαχέρναις μέγας τῆς Θεοτόκου ναὸς (*Αὐτόθι*, σ. 553), ὡς καὶ ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου (*Αὐτόθι*, σ. 563).

(67) *Αὐτόθι*, σ. 17.

(68) *Αὐτόθι*, σ. 548.

(69) *Χρονογρ.*, Ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 109, σ. 772.

(70) *Τὰ Βυζ.* Ἀνάκτ., παράγραφος μηταωρίου τῆς Ἀγίας Σοφίας.

(71) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 69.

σολέας, διότι, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, «ἀπέρχεται ὁ βασιλεὺς δηριγευόμενος ὑπὸ τῶν κατὰ συνήθειαν διὰ τῶν ἔξω τοῦ θυσιαστηρίου ἐν τῷ μητατωρίῳ» ⁽⁷²⁾.

Τὸ μητατώριον ἐχωρίζετο τοῦ λοιποῦ τῶν νοτίων στοῶν μέρους διὰ τοίχου, κατὰ τὴν βαρυσήμαντον τοῦ ποιητοῦ μαρτυρίαν·

«Δῆεις καὶ νοτίην βορεώτιδι πᾶσαν ὁμοίην
μηκεδανὴν αἰθουσαν, ἔχει δέ τι καὶ πλέον ἤδε ⁽⁷³⁾.
τείχει γάρ τινα χώρον ἀποκρινθέντα φυλάσσει
Αὔσονίων βασιλῆϊ θεοστέπτοις ἐν ἑορταῖς.
ἐνθα δ' ἐμὸς σκηπτοῦχος ἐφήμενος ἠθάδι θώκῳ
μυστιπόλοις βίβλοις ἐν ἐπέτασεν ἀκουήν» ⁽⁷⁴⁾

Ἐκτὸς τοῦ τοίχου τούτου εὗρον ἵχνη θριγκοῦ ἀναμεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν πορφυρῶν τῆς κόγχης κιόνων, σχηματίζοντα πύλην εἰς τὸ μέσον, ὡς παρίσταται ἐν πίνακι ἰς' τοῦ Α' τόμου.

Σχ. 299. *Εἰκὼν Ἀγίου ἐν τῷ Μητατωρίῳ. Κλίμαξ=½.*

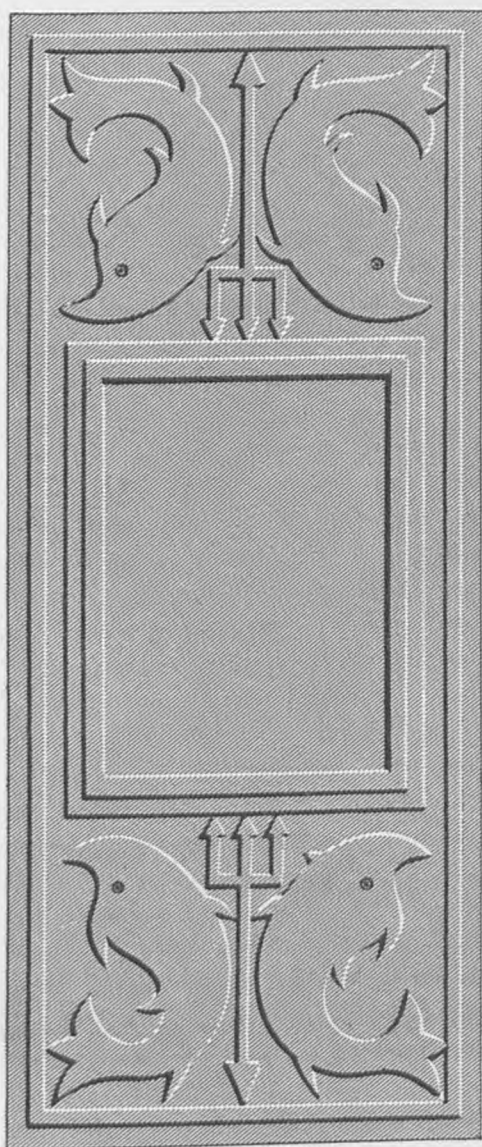
Εἰκὼν Ἀγίου. — Ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τοῦ παρὰ τὸ βῆμα πεσσοῦ παρατήρησα ὅτι

⁽⁷²⁾ E. B. T., ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 65.

⁽⁷³⁾ Ἡ ἔκφρασις «ἔχει δέ τι καὶ πλέον ἤδε» κακῶς μετεφράσθη ὑπὸ τῆς ἀγνοίας τῶν Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων ὡς «yet made bigger» (S. Soph., σ. 44), ἀντὶ «yet having something more», διότι ἡ ἐν τῇ στοᾷ ἔγερσις θριγκοῦ δὲν ἠῤῥησε βεβαίως τὴν ἔκτασιν τοῦ νοτίου κλίτους (μᾶλλον ἐομίκρυνεν ἀναισθητῶς αὐτήν).

⁽⁷⁴⁾ Στ. 580-585.

ἡ ὀρθομαρμάρωσις φέρει ἐγκεχαραγμένην τὴν εἰκόνα τοῦ σχ. 299, περὶ τῆς ὁποίας ὁ πανοσιολογιώτατος ἀρχιμανδρίτης τῆς ἐν Παρισίοις ἡμῶν Ἐκκλησίας κ. Γερμανὸς ὁ Βασιλάκης ἐξέφρασε τὴν ἐξῆς πολύτιμον γνώμην· «Τὸ μὲν εἰκονιζόμενον πρόσωπον παριστᾷ διάκονον νέον, ὡς μαρτυρεῖ καὶ τὸ περὶ αὐτὸν τετυλιγμένον ὀράριον. Τὸ δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς δεικνύμενον, πιθανῶς κιβώτιον ἁγίων λειψάνων, ὡς μέχρι τοῦδε καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις, καὶ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει, οἱ διάκονοι, ἐξερχόμενοι εἰς θυμιάσιν τοῦ λαοῦ, κρατοῦσιν ἐν τῇ ἀριστερᾷ αὐτῶν χειρὶ τοιαῦτα κιβώτια· ἢ δ' ἐν τῇ εὐωνύμῳ ῥάβδος, ἴσως τὴν ῥάβδον τῆς εὐταξίας, διότι, ὡς γνωστόν, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐν καιρῷ τῆς θείας λατρείας ἴσταντο εἰς διάφορα μέρη τῆς ἐκκλησίας διάκονοι χάριν τῆς τάξεως».

Σχ. 300. Ἀρχαῖον τοῦ Βυζαντίου ἔμβλημα παρὰ τὸν ποτὲ ἐν τῷ Μηταωρίῳ ἰδρυμένον
Αὐτοκρατορικὸν Θρόνον. Κλίμαξ=14.

Ὁ ἐν τῷ Μηταωρίῳ ποτὲ Θρόνος τοῦ Αὐτοκράτορος. — Τὸν πολυτελέστατον τοῦτον τοῦ δεσπότης θῶκον ἀναφέρει ὁ Σιλεντιάριος ἐν τοῖς προεκτεθεισῇ στίχοις, ὅπου μνημονεύεται ὁ

«σκηπτοῦχος ἐφήμενος ἡθάδι θώκῳ»⁽⁷⁵⁾. Ὁ δὲ ἀκριβὴς τοῦ τοιοῦτου θρόνου τόπος δὲν εἶνε μὲν δηλός, ἀλλὰ φρονῶ ὅτι δὲν ἡδύνατο νὰ εἶνε μακρὰν τῶν ἄχρι νῦν ἐπὶ τῶν κεραιῶν πεσσοῦ καὶ παραπησίου διασωθέντων τῆς πόλεως ἐθνικῶν μεγαρικῶν ἐμβλημάτων. Καὶ τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ πεσσοῦ σύμβολον παρίσταται ἐν τῷ σχ. 300, ἐν ᾧ εὐρίσκομεν δύο κομποῦς ζυγοῦς δελφίνας, πολλῶν χαριεστέρους τῶν ὑπὲρ τὴν βασιλικὴν πύλιν ἤδη περιγραφέντων⁽⁷⁶⁾, ἔχοντας δ' ἐν μέσῳ ἑαυτῶν τὴν τοῦ Ποσειδῶνος τρίαιναν, ἄνωθεν τε καὶ κάτωθεν ὀρθογωνίου χώρου, ὅπου ἐνδεχόμενον νὰ ἦτο ἀπεικονισμένος ἰδρυτὴς τις μέγας, οἷος ὁ Κωνσταντῖνος, ἢ ὁ Ἰουστινιανός.

Ὁ δὲ ἐναντι τοῦ παραπησίου σκιερὸς λίθος κοσμεῖται ἐλλειψοειδεῖ κεντρικῶν χώρῳ, καὶ οἱ ἐκεῖ δελφῖνες εὐρίσκονται ἐντὸς ἀνωμάλου ῥομβοειδοῦς στεφάνης.

Ὁ δελφῖν μεγάλως ἐτιμᾶτο παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι. «Φιλανθρωπότατον δέ ἐστι καὶ συνετώτατον ζῶον ὁ δελφίς», λέγει ὁ Ἀθήναιος, «χάριν τε ἀποδιδόναι ἐπιστάμενον»⁽⁷⁷⁾.

⁽⁷⁵⁾ Στ. 584, σ. 216.

⁽⁷⁶⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σχ. 201, καὶ σ. 17-18.

⁽⁷⁷⁾ *Δειπνοσοφισταί*, ιγ', 85. Διηγείται δ' ὁ Ἀθήναιος ὅτι «Κοίρανος... ὁ Μιλήσιος, ἰδὼν ἀλιέας τῷ δικτύῳ λαβόντας δελφῖνα καὶ μέλλοντας κατακόπτειν, ἀργύριον δοῦς καὶ παρασημασμένους ἀφῆκεν εἰς τὸ πέλαγος. καὶ μετὰ ταῦτα ναυαγία χρησάμενος περὶ Μύκονον, καὶ πάντων ἀπολομένων, μόνος ὑπὸ δελφίνος ἐσώθη ὁ Κοίρανος. τελευτήσαντος δὲ αὐτοῦ γηραιοῦ ἐν τῇ πατρίδι, καὶ τῆς ἐκφορᾶς παρὰ τὴν θάλατταν γιγνομένης κατὰ τύχην ἐν τῇ Μιλήτῳ, ἐν τῷ λιμένι πληθὺς δελφίνων ἐφάνη ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. μικρὸν ἀπωτέρω τῶν συνεκκομιζόντων τὸν Κοίρανον, ὡσεὶ συνεκφερόντων καὶ συγκηδεύοντων τὸν ἄνθρωπον» (*Αὐτόθι*, ιγ', 85).

Ἡ λαμπρὰ αὕτη παράδοσις ἀνακαλεῖ εἰς μνήμην τὴν τοῦ Ἀρίωνος τύχην. «Τοῦτον τὸν Ἀρίωνα», γράφει ὁ ἀμίμητος Ἡρόδοτος, «λέγουσι, τὸν πολλὸν τοῦ χρόνου διατρίβοντα παρὰ Περιάνδρῳ, ἐπιθυμῆσαι πλῶσαι ἐς Ἰταλίην τε καὶ Σικελίην, ἐργασάμενον δὲ χρήματα μεγάλα θελῆσαι ὀπίσω ἐς Κόρινθον ἀπικέσθαι. ὁρμᾶσθαι μὲν νυν ἐκ Τάραντος, πιστεύοντα δὲ οὐδαμοῖσι μᾶλλον ἢ Κορινθίοις μισθώσασθαι πλοῖον ἀνδρῶν Κορινθίων· τοὺς δὲ ἐν τῷ πελάγεϊ ἐπιβουλεύειν τὸν Ἀρίωνα ἐκβαλόντας ἔχειν τὰ χρήματα· τὸν δὲ συνέντα τοῦτο λίσσεσθαι, χρήματα μὲν σφι προΐέντα, ψυχὴν δὲ παραιτούμενον. οὐκ ὦν δὴ πείθειν αὐτὸν τοῦτοισι, ἀλλὰ κελεύειν τοὺς πορθμέας ἢ αὐτὸν διαχρᾶσθαι μιν, ὡς ἂν ταφῆς ἐν γῇ τύχῃ, ἢ ἐκπηδᾶν ἐς τὴν θάλασσαν τὴν ταχίστην. ἀπειληθέντα δὲ τὸν Ἀρίωνα ἐς ἀπορίην παραιτήσασθαι, ἐπειδὴ σφι οὕτω δοκέοι, περιδεῖν αὐτὸν ἐν τῇ σκευῇ πάσῃ στάντα ἐν τοῖσι ἐδωλίοις ἀεῖσαι· ἀείσας δὲ ὑπεδέκετο ἑωυτὸν κατεργάσεσθαι, καὶ τοῖσι ἐσελθεῖν γὰρ ἡδονὴν εἰ μέλλοιεν ἀκούσεσθαι τοῦ ἀρίστου ἀνθρώπου ἀοιδοῦ, ἀναχωρῆσαι ἐκ τῆς πρύμνης ἐς μέσσην νέα. τὸν δὲ ἐνδύντα τε πᾶσαν τὴν σκευὴν καὶ λαβόντα τὴν κιθάρην, στάντα ἐν τοῖς ἐδωλίοις διεξελθεῖν νόμον τὸν ὀρθιον, τελευτώντος δὲ τοῦ νόμου ῥῖπαί μιν ἐς τὴν θάλασσαν ἑωυτὸν ὡς εἶχε σὺν τῇ σκευῇ πάσῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀποπλέειν ἐς Κόρινθον, τὸν δὲ δελφῖνα λέγουσι ὑπολαβόντα ἐξενεῖσαι ἐπὶ Ταίναρον». Ὁ Ἡρόδοτος προστίθεισιν ὅτι «Ἀρίωνός ἐστι ἀνάθημα χάλκεον οὐ μέγα ἐπὶ Ταινάρῳ, ἐπὶ δελφίνος ἐπεὶ ἄνθρωπος» (*Κλειώ*, κεφ. α', 24).

Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀφηγεῖται τάδε· «Τῶν δὲ θαλασσιῶν πλεῖστα λέγεται σημεῖα περὶ τοὺς δελφῖνας πρῶτος καὶ ἡμερότης, καὶ δὴ καὶ πρὸς παῖδας ἔρωτες καὶ ἐπιθυμίαι καὶ περὶ Τάραντα καὶ Καρίαν καὶ ἄλλους τόπους· περὶ Καρίαν γὰρ ληφθέντος δελφίνος καὶ τραύματα λαβόντος, ἀθρόον ἐλθεῖν λέγεται πληθὺς δελφίνων εἰς τὸν λιμένα, μέχρι περὶ ὁ ἀλιεύς ἀφῆκεν· τότε δὲ πάλιν ἅμα πάντες ἀπῆλθον. καὶ τοῖς μικροῖς δελφῖσιν ἀκολουθεῖ τις αἰὶ τῶν μεγάλων φυλακῆς χάριν. ἥδη δ' ὥπται δελφίνων μεγάλων ἀγέλη ἅμα καὶ μικρῶν· τούτων δ' ἀπολειπόμενοί τινες δύο μετὰ οὐ πολὺ ἐφάνησαν δελφινίσκον μικρὸν τεθνηκότα, ὅτ' εἰς βυθὸν φέροιτο, ὑπονέοντες καὶ μετεωρίζοντες τῷ νότῳ, οἷον κατελεοῦντες, ὥστε μὴ καταβρωθῆναι ὑπὸ τινος τῶν ἄλλων θηρίων» (*Περὶ τὰ Ζῷα Ἱστοριῶν Θ'*, μ').

Ὁ δὲ Πλούταρχος ἱστορεῖ πάλιν τάδε· «Τοῦ δ' Ἡσιόδου τὸν νεκρὸν εὐθύς ἀπὸ γῆς ὑπολαβοῦσα δελφίνων ἀγέλη πρὸς τὸ Ῥίον ἐκόμιζε. ἐτύγχανε δὲ Λοκροῖς ἢ τῶν Ῥίων καθεστῶσα θυσία καὶ πανήγυρις, ἣν ἄγουσιν ἔτι νῦν ἐπιφανῶς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον. ὡς δ' ὥφθη προσφερόμενον τὸ σῶμα, θαυμάσαντες ὡς εἰκὸς ἐπὶ τὴν ἀκτὴν κατέδραμον, καὶ γνωρίσαντες ἔτι πρόσφατον τὸν νεκρὸν ἅπαντα δεύτερα τοῦ ζητεῖν τὸν φόνον ἐποιούντο διὰ τὴν δόξαν τοῦ Ἡσιόδου. καὶ τοῦτο μὲν ταχέως ἐπραξαν, εὐρόντες τοὺς φονέας· αὐτοὺς τε γὰρ κατεπόντισαν ζῶντας καὶ τὴν οἰκίαν κατέσκαψαν.... εἴπερ οὖν οὕτως ἔχουσιν οἰκείως καὶ φιλανθρωπῶς πρὸς τοὺς ἀποθανόντας, ἔτι μᾶλλον εἰκὸς ἐστὶ τοῖς ζῶσι βοηθεῖν, καὶ μάλιστα κηληθέντας αὐλοῖς ἢ τισι μέλεσι. τοῦτ' ἂν ἦδη πάντες ἴσμεν, ὅτι μουσικῇ τὰ ζῷα ταῦτα χαίρει καὶ διώκει, καὶ παρανήχεται πλοίοις ἐλαυνομένοις πρὸς ὥδην καὶ αὐλὸν ἐν εὐδίᾳ χορεΐαις τερόμενα.... μέμνημαι δὲ καὶ παρὰ Λεοβίων ἀνδρῶν ἀκούσας σωτηρίαν τινὰ κόρης ὑπὸ δελφίνος ἐκ θαλάττης γενέσθαι λεγόμενον ἀκριβῶς» (*Τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν Συμπόσιον*, 19).

Η ΕΚ ΤΟΥ ΜΗΤΑΤΩΡΙΟΥ ΘΕΑ ΤΩΝ ΠΟΡΦΥΡΩΝ ΚΙΟΝΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Γνωστὸν δὲ ὅτι ὁ σὺν ἀστέρι μηνίσκος τῆς σελήνης ἦτο ἄλλο ἔμβλημα τοῦ Βυζαντίου, ὅπερ οἱ Ὀθωμανοὶ μετεχειρίσθησαν ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν σημαίας ⁽⁷⁸⁾.

Ἄλλ' ὥς ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τὸ προκείμενον. Μετὰ τὴν ἐπ' ἄμβωνος στέψιν αὐτοῦ ὁ αὐτοκράτωρ ἐκαθέζετο ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ μητατωρίῳ εὐρισκομένου θρόνου. « Κατέρχεται », γράφει ὁ Πορφυ-

Καὶ ὁ Ὀππιανός·

« Δελφίς ὥς ποτε παιδὸς ἐράσσατο νησαίοιο·
νήσῳ δ' ἐνγαίεσκεν, αἰεὶ δ' ἔχε ναύλοχον ὄρμον,
ἀστὸς ὅπως, ἔταρυν δὲ λιπεῖν ἠγαίνετο θυμῷ,
ἀλλ' αὐτοῦ μίμναζε παρῆστιος ἐξέτι τυτθῷ,
σκύμνος ἀεξηθείς, ὀλίγον βρέφος, ἦθεσι παιδὸς
σύντροφος· ἀλλ' ὅθ' ἔκοντο τέλος γυναικίος ἡβης,
καὶ ἔ' ὁ μὲν ἠϊθέοιοι μετέτρεπεν, αὐτὰρ ὁ πόντιν
ὠκύτατος δελφίς ἐτέρων προφερέστατος ἦεν,
δὴ ῥα τότε ἔκπαλόν τε καὶ οὐ φατὸν οὐδ' ἐπίελπιον
θάμβος ἔην ξείνοισι καὶ ἐνναέτησιν ἰδέσθαι·
πολλοὺς δ' ὥρρεε φῆμις ἰδεῖν σέβας ὀρμηθέντας
ἠϊθεον δελφῖνι συνηβώνοντας ἑταίρους·
πολλὰ δ' ἠϊόνων ἀγοραὶ πέλας ἤμαρ ἐπ' ἤμαρ
ἱεμένων ἴσταντο σέβας μέγα θήσασθαι ».

(*Ἀλιευτικῶν Ε'*, στ. 460 - 473.)

Κατὰ τὸν Γαρούτσην, « Il delfino fu scelto dagli antichi per simbolo delle acque del mare, perchè, come ha ben notato Oppiano..... non è mai il mare senza delfini » (*Storia della Arte cristiana*, ἐν Πράτῳ, 1881, σ. 246). Τέλος ὁ Γαγιέ φρονεῖ ὅτι « [les Tridents et dauphins] relèvent du cycle maritime, et, des deux, le poisson, était le plus vénéré, c'était : l'ΙΧΘΥΣ, Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ..... Quant au trident il synthétise la phrase de Jésus a l'un de ses apôtres : „Je vous fais pêcheurs d'hommes“, et de l'union des deux images naît cette idée : „l'âme humaine sauvée par la foi du Christ“ » (*Parento*, ἐν Παρισίοις, 1903, σ. 35).

Ὁ δελφίς ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ ἐν Ῥώμῃ Κοιμητηρίῳ τῆς Ἁγίας Καικιλίας (Cimiterio di S. Cecilia e dei Papi, ἴδε Γαρούτση *Storia della Arte cristiana*, τ. β', πίναξ ε', σχ. 7).

Ἐν δὲ τῇ εἰσόδῳ τῆς κόγχης τοῦ βήματος τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ Ἀγίου Βιταλίου, δεξιόθεν, παρατηρεῖται θαυμάσιον ἀρχαῖον ἀνάγλυφον, παριστάνον τὸν θρόνον τοῦ Ποσειδῶνος, ἐφ' οὗ κεῖται δελφίς, παρὰ τὸν ὅποιον βρέφος κρατεῖ τὴν τρίαιναν, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ ἄλλου μέρους εἶνε ἀπεικονισμένα ἕτερα δύο βρέφη, φέροντα κοχλίαν.

⁽⁷⁸⁾ Παρατίθημι νόμισμα βυζαντινόν, δεικνύον τὸ μηνοειδὲς τῆς σελήνης σὺν τῷ ἀστέρι (σχ. 301, ὅμοιον τοῦ ὁποίου ἐδημοσιεύθη τῷ 1892 ἐν Λονδίῳ ὑπὸ τοῦ Ὄμαν ἐν *Byzantine Empire*).

Ε. Μ. Α

Σχ. 301. Ἀρχαῖον τοῦ Βυζαντίου νόμισμα, ἐφ' οὗ παρατηρεῖται τὸ ἐθνόσημον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Φαίνεται δ' ὅτι τὸ σύμβολον τοῦτο εἰσῆχθη ὡς ἐθνόσημον μετὰ τὴν ἀνεπιτυχή πολιορκίαν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Μακεδόνα, πατρὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου (339 π. Χ.). Τότε « ὑπόνομον διορύξαντος τοῦ Φιλίππου », λέγει ὁ Βυζάντιος, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀρχαίου ἱστορικοῦ Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, « καὶ μέλλοντος ἤδη ἀναδύναι ἐντὸς τῆς πόλεως, σκότους ὄντος, ἀνέλαμψεν αἴφνης ἡ σελήνη, ἐν ᾗ ἀφ' ἐτέρου καὶ οἱ κύνες, αἰσθόμενοι τῶν ὑπορυπτόντων, διήγειραν, ὠρυόμενοι δεινῶς, τὴν προσοχὴν τῶν φυλάκων. Ἀποτυχούσης δὲ οὕτω τῆς πράξεως, οἱ Βυζάντιοι, ἀποδόντες τὸ θαῦμα εἰς τὴν Φωσφόρον θεὰν Ἑκάτην, τὸ τε ἄγαλμα αὐτῆς ἐν τῷ Βοσπορίῳ λιμένι ἰδρύσαντο, Φωσφόριον αὐτὸν προσονομάσαντες, καὶ σύμβολον τῆς πόλεως αὐτῶν ἔλαβον, ὡς εἵπομεν, τὴν ἡμισέληνον » (*Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 48 - 49).

ρογέννητος περὶ τοῦ στεφθέντος δεσπότου, «καὶ ἀπέρχεται ἐν τῷ μηταωρίῳ καὶ καθέζεται εἰς τὸ σελλίον καὶ εἰσέρχονται τὰ ἀξιώματα, πίπτοντες καὶ φιλοῦντες τὰ γόνατα αὐτοῦ»⁽⁷⁹⁾.

Ἐν τῷ μηταωρίῳ ἀνήρτητο καταπετάσματα. Κατὰ τι χειρόγραφον λεξικὸν τῆς βιβλιοθήκης Παρισίων, «παραπέτασμα τὸ διακονικόν, τὸ παρακάλυμμα»⁽⁸⁰⁾, καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀμφιδέων τῶν ἐν λόγῳ παραπετασμάτων διεσώθησαν ἐπὶ τῶν ἐνταῦθα κίωνων.

Τὴν ἐκ τοῦ μηταωρίου θέαν τῶν νοτίων στοῶν παρέχει ὁ πίναξ ξ', τὴν δ' ἐνταῦθα ὄψιν τῶν πορφυρῶν κίωνων ὁ πίναξ ξα'.

Σκάμνον πατρικίων. — Ἐν τῷ μηταωρίῳ ἦσαν πιθανῶς καὶ τὰ τῶν πατρικίων στασίδια. Ἐπὶ προαγωγῇ πατρικίου συγκλητικοῦ, «ἀπέρχονται», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «διὰ τοῦ χυτοῦ τῆς χαλκῆς εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ, καὶ ἄπτουσι κηροὺς καὶ εἰσέρχονται ἐν τῷ ναῷ, καὶ ἴστανται εἰς τὸ σκάμνον τῶν πατρικίων», καὶ εἶτα «εἰσέρχονται εἰς τὸν ναὸν εἰς τὴν σωλαίαν», καὶ πάλιν «ἀπέρχονται εἰς τὸ σκάμνον τῶν πατρικίων»⁽⁸¹⁾. Καὶ «ἀπέρχεται ὁ πατρικίος εἰς τὸ σκάμνον τῶν πατρικίων καὶ περιβάλλεται ἀληθινὸν σαγίον»⁽⁸²⁾. Ὡσαύτως δ' ὁ ἐπὶ προαγωγῇ ὑπαρχος «εἰσέρχεται εἰς τὸ σκάμνον τῶν πατρικίων, καὶ ἐκεῖ ἐνδύει αὐτὸν ὁ τῆς καταστάσεως τὸν τε λῶρον καὶ τὸ πελώνιον»⁽⁸³⁾.

Κειμήλια Διακονικοῦ. — «Ἐν τῷ διακονικῷ», λέγει ὁ Ἀντώνιος (1200), «προσεκυνήσαμεν τὸ ἐκ τῆς εἰκόνης ἐκβλύσαν τοῦτο τοῦ Κυρίου ἡμῶν αἶμα»⁽⁸⁴⁾. «Ἐπέκεινα δέ», κατὰ τὸν αὐτόν, «εἶνε τεθαμμένοι, ὁ Ἅγιος Ἀβέρκιος, Γρηγόριος ὁ Μέγας Ἀρμενίας, καὶ ὁ Σύλβεστρος· ἐκεῖ ὡσαύτως ἀπόκεινται αἱ κεφαλαὶ Κύρου καὶ Ἰωάννου, καὶ πολλὰ ἄλλα ἁγίων κειμήλια»⁽⁸⁵⁾.

Τῷ 1350 Στέφανος ὁ Νοβγορόδης παρατηρεῖ ὅτι «ἐξιόντι τοῦ μεγάλου θυσιαστηρίου, ἀριστερᾷ, κατὰ τὸν δρόμον τοῦ ἡλίου, εἶνε ὁ τόπος ἔνθα μεγάλη ὑάλινος λυχνία ἔπεσεν ἄνωθεν πλήρης ἐλαίου, μὴ συντριβεῖσα, οὐδ' ἀποσβεσθεῖσα»⁽⁸⁶⁾.

Παρὰ τὸ μέρος δὲ τοῦτο ὑπῆρχε, κατὰ τὸν αὐτὸν Στέφανον, «ἡ λίθινος τοῦ πατριάρχου Ἀβραάμ τράπεζα, ἧς [Ἀβραάμ] ἐφάνη ὁ Θεὸς ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς Τριάδος παρὰ τὴν τῆς Μαμβρῆς δρῦν»⁽⁸⁷⁾. Τὴν τράπεζαν δὲ ταύτην μνημονεύουσι διάφοροι ἄλλοι ἄχρις ἀλώσεως περιηγηταί, ὡς Ἰγνάτιος ὁ Σμολένσκης (1391): «Ἡ τράπεζα τοῦ Ἀβραάμ, ἐφ' ἧς ἐξένισεν [οὗτος] τὸν Χριστόν»⁽⁸⁸⁾, καὶ ὁ Γραφεὺς Ἀλέξανδρος (1393): «Ἡ τοῦ Ἀβραάμ τράπεζα, παρ' ἣν ὁ Σωτὴρ ἐνεφανίσθη τῷ Ἀβραάμ ἐν μορφῇ τῆς Τριάδος παρὰ τὴν δρῦν τῆς Μαμβρῆς»⁽⁸⁹⁾, καὶ ὁ Διάκονος Ζώσιμος (1419): «Ἡ τράπεζα τοῦ Ἀβραάμ, ἐφ' ἧς ὁ Ἀβραάμ ἠτοίμασε τὸν ἅγιον δεῖπνον ὑπὸ τὴν δρῦν τῆς Μαμβρῆς»⁽⁹⁰⁾, καὶ ὁ Βερτρανδὼν δὲ λά Βροκιέρ (1433): «Μέγας

⁽⁷⁹⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 193.

⁽⁸⁰⁾ Δουκαγγίου S. S., § 68. Κατὰ τὸν Γρηγοράν, «οἱ τῶν βασιλέων θάλαμοι, καὶ ὅποσα ἀνθρώποις ἱερά τε καὶ τίμια, ὑπὸ παραπετάσμασιν ἄλλα ἄλλοις καλύπτονται» (Αὐτόθι, §. 65).

⁽⁸¹⁾ E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 240-241.

⁽⁸²⁾ Αὐτόθι, σ. 254.

⁽⁸³⁾ Αὐτόθι, σ. 268.

⁽⁸⁴⁾ Τὴν εἰκόνα ταύτην ἔπαισεν Ἑβραῖος (Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 87).

⁽⁸⁵⁾ Αὐτόθι, σ. 96.

⁽⁸⁶⁾ Αὐτόθι, σ. 117.

⁽⁸⁷⁾ Αὐτόθι, σ. 117.

⁽⁸⁸⁾ Αὐτόθι, σ. 135-136.

⁽⁸⁹⁾ Αὐτόθι, σ. 162.

⁽⁹⁰⁾ Αὐτόθι, σ. 201.

πλυνοειδῆς λίθος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀβραὰμ φέρεται φιλοξενήσας τοὺς τρεῖς Ἀγγέλους τοὺς εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν Σοδόμων καὶ Γομόρρων πορευομένους»⁽⁹¹⁾, καὶ τὸ τελευταῖον ὁ ἀνώ-
 νυμος ῥῶσος προσκυνητῆς (1424-1453): «Ἡ τοῦ Ἀβραὰμ τράπεζα, ἐφ' ἧς ὑπεδέξατο [οὗτος]
 τὴν Ἀγίαν Τριάδα· οἱ δ' ἐνταῦθα προσερχόμενοι Χριστιανοὶ ἰῶνται»⁽⁹²⁾.

Παρὰ τὸν ἔφον δὲ τοῖχον, πρὸς νότον, ἀπέκειτο, μετὰ τὴν Λατινοκρατίαν, καὶ ἡ ἐσχάρα τοῦ
 Ἀγίου Λαυρεντίου (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'). «Ἐκεῖ ὡσαύτως ὑπάρχει», λέγει ὁ Νοβγορόδης
 Στέφανος, «σιδηροῦς τις κράββατος, ἐφ' οὗ ἐβασάνιζον τοὺς Ἀγίους Μάρτυρας, βάλλοντες αὐ-
 τοὺς ἐπὶ πυρᾷ· πληθὺς δ' ἀνθρώπων προσέρχονται εἰς τὴν κλίνην ταύτην, θεραπευόμενοι»⁽⁹³⁾, καὶ
 Ἰγνάτιος ὁ Σμολένσκης: «Ἡ σιδηρὰ κλίνη, ἐφ' ἧς ἐκάησαν οἱ τοῦ Χριστοῦ Μάρτυρες»⁽⁹⁴⁾, καὶ
 ὁ Γραφεὺς Ἀλέξανδρος: «Πλησίον [τῆς τοῦ Ἀβραὰμ τραπέζης] εἶνε ὁ σιδηροῦς κράββατος, ἐπὶ
 τοῦ ὁποίου ἔκαιον τὰ λείψανα Ἀγίων Μαρτύρων»⁽⁹⁵⁾, καὶ ὁ Κλάβιχος (1403): «Ἡ ἐσχάρα,
 ἐφ' ἧς ἐκάη ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος»⁽⁹⁶⁾, καὶ ὁ Διάκονος Ζώσιμος: «Ὁ σιδηροῦς κράββατος, ἐπὶ
 τοῦ ὁποίου οἱ ὅσιοι Μάρτυρες ἐβασάνιζοντο, ὁ ἄχρι τοῦδε φέρων τὰ ἴχνη τοῦ αἵματος αὐ-
 τῶν»⁽⁹⁷⁾, καὶ ὁ Βερτρاندὸν δὲ λὰ Βροκιέρ: «Ὅπισθεν τοῦ χοροῦ μοι ἐδείχθησαν αἱ μεγάλαι
 ῥάβδοι τῆς ἐσχάρας ἐφ' ἧς ἐκάη ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος»⁽⁹⁸⁾, καὶ τέλος ὁ ἀνώνυμος Ῥώσος:
 «Ἐπέκεινα, διευθυνομένῳ πρὸς τὸ βάθος τῆς ἐκκλησίας, δεξιόθεν τοῦ θυσιαστηρίου, εὐρίσκεται
 σιδηρὰ κλίνη, τῷ τοίχῳ προσερείδομένη· ἐπ' αὐτῆς δ' ἐκάησαν βασανιζόμενοι, ὃ τε Ἅγιος Γεώργιος
 καὶ ὁ Ἅγιος Νικήτας. Ἐπὶ τῶν ποδῶν δὲ τῆς κλίνης ταύτης ὑπάρχει μέγα λίθινον κιβώτιον, ἐν ᾧ
 ἀναπαύονται τὰ λείψανα τῶν Τεσσαράκοντα Μαρτύρων καὶ τῶν δεκατεσσάρων χιλιάδων σφα-
 γέντων ἀθώων [παιδῶν]. Πλεῖσται δ' ὅσαι ἰάσεις θαυματουργοῦνται παρὰ τὸν τε κράββατον καὶ
 τὸ κιβώτιον»⁽⁹⁹⁾.

Οὐ μακρὰν δὲ τῆς περιφανοῦς ἐσχάρας ἀπέκειτο τὸ λείψανον τοῦ μεγάλου ἐκείνου πατριάρ-
 χου Ἀρσενίου τοῦ Αὐτωρειανοῦ, τοῦ ποιμάναντος τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν τὸ μὲν πρῶτον ἀπὸ
 τοῦ 1255 ἄχρι τοῦ 1260 ἐν Νικαίᾳ, τὸ δὲ δεύτερον ἀπὸ τοῦ 1261 ἄχρι τοῦ 1264 ἐν ΚΠ. Τὰ
 ὅσῃα τοῦ ἐνδόξου ἱεράρχου μετεκομίσθησαν ἐκ Προκοννήσου εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῷ
 1284, ἔνθεν μετηνέχθησαν μετὰ παρέλευσιν ἐτῶν εἰς τὴν ἐν ΚΠ. μονὴν τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου
 τοῦ ἐν τῇ Κρίσει⁽¹⁰⁰⁾, ἵνα πάλιν ἀποδοθῶσι τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῷ 1312. Ἰγνάτιος δ' ὁ Σμολένσκης
 ἔγραφε τῷ 1391: «Προσεκυνήσαμεν Ἅγιον Ἀρσένιον τὸν πατριάρχην»⁽¹⁰¹⁾, ὁ δὲ Γραφεὺς
 Ἀλέξανδρος ἀφηγεῖται ὅτι παρὰ τὴν τοῦ Λαυρεντίου ἐσχάραν ἦσαν «τὰ λείψανα τοῦ ἀγίου Πα-
 τριάρχου Ἀρσενίου»⁽¹⁰²⁾. Ὁ Κλάβιχος πάλιν μνημονεύει «τὸ ἅγιον λείψανον πατριάρχου [ἐκεῖσε]

⁽⁹¹⁾ *Voyage d'Outremer*, ἐν *Mém. de l'Inst. National des Sciences et des Arts*, τ. ε', ἐν Παρισίοις, 1803, σ. 560.

⁽⁹²⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 226.

⁽⁹³⁾ *Αὐτόθι*, σ. 118.

⁽⁹⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 136.

⁽⁹⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 162.

⁽⁹⁶⁾ *Hist. del Gr. Tamerlan*, σ. 13.

⁽⁹⁷⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 201.

⁽⁹⁸⁾ *Voy. d'Outremer*, ἐν *Mém. Inst. des Sc. et Arts*, σ. 560.

⁽⁹⁹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 226.

⁽¹⁰⁰⁾ Ἰδε Α' τόμον, χάρτην ΚΠ., πίνακα ια'.

⁽¹⁰¹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 135. Ὑπονοητέον τὸ λείψανον βεβαίως.

⁽¹⁰²⁾ *Αὐτόθι*, σ. 162.

ταφέντος, διατηρούμενον δ' ἐν τε σαρκὶ καὶ ὀστοῖς » ⁽¹⁰³⁾, καὶ ὁ Διάκονος Ζώσιμος καλὸν « τὰ λείψανα τοῦ ὁσίου πατριάρχου Ἀρσενίου » ⁽¹⁰⁴⁾, ἐνῶ ὁ ἀνώνυμος Ῥώσος λέγει ὅτι « ἀριστερόθεν, ὑπάρχει ὁ τάφος τοῦ ἁγίου πατριάρχου Ἀρσενίου, οὗτινος τὸ σῶμα, ὅλως ἀλώβητον περισωθέν, θεραπεύει πλήθη νοσούντων » ⁽¹⁰⁵⁾.

Τελεταί. — Ἐν τῷ μητατωρίῳ ὁ αὐτοκράτωρ ἔμενεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκκλησιαζόμενος ἐν τῷ τεμένει. Μεσοῦντος δὲ τοῦ 1' αἰῶνος, μετὰ τὴν πρώτην εἰς τὸ βῆμα εἴσοδον αὐτῶν, οἱ δεσπότες « εἰσέρχονται ἐν τῷ μητατωρίῳ », κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον. « Ὅτε δὲ μέλλουσι τὰ ἅγια δῶρα τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ προσαχθῆναι, εἰσέρχονται οἱ πραιπόσιτοι, καὶ ὑπομιμνήσκουσι τοὺς δεσπότες, καὶ περιτιθέασιν αὐτοὺς τὰς αὐτῶν χλαμύδας, καὶ ἐξέρχονται οἱ δεσπότες μετὰ τῶν χλαμύδων αὐτῶν ἀποσκέπαστοι », μεταβαίνοντες ὀπισθεν τοῦ ἁμβωνος, ἐνθα καὶ τὰ ἅγια, κάκειθεν συνοδεύσαντες τοῖς ἁγίοις ἄχρι τοῦ βήματος, αὐθις « εἰσέρχονται ἐν τῷ μητατωρίῳ, καὶ μετὰ τοῦτο ἐξέρχονται οἱ δεσπότες ἐν τῷ αὐτῷ σχήματι εἰς τὴν ἀγάπην », πάλιν ἐπιστρέφοντες εἰς τὸ μητατώριον, καὶ μετὰ μικρόν, ὅτε « φθάσει ἡ κοινωνία », γίνεται τρίτη ὁμοία ἐκ τοῦ μητατωρίου ἐξόδος ⁽¹⁰⁶⁾.

Ὅσακις δὲ συνέπιπτεν ἡ Ὑπαπαντὴ τῇ Δευτέρᾳ τῆς α' ἐβδομάδος, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ὁρθοδοξίας ὁ δεσπότης, ὅστις δὲν εἰσῆρχετο τότε εἰς τὸ βῆμα, ἀπήρχετο « εἰς τὸ μητατώριον, ἐκτελῶν ἐκεῖσε τὴν θεῖαν λειτουργίαν » ⁽¹⁰⁷⁾.

Ὁ τοῦ Κράματος Τρίκλινος. — Ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη τῆς Ἐκκλησίας αἰώνων εὐρίσκομεν συνδεδεμένας τῇ θεῇ μεταλήψει τὰς « Ἀγάπας », ἡ συμπόσια τῶν Χριστιανῶν προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, ἢ τοιαύτη συνήθεια κατηργήθη. Ἡ δ' ἐτυμολογία τῆς λέξεως « Μινσατώριον » ἀποδείκνυσιν ἄλλως ὅτι ὑπῆρχεν ἐν τῷ μητατωρίῳ τράπεζα, καὶ δὴ χρησιμεύουσα εἰς τὸ ἐκεῖσε διδόμενον λιτὸν ἄριστον. Κατὰ τὸν Βυζάντιον, ἐν τῷ μητατωρίῳ « ὁ αὐτοκράτωρ ἐνίοτε ἐγεύετο », ὡς « καὶ οἱ ψάλται αὐτοί, κεκοπιακότες εἰς τὰς ἀγρυπνίας, ἀπεγεύοντο ἐν αὐτῷ μικρὸν ἄρτου καὶ οἴνου » ⁽¹⁰⁸⁾. Ὁ μὲν κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου τοῦ 418 ὁρίζει ὅμως « ἐπισκόπους ἢ κληρικούς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μὴ συμποσιάζεσθαι. εἰ μὴδ' ἂν τυχόν, ἀνάγκῃ ξενίας διαβάντες ἐκεῖ καταλύσωσι » ⁽¹⁰⁹⁾.

Τὸ δὲ « Κράμα » ⁽¹¹⁰⁾, ἐν ᾧ ἐγεύοντο οἶνου καὶ περμμάτων, ἐγίνετο μετὰ τὴν κοινωνίαν ἐν ἰδιαιτέρῳ « Τρικλίῳ ».

⁽¹⁰³⁾ *Hist. del Gr. Tamerlan*, σ. 13

⁽¹⁰⁴⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 201

⁽¹⁰⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 226.

⁽¹⁰⁶⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 17-18.

⁽¹⁰⁷⁾ *Αὐτόθι*, σ. 155 καὶ 158-159.

⁽¹⁰⁸⁾ *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 493-494, σημ.

⁽¹⁰⁹⁾ *Τὸ Πηδάλιον*, σ. 286-287.

⁽¹¹⁰⁾ « Crama seu mixtum celebrant, hoc est deieunant cum haustu vini et tantillo liborum aut bellariorum » (Πάσκε *Comment. ad Porphy.*, σ. 115).

Τράπεζαν κράματος εὐρίσκομεν καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς ναοῖς ΚΠ. ἐπὶ Πορφυρογεννήτου α' Ἐν τῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ναῷ « Καθέζονται ἀμφότεροι ἐν τῇ τραπέζῃ, ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης » (*E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 79), καὶ « μετὰ τὴν τελείωσιν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου εἰσέρχονται πάλιν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῆς ἁγίας Θεοφανοῦς, καὶ καθεζόμενοι στοιχοῦσι τὸ κλητώριον » (*Αὐτόθι*, σ. 537-538). β' Ἐν Βλαχέρναις « Εἰσέρχεται ἐν τῷ Δανουβίῳ τρικλίῳ, καὶ ἴσταται ἡ τιμία αὐτοῦ τράπεζα ἐκεῖσε » (*Αὐτόθι*, σ. 152). γ' Ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ « Τῆς θείας λειτουργίας τελεσθείσης, διέρχεται ὁ βασιλεὺς διὰ τῶν κατηγουμένων, καὶ κατελθὼν

Ὅπως δὲ καθορίσωμεν τὸν τόπον τοῦ τρικλίνου ἔνθα ἐκραμάτιζον δέον νὰ ἐξετάσωμεν τὰς ἐξῆς πληροφορίες. Τελεσθείσης τῆς ἐν τῇ λήξει τῆς λειτουργίας κοινωνίας, «ἀπέρχεται ὁ βασιλεὺς», γράφει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἐν τῷ μητατωρίῳ, καὶ ἐξελθὼν ἐν τῷ τρικλίῳ, κραματίζει μετὰ φίλων, ὧν ἂν κελεύει» ⁽¹¹¹⁾. «Ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης διέρχονται διὰ τοῦ τρικλίνου, ἐν ᾧ ἐκραμάτισε, καὶ μελλόντων ἐξέρχεσθαι ἐν τῷ ἁγίῳ φρέατι, ἵσταται ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ πύλῃ» ⁽¹¹²⁾. Ὁ δεσπότης παραγενόμενος πάλιν εἰς τὸ ἅγιον φρέαρ ἐκ τοῦ διαβατικοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, «εἰσέρχεται ἐν τῇ μικρᾷ πύλῃ τῇ οὔσῃ ἐν τῷ φρέατι, καὶ ἐκεῖθεν διέρχεται διὰ τοῦ τρικλίνου ἐν ᾧ κραματίζει ὁ βασιλεὺς ἐν ταῖς μεγάλαις προελεύσεσι, καὶ εἰσέρχεται ἐν τῷ μητατωρίῳ» ⁽¹¹³⁾.

Ὅθεν καὶ ἀποβαίνει ἐναργὲς ὅτι ὁ τρικλίνος τοῦ κράματος ἦτο ἀναμεταξὺ τοῦ μητατωρίου καὶ τῆς μικρᾶς θύρας τῆς εἰσφερούσης πρὸς τὸ ἅγιον φρέαρ. Τῷ 1904 ἀνεκάλυψα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς νοτιοανατολικῆς στοᾶς ἴχνη θριγκοῦ, κιονωτοῦ ἴσως, συνδέοντος ἰδίᾳ τοὺς δύο μεσημβρινούς τῆς στοᾶς ταύτης κίονας, ὡς παρέστησα ἄλλως ἐν τῷ πίνακι ιζ' τοῦ Α' τόμου. Τὸ δὲ ἀναμεταξὺ τοῦ τοιούτου θριγκίου καὶ τοῦ νοτίου τοίχου διάστημα φαίνεται οὕτως ἀντιστοιχοῦν ἴσως πρὸς τὸν τόπον τοῦ ποτὲ τρικλίνου.

Τὴν δὲ τελετὴν τοῦ κράματος οὕτω περιγράφει ἐν τῇ τραχείᾳ αὐτοῦ γλώσσῃ ὁ Πορφυρογέννητος ἐν Βλαχέρναις: «Καὶ καθίσαντες ἐν τῇ τραπέζῃ ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, εἰσφέρουσι τὰ κουκουμάρια κουβικουλάριοι δύο, καὶ πίνουσι πρὸς ἅπαξ, καὶ εἴθ' οὕτως εἰσέρχονται οἱ φίλοι, καὶ ἐπιτελεῖται ἡ συνήθεια πᾶσα τοῦ τραπεζίου καὶ ἀναστάντων τῶν φίλων καὶ ἐξελθόντων, μένει ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης, καὶ εἰσφέρουσι πάλιν οἱ κουβικουλάριοι τὰ κουκουμάρια, καὶ πίνοντες πάλιν πρὸς ἅπαξ ἀνίστανται» ⁽¹¹⁴⁾.

«Δεῖ γὰρ ὑμᾶς, ὦ φίλοι», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἐν ταύτῃ τῇ λαμπρᾷ καὶ περιδόξῳ τῶν Χριστοῦ γενεθλίων ἡμέρᾳ, ἡνίκα αἱ πολυσχεδεῖς καὶ ἐξαίσιοι τῶν ιθ' προτίθενται ἀκουβίτων ἐκθέσεις, ἐν μὲν τῇ βασιλικῇ τραπέζῃ τοῦ κράματος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καλεῖν εἰς συνεστίασιν τῶν φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων μεγιστάνας ἐκ τῆς βασιλικῆς συγκλήτου τὸν ἀριθμὸν ιβ', οἷον μαγίστρους, πραιποσίτους, ἀνθυπάτους, πατρικίους, στρατηγούς, ὀφφικιαλίους, οὓς ἂν δόξῃ τοὺς αὐτοκράτορας λαμβάνεσθαι εἰσάγειν δὲ αὐτούς, ἄνευ μέντοι τῶν οἰκείων χλαμύδων, ἡμφιεσμένους δὲ τὰ καμίσια καὶ μόνα. εἰ δὲ τύχοιεν στρατηγοὶ κεκλημένοι, μετὰ τῶν οἰκείων σκαρμαγγίων εἰσαγέσθωσαν σὺν τῷ δρουγγαρίῳ τῆς βίγλης» ⁽¹¹⁵⁾. Τὸ δὲ πνεῦμα τοῦ συγκαλέσαι δώδεκα ἦτο «πρὸς τὸ συνανακληθῆναι τῷ βασιλεῖ εἰς τύπον τῆς ἀποστολικῆς δωδεκάδος» ⁽¹¹⁶⁾.

ἐν τῷ τρικλίῳ, καθέζεται ἐπὶ τῆς αὐτοῦ τιμίας τραπέζης μετὰ τῶν φίλων» (Αὐτόθι, σ. 88). δ' Ἐν τῇ Θεοτόκῳ τοῦ Φάρου· «Στοιχηθέντος τοῦ κλητωρίου, γίνονται μίνσαι» (Αὐτόθι, σ. 95). ε' Ἐν τῇ νέᾳ ἐκκλησίᾳ· «Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκτενοῦς καθέζονται, καὶ εἰσάγει ὁ τῆς τραπέζης μετὰ καὶ τῶν ἀρτοκλινῶν τὸ κλητώριον» (Αὐτόθι, σ. 117 καὶ 121). ζ' Ἐν τοῖς Στουδίου· «Ἐξερχόμενοι εἰς τὸ ἐκεῖσε ἀναδενδράδιον κραματίζουσι μεθ' ὧν ἂν κελεύσωσιν ἀρχόντων, διακονούντων ἐπὶ τοῦ κράματος τῶν ἀββάδων» (Αὐτόθι, σ. 563). ζ' Ἐν τῇ Θεοτόκῳ τῆς Πηγῆς· «Ἐνοῦται [ὁ πατριάρχης] τῷ βασιλεῖ ἐν τῷ τρικλίῳ, ἐν ᾧ καὶ τὸ κλητώριον ἡτοιμάσται» (Αὐτόθι, σ. 113).

⁽¹¹¹⁾ Αὐτόθι, σ. 67.

⁽¹¹²⁾ Αὐτόθι, σ. 68.

⁽¹¹³⁾ Αὐτόθι, σ. 184-185.

⁽¹¹⁴⁾ Αὐτόθι, σ. 153.

⁽¹¹⁵⁾ Αὐτόθι, σ. 741.

⁽¹¹⁶⁾ Αὐτόθι, σ. 742.

Τῇ δὲ ἑορτῇ τῶν Φώτων ἐν « τῷ τελουμένῳ κράματι τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας δεῖ ὑμᾶς καλεῖν ἐπὶ τῆς τιμίας βασιλικῆς τραπέζης, μαγίστρους, ἀνθυπάτους, πατρικίους, στρατηγούς, ὀφφικιαλίους, τὸν ἀριθμὸν ιδ'· εἰσάγειν δὲ αὐτοὺς καὶ ἐξάγειν μετὰ τῶν οἰκείων ἀλλαξίμων, ἄνευ μέντοι τῶν ἑαυτῶν χλαμύδων » (117).

Τῷ δὲ Πάσχᾳ « δεῖ ὑμᾶς εὐτρεπίζειν ἐν τῇ αὐτῇ κλήσει τοῦ κράματος τοῦ τελουμένου ἐν τῇ Χριστοῦ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ εἰς συνεστίασιν τῷ βασιλεῖ φίλους ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν μαγίστρων, ἀνθυπάτων, πατρικίων, στρατηγῶν τε καὶ ὀφφικιαλίων, τὸν ἀριθμὸν ιδ'· εἰσάγειν δὲ αὐτοὺς ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπέζης οὕτως· τοὺς μὲν μαγίστρους, ἀνθυπάτους καὶ πατρικίους, τοὺς λώρους ἡμφιεσμένους μετὰ τῶν χρυσέων αὐτῶν θωρακίων καὶ μόνον, προκρίνειν δὲ ἐν τῇ τοιαύτῃ καθέδρᾳ τοὺς τὰ θωράκια ἡμφιεσμένους ὑπὲρ τοὺς ἄλλους πατρικίους τοὺς τὰ οἰκεία καμίσια φοροῦντας, καὶ τὰ τάχα τύχοιεν ἐλάττονες εἶναι ἐν τῇ προβλήσει τοὺς δὲ στρατηγούς ἅπαντας μετὰ τῶν οἰκείων αὐτῶν σκαραμαγγίων καὶ μόνον· τοὺς δὲ ὀφφικιαλίους καὶ αὐτοὺς μετὰ τῶν οἰκείων καμισίων, ἄνευ μέντοι τῶν ἑαυτῶν χλαμύδων » (118).

Ε'. ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗ ΣΤΟΑ

Πύλαι. — Τὰ περιθυρώματα καὶ τὰ σταυροφόρα ὑπέρθυρα τῶν πρὸς τὸν νάρθηκα τριῶν πυλῶν εἶνε, ὡς καὶ πρὸς νότον, ἐκ λίθου φρυγίου.

Ἡ δὲ παρουσία στοιχείων τῆς ἰουστινιανείου ἐποχῆς ἐν τῇ βορειοδυτικῇ γωνίᾳ τρανῶς ἀποδείκνυσιν ὅτι καὶ ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχε ποτὲ πρὸς τὸν κοχλιάν εἰσφέρουσα πύλη.

Θάλαμος παραπησίου. — Ἀντὶ διόδου, ὡς καὶ πρὸς νότον, τὸ βορειοδυτικὸν παραπήσιον ἐνέχει σκοτεινὸν θάλαμον, 3^μ.18 ἢ 10^{βπ} 2^δ μήκους καὶ 2^μ.20 ἢ 7^{βπ} πλάτους, ἡ δὲ ἔγερσις στενοῦ τοίχου, 0^μ.75 [2^{βπ} 2^δ] πάχους, ἔκλεισε τὸ νότιον τοῦ ἀνοίγματος ὄριον. Ὁ τοίχος δ' οὕτως ἐκτισται πλίνθοις στεναῖς, 0^μ.036 ἢ 1^{1/2} πλάτους, ἀναλόγοις ταῖς τοῦ πρὸς ἀνατολήν μέρους τοῦ θόλου, καὶ ἔχει πύλην λευκοῦ λίθου, ἄνευ ὑπερθύρου, 1^μ.16 ἢ 3^{βπ} 9^δ μεγίστου πλάτους, ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'). Οἱ δὲ τοῖχοι τοῦ θαλάμου εἶνε ἐστερημένοι νῦν ὀρθομαρμαρώσεως, παρουσιάζοντες τοὺς ἐπιμήκεις λίθους τοῦ παραπησίου, ἐνῶ ἡ ποτὲ ὑπαρξίς πύλης πρὸς ἄρκτον εἶνε λίαν ἀμφίλογος. Ἰχνη δὲ μουσείου ἀργυροῦ, πεποικιλμένου χρυσοῖς κυκλοτερέσι κοσμήμασι, διεσώθησαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐνταῦθα κυλινδρικῆς ὀροφῆς.

Κίονες. — Αἱ βάσεις τῶν κιόνων ἔχουσι τὰς ἐξῆς ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος στοᾶ διαστάσεις·

		Υψος βάσεως				Μέσος ὅρος πλευρᾶς			
		^μ	ἢ	^{βπ}	^δ	^μ	ἢ	^{βπ}	^δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.74	ἢ	2	5	1.20	ἢ	3	10
Βορειοδυτικὸς	»	0.74		2	5	1.25		4	0
Νοτιοανατολικὸς	»	0.70		2	3	1.12		3	7
Βορειοανατολικὸς	»	0.78		2	6	1.14		3	7

(117) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 754.

(118) *Αὐτόθι*, σ. 766-767.

Ὁ τελευταῖος δ' οὗτος κίων ἀπώλεσε τὸν τῆς βάσεως ὀρειχάλκινον στέφανον.

Υπὸ δὲ τὰς βάσεις τριῶν τῶν κίωνων τούτων ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ κρηπίδες·

		Ὑψος κρηπίδος			
Νοτιοδυτικὸς κίων		0.10	ἦ	0	^{βπ} 4 ^δ
Βορειοδυτικὸς »		0.2		0	8
Βορειοανατολικὸς »		0.04		0	2

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τοῦ κορμοῦ τῶν τετραγώνων κίωνων ἔχει ὥδε·

		Εὖρος πλευρᾶς							
		ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς				ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον			
Νότιος τετράγωνος κίων		1.00	ἦ	3	^{βπ} 2 ^δ	1.00	ἦ	3	^{βπ} 2 ^δ
Βόρειος » »		0.95		3	0	0.95		3	0

Ἡ δὲ διάμετρος καὶ ἡ περιφέρεια τῶν στρογγύλων πρασίνων κίωνων εἶνε ὡς ἑξῆς·

		Περιφέρεια				Διάμετρος			
Νότιος στρογγύλος κίων		2.27	ἦ	7	^{βπ} 3 ^δ	0.72	ἦ	2	^{βπ} 4 ^δ
Βόρειος » »		2.26		7	3	0.72		2	4

Οἱ κίονες οὗτοι στεροῦνται ἐξογκωμάτων.

Ἐμπεπηγμένους δὲ σταυροὺς ἔφερον τρεῖς τῶν ἐν λόγῳ κίωνων. Καὶ ὁ μὲν νοτιοδυτικὸς ἔχει, ἐπὶ τῆς νοτίου αὐτοῦ πλευρᾶς, καὶ 1^μ.50 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, πλήρωμα γύψου 0^μ.18 ἦ 7^δ μήκους καὶ 0^μ.15 ἦ 6^δ πλάτους ἐπὶ δὲ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς παρατηρεῖται ἄλλο πλήρωμα, 1^μ.55 ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, 0^μ.25 ἦ 10^δ μήκους καὶ 0^μ.14 ἦ 5^{1δ}/₂ εὗρους. Τὸ δυτικὸν μέρος τῶν πρὸς ἀνατολὰς δύο στρογγύλων κίωνων κοσμεῖται, πρὸς τὸ ὕψος 1^μ.50 ὑπὲρ τὸ δάπεδον, σταυρῶ, ἐπὶ τοῦ πρασίνου λίθου χαραχθέντι, καὶ 0^μ.11 ἦ 4^δ ὕψους, 0^μ.09 δὲ ἦ 3^{1δ}/₂ πλάτους.

Κιονοκράνων μονογράμματα. — Ὁ παρὰ τὸν μέγαν πεσσὸν νοτιοανατολικὸς τῆς στοᾶς κίων κοσμεῖται τῷ ὀνόματι ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς δυσμᾶς (σχ. 302), ἐνῶ ὀπισθεν στερεῖται μονο-

Σχ. 302.

Νότιος κίων.

Σχ. 303.

Σχ. 304.

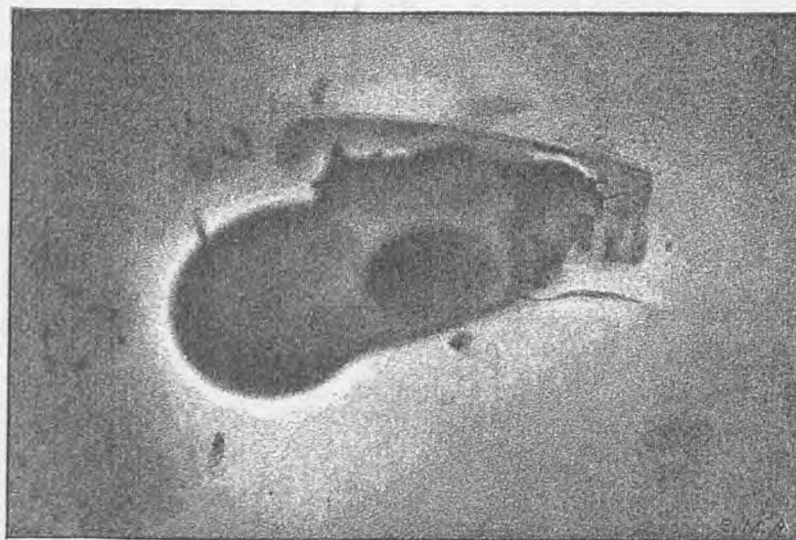
Βόρειος κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων βορειοδυτικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ = 1^μ/₂.

γράμματος. Ὁ δὲ παρὰ τὸ παραπήσιον φέρει τὸ ὄνομα ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἔμπροσθεν (σχ. 303), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ δέ, ἀπλῶς χαραχθέν, καὶ οὐχὶ διατόρῳ τῷ τρόπῳ γλυφθέν, ὀπισθεν (σχ. 304).

Κίων Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ.— Ἀξιοπαρατήρητος ἐν τοῖς βορειοδυτικοῖς κίονσιν εἶνε ὁ πρὸς τὴν γωνίαν τετράγωνος, ὁ καλούμενος ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν «Τερ Δερέκ», καὶ «Γιάς Δερέκ», ἥτοι «Ἰδρῶν Κίων», ἢ καὶ «Υγρὸς Κίων», ἔνεκα τῆς ἐξ αὐτοῦ ἱκμαζομένης δῆθεν ὑγρασίας.

Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κίονος κεκάλυπται ὀρειχάλκῳ ἀρχαίῳ, ὡς παρατηρεῖται ἐν τῷ πίνακι ξβ', καὶ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ὑγροῦ εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ κίονος πλευρᾶς, ὅπου καὶ ὁ ὀρείχαλκος παρουσιάζει ὀπήν, δι' ἧς καταφαίνεται αὐτὸ τὸ ἐν τῷ κίονι κοίλωμα (σχ. 305). Ἐξετάσας δ' ἐπισταμένως τὸ στόμιον τοῦτο, εὗρον ὅτι ἐκ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς χα-

Σχ. 305. "Ανοιγμα τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονος, δι' οὗ ὑποτίθεται ἀναβλύζον τὸ θαυματουργὸν ὑγρὸν. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

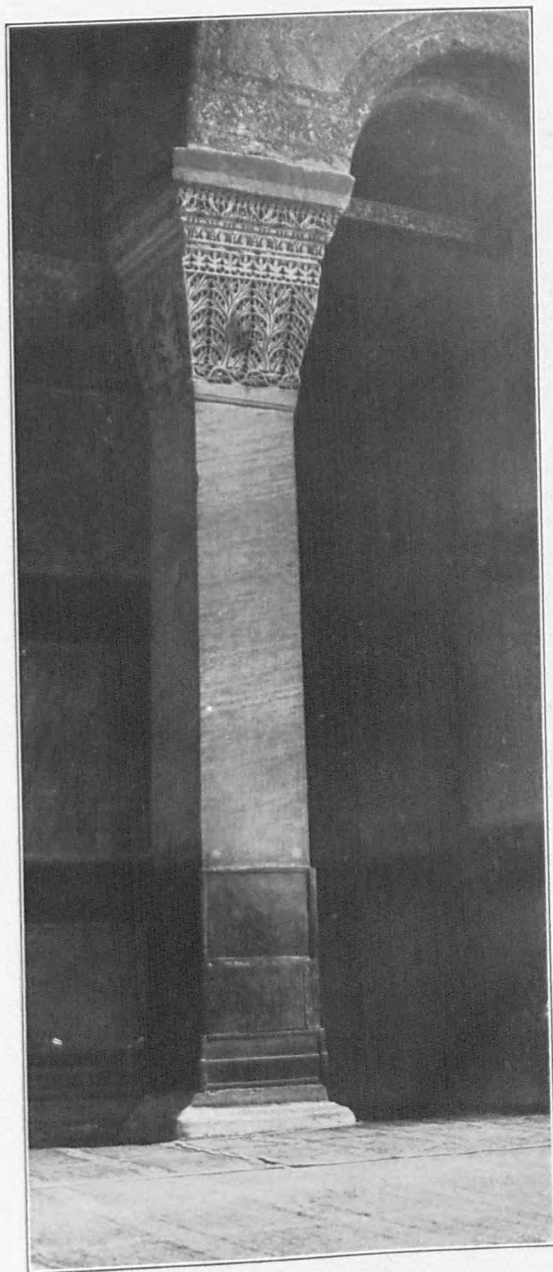
ράγματος, 0^μ.033 ἢ 1 $\frac{1}{4}$ ^δ μήκους καὶ 0^μ.021 ἢ $\frac{3}{4}$ ^δ πλάτους, εἶνε ἀδύνατον νὰ ἐξέρχεται ὑγρασία, ἀλλ' ὅτι, συνεπεία τοῦ πρὸς τὰ ἔσω κατωφεροῦς πως τοῦ κοιλώματος, σταγόνες τινὲς ὕδατος δύνανται νὰ μένωσιν ἐν αὐτῷ. Οἱ ἐν τῷ ναῷ ὀθωμανοὶ ἱερεῖς μοὶ διεβεβαίωσαν τὸ τῆς ἐντυπώσεως ταύτης ὀρθόν, μαρτυρήσαντες ὅτι οὐδέποτε εἶδον τὸν κίονα ἱκμάζοντα ὑγρασίαν. Τὸ δὲ ὑγρὸν ὅπερ εὗρον ἐνταῦθα μοὶ ἐφάνη μᾶλλον λίπος ἢ τι ἄλλο, ὑπ' αὐτῶν τῶν Ὀθωμανῶν ἐν τῷ ἀνοίγματι τιθέμενον.

Ἡ οὕτως εἰκαζομένη ἔκκρισις τοῦ κίονος ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν, παρὰ τε Βυζαντίοις καὶ Μωαμεθανοῖς, ὡς ἡ πανάκεια τῶν νοσημάτων τῶν ὀφθαλμῶν, φέρεται δὲ παρὰ τοῖς Τούρκοις ὡς θελκτικὴ παράδοσις ὅτι τὸ ποσὸν τοῦ ἀναβλύζοντος δῆθεν ὑγροῦ ἐξαρτᾶται, τὸ μὲν ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ τοῦ νοσήματος, τὸ δὲ ἐκ τοῦ βαθμοῦ πίστεως τοῦ προσερχομένου, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐνῶ εἰς τινὰς ὁ λίθος μένει πάντοτε ξηρός, ὁ δάκτυλος ἀγνοῦ πάσχοντος ἐμβαπτίζεται ὑγρῷ.

Ὅτε δ' ἀπεικονίζον ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν τὸ ἐν λόγῳ θαυματουργὸν κοίλωμα τῇ 7^ῃ Αὐγούστου 1904 ἡ ἐργασία μου ἐδυσχέρανε τὰ μέγιστα συνεπεία τοῦ πλήθους τῶν προσερχομένων πιστῶν. Ἐνεκα δὲ τούτου καὶ ἡ βάσις τοῦ κίονος παρεμορφώθη διὰ τῆς προστριβῆς τῶν ποδῶν τῶν ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἐνταῦθα συνδραμόντων νοσοῦντων.

Ἐπὶ δὲ τῆς βορείου τοῦ κίονος πλευρᾶς μοὶ ἐδείχθησαν ἀμυδρῶς, ὑπὸ τὸν ὀρείχαλκον, ἀνάγλυφα, ἢ ἰνδάλματα, ὡσεὶ ἀνθρωπίνων μορφῶν, καὶ οἱ δάκτυλοί μου ἐπέτυχον ἵνα ἐγγίσωσι πρὸς στρογγύλην δῆθεν κεφαλὴν, οὐ μακρὰν τῆς βορειοδυτικῆς τοῦ κίονος γωνίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ φα-

ΞΒ'

Ο ΚΙΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

νερά γλυπτική δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένη ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, προάγομαι νὰ εἰκάσω ὅτι ἐπὶ τῇ ὑποθέσει καθ' ἣν θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ μέρος τοῦτο πραγματικὰ ἀγάλματα μικρῶν διαστάσεων, τότε τὰ τοιαῦτα θὰ ἐξετελέσθησαν ἴσως ἐπὶ Λατινοκρατίας. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀβέβαιον.

Τὸν κίονα δὲ τοῦτον ἀναφέρει τῷ 1615 καὶ ὁ ἄγγλος ὁδοιπὸρος Σάνδυσ· «Ἐσώθεν [τοῦ ναοῦ]», λέγει, «ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι, ἀπαντᾷ στυλὸς ὀρειχάλκῳ κεκαλυμμένος, καὶ ἀείποτε ἰδρόνων (ἀγνοῶ διατί, ἐκτὸς ἐὰν ἀγωγὸς τις διέρχεται δι' αὐτοῦ), ὅντινα οἱ Τοῦρκοι ἀπομάσσουσιν διὰ τῶν ῥινομάκτρων αὐτῶν, πεπεισμένοι ὅτι εἶνε ἱερᾶς καὶ θαυμασίας φύσεως, ἂν καὶ τὸ τοιοῦτον τυγχάνη ματαία δεισιδαιμονία» ⁽¹¹⁹⁾.

Ὁ κίων οὗτος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἀρχαῖον κίονα τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, ἢ Δευτέρου Μωσῆ, ἐπισκόπου Νεοκαισαρείας, ἀποβιώσαντος τῷ 265. Οὕτως ὁ Ἀνώνυμος ἀναφέρει ῥητῶς τὸ «ἀριστερὸν μέρος τοῦ γυναικωνίτου ἕως τοῦ κίονος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ» ⁽¹²⁰⁾, ἐνῶ ὁ ῥώσος προσκυνητὴς Ἀντώνιος γράφει ὅτι «ἐξιόντι πρὸς τὴν πύλην ἀπαντᾷ ὁ κίων Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, κεκαλυμμένος ὀρειχαλκίνοις πίναξιν· ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ἐφάνη παρὰ τὸν κίονα τοῦτον, ὃν προσκυνεῖ ὁ λαός, προστριβόμενοι αὐτῷ τό τε στέρον καὶ τοὺς ὤμους πρὸς ἱασιν τῶν παθῶν αὐτῶν» ⁽¹²¹⁾. Τὴν ιδέαν δὲ τοῦ ταυτίξιν τὸν βορειοδυτικὸν κίονα τῷ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου ἔσχε πρῶτος ὁ κ. Σβαίνσων, γράψας ἐν τῇ τῶν ἀρχαίων κειμένων ἐμβριθεὶ ἐρευνῇ αὐτοῦ, ὅτι «ὁ κίων τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, ὃν μνημονεύει ὁ Νοβγορόδης Ἀντώνιος ὡς ἱστάμενον παρὰ τὴν εἰσοδὸν, κεκαλυμμένον δ' ὀρειχαλκίνοις πλαξί, δύναται νὰ εἶνε ἴσως ὁ περιφανὴς Ἰδρῶν Στυλὸς, ὁ πρῶτος τῆς ἀρκτώας στοᾶς» ⁽¹²²⁾. Ἡ ἔκφρασις δύναται νὰ εἶνε ἴσως, ἀποδεικνύει ἀμφιβολίαν τινά, καί, τὸ κατ' ἐμὲ κριτὴν, περιττὴν· κίων ὀρειχαλκοσκεπής, γείτων πύλης, καὶ ἐν τῇ βορείῳ στοᾷ, ὡς ἀπαιτοῦσιν αἱ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, εἶνε μόνος ὁ βορειοδυτικὸς, ὅθεν καὶ οὗτος εἶνε ἀναμφισβητήτως πάντως ὁ πολυθρύλητος τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου κίων.

Ὁρθομαρμαρώσεις. — Ὁ τοῖχος, ὁ περὶ τὴν πρὸς ἄρκτον τῶν βασιλικῶν πυλῶν εὐρεῖαν θύραν εὐρισκόμενος, δὲν παρουσιάζει μεγάλας καθέτους πλάκας τῆς Μολοσσίδος, εἶδομεν δὲ ὅτι ὁμοία εἶνε ἡ διάταξις καὶ τοῦ ἀντιστοιχοῦντος μέρους τῆς μεσημβρινῆς στοᾶς. Οἱ δὲ πράσινοι λίθοι ἀναφαίνονται ἐν ταῖς εὐρυτέραις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως διαιρέσεσι, περὶ τὰς ἄκρας ἀρκτώας πρὸς τὸν νάρθηκα εἰσόδους, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, τοῦ παραπησίου, κλπ., ἀλλ' ὡς ἤδη ἐξετέθη, ὁ φρύγιος λίθος, ὁ λευκοκίτρινος δηλονότι, ὃν ποικίλλουσι πορφυραῖ φλέβες, ἀντικαθίσταται συχνάκις ἐνταῦθα διὰ προκοννησιῶν πλακῶν.

Αἱ δὲ κεραῖαι πεσσοῦ τε καὶ παραπησίου κοσμοῦνται διὰ τῶν συνήθων σκιερῶν λίθων, ὧν τὸ χρῶμα φαίνεται οὐ μόνον βαθυπράσινον ἀλλ' ἔτι καὶ καστανόν πως ἐν τῇ βορειοδυτικῇ στοᾷ. Τὰ δὲ κεντρικὰ πλαίσια τῶν λίθων τούτων εἶνε κυκλωτερῇ, καὶ περικυκλοῦνται κοσμήμασι σπειροειδέσιν ἐν προβολῇ.

Ἡ δὲ πρὸς ἄρκτον τῶν βασιλικῶν πυλῶν θύρα στερεῖται κοσμήματος ἄνωθεν αὐτῆς. Ὑπὲρ δὲ τὴν μεσημβρινωτέραν τῶν δύο βορείων πρὸς τὸν νάρθηκα πυλῶν ὑπάρχει ὀρθογώνιον μωσαϊκὸν

⁽¹¹⁹⁾ *A Relation of a Journey begun An. Dom. 1610*, ἐν Λονδίῳ, 1615, σ. 31.

⁽¹²⁰⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 68.

⁽¹²¹⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 90.

⁽¹²²⁾ *S. Soph.*, σ. 83.

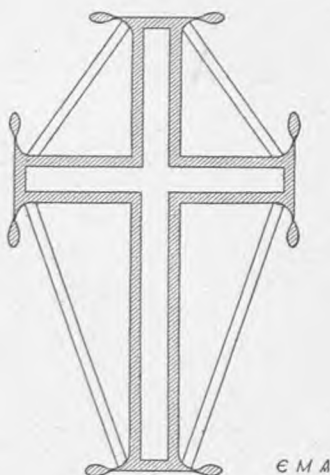
κόσμημα, παρεμφερές τοῖς ἄνωθεν τῶν νοτίων θυρῶν ἤδη περιγραφείσιν. Ἐνταῦθα τὸ βόρειον πλαίσιον πορφυρίτου εἶνε μείζον τοῦ μεσημβρινοῦ, ἐνῶ οἱ λίθινοι σταυροὶ τῆς διακοσμήσεως ἐπεβάφησαν εἰς ἄνθη. Τὸ δὲ ὅμοιον ὑπὲρ τὴν ἄκραν πύλην πλαίσιον ἀντικατεστάθη διὰ βαφῆς.

Ἐπαθε δ' ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς σημαντικῶς, καὶ δὴ αἱ στεναὶ ὀριζόντιαι αὐτῆς ζῶναι τοῦ δυτικοῦ τοίχου, οἱ πρὸς ἄρκτον λίθοι, ὡς καὶ τὸ εἰσέχον τοῦ παραπησίου μέρος.

Μωσαϊκά. — Ἡ ὀροφή τοῦ ἐν τῷ μικρῷ πεσσῷ διαβατικοῦ κοσμεῖται διὰ μικρῶν χρυσῶν κύκλων, ἐντὸς τετραγώνων σχεδίων ἐμβεβλημένων, καὶ τὸ σύνολον αὐτῶν ὑπάρχει ἐπ' ἀργυροῦ ἐδάφους.

Τὸ δὲ τόξον τὸ συνδέον τὸν παρὰ τὸ παραπήσιον κίονα τῷ ἀρκτῷ τοίχῳ παρουσιάζει μουσεῖον παθὸν ἐξ ὑγρασίας οὕτως ὥστε νὰ μὴ ἀναγνωρίζηται πλέον τὸ ἐπ' αὐτοῦ σχέδιον.

Οἱ δὲ πλείστοι τῶν ἐνταῦθα μωσαϊκῶν σταυρῶν, καὶ κατ' ἐξοχὴν οἱ μεγάλοι, ἔχουσι τὰς κεραίας αὐτῶν συνδεδεμένας ἀλλήλαις διὰ στενῶν λωρίδων, ὡς ἐν σχ. 306, ὅπερ δὲν φαίνεται μωαμεθανικὴ προσάρτησις, εἰς παραμόρφωσιν αὐτῶν γενομένη.

Σχ. 306. * Οἱ τῶν βορειοδυτικῶν Στοῶν Σταυροὶ τοῦ μουσείου.

Εἰκὼν καὶ λείψανον Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ. — Παρὰ τὸν κίονα τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου ὑπῆρχε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀντωνίου, καὶ τὸ ἔκτυπον αὐτοῦ· «Τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῆς ἐορτῆς αὐτοῦ ὁ πατριάρχης ἱερουργεῖ ἐνταῦθα, κομίζων [τὰ τοῦ Ἀγίου] λείψανα πλησίον τοῦ κίονος τούτου» (123). Τὸ δὲ «λείψανον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ», διαφυγὸν τοὺς Λατίνους, μνημονεύουσιν ὡσαύτως ὡς ἀποκείμενον τῷ 1396 ἐν τῷ ναῷ τὰ *Πατριαρχικά Ἐγγράφα* (124).

Μεγάλῃ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ. — «Ἐνταῦθα ἐπίσης», ἐξακολουθεῖ ὁ Ἀντώνιος, «ἄνωθεν βαθμίδος προσηροσμένη, ὑπάρχει μεγάλη μωσαϊκὴ εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος. Ὁ δὲ [ἱερουργήσας αὐτὴν] καλλιτέχνης εἶχε συντελέσει τὸ σύνολον [τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου], πλὴν δακτύλου τινὸς τῆς δεξιᾶς, ὁπότε καὶ [στραφεὶς πρὸς τὴν εἰκόνα], εἶπεν, ἀτενίζων αὐτῇ· „Κύριε, ἀπεικόνισά σε ὡσεὶ ζῶντα“. Τότε δὲ φωνή, ἐκ τῆς εἰκόνης ἐξελθοῦσα, ἠρώτησεν αὐτόν· „Καὶ πότε ἐώρακάς με“. [Καὶ ἐν ἀκαρεῖ] ὁ ζωγράφος ἐκωφώθη καὶ ἀπεβίω, ἐνῶ ὁ [ἐλλείπων] δάκτυλος δὲν συνετελέσθη, προστε-

(123) *Soe. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 90.

Ἐραία εἰκὼν τοῦ Ἀγίου τούτου περιήλθεν ἡμῖν ἐν τῇ ἐν Στείριδι μονῇ τοῦ Ὁσίου Λουκά (Σουλτζ καὶ Βάρνολεη *The Monastery of St. Luke of Stiris. in Phocis*, πίνακες μγ' καὶ με').

(124) Μίχλοζιτς καὶ Μϋλλερ, τ. β', σ. 569.

θεις ὁμως [ἀκολούθως] ἐν κεχρυσωμένῳ ἀργύρῳ» (125). Τὴν εἰκόνα δὲ ταύτην μνημονεύει καὶ ὁ 150 ἔτη μετὰ τὸν Ἀντώνιον τὴν Ἀγίαν Σοφίαν ἐπισκεψάμενος Στέφανος Νοβγορόδης, εἰπὼν ὅτι ὅταν εἰσέλθῃ τις εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ μικρόν τι προχωρήσῃ, «στραφῇ δὲ ὀπίσω, βλέπει, ὑπὲρ τὴν πύλιν, τὴν τοῦ Ἀγίου Σωτῆρος εἰκόνα» (126), ὥστε αὕτη θὰ ἦτο ἴσως ἄνωθεν τῆς βορειο-τέρας τῶν πρὸς τὸν νάρθηκα πυλῶν.

Κειμήλια. — «Ὀλίγα βήματα ἀριστερόθεν τῶν θυροφύλλων τῆς Κιβωτοῦ», γράφει ὁ ἀνώ- νυμος ῥῶσσος προσκυνητῆς (1424-1453), «ἀπόκειται τὸ βάθρον ἐφ' οὗ ἔκλαυσεν Ἱερεμίας, ὁ Προφήτης τῆς πόλεως Ἱερουσαλὴμ, καὶ ὁ κίων παρὰ τὸν ὁποῖον ἐδάκρυσε Πέτρος ὁ Ἀπόστολος. Ἐνταῦθα ἐπιτυγχάνει τις ὡσαύτως τὴν [τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ] ἄφεσιν. Ἐν τῷ αὐτῷ πάλιν τόπῳ, ἀριστερόθεν, τετοιχοδόμηται ὁ τε Ἅγιος Γεώργιος καὶ ὁ Ἅγιος Θεολόγος» (127).

Οἰκίσκος. — «Βήματά τινα δ' ἐπέκεινα, ἀριστερόθεν», ἑξακολουθεῖ ὁ αὐτὸς περιηγητής, «ὑψοῦται οἰκίσκος (128), θαυμασίως ἐκτισμένος, φέρων δὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἀγνοίας Δεσποίνης καὶ Θεομήτορος. Ἡ εἰκὼν αὕτη δεδάκρυκεν ἐπὶ τῇ ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπό- λεως, ὅτε ἡ πόλις διέμεινεν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν αὐτῶν ἐξήκοντα δύο ἔτη. Τὰ δὲ δάκρυα αὐτῆς περισυνελέγησαν καὶ ἐσφραγίσθησαν ἐντὸς χρυσοῦς λειψανοθήκης, ἐπὶ προβολῆς τοῦ τοίχου, ἔμ- προσθεν αὐτοῦ τοῦ ἐκτύπου τοποθετηθείσης. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος εἰκὼν ἴσται πολλοὺς νοσοῦντας. Ὀλίγα δὲ βήματα παρέκει ἀπόκειται σάνις τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Νῶε» (129).

Φαντάζομαι τὸν τοιοῦτον οἰκίσκον ὡς θόλον, ἢ μᾶλλον ὡς πυραμίδα πολύγωνον, φερομένην ἐπὶ κιόνων (130).

Μέγα βορειοδυτικὸν ἀντιτείχισμα. — Ὁ γιγαντιαῖος οὗτος λίθινος ὄγκος δὲν ἐκτείνεται παραλλήλως τῷ μικρῷ τοῦ ναοῦ ἄξονι (131), ἀλλὰ παρίσταται ἐπικλινῆς ἐν διαγράμματι, διευθυ- νόμενός πως πρὸς ἀνατολὰς (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ἐνῷ τὸ ἀντίστοιχον πρὸς νότον ἀντιτείχι- σμα εἶδομεν κεκλιμένον μᾶλλον πρὸς δυσμὰς. Προβάλλει δέ, κατὰ μέσον ὅρον, 20^μ ἢ 64^β σχε- δὸν τοῦ βορείου τοίχου, ἥτοι περισσότερον παντὸς ἄλλου τοῦ ναοῦ ἀντιτοίχου, καὶ ἡ ἀρκύφα αὐτοῦ κεκλιμένη πλευρὰ ἐκτείνεται ἐπὶ 14^μ.02 ἢ 45^β. Τὸ κατ' ἐξοχὴν μέγα τοῦτο ἀντιτείχισμα, οὐ μόνον ἐξασφαλίζει τὸ σύστημα τοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ παραπησίου, ὡς καὶ τὸν ἐκεῖ κίονα, ἀλλὰ κλείει προσέτι καὶ ἐν τρίτον τῶν ἀμέσως πρὸς ἀνατολὰς θυρίδων (ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιζ' καὶ ιη').

Ἐκ δὲ τῆς δυτικῆς τοῦ ἀντιτείχισματος πλευρᾶς ἀναφύονται λείψανα πλινθίνου τοίχου, ὑψη- λοῦ καὶ ἐρυμνοτάτου, 3^μ.06 ἢ 10^β σχεδὸν πλάτους, διευθυνομένου πρὸς τὸν κοχλιὰν τῆς βορειο- δυτικῆς γωνίας. Αἱ πλίνθοι καὶ τὰ στρώματα ἀμμοκονίας εἶνε σημαντικοῦ πάχους ἐνταῦθα, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ὁ τοίχος οὗτος καὶ τὸ παρακείμενον πελώριον ἀντιτείχισμα εἶνε τοῦ 1317, ἔργα, κατὰ συνέπειαν, Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Α'.

Φρέαρ. — Παρὰ τὸ ἐσπέριον χεῖλος τοῦ ἀντιτείχισματος, καὶ εἰς ἀπόστασιν 4^μ.6 ἢ 15^β τοῦ τῆς στοᾶς τοίχου, ὑπάρχει φρέαρ μεθ' ὕδατος, 12^μ.82 ὀλικοῦ βάθους ἄνωθεν τοῦ νῦν στομίου

(125) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 90.

(126) *Αὐτόθι*, σ. 116.

(127) *Αὐτόθι*, σ. 226.

(128) «Un petit édicule».

(129) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 226-227.

(130) Ἰδε ἄνωτέρω, σ. 201, καὶ σημ. 28.

(131) Ὡς κακῶς παρέστησεν ὁ Σάλτζεμπεργ (A. B. v. C., πίναξ ζ').

καὶ 9^μ.3 ἤτοι 30^{βπ} βάθους ὑπὸ τὸ παρατεταμένον τῆς ἐκκλησίας ἔδαφος. Τὸ δὲ στόμιον αὐτοῦ εἶνε τετράγωνον, ἀλλ' οὐχὶ κεκαλλωπισμένον ἀναγλύφοις φύλλοις, ταῶσι κλπ., ὡς τὰ μεσαιωνικὰ φρέατα, ἔχον πλευρὰς 0^μ.46 ἢ 1^{βπ} 6^δ ἔσωθεν, καὶ ἀμέσως πρὸς ἄρκτον αὐτοῦ διετηρεῖτο τῷ 1904 μεγάλη μαρμαρίνη λεκάνη 0^μ.56 ἢ 1^{βπ} 10^δ διαμέτρου καὶ 0^μ.45 ἢ 1^{βπ} 6^δ βάθους.

Ἀγωγός. — Τὰ πρὸς ἄρκτον χώματα ὑψώθησαν εἰς τὸ μέρος τοῦτο 3^μ ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀμέσως ἔξωθεν τῆς βορειοδυτικῆς στοᾶς τὸ χῶμα εὐρίσκεται σχεδὸν εἰς τὸ ὕψος τοῦ γενικοῦ ἔδαφους, διότι εἰς ἀπόστασιν 4^μ.00 ἢ 13^{βπ} τῆς βορείου τοῦ ναοῦ πλευρὰς τὰ χώματα συγκρατοῦνται τοίχῳ 3^μ ὕψους ἢ 11^{βπ}. Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἀγωγὸς ὑπόγειος, ἀλλ' ἀβαθής, ἐν σχήματι T κατεσκευασμένος, ἀποτελούμενος δ' ἐξ ὀρύγματος ἄγοντος παραλλήλως τῷ ναῷ, δεχομένου δὲ κλάδον ἐξ ἄρκτου, ὡς παρίσταται ἐν πίνακι ιζ' τοῦ Α' τόμου.

Κατελθὼν δ' εἰς τὸ ὑδραγωγεῖον διὰ τινος τῶν τριῶν αὐτοῦ στομιῶν, εἶδον ὅτι τὸ ἔσω βάθος τοῦ ὀρύγματος ἰσοδυναμεῖ πρὸς 1^μ ἢ 3^{βπ} τοῦλάχιστον, ἐνῶ τὸ εὖρος εἶνε 0^μ.61 ἢ 2^{βπ}. Τὸ ἔφον δ' αὐτοῦ μέρος, ὅπου τὸ ἀντιτείχισμα βαίνει ἐπὶ τριπλῆς κρηπίδος, (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ἀποβαίνει ἐντελῶς ἀπρόσιτον συνεπεία τῆς ὑπάρξεως κίονος, ἐπέκεινα τοῦ ὁποίου ἐξετείνεται ὁ ἀγωγὸς ἄγνωστον πόσον μακράν. Κατὰ δὲ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1904 ὑπῆρχεν ὀλίγιστον ὕδωρ ἐνταῦθα, πολλὴ ὁμως ἄμμος, ἐν ἣ εὖρον πλήθος διαυγῶν μωσαϊκῶν κύβων, ὧν δὲν ἐγένετο χρῆσις.

ΣΤ'. ΒΟΡΕΙΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΣΤΟΑ

Ἡ πρὸς ἄρκτον πύλη. — Αἱ τε διαστάσεις καὶ ἡ λίθος τῆς πύλης ταύτης εἶνε ἀνάλογοι ταῖς τῆς κεντρικῆς πρὸς νότον πύλης⁽¹³²⁾, ἐπὶ δὲ τοῦ υπερθύρου αὐτῆς διετηρήθη ὁ σταυρός, καίτοι παθὼν πως μετὰ τὴν ἄλωσιν. Ἐνεκα δὲ τοῦ ἀνέκαθεν ὑψηλοῦ τῶν πρὸς ἄρκτον τοῦ ναοῦ χωμάτων, ἡ πύλη αὕτη ἔχει ὑφ' ἑαυτὴν τρία βάθρα λευκοῦ μαρμάρου καὶ κατασκευῆς μεταγενεστεράς, ἀντικαταστήσαντα ὅμως τὰς ἰσαριθμούς ἀρχικάς βυζαντινὰς βαθμίδας, λίαν παραμορφωθείσας ἐκ τῆς ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἐξακολουθησάσης διηνεκοῦς τριβῆς.

Τὴν δὲ βόρειον ταύτην τοῦ ναοῦ πύλην, τὴν ὁποίαν παριστᾷ τὸ σχῆμα Α τοῦ πίνακος ξγ', εἶδομεν ἀναφέροντα τὸν Σιλεντιάριον ὡς ἄγουσαν εἰς τὰ ἄχραντα τῆς ἔξωθεν αὐλῆς λουτρά⁽¹³³⁾.

Θυρίδες. — Τὸ κάτω δυτικώτερον τῆς στοᾶς παράθυρον, ὡς καὶ τὸ τρίτον τῆς ἄνωθεν αὐτοῦ θυρίδος ἐκλείσθησαν, ὡς προεῖρέθη, διὰ τοῦ μεγάλου βορειοδυτικοῦ ἀντιτείχισματος. Ἡ δὲ ἀνατολικωτέρα τῆς στοᾶς θυρίς, μετὰ τῶν ὑφ' ἑαυτὴν τριῶν παραθύρων, διατελεῖ ἐντελῶς τετοιχοδομημένη δι' ἄλλου ἀντιτείχισματος, καὶ ἐπειδὴ, πρὸς τοῦτοις, αἱ μεσαῖαι θυρίδες ἀνοίγονται ἐν ἀντιτείχισμασι σήμερον, ἡ βόρειος κεντρικὴ στοὰ παρίσταται ἐκτάκτως ἐστερημένη φωτός, καὶ μάλιστα διασώσασα τὸ τέταρτον τῆς πάλαι ποτὲ φωνεινότητος αὐτῆς.

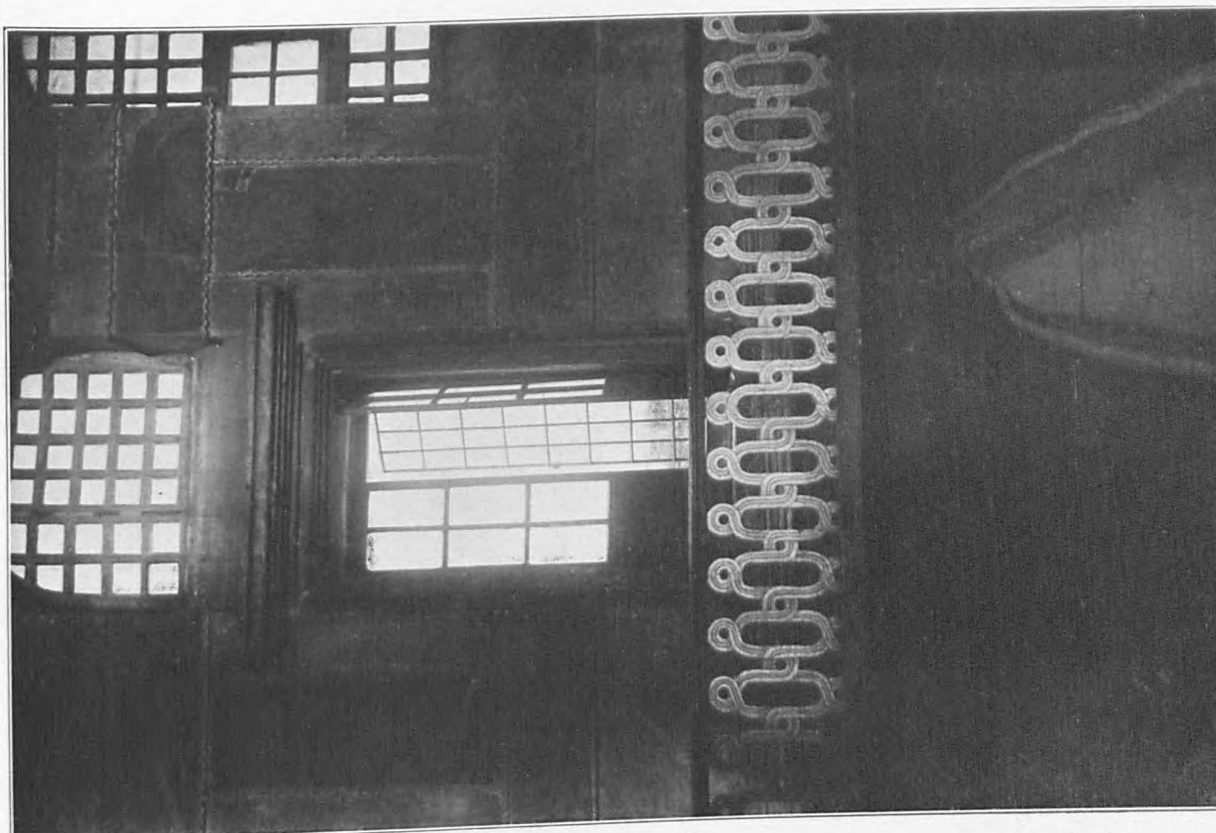
⁽¹³²⁾ Ἴδε σ. 208.

⁽¹³³⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 69.

A

Η ΠΡΟΣ ΑΡΚΤΟΝ ΤΩΝ ΣΤΟΩΝ ΠΥΛΗ

B

Η ΨΥΧΡΑ ΘΥΡΙΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Κίονες. — Αἱ βάσεις τῶν ἐνταῦθα κίωνων ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις·

		Ὑψος						Μέσος ὁρος πλευρᾶς			
		βάσεως			προσθήκης						
		μ	η	$\beta\pi$ δ	μ	$\beta\pi$ δ		μ	η	$\beta\pi$ δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.59	η	1 11	—	—		1.23	η	3 11	
Νοτιοανατολικὸς	»	0.65		2 1	—	—		1.22		3 11	
Βορειοδυτικὸς	»	0.80		2 7	0.32	η 1 0		1.21		3 11	
Βορειοανατολικὸς	»	0.76		2 5	0.30	1 0		1.21		2 11	

Ὁ νοτιοανατολικὸς κίων ἀπώλεσε τὸν ὀρειχάλκινον τῆς βάσεως στέφανον αὐτοῦ.

Αἱ δ' ὑπὸ τὰ βάθρα προσθῆναι ἀποδοτέαι, κατὰ τὸ σύνηθες, τῷ ἀνεπαρκεῖ τῶν κορμῶν ὕψει.

Κρηπίδας ὑπὸ τὰς βάσεις δὲν εἶδον ἐνταῦθα.

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τῶν κίωνων τούτων ἔχει ὧδε·

		Περιφέρεια				Διάμετρος			
		μ	η	$\beta\pi$ δ		μ	η	$\beta\pi$ δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	2.44	η	7 10		0.78	η	2 6	
Νοτιοανατολικὸς	»	2.48		7 11		0.79		2 7	
Βορειοδυτικὸς	»	2.37		7 7		0.75		2 5	
Βορειοανατολικὸς	»	2.22		7 1		0.71		2 4	

Ὡς καὶ πρὸς νότον, οἱ παχύτεροι καὶ ὠραιότεροι ὄγκοι ἐστήθησαν πρὸς τὰ μέσα τοῦ ναοῦ, ἵνα κάλλιον ἐκπλήττωσι διὰ τοῦ ὄγκου αὐτῶν τὸν θεατὴν.

Μόνον ὁ βορειοδυτικὸς κίων ἔχει ἐξόγκωμα ἐνταῦθα.

Ἰχνη δ' ἐμπεπηγμένων ποτὲ σταυρῶν δὲν εἶδον ἐπὶ τῶν κίωνων τούτων.

Οἱ παρὰ τὸν τοῖχον κίονες φέρουσιν ὁπᾶς, εἰς τὸ ὕψος 3^μ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ὥσθι νὰ ὑπῇ-
χον σίδηρα συνδέοντα τὸν κορμὸν αὐτῶν τοῖς ἔναντι παραστάταις. Ὁ δὲ μεσημβρινοανατολικὸς
τῶν κίωνων τούτων παρουσιάζει σίδηρον ἐν σχήματι U, 2^μ ὑπὲρ τὸ δάπεδον, προσηλωμένον τῷ
τοῦ κίονος κορμῷ διὰ τεσσάρων ποδῶν. Ἐντεῦθεν ἀνήρητό τι βεβαίως, ἀλλὰ τί ἦτο τοῦτο παν-
τάπασιν ἄγνωστον.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ἐπὶ μὲν τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονος ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα

Σχ. 307.

Σχ. 308.

Νοτιοδυτικὸς κίων.

Σχ. 309.

Σχ. 310.

Νοτιοανατολικὸς κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων βορείου κεντρικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ=1^μ.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὴν μεγάλην κιονοστοιχίαν (σχ. 307), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δὲ πρὸς ἄρκτον (σχ. 308).
Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτιοανατολικοῦ, ΑΥΓΟΝΣΤΑΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 309), ΘΕΟΔΩΡΑΣ δ' ὀπισθεν (σχ.
310)· τὸ τελευταῖον τοῦτο μονόγραμμα εἶνε ἐκτάκτως μικρόν. Ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονος

ἀναγινώσκει τις ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς νότον (σχ. 311), καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ὀπισθεν (σχ. 312)· ἐνῶ ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος ὑπάρχει τὸ ὄνομα τοῦ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ, ἔμπροσθεν (σχ. 313), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δὲ πρὸς βορρᾶν (σχ. 314).

Σχ. 311.

Σχ. 312.

Σχ. 313.

Σχ. 314.

Βορειοδυτικὸς κίον.

Βορειοανατολικὸς κίον.

Μονογράμματα κιονοκράνων βορείου κεντρικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ = $\frac{1}{12}$.

Ἔδαφος. — Εἶδομεν ὅτι τοῦτο εἶνε ἐπικλινέστατον ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος στοᾶ, κατερχόμενον σημαντικῶς ἀπὸ τῆς ἀρκτέας πύλης ἄχρι τῶν μεγάλων πρασίνων κίωνων, ἵνα ἀναβιβάσῃ εἰς τὸ ἀπαιτούμενον ὕψος τὸ χθαμαλὸν τοῦ κορμοῦ τῶν δύο παρὰ τὸν τοίχον κίωνων (ἴδε Α' τόμου πίνακα κ').

Ὁρθομαρμάρωσις. — Οἱ πεσσοὶ φέρουσιν ἐν τῇ βορείῳ κεντρικῇ στοᾶ τὴν αὐτὴν διακόσμησιν ὥς καὶ πρὸς νότον. Ἐφ' ἑνὸς δὲ τῶν λίθων ἐφ' ὧν παρατηροῦνται λευκαὶ κηλίδες ἐπὶ πορφυροῦ ἐδάφους, τὰ λευκὰ στίγματα σχηματίζουνσι μέγα ὁμοίωμα ἀνθρωπίνου προσώπου. Ἐπὶ δὲ τῶν παραπησίων ὁ φρύγιος λίθος συχνάκις ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ προκοννησίου. Τὰ δὲ μάρμαρα διετηρήθησαν καλῶς μὲν ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων, ἀτελῶς ὅμως ἐπὶ τοῦ πρὸς βορρᾶν τοίχου.

Μωσαϊκά. — Οὐδὲν τὸ ἰδιόζον ἐνταῦθα, πλὴν ὅτι τὸ ὑπὲρ τὴν μεγάλην ἀνατολικωτέραν θυρίδα τόξον ἀντὶ μωσαϊκῶν, εἶχε βαφὴν τῇ 1904. Μοὶ ἦτο ὅμως ἀδύνατον νὰ εἶπω ἂν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ φατνώματος ἀντικατεστάθησαν ἢ ἀπλῶς ἐπεκαλύφθησαν διὰ βαφῆς⁽¹³⁴⁾. Τὸ δὲ παράδοξον σχῆμα τῶν ἐν τῇ προηγουμένῃ στοᾶ σταυρῶν ἐξακολουθεῖ καὶ ἐν ταῖς ὀροφαῖς τοῦ βορείου κέντρου.

Ἐπιγραφή. — Ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή « Σέργης », ὡς ἐν σχ. 315.

ΣΕΡΓΗΣ

Σχ. 315. Ἐπιγραφή μεγάλου βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

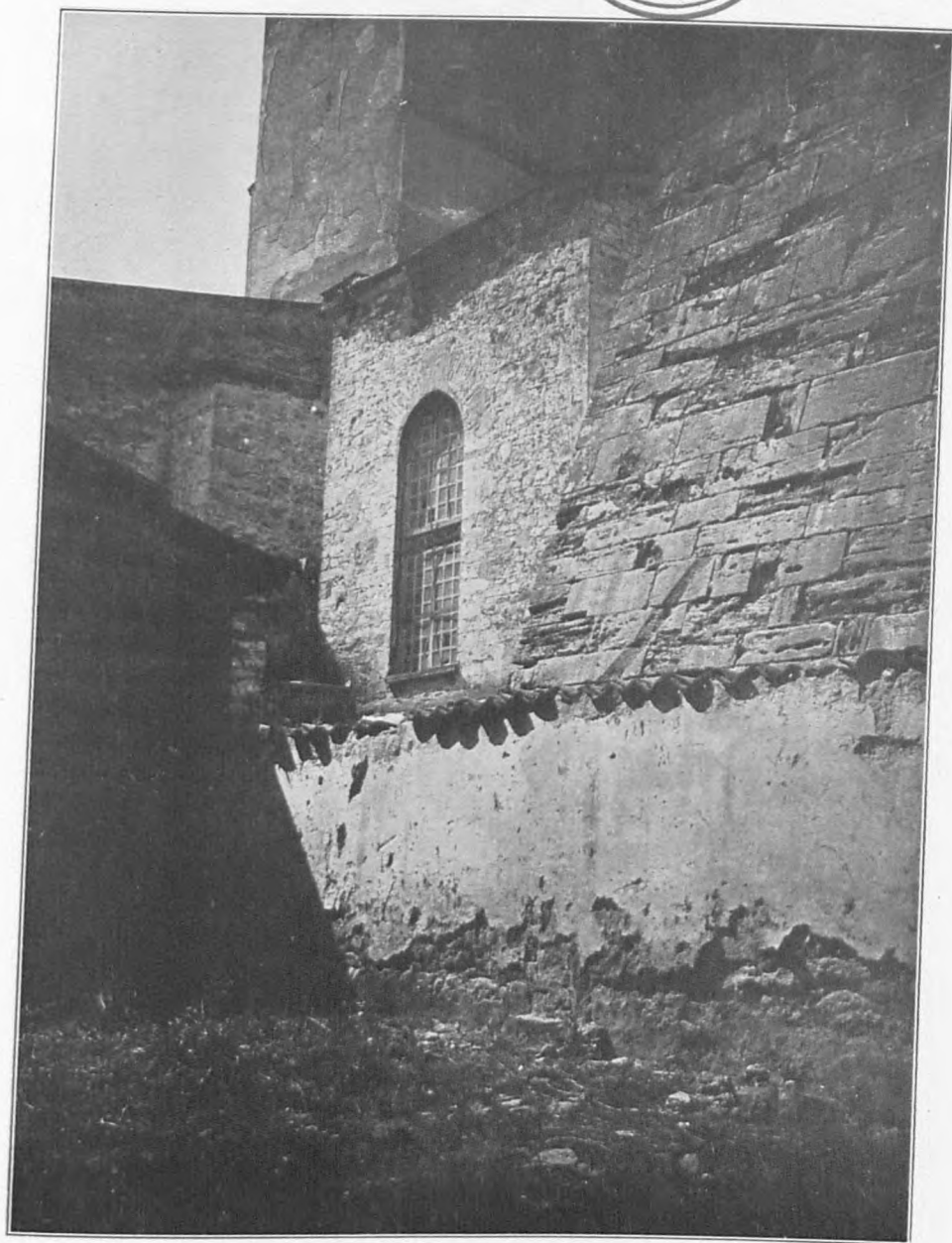
Χαράγματα. — Ἐπὶ δὲ τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονος ἀπαντῶσι κεχαραγμένοι ναοί, οἴκοι, περιστρωαί, σταυροί, κλπ.

Βόρειον κεντρικὸν ἀντιτείχισμα. — Ὡς καὶ ὁ πρὸς νότον, ὁ ἀντίτοιχος οὗτος, ὅστις ἡγέρθη πρωτῶς ἐνταῦθα, συνέκειτο κατ' ἀρχὰς ἐκ δύο τοίχων 9^μ.42 ἢ 30^β μῆκους καὶ 2^μ.40 ἢ 7^β 8^δ πλάτους, ἐξασφαλιζόντων τὸ σύστημα τῶν μεσαίων κίωνων καὶ παραστάδων, ἐχόντων δὲ τὸ σχῆμα

(134) Τὴν πρώτην ψηφιδωτὴν εἰκόνα ἀπῆντησεν ὁ Φοσσάτης ἐν τῇ ἀρκτέᾳ στοᾶ, καὶ ἡ τοιαύτη ἀνακάλυψις ἐνεθάρρυνεν αὐτὸν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ὄλων τῶν διὰ κονιάματος κεκαλυμμένων ὀροφῶν.

ΞΔ'

ΤΟ ΠΡΟΣ ΒΟΡΡΑΝ ΑΝΤΙΤΕΙΧΙΣΜΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

ἡμιαντηρίδων (ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιζ', ιη', κ' καὶ κδ'). Οἱ τοῖχοι ἦσαν ἀνέκαθεν ὀρθοὶ πρὸς ἄρκτον· προΐοντος δὲ τοῦ χρόνου, συνεδέθησαν ἀλλήλοις δι' ἐπικλινούσας ἡμικυλινδρικής ὀροφῆς, ὥς καὶ διὰ τοίχον 1^α.25 ἢ 4^β πλάτους, ἐνοῦντος τὰς πρὸς βορρᾶν ἐσχατίας αὐτῶν.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ δὲ τοῦ ἀντιτειχίσματος τοίχου ἀνοίγεται δίοδος 2^α.12 ἢ 7^β πλάτους, καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου ἔξοδος ἐκκεντρική, 1^α.62 ἢ 5^β εὗρους, καὶ ἄνωθεν αὐτῆς παράθυρον, πρὸς ἀνατολὰς μᾶλλον τοῦ ἄξονος ἀνοιγόμενον (πίναξ ξδ').

Τὸ ἀντιτειχίσμα ἀποτελεῖ εἰς τὸ μέσον χωρὸν ἐλεύθερον, 8^α.17 ἢ 26^β μήκους καὶ 2^α.30 ἢ 7^β 6^δ πλάτους. Ἐνταῦθα δ' ὑπάρχουσι δεκατέσσαρες ἐν συνόλῳ βαθμίδες (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'), ὑψούμεναι πρὸς ἄρκτον ἄχρι 3^α ἢ 9^β ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς δὲ τοίχου προσερίδεται κίων, διαμέτρου 0^α.48 ἢ 1^β 6^δ, ἔχων σήμερον ὕψος κορμοῦ 2^α.01 ἢ 6^β 5^δ ἄνωθεν τῶν βαθμίδων, ὑφ' ἧς συνεχώσθη ἡ βάσις αὐτοῦ. Τὸ κιονόκρανον κοσμεῖται σπείραις. Ὁ κίων δ' οὗτος δὲν εἶνε ὅλως ἐλεύθερος τοῦ ὀπισθεν τοίχου, διότι πέντε μόνον ὄγδοα τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ εἶνε ὀρατά, τοῦ ἐπιλοίπου αὐτοῦ μέρους μένοντος συγκεχωσμένου ἐν τῷ ἀντιτειχίσματι.

Ὑποστηρίζει δ' ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος κίων ἀνώμαλόν τι τόξον, πρὸς δυσμὰς ἐκτεινόμενον (ἴδε πίνακας ιζ', κ' καὶ κδ' τοῦ Α' τόμου). Βεβαίως ὁ κίων προὔπηρχε τοῦ ἀντιτειχίσματος, ἀνήκων ποτὲ οἰκοδομῇ γειτνιαζούσῃ τοῖς ὑπὸ τοῦ Σιλεντιαρίου μνημονευομένοις λουτροῖς.

Ἐν τῇ περιγραφῇ δ' αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ὁ Γρελῶτος ἔγραψεν ὅτι ἐκ τῶν κεντρικῶν τῶν στοῶν θυρῶν «οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι ἀνέρχοντο εἰς τὸν γυναικωνίτην ἵνα θυμιάσωσιν» ⁽¹³⁵⁾, ἀλλ' ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι τὸ τοιοῦτο θὰ ἡγήθευεν, ὅπερ λίαν ἀμφίβολον, αἱ ἐν τοῖς κεντρικοῖς ἀντιτειχίσμασι δῆθεν ὑπάρχουσαι ποτὲ ἄνοδοι θὰ ἦσαν ξύλιναι, οὐχὶ λίθιναι. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει, αἱ ἐπὶ τοῦ μικροῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἄξονος ἄνοδοι τοῦ Γρελῶτου δὲν ὑφίστανται σήμερον, οὐδὲ δύναται τις εὐχερῶς νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ πῶς ἦτο δυνατόν ποτὲ νὰ ὑπάρχωσιν, ὅθεν καὶ ἡ σύλληψις αὐτῶν εἶνε, ὥς εἰκός, φαντασιώδης.

Ἀντιτείχισμα ἐφ' ὅρας θυρίδος. — Ἀπὸ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοίχου τοῦ προηγουμένου ἀντιτειχίσματος ἄχρι τοῦ ἔξωθεν τοῦ βορειοανατολικοῦ παραπησίου μεγάλου ἀντιτοίχου ὑπάρχει ἕτερος λίθινος ὄγκος, κλείων καὶ ἐξασφαλίζων, ὥς προεῖρήθη, τὴν τε θυρίδα καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράθυρα τῆς στοᾶς. Οὕτως ἐπὶ 20^α ἢ 64^β ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἐπιφανείας τοῦ πρὸς ἀνατολὰς κεντρικοῦ ἀντιτειχίσματος, ἄχρι τῶν παραθύρων τῆς παρακειμένης βορειοανατολικῆς στοᾶς ἀπαντᾷ τις συνεχὴ ἀλληλουχίαν ἀντιτειχισμάτων, ἐπεὶ δὲ ὁ μέγας βορειοανατολικὸς πεσσὸς καὶ τὸ παραπήσιον ἐξέκλιναν περισσότερον τῶν ἄλλων τῆς καθέτου.

Τὸ δὲ πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μεσαίου βορείου ἀντιτείχισμα διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ὧν τὸ δυτικὸν καὶ μείζον λήγει εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ ὑπερφου, ἐνῶ τὸ πρὸς ἀνατολὰς, ἐκτεινόμενον λοξῶς πῶς καὶ ἄνωθεν τοῦ γυναικωνίτου ἵνα κλείσῃ τὸ τρίτον τῆς ἐκεῖ θυρίδος, ἀνέρχεται εἰς μείζον ὕψος (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη').

Κῆπος. — Τὸ κεντρικὸν ἀντιτείχισμα συνδέεται τῷ βορειοδυτικῷ διὰ τοίχου περικλείοντος μικρὸν κῆπον, ἐν ᾧ παρετήρησα, διαρκούσης τῆς μελέτης μου, πολλὰ ἀρχαῖα λείψανα, καὶ δὴ μαρμαρίνων τῶν θυρίδων δικτυωτῶν.

⁽¹³⁵⁾ *Voy. de Const.*, σ. 110, 120, καὶ σχεδιάγραμμα τοῦ ναοῦ.

Βαθμιδωτὰς ἀνόδους δείκνυσιν ἐνταῦθα, ὥς καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῆς νοτίου προσόψεως, ὁ Δυράνδος ἐν *Recueil et Parallèle des Edifices..... anciens et modernes*, ἐν Παρισίοις, 1800, πίναξ θ'.

Ζ'. ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΤΟΑ

Χρησεις. — Ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἐξέθεσα τὴν γνώμην τοῦ κ. Φρέσφιελδ ὅτι ἡ πρόθεσις εὐρίσκετο, ὡς ἔοικε, πρὸς καιρόν, ἐν τῷ παρὰ τὸ βῆμα μέρει τῆς βορειοανατολικῆς στοᾶς, φαίνεται δὲ πιθανόν, ἐκ τῶν ἐνταῦθα ἀποκειμένων ποτὲ κειμηλίων, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος αἵθουσα ἐχρησίμευε τρόπον τινὰ καὶ ὡς ἐξάρτησίς τις τοῦ παρακειμένου σκευοφυλακίου.

Πύλαι. — Ἡ ἐφ'α πύλη, ἥστινος αἱ διαστάσεις ἦσαν αἱ αὐταὶ ὡς καὶ αἱ τῆς ἀντιστοιχούσης τῶν νοτίων στοῶν θύρας, ἐταπεινώθη τῷ 1848 πρὸς ἔγερσιν τῆς εἰς τὴν σουλτανικὴν αἵθουσαν ἀγούσης κιονοστηρίκτου διόδου. Κατὰ τὸ σύνηδες δέ, ἡ ὀρθομαρμάρωσις τῆς πύλης ταύτης εἶνε φρυγίου λίθου ἔσωθεν, προκοννησίου ἔξωθεν, τὸ δὲ ὑπέρθυρον αὐτῆς κοσμεῖ σταυρός.

Ἡ δὲ εἰκαζομένη ἀναμεταξὺ τῆς εἰσόδου ταύτης καὶ τοῦ βήματος πύλη δὲν διεσώθη, ὡς προεῖρήθη (¹³⁶), καὶ αὐτὰ τὰ ἔχνη αὐτῆς εἶνε πως ἀμφίβολα σήμερον.

Ψυχρὰ Θυρίς. — Ἡ ὑπὸ τὸ μεσαῖον πρὸς ἄρκτον παράθυρον ἐνταῦθα ὑψηλότερον τοῦ ἐδάφους κειμένη πρὸς τὸ σκευοφυλάκιον θύρα (πίναξ ξγ', Β) ἔχει 1^μ.34 [5^{βπ}] πλάτους καὶ 3^μ.4 ἢ 11^{βπ} ὀλικοῦ ὕψους, κοσμουμένη περιθυρώμασί τε καὶ σταυροφόρῳ ὑπερθύρῳ φρυγίου λίθου.

Τὴν πύλην ταύτην «Σαοὺκ Πέντζερε», ἥτοι «Ψυχρὰν Θυρίδα», ὀνομάζουσιν οἱ Ὀθωμανοί, «διὰ τὴν ἀείποτε εἰσπνέουσιν δι' αὐτῆς δροσερὰν αὔραν», λέγει ὁ Βυζάντιος, προσθέτων ὅτι «λογίζεται παρ' αὐτοῖς τόπος ἱερός, ἐπειδὴ ἀπ' αὐτοῦ ὁ περιώνυμος σείχης Ἀκσεμσεδίν, ὁ συνόμιλος τοῦ φατίχη, ἀνέγνω τὴν πρώτην ἀγγελίαν περὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Κουράν.» (¹³⁷).

Θεωρῶ τὴν ιδέαν τοῦ ἀποκαλεῖν τὴν θυρίδα ταύτην «ψυχρὰν» ἑλληνικὴν, καίτοι ἡ ἔκφρασις δὲν ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς τῆς Βυζαντίδος ἱστορικοῖς. Ὡς αἴτιον δὲ τῆς δροσερότητος εὐρίσκω τὴν πρὸς τὸ ψυχρὸν βορειοανατολικὸν τοῦ ὀρίζοντος σημεῖον ἔκθεσιν τόσον μεγάλης ἀνοικτῆς πύλης, ἐξ ἧς εἰσβάλλει εἰς τὸν ναὸν τὸ ἀναμεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ γείτονος σκευοφυλακίου σχηματιζόμενον ῥεῦμα.

Θυρίδες. — Ἡ ὑπὲρ τὴν μεγάλην πρὸς ἀνατολὰς πύλην θυρίς δὲν ἔχει καθέτους ἐκατέρωθεν πλευράς, ὡς ἡ πρὸς νότον, διότι ἡ τοξοειδὴς αὐτῆς ἐπιφάνεια διεσώθη ἀκεραία. Ἀνοίγεται δ' εἰς μικρότερον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ὕψος τῆς μεσημβρινῆς (ἴδε Α' τόμον, πίνακας κ' καὶ κβ'), ὅθεν καὶ εἶνε σημαντικῶς μεῖζων ἐκείνης.

Τὸ δὲ μέγα πρὸς τὸ βῆμα παράθυρον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐτοιχοδομήθη τῷ 1317 (¹³⁸), ὥστε τὸ ἀμέσως πρὸ τοῦ ἱεροῦ μέρος τῆς στοᾶς εἶνε νῦν σκοτεινότατον.

Τὸ δὲ ὑπὲρ τὴν ψυχρὰν θυρίδα παράθυρον εἶνε μικρότερον τῶν ἑνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ δύο (¹³⁹), μικρότερον δὲ καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἀνοίγματος τῆς μεσημβρινῆς τοῦ οἰκοδομήματος πλευρᾶς. Τῶν

(¹³⁶) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 141 καὶ 160.

(¹³⁷) Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 493.

(¹³⁸) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 160.

(¹³⁹) Καὶ οὐχὶ ἰσομέγεθες, ὡς κακῶς παρέστησεν ὁ Σάλτζεμπεργ (Α. Β. ν. C., πίναξ ιγ').

αὐτῶν τέλος διαστάσεων ὥς καὶ τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ψυχρᾶς θυρίδος παρίσταται τὸ ἄκρον πρὸς ἀνατολὰς παράθυρον τοῦ ἀρκιῶν τοίχου (ἴδε Α' τόμου πίνακα κδ').

"Ανοιγμα παραπησίου.—Τοῦτο ἀτυχῶς ἐτοιχοδομήθη, ὥστε μένει ἀπρόσιτον σήμερον. Ἡ δὲ ἔλλειψις τεκτόνων στοιχείων ἐκ τῶν λίθων τῶν καλυπτόντων τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνοιγμα παρίσταται ἡμῖν ὥς τεκμήριον τρανὸν τῆς ἀκολούθως γενομένης τοιχοδομήσεως.

Κίονες.—Αἱ βάσεις τῶν κίωνων τῆς βορειοανατολικῆς στοᾶς ἔχουσι τὰς ἐξῆς διαστάσεις:

		Ὑψος βάσεως				Μέσος ὅρος πλευρᾶς			
		μ	η	2	5	μ	η	3	7
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.75	η	2	5	1.12	η	3	7
Βορειοδυτικὸς	»	0.75		2	5	1.10		3	6
Νοτιοανατολικὸς	»	0.75		2	5	1.22		3	11
Βορειοανατολικὸς	»	0.65		2	2	1.30		4	2

Οἱ δύο στρογγύλοι κίονες στεροῦνται τοῦ ὀρειχαλκίνου τῆς βάσεως περιζώματος αὐτῶν, ὁ δὲ νοτιοδυτικὸς συγκρατεῖται νῦν διὰ σιδηροῦ ὑπὲρ τὸ βάθρον στεφάνου. Τὴν δὲ βάσιν τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος καλύπτει ψιλὸς ὀρειχαλκος.

Ὑπὸ τὰς βάσεις τριῶν κίωνων ὑπάρχουσι κρηπίδες:

		Ὑψος κρηπίδος			
		μ	η	0	6
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.15	η	0	6
Βορειοδυτικὸς	»	0.10		0	4
Νοτιοανατολικὸς	»	0.08		0	3

Τὸ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πάχος τοῦ κορμοῦ τῶν στρογγύλων κίωνων ἔχει ὥδε:

		Περιφέρεια				Διάμετρος			
		μ	η	6	11	μ	η	2	3
Νότιος στρογγύλος	κίων	2.17	η	6	11	0.69	η	2	3
Βόρειος	»	2.11		6	9	0.67		2	2

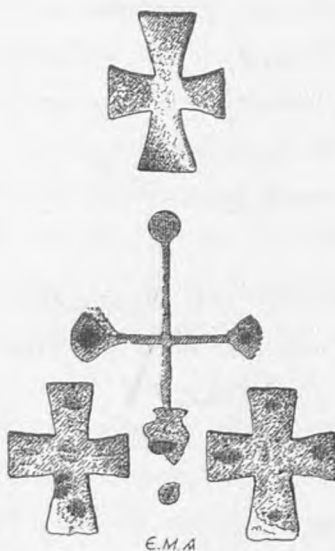
Αἱ δὲ παρὰ τὴν βάσιν πλευραὶ τοῦ κορμοῦ τῶν τετραγώνων κίωνων εἶνε αἱ ἐξῆς:

		Εὖρος πλευρᾶς							
		ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς				ἐκ βορῆς πρὸς νότον			
		μ	η	3	0	μ	η	2	11
Νότιος τετράγωνος	κίων	0.95	η	3	0	0.92	η	2	11
Βόρειος	»	0.97		3	1	0.94		3	0

Ἐξογκώματα δὲν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα.

Τὰ δὲ ἔγχνη τῶν ποτὲ ἐμπεπηγμένων σταυρῶν εἶνε πολλὰ καὶ δῆλα ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος στοᾶ. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονος, πρὸς βορρᾶν, εἰς τὸ ὕψος $1^{\mu}.60$ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, ἦσαν δύο σταυροί, ὧν τὰ χαράγματα διεσώθησαν κάλλιστα, πεπληρωμένα μολύβδω· τούτων τὸ μὲν ἀνατολικώτερον ἔχει $0^{\mu}.075$ ἢ 3^{δ} μήκους καὶ $0^{\mu}.062$ ἢ $2\frac{1}{2}^{\delta}$ πλάτους, τὸ δὲ δυτικὸν $0^{\mu}.061$ ἢ $2\frac{1}{2}^{\delta}$ μή-

κους καὶ 0^μ.051 ἢ 2^δ πλάτους. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορειοδυτικοῦ κίονος διετηρήθη τὸ μᾶλλον ἐνδιαφέρον σύμπλεγμα τῶν τοιούτων τοῦ ναοῦ σταυρῶν (σχ. 316)· ἐπὶ τῆς δυτικῆς τοῦ κίονος προσόψεως, 1^μ.55 ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ὑπάρχει χάραγμα σταυροῦ 0^μ.08 ἢ 3^δ μήκους καὶ 0^μ.06 ἢ 2¹/₂^δ πλάτους, ἀμέσως δ' ὑπ' αὐτόν, ἕτερος σταυρός, λεπτοτέρας κατασκευῆς, ἔχων 0^μ.15 ἢ 6^δ μήκους καὶ 0^μ.10 ἢ 4^δ πλάτους, ἐκατέρωθεν καὶ κάτωθεν πῶς τοῦ ὁποίου ὑπάρχουσιν ἄλλοι δύο σταυροί, τῶν αὐτῶν ὡς καὶ ὁ πρῶτος διαστάσεων. Ἄπαντα δὲ τὰ χαράγματα ταῦτα πληροῦνται νῦν μολύβδῳ.

Σχ. 316. Ὅμας ἐμπεπηγμένων ποτὲ Σταυρῶν ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ τῆς Στοᾶς κίονος. Κλίμαξ=1/4.

Ἐπὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ δὲ κίονος, πρὸς δυσμὰς, εἰς ὕψος 1^μ.50, παρατηρεῖται σηκῶδες γύψινον πλήρωμα 0^μ.45 ἢ 1^β^π 5^δ ὕψους, καὶ 0^μ.21 ἢ 8^δ πλάτους. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορειοανατολικοῦ στύλου, πρὸς δυσμὰς, εἰς τὸ ὕψος 1^μ.5, κεῖται μολύβδινον πλήρωμα 0^μ.15 ἢ 6^δ μήκους καὶ 0^μ.11 ἢ 4^δ πλάτους. Πρὸς νότον, εἰς ὕψος 1^μ.55, εὐρίσκονται δύο μικρὰ πληρώματα 0^μ.09 ἢ 3¹/₂^δ διαμέτρου. Ἐκτὸς δὲ τούτου, ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος κίων ἔφερεν, 1^μ.30 ὑπὲρ τὸ δάπεδον, πρὸς νότον, καὶ μέγαν προσηλωμένον σταυρόν, 0^μ.31 ἢ 1^β^π ὕψους καὶ ἀναλόγου πλάτους, ὡς ἀποδείκνυται ἐκ τῶν ἄχρι νῦν διασωθεισῶν ὀπῶν τῶν ἡλῶν.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Τὸ κιονόκρανον τοῦ παρὰ τὸν μέγαν πεσσὸν κίονος φέρει μονόγραμμα πρὸς ἀνατολὰς μόνον, ἀναγινωσκόμενον ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ (σχ. 317), τὸ δὲ πρὸς τὸ

Σχ. 317.
Νότιος κίων.

Σχ. 318. Σχ. 319.
Βόρειος κίων.

Μονογράμματα κιονοκράνων βορειοανατολικῆς Στοᾶς. Κλίμαξ=1/2.

παρατήρησιον κιονόκρανον κοσμεῖται ὡσαύτως τῷ ὀνόματι τοῦ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς ἀνατολὰς (σχ. 318), ἐνῷ ὀπισθεν, ἀντὶ μονογράμματος, παρατηρεῖται, κατ' ἐξαίρεσιν πάντως, κόσμημα ἐκ φύλλων συγκείμενον (σχ. 319).

Ὁρθομαρμάρωσις. — Οἱ βαθύχροοι τῶν κεραιῶν τοῦ τε πεσσοῦ καὶ παραπησίου λίθοι ἔχουσιν ὀρθογωνίους κεντρικοὺς χώρους δι' εἰκόνας. Ἐπὶ τοῦ παραπησίου δὲ αἱ μεγάλαι κάθετοι μολοσσικαὶ πλάκες ἐναλλάσσουσι μετὰ προκοννησίου μᾶλλον ἢ φρυγίου λίθου. Τὸ δὲ μέγα μάρμαρον τῆς ἐσοχῆς τοῦ πεσσοῦ, τὸ ἔχον, κατὰ τὸ σύνηδες, εὐρείας ῥοδοχρόους φλέβας ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους, ἐξέλιπεν, ὥς καὶ διάφοροι λίθοι τοῦ τε παραπησίου καὶ τοῦ ἑφου τοίχου, ἀλλ' ὁ βόρειος τοίχος διετήρησεν εὐτυχῶς τὴν ὀρθομαρμάρωσιν αὐτοῦ ἀκραιφνή.

Μωσαϊκά. — Σταυροὶ ὡς οἱ τῆς βορειοδυτικῆς καὶ βορείου κεντρικῆς στοᾶς (σχ. 306) ἀπαντῶσιν ἐνταῦθα μόνον ἐν τῇ ἡμικυλινδρικῇ ὀροφῇ τῇ συνδεοῦσῃ τὸν πεσσὸν τῷ παραπησίῳ, τῶν σταυρῶν ἀναλαμβάνοντων τὸ σύνηδες ὁμαλὸν αὐτῶν σχῆμα ἐν αὐτῇ τῇ βορειοανατολικῇ στοᾷ. Τὸ δὲ τόξον τὸ συνδέον τὸν κίονα τοῦ παραπησίου τῷ παρ' αὐτὸν τοίχῳ κοσμεῖται διὰ δένδρου ἐμβεβλημένου ἐντὸς κυκλοτεροῦς περιφερείας.

Ἐπιγραφή. — Ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς δὲ τοῦ πεσσοῦ πλευρᾷς εὗρον τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ σχ. 320, τὸ πνεῦμα τῆς ὁποίας φαίνεται ὅν' « + Κύριε, βοήθει τὸν δοῦλον σου Κόνωνα ⁽¹⁴⁰⁾, ἀμήν + ».

+ Κ̅Ε̅ Βο̅ει̅ θ̅ι̅
 τ̅ον̅ δ̅ου̅λον̅ σου̅
 Κ̅ον̅ω̅ν̅α̅
 α̅μ̅η̅ν̅ +

Σχ. 320. Ἐπιγραφή βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

Εἰκόνες. — Ὁ Ἀντώνιος Νοβγορόδης μνημονεύει ὡς ἐνταῦθα ἴσως εὕρισκομένην τῷ 1200 « τὴν εἰκόνα τῆς θειοτάτης Παρθένου, ἀγκαλοφορούσης τὸν Χριστόν· Ἰουδαῖός τις ἔπαισεν εἰς τὸν τράχηλον τὸ ὁμοίωμα τοῦτο τοῦ Χριστοῦ, ἐξ οὗ ἐξῆλθεν αἷμα » ⁽¹⁴¹⁾. Πάλιν οὐ μακρὰν τοῦ μέρους τούτου ὑπῆρχε τότε καὶ ἡ εἰκὼν « τῶν ἁγίων Γυναικῶν, καὶ ἔμπροσθεν αὐτῆς μέγα εἰκόνα τῆς ἁγίας Παρθένου, κρατούσης τὸν Χριστόν, κλαιούσης δὲ οὕτως ὥστε τὰ δάκρυα αὐτῆς ἔρρεον ἐντὸς τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Χριστοῦ, τοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν » ⁽¹⁴²⁾.

Τῷ 1350 Στέφανος ὁ Νοβγορόδης προσεκύνησεν ἐνταῦθά που « ἐπὶ τοῦ τοίχου τὸν Σωτῆρα ἐν μουσεῖῳ ἀπεικονισμένον, ἐκ τῶν πληγῶν τῶν ἥλων τῶν ποδῶν τοῦ ὁποίου ἀνέβλυζεν ἅγιον ὕδωρ » ⁽¹⁴³⁾. Κατὰ τὸν αὐτὸν μοναχόν, « βλέπει τις ἐκεῖ ὠραιότητα εἰκόνα τοῦ ἁγίου Σωτῆρος, καλουμένην τὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν » ⁽¹⁴⁴⁾.

Ὁ ἀνώνυμος ῥώσσος προσκυνητὴς (1424-1453) παρατηρεῖ ὅτι « ἀκολουθῶν τις τὸ εὐώνυ-

⁽¹⁴⁰⁾ Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶνε ἀμφίβολον.

⁽¹⁴¹⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 88. « Ἐν τοῖς Χαροσίου αἷμα τῆς εἰκόνης τοῦ λαμπρὸν ἐν μάρτυσι λάμποντος Γεωργίου δαψιλῶς ἀνέβλυζε » (Παχυμέρους Ἀνδρόν. Παλ., ἔκδ. Βόννης, τ. β', σ. 82).

⁽¹⁴²⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 89. Ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει εἰκόνα ἐν οἴκῳ παρὰ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν κειμένην, ἣτις « ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἐδακρυῶρει, ἀμάρas ἐξ ὀφθαλμῶν χέουσα, ὥστε καὶ σπόγγους τὸ ἐκρέον συνάγεσθαι » (Ἀνδρόν. Παλ., ἔκδ. Βόννης, τ. β', σ. 81-82).

⁽¹⁴³⁾ Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 116.

⁽¹⁴⁴⁾ Αὐτόθι, σ. 117.

μον τοῦ ναοῦ μέρος, βλέπει τὸν Σωτῆρα, κεχαραγμένον ἐν σχιστολίθῳ, ὅστις εἶνε πολύτιμον μάρμαρον» (145).

Κεμήλια. — Φαίνεται ὅτι τῷ 1573 σουλτὰν Σελήμ ὁ Β΄ «ἀφῆρεσεν ἀπὸ τοῦ ναοῦ», κατὰ τὸν Βυζάντιον, «καὶ τὰς τέσσαρας ἐκεῖνας μαρμαρίνας πλάκας, τὰς ὁποίας, κατὰ τὴν συγκεχυμένην ἄλλως περιγραφὴν Δοσιθέου τοῦ Ἱεροσολύμων (146), περιεχούσας ἐγγεγραμμένην τὴν ἡδίκτον τὴν δοθεῖσαν τῇ ἐκκλησίᾳ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ, βεβαιοῦντος τὰ πεπραγμένα τῇ ἐπ' αὐτοῦ συγκροτηθείσῃ ἐν ΚΠ. συνόδῳ περὶ τοῦ πολυθρῦλῆτος ζητήματος τοῦ „Ὁ Πατὴρ μεῖζων μου ἐστίν“, εἶχον στήσει εἰς τὸ εὐώνυμον μέρος τοῖς εἰσιούσιν εἰς τὸν ναόν, καὶ εἰς μέρος τὸ ἐνδότερον, ἐπεριδομένας ἐπὶ κίωνων λεπτῶν πορφυρῶν (147). Ἦσαν δὲ „ἐκάστη τὸ μὲν μῆκος ὀργυῖαι τρεῖς, τὸ δὲ πλάτος ὀργυῖαι ἐλάσσονες· ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων τετραγώνων ἴσον ἰσάκις“. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ἡδίκτου τούτου εἶνε ἀξία ἀναγνώσεως, ὅταν ἐνθυμηθῇ τις εἰς ὁποίαν ἐποχὴν ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἐπιλοφορεῖτο „Μανουὴλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς, Πορφυρογέννητος, Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ, εὐσεβέστατος, ἀεισεβέστατος, Ἰσαυρικός, Κιλικικός, Ἀρμενικός, Δαλματικός, Οὐγγρικός, Βοσθνικός, Χωρβατικός, Λαζικός, Ἰβηρικός, Σερβικός, Ζηγκικός, Χαζαρικός, Βουλγαρικός, Γοτθικός, θεοκυβέρνητος, κληρονόμος στέμματος τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, καὶ ψυχῇ νεμόμενος πάντα τὰ τούτου δίκαια“» (148).

«Παρὰ τὴν εἰκόνα τῶν ὁσίων Γυναικῶν ὑπάρχει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ», γράφει ὁ Ἀντώνιος, «ὁ τάφος τοῦ παιδὸς τοῦ Ἀγίου Ἀθηνογένους» (149). «Πλησίον δὲ τοῦ τάφου τούτου εὗρηται λυχνία πεσοῦσά ποτε πλήρης ἐλαίου, καὶ μὴ συντριβεῖσα· τὸ δὲ μέρος τοῦτο κυκλοῦται ξυλίνῳ περιφράγματι ἵνα μὴ πατήσῃ τις ἐπ' αὐτοῦ» (150).

«Ἀριστερόθεν δὲ τοῦ μεγάλου θυσιαστηρίου» ἐδεικνύετο, κατὰ τὸν αὐτὸν Ἀντώνιον, «ὁ τόπος ὅπου ὁ Ἄγγελος τοῦ Κυρίου εἶπε τῷ παιδί, „Δὲν θὰ κινήσω ἐντεῦθεν ἐνόσω ὑπάρξῃ ἡ Ἀγία Σοφία“» (151). Τρεῖς εἰκόνες εἶνε τετοποθετημέναι ἐνταῦθα, ὅπου εἶνε ἀπεικονισμένοι τρεῖς Ἄγγελοι, καὶ πλήθη λαῶν προσέρχονται προσευξόμενοι εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μέρος τοῦτο» (152).

Ἀπὸ δὲ τοῦ 1424 ἄχρι τοῦ 1453 ὁ ἀνώνυμος Ῥώσος ἔβλεπε παρὰ τὴν προῤῥηθεῖσαν ἐν σχιστολίθῳ εἰκόνα, «τὴν ποιμαντικὴν ῥάβδον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἀνηρτημένην ἐπὶ τοῦ τοίχου δι' ἀλύσεως, ὅπου θαυματουργοῦνται πολλαὶ ἰάσεις τε καὶ ἀφέσεις ἁμαρτιῶν» (153).

Μέγα βορειοανατολικὸν ἀντιτείχισμα. — Καίπερ σμικρότερον ἐν διαγράμματι τοῦ βορειοδυτικοῦ, ὥς ἐξέχον μόνον περὶ τὰ 17^μ ἢ 55^{βπ} τοῦ ναοῦ, παρουσιάζον δὲ πρὸς ὥρον 10^{1/2} ἢ 34^{βπ} τὸ ἀντιτείχισμα τοῦτο Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Πρεσβυτέρου συγκρατεῖ τὸν παθόντα πεσσὸν κάλλιον τῶν ἄλλων διότι ἡ πρὸς ἄρκτον ἐστραμμένη πλευρὰ αὐτοῦ εἶνε κατακόρυφος καὶ οὐχὶ ἐπικλινής.

(145) *Ἀντόθι*, σ. 227.

(146) *Δωδεκάβιβλος*, η', θ', 1.

(147) Οἵτινες ἐνδεχόμενον νὰ εἶνε ἐν μέρει οἱ ἔξωθεν τοῦ νοτιοανατολικοῦ προαυλίου διασωθέντες (ἴδε σ. 155 - 156).

(148) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 512 - 513.

(149) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 89.

(150) *Ἀντόθι*, σ. 90.

(151) Εἶδομεν ὅτι, κατὰ τὸν Ἀνώνυμον, ὁ τόπος τοῦ Ἀγγέλου ἦτο «ἄνωθεν τῶν ὑπερφῶν εἰς τὸ δεξιὸν μέρος» (ἴδε Α' τόμ., σ. 36 καὶ 37).

(152) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 91.

(153) *Ἀντόθι*, σ. 227.

Κατὰ δὲ τὴν ἐπὶ Βυζαντίων κρατοῦσαν συνήθειαν, τὸ ἀντιτείχισμα τοῦτο συνεκοινώνει τοῖς λοιποῖς πρὸς βορρᾶν ἀντιτοίχοις δι' ὑψηλοῦ περιφράγματος.

Ἀντιτείχισμα πρὸς τὸ Σκευοφυλάκιον. — Ὁ βορειοανατολικὸς τοῦ ναοῦ κίων ἐξασφαλίζεται πρὸς ἄρκτον δι' ἀντιτοίχου, ἔχοντος τὸ αὐτὸ σχεδὸν πάχος ὥς καὶ ὁ τοῦ κίονος παραστάτης, καὶ 20^μ ἢ 64^{β"} παραπλησίον ὕψους. Ἡ τοιαύτη δὲ ἀντηρὶς ἐκτείνεται ἄχρι τοῦ παρακειμένου στρογγύλου οἰκοδομήματος, καὶ ἀνακουφίζεται διὰ τριῶν ἄλλεπαλλήλων τόξων, ὧν τὸ κατώτερον ὑποστηρίζεται πρὸς τὸν ναὸν δι' ὁμοιώματος παραστάδος. Τὸ μέγα δὲ πάχος τῶν πλίνθων καὶ τῆς ἀμμοκονίας τεκμηριῶσι οὐ μόνον τὴν βυζαντινὴν τοῦ ἀντιτειχίσματος οἰκοδομήν, ἀλλ' ἔτι καὶ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ ἐν ἐποχῇ οὐ πολλῷ μεταγενεστέρᾳ τῆς τοῦ κτίτορος τῆς ἐκκλησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

ΑΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΙΩΝ ΒΑΘΜΙΔΩΤΑΙ ΑΝΟΔΟΙ

Αἱ εἰς βαθμίδας συγκλόμεναι ἄνοδοι τῶν παραπησίων. — Ὑπὲρ τὰς διόδους τῶν παραπησίων διεσώθησαν ἐνιαχοῦ ἴχνη ἀρχαίων βαθμιδωτῶν κλιμάκων, κατερχομένων μὲν ἐκ τοῦ ὑπερφύου, ἀλλὰ μόνον ἵνα καταλήξωσι σήμερον εἰς τὴν κυλινδρικήν τῶν διόδων ὀροφήν, ἔνθα καὶ ἐτοιχοδομήθησαν. Ὁ ἀρχικὸς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνόδων χαρακτήρ εἶνε, τὸ κατ' ἐμέ, πάντῃ ἀναμφίλογος· τὰ δὲ στοιχεῖα καὶ τὰ μονογράμματα, τὰ ἐπὶ τῶν ἐν τῷ ὑπερφῷ θυρῶν τῶν κλιμάκων ἀπαντῶντα, ἐπικυροῦσι τρανῶς τὸ προηγούμενον ἐξαγόμενον, ὥς τυγχάνοντα καὶ αὐτὰ τῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐποχῆς ⁽¹⁾.

Εἰς ὑποστήριξιν δὲ τῆς γνώμης ταύτης δύναμαι νὰ ῥίψω εἰς μέσον τὴν ἱστορικὴν ἀφήγησιν τοῦ Κεδρηνοῦ, λέγοντος ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς « ἐποίησε τοὺς ἔξω τοῦ ναοῦ κατέναντι τῶν ἔσω πεσσῶν τέσσαρας κοχλίας, οὓς ἀπὸ γῆς φυτεύσας μέχρι τοῦ τρούλου ἀνεβίβασεν, ἔρεισμα τούτους τῶν ἀψίδων κατεργασάμενος » ⁽²⁾. Ἡ ἔκφρασις « ἀπὸ γῆς φυτεύσας » ἀποδεικνύει ἀμέσως ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος κλίμακες κατήρχοντο ἀπὸ τοῦ ὑπερφύου ἄχρι τοῦ ἐδάφους.

Ἄλλ' ἢ ἐν τῇ ὀροφῇ τῶν διόδων αἰφνιδία τῶν βαθμίδων ἐξαφάνισις δὲν δύναται νὰ εἶνε, ὥς εἰκός, ἀρχική, διότι τοιαύτη διάταξις θὰ ἐστερεῖτο πάσης ἀρχιτεκτονικῆς σημασίας. Ὅθεν καὶ αἱ κάθοδοι ἐξηκολούθουν βεβαίως τρόπον τινὰ ἄχρις ἐδάφους. Ἀπέδειξα ὁμῶς ἐν τοῖς ἀνωτέρω

⁽¹⁾ Ἡ ἐν τοῖς ὑπερφύοις θύρα τῆς ἐν τῷ νοτιοανατολικῷ παραπησίῳ ἀνόδου κοσμεῖται διὰ τῶν στοιχείων τοῦ σχ. 64 τοῦ Α' τόμου, ἢ τοῦ νοτιοδυτικοῦ παραπησίου διὰ τῶν γραμμάτων τῶν σχ. 140 ἢ 141.

⁽²⁾ Σύν. Ἱστορ., ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 677.

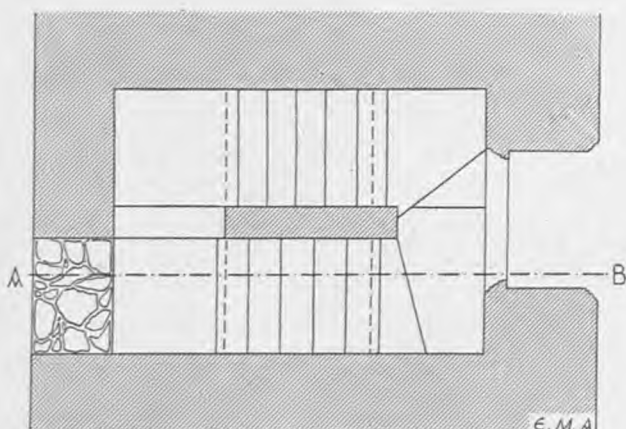
ὅτι αἱ ὑπ' αὐτὰς δίοδοι εἶνε ὡσαύτως τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως⁽³⁾. Διὸ καὶ ἡ μόνη δυνατὴ τοῦ προβλήματος λύσις ἔγκειται ἐν τῇ ὑποθέσει ὅτι μετὰ τὴν ἡμικυλινδρικήν ὀροφὴν αἱ βαθμίδες ἐξηκολούθουν μὲν ἄχρι τῆς γῆς, ἀλλ' ἐξώθεν τοῦ οἰκοδομήματος⁽⁴⁾.

Οἱ ἐν τῷ Α' τόμῳ πίνακες ιζ', ιη' καὶ κδ' σαφηνίζουν τὴν τοιαύτην δοξασίαν.

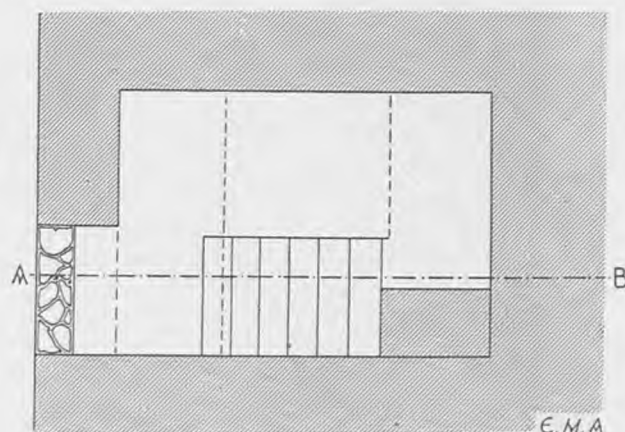
Τὸ πρὸς γειτονικὸν τῶν βαθμιδωτῶν ἀνόδων μέρος ἐτοιχοδομήθη, καὶ τὸ ἐπίλοιπον κατεδικάσθη εἰς σκότος καὶ ἀχρησίαν, ἐπὶ τῇ ἐνδυναμώσει τοῦ συστήματος πεσσῶν καὶ παραπηρσίων, ὅτε τῷ 1317 Ἀνδρόνικος ὁ Παλαιολόγος ὠκοδομήσατο τὰς μεγάλας πυραμίδας αὐτοῦ.

Ἀνοδος νοτιοδυτικῆς παραπηρσίου. — Ἡ κλίμαξ αὕτη ἐξέλιπε συνεπείᾳ τῆς ἐγέρσεως τῆς ἐξώθεν προσαρτήσεως· φρονῶ ὅμως ὅτι ὑπῆρχε κατ' ἀρχάς, ἄλλως τὸ παραπήρσιον θὰ εἶχεν ὑπὲρ τὴν ἐν ἑαυτῷ δίοδον τὸ ἀπίθανον 8^μ πάχος ὀροφῆς.

Ἀνοδος νοτιοανατολικῆς παραπηρσίου. — Ἡ νοτιοανατολικὴ ἀναβάθρα διετηρήθη πολλῶν κάλλιον τῶν ἄλλων καὶ ἐνιαχοῦ μάλιστα ἀκεραία. Αἱ δὲ διαστάσεις τοῦ χώρου ἐν ᾧ ἐκτυλίσσε-

Σχ. 321. Τὸ πρὸς τὸ Ὑπερῶν διάγραμμα τῆς ἐν τῷ μεσημβριοανατολικῷ παραπηρσίῳ ἀνόδου. Κλίμαξ=7^π.

Σχ. 322. Τὸ ὑπὲρ τὴν κάτωθεν δίοδον διάγραμμα τῆς αὐτῆς. Κλίμαξ=7^π.

ται εἶνε 3^μ.60 ἢ 11^{βπ} 6^δ μήκους καὶ 2^μ.52 ἢ 8^{βπ} πλάτους. Κατέρχεται δὲ 5^μ.85 ἢ 18^{βπ} 9^δ ἐκ τοῦ ἐδάφους τοῦ ὑπερῶου, ὥστε τὸ πάχος τῆς ὑπ' αὐτὴν κυλινδρικής ὀροφῆς εἶνε 2^μ.1 ἢ 6^{βπ} 4^δ. Φέρει δὲ 25 ἐν συνόλῳ βαθμίδας, εἰς τρία διηρημένas διαμερίσματα, ὧν τὸ μὲν ἀνώτερον παρουσιάζει ὑφ' ἑαυτὸ λοξὴν ἐπιφάνειαν, τὸ δὲ δεύτερον ἐδράζεται ἐφ' ἡμιτελοῦς ἀψίδος, ἐνῶ τὸ τελευταῖον βαίνει ἐπὶ τοῦ χώματος τοῦ ἐκεῖ ἐδάφους. Αἱ δὲ στροφαὶ τῆς καθόδου ὑποστηρίζονται διὰ συμπεπιεσμένων τόξων, ὧν ἡ διεύθυνσις εἶνε ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, στενὸς δὲ τοῖχος, 0^μ.30 ἢ 1^{βπ} εὗρους, καὶ ἔχων μῆκος ἐναλλάσσον ἀπὸ 1^μ.33 ἢ 4^{βπ} 3^δ ἄχρι 1^μ.70 ἢ 5^{βπ} 5^δ, συγκρατεῖται διὰ τῆς προῤῥηθείσης ἡμισείας ἀψίδος τῆς φερούσης τὴν μεσαίαν τῶν βαθμίδων ὁμάδα, ἀποτελῶν τὸν ἄξονα τρόπον τινὰ τῆς ἐν λόγῳ κλίμακος. Τὸ δ' εὖρος τῶν βαθμίδων ἀναμεταξὺ τοῦ μεσαίου

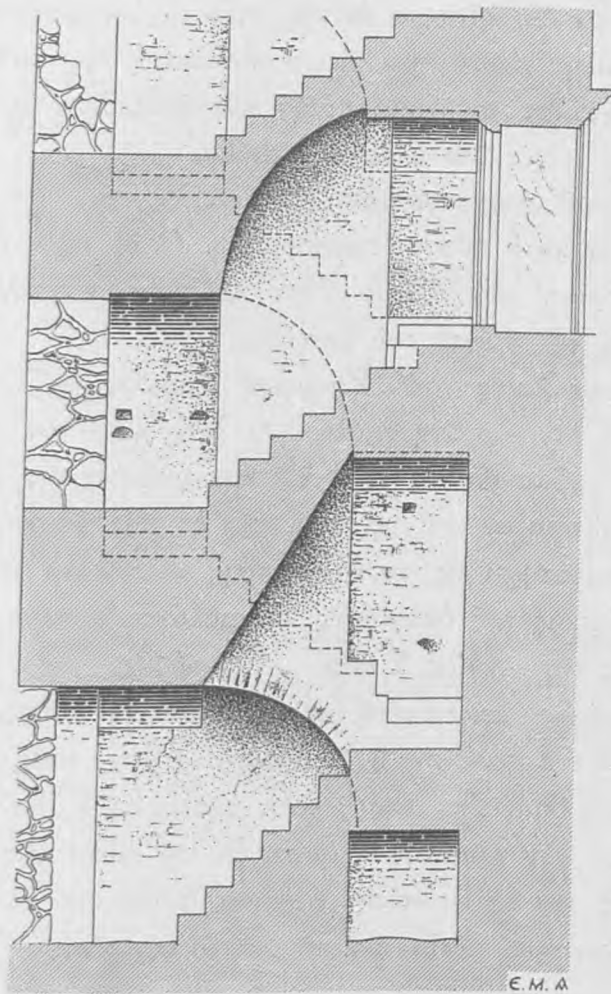
(3) Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 204.

(4) Τὴν γνώμην ταύτην ἐξέφρασα τῷ 1905 ἐν τοῖς Ἀρχαιολογικοῖς μου Πίναξιν τῆς Ἀγίας Σοφίας ΚΠ., σ. γ'.

Ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ. ἡ νῦν ὀρωμένη ἀνοδος εὐρίσκεται ἐν τῇ νοτίῳ ἐσχατιᾷ τοῦ νάρθηκος. Ἡ δὲ εἰς τὰ ὑπερῶα τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ Ἀγίου Βιταλίου ἀνάβασις ἐγένετο διὰ βαθμίδων ἐλικοειδῶς διατεθειμένων ἐν δυοῖ πύργοις, ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ νάρθηκος ἰηουμένοις.

στενοῦ τοίχου καὶ τῶν πλευρῶν τοῦ παραπησίου, πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολάς, εἶνε $1^{\mu}.11$ ἢ $3^{\beta\pi}$ 6^{δ} , παριστάμενον μικρόν τι στενότερον πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν. Ἡ δὲ φλιά τῶν βάθρων ἔχει, κατὰ μέσον ὄρον, $0^{\mu}.31$ ἢ $1^{\beta\pi}$, καὶ τὸ ὕψος αὐτῶν ἰσοδυναμεῖ πρὸς $0^{\mu}.234$ ἢ 9^{δ} ($^{\delta}$). Ταῦτα πάντα ἐξηγοῦνται διὰ τῶν σχ. 321 ἄχρι 323.

Αἱ βαθμίδες ἦσαν μαρμάριναι, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν διασωθέντων βάθρων. Ἐξ αὐτῶν δὲ διετηρήθησαν ἰδίᾳ αἱ πρὸς τὴν εἵσοδον τοῦ ὑπερώου· αἱ τῆς δευτέρας κατεστράφησαν, ἐνῶ αἱ τῆς τρίτης φαίνονται ἀνοικοδομηθεῖσαι.

Σχ. 323. Ἡ κατὰ τὴν γραμμὴν ΑΒ τῶν προηγουμένων δύο σχημάτων κατακόρυφος τομὴ τῆς νοτιοανατολικῆς ἀνόδου. Κλίμαξ— $\frac{1}{2}$ σ.

Μικρὰ δ' ἀνοίγματα, ὀρθογώνια ἢ ἡμικυκλωτερῇ, ἀπαντῶντα ἐνιαχοῦ ἐπὶ τῶν τοίχων (σχ. 323), ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὑπῆρχεν ἄλλοτε ξύλινον ἔρεισμα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἀνερχομένων.

Τὸ δὲ παράθυρον τὸ φωτίζον ποτὲ τὴν πρὸς νότον ἐξωτερικὴν τῆς κλίμακος καμπὴν ἦτο ἀνέκαθεν σημαντικῶν διαστάσεων, τοῦθ' ὅπερ καταφαίνεται ἐκ τοῦ περισωθέντος ἀνοίγματος αὐτοῦ, οὗτινος τὸ εὖρος ἰσοδυναμεῖ πρὸς $1^{\mu}.25$ ἢ $4^{\beta\pi}$. Τοῦ αὐτοῦ δὲ πλάτους παρίσταται καὶ ἡ ὑπὸ τὸ παράθυρον τοῦτο κατωτέρα τῆς κλίμακος ἐξοδος, ἥςτινος τὸ ὕψος ἀνέρχεται εἰς $2^{\mu}.44$ ἢ $7^{\beta\pi}$ 10^{δ} .

($^{\delta}$) Τοῦ αὐτοῦ ὀχληροῦ ὕψους εἶνε καὶ αἱ βαθμίδες αἱ ἀγούσαι εἰς τὰ κατηχούμενα τοῦ Ἁγίου Σεργίου ΚΠ., ἀλλὰ τὸ εὖρος αὐτῶν εἶνε σημαντικώτερον, ὡς ἐκτεινόμενον ἐπὶ $1\mu.46$ ἢ $4^{\beta\pi}$ 8^{δ} .

Τὰς δὲ πλευρὰς τῆς ἀνόδου ἐκάλυπτεν, ὡς φαίνεται, ὀρθομαρμάρωσις, τὴν δὲ ὀροφὴν μουσεῖον χρυσοῦν. Οἱ μωσαϊκοὶ κύβοι, τοὺς ὁποίους εὗρον ἐνταῦθα, ἐντόνως ἐπιρῶνύουσιν τὴν γνώμην ταύτην.

Οἱ τοῖχοι τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακος παρίστανται τέλος πολλαχοῦ διεῖρηγμένοι ὑπὸ τῶν σεισμῶν.

Ἄνοδος βορειοδυτικοῦ παραπησίου. — Ἡ κάθοδος ἀπὸ τῆς θύρας τοῦ ὑπερώου, τῆς ἐν τῷ δυτικοβορείῳ παραπησίῳ ἀνοιγομένης, φαίνεται καὶ αὕτη διαμείνασα ἄχρι τῆς ὀροφῆς τοῦ κάτωθεν θαλάμου, καίπερ πληρουμένη νῦν λιθαρίοις, πρὸς μείζονα τοῦ συστήματος τοῦ παραπησίου ἀντέρεισιν (σχ. 552). Ἐὰν δὲ κρίνωμεν ἐκ τῆς ὑπὲρ τὸ ὑπερῶν διατάξεως τῆς ἀνόδου, θέλομεν καταλήξει εἰς τὴν μεγάλην πιθανότητα ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς καθόδου ταύτης εἶνε πολλῶν εὐτελεστέρα τῆς προηγουμένης, ὅτι τὸ σχῆμα αὐτῆς εἶνε ἀνώμαλον, ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτῆς εἶνε μικρότεραι, καὶ ὅτι κεντρικὸς τοῖχος δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα.

Ἄνοδος βορειοανατολικοῦ παραπησίου. — Αὕτη, ὡς καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ, μένει ἐντελῶς, ἀπρόσιτος σήμερον, ἄδηλον δὲ κατὰ πόσον ἐτοιχοδομήθη. Ὁ δὲ πρὸς τὸ μέρος τοῦτο πεσσὸς ἐξέκλινε τῆς καθέτου περισσότερον τῶν ἄλλων, ὅθεν καὶ πιθανὸν ἡ κλίμαξ νὰ ἐπληρώθη λίθοις λόγῳ ἀσφαλείας, ἄχρις αὐτῆς τῆς στέγης τοῦ ὑπερώου.

Ξυλίνη σκάλα νοτιοανατολικῆς τοῦ Ὑπερώου θυρίδος. — Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν διαβατικῶν τῆς Χαλκῆς ἐρῶρέθη ὅτι «ξυλίνη σκάλα»⁽⁶⁾ ἦγε, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, ἐκ τῶν ἀνωτέρων τῆς Μανναύρας διαβατικῶν εἰς τὰ δεξιὰ κατηχούμενα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, καὶ ὅτι πρῶτος ὁ Πασπάτης ἔσχε τὴν ιδέαν τοῦ ταυτίσαι τὴν ἐν τοῖς ὑπερώοις εἴσοδον αὐτῆς τῇ διασωθείσῃ μικρᾷ θύρᾳ, ἣν παρατηρεῖ τις ἐν τῇ μεγάλῃ πρὸς νότον τοῦ βήματος θυρίδι⁽⁷⁾. Ἡ ὀξυδερκὴς δὲ αὕτη παρατήρησις τοῦ ὁμογενοῦς ἀρχαιολόγου ἐξετέθη ὑπ' αὐτοῦ ὥδε: «Ἐν τοῖς δεξιοῖς ἄνω κατηχουμένοις τῆς Ἀγίας Σοφίας σῴζεται μέχρι σήμερον ἐν τῷ ἀνατολικῷ τοίχῳ, θύρα ξυλίνη ἀνδρομήκης, κεκλεισμένη καὶ οὐδέποτε τὴν σήμερον ἀνοιγομένη, μὴ ἔχουσα ἔξωθεν οὐδὲν στήριγμα, οὐδένα ἐξώστην ἢ διάδρομον. Αὕτη, νομίζω, εἶνε ἡ θύρα, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνήρχοντο οἱ βασιλεῖς διὰ τῆς ἄνω ξυλίνης σκάλας»⁽⁸⁾. Ἐπὶ τῶν πινάκων ιη' καὶ κβ' τοῦ Α' τόμου ἀποκατέστησα τὴν τοιαύτην κλίμακα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προεκτεθείσης γνώμης τοῦ Πασπάτη. Ἡ δὲ σκάλα, ὡς καὶ τὰ εἰς αὐτὴν φέροντα διαβατικά, εἰκάζω ὅτι ἦτο κεκαλυμμένη, ἀλλ' ἐν τοῖς πίναξί μου παρέστησα αὐτὴν ἀσκεπῇ διὰ τὸ εὐχερέστερον τῆς ἐρεῦνης.

⁽⁶⁾ Ξυλὴν σκάλαν εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων (ἴδε Α' τόμον, σ. 42), ἐκ τοῦ βήματος τοῦ ὁποίου ὁ αὐτοκράτωρ, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, «ἐξέρχεται καὶ ἀνέρχεται διὰ τῆς ξυλίνης σκάλας ἐν τοῖς κατηχουμένοις» (Ε. Β. Τ., ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 166), καὶ «κατέρχεται διὰ τῆς ξυλίνης σκάλας τοῦ γυναικίτου τοῦ ἀριστεροῦ μέρους» (Αὐτόθι, σ. 167), καὶ πάλιν «ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου κατέρχεται διὰ τῆς ξυλίνης σκάλας καὶ ἐξέρχεται, τελεσθείσης τῆς ἐκτενοῦς» (Αὐτόθι, σ. 185).

⁽⁷⁾ Ἀνάλογος ταύτῃ ξυλινῇ ἄνοδος ὑπῆρχε καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ΚΠ. «Ἀνέρχονται [οἱ δεσπότες] διὰ τῆς ξυλίνης σκάλας τῆς ἐξαγούσης ἔξω τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, τῆς ἀγούσης εἰς τὰ κατηχούμενα τῶν ἁγίων ἀποστόλων» (Αὐτόθι, σ. 538).

⁽⁸⁾ Ἰδε Α' τόμον, σ. 51.

⁽⁹⁾ Βυζ. Ἀνάκτ., σ. 86-87.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

ΟΙ ΚΟΧΛΙΑΙ Η ΛΑΒΥΡΙΝΘΟΙ

Όνομα. — Οὕτως ἐκαλοῦντο αἱ ἐν ταῖς τέσσαρσι τοῦ ναοῦ γωνίαις ὑψούμεναι ἐπικλινεῖς καὶ ἑλικοειδεῖς τῶν ὑπερφῶν ἄνοδοι (¹). Καὶ ἡ μὲν πρώτη λέξις ἀπαντᾷ κλινομένη ὑπὸ τοὺς ἐξῆς δύο τύπους· α' ὁ «Κοχλίας», τοῦ «κοχλίου», τῷ «κοχλία», τὸν «κοχλιάν», καὶ β' ὁ «Κοχλιάς», τοῦ «κοχλιοῦ» (²), τῷ «κοχλιά» (³), τὸν «κοχλιάν» (⁴). Ἡ τελευταία δ' αὕτη αἰτιατικὴ εἶνε ἀνώμαλος καὶ βεβαίως λελανθασμένη, ὥς ὀξύτονος καὶ οὐχὶ περισπωμένη. Καὶ τὸν μὲν τύπον «κοχλίας» μεταχειρίζονται οἱ πλεῖστοι τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων, τὸν δὲ «κοχλιάς» πάντοτε ὁ Πορφυρογέννητος. Ὁ τύπος δ' οὗτος, «κοχλιάς», εἶνε ἴσως ἐπιθετικὸς, τῆς ὑπονοουμένης λέξεως οὔσης «ἀνάβαθμος», καθὰ εἰκάζει ὁ Ῥάϊσκις (⁵). Τὸ δὲ ὄνομα «Λαβύρινθος» μεταχειρίζεται περὶ κοχλιῶν ὁ Σκυλίτζης, ἀναφέρον «λαβύρινθον ἀνάγοντα εἰς τὰ ὑπερῶα τῆς ἐκκλησίας» (⁶). Τὸ ἑλικοειδὲς δὲ καὶ μυστηριῶδες ἐκεῖνο τῶν κοχλιῶν ἐξῆψε τὴν φαντασίαν τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὸ νὰ παρομοιάσωσι τὰς ἐν λόγῳ ἀνόδους ταῖς πλανητικαῖς ὁδοῖς τοῦ πολυθρυλήτου τῆς Κρήτης λαβυρίνθου.

Καθ' ἑκαστα τῶν Λαβυρίνθων. — Οἱ τέσσαρες κοχλιαὶ, σὺν ταῖς τέσσαρσι βαθμιδωταῖς κλίμαξι καὶ τῇ ξυλίνῃ σκάλα, ἀπετέλουν ἑννέα ἐν συνόλῳ ἀνόδους τῶν ὑπερφῶν.

Οἱ δὲ πρὸς ἀνατολὰς δύο κοχλιαὶ ἦσαν μείζονες καὶ μεγαλοπρεπέστεροι τῶν δυτικῶν, φωτιζόμενοι καὶ διὰ θυρίδος ἀνοιγομένης ἐντὸς αὐτῆς τῆς στέγης.

Ὁ Γρελῶτος παρατήρησεν ὅτι αἱ εἰσοδοὶ τῶν λαβυρίνθων ἦσαν ἐξωτερικαί, «πρὸς χρῆσιν τῶν γυναικῶν, ἀνερχομένων εἰς τὸν ναὸν καὶ κατερχομένων ἐξ αὐτοῦ ἀοράτων τοῖς ἀνδράσιν» (⁷).

Ἀπασαὶ αἱ θύραι τῶν κοχλιῶν ἐν τε τῷ ἐδάφει καὶ ἐν τοῖς ὑπερφῶις ἐκοσμοῦντο σταυροφόροις ὑπερθύροις. Τοὺς δὲ τοίχους ἐκάλυπτεν ὀρθομαρμάρωσις, καὶ τὴν ὀροφὴν μουσεῖον. Τὸ δὲ ἔδαφος αὐτῶν σύγκειται ἐκ λευκῶν μαρμάρων, ἐν οἷς ἐχαράχθησαν γραμμαὶ παράλληλοι, ἐλαττοῦ-

(¹) «Κοχλίας» ἐστίν, λέγει ὁ Σουΐδας, «ὁδὸς εἰς ἑκάτερον περιηγμένη» (Λεξικόν, ἔκδ. 1853, τ. β'). Κοχλιάς δ' ἀναφέρει ἐν ΚΠ. ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (Ε. Β. Τ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 77, 78, 80 καὶ 536), ἐν τῷ τοῦ Ἁγίου Μωκίου (Ἀντόθι, σ. 100, 101, 103, 104 καὶ 105), ἐν Βλαχέρναις (Ἀντόθι, σ. 152, 153, 542 καὶ 553), καὶ ἐν τῇ Θεοτόκῃ τῆς Πηγῆς (Ἀντόθι, σ. 109, 110 καὶ 112). Ὁ Κεδρηνὸς ὀνομάζει καταχρηστικῶς «κοχλίας» καὶ τὰς βαθμιδωτάς τῶν ἀντικειμένων ἀνόδους (ἴδε σ. 239). Ἐλικοειδὴ δ' ἄνοδον, ὁμοιάζουσαν ταῖς τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀνεκάλυψεν ὁ Πασπάτης πρὸ τοῦ 1877 ἐν τῷ ἐν ΚΠ. πύργῳ τοῦ Ἀνεμᾶ (Βυζ. Μελ., σ. 28).

(²) Πορφυρογεννήτου Ε. Β. Τ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 77, καὶ συχνότατα.

(³) Ἀντόθι, σ. 104 καὶ 542.

(⁴) Ἀντόθι, σ. 100, 101 καὶ 103.

(⁵) *Comment. ad Porphy.*, σ. 179.

(⁶) Δουκαγγίου S. S., § 41.

(⁷) *Voy. de Const.*, σ. 121.

σαι τὸ ὀλισθηρὸν τῆς κλίσεως. « Ἡ δὲ ἀνωφέρεια αὕτη », λέγει ὁ Βυζάντιος, « εἶνε τόσο ὁμαλή, ὥστε δύναται τις ἀνέτως νὰ ἀναβῇ αὐτὰς [τὰς ἀνόδους] ἔφιππος »⁽⁸⁾. Μοὶ φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ χθαμαλὸν τῆς ὁροφῆς θὰ ἐδυσχέραινε πῶς τὴν τοιαύτην ἀνάβασιν. Κατὰ τινὰ δὲ παράδοσιν ἄχρῃς ἡμῶν κρατήσασαν, ἡ αὐτοκράτειρα ἀνήρχετο δῆθεν ἐφ' ἄρματος ἐπὶ τῶν ὑπερφῶν, ὅπερ θεωρητέον ὡς ἀνυπόστατος μῦθος, α' ἔνεκα τοῦ στενοῦ τοῦ χώρου, β' ἔνεκα τοῦ ὀλισθηροῦ τῆς ἀνωφερείας, καὶ γ' ἐξ αἰτίας τῆς διὰ ζώου βεβηλώσεως τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ ἐδάφους.

Ἐποχὴ οἰκοδομήσεως τῶν Κοχλιῶν. — Ἡ ἔξωθεν θεὰ τῶν κοχλιῶν δὲν εἶνε λίαν θελκτική, καὶ εἶνε βέβαιον ὅτι ἡ παρουσία αὐτῶν βλάπτει τὴν ἁρμονίαν τῆς μακρόθεν ὄψεως τοῦ οἰκοδομήματος. Τοιαύτη κρίσις εἶνε φυσικωτάτη, καὶ τὸ συμπεραίνειν ἐξ αὐτῆς ὅτι οἱ κοχλιαὶ δὲν εἶνε τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ μεταγενέστεραι προσθῆκαι, φαίνεται, ἐκ πρώτης ἀφετηρίας, λογικώτατον. Πρῶτος δ' ὁ Σάλτζεμβεργ ἀνέπτυξε τὴν θεωρίαν τοῦ ξένου τῶν λαβυρίνθων χαρακτήρος. « Πᾶσαι αἱ ἐν λόγῳ ἄνοδοι », λέγει ὁ διάσημος γερμανὸς ἀρχιτέκτων, « παρίστανται ἡμῖν ἐπαρκέστατα ὡς προσθῆκαι, καὶ δὲν εἶνε δυνατόν νὰ ἀνήκωσι τῷ ἀρχικῷ σχεδίῳ. Αἱ δ' εἰς τὴν γυναικωνίτιδα ἄγουσαι κλίμακες ἠδύναντο κατ' ἀρχὰς νὰ εἶνε ἐντοῖς τέτταρσιν ἀντιτειχίζουσι πεσσοῖς, ὅπισθεν τῶν κυρίων πεσσῶν τοῦ θόλου, καὶ ἐν τῷ βορείῳ καὶ νοτίῳ ἐξωτερικῷ τοίχῳ, ὧν ἄνωθεν ἀναβάθραι ἄγουσι μέχρι τῆς σήμερον ἀπὸ τοῦ γυναικίτου ἄχρι τῆς βάσεως τοῦ θόλου ἐνδεχόμενον δὲ νὰ ἐξήτασαν τὸ ζήτημα τῆς τοιαύτης ἀλλαγῆς πρῶτον κατὰ τὴν στερεοποίησιν τῶν τοῦ θόλου ἀντιτειχισμάτων »⁽⁹⁾.

Διαρκούσης τῆς ἐν τῷ ναῷ ἐρεῦνης μου, ὁ κ. Ἀλέξανδρος βὰν Μίλλιντζεν ἐνεπιστεύθη μοι ἐν συνομιλίᾳ τὴν ἐντύπωσιν αὐτοῦ ὅτι οἱ κοχλιαὶ εἶνε ἀρχικοί, φέρων ὡς κύριον ἐπιχείρημα τὸ εὐτελὲς καὶ ἀκατάλληλον τῶν ἐν τοῖς παρατηρήσεισι ἀνόδων. Ὅτι τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο εἶνε καταπληκτικοῦ βρίθους εἶνε ἀναμφίλογον, ἀφοῦ τὸ εὖρος τῶν βαθμίδων τῆς νοτιοανατολικῆς κλίμακος εἶδομεν ἀναλογοῦν πρὸς 1^μ.11 ἢ 3^μ.6^δ, ἐνῶ ἐν τῇ ἀνόδῳ τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ φαίνεται πιθανώτατον, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τῆς ἀναλογίας τῆς ὑπὲρ τὸ ὑπερφῶν ἀνόδου, ὅτι τὸ αὐτὸ εὖρος θὰ κατήρχετο ἐνιαχοῦ εἰς 0^μ.4 ἢ 1^μ.3^δ. Δυνάμεθα λογικῶς νὰ φαντασθῶμεν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, βαίνοντα ἐπὶ βαθμίδων στενωτέρων τοῦ εὗρους τοῦ ἰδίου αὐτοῦ σώματος; οὐχὶ βεβαίως, καὶ μάλιστα ἐν οἰκοδομῇ τοιαύτης μεγαλοπρεπειᾶς οἷα ἡ Ἁγία Σοφία. Καὶ τοιουτοτρόπως ἡ κατὰ τῶν ἐξαγομένων τοῦ Σάλτζεμβεργ ἀντιρρήσις τοῦ κ. βὰν Μίλλιντζεν κτᾶται φοβερὸν κῦρος, διασκεδάζουσα ὀριστικῶς τὴν πλάνην καθ' ἣν αἱ εἰς τὰ ὑπερφῶα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἄγουσαι ἄνοδοι θὰ ἦσαν κατ' ἀρχὰς πολλῶν στενωτέραι καὶ πολλῶν εὐτελέστεραι τῆς ἤδη ταπεινοτάτης ἐκείνης κλίμακος, τῆς φερούσης εἰς τὰ κατηχούμενα τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σεργίου.

Ἡ γνώμη τοῦ δῆθεν μεταγενεστέρου τῶν κοχλιῶν χαρακτήρος δύναται νὰ ἀνατραπῇ καὶ δι' ἄλλου βαρυσημάντου ἐπιχειρήματος, καὶ δὴ φύσεως πλέον ἀμέσου καὶ αὐτῆς τῆς ἀντιρρήσεως τοῦ εὐτελοῦς τῶν βαθμιδωτῶν ἀνόδων. Κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1904 ἀνεκάλυψα ἐν τῷ μεγάλῳ βορειοανατολικῷ κοχλιῷ τὰ ἐξῆς τέσσαρα ἰουστινιάνεια μονογράμματα τῶν τεκτόνων,

ἅτινα παρίστανται ἐπὶ τῶν σχ. 73, 94, 95 καὶ 145 τοῦ Α' τόμου, καὶ ὧν τὰ μὲν δύο πρῶτα καὶ

⁽⁸⁾ Ἡ ΚΠ, τ. α', σ. 480.

⁽⁹⁾ Α. Β. ν. C., σ. 18.

τὸ τελευταῖον ἐκόσμουν τὰ δικτυωτὰ παραθύρων τινῶν, ἐνῶ τὸ τρίτον ἦτο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ λαβυρίνθου. Τὸ δὲ τελευταῖον μονόγραμμα ἀπαντᾷ ἐπὶ τῶν λίθων τῆς μεγάλης πρὸς δύοσιν τοξοειδοῦς τοῦ ναοῦ θυρίδος, καὶ μετ' ἀσημάντου προσθήκης, ἐπὶ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῶν πεσσῶν ἐν τῷ δαπέδῳ⁽¹⁰⁾. Τὰ δὲ ἄλλα τρία, καίπερ μὴ παρατηρηθέντα ὑπ' ἐμοῦ ἐν τῷ ναῷ ἀκριβῶς ὡς ἔχουσιν ἐν τῷ κοχλιᾷ, παρίστανται ὁμῶς ἀνάλογα ἄλλοις ἰουστινιανείοις μονογράμμασιν. Οὕτως ἡ ἐλάχιστη ἐξέτασις θέλει καταδείξει τὴν στενὴν σχέσιν τοῦ ἄνω πρώτου στοιχείου τῷ σχ. 74 τοῦ Α' τόμου, τοῦ εὐρισκομένου ἐν τε τῷ ἐδάφει τοῦ ποτὲ κωδωνοστασίου καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου τοῦ δαπέδου τοίχου, ἐπὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ, καὶ ἐπὶ θυρίδος καὶ περιφράγματος τοῦ ὑπερφύου, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἄνωθεν τοξοειδοῦς θυρίδος⁽¹¹⁾. Πάλιν οὐδεὶς θέλει διαμφισβητήσῃ τὴν ὁμοιότητα τῶν προηγουμένων δευτέρων στοιχείων μετὰ τῶν τοῦ σχ. 92, ὡς καὶ μετὰ τῶν τοῦ σχ. 93, ἀμφοτέρων ἀπαντώντων ἐπὶ τοῦ περιφράγματος τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης τοῦ ὑπερφύου⁽¹²⁾. Ὡσαύτως ἀναμφίλογος εἶνε τέλος ἡ ἰδέα ὅτι τὸ τρίτον τῶν ἄνω μονογραμμάτων ταυτίζεται τῷ πρὸ αὐτοῦ, ὡς καὶ τοῖς σχ. 92 καὶ 93, ἀφοῦ ἅπαντα ταῦτα ἔχουσι τὰ αὐτὰ στοιχεῖα, κ καὶ γ.

Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀρθομαρμαρώσις τοῦ ναοῦ, καίπερ πολλαχοῦ παθοῦσα, οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ ἀντικατασταθῇ καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν. Τοιαύτη ἀντικατάστασις θὰ ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἄλογος, ὑποδεεστέρας ἐργασίας, συνεπεία τῆς βραδείας συστολῆς τῶν ὁρίων καὶ τοῦ πλούτου τῆς αὐτοκρατορίας, βανδαλικῆ, καὶ ἐστερημένη σεβασμοῦ πρὸς τὸ αἰώνιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀριστούργημα. Λίθοι τινὲς θὰ ἀντικαθίσταντο μὲν ἐνίοτε, ἀλλὰ σπανιώτατα, ὡς ἀκριβῶς δηλαδὴ κατασυνετρίβετό τις τῶν ὁραίων ἐκείνων πλακῶν ἐκ σεισμοῦ, ἢ ἐξ ἄλλης αἰτίας. Ὄταν λοιπὸν βλέπωμεν ἐντὸς ἐξαρτήσεων τοῦ ναοῦ μονογράμματα εὐρισκόμενα καὶ ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ αἰθρίου, τῶν τοίχων τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῶν πεσσῶν, τῶν θυρίδων καὶ τοῦ περιφράγματος τοῦ ὑπερφύου, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐσπερίας θυρίδος, εἴμεθα λογικῶς ἠναγκασμένοι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐξαρτήσεις δὲν εἶνε μεταγενέστεραι προσθήκαι, ἀλλ' ὅτι συνφθορομήθησαν αὐτῷ τῷ ναῷ.

Ἐκ τούτων δ' ἐξάγεται τρανῶς ὁ ἀρχικὸς χαρακτὴρ τοῦ βορειοανατολικοῦ τοῦλάχιστον κοχλιοῦ. Ἀλλ' ὁ λαβύρινθος οὗτος εἶνε μόνον εἰς ἐκ τεσσάρων, συμμετρικῶς ἐν ταῖς γωνίαις τῆς ἐκκλησίας ἰδρυμένων, καὶ ἡ ἀπόδειξις ὅτι εἰς ἐξ αὐτῶν ἐκτίσθη ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνεπάγεται τὴν μεγίστην πιθανότητα, τὴν κτωμένην ἐνταῦθα τὸ βεβαίως ἀναμφιλόγου βεβαιότητος, ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι κοχλιαὶ εἶνε ἔργα τοῦ κορυφαίου τῶν οἰκοδόμων αὐτοκρατόρων, ὧν τὴν μνήμην γεραίρει ἡ ἱστορία⁽¹³⁾.

Παρετήρησα δὲ πρὸς τούτοις ὅτι ἡ ἐκ πλίνθων καὶ ἀμμοκονίας σύστασις τῶν λαβυρίνθων εἶνε κατὰ πάντα ὁμοία τῇ τοῦ ναοῦ, καὶ τοῦτο συνάδει βεβαίως πληρέστατα τοῖς προεκτεθεισιν ἐξαγομένοις⁽¹⁴⁾.

Νοτιοδυτικὸς Κοχλιάς. — Ὁ λαβύρινθος τῆς μεσημβρινοδυτικῆς τοῦ τεμένους γωνίας εἶνε ὁ μικρότερος τῶν τεσσάρων, προβάλλων 10^μ.62 ἢ 34^π τῆς ἑξῶθεν ἐπιφανείας τοῦ νοτίου τῆς

(10) Ἴδε σ. 103 Α' τόμου, σημ. εἰς σχ. 145 καὶ 146.

(11) Ἴδε σ. 101 τοῦ αὐτοῦ, σημ. εἰς σχ. 74.

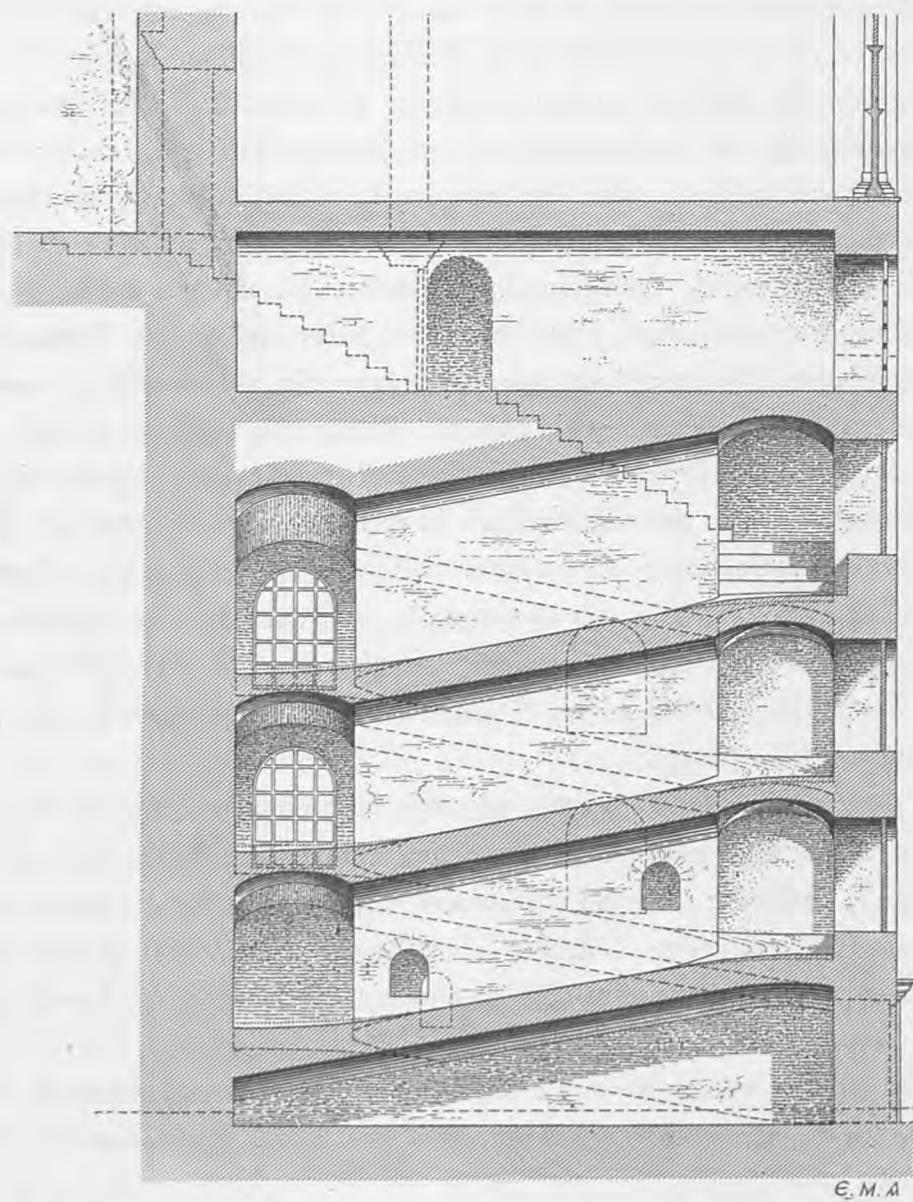
(12) Ἴδε σ. 102 τοῦ αὐτοῦ, σημ. εἰς σχ. 92 καὶ 93.

(13) Τὸ ἐξαγόμενον τοῦτο ἐδημοσίευσεν τῷ 1905 ἐν τοῖς *Ἀρχαιολογικοῖς μου Πίναξι τῆς Ἀγίας Σοφίας*, σ. α'.

(14) *Αὐτόθι*, σ. α'.

ἐκκλησίας τοίχου, ἔχων δὲ $7^μ$ ἢ $22^{βπ}$ σχεδὸν ὀλικοῦ εὗρους. Ὁ ἐξῶς τοίχος εἶχεν $1^μ.10$ ἢ $31^{βπ}$ πάχους, ὁ νότιος $1^μ$ ἢ $3^{βπ}$ $3^δ$. Αἱ δ' ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ διαστάσεις εἶνε $9^μ.62$ ἢ $31^{βπ}$ περίπου μήκους καὶ $4^μ.61$ ἢ $15^{βπ}$ πλάτους. Ἡ δ' ἀνοδος στρέφεται πέριξ τοίχου $0^μ.94$ ἢ $3^{βπ}$ $0^δ$ πλάτους καὶ $5^μ.85$ ἢ $18^{βπ}$ $9^δ$ μήκους.

Παρατήρησα ὅτι αἱ πλίνθοι τοῦ μεσαίου τοίχου ἔχουσι $0^μ.048$ ἢ $2^δ$ πάχος καὶ τὰ ἀναμέσον αὐτῶν στρώματα ἀμμοκονίας εἶνε $0^μ.065$ ἢ $2^{1δ}$ εὗρους.

Σχ. 324. Ἡ κατὰ μέσον τῶν ἐσπερίων διαδρόμων παραπλήσια κατακόρυφος τομὴ τοῦ μεσημβρινοδυτικοῦ Λαβυρίνθου. Κλίμαξ = $\frac{1}{125}$.

Ἐν τῷ κοχλίῳ δὲ τούτῳ ὑπάρχουσιν ἑπτὰ διάδρομοι καὶ ἕξ καμπτήρες, ἔχοντες ἀμφότεροι εὗρος $1^μ.87$ ἢ $6^{βπ}$. Τῶν δὲ διαδρόμων μόνον οἱ κατώτεροι ἕξ παρίστανται ἡρέμα ἐπικλινεῖς, τοῦ τελευταίου συγκλωμένου εἰς τρεῖς ομάδας βαθμίδων, ὧν ἡ μὲν κατωτέρα φέρει 4 βάρθρα, ἡ δὲ δευτέρα 12, ἡ τρίτη. ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ὁποίας ὑπάρχει καὶ θύρα, 11, ἐνῶ ἄλλα δύο βάρθρα εὐρίσκονται ἔνδοθεν τῆς πρὸς τὸ ὑπερῶν σταυροφόρου εἰσόδου. Ὡστε ὁ ὀλικὸς ἀριθμὸς βαθμίδων εἶνε 29 ἐνταῦθα (ἴδε σχ. 324).

Τὸ δὲ μῆκος τῆς πορείας, ἀπὸ τῆς εἰσόδου ἄχρι τῆς τῶν ὑπερφῶν πύλης, καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἄξονος τῶν διαδρόμων, εἶνε 78^{μ} ἢ $250^{\beta\pi}$ ὡς ἔγγιστα, ἢ δὲ ἀνωφέρεια τοῦ ἐπικλινοῦς καὶ μὴ βαθμιδωτοῦ μέρους ἀποτελεῖ γωνίαν $9\frac{1}{2}^{\circ}$ μετὰ τῆς ὀριζοντίου γραμμῆς, οὕσα, ἐπομένως, εὐχεροῦς ἀναβάσεως.

Ἡ μετὰ σταυροφόρου ὑπερθύρου εἴσοδος τοῦ μεσημβρινοδυτικοῦ κοχλιοῦ ἀνοίγεται πρὸς νότον, καταντικρὺ τοῦ νάρθηκος τοῦ βαπτιστήρος, καὶ εὐρίσκεται πῶς ὑπὸ τὴν παράτασιν τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ (σχ. 324).

Φωτίζεται δὲ ὁ λαβύρινθος δι' ὀκτὼ παραθύρων, ὧν τέσσαρα πρὸς ἀνατολὰς καὶ τέσσαρα πρὸς νότον. Τὰ ἀνατολικά παράθυρα ἀνοίγονται ἀνὰ δύο ἐν τῷ τρίτῳ καὶ πέμπτῳ διαδρόμῳ, ἐνῶ ἐκ τῶν μεσημβρινῶν ὁ δεύτερος καμπτήρ φέρει ἐν μόνον, σμικρυνθέν, πρὸς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν, ὁ τέταρτος δύο, καὶ ὁ ἕκτος ἐν πάλιν ὑπὲρ τὸ τοῦ δευτέρου καμπτήρος. Πλὴν τοῦ τελευταίου ⁽¹⁵⁾, τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος παράθυρα ταῦτα ἦσαν ἀψιδωτά.

Ἀρχαῖα δικτυωτὰ περιεσώθησαν μόνον ἐν τοῖς παραθύροις τοῦ δευτέρου καὶ ἕκτου κάτωθεν καμπτήρος.

Ἀνοίγματα δέ, αὐξάνοντα τὴν φωτεινότητα τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου διαδρόμου, παρατηροῦνται ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ τοίχου. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐφ' ἑαυτῆς πλευρᾶς τοῦ πρώτου διαδρόμου, καὶ οὐ μακρὰν τοῦ ἐκεῖ καμπτήρος, ὑπάρχει μικρὸς σηκός, ὁ δὲ δυτικὸς τοίχος παρουσιάζει, παρὰ τὸν πρῶτον καμπτήρα, σηκώδη ἐσοχὴν $0^{\mu}.40$ ἢ $1^{\beta\pi} 4^{\delta}$ βάθους καὶ $1^{\mu}.90$ ἢ $6^{\beta\pi}$ εὐρους ⁽¹⁶⁾. Πρὸς τὸ κατώτερον δὲ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, παρὰ τὴν εἴσοδον, καθορᾶται τομὴ κυλινδρική, δεικνύουσα τὸ πάχος τῶν τε πλίνθων καὶ τῆς ἀμμοκονίας.

Ἡ κεκλιμένη ὀροφή παρουσιάζει μορφήν πεπιεσμένου ἐν γένει κυλίνδρου, ἀλλ' ἐν ταῖς νοτιοδυτικαῖς γωνίαις τοῦ δευτέρου καὶ τετάρτου καμπτήρος ὑπάρχουσι σταυρόθολοι. Ὁ δ' ἑβδομος βαθμιδωτὸς διάδρομος στεγάζεται ὀριζοντίᾳ κυλινδρικῇ ὀροφῇ, ἣς τὸ ὕψιστον σημεῖον εὐρίσκεται ἐπὶ τῇ παρατάσει τοῦ ἐδάφους τοῦ ὑπερφῶ. Τὸ δὲ παραπλήσιον γενικὸν ὕψος τῆς ὀροφῆς εἶνε, ἐν τοῖς κατωτέροις πέντε διαδρόμοις, $2^{\mu}.3$ ἢ $7\frac{1}{2}^{\beta\pi}$. Τέλος ἐν τῷ κονιορτῷ τοῦ κοχλιοῦ εὗρον μωσαϊκοὺς κύβους.

Τὸ δ' ἑδάφος κοσμεῖται, ὡς προεῖρήθη, προκοννησίαις πλαξίν, ἐφ' ὧν ἐχάραξαν παραλλήλους γραμμὰς πρὸς συγκράτησιν τοῦ ποδὸς ἐν τῇ ὀλισθηρᾷ, κατωφερεῖ ἐπιφανείᾳ. Τὴν δὲ χεῖρα τοῦ ἀνερχομένου βοηθεῖ σήμερον ξυλίνη δοκὸς εἰς ὕψος $0^{\mu}.85$ ὑπὲρ τὸ δάπεδον τῆς ἀνόδου.

Στερεοποιήσις τοῦ νοτιοδυτικοῦ Κοχλιοῦ. — Ἐπαθε δ' ὁ κοχλιάς οὗτος σὺν τῇ μεσημβρινοδυτικῇ τοῦ ναοῦ γωνίᾳ ἀπὸ σεισμοῦ, ὅθεν καὶ ἀντετειχίσθη πρὸς ἀνατολὰς διὰ τοίχου $2^{\mu}.24$ ἢ $7^{\beta\pi}$ πάχους, αὐξάνοντος τὸ εὖρος τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς εἰς $3^{\mu}.34$ ἢ $10\frac{1}{2}^{\beta\pi}$ τοῦλάχιστον. Ἀκολουθῶν δέ, τῆς γωνίας ταύτης πτώσιν ὠδινούσης, προσφθοδομήθη καὶ ἐρυμνὴ ἀντετειχίζουσα ἀψίς, ὡς ἐν οἰκίῳ τόπῳ εἰρήσεται.

Θάλαμος ὑπὲρ ἕκτον διάδρομον τοῦ αὐτοῦ Κοχλιοῦ. — Ἀνωθεν τοῦ τελευταίου ἡρέμα ἐπικλινοῦς διαδρόμου δέον νὰ ὑπάρχῃ θάλαμος $9^{\mu}.6$ ἢ $31^{\beta\pi}$ μήκους καὶ $1^{\mu}.9$ ἢ $6^{\beta\pi}$ πλάτους, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἔξωθεν ὀρωμένου παραθύρου, τοῦ ἀμέσως ὑπὲρ τὸ προεῖρηθὲν ὀρθογώνιον

⁽¹⁵⁾ Ἴδε πίνακα κγ' Α' τόμου, πρῶτον παράθυρον κοχλιοῦ ὑπὲρ τὴν στέγην τῶν βορειοδυτικῶν τοῦ βαπτιστήρος ἐξαρτήσεων.

⁽¹⁶⁾ Ἴδε πίνακα ιζ' Α' τόμου. Τὴν τοιαύτην ἐσοχὴν ἐλησμόνησεν ὁ Σάλτζεμπεργ (A. B. v. C., πίναξ 5').

τοῦ ἔκτου καμπτήρος παράθυρον ἀνοιγομένου, στεγαζομένου δ' ἐλλειψοειδεῖ τόξῳ⁽¹⁷⁾. Ἡ νῦν τετοιχοδομημένη εἴσοδος τοῦ θαλάμου τούτου θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τόπου, τοῦ χωρίζοντος τὰς δύο μεγάλας ομάδας βάθρων τοῦ ἐβδόμου τοῦ λαβυρίνθου διαδρόμου, ὡς παρίσταται ἐν τῷ σχ. 304, διότι ἄλλος ἀρμόδιος αὐτῇ τόπος δὲν ὑπάρχει. Ἐντεῦθεν δ' ἐνδεχόμενον νὰ ὑπῆρχεν ἄνοδος πρὸς τὴν ἄνωθεν ἐξάρτησιν. Ἡ δὲ ἀκριβὴς χρῆσις τοῦ στενοῦ τούτου θαλαμίσκου εἶνε, ὡς εἰκός, ἄγνωστος, ἐκτὸς ἐὰν οὐκ ἀλόγως ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ αἵθουσα ἦτο ἀποθήκη ἐλαίου.

Συγκοινωνία νοτιοδυτικοῦ Κοχλιοῦ μετὰ τῶν ἀνωτέρων τοῦ Βαπτιστήρος ἐξαρτήσεων. — Ἐν σ. 129 τοῦ Α' τόμου παρέθεσα τὴν ὑπὸ τοῦ Σάλτζεμβεργ ἐκφρασθεῖσαν γνώμην, καθ' ἣν ὁ ἐν λόγῳ λαβύρινθος θὰ συνεκoinώνει μετὰ τῆς ἀνωτέρας πρὸς ἄρκτον τοῦ βαπτιστήρος στοᾶς. Ἐξετάζων δὲ τὸν κοχλιάν τοῦτον ἐπισταμένως, ἐπέισθην ὅτι ἡ τοιαύτη πιθανωτάτη συγκοινωνία δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἐκ τοῦ ἐφ' ὧς τοῦ λαβυρίνθου τοίχου, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τοῦ νοτίου, ὅπου, ἐν τῷ ἔκτῳ κάτωθεν καμπτήρῳ, δὲν ἀπαντᾷ σήμερον νοτιοανατολικὸν παράθυρον. Ὑπὲρ τὴν οὕτω δ' εἰκαζομένην ἔξοδον καὶ εἰς ὕψος 3^μ ἢ 10^{βπ} ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῶν βάθρων ἀνοίγεται ἀπρόσιτος ἀψιδωτὸς θάλαμος, φωτιζόμενος ἐκ τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ διὰ ψυχαγωγίου κυκλοτεροῦς, ἀναγνωρίζόμενος δ' ἔξωθεν ἐν τῇ γωνιώδει οἰκοδομῇ ἐκεῖνῃ, ἣτις, ἐξερχομένη τῆς βορειοδυτικῆς τοῦ βαπτιστήρος γωνίας, συνάπτεται τῷ λαβυρίνθῳ παρὰ τὰ δυτικώτερα αὐτοῦ παράθυρα.

Βορειοδυτικὸς Κοχλιάς. — Αἱ διαστάσεις τοῦ λαβυρίνθου τούτου εἶνε μικρόν τι μείζονες τῶν τοῦ προηγουμένου. Προβάλλει δ' οὗτος 11^μ.30 ἢ 36^{βπ} ἐν συνόλῳ τοῦ βορείου τοῦ τεμένους τοίχου, ἐνῶ τὸ ὀλικὸν ἐξωτερικὸν εὖρος αὐτοῦ ἐξισοῦται 7^μ.39 ἢ 24^{βπ} ὡς ἔγγιστα. Ὁ δὲ δυτικὸς αὐτοῦ τοίχος ἔχει 1^μ.27 ἢ 4^{βπ} πλάτος, ὁ ἐφ' ὧς 1^μ.52 ἢ 5^{βπ}, ἐνῶ ὁ βόρειος, ἀρχόμενος ἐν τῷ ἐδάφει μετὰ πάχους 1^μ.20 ἢ 4^{βπ}, στενεύει πρὸς τὰ ἄνω εἰς 0^μ.94 ἢ 3^{βπ}. Ἐν διαγράμματι, τὸ σχῆμα τοῦ κοχλιοῦ δὲν εἶνε κανονικοῦ ὀρθογωνίου, διότι πρὸς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπάρχει προβολὴ 0^μ.22 ἢ 8^{1/2}, παρουσιάζουσα μέτωπον 1^μ.85 ἢ 6^{βπ} (18). Ἐνεκα δὲ τούτου τὸ ἔσωθεν μῆκος τοῦ λαβυρίνθου εἶνε, παρὰ τὴν βάσιν αὐτοῦ, 10^μ.08 ἢ 32^{βπ} 3^{1/2} πρὸς ἀνατολὰς καὶ 9^μ.86 ἢ 31^{βπ} 7^δ πρὸς δυσμὰς, καὶ τὸ ἐσωτερικὸν εὖρος 4^μ.61 ἢ 15^{βπ}, ὅμοιον δηλονότι τῷ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἀναβάθμου. Καὶ ἐνταῦθα ἡ ἄνοδος στρέφεται περίξ κεντρικοῦ τοίχου 0^μ.93 ἢ 3^{βπ} πλάτους οὐτινος τὸ μῆκος, ὑπερτεροῦν τοῦ ἀναλόγου τοίχου τοῦ προπεριγραφέντος λαβυρίνθου κατὰ 0^μ.40 ἢ 1^{βπ} 3^δ, ἐκτείνεται ἐπὶ 6^μ.25 ἢ 20^{βπ}.

Τὸ πάχος τῶν πλίνθων καὶ τῆς ἀμμοκονίας εἶνε σύνηθες ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος λαβυρίνθῳ.

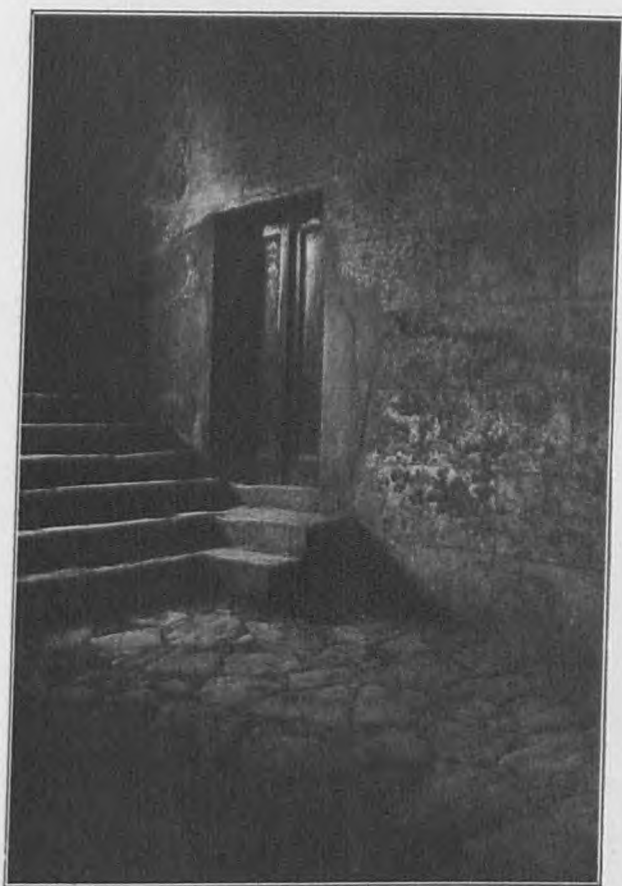
Ἐπὶ ὡσαύτως διάδρομοι 1^μ.85 ἢ 6^{βπ} εὖρους καὶ ἑξ καμπτήρες ἀπαντῶσιν ἐν τῷ κοχλιά τούτῳ. Καὶ τὸ πλάτος τῶν μὲν ἐσπερίων διαδρόμων εἶνε 1^μ.86, τῶν δὲ ἐφ' ὧν 1^μ.83. Ἀπαντες δ' οὗτοι εἶνε ἐπικλινεῖς, καὶ βάθρα δὲν ὑπάρχουσιν ἐν αὐτοῖς, ἐκτὸς παρὰ τὴν ἐν τῷ ὑπερφῶ πύλην, ἔνθα ἀνέρχεται τις τέσσαρας βαθμίδας.

Τὸ μῆκος τῆς πορείας ἀπὸ τῆς ἐν τῷ προαυλίῳ πύλης ἄχρι τῆς γυναικωνίτιδος προσεγγίζει, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἄξονος τῶν διαδρόμων, 83^μ ἢ 265^{βπ}. Ἡ δὲ ἀνωφέρεια παρίσταται πολλῶ ἀποτομωτέρα τῆς ἐν τῷ προηγουμένῳ λαβυρίνθῳ, ὑπερτεροῦσα αὐτῆς κατὰ 2^{1/2} ὀλοκλήρους, ἀνερχομένη δ' οὕτως εἰς 12^ο.

(17) Ἰδε πίνακα γ' Α' τόμου.

(18) Ἰδε Α' τόμον, πίνακα ιζ'.

Ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἐφ' οὗ τεθεμελίωται ὁ ναὸς ⁽¹⁹⁾ ἐπέφερεν ἀνωμαλίας εἰς τὸ ὕψος ὅπου ἄρχεται ἡ τῶν λαβυρίνθων ἄνοδος. Καὶ ἐνῶ ἡ εἵσοδος τοῦ νοτιοδυτικοῦ κοχλιοῦ ἀνοίγεται ὑπὸ τὴν ἰδεώδη παράτασιν τοῦ ἐδάφους τοῦ τεμένους, ἡ τοῦ βορειοδυτικοῦ εὐρίσκεται κατὰ 0^μ.85 ἢ 2^β 9^ς ἄνωθεν αὐτῆς, ὅθεν καὶ ἀνέκαθεν ἀνήρχετό τις εἰς αὐτὴν διὰ τριῶν βαθμίδων. Ἡ πύλη δὲ αὕτη, ἣτις ἀπώλεσε τὸ σταυροφόρον αὐτῆς ὑπέρθυρον (σχ. 325), ἀνοίγεται ἐν τῷ δυτικῷ τοῦ πρώτου διαδρόμου τοίχῳ, καὶ παρὰ τὴν ἀρκτῶν ἄκραν αὐτοῦ (σχ. 326).

Σχ. 325. Ἡ ἐν τῷ προαυλίῳ θύρα τοῦ βορειοδυτικοῦ Λαβυρίνθου.

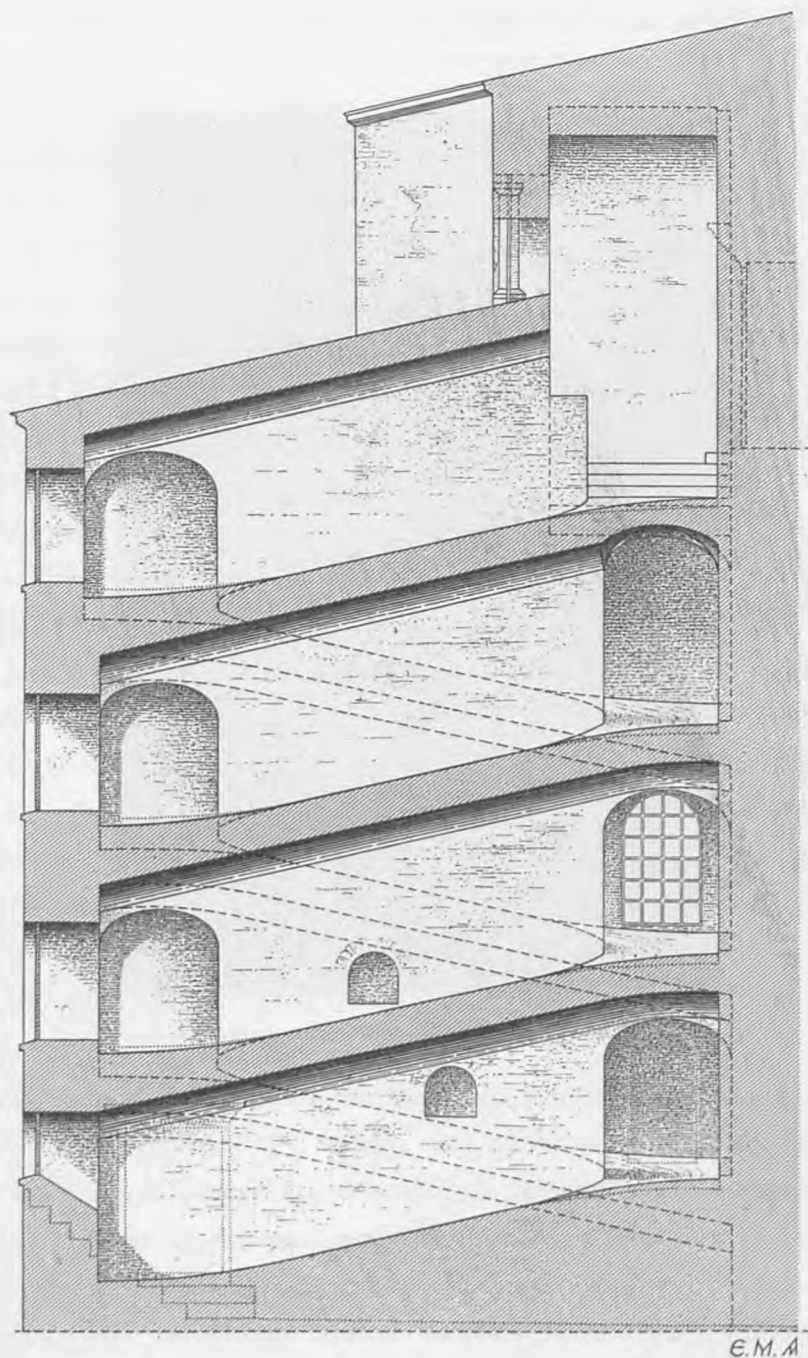
Ἡ δ' ἐν τῷ ὑπερώῳ θύρα διεσώθη ἀκεραία σὺν τοῖς τε περιθυρώμασι καὶ τῷ σκιερῷ ὑπερ-
θύρῳ, ἐφ' οὗ παρατηρεῖται κομψὸς σταυρός (σχ. 327).

Φωτίζεται δ' ὁ βορειοδυτικὸς κοχλιάς διὰ δέκα παραθύρων, ὧν τὸ μὲν εἶνε ἐν τῷ ἐσπερίῳ τοίχῳ, ἀνοιγόμενον ἐν τῷ προαυλίῳ, πρὸς τὸν πρῶτον καμπτήρα, τὸ δὲ ἐπὶ τοῦ ἑφου, παρὰ τὸν τρίτον κάτωθεν καμπτήρα, ἔχον σήμερον ἐπίπεδον, ὥς καὶ τὸ προηγούμενον, ὑπέρθυρον, ἐνῶ ἐπὶ τὰ παράθυρα κοσμοῦσι τὸν ἀρκτῶν τοίχον. Τούτων τὸ μὲν μικρότερον καὶ κατώτερον ὑπάρχει ἐν τῷ βυθῷ τοῦ πρώτου διαδρόμου, τὰ δὲ ἄλλα ἑξ, ἐπίπεδα νῦν ἄνωθεν, ἀλλ' ἀψιδωτὰ ἄλλοτε, συνε-
ξευγμένα ἐν τῷ δευτέρῳ, τετάρτῳ καὶ ἕκτῳ καμπτήρι. Μικρὰ τέλος τοξοειδῆς θυρίς, δύο κίοσι πεποικιλμένα, φωτίζει τὴν πρὸς τὸ ὑπερῶν ὑψηλὴν τοῦ κοχλιοῦ ἔξοδον, στεγαζομένην κυλιν-
δρικῷ τόξῳ, στερεοποιηθεῖσαν δ' ἀντιτειχίσματι βαίνουντι ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὴν τοῦ λαβυρίν-
θου τοίχου ⁽²⁰⁾.

⁽¹⁹⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 73.

⁽²⁰⁾ Αὐτόθι, πίναξ κδ'. Τὰ ἄχρι τῶν κίωνων πλάγια μέρη τῆς θυρίδος ταύτης εἶνε κεκλεισμένα σήμερον.

Ὁ μεσαῖος τοῦ κοχλιοῦ τοῖχος παρίσταται διάτορος διὰ δύο ἀψιδωτῶν ἀνοιγμάτων, ὧν τὸ μὲν κατώτερον θέτει εἰς συγκοινωνίαν τὸν πρῶτον μετὰ τοῦ δευτέρου διαδρόμου, τὸ δὲ ἄλλο τὸν δεύτερον μετὰ τοῦ τρίτου. Ὁ δὲ δυτικὸς τοῖχος φέρει σηκῶδη ἐσοχὴν $0^{\mu}.45$ ἢ $1^{\beta\pi} 5^{\delta}$ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τρίτου διαδρόμου.

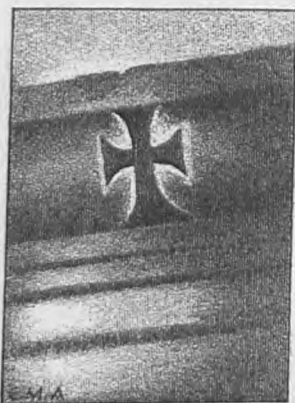

Σχ. 326. Ἡ κατὰ μέσον τῶν ἐσπερίων διαδρόμων παραπλησία κατακόρυφος τομὴ τοῦ βορειοδυτικοῦ Λαβυρίνθου. Κλίμαξ $= 1\frac{1}{2}$.

Ἡ δ' ἐπικλινὴς ὀροφὴ εἶνε κυλινδρική, πεπιεσμένη, ὥς καὶ ἐν μεσημβρινοδυτικῇ ἀνόδῳ. Κατὰ τὸν Κ. Ν. Μαλαίαν, τὰ ὁμοιώματα ταῦτα κυλίνδρων παρίστανται εὐθέα μὲν κάτωθεν, κυρτούμενα δ' ἡρέμα πρὸς τὸ ἀνώτερον αὐτῶν μέρος, ὥς ἐν τομῇ σχ. 326, ἥτις, ὥς καὶ αἱ παραστάσεις τῶν ἄλλων δύο λαβυρίνθων, εἶνε ἀπλῶς παραπλησία, διότι, ἐν τῇ ἐκτάσει τῆς ἐρεῦνης, ἔλαβον μόνον ἀκριβῆ σχεδιογράμματα τῶν κοχλιῶν, λησμονήσας νὰ σπουδάσω αὐτοὺς ἐπισταμένως καὶ ἐν ὕψει. Ἡ

ὄροφῇ τοῦ πέμπτου καμπτήρος στεγάζεται σταυροκυλίνδρῳ ἐν νοτιοδυτικῇ γωνίᾳ, ἐν ᾧ ἔσκαπται τετράγωνον, ὡς ἐν τοῖς τοῦ ἑξωνάρθηκος σταυροθόλοις ⁽²¹⁾.

Τὸ δ' ὑπὲρ τὸ ἑδαφος ὕψος τῆς κορυφῆς τῶν ὀρόφων προσεγγίζει ἐνταῦθα 3^μ.0 ἢ 10^β^π, ὅθεν καὶ εἶνε ἀνώτερον, ὡς εἰκός, τοῦ ἐν τῷ νοτίῳ ἀναβάθμῳ. Ὁ δὲ ἔκτος διάδρομος ἔχει ὡς ὀροφὴν τὴν ἑξωθεν στέγην, ἐξ οὗ καὶ ὁ ἐν αὐτῷ ὀροφος δὲν εἶνε παράλληλος τῷ ἐδάφει αὐτοῦ.

Σχ. 327. Σταυρὸς ὑπερθύρου τῆς ἐν τῷ Ὑπερώφῳ πύλης τοῦ βορειοδυτικοῦ Κοχλιοῦ.

Τὸ δὲ δάπεδον τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος λαβυρίνθου δὲν καλύπτεται σήμερον, καθὼς καὶ τὸ τῶν ἄλλων δύο, μαρμάρους σὺν παραλλήλοις χαραγαῖς, ἀλλὰ λίθοις χονδροειδέσιν, ἀναλόγοις τοῖς τῶν ὁδῶν τῆς ΚΠ. Τοιαύτη διάταξις ἐνδεχόμενον νὰ ἦτο καὶ ἐπὶ Βυζαντίων, τοῦ ἀποκρήμνου τῆς καθόδου μὴ ἐπιτρέποντος ἴσως ἀσφαλῶς τὴν χρῆσιν ὀλισθηρῶν στιλβόντων μαρμάρων.

Ὁ κοχλιάς οὗτος παρίσταται συγκεχωσμένος ἐν τοῖς ὑψωθεῖσιν ἐξ ἄρκτου χώμασιν ἄχρι τοῦ πρώτου αὐτοῦ παραθύρου.

Νοτιοανατολικὸς Κοχλιάς, ἄλλως Μηταωρίκιος Κοχλιάς, ἢ Κοχλιάς ὁ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἁγίου Φρέατος.—Ὁ ποτὲ λαβύρινθος τῆς μεσημβρινοανατολικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας γωνίας εἶνε ὁ μόνος οὗτινος μνεῖαν ποιοῦνται οἱ ἱστορικοὶ τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας ὁ αὐτοκράτωρ, ἐξελθὼν τοῦ βήματος διὰ τῆς δεξιᾶς ἢ μεσημβρινῆς «πλαγίας τοῦ θυσιαστηρίου καὶ [διὰ] τοῦ κοχλιοῦ τοῦ ὀπισθεν τῆς κόγχης ⁽²²⁾ ἀνελθὼν εἰς τὰ κατηχούμενα», εἰσέρχεται εἰς τὸ ἐκεῖ ὑπάρχον μηταώριον ⁽²³⁾. Οἱ δεσπότες ἀνέρχονται πάλιν «μυστικῶς διὰ τοῦ ἐκεῖσε μηταωρικίου κοχλιοῦ εἰς τὰ κατηχούμενα» ⁽²⁴⁾, καὶ πάλιν ἀπὸ τοῦ δεξιόθεν τοῦ ἁγίου βήματος εὐκτηρίου οἱ δεσπότες «ἀνῆλθον διὰ τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος, ἐν τοῖς πρὸς ἀνατολὴν δεξιόις μέρεσι τῶν κατηχουμένων» ⁽²⁵⁾, καὶ τελευταῖον «ἀνέρχονται διὰ τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος ἐν τοῖς πρὸς ἀνατολὴν δεξιόις μέρεσι τῶν κατηχουμένων, ἐκδεχόμενοι τὴν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ἀνάγνωσιν» ⁽²⁶⁾. Διὰ

⁽²¹⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 136.

⁽²²⁾ Κόγχῃ ἐνταῦθα δὲν εἶνε ἡ τοῦ βήματος, ἀλλ' ἡ νοτιοανατολική, ἢ εἰς τὸ μηταώριον εἰσφέρουσα.

⁽²³⁾ Ε. Β. Τ., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 160.

⁽²⁴⁾ Ἀντόθι, σ. 548.

⁽²⁵⁾ Ἀντόθι, σ. 636.

⁽²⁶⁾ Ἀντόθι, σ. 566.

τοῦ αὐτοῦ δὲ λαβυρίνθου ἀνήχθη ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ὁ Παγγαβὲ ἐν τοῖς ὑπερφύοις, προαχθεὶς τὸ δεύτερον εἰς τὸν οἰκουμενικὸν τῆς ΚΠ. θρόνον⁽²⁷⁾.

Αἱ δ' ἐκφράσεις «Κοχλιάς ὁ ὀπισθεν τῆς Κόγχης», «Μητατωρίκιος Κοχλιάς», καὶ «Κοχλιάς ὁ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἁγίου Φρέατος» εἶνε, ὡς εἰκόσ, εὐεξήγητοι, καὶ τὰ τοιαῦτα ὀνόματα ἐδόθησαν βεβαίως τῷ νοτιοανατολικῷ λαβυρίνθῳ συνεπεία τῆς γειτονίας τῆς μεσημβρινῆς παρὰ τὸ βῆμα κόγχης τοῦ μητατωρίου, ἔτι δὲ καὶ ἔνεκα τῆς ὑπ' αὐτὸν τὸν κοχλιάν ὑπάρξεως τοῦ πολυθρυλήτου φρέατος.

Τὸ δὲ προεκτεθὲν χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου, καθ' ὃ οἱ δεσπότες ἀνέρχοντο ἐντεῦθεν «μυστικῶς» εἰς τὰ ἱερὰ κατηχούμενα, ἀποδείκνυσιν ὅτι ἡ μέσον τοῦ μεγαλοπρεποῦς τούτου λαβυρίνθου διάβασις τοῦ αὐτοκράτορος ἐγίνετο συχνάκις ἀποκρύφως καὶ ἄνευ παρατάξεως.

Ὁ νοτιοανατολικὸς κοχλιάς μετετράπη εἰς ἐρυμνὸν ἀντιτείχισμα ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ, συνιδόντος ὅτι ἡ λεπτή πῶς οἰκοδομὴ αὐτοῦ δὲν ἐπῆρκει πλέον ἵνα συγκρατήσῃ ἀσφαλῶς τὴν βαρέως πεπονθυῖαν πρὸς νότον τοῦ ναοῦ ἄκρην⁽²⁸⁾. Ὅθεν καὶ δὲν σώζονται ἄλλα ἱχνη αὐτοῦ εἰμὴ τὰ λείψανα βυζαντινοῦ τοίχου τὰ ὅποια περιέγραψα ἤδη ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ ἁγίου φρέατος⁽²⁹⁾. Ἐκ τοῦ τοίχου δὲ τούτου ὁρμώμενος, προάγομαι νὰ θεωρήσω ὅτι ὁ ἐν λόγῳ λαβυρίνθος ἦτο παρεμφερής, καίπερ οὐχὶ ἐντελῶς ὁμοιος, κατὰ τὴν ἐπὶ Βυζαντίων συνήθειαν, τῷ βορειοανατολικῷ κοχλιά, καὶ ὅτι αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἦσαν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, πολλῶ σημαντικώτεραι τῶν τῶν πρὸς ἔσπερον λαβυρίνθων⁽³⁰⁾.

Βορειοανατολικὸς Κοχλιάς. — Οὗτος εἶνε ὁ μεγαλείτερος καὶ μεγαλοπρεπέστερος τῶν περισωθέντων τριῶν λαβυρίνθων, προβάλλων $12^{\mu}.00$ ἢ $38\frac{1}{2}^{\beta\pi}$ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, παρουσιάζων δ' ὀλικὸν ἔξωθεν εὖρος $10^{\mu}.52$ ἢ $33^{\beta\pi}$ 8^{δ} . Καὶ ὁ μὲν πρὸς ἄρκτον αὐτοῦ τοίχος ἔχει πλάτος $1^{\mu}.40$ ἢ $4\frac{1}{2}^{\beta\pi}$, ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς $1^{\mu}.60$ ἢ $5^{\beta\pi}$, ἐνῶ τὸ πρὸς ἀνατολάς τε καὶ νότον περίφραγμα στενεύει ἄχρις $1^{\mu}.00$ ἢ $3^{\beta\pi}$, ὥστε αἱ ἐσωτερικαὶ αὐτοῦ διαστάσεις εἶνε $11^{\mu}.00$ ἢ $35^{\beta\pi}$ 3^{δ} μήκους καὶ $8^{\mu}.12$ ἢ $26^{\beta\pi}$ εὖρους. Ἡ δ' ἄνοδος στρέφεται περίξ κενοῦ ὀρθογωνίου τοίχου, $6^{\mu}.33$ ἢ $20^{\beta\pi}$ 3^{δ} μήκους καὶ $3^{\mu}.85$ ἢ $12^{\beta\pi}$ 4^{δ} πλάτους. Ὁ δὲ μεσαῖος οὗτος τοίχος ἀπετέλει εἶδος κενοῦ φεγγίτου, ἐκ τῆς ὀροφῆς τοῦ κοχλιοῦ κατ' ἀρχὰς φωτιζομένου⁽³¹⁾, ἀλλὰ κεκλεισμένου τυγχάνοντος τὴν σήμερον. Τὸ δὲ περίφραγμα τοῦ ἐν λόγῳ φεγγίτου ἔχει $1^{\mu}.04$ ἢ $3^{\beta\pi}$ 4^{δ} πάχος πρὸς ἄρκτον, δυσμὰς, καὶ ἀνατολάς, $0^{\mu}.83$ ἢ $2^{\beta\pi}$ 8^{δ} δὲ μόνον πρὸς νότον, ὅθεν καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ τοῦ φεγγίτου διαστάσεις εἶνε $4^{\mu}.25$ ἢ $13^{\beta\pi}$ 7^{δ} μήκους καὶ $2^{\mu}.01$ ἢ $6^{\beta\pi}$ 6^{δ} εὖρους.

Ὁ βορειοανατολικὸς κοχλιάς στρέφεται τρεῖς περὶ ἑαυτὸν, ἔχων, ἐκ τῆς πύλης τῆς παρακειμένης τοῦ ναοῦ στοᾶς ἄχρι τῆς τοῦ ὑπερφύου, δώδεκα διαδρόμους καὶ ἑνδεκα καμπτήρας. Τὸ δὲ εὖρος τῶν διαδρόμων δὲν εἶνε ἀπανταχοῦ τὸ αὐτό, ὡς ἐναλλάσσον ἀπὸ $2^{\mu}.01$ ἢ $6^{\beta\pi}$ 5^{δ} ἐκ νότου εἰς $2^{\mu}.05$ ἢ $6^{\beta\pi}$ 7^{δ} πρὸς ἀνατολάς, $2^{\mu}.20$ ἢ $7^{\beta\pi}$ 0^{δ} πρὸς ἄρκτον, καὶ $2^{\mu}.64$ ἢ $8^{\beta\pi}$ 5^{δ} πρὸς δυσμὰς. Ἐκ τούτου δ' ἀκολουθεῖ ὅτι ὁ φεγγίτης δὲν κεῖται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ γενικοῦ τοῦ λαβυρίνθου χώρου, ἀλλὰ μᾶλλον προσεγγίζει πῶς τῇ νοτιοανατολικῇ τοῦ κοχλιοῦ γωνίᾳ.

(27) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 169 - 170.

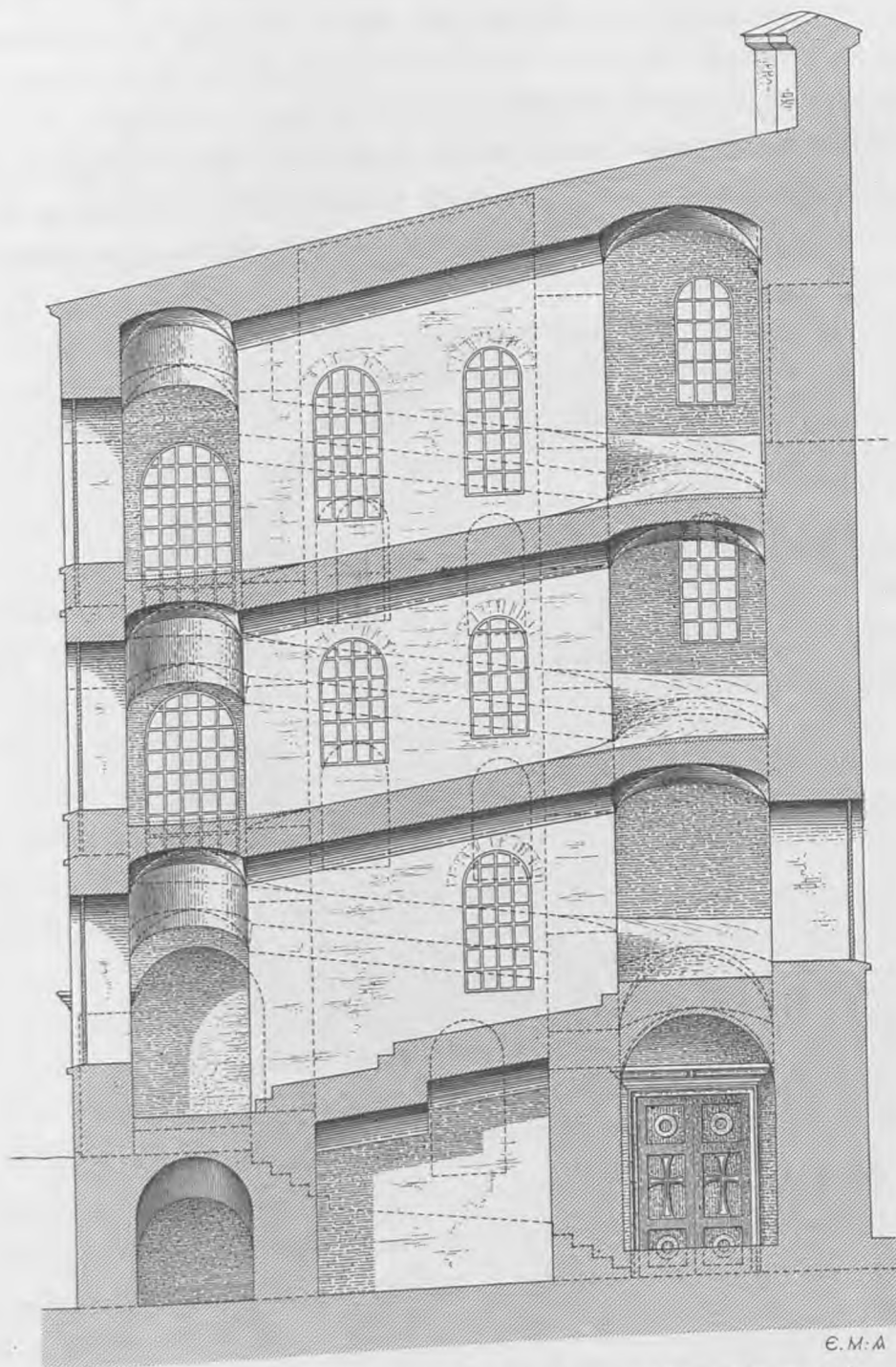
(28) Ἴδε Α' τόμον, σ. 28, καὶ παρόντα τόμον, σ. 184 - 185.

(29) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 172 - 173.

(30) Ὡς ἀποκατέστησα ἄλλως ἐν πίναξι ιζ', ιη', κβ' καὶ κγ' τοῦ Α' τόμου.

(31) Ἴδε Α' τόμον, πίνακα κβ'.

Οἱ τρεῖς πρῶτοι διάδρομοι παρίστανται ἐν ταύτῃ ἐπικλινεῖς καὶ βαθμιδωτοί, οἱ δὲ ἄλλοι μόνον ἀνωφερεῖς. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ διαδρόμῳ ἀπαντῶσι δέκα βάθρα, εἰς δύο διηρημένα ὁμάδας (ἴδε σχ. 328), ἐν τῷ δευτέρῳ μία βαθμὶς, καὶ ἐν τῷ τρίτῳ ἕξ, ἀνὰ δύο συνεζευγμένοι, οὕτως ὥστε ὁ ὅλικός ἀριθμὸς βαθμίδων τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος λαβυρίνθου τούτου ἀνέρχεται εἰς 17.

Σχ. 328. Ἡ κατὰ μέσον τῶν ἀρκτῶν διαδρόμων παραλληλία κατακόρυφος τομὴ τοῦ βορειοανατολικοῦ Λαβυρίνθου. Κλίμαξ $= 1\frac{1}{2}$.

Τὸ δὲ μῆκος τῆς πορείας, ἀπὸ τῆς πύλης τοῦ παρακειμένου προαυλίου ἄχρι τῆς ἀνωθεν γυναικωνίτιδος, ἐκτείνεται ἐπὶ 92^μ ἢ 295^{β*} ὡς ἔγγιστα, ἡ δὲ ἀνωφέρεια τοῦ ἡρέμα ἐπικλινούς μέρους εἶνε ἢ εὐχερεστέρα τῷ ἀναβαίνοντι ἀπασῶν τῶν τοῦ τεμένους ἀνόδων, ὡς μόλις ἀποτε-

λοῦσα γωνίαν 8° μετὰ τῆς ὁριζοντίας, ὑπολειπομένη οὕτω κατὰ $1\frac{1}{2}^{\circ}$ τῆς τοῦ νοτιοδυτικοῦ καὶ κατὰ 4° τοῦ βορειοδυτικοῦ λαβυρίνθου.

Ἡ δ' ἐξωτερικὴ τοῦ κοχλίου θύρα, ἣτις εὐρίσκεται πρὸς ἀνατολάς, οὐ μακρὰν τοῦ γείτονος γυναικίτου νάρθηκος, ἀνοίγεται σήμερον $2\frac{1}{2}^{\mu}$ ἢ $8^{\beta\pi}$ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῆς ἐκκλησίας (σχ. 328). Ἄλλ' ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ ῥηθέντος προαυλίου, οὕτινος αἱ πύλαι εἶνε ἀνεωγμέναι ἐν σχέσει πρὸς τὸ δάπεδον τοῦ ἐσωτερικοῦ, προάγομαι νὰ εἰκάσω ὅτι τοιαύτη κατασκευὴ δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε ἴσως ἀρχικὴ, ὅθεν καὶ ἐπὶ τοῦ πίνακος κβ' τοῦ Α' τόμου ἔδειξα τὴν πυλίδα ταύτην ὡς ὑπάρχουσαν ἀπλῶς εἰς τὸ ὕψος τοῦ γενικοῦ ἐδάφους.

Ἐπέκεινα δὲ τῆς ἐν τῷ ὑπερφῶφ θύρας ὁ κοχλιάς ἐξακολουθεῖ ἀνερχόμενος ἄχρις ἀδιεξόδου τινός. «Φαίνεται», λέγει ὁ Σάλτζεμβεργ ἐπὶ τούτῳ, «ὅτι ἡ ἀνοδος αὕτη ἐξηκολούθει ἄλλοτε εἰς μείζον ὕψος τῆς νῦν στέγης· διότι μέρος τοῦ πρὸς δυσμὰς περιτειχίσματος αὐτοῦ φθάνει εἰςέτι περίπου

Σχ. 329. Ὁ πρὸς νότον τοῖχος τοῦ βορειοανατολικοῦ λαβυρίνθου.

4 πόδας ἄνωθεν τῆς στέγης, δεικνύον λείψανα παραθύρου» ⁽³²⁾ ἀλλ' ἀδυνατῶ νὰ συμφωνήσω μετὰ τοῦ διασήμου ἀρχιτέκτονος ἐνταῦθα. Ὁ τοῖχος, οὕτινος ποιεῖται μνεῖαν, παρίσταται ἐπὶ τοῦ προηγούμενου σχήματος, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν πινάκων κ', κβ' καὶ κδ', εἶνε δὲ δῆλον ἐκ τῶν ἀπεικονίσεων τούτων ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ παράθυρον. Πρὸς τούτοις δὲ ὁ κοχλιάς δὲν ἠδύνατο ἐλλόγως νὰ ᾔηνε ὑψηλότερος, ἀποτελῶν, ἐν τῇ βορειοανατολικῇ τοῦ ναοῦ γωνίᾳ, εἶδος ἀκόμψου πύργου, οὕτινος ἡ χοῆσις διαφεύγει βεβαίως πᾶσαν εἰκασίαν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως ὁ τελευταῖος ἀδιέξοδος διάδρομος ἐνδεχόμενον νὰ ἐχρησίμευεν ἀπλῶς ὡς ἀποθήκη ἐλαίου.

⁽³²⁾ A. B. v. C., σ. 18.

Ἡ ἐν τῷ ὑπερφῶ πύλῃ στερεῖται ὑπερθύρου σήμερον. Ἡ δὲ θύρα ἢ θέτουσα εἰς συγκοινωνίαν τὸν κοχλιάν τῷ παρακειμένῳ γυναικίτῃ νάρθηκι ὑπάρχει ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου.

Ἐφωτίζετο δ' ὁ βορειοανατολικὸς κοχλιάς μεγαλοπρεπέστατα διὰ πλήθους παραθύρων, ὧν ὁ ἀριθμὸς, κατὰ τὴν ἐλαχίστην ἐκτίμησιν, ἀνέρχεται εἰς 29. Καὶ ἐνῶ ὁ βόρειος τοῖχος φαίνεται στερούμενος παραθύρων, ὁ μεσημβρινὸς (σχ. 329) ποικίλλεται δι' ἐνὸς ἐν τῷ πέμπτῳ καμπτήρι, δι' ἄλλου ἐν τῷ ὀγδῶ, διὰ δύο ἐν ἐνάτῳ διαδρόμῳ, δι' ἐνὸς ἐν ἐνάτῳ καμπτήρι, καὶ δι' ἐνὸς πάλιν, οὐ μακρὰν τῆς θύρας τοῦ ὑπερφῶ. Ὁ δὲ δυτικὸς τοῖχος ἔχει παράθυρον ἐν τῷ τρίτῳ καμπτήρι, ὁ δὲ ἀνατολικός, καίπερ στερούμενος τανῦν ἀνοιγμάτων, φαίνεται ἔχων ἄλλοτε ἀνὰ δύο παράθυρα ἐν τῷ δευτέρῳ, τῷ ἕκτῳ καὶ τῷ δεκάτῳ διαδρόμῳ. Δεκαῆς δὲ τοῦλάχιστον παράθυρα ἠνοίγοντο ἐν τοῖς τοίχοις τοῦ φεγγίτου, δύο ἐν γένει ἐπὶ τῶν μεγάλων αὐτοῦ πλευρῶν, πλὴν ἐν τῷ πρώτῳ καὶ τῷ τρίτῳ, νομίζω, διαδρόμῳ, ὅπου εἶνε μόνον ἓν, καὶ ἀπλᾶ παράθυρα ἐπὶ τῶν ἑξ ἐλασσόνων προσόψεων τοῦ αὐτοῦ. Τὰ δὲ ἀρχαῖα δικτυωτὰ τῶν τοιούτων παραθύρων ἐκοσμοῦντο ἀναγλύφοις φύλλοις, ἐν οἷς ὑπάρχουσι καὶ τὰ προμνημονευθέντά τῶν τεκτόνων στοιχεῖα.

Ὁ δὲ μεσημβρινὸς τοῖχος παρουσιάζει, ἀριστερόθεν τῆς ἑξωθεν εἰσόδου, ἐσοχὴν 0^μ.90 ἢ 3^β^π βάθους καὶ 2^μ.20 ἢ 7^β^π εὗρους, ὁ δὲ δυτικὸς ἀσήμαντον ἐσοχὴν 0^μ.03 ἢ 1^δ, ἀριστερόθεν τῷ ἐκ τῆς τοῦ ὑπερφῶ πύλης κατερχομένῳ.

Ἡ δὲ ὀροφὴ καλύπτεται διὰ κεκλιμένων, πεπιεσμένων, ὥς εἴθισται, κυλίνδρων, ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῶν ὁποίων παρατηροῦνται σταυροῦθλοι ὑψηλοί, πεποικιλμένοι, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διὰ τῶν γνωστῶν ἡμῖν τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων ὀρυγμάτων. Τὸ δὲ ὕψος τῶν ὀρόφων δὲν φαίνεται οὐδαμοῦ κατερχόμενον ὑπὸ τὰ 3¹/₂^μ ἢ τοὺς 11^β^π, ὅθεν καὶ παρίσταται σημαντικῶς ἀνώτερον τοῦ τῶν ἄλλων κοχλιῶν.

Τέλος τὸ ἔδαφος κοσμεῖται προκοννησίαις πλαξὶ σὺν παραλλήλοις χαράγμασιν, ὥς καὶ ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ λαβυρίνθῳ.

Διὰ τοῦ κοχλιοῦ τούτου ἀνήρχετο εἰς τὸ ὑπερφῶν ὁ Γρελῶτος (³³).

Αἴθουσα πρὸς ἄρκτον τοῦ βορειοανατολικοῦ Κοχλιοῦ. — Εἰς τὸ τέλος δὲ τοῦ τρίτου διαδρόμου, καὶ ἐν τῷ τρίτῳ ἐπομένῳ καμπτήρι τοῦ λαβυρίνθου, ἐν ὕψει 5^μ ἢ 16^β^π ὥς ἔγγιστα ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ τεμένους, ὑπάρχει πύλη, ἄγουσα εἰς βυζαντινὸν θάλαμον, οὗτινος αἱ μείζονες διαστάσεις δὲν φαίνονται ὑπερτεροῦσαι τῶν 6¹/₂^μ ἢ 21^β^π. Στεγάζεται δ' οὗτος διὰ σταυροθόλου, καὶ φωτίζεται διὰ δύο μικρῶν παραθύρων πρὸς βορρᾶν, ὥς καὶ διὰ μεγάλης ἡμικυκλοτεροῦς θυρίδος πρὸς ἀνατολὰς. Ἡ δὲ ἄλλοτε χρῆσις τῆς αἰθούσης ταύτης εἶνε, ὥς εἰκός, ἐντελὼς ἄγνωστος

(³³) Voy. de Const., σ. 133.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

ΤΑ ΥΠΕΡΩΑ Η ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Όνομα. — Τὰ «Υπερῶα», ἥτοι ἅπας ὁ ὑπὲρ τὸν νόρθηκα καὶ τὰς στοὰς χῶρος, ἦσαν τὸ κατ' ἀρχὰς ὠρισμένα διὰ τὰς γυναῖκας, ὅθεν καὶ «Υπερῶα τῆς Γυναικωνίτιδος» καλεῖ αὐτὰ ὁ Προκόπιος, καὶ «Θηλυτέρων Ὑπερώϊα» ὁ Σιλεντιάριος⁽¹⁾. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, τὰ πρὸς ἀνατολὴν δύο τρίτα τῶν δεξιῶν ὑπερῶων μετετράπησαν εἰς ἀνδρῶν, καὶ ἔκτοτε αἱ γυναῖκες ἴσταντο ἰδίως ἐν τοῖς πρὸς ἄρκτον καὶ δυσμὰς μέρεσιν, ἴσως δὲ καὶ ἐν τῇ μεσημβρινοδυτικῇ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρου διαιρέσει. Κατὰ τὴν ι' δ' ἑκατονταετηρίδα ὁ Ἀνώνυμος μεταχειρίζεται τὴν λέξιν «Γυναικωνίτης» ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν κάτωθεν στοῶν⁽²⁾, γνωρίζομεν δὲ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ὁ «Γυναικίτης» τῶν ἄλλων τῆς ΚΠ. ναῶν εὐρίσκεται ἐν τῷ δαπέδῳ, ἐνῶ αὐτὰ τὰ ὑπερῶα ἐκαλοῦντο πάντοτε σχεδόν, ἄχρι τοῦ 1453, «Κατηχουμενεῖα», «Κατηχουμένια», «Κατηχουμένιον», «Κατηχούμενα», καὶ «Κατηχούμενος». Οὕτω *Νεαρά* τις τοῦ Λέοντος μνημονεύει τὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὑπερῶα, «ἅπερ ὁ πολλὸς ἄνθρωπος κατηχούμενα καλεῖν ἔγνω»⁽³⁾.

⁽¹⁾ *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 178, καὶ *Ἐκφρασις* Σιλεντιαρίου, στ. 389.

Ὑπερῶα ἀπαντῶμεν ἤδη ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου περὶ τὰ 335 ἐγεγνημένῳ ναῶ Ἀντιοχείας (ἴδε σ. 8, σημ. ε'), εἶτα δ' ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ναζιανζηνοῦ οἰκοδομηθέντι τεμένει (370) (*Αὐτόθι*, σημ. ζ').

Τρίπλευρα δ' ὑπερῶα, ἥτοι πρὸς δυσμὰς, πρὸς νότον, καὶ πρὸς βορρᾶν, εἶχον ἢ ἔχουσιν, ἀναμεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ ἐξῆς μεγάλοι ναοί· Ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου ΚΠ., ὁ Ἅγιος Δημήτριος καὶ τὸ Ἑσκὴ Τζουμᾶ Θεσσαλονίκης, ὁ Ἅγιος Σέργιος καὶ ἡ Ἁγία Εἰρήνη ΚΠ., ὁ Ἅγιος Βιτάλιος Ῥαβέννης, ὁ ναὸς τοῦ Κάξρ Ἰμπν Βαρδάν, ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ἡ Ἁγία Θεοδοσία ΚΠ., ὁ Ἅγιος Νικόλαος Μύρας, ὁ ἐν Δερὲ Ἀγζῆ ναός, ὁ Ὅσιος Λουκάς Στειρίου, ὁ Ἅγιος Νικόδημος Ἀθηνῶν, κλπ.

Πλάγια δὲ μόνον ὑπερῶα ἔχει τὸ ἐν Κότζα Καλεσσῇ τέμενος.

Δυτικὸν δὲ μόνον ὑπερῶον, ἔχει, ἀναμεταξὺ ἄλλων, ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Νικαίας, ὁ Ἅγιος Ἡλίας καὶ τὸ Καξαντζηλὰρ τζαμη Θεσσαλονίκης, ἡ μονὴ Θεοτόκου Στειρίου, ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ἡ Παναγία Χρυσοκέφαλος Τραπεζοῦντος, κλπ.

Ὑπερῶον δ' ἐν ταῖς τέσσαρσι γωνίαις, ἔχει ὁ ἐν ΚΠ. ναὸς Θεοτόκου τῆς Διακονίσσης.

Ἄνευ δ' ὑπερῶων παρίσταται τέλος ὁ Ἅγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης, ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἐξρας, ὁ ναῖσκος Θαννᾶ, οἱ ἐν Ῥαβέννῃ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ τῆς Ἁγίας Ἀγαθῆς, ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐν τῷ Κάμπω (Βοιωτία), ἡ Καισαριανή, ἡ μονὴ Δαφνίου, οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι, ἡ Καπνικαρέα, ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος, ὁ Ἅγιος Σωτήρ, ἡ Παναγία τῆς Μεγάλης Μονῆς, Ἀθηνῶν, τὸ Κηλησᾶ μεστζητί, ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος ΚΠ., οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης, ἡ μονὴ τῆς Χώρας ΚΠ., καί, ἐν γένει, οἱ μικρότεροι τῆς αὐτοκρατορίας ναοί.

⁽²⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 202.

⁽³⁾ Δουκαγγίου *S. S.*, § 38.

Ὁ Νικήτας ποιεῖται μνεῖαν « τῶν ἐπάνωθεν τοῦ κατηχουμένου ἱσταμένων » (4), καὶ Ἰγνάτιος ὁ Διάκονος ἀναφέρει « τὸν τοῦ μεγίστου νεῶ περίπυστον κατηχούμενον » (5). Ὡνομάζοντο δ' ἐνίοτε καὶ « Περίδρομοι », ἔτι δὲ καὶ « Ἐμβολοὶ », διότι μνημονεύεται « τόμος περιέχων ἐν συντόμῳ τὴν ὁγδόην σύνοδον, γεγραμμένος ἐν τῷ δεξιῷ ἐμβόλῳ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας » (6).

Ἡ ἐν τοῖς Ὑπερώοις στάσις τῶν Γυναικῶν καὶ ὁ τῶν Κατηχουμένων Οἶκος. — Ὅτι αἱ γυναῖκες ἴσταντο ἐν τοῖς ὑπερώοις, αἱ προηγούμεναι μαρτυρίαι σαφηνίζουν ἐναργέστατα. « Ταῦταιν δὲ ταῖν στοαῖν », λέγει ὁ Προκόπιος, « ἀτέρα μὲν τοὺς ἄνδρας εὐχομένους διακεκλήρωται, γυναῖξιν δὲ ταῦτ' οἰομέναις ἢ ἄλλη ἀνεῖται » (7). Ὁ δὲ Σιλεντιάριος γράφει ἐν ἡρωϊκῷ τῷ μέτρῳ:

« Ἴσα γὰρ τοῖς ὑπένεργε καὶ ὑπόθι πάντα νοήσει
 θηλυτέρην αἰθουσαν ἐς ἀμφοτέρας τις ἀνελθὼν
 ἢ γὰρ ὑπερέλλουσα πρὸς ἔσπερον οὐκέτι δοιαῖς
 ἴση ταῖς ἐτέρησιν, ὑπὲρ νάρθηκος ἰοῦσα » (8).

Ἐκ τῶν στίχων τούτων προκύπτει σαφέστατα ὅτι ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ σύμπαν τὸ ὑπερῶον ἦτο προσδιωρισμένον διὰ τὰς γυναῖκας. Ἀλλ' ἡ ἐν αὐτῷ καθ' ὥρισμένας στιγμὰς εἰκαζομένη στάσις τῶν κατηχουμένων παρίσταται ἡμῖν ἥττον ἀναμφίλογος. Συμὼν ὁμοῦς ὁ Θεσσαλονίκης παρατηρεῖ ὅτι « νάρθηκες λέγονται, ἥτοι τῶν ναῶν ἀρχαί, καὶ κατηχουμενεῖα, ἥτοι τῶν κατηχουμένων ὁ οἶκος· ἃ καὶ διὰ τοῦτο ἐπενοήθη, ἵνα καὶ οὗτοι δι' ἀκοῆς καὶ ὁράσεως μόνης μετέχωσι τῶν θείων, καὶ διὰ τῶν χειλέων καὶ τῆς γλώσσης ὁμολογῶσι τὴν πίστιν, καὶ τὰ τῆς εὐσεβείας ῥήματα ᾄδωσιν. οὐ κοινωνοῦσι δὲ τῆς στάσεως τοῖς πιστοῖς, οὐδὲ τῆς εὐχῆς. ἀκοινωνήτοι γὰρ καὶ διστάμενοι ἔτι ». Καὶ « οἱ ἐξωθούμενοι περὶ τοὺς νάρθηκας ἴστανται, ἢ καὶ ἐν τοῖς κατηχουμένοις, τῶν φρικτῶν μυστηρίων ἐκτελουμένων » (9). Παρὰ τὰς διαβεβαιωτικὰς δὲ ταύτας ἐκφράσεις τοῦ Συμεῶν, ὁ Βυζάντιος ἔγραψε πρὸ πεντηκονταετίας καὶ ἐπέκεινα τάδε: « Ὁ Δουκάγγιος ἀπέδειξεν ὅτι οἱ κατηχούμενοι οὐδέποτε ἴσταντο ἐν αὐτοῖς [τοῖς ὑπερώοις, ἢ κατηχουμενεῖσι], καὶ διὰ τοῦτο παράγουσι, λέγει, τινὲς τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἐντεῦθεν ἱσταμένας τὰς γυναῖκας κατηχεῖσθαι (ἐνηχεῖσθαι, ἀκροᾶσθαι) τῆς ἱερᾶς ἀκολουθίας » (10). Ἀλλὰ τῆς γνώμης ταύτης δίσταμαι, φρονῶν ὅτι ἐν ἐκκλησιαστικοῖς ζητήμασιν, ἡ μαρτυρία σοφοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ, καὶ δὴ ἀρχιεπισκόπου, τυγχάνει, ὡς εἰκός, πολλῷ σπουδαιότερα καὶ πλείονος κύρους τῶν δηθεν ἀποδείξεων μεταγενεστέ-

(4) Δουκαγγίου *S. S.*, § 38.

(5) *Ἀπόθι*, § 38. Ἐπὶ Τουρνεφορτίου (1702) τὰ κατηχουμενεῖα τοῦ ναοῦ ὠνομάζοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων « Ὑπερῶα τοῦ Κωνσταντίνου » (*Relation d'un Voyage du Levant*, ἐν Παρίσις, 1717, τ. α', σ. 477).

(6) Ἀλλατίου *De Libris et Rebus ecclesiasticis Graecorum*, ἐν Παρίσις, 1646, β', σ. 168.

(7) *Περὶ Κτισμ.*, ἔκδ. Βόννης, σ. 178.

(8) Στ. 586-589. Ὑπερῶον ἄνωθεν τοῦ νάρθηκος δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου Ῥαβέννης, ὅπου αἱ πλάγαι διαίρεσεις συγκοινωνοῦσιν ἀλλήλαις ἐν τῷ ὀκταγώνῳ, ὡς ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ.

(9) *Περὶ Ναοῦ*, ἐν Μίγνῃ *P. G.*, τ. 155, σ. 357.

(10) *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 478. Ἐν τοῖς εἰς τὸν Σιλεντιάριον ἀφορῶσι σχολίοις αὐτοῦ, ὁ Δουκάγγιος ἐκφέρει δογματικῶς τὴν ἐξῆς εἰκασίαν: « Porticus superiores, feminis precantibus addictae, ut plurimum catechumeniorum nomine donantur a scriptoribus, non quod in iis unquam catechumeni constiterint, sed quod divinos, qui a sacerdotibus et cantoribus concinebantur, hymnos ibi auditu exciperent mulieres » (*S. S.*, § 38).

ρου άλλοεθνούς συγγραφέως. Όταν βλέπουμεν τὰ ὑπερῶα περιγραφόμενα διαρρήδην ὑπὸ συγχρόνου μάρτυρος ὡς «Κατηχουμένων Οἶκον», καὶ ὅταν Βυζαντινὸς διαβεβαιῇ ὅτι «οἱ ἐξωθούμενοι [ἢ κατηχούμενοι] ἴστανται ἐν τοῖς κατηχουμένοις τῶν φρικτῶν μυστηρίων ἐκτελουμένων», δυσκόλως ἀποδεχόμεθα τὴν δοξασίαν ταύτην τοῦ Δουκαγγίου, ἐπιχειροῦντος ἐπὶ τέλους νὰ καταπέισῃ ἡμᾶς ὅτι τὸ ὄνομα «Κατηχούμενα» ἐδόθη τοῖς ὑπερῶοις ἀκριβῶς ἐπειδὴ οὐδέποτε δῆθεν κατηχούμενοι ἴσταντο ἐν αὐτοῖς.

Κατὰ τὸν Ῥαῖσκε, «ἐὰν ἦτο βέβαιον ὅτι οἱ κατηχούμενοι ἴσταντο ἄλλοτε ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐνδεχόμενον νὰ διέμεινε τὸ ὄνομα ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ, εἰ καὶ οἱ κατηχούμενοι δὲν ἴσταντο πλέον ἀκολούθως ἐνταῦθα. Θὰ ἔλεγον λοιπὸν ὅτι παρωνομάσθησαν κατηχουμενεῖα ἀπὸ τῶν γυναικῶν, αἵτινες ἐκαλοῦντο ἴσως τὰ κατηχούμενα (ὑπονοητέον πρόσωπα), ἀπ' ἐκείνων, αἵτινες ἤκροῶντο μόνον τῆς διδασκαλίας τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῶν θείων, ἐκείνων, αἵτινες ἤγοντο, μὴδὲν βλέπουνσαι, διότι ὁ τόπος αὐτῶν ἦτο περιπεφραγμένος ἀντιθέτοις δικτυωτοῖς, καὶ ἐκείνων εἰς αἷς ἦτο ἀπηγορευμένον ἐπὶ ποινῇ ἀναθέματος τὸ διὰ τοῦ δικτυωτοῦ προκύπτειν ἐν ὥρᾳ τῆς τῶν ἁγίων εισόδου. Οὕτω τὰ κατηχουμενεῖα θὰ ἦσαν ὁ τόπος ἔνθα ἤγοντο τὰ [εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μέλλοντα νὰ εἰσέλθωσι] πρόσωπα, ἵνα, ἀκούοντα μόνον, συγκινῶνται διὰ τῆς ἱερᾶς διδασκαλίας, διὰ τῶν προσευχῶν, καὶ διὰ τῶν θείων ἐν γένει» ⁽¹¹⁾.

Ἡ ἰδέα τοῦ διασήμου σχολιαστοῦ ὅτι ἐνδεχόμενον τὸ κατ' ἀρχὰς οἱ κατηχούμενοι νὰ ἴσταντο ἐν τοῖς ὑπερῶοις εἶνε ἀξία πάσης προσοχῆς, ἀλλὰ τὴν εἰς τὰς γυναῖκας δῆθεν ἀφορῶσαν ἔκφρασιν τῶν «κατηχουμένων προσώπων» ἀδυνατεῖ τις νὰ ἀποδεχθῇ.

Ἐτερος ἀντίπαλος τῆς ἐν τοῖς κατηχουμενεῖοις στάσεως τῶν κατηχουμένων ὑπῆρξεν ὁ Λέων Ἀλλάτιος, εἰπὼν ὅτι καὶ αἱ μοναὶ εἶχον κατηχουμενεῖα, ἂν καὶ οὐδεὶς ὑπῆρχεν (δῆθεν) ἐν αὐταῖς κατηχούμενος, «πάντων τῶν ἐν αὐταῖς μοναζόντων ὄντων πιστῶν καὶ ἁγίων» ⁽¹²⁾. Ἀλλὰ τὸ τοιοῦτον ἐπιχείρημα, βασιζόμενον ἐπὶ προφανοῦς ἀμφιβολίας, εἶνε ὅλως ἀνίκανον νὰ ἀποδείξῃ τι ἐν τῷ σκοτεινῷ τούτῳ ζητήματι.

Ὑπὸ τοιούτους λοιπὸν ὅρους εἶνε δύσκολον νὰ καταλήξῃ τις εἰς ὀριστικὸν συμπέρασμα. Κατ' ἐμὴν ὁμῶς γνώμην, ἡ προεκτεθεῖσα μαρτυρία τοῦ Συμεὼν ἔχει μέγα κῦρος, ὡς ἐπιλύουσα ἄλλως ἀπλούστατα καὶ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς λέξεως «κατηχουμενεῖα». Ἀλλὰ δὲν ἐπιδέχεται εἰμὴ δύο μόνον ἐξηγήσεις, δηλαδή, ἢ ὅτι οἱ κατηχούμενοι ἐξωθοῦντο ἐνταῦθα ὅταν αἱ γυναῖκες ἐξεκκλησιάζοντο ἐν τῷ δαπέδῳ, ἐν τῇ ἀρχαίᾳ δηλονότι Ἐκκλησίᾳ, ἢ ὅτι καὶ ἀκολούθως ἤγοντο εἰς τὰ ὑπερῶα, ἀλλ' ἐντὸς χώρου περιπεφραγμένου, ἔνθεν ἠδύναντο νὰ ἀκούωσι τῶν θείων, ἀόρατοι πάντως ταῖς γυναιξίν. Τῶν δύο δὲ τούτων ἐρμηνειῶν ἡ πρώτη τυγχάνει πολλῶ πιθανωτέρα ἴσως τῆς ἄλλης.

Ἐνδεχόμενον δ' ὡσαύτως οἱ κατηχούμενοι νὰ κατηχοῦντο κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν τοῖς ὑπερῶοις, καὶ τοῦτο ἐν ὥρᾳ, καθ' ἣν δὲν ἐτελεῖτο μυσταγωγία ἐν τῷ ναῷ. Τοῦτο ὁμῶς κᾶπως ἀμφίβολον.

Ἐν τοῖς κατηχουμενεῖοις δὲ «κατῶκουν, ὡς φαίνεται», καθὰ γράφει ὁ Βυζάντιος, «καὶ οἰκογενεῖαι πτωχαὶ πάντως καὶ ἄστεγοι ὅθεν ἀπαγορεύουσιν οἱ κανόνες καὶ αἱ αὐτοκρατορικαὶ διατάξεις „ἐν τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν ὑπερῶοις συνοικεῖν τινὰς γυναῖξιν“.

» Ἐχρησίμευον δὲ καὶ ὡς φυλακαὶ τῶν κολαζομένων ὑπὸ τοῦ πατριάρχου. „Οἱ δὲ ἀρχιε-

⁽¹¹⁾ *Comment. ad Porphyrr.*, σ. 165-166.

⁽¹²⁾ Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 478, σημ. 1.

ρεῖς“, λέγει Γρηγόριος ὁ Διάλογος ⁽¹³⁾, „ὅταν ἀμάρτη τις καὶ ἐξομολογήσῃται, φυλακίζουσιν αὐτὸν εἰς τὰ κειμηλιαρχεῖα καὶ εἰς τὰ διακονεῖα τῆς ἐκκλησίας καὶ εἰς τὰ κατηχούμενα“ ⁽¹⁴⁾.

“Υψος τοῦ Ὑπερώου. — Τὸ ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ μέσον ὕψος τῶν ὑπερώων εἶνε, κατὰ τὰς ἰδίας μου καταμετρήσεις, 13^μ.98 ἢ 45^{βπ}, ἰσοδυναμοῦν πρὸς τὸ τέταρτον ἀκριβῶς τοῦ σημερινοῦ τοῦ τεμένους ὕψους ⁽¹⁵⁾.

Ἀρχαῖαι περιγραφαί. — «Τίς ἂν τῶν ὑπερώων τῆς γυναικωνίτιδος ἐρμηνεὺς γένοιτο;» ἐρωτᾷ μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ γλαφυρότητος ὁ Προκόπιος ⁽¹⁶⁾, ἐνῶ Εὐάγριος ὁ Σχολαστικός, ὁ Ἐπιφανεύς, περιγράφει τὴν γυναικωνίτιδα ὡς μετεωρίζουσιν «ἐτέροις παραπλησίοις κίοσι, προκύπτειν τοῖς βουλομένοις διδόντες εἰς τὰ τελούμενα» ⁽¹⁷⁾.

Διαστάσεις. — Ἡ χωρητικότης τῶν ὑπερώων εἶνε σημαντικωτέρα τῆς τῶν κάτωθεν στοῶν μετὰ τοῦ νάρθηκος, καὶ τοῦτο διὰ πολλοὺς λόγους· α' διότι αἱ ἀμέσως πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολὰς τῶν παραπησίων συνεχόμεναι αὐτοῖς παραστάδες προβάλλουσιν ἐν τῷ ὑπερώῳ μόνον 0^μ.37 ἢ 1^{βπ} 2^δ τῶν πλαγίων τοίχων, καὶ οὐχὶ 0^μ.90 ἢ 2^{βπ} 10^{1δ}, ὡς ἐν ταῖς στοαῖς· β' διότι ἐν ταῖς γωνίαις δὲν εὐρύνονται οἱ πλάγιοι τοῖχοι· γ' διότι οἱ πεσσοὶ εἶνε στενώτεροι ἐνταῦθα τοῦ ὅτι εἶνε κάτωθεν ⁽¹⁸⁾· καὶ δ' διότι αἱ τοῦ ὑπερώου θυρίδες κλείονται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διὰ μαρμαρίνων θριγκῶν

⁽¹³⁾ Ἐπιστολὴ Β' τοῦ Διαλόγου πρὸς Λέοντα τὸν Ἰσαυρον.

⁽¹⁴⁾ Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 479.

⁽¹⁵⁾ Κατ' ἀρχὰς ἡ ἀναλογία αὕτη ἦτο $\frac{1}{3.5}$. Ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ τὸ ὕψος τοῦ ὑπερώου εἶνε 6^μ.25 ἢ 20^{βπ}, καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ὀλικὸν ὕψος $\frac{1}{3.5}$, ὡς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τοῦ Ἀνθεμίου.

Παραβάλλοντες δὲ τὸ ὕψος τοῦτο τῶν ὑπερώων τῆς Ἀγίας Σοφίας τῷ τῶν κατηχουμένων ἄλλων βυζαντινῶν ναῶν, ἔχομεν τὸν ἑξῆς πίνακα (περὶ τῶν πηγῶν τοῦ ὁποίου ἴδε σ. 10):

Ναός	Τόπος	Υψος ὑπερώου	
		^μ	^{βπ}
Ἀγία Σοφία	ΚΠ.	13.98	45
Ἅγιος Βιτάλιος	Ράβεννα	8.84	28
Ἀγία Σοφία	Θεσσαλονίκη	8.6	28
Ἐσκή Τζουμᾶ	Θεσσαλονίκη	8.6	28
Ἅγιος Δημήτριος	Θεσσαλονίκη	8.4	27
Ἀγία Εἰρήνη	ΚΠ.	7 ±	22 ±
Ἅγιος Νικόλαος	Μύρα	7.0	22
Ναός	Δερὲ Ἀγζή	6.5	21
Ἅγιος Σέργιος	ΚΠ.	6.25	20
Μονὴ Θεοτόκου	Στείριον	6.25	20
Μονὴ Στουδίου	ΚΠ.	6.2	20
Ἀγία Σοφία	Τραπεζοῦς	5.6	18
Ἅγιος Ἡλίας	Θεσσαλονίκη	5.4	17
Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου	Νίκαια	5.2	17
Ἅγιος Νικόδημος	Ἀθήναι	4.6	15
Παναγία Χρυσοκέφαλος	Τραπεζοῦς	4.6	15
Καζαντζηλὰρ τζαμὴ	Θεσσαλονίκη	3.9	12

⁽¹⁶⁾ Περί Κτισμ., ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 178.

⁽¹⁷⁾ Ἐκκλ. Ἱστορ., ἐν Ὁξφόρδῃ, 1844, σ. 133.

⁽¹⁸⁾ Οἱ μεγάλοι πεσσοὶ παρουσιάζουσιν ἀνοίγματα ἐν τοῖς κατηχουμένοις, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ παρατήσια στεροῦνται ἐκεῖ διόδων, δὲν προκύπτει ἐκ τούτου αὐξήσις διαστάσεων τῶν ὑπερώων, συγκρινομένων πρὸς τὰς στοάς.

Ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ κ. Ἐνδερσον, ὁ φιλόπονος συνεργὸς τοῦ κ. βᾶν Μίλλιντζεν, ἐκ τοῦ ὑπερώου τοῦ ἐν Ῥαβέννῃ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Βιταλίου «ἀδυνατεῖ τις νὰ ἴδῃ τὴν αὐτὴν ἔκτασιν τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς καὶ ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ» ΚΠ. (The Builder, 1906, σ. 5.)

Τὸ δὲ μέγεθος τῶν ὑπερώων εἶνε τοσοῦτον ὥστε ἵνα περιηγηθῇ τις αὐτὰ ἀπὸ τῆς βορειοανατολικῆς πρὸς τὸ βῆμα γωνίας ἄχρι τῆς νοτιοανατολικῆς ἀπαιτεῖται περίπατος τριῶν λεπτῶν τῆς ὥρας ἐν ἐκτάσει 220^μ ἤτοι πλειότερον τῶν 700^{βπ}. Τὴν πρόσοψιν δὲ τοῦ χώρου τούτου αὐξάνουσι μεγαλοπρεπέστατα αἱ ἐν ταῖς γωνίαις εἰσέχουσαι περικαλλεῖς τέσσαρες κόγχαι.

Τοῖχοι. — Τὸ πλάτος τῶν τοίχων, ἐκτὸς τῶν πρὸ μικροῦ ἐκτεθεισῶν διαφορῶν, εἶνε ἀνάλογον τῷ τῶν ἐν τῷ ἐδάφει στοῶν, αἱ δὲ παραστάδες τῶν πρὸς δυσμὰς καὶ ἀνατολὰς κίωνων, ὡς καὶ τῶν παρὰ τὸν ἐλάσσονα τοῦ ναοῦ ἄξονα, ἔχουσι καὶ αὗται τὴν τῶν κάτωθεν προβολήν, ἔτι δὲ καὶ τὰ αὐτὰ μέτωπα. Αἱ παρὰ τὰ παραπήσια ὅμως παραστάδες ἔχουσι μῆκος 2^μ.11 ἢ 6^{βπ} 9^δ, μικρότερον δηλονότι τῶν ἐν τῷ δαπέδῳ.

Μεγάλοι πεσσοί. — Οὗτοι παρουσιάζουσι τὸ αὐτὸ σχῆμα ὡς καὶ ἐν ταῖς στοαῖς, πλὴν ὅτι αἱ πρὸς τὸν δυτικόν τε καὶ ἀνατολικὸν τοῖχον πλευραὶ αὐτῶν ἦσαν εὐθεῖαι, καμπτόμεναι μόνον ἐν τῷ ναῷ ἵνα παρουσιάσωσιν ἐκεῖ ὁμοίωμα παραστάδος πρὸς τὴν τῶν κογχῶν κιονοστοιχίαν. Ἐκαστος δ' αὐτῶν ἔφερεν ἐκκεντρικῶς⁽¹⁹⁾ καὶ ἄνοιγμα, στεγαζόμενον ἡμικυλινδρική ὀροφή, 2^μ.06 [7^{βπ}] εὗρους καὶ 4^μ.80 [15^{βπ}] μήκους, ἡ κορυφή τοῦ ὁποίου ὑψοῦτο 4^μ.56 ἢ 14^{1/2 βπ} ὑπὲρ τὸ ἔδαφος.

Αἱ δ' ἐπὶ τῶν πεσσῶν παραστάδες τῶν κεντρικῶν κιονοστοιχιῶν ἔχουσι τὴν τε προβολήν καὶ τὸ πλάτος τῶν κάτωθεν, ἂν καὶ ἡ κιονοστοιχία εἶνε στενωτέρα τῶν μεγίστων τοῦ δαπέδου κίωνων. Ἐξακολουθοῦσι δ' αἱ παραστάδες αὗται ἄνωθεν τῶν πρὸς τὸν ναὸν τόξων ἄχρις οὗ ἔξαφανισθῶσιν ἀορίστως πῶς πρὶν ἢ φθάσωσιν εἰς τὴν ὀροφήν. Τὸ δὲ τοιοῦτον ἀποτελεῖ ἀνωμαλίαν καὶ λάθος ὑπ' ἀρχιτεκτονικὴν ἔποψιν, διότι αἱ παραστάδες ἔπρεπε νὰ συνάπτονται ἀκριβῶς καὶ ἄνευ δισταγμοῦ τοῖς πεσσοῖς, ἔχουσιν αὐτὸ μέτωπον ὡς καὶ τὸ εὔρος τῶν κιονοκράνων.

Παραπήσια. — Ἡ κυρία διαφορὰ πρὸς τὰς στοάς, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, εἶνε ὅτι ἀντὶ διόδων, ταῦτα ἐσωκλείουσι τὰς βαθμιδωτὰς ἀνόδους. Φαίνεται δὲ πρὸς τούτοις ὅτι ἐν τοῖς ὑπερώοις τὰ παραπήσια εἶνε πλινθόκτιστα καὶ οὐχὶ λιθόκτιστα, ὡς ἐν τῷ δαπέδῳ.

Ἐλάσσονες πεσσοί. — Ἐν τοῖς κατηχομένεοις οἱ μικροὶ πεσσοὶ ἔχουσιν 75^δ κογχοειδῆ ἐσοχήν, κεκαλυμμένην πεμπτοθολίῳ⁽²⁰⁾, πρὸς τὰς κιονοστοιχίας τῶν κογχῶν. Τὸ δὲ ἄνοιγμα αὐτῶν παρίσταται βραχύτερον μὲν κατὰ ἓνα πόδα τῶν κάτωθεν, ὡς ἔχον 4^μ.60 [14^{βπ}] μήκους, ὑπερτερεῖ ὅμως αὐτῶν κατὰ τὸ εὔρος, ὃν 2^μ.24 [8^{βπ}] πρὸς δυσμὰς καὶ 2^μ.38 [8^{1/2 βπ}] πρὸς ἀνατολὰς.

Δέον δὲ νὰ σημειώσωμεν ὅτι τὰ ἀνοίγματα ταῦτα δεικνύουσιν ἐσοχὰς 0^μ.06 ἢ 2^{1/4 δ} ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτῶν, ὅπου καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις ἄρχεται τανῦν ἐκλείπουσα.

Κίονες πράσινοι προσόψεως. — Ἀπαντες οἱ πρὸς τὸν ναὸν τεσσαράκοντα τοῦ ὑπερώου κίονες εἶνε ἐκ σκιεροῦ μολοσσικοῦ λίθου. Τοὺς δ' ἐν μέσῳ τῶν μειζόνων πεσσῶν ἕξ ἐκατέρωθεν κίονας, τοὺς ὁποίους παριστᾷ ὁ πίναξ ξε', οὕτω περιγράφει ὁ Σιλεντιάριος·

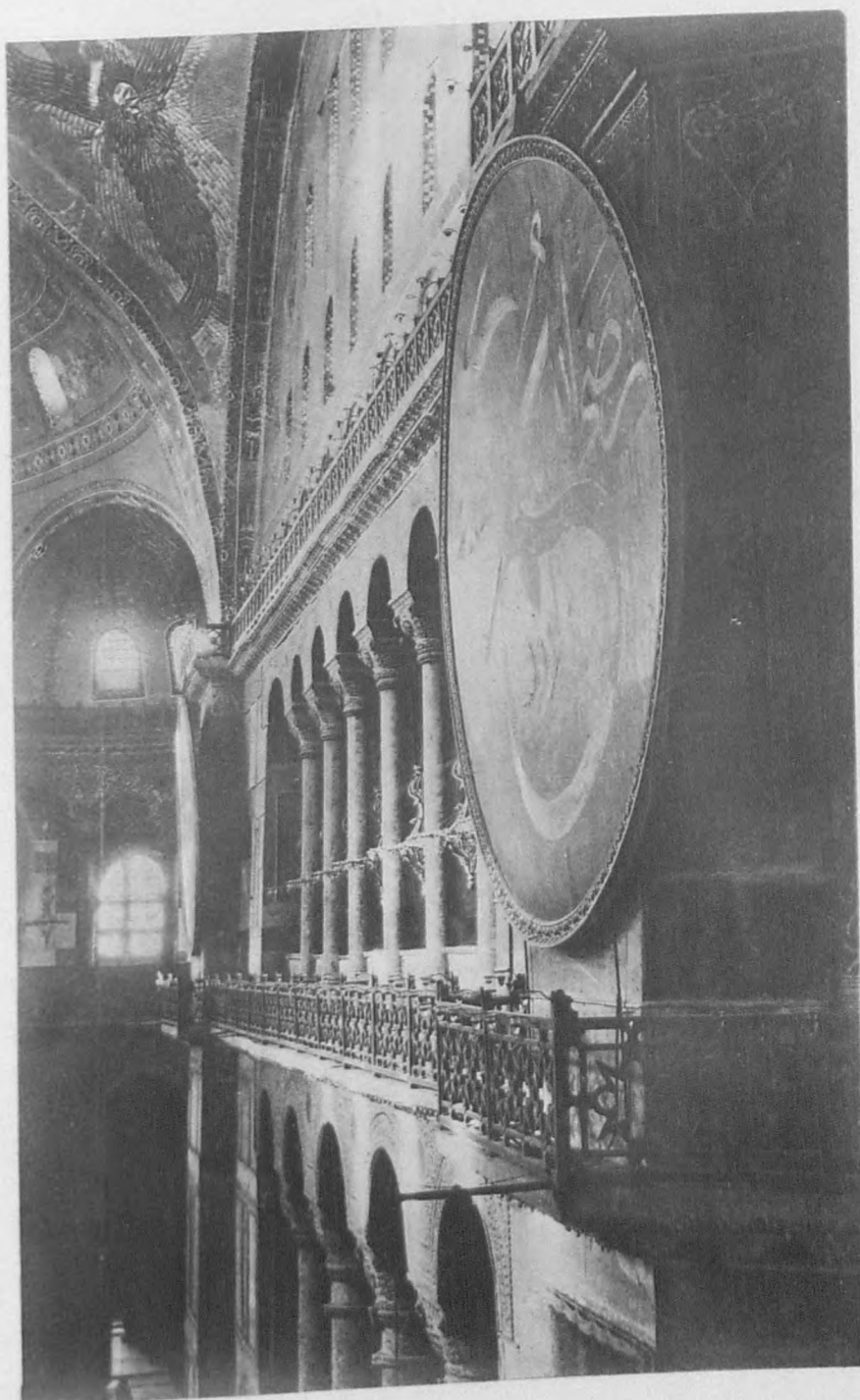
« Ἐξ γὰρ ὑπ' αὐτῷ⁽²¹⁾
κίονες αἱ χλοάοντι σμαράγδῳ
ἀκαμάτων ξυνοχῆας ἀνεστήσαντο τενόντων,
ἐνθα γυναικείων ἀναφαίνεται ἔνδια θώκων »⁽²²⁾.

⁽¹⁹⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη'.

⁽²⁰⁾ Η, ἀκριβέστερον, σφαιρική ἐπιφανεία.

⁽²¹⁾ Τῷ ἄνωθεν θυριδωτῷ τοίχῳ.

⁽²²⁾ Στ. 538-541.

ΘΕΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΤΟΥ ΥΠΕΡΩΙΟΥ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Οἱ δὲ τῶν κογχῶν κίονες ἱστοροῦνται ὥδε·

«Εἰσὶ δὲ πορφυρέαις ἐπὶ κίοσι κίονες ἄλλαι,
ἀγλαὰ Θεσσαλικῆς χλοερώπιδος ἄνθεα πέτρης.
ἐνθα τε θηλυτέρων ὑπερώϊα καλὰ νοήσεις·
σχημ ὅλον φορέουσιν, ὃ νειόθεν ἔστιν ἰδέσθαι·
ἐξ δ' ὑπὸ Θεσσαλικῇσι καὶ οὐ δύο κίοσι λάμπει » (23).

Αἱ διαστάσεις τῶν στύλων τούτων ἐναλλάσσουσι, τῶν κεντρικῶν κίωνων ὑπερτερούντων τῶν ἐν ταῖς κόγχαις. Οὕτω τὸ ὕψος τῶν μεσαίων εἶνε, κατὰ μέσον ὄρον, 6^μ.82 ἢ 21^{βπ} 10^δ, ὧν 0^μ.72 ἢ 2^{βπ} 4^δ ἔχει ἡ βάσις, 4^μ.91 ἢ 15^{βπ} 8^δ ὁ κορμός, καὶ 1^μ.19 ἢ 3^{βπ} 10^δ τὸ κιονόκρανον, τῆς διαμέτρου ἰσοδυναμούσης πρὸς 0^μ.68 ἢ 2^{βπ} 2^δ, ἐνῶ οἱ τῶν κογχῶν κίονες ἔχουσι μέσον ὕψος 6^μ.30 ἢ 20^{βπ} 2^δ, ὧν 0^μ.79 ἢ 2^{βπ} 7^δ ἔχει ἡ βάσις, 4^μ.31 ἢ 13^{βπ} 10^δ ὁ κορμός, καὶ 1^μ.20 ἢ 3^{βπ} 9^δ τὸ κιονόκρανον, τῆς διαμέτρου οὔσης 0^μ.65 ἢ 2^{βπ} 1^δ.

Πρὸς τούτοις δὲ οἱ κίονες τῶν ἐσπερίων κογχῶν εἶνε μικρότεροι τῶν ἐφῶν καὶ οἱ πρὸς ἄρκτον πάλιν κίονες ὑποδεέστεροι τῶν πρὸς μεσημβρίαν, ὅπερ συνάδει τῇ ἐν σ. 87 τοῦ Α' τόμου ἐκφρασθεῖσῃ γνώμῃ.

Οἱ δὲ συνευγμένοι τοῦ δυτικοῦ ὑπερφίου κίονες εἶνε 4^μ.70 ἢ 15^{βπ} 0^δ ὕψους, ὧν ἡ μὲν βάσις ἔχει 0^μ.35 ἢ 1^{βπ} 2^δ, ὁ κορμός 3^μ.85 ἢ 12^{βπ} 3^δ, καὶ τὸ κιονόκρανον 0^μ.50 ἢ 1^{βπ} 7^δ, ἐνῶ ἡ διάμετρος αὐτῶν ἰσοδυναμεῖ πρὸς 0^μ.64 ἢ 2^{βπ} 1^δ.

Τὰ διάστυλα τῶν πρὸς τὸν ναὸν κίωνων τοῦ ὑπερφίου εἶνε 2^μ.50 ἢ 8^{βπ} ἐν τοῖς κεντρικοῖς διαμερίσμασι, 2^μ.20 ἢ 7^{βπ} δ' ἐν ταῖς κόγχαις, ἐναλλάσσοντα δ' ἀπὸ 5^μ.1 ἢ 16^{βπ} εἰς 3^μ.75 ἢ 12^{βπ} πρὸς δυσμᾶς.

Προσθετέον δ' ὅτι ἐνῶ ἅπαντες οἱ πράσινοι κίονες τοῦ δεξιοῦ ὑπερφίου καὶ οἱ τῆς βορειο-δυτικῆς κόγχης φέρουσι δεσμούς ἐπὶ τῶν ὀρειχαλκίνων τῶν κιονοκράνων περιζωμάτων, οἱ κίονες τοῦ βορείου κεντρικοῦ ὑπερφίου καὶ οἱ τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης στεροῦνται αὐτῶν, ὥς καὶ ἡλῶν κεφαλῶν πρὸς τὸ κατώτερον τῶν δακτυλίων αὐτῶν μέρος.

Οἱ δὲ διπλοὶ πρὸς δυσμᾶς κίονες δὲν ἔχουσι τετράγωνον ἢ ὀρθογώνιον ὕψ' ἑαυτοὺς βάσιν οὐδ' ὀρειχάλκινα περιζώματα.

Κίονες λευκοὶ ἐσωτερικοῦ. — Οὗτοι εἶνε εἴκοσι τέσσαρες τὸν ἀριθμὸν, καὶ ὑψοῦνται ὑπὲρ τοὺς κίονας τῶν στοῶν, ὄντες ἐκ λευκοῦ ὑποκιτρίνου προκοννησίου λίθου μετὰ φαιῶν κηλίδων, καὶ ταινιῶν. Καὶ ἐνταῦθα οἱ τῶν μεσαίων διαιρέσεων στῦλοι εἶνε μείζονες τῶν ἄκρων, ἔχοντες 5^μ.16 ἢ 16^{βπ} 6^δ μέσου ὀλικοῦ ὕψους, οὔτινος 0^μ.62 ἢ 2^{βπ} 0^δ κατέχει ἡ βάσις, 3^μ.70 ἢ 11^{βπ} 10^δ ὁ κορμός, καὶ 0^μ.84 ἢ 2^{βπ} 8^δ τὸ κιονόκρανον, τῆς διαμέτρου οὔσης 0^μ.72 ἢ 2^{βπ} 4^δ, ἐνῶ οἱ τῶν γωνιῶν εἶνε 5^μ.06 ἢ 16^{βπ} 2^δ, ὧν 0^μ.58 ἢ 1^{βπ} 10^δ ἔχει ἡ βάσις, 3^μ.62 ἢ 11^{βπ} 7^δ ὁ κορμός, καὶ 0^μ.86 ἢ 2^{βπ} 9^δ τὸ κιονόκρανον, τῆς διαμέτρου ἰσοδυναμούσης πάλιν πρὸς 0^μ.70 ἢ πρὸς 2^{βπ} 3^δ.

Παραβαλλόμενοι δὲ τοῖς πρασίνοις, οἱ λευκοὶ κίονες παρίστανται πολλῶ παχύτεροι καὶ στερεώτεροι ἐκείνων ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐπιφανείας θόλων τοὺς ὁποίους ὑποστηρίζουσιν.

(23) Στ. 387-391.

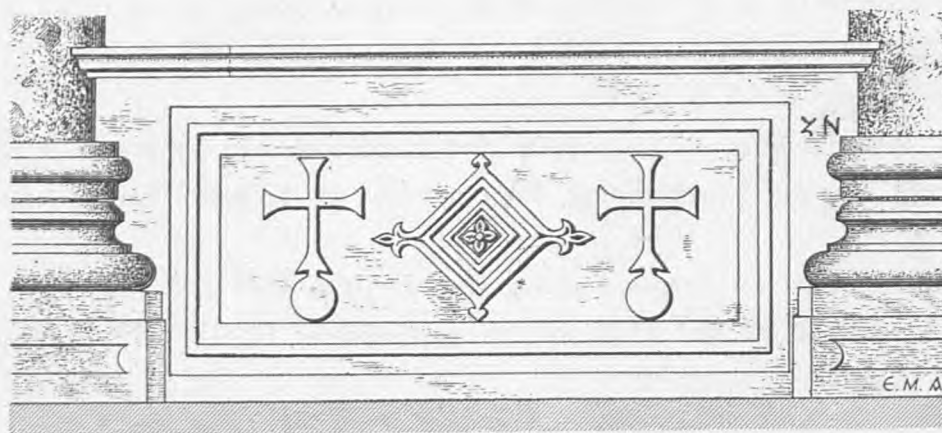
Ἐνῶ ἡ πρόσοψις τοῦ ὑπερφίου τῆς Ἀγίας Σοφίας λαμπρύνεται 40 κίοσι, ἐν τῇ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ. παρατηροῦνται 14 εἰς τὸ μέρος τοῦτο, ἐν δὲ τῇ Ἀγίῳ Βιταλίῳ Παβέννης 18.

Τὰ κιονόκρανα τῶν ἄκρων διαμερισμάτων διαφέρουσι τῶν μεσαίων καὶ ἀναμεταξὺ αὐτῶν ⁽²⁴⁾.

Περιφράγμα. — Ἀναμέσον δὲ τῶν διαστυλίων τῶν πρὸς τὸν ναὸν κιονοστοιχιῶν ἐκτείνεται λαμπρὸν περίφραγμα προκοννησίου λίθου, 1^μ.20 ἢ 3^β 10^δ γενικοῦ ὕψους, ἔχον ἀνώτερον πλάτος ἐναλλάσσον ἀπὸ 0^μ.26 ἢ 10^δ ἄχρι 0^μ.30 ἢ 1^β. Τοῦτο δὲν παρέλειπεν ὁ ποιητής·

« Πάντα δὲ Θεσσαλικοῦ μεταίχμα κίονος ἀνὴρ
λαϊνέοις ἔφραξεν ἐρείσμασιν, ἔνθα κλιθεῖσαι
ἐργοπόνους ἀγκῶνας ἐπηρείσαντο γυναῖκες » ⁽²⁵⁾.

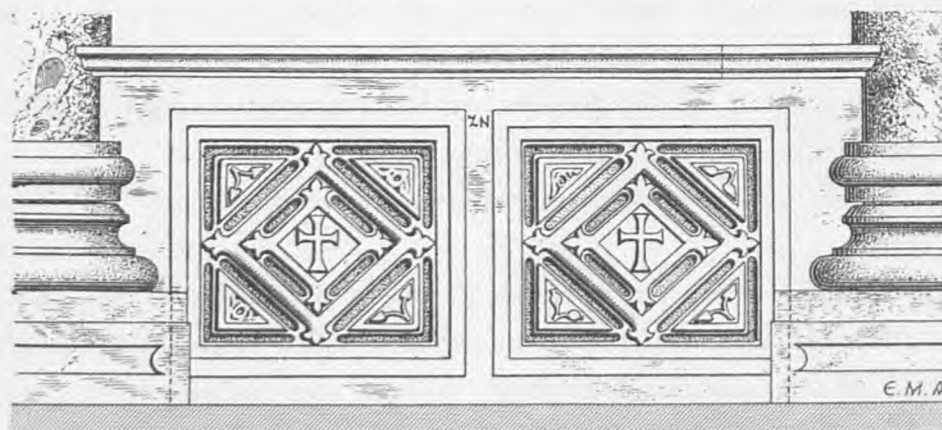
Ἡ μεγάλη πλειονότης τῶν τοῦ περιφράγματος πλακῶν, ὧν τὴν θέαν παριστάνουσι τὰ σχ. 330 ἕως 332, ἐκ τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης ληφθέντα, δεικνύουσιν ἐν μὲν τῷ ὑπερφῶ

Σχ. 330. Ἡ πρὸς τὸ Ὑπερφῶν θέα τοῦ περιφράγματος.
Κλίμαξ = $\frac{1}{25}$.

Σχ. 331. Τομή τοῦ αὐτοῦ.
Κλίμαξ = $\frac{1}{25}$.

Σχ. 332. Ἡ πρὸς τὸν Ναὸν θέα τοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ = $\frac{1}{25}$.

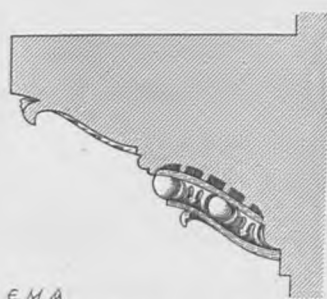
ῥομβοειδὲς κεντρικὸν σχέδιον, ἔχον ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὸν ἐπὶ πόλου σταυρόν, ἐν δὲ τῇ πρὸς τὸν ναὸν πλευρᾷ δύο ὀρθογώνια σχέδια, κεκοσμημένα φύλλοις, κισσῶ, καὶ σταυροῖς.

⁽²⁴⁾ Τοιαῦτα κιονόκρανα, ἀλλὰ φέροντα μονογράμματα, κοσμοῦσι τοὺς κίονας τοῦ ὑπερφῶ ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ, ἔτι δὲ καὶ κίονα, εὗρισκόμενον πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ ἐν ΚΠ. οἴκου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ἴδε Α' τόμον, πίνακα δ').

⁽²⁵⁾ Στ. 395-397.

Πλάκες δὲ τινες τοῦ ἄνω περιφράγματος τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ὁμοιάζουσι ταῖς τῶν ὑπερφῶν τῆς Ἀγίας Σοφίας.

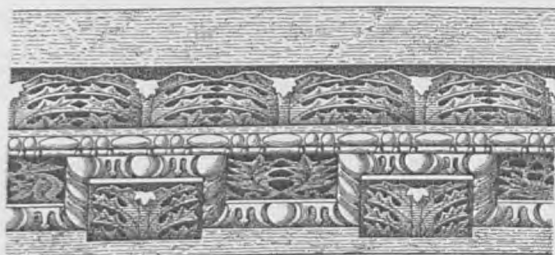
Ἡ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ Ὑπερώου κορωνίς.—Ἐρρέθη ἤδη ὅτι τὸ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ὕψος τῆς βάσεως τῆς περικαλλεστάτης ἐκείνης κορωνίδος ἀνέρχεται εἰς 12^μ.8 ἢ 41^β, προσθετέον δὲ νῦν ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια αὐτῆς, ἥστινος τὸ μέσον εὖρος ἢ προβολὴ εἶνε 0^μ.75 ἢ 2^β 5^δ (²⁶), ὑψοῦται 13^μ.41 ἢ 43^β ὑπὲρ τὸ δάπεδον, καὶ ἐπειδὴ τὸ ὕψος τοῦ ὑπερώου ἰσοδυναμεῖ πρὸς 13^μ.98 ἢ 45^β, ἔπεται ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κρηπὶς εὐρίσκεται κατὰ 0^μ.57 ἢ 2^β σχεδὸν ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν κατηχουμένων. Τὸ τοιοῦτον δ' ἐγένετο πρὸς ἀνακούφισιν τῆς κάτωθεν προσόψεως τῶν τόξων, ὧν αἱ ἀνώτεραι καμπαί, κατὰ τὸ ἐν τῷ λεπτῷ καὶ ἀερώδει ἐμμένον πρόγραμμα τοῦ ἀρχιτέκτονος, ἔδει νὰ μὴ ἐπιβαρύνωνται δι' ὑψηλοῦ κατακορύφου ἐπιστυλίου ὄγκου (²⁷).

Ε. Μ. Α.

Σχ. 333. Κατατομή τῆς τοῦ Ὑπερώου κορωνίδος. Κλίμαξ = $\frac{1}{30}$.

Ἡ κορωνὶς δὲ αὕτη, ἣτις περιτρέχει τὰ ὑπερῶα, λήγει μετ' αὐτῶν ἐν τῇ τοῦ βήματος κόγχῃ. Τὰ δὲ καθ' ἕκαστα αὐτῆς παριστάνουσι τὰ σχ. 333 καὶ 334, ἐν οἷς παρατηρεῖ τις, ἰδίᾳ ἐν τῷ κατωτέρῳ διαμερίσματι, ἐξογκώματα ὀρθογώνια, ἐκ φύλλων ἀκάνθου συγκείμενα, περιστεφόμενα

Ε. Μ. Α.

Σχ. 334. Πρόσῃς τῆς αὐτῆς κορωνίδος. Κλίμαξ = $\frac{1}{30}$.

δὲ διὰ τοῦ γνωστοῦ ἀρχαίου κοσμήματος τόξων καὶ ὧν (²⁸), ἐνῶ ἀλληλουχία ἀκανθίνων πάλιν φύλλων, χαριέστατα κυρτουμένων, κοσμεῖ τὸ ἀνώτερον αὐτῆς μέρος.

(²⁶) Ἀλλάσσει δ' ἡ ἐξοχή αὕτη ἀπὸ 0^μ.70 ἢ 2^β 3^δ παρὰ τοὺς μικροὺς πρὸς δυσμὰς πεσσούς εἰς 0^μ.73 ἢ 2^β 4^δ ἐν ταῖς κόγχαις, εἰς 0^μ.78 ἢ 2^β 6^δ ἔμπροσθεν τοῦ δυτικοῦ ὑπερώου, καὶ εἰς 0^μ.82 ἢ 2^β 8^δ παρὰ τὰς κεντρικὰς κιονοστοιχίας. Ἐν τῇ Ἀγίᾳ Εἰρήνῃ ΚΠ., ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ, αἱ κορωνίδες ἐχρησίμευον τῷ νεωκόρῳ, ἐν Ἀγίῳ Σεργίῳ ὁμῶς ὅχι.

(²⁷) Τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ, ἐν ᾧ τὸ ὑπερῶν εὐρίσκεται 0^μ.62 ἢ 2^β ὑπὲρ τὴν κορωνίδα αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀγίᾳ Εἰρήνῃ ΚΠ., ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐν τῷ Ἀγίῳ Βιταλίῳ Παβέννης, ὅπου τὸ ὑπὲρ τὰ τόξα τετοιχοδομημένον μέρος εἶνε ὑψηλότερον.

(²⁸) Ὅπερ κοσμεῖ ὡσαύτως καὶ τὴν κρηπίδα τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, ὡς καὶ τὴν τοῦ Ἀγίου Σεργίου, ὧν τὰ χεῖλωματα εἰνέ πως παρεμφερῇ τοῖς τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐπὶ δὲ τῶν μικρῶν πλαισίων τῆς κορωνίδος τῆς μονῆς Στουδίου παρατηροῦνται ἀνάγλυφοι περιστεραί, γλαῦκες, κλπ. Ἀνάλογος δὲ ταύταις κορωνίς καθορᾶται καὶ ἐπὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ἰδρύματος Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου, δύναμαι δὲ νὰ προσθέσω ὅτι ὑπέρθερά τινα τῶν ἐν Σπαλάτῳ ἀνακτόρων τοῦ Διοκλητιανοῦ ὁμοιάζουσι καὶ αὐτὰ πρὸς τὴν κορωνίδα τῆς Ἀγίας Σοφίας.

Αἱ ἀρχικαὶ κιγκλίδες, αἵτινες ὑποθέτω ὅτι ἦσαν ὀρειχάλκιναι, ἐπίχρυστοι, ἐξέλιπον, ἀφαιρεθεῖσαι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὑπὸ τῶν Δυτικῶν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ Γρελώτου ὑπῆρχεν ἐνταῦθα κιγκλίδωμα ἀπλούστατον, ἐκ κατάκορύφων ῥάβδων ἰδίᾳ συγκείμενον, φέρον δ' ἄνωθεν αὐτοῦ ὀριζοντίαν δοκόν, ἔνθεν ἀνήρτητο αἱ ἀνέκαθεν ἐνταῦθα ὑπάρχουσαι λυχνίαι. Αἱ δὲ σήμερον παρατηρούμεναι ξύλιναι κιγκλίδες εἶνε πολλῶ μεταγενέστεραι, χρονολογούμεναι ἀπὸ τῆς ἐπισκευῆς τῶν ἀδελφῶν Φοσσάτη.

Ἐκ τῆς κορωνίδος δὲ ταύτης προβάλλουσι τέλος πολλαχοῦ σιδηρᾷ βυζαντινὰ ἄγκιστρα, ἐξ ὧν ἀνήρτηται πολυκάνδηλά τινα τῶν τοῦ δαπέδου.

Ὁρθομαρμαρώσεις πρὸς Ναόν. — Οἱ πολυτελεῖς λίθοι, οἱ κοσμοῦντες τὰς πλευρὰς τῶν πεσσῶν ἐν τῇ προσόψει τῶν ὑπερώων, διαιροῦνται, κατὰ τὸ σύνηθες, εἰς ἀλλεπαλλήλους ὀριζοντίας ζώνας, ὧν τὰ καθ' ἕκαστα ἔχουσιν ἐν γένει ὧδε:

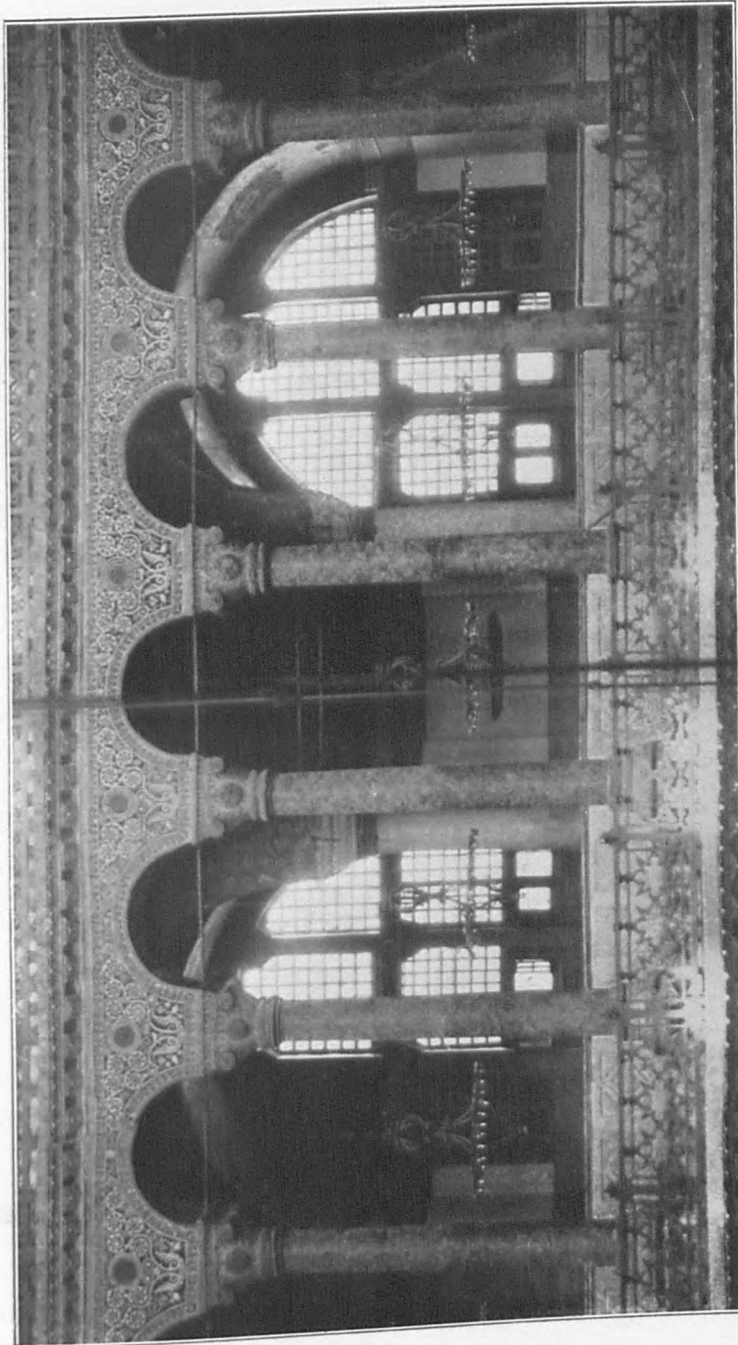
	Υψος		
α'. Ζώνη κιτρινωποῦ φρυγίου λίθου σὺν πορφυραῖς φλεψίν, ἀμέσως ὑπὲρ τὴν κορωνίδα.	1 ^μ .20	ἦ	3 ^{βπ} 10 ^δ
β'. Σκυταλὶς λευκοῦ λίθου.	0.05		0 2
γ'. Ζώνη μολοσσικοῦ πρασίνου λίθου.	0.90		2 11
δ'. Ταινία κυματοειδῆς λευκοῦ λίθου.	0.04		0 1 ¹ / ₂
ε'. Κίτρινος λίθος, περιέχων κάθετον ὀρθογώνιον πορφυρίτου, 2 ^μ .36 ἦ 7 ^{βπ} 6 ^δ ὕψους καὶ 0 ^μ .70 ἦ 2 ^{βπ} 3 ^δ πλάτους, ἐφ' ἑκάστου μετώπου τῶν πεσσῶν. Ἐπὶ δὲ τῶν εὐρυτέρων πλευρῶν τῶν μεγάλων πεσσῶν, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν δυτικῶν μικρῶν πεσσῶν, ὁ κίτρινος λίθος ἔχει ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἑαυτοῦ πλάκας σκιερὰς, φαιᾶς καὶ ποικιλοστίκτους.	2.94		9 6
ς'. Ταινία, ὡς δ'.	0.04		0 1 ¹ / ₂
ζ'. Ζώνη ἀλαβαστρίτου.	0.85		2 9
η'. Ταινία, ὡς δ' καὶ ς'.	0.04		0 1 ¹ / ₂
θ'. Μολοσσικαὶ πλάκες, ἔχουσαι ἐκατέρωθεν λίθον φρύγιον.	2.18		7 0
ι'. Ταινία, ὡς δ', ς' καὶ η'.	0.04		0 1 ¹ / ₂
ια'. Διάζωμα ἐξ ἐμβεβλημένων λευκῶν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λίθων ἐπὶ μέλανος ἐδάφους, παριστανόντων σπείρας, φύλλα, σταυρούς, ῥόμβους, κλπ. (σχ. 335)	0.72		2 4
Παραπλήσιον ὅλικόν ὕψος = 9 ^μ .0 ἦ 29 ^{βπ} 0 ^δ .			

Σχ. 335. Διάζωμα τῆς πρὸς τὸν Ναὸν ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Η ΤΟΥ ΑΡΧΤΩΛΟΥ ΥΠΕΡΩΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Αἱ παραστάδες τῶν διπλῶν πρὸς δυσμὰς κίωνων κοσμοῦνται οὕτω πως·

	Υψος			
α'. Ζώνη βάσεως	0 ^μ .70	ἢ	2 ^{βπ}	3 ^δ
β'. Σκυταλὶς λευκή.	0.04		0	1 ^½
γ'. Πλάκες κιτρινωποῦ λίθου, ἐσωκλείουσαι μολοσσικὸν ὀρθογώνιον 2 ^μ .85 ἢ 9 ^{βπ} 0 ^δ ὕψους καὶ 0 ^μ .82 ἢ 2 ^{βπ} 8 ^δ πλάτους	3.62		11	6
δ'. Ταινία κυματοειδῆς	0.04		0	1 ^½
Ὀλικὸν ὕψος = 4 ^μ .40 ἢ 14 ^{βπ} 0 ^δ .				

Αἱ δ' ἐπὶ τῶν μεγάλων πεσσῶν παραστάδες τῶν μεσαίων κιονοστοιχιῶν καλύπτονται διὰ τῶν ἐξῆς λίθων·

	Υψος			
α'. Ζώνη προκοννησίου λίθου ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τοῦ ὑπερφύου	1 ^μ .20	ἢ	3 ^{βπ}	10 ^δ
β'. Σκυταλὶς λευκή.	0.05		0	2
γ'. Ζώνη μολοσσικοῦ λίθου.	0.60		2	0
δ'. Ταινία κυματοειδῆς λευκή.	0.04		0	1 ^½
ε'. Πλάκες κιτρινωποῦ λίθου μετὰ πορφυρῶν φλεβῶν, ἐσωκλείουσαι πλαίσιοι μολοσσικὸν 2 ^μ .58 ἢ 8 ^{βπ} 3 ^δ ὕψους καὶ 1 ^μ .10 ἢ 3 ^{βπ} 6 ^δ ὡς ἔγγιστα πλάτους	3.67		11	9
ς'. Ταινία κυματοειδῆς, ὡς δ'	0.04		0	1 ^½
Παραπλήσιον ὀλικὸν ὕψος = 5 ^μ .60 ἢ 18 ^{βπ} 0 ^δ .				

Διακόσμησις τῶν πρὸς τὸν Ναὸν τόξων.— Αἱ ὑπὲρ τοὺς πρασίνοὺς τῶν ὑπερφύων κίονας ἀψίδες εἶνε ἡμικυκλωτερεῖς ἔν τε ταῖς κεντρικαῖς καὶ ταῖς τῶν κογχῶν κιονοστοιχίαις, ἀλλ' ἀποτελοῦσι τόξα 155^ο μόνον ἄνωθεν τῶν συνευγμένων πρὸς δυσμὰς κίωνων.

Ἡ δὲ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένους διακόσμησις τῶν ἐσπερίων τόξων παρίσταται ἐξόχου ὄντως ἐνδιαφέροντος (πίναξ πδ').

Ἐπὶ πρασίνου μολοσσικοῦ ἐδάφους κεῖνται ἐνταῦθα δώδεκα τετράγωνα ἀλαβαστρίτου, περιστεφόμενα κυματοειδεῖ ταινίᾳ, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐσωκλείει δίσκον τοῦ αὐτοῦ πολυτίμου μαρμάρου. Τῶν τετραγώνων δὲ τούτων δύο ὑπάρχουσιν ἄνωθεν τῶν διπλῶν κίωνων, ἔχοντα πλευρὰς σκιεροῦ πρασίνου ἢ καστανοχρόου μαρμάρου, ἐνῶ ὁ περὶ τὸν δίσκον λίθος εἶνε μιλόχρους. Ἐν δὲ τοῖς ἀνωτέροις δώδεκα τετραγώνοις τὸ μιλόχρουν μάρμαρον κοσμεῖ τὰς πλευρὰς, τὸ πρασινοκαστανόχρουν τὰς περιφερείας.

Οἱ ἀνώτεροι δίσκοι εὐρίσκονται ἐν γραμμῇ, ἀλλ' οἱ πρὸς νότον πέντε δὲν συνάπτονται τοῖς ἀρκτέροις, χωριζόμενοι αὐτῶν δυσὶ θεσσαλικάῃς πλαξίν, ὑπὲρ τὸ μεσαῖον τόξον.

Τὰ δὲ δύο κατώτερα τετράγωνα εἶνε σημαντικῶς μικρότερα τῶν δέκα ἀνωτέρων, ὡς ἔχοντα πλευρὰς 0^μ.9 ἢ 3^{βπ} ἀντὶ 1^μ.25 ἢ 4^{βπ}. Ὡσαύτως ἀνώμαλοι τυγχάνουσι καὶ αἱ τῶν ἄνω δίσκων διαστάσεις, διότι οἱ μεσημβρινοὶ αὐτῶν ὑπερτεροῦσί πως τῶν ἀρκτέων.

Ἡ δὲ κορυφὴ τῆς ὀρθομαρμάρωσεως ταύτης κοσμεῖται, ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν κορωνίδα, διὰ τοῦ προπεριγραφέντος διαζώματος τῆς κορυφῆς τῶν πεσσῶν, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου λάμπει εἰσέτι σταυρός, ἐντὸς πορφυρίτου λίθου κεχαραγμένος.

Τὰ δὲ τόξα τὰ στέφοντα τοὺς τριάκοντα ἑξ πρασίνους κίονας τῶν τε κογχῶν καὶ τῶν κεντρικῶν τῶν ὑπερφῶν διαιρέσεων κοσμοῦνται λιθίνῳ μωσαϊκῷ, ἐν ᾧ λευκά, πορφυρεῖα, ἐρυθρὰ καὶ πράσινα σχέδια παρατηροῦνται ἐπὶ σκιερωτάτου ἐδάφους. Τὴν διάταξιν δὲ ταύτην θαυμασίως περιέγραψεν ὁ Σιλεντιάριος:

«Πρὶν δὲ πολυμήτοιο σέλας ψηφίδος ἰκέσθαι,
λεπτὰς λαοτόρος παλάμῃ λάϊγγας ὑφαίνων
μαρμαρέας, ἔγραψε μετὰ πλάκας ἐς μέσα τοίχων
σύνδετον εὐκάρποισι κέρας βεβριυθὸς ὀπώρας
καὶ ταλάρους καὶ φύλλα, κατ' ἀκρεμόνων δὲ χαράσσει
ἐξομένην ὄρνιθα. μετ' εὐκεράους δὲ κελεύθους
κλήμασι χρυσοκόμοισι περιδρομος ἄμπελος ἔρπει,
δεσμὸν ἐλιξοπόρον σκολιοῖς πλέξασα κορύμβοις·
ἡρέμα δὲ προνέενυκεν, ὅσον καὶ γείτονα πέτρην
βαῖδ' ἐπισκιάειν ἐλικώδεϊ πλέγματι χαίτης
αἰθούσης. τάδε πάντα καλὸν περιεῖσεται οἶκος»⁽²⁹⁾.

Τὸ λίθινον τοῦτο μουσεῖον, ὅπερ παριστάνουσιν οἱ πίνακες ξξ' καὶ ξξ', σύγκειται ἰδίᾳ ἐκ φυλ-

Σχ. 336.

Σχ. 337.

Σχ. 338.

Αἱ στρουθοκαμήλοι τῆς λιθίνης μωσαϊκῆς διακοσμῆσεως τοῦ Ὑπερφῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

λοφόρων σπειρῶν, λευκοῦ λίθου. Ἐν ᾧ δ' ἐκάστου κίονος ἀπαντῶσι μεγάλοι διπλοὶ κλάδοι,

Σχ. 339. Περιστέρᾳ ἐκ τῆς αὐτῆς τῶν Κατηχουμένειων προσόψεως. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

ἀφιστάμενοι ἀλλήλων καθόσον ὑψοῦνται. Οἱ βότρυες καὶ αἱ ὄρνιθες τοῦ ποιητοῦ εἶνε πάντοτε ἐκεῖ, αἱ τελευταῖαι ἐν μορφῇ 58 στρουθοκαμήλων⁽³⁰⁾ (σχ. 336-338), καὶ 5 περιστερῶν⁽³¹⁾

⁽²⁹⁾ Στ. 647-657.

⁽³⁰⁾ Τὰς στρουθοκαμήλους ταύτας κακῶς ἐκλαμβάνει ὡς πελαργούς ὁ γάλλος δημοσιογράφος Ἀνδρέας Μιχαήλ (*Histoire de l'Art*, ἐν Παρισίοις, τ. α', 1905, σ. 158).

⁽³¹⁾ Αὗται ὑπάρχουσι μόνον ἐπὶ τοῦ βορείου κεντρικοῦ ὑπερφῶν.

ΞΖ'

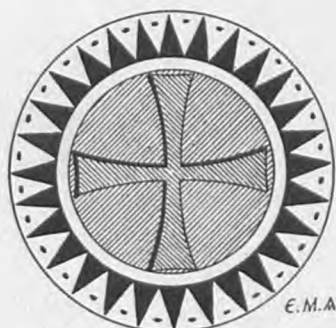

ΜΩΣΑΪΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΟΓΧΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΠΕΣΣΟΝ
ΚΕΚΑΙΜΕΝΟΣ ΚΙΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

(σχ. 339). Περικαλλῆς δὲ ζώνη περιτρέχει τό τε ἄνωθεν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ὄριον, ὡς καὶ αὐτὰ τὰ τῶν τόξων χεῖλη (πίναξ ξξ').

Πορφυροῖ δὲ ἢ μᾶλλον ἰόχροοι δίσκοι κυρτοῦνται ὑπὲρ ἓνα ἕκαστον τῶν κίωνων. Ἐν δὲ ταῖς κόγχαις ἀπαντῶσι δίσκοι καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τόξων, φέροντες ἐγκεχαραγμένους σταυρούς (σχ. 340), ὁρατοὺς ἰδίᾳ σήμερον δι' ἀντανακλάσεως τοῦ φωτός.

Σχ. 340. Σταυρὸς ἐντὸς ἰοχροὺν κύκλου ἐγκεχαραγμένος, ἐπὶ τῆς λιθίνης μωσαϊκῆς διακοσμήσεως τῆς τῶν κογχῶν προσόψεως τοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ=1/10.

Συνεπεία δὲ τοῦ χθαμαλωτέρου τῶν ἐσπερίων κίωνων τὰ μωσαϊκὰ ταῦτα εἶνε εὐρύτερά πως πρὸς δυσμὰς ἢ ἐν ταῖς πρὸς ἀνατολήν κόγχαις.

Λεπτὰ τέλος σίδηρα συνδέουσι τὰ τόξα τῶν κιονοστοιχιῶν πρὸς τὴν βάσιν αὐτῶν, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἀνοίγματα τῶν πεσσῶν.

Οἱ μεγάλοι ὀθωμανικοὶ πίνακες. — Ἐκ τῆς κορυφῆς τῶν πεσσῶν ἀνήρτηνται ὀκτὼ γιγαντιαῖοι στρογγύλοι πίνακες, ὧν οἱ μὲν ἔχουσιν 7^μ.75 διάμετρον, οἱ δὲ 7^μ.15, ἐφ' ὧν εἶνε γεγραμμένα διὰ χρυσοῦ βαφῆς ἐπὶ βαθυπρασίνου ἐδάφους τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ (πίναξ ξη', Α), τοῦ Μωάμεθ (πίναξ ξη', Β), καὶ τῶν διδασκάλων τοῦ μωαμεθανικοῦ νόμου, Ἀβου Βέκερ (πίναξ ξη', Γ), Ὁμέρ (πίναξ ξη', Δ), Ὀθμάν (πίναξ ξη', Ε), Ἀαλή (πίναξ ξη', Ζ), Χασσάν (πίναξ ξη', Η), καὶ Χουσεῖν (πίναξ ξη', Θ), ἅπαντα ἔργα τοῦ 1849, ἀντικαταστήσαντα ὀρθογωνίους μικροτέρους πίνακας⁽³²⁾, ἐκ τῶν μειζόνων τῶν πεσσῶν πλευρῶν ἀνήρτημένους.

Πύλαι. — Αἱ ἐν τῷ ἀπεράντῳ ἐκείνῳ χώρῳ τῶν ὑπερώων ἀνοιγόμεναι πύλαι ἦσαν τοῦλάχιστον δεκαεννέα πρὸ τῆς ἀλώσεως. Τέσσαρες τούτων εὐρίσκοντο ἐντὸς τῶν παραπηρσίων, πρὸς τὰς βαθμιδωτὰς κλίμακας, τέσσαρες πάλιν ἦσαν αἱ τῶν κοχλιῶν, μία ἢ τῆς ποτὲ ξυλίνης σκάλας, δύο ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἄξονος, ἀπὸ θυρίδων μεταποιηθεῖσαι⁽³³⁾, ἄλλη ἐν τῇ νοτίῳ θυρίδι τῶν πρὸς δυσμὰς κατηχουμενείων, ἄλλη πάλιν ἐν τῷ πρὸς μεσημβρίαν τοίχῳ τοῦ δυτικοῦ ὑπερώου, ἄγουσα εἰς τὰς ἐκεῖ ὑψουμένας ἐξαρτήσεις, καὶ ἔξ, δι' ὧν τὰ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα κατηχουμενεῖα συνεκoinώνουν ταῖς πλαγίαις πτέρυξιν. Ἐξ αὐτῶν δ' ἐτοιχοδομήθησαν, α' ἢ τοῦ βορειοανατολικοῦ παραπηρσίου, β' ἢ τοῦ μηταωρικοῦ κοχλιοῦ, καὶ γ' ἢ μεσαία πρὸς ἄρκτον. Ἡ δὲ ὑπαρξίς ἄλλων τριῶν

⁽³²⁾ Ὁ Γρόζβενορ μετὰ τῆς συνήθους αὐτῷ ἀνακριβείας θεωρεῖ τοὺς δίσκους τούτους ὡς ἔργα τοῦ Ἰβραήμ ἐφένδη, ἐκτελέσαντος δὴθεν αὐτοὺς τῷ 1650 (*Const.*, τ. β', σ. 548). Ἡ πλάνη αὕτη ἀνατρέπεται διὰ τῶν εἰκόνων τοῦ Φοσσάτη, δεικνύοντος ἐντελῶς ἄλλους πίνακας πρὸ τοῦ 1847 (*Aya Sofia*, πίναξ κδ'), ἐνῶ τὰ σχέδια τοῦ Γρελώτου (1675) παρουσιάζουσιν ἡμῖν τοὺς πεσσούς ἐστερημένους ἐπιγραφῶν (*Voy. de Const.*, θέαι τοῦ ἐσωτερικοῦ).

⁽³³⁾ Σάλτζεμπεργ *A. B. v. C.*, πίνακες ξ', ι' καὶ ιγ'. Παραβλητέοι ὡσαύτως καὶ οἱ πίνακες ιη', κ', κγ' καὶ κδ' τοῦ Α' τόμου.

πυλῶν φαίνεται πιθανή· καὶ τούτων ἡ μὲν θὰ ἀνεώγετο ἐν τῷ μεσημβρινῷ τοίχῳ, παρὰ τὸν κοχλιᾶν τὸν πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἁγίου φρέατος⁽³⁴⁾, αἱ δὲ ἐν τῷ ἐσπερίῳ τοίχῳ, παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ βορειοδυτικοῦ λαβυρίνθου⁽³⁵⁾, ἔνθεν θὰ ὑπῆρχεν ἴσως καὶ κάθοδος πρὸς τὴν στέγην τοῦ βορείου τοῦ νάρθηκος προπυλαίου.

Ἀπασαι δ' αἱ πύλαι αὗται ἦσαν ἡττον πολυτελεῖς τῶν κάτωθεν, ἔχουσαι πλὴν τῶν νῦν ἀψιδωτῶν δυτικῶν, περιθυρώματα προκοννησίου λίθου. Αἱ δὲ αἱ ἀρχικαὶ αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ πλειονότης τῶν μεταγενεστέρων, ἔφερον σταυροφόρα ὑπέρθυρα.

Θυρίδες. — Τὰ κατηχουμένεια ἐφωτίζοντο λαμπρῶς διὰ δεκαεννέα θυρίδων καὶ εἴκοσι ἐννέα τοῦλάχιστον παραθύρων. Καὶ τῶν μὲν θυρίδων ἔνδεκα ἦσαν ἐν τῷ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα πρὸς δυσμὰς διαμερίσματι, τέσσαρες ἐν τοῖς μεσαίοις μέρεσι καὶ τέσσαρες πάλιν πρὸς ἀνατολὰς, ὅπου καὶ αἱ ἄκραι θυρίδες εἶνε αἱ μεγαλείτεραι τῶν ὑπερώων. Τῶν δὲ παραθύρων εἴκοσι τέσσαρα φωτίζουν ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων ἀνὰ ἑξ τὰς τέσσαρας ἄκρας διαιρέσεις, ἀνοιγόμενα εἰς δύο σειρὰς ἀκριβῶς ἄνωθεν τῶν παραθύρων τῶν στοῶν, δύο ἄλλα ἐπεῖχον κατ' ἀρχὰς τὴν θέσιν τῶν ἐπὶ τοῦ μικροῦ τοῦ τεμένους ἄξονος πυλῶν, ἕτερον ὑπάρχει ἐν τῇ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρᾳ τοῦ ἀρκτοῦ τοίχου, καὶ ἄλλα δύο, μικρά, ἐπιβαίνουνσι τῶν ἐλασσόνων τοῦ ἐφ' οὗ τοίχου θυρίδων, ὡς δύναται τις νὰ ἴδῃ ἐπὶ τοῦ πίνακος κβ' τοῦ Α' τόμου.

Ὑπὸ τὰ μεγάλα δὲ τόξα τῶν ἄκρων διαιρέσεων οἱ πλάγιοι τοῖχοι δεικνύουσιν ἔξωθεν τὰς παραστάδας ἐκείνας, ὧν μνεῖα ἐγένετο ἤδη, καὶ ἐξ ὧν ὁ Σάλτζεμπεργ συνέπερανεν ὅτι εἰς τὰ μέρη ταῦτα δὲν ὑπῆρχον κατ' ἀρχὰς ἑξ παράθυρα ἀλλὰ μία καὶ μόνη γιγαντιαία θυρίς⁽³⁶⁾.

Τὸ δὲ εὖρος τῶν διαφόρων τούτων θυρίδων καὶ παραθύρων ἔχει ὥδε, κατὰ μέσον ὄρον·

Θυρίδες κεντρικαὶ δυτικοῦ ὑπερώου	5 ^μ .35	[18 ^{βτ}]
Θυρίδες ἄκραι τοῦ αὐτοῦ	4.58	[15]
Θυρίδες μεσαίων διαιρέσεων	6.75	[22]
Μεγάλαι ἀνατολικαὶ θυρίδες	8.35	[27]
Μικραὶ πρὸς ἀνατολὰς θυρίδες	2.56	[9]
Κεντρικὰ παράθυρα ἄκρων διαμερισμάτων	1.85	[6 ^½]
Ἄκρα παράθυρα τῶν αὐτῶν	1.75	[6]
Ἀρχικὰ παράθυρα βορείου καὶ νοτίου κέντρου	2.3±	[8±]
Μικρὰ παράθυρα ὑπὲρ ἐφ' οὗ θυρίδας	1.0	ἢ 3

Ἐν τοῖς ὑπερώοις αἱ τε θυρίδες καὶ τὰ παράθυρα κλείονται κομψότατα κάτωθεν διὰ θριγκῶν, ἀναλόγων τοῖς τοῦ περιφράγματος τῶν πρὸς τὸν ναὸν κιονοστοιχιῶν⁽³⁷⁾, κοσμουμένων δ' ἔξωθεν διὰ τοῦ ἐντὸς κύκλου ἐμβεβλημένου σταυροῦ (σχ. 341). Εἰς τὸν κανόνα δὲ τοῦτον ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν αἱ ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ βήματος μικρότεραι θυρίδες⁽³⁸⁾, ὡς καὶ τὸ

(34) Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη'.

(35) Αὐτόθι, πίναξ ιη', καὶ Σάλτζεμπεργ Α. Β. ν. C., πίναξ ζ'.

(36) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 190.

(37) Ἴδε σχ. 23 Α' τόμου.

(38) Ταύτας πλανᾷται ὁ Σάλτζεμπεργ παριστάνων κατερχομένας ἄχρως ἐδάφους τῶν πρὸς ἀνατολὴν ὑπερώων (Α. Β. ν. C., πίναξ ιδ').

A

B

Γ

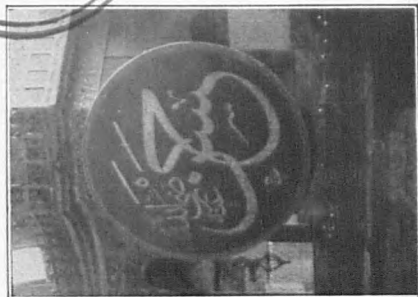
Δ

Ε

Ζ

Η

Θ

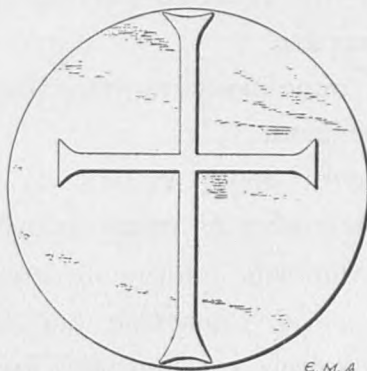

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΕΗ'

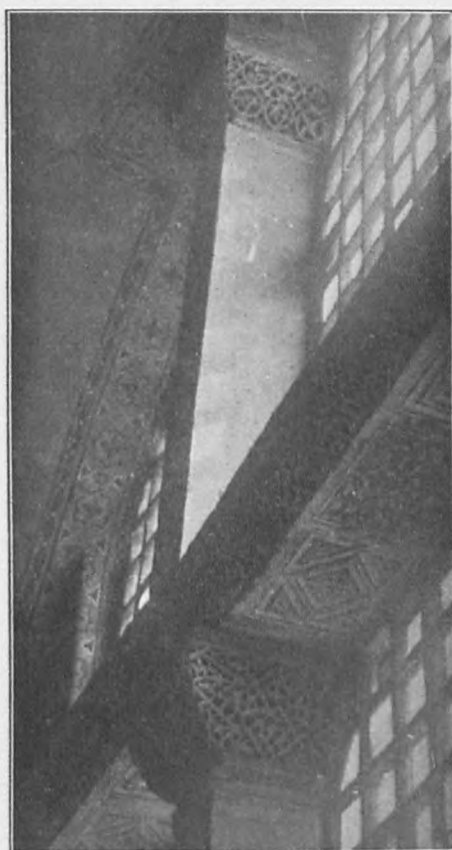
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

παράθυρον τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας. Ὅλα δὲ τὰ πρὸς τὸ ἔδαφος τῶν κατηχουμενείων παράθυρα φέρουσι κινητὰ θυριδόφυλλα πρὸς ἀερισμὸν τῆς ἐκκλησίας ⁽³⁹⁾.

Σχ. 341. Ἐξωτερικοὶ Σταυροὶ ἐν κύκλῳ τῶν τοῦ Ὑπερφύου θυρίδων. Κλίμαξ = $\frac{1}{16}$.

Αἱ δι' ὀριζοντίας δοκοῦ, εἰς δύο διαιρούμεναι θυρίδες, ἔχουσι τοὺς ἀνωτέρους αὐτῶν κίονας πάντοτε μικροτέρους καὶ λεπτοτέρους τῶν κάτωθεν, ὧν ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ ἔχει $0^{\mu}.40$ ἢ $1^{\beta\pi} 3^{\delta}$ ἐν ταῖς πλαγίαις τῶν ὑπερφύων διαιρέσεσιν. Οἱ κίονες οὗτοι εἶνε ὀρθογώνιοι. Τὰ δὲ κιονόκρανα τῶν

Σχ. 342. Κίονες τῶν μεγάλων τοῦ Ὑπερφύου θυρίδων.

πρὸς δυσμὰς θυρίδων φέρουσι μέγαν σταυρόν, ἀλλὰ τῶν πλαγίων καὶ ἀνατολικῶν θυρίδων εἶνε διάτορα, κοσμούμενα ἐφαπτομένοις ἀλλήλοις ἀκανθίνοις κυκλίσκοις ἐν τοῖς ἀνωτέροις κίοσι, ἀκανθίνοις δὲ τετραπλεύροις ἐν τοῖς ὑπ' αὐτούς (σχ. 342). Ὅμοιος δ' ἐν τετραπλεύροις ἀκανθὸς κο-

⁽³⁹⁾ Τὰ μεγάλα παράθυρα, ἀμέσως ἐκατέρωθεν τοῦ βήματος, ἔχουσι τρία τοιαῦτα θυριδόφυλλα ἕκαστον, καὶ οὐχὶ δύο, ὡς κακῶς δεικνύει ὁ Σάλτζεμπεργ (Α. Β. ν. C., πίναξ ιδ').

σμεῖ τὰ τῶν θυρίδων παρασταδόκρανα, ὡς καὶ τὸ χεῖλος τῆς ὀριζοντίας δοκοῦ (⁴⁰). Τέλος ἡ δοκὸς αὕτη παρουσιάζει ἀναγεγλυμμένα τετράγωνα πλαίσια ἐν ἐκάστῳ τῶν τριῶν διαμερισμάτων αὐτῆς (⁴¹).

Αἱ δὲ ἀμέσως ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ βήματος θυρίδες στέφονται, ὡς καὶ αἱ τοῦ ἱερατείου καὶ αἱ κάτωθεν, εἰσεχούσῃ ἔξωθεν στεφάνῃ.

Θυρίδες δὲ τινες καὶ διάφορα παράθυρα ἐτοιχοδομήθησαν ἐνταῦθα ἐν μέρει ἢ καθ' ὅλοκληρίαν, ὡς ἐν οἰκίᾳ τόπῳ σαφηνισθήσεται.

Ὁροφή. — Τὰ ὑπερῶα καλύπτονται ὀροφῇ ἐχούσῃ πολλὴν τὴν συνάφειαν τῇ τῶν κάτωθεν στοῶν, ἀλλ' ἀπλουστερὰ ἐν γένει, ἐστερημένη δὲ σταυροκυλινδρικών θόλων.

Καὶ τὸ μὲν ἐσπέριον, ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, διαμέρισμα στεγάζεται ἡμικυλινδρικῷ ὀρόφῳ. Ἄλλ' ἡ στέγη τῶν πλαγίων ὑπερῶων εἶνε πολλῷ χαριεσττέρα καὶ πολλῷ πολυπλοκωτέρα ταύτης ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἀνωμάλου τῶν γωνιωδῶν διαιρέσεων, ἐν αἷς εἰσχωροῦσιν αἱ περικαλλεῖς ἐκεῖναι κόγχαι.

Τὰς ἀψίδας τῶν κατηχουμένων «σκυφικὰς» ἀποκαλεῖ ὁ Ἀνώνυμος (⁴²).

Ἡ διάταξις τῆς ὀροφῆς τῶν κεντρικῶν διαιρέσεων ἔχει ὥδε· Οἱ δύο πρὸς ἄρκτον καὶ δύο πρὸς νότον κίονες συνδέονται ἀλλήλοις διὰ τόξου σχεδὸν ἡμικυκλοτεροῦς, ἀλλ' ὀξυτενοῦς καμπῆς, ἐκτεινομένου, ἐν τοῖς μᾶλλον ἀποκέντροις κίοσιν, ἀπὸ τῶν παρὰ τὸν πλάγιον τοῖχον κίωνων καὶ ἄχρις αὐτοῦ τοῦ τοίχου. Ἐκαστος δὲ τῶν ἀρκτῶν κίωνων συνδέεται τῷ ἐναντι μεσημβρινῷ διὰ ἡμικυκλοτεροῦς τόξου, ἐνῶ μικρὰ τόξα ἐνοῦσι πάλιν τοὺς ἐξωτερικοὺς κίονας τῷ παρακειμένῳ τοίχῳ. Οἱ τέσσαρες δ' οὗτοι κίονες ὑποστηρίζουσιν ὡσαύτως τόξα συνδέοντα αὐτοὺς τοῖς τε πεσσοῖς καὶ παραπησίοις, ἀλλὰ τὰ ἐπὶ τῶν πεσσῶν τόξα, ὄντα στενώτερα τῶν πρὸς τὰ παραπήσια, ὡς ἔχοντα αὐτὸ τὸ πάχος τῶν κιονοκράνων μόνον, δὲν ἐκτείνονται ἄχρι τῆς πρασίνης κιονοστοιχίας, παρουσιάζοντα ἀπλῶς πρόσοψιν ἐναντι αὐτῆς. Ὁ δὲ σύνδεσμος τῶν δύο κιονοστοιχιῶν ἐκτελεῖται διὰ ὑψηλοῦ ἡμικυλίνδρου. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ τῶν τεσσάρων τόξων τῶν ἐνούντων ἀλλήλοις τοὺς λευκοὺς κίονας κυρτοῦται κυλινδρική ἐπιφάνεια, παραλλήλως ταῖς ἐκ βορρᾶ πρὸς νότον ἀναμεταξὺ τῶν κίωνων ἐκτεινομέναις ἀψῖσι, διατεμνομένη δὲ κατ' ὀρθὴν γωνίαν διὰ μικρῶν κυλίνδρων πρὸς τὰς ἐσχατίας, ὅπου ἐπὶ μὲν τοῦ πρὸς τὴν μεγάλην κιονοστοιχίαν, ὑπὲρ τὸ τόξον τῶν λευκῶν κίωνων τοίχου, ἀνοίγεται μικρὸν ὀξυτενὲς ἄνοιγμα (⁴³), ἐπὶ δὲ τοῦ ἐξωτερικοῦ, σηκός, ὅστις μόλις ἡδύνατο νὰ εἶνε παράθυρον κατ' ἀρχάς, ὡς ἄλλως συνεπέραναν ὁ Σάλτζεμπεργ (⁴⁴). Καὶ ἐνταῦθα σημειωτέα διαφορὰ τις ἀναμεταξὺ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου ὑπερῶου, διότι ἐνῶ πρὸς μεσημβρίαν τὸ ἄνωθεν τῶν τῷ τοίχῳ παρακειμένων κίωνων τόξον παρουσιάζει ἐπίπεδον στέγην, ἐν τῷ ἀρκτῷ ὑπερῷ, ἡ τοιαύτη στέγη κυρτοῦται συγκεντρικῶς τῇ κάτωθεν καμπῇ. Τὰ καθ' ἕκαστα δὲ ταῦτα τῆς ἐπὶ τοῦ μικροῦ ἄξονος ὀροφῆς τῶν ὑπερῶων, ἥτοι τὰ πλάγια κυλινδρικά ἀνοίγματα τοῦ μεσαίου κυλίνδρου, καὶ τὴν διάταξιν τῆς στέγης τῶν ὑπὲρ τοὺς ἐξωτερικοὺς κίονας τόξων,

(⁴⁰) Ἴδε Α' τόμον, σχ. 23.

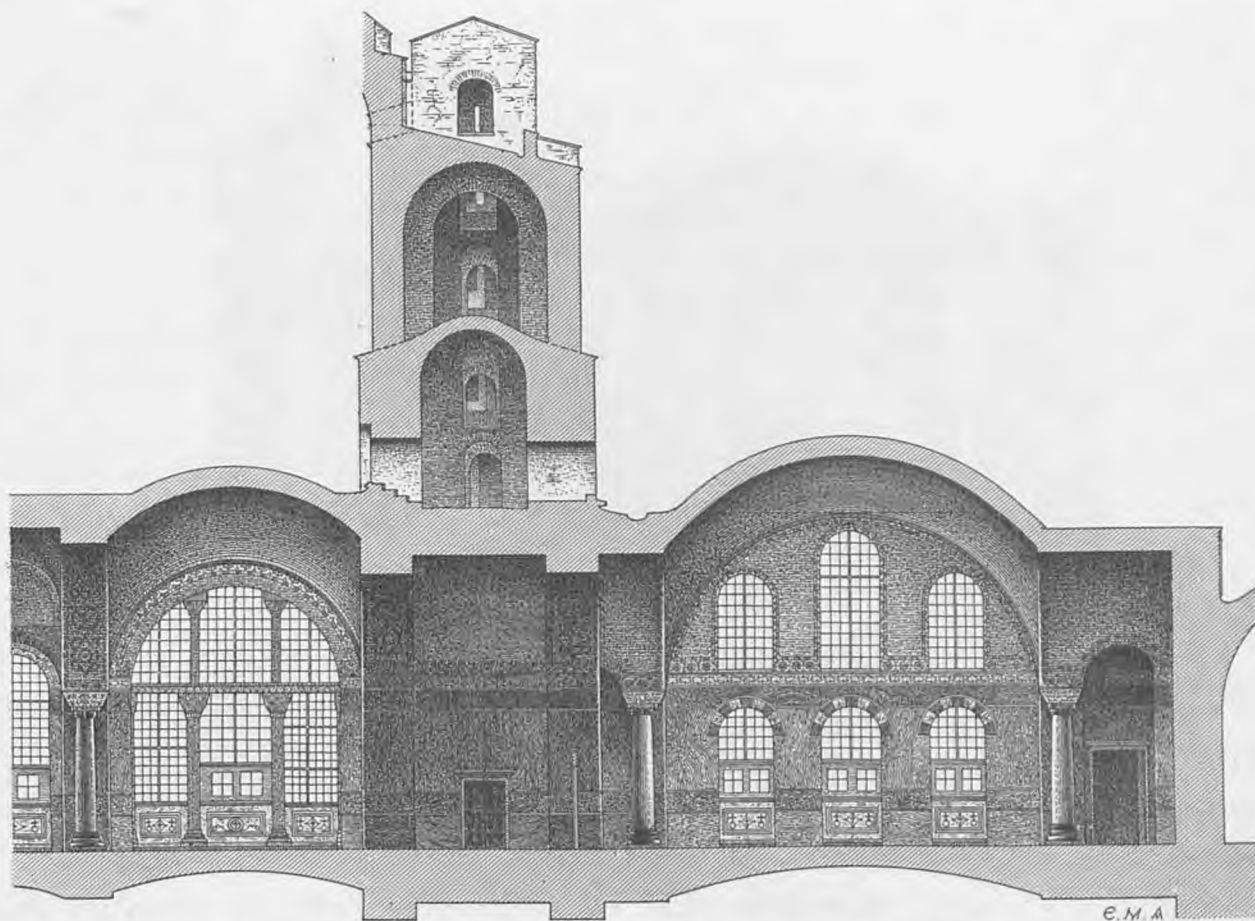
(⁴¹) Τοιούτων κοσμημάτων στερεῖται τὸ ἀπλὸν δυτικὸν ὑπερῶον.

(⁴²) Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 70.

(⁴³) Ἴδε Α' τόμον, πίνακα κ'.

(⁴⁴) Α. Β. ν. C., πίναξ ι'. Ἡ εἰκαζομένη ὑπαρξίς τοιούτου παραθύρου εἶνε τόσον ἀμφίλογος ὥστε ὁ Σάλτζεμπεργ δὲν ἐτόλμησε νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τούτου ἐν τῇ ἐξωτερικῇ αὐτοῦ πλαγίᾳ τοῦ ναοῦ θέᾳ (Ἀθήνη, πίναξ ιγ'). Ἐγὼ προτιμήσα νὰ μὴ παραστήσω παράθυρον ἐνταῦθα, συνιδὼν ὅτι ἡ στέγη ἀντιοστατεῖ εἰς τὴν ἐνδεχομένην παρουσίαν αὐτοῦ (ἴδε πίνακας κ', κγ', καὶ κδ' Α' τόμου).

παρέλειψε τὸ ἐπιπόλαιον ἢ ἐσπευσμένον τῆς τοῦ Σάλτζεμβεργ ἐρεῦνης ⁽⁴⁵⁾. Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῆς περιγραφῆς ταύτης τῆς ὀροφῆς τῶν κεντρικῶν διαμερισμάτων δέον νὰ εἰπω ὅτι ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἀψίδων, αἵτινες βαίνουνσιν ἐπὶ τῶν λευκῶν κίωνων καὶ τῶν πεσσῶν καὶ τῶν παραπησίων, κυρτοῦνται δύο ἐντελεῖς χθαμαλοὶ θόλοι, ὑψούμενοι ἐπὶ παρωτίδων, καὶ οὐχὶ ἔχοντες συνεχεῖς παρωτίδας, ὡς κακῶς δεικνύει ὁ Σάλτζεμβεργ ⁽⁴⁶⁾.

Σχ. 343. Ἡ κατὰ τὸν μείζονα ἀξονα τομὴ τοῦ νοτιοδυτικοῦ τῶν Ὑπερώων διαμερίσματος. Κλίμαξ = $\frac{1}{80}$.

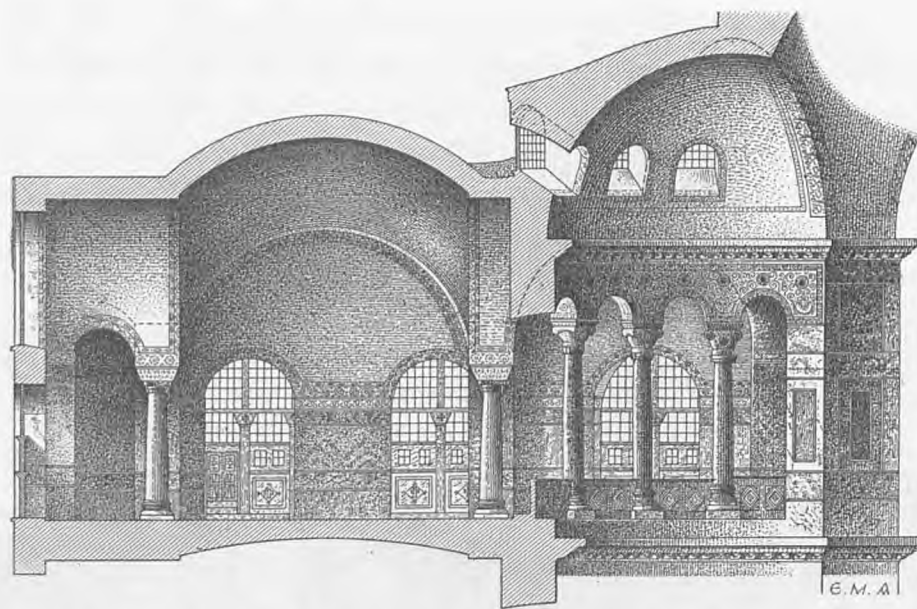
Ἡ διάταξις τῆς ὀροφῆς τῆς καλυπτούσης τὸν ἀναμεταξὺ πεσσῶν καὶ παραπησίων χώρον εἶνε παρεμφερὴς τῇ ἐν ταῖς στοαῖς, διότι τὸ μεσαῖον τόξον ἔχει τὸ κέντρον αὐτοῦ εἰς μικρότερον ὕψος τοῦ τῶν κεραιῶν, ἐνῶ τὰ τόξα πάλιν τῶν κεραιῶν δὲν ἔχουσι σχῆμα πετάλου ἐνταῦθα ἀλλ' ἡμικυκλοτερές.

Ἐν τοῖς γωνιώδεσι δὲ τῶν ὑπερώων διαμερίσμασιν οἱ λευκοὶ κίονες ὑποβαστάζουσιν ἀψίδας ἀναλόγους ταῖς τῶν κάτωθι στοῶν, ὥστε ἔχομεν πρῶτον τόξον ἐπὶ τῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων, ἔχον τὸ κέντρον αὐτοῦ χθαμαλότερον τοῦ τῶν κεραιῶν τόξου, ἐνῶ τοῦτο εἶνε συγκεντρικὸν τῷ ἄνωθεν αὐτοῦ ἐν ταῖς μεσαίαις διαιρέσεσιν, ἄλλο τοῦ αὐτοῦ ἀνοίγματος, ἀλλὰ βαθύτερον, πρὸς

⁽⁴⁵⁾ A. B. v. C., πίνακες ζ' καὶ κ', πρὸς οὓς παράβαλε τὸν πίνακα ιη' τοῦ Α' τόμου.

⁽⁴⁶⁾ Ἀντίοθι, πίνακες ι' καὶ ια'. Εἰς τὴν πλάνην ταύτην πίπτει καὶ ὁ ἥμιστος πρωτότυπος Λέθαβυ, γράφων ὅτι «the square compartments of the gynæceum are covered by domes which penetrate down into the angles with continuous pendentives» (S. Soph., σ. 220). «Continuous pendentives», ἥτοι «συνεχεῖς παρωτίδες», εἶνε ἐκεῖναι αἵτινες ἑξακολουθοῦσι τὴν τοῦ θόλου καμπὴν ἀδιασπαστως, καὶ οὐχὶ αἱ φέρουσαι θόλον, ὡς αἱ τῶν κατηχουμενείων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

τὸν ἐσπέριον ἢ ἐφῶν τοῖχον, τρίτον καὶ μείζον πρὸς τὸν πλάγιον τοῖχον, καὶ τελευταῖον, ἰσομέγεθες τῷ προηγουμένῳ, συγκρατοῦν τὴν κόγχην. Ἡ δ' ἀναμεταξὺ τῶν κίωνων ὀρθογωνία ἐπιφάνεια στεγάζεται διὰ θόλου, ἐπὶ παρωτίδων ἐδραζομένου (⁴⁷). Ἡ μικκυκλοτερῇ δὲ τόξα συνδέουσι πάλιν τοὺς κίονας τοῖς τῶν τοίχων παραστάταις, ἀλλ' οἱ παρὰ τὰ παραπήσια καὶ τοὺς πεσσοὺς κίονες ἐνοῦνται τῷ παρακειμένῳ αὐτοῖς τοίχῳ καμπαῖς μικραῖς, ἥτοι 75^0 μόνον.

Σχ. 344. Τομή κατὰ τὸν ἐλάσσονα ἄξονα τοῦ νοτιοδυτικοῦ Ὑπερφῶν. Κλίμαξ $= \frac{1}{250}$.

Ὁ δὲ ἀναμεταξὺ τῶν μικρῶν πεσσῶν καὶ τοῦ παρακειμένου κίονος χώρος καλύπτεται ἡμικύλινδρῳ ὑψηλῷ, ἔχοντι τὸν ἄξονα αὐτοῦ ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, καθὼς καὶ ἐν ταῖς στοαῖς. Διατέμνουσι δὲ τὸν κύλινδρον τοῦτον ἔνθεν μὲν ἢ ὀπισθεν τῆς κόγχης ἀψίς, ἐξ ἄλλου δὲ τὸ ἀπὸ τοῦ κίονος ἄχρι τοῦ γείτονος παραστάτου τόξον, καὶ τρίτον ἢ κογχοειδὴς ἐπιφάνεια τοῦ ἐλάσσονος πεσσοῦ.

Τέλος τὰ ὀπισθεν τῶν ἐν ταῖς γωνίαις τοῦ οἰκοδομήματος ὀρθογώνια διαστήματα στεγάζονται, ὡς ἐν ταῖς στοαῖς, θόλοις ἔχουσι συνεχεῖς τὰς παρωτίδας (⁴⁸). Συνεπεῖα ὅμως τῆς προβολῆς τῶν παραστάδων τὰ τοξοειδῆ ὅρια τῶν θόλων τούτων δὲν εἶνε ἀπανταχοῦ συγκεντρικὰ τοῖς ὑποστηρίζουσι τόξοις.

Προσθετέον δ' ἐν τέλει ὅτι ὡς καὶ ἐν ταῖς στοαῖς, οἱ θόλοι τῶν ὑπερφῶν δὲν συνάπτονται τῷ χεῖλει τῶν ὑφ' ἑαυτοὺς τόξων, ἀλλ' ὅτι ἡ καμπὴ αὐτῶν ἄρχεται μικρὸν ἐσωτέρῳ τοῦ χεῖλους.

Οἰαδήποτε ἀσάφεια καὶ ἂν μένη ἐκ τῆς προηγουμένης ἀφηγήσεως θέλει διασκεδασθῇ ἐπὶ τῇ ἐξετάσει τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τομῶν τῶν σχ. 343 καὶ 344.

(⁴⁷) Ἀναλόγου τοῖς τῶν μεσαίων ὑπερφῶν. Ἐν τῶν χονδροειδεστέρων λαθῶν τοῦ Σάλτζεμβεργ εἶνε ἡ παράστασις ὡς σταυροθόλων τῶν ὀκτὼ μεγάλων τῶν κατηχουμενείων θόλων (Α. Β. ν. C., πῖναξ ζ').

Τέσσαρας τοιοῦτους θόλους εὐρίσκομεν καὶ ἐν τῷ ἐν ΚΠ. ναῷ τῆς Ἀγίας Θεοδοσίας.

(⁴⁸) Ὁ Σάλτζεμβεργ πάλιν πλανᾶται δεικνύων σταυροθόλους ἐνταῦθα (Α. Β. ν. C., πῖναξ ζ').

Τὸ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῶν ὑπερφῶν μέσον ἐσωτερικὸν ὕψος τῶν κυριωτέρων μερῶν τῆς ὀροφῆς ἔχει ὧδε κατὰ προσέγγισιν·

	Υψος	
Κορυφή ἡμικυλίνδρου δυτικοῦ ὑπερφῶν	8 ^μ .5	27 ^{βπ}
» στενοῦ ἡμικυλίνδρου ὀπισθεν μεσαίων πρασίνων κίωνων . .	11.4	36
» ὀροφῆς ὑπὲρ τέσσαρας λευκοὺς κίονας μεσαίων διαμερισμάτων.	10.2	33
» μεγάλων τόξων θόλων τοῦ κέντρου	9.7	31
» θόλων κεντρικῶν	11.4	36
» τόξων κεραιῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων	8.7	28
» ἐλασσόνων τόξων ἄκρων διαιρέσεων	9.5	30
» μειζόνων τόξων τῶν αὐτῶν	10.3	33
» θόλων τῶν αὐτῶν	12.0	38

Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀπλῶς παραπλήσιοι, διότι δὲν βασίζονται ἐπὶ ἀμέσων, ἀλλ' ἐπὶ ἐξ ἀναλογίας καταμετρήσεων. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ἀφίστανται σημαντικῶς τῆς πραγματικότητος.

Στέγη. — Ἐν γένει, ἡ ἀνωτέρα τῶν μειζόνων θόλων ἐπιφάνεια ἀκολουθεῖ τὴν διάταξιν τῆς ὀροφῆς· ἀλλὰ τὰ καθ' ἑκαστα τῆς τελευταίας ταύτης ἀπαμβλύνονται ἐξαφανιζόμενα ἐν τῇ ἐπικλινεῖ τῆς στέγης καθόδῳ.

Τὸ κατώτερον σημεῖον ἐν ᾧ ἀρχίζει ἡ στέγη τῶν ὑπερφῶν ὑψοῦται 21^μ ἢ 67^{βπ} ὑπὲρ τὸ δάπεδον, τὸ δ' ἀνώτερον ἐν ᾧ λήγει, ὅπερ εἶνε ἡ κορυφή τῶν ἄκρων θόλων, 26^μ.6 ἢ 85^{βπ}. Οἱ δ' ἐξωτερικοὶ τῶν στοῶν καὶ τῶν κατηχουμένειν τοῖχοι ὑψοῦνται συνήθως ἕως 21^μ.9 ἢ 70^{βπ}, ἀλλὰ τὸ ἐλάχιστον αὐτῶν ὕψος δὲν κατέρχεται ὑπὸ τὰ 21^μ ἢ τοὺς 67^{βπ}, ἐνῶ τὸ μέγιστον ἀνέρχεται εἰς 24^μ.8 ἢ 80^{βπ} ἐν τοῖς πλαγίοις θυριδιωτοῖς τόξοις τῶν ἄκρων διαιρέσεων.

Ἡ στέγη τῶν μεσαίων ὑπερφῶν κατέρχεται, ἐκ τῆς βάσεως τῶν μεγάλων ἀψίδων, τῶν ὑποβασταζουσῶν πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν τὸν θόλον τοῦ ναοῦ, δι' ὅλον ἐν αὐξανούσης κλίσεως ἄχρι τοῦ ὑπὲρ τοὺς ἄρκτους κίονας τοίχου, σχηματίζοντος μέτωπόν τι ἐνταῦθα. Ἐκ τοῦ ἐπικλινούσης δὲ τούτου προβάλλουσιν ἀμυδρῶς αἱ κορυφαὶ μόνον τῶν δύο κάτωθεν θόλων⁽⁴⁹⁾, ἐνῶ ἐπέκεινα τοῦ προῤῥηθέντος τοίχου παρίσταται αὐξήσις τῆς κλίσεως, ἐν ᾗ κυρτοῦνται αἱ δύο μεγάλαι τῶν παραθύρων ἀψίδες.

Ἀνωθεν δὲ τῶν ἄκρων διαμερισμάτων πάλιν, ὅπου ἡ στέγη εἶνε χθαμαλωτέρα ἐν γένει τῆς προηγουμένης, οἱ θόλοι προβάλλουσι περισσότερον, καὶ οἱ παρ' αὐτοὺς κύλινδροι τῶν ἐξωτερικῶν ἀψίδων εἶνε ὡσαύτως σημαντικοί, ἐνῶ αἱ πρὸς τοὺς πεσσὺς καὶ τὰς κόγχας ἀψίδες ἐξαφανίζονται ἐν τῷ ἐπικλινεῖ τοῦ μολύβδου. Πρὸς δυσμὰς δὲ φαίνονται καὶ τὰ ἐκατέρωθεν τῶν μικρῶν πεσσῶν τόξα τοῦ ὑπερφῶν, ὑψούμενα περισσότερον τῶν ἄλλων τοῦ αὐτοῦ τοίχου, ἐνῶ πρὸς ἀνατολὰς ταῦτα ἐξαφανίζονται ἐν τῇ κλίσει τῆς στέγης, ὅλον ἐν κατερχομένης ἐκ τῆς κόγχης τοῦ βήματος ἄχρι τῶν μεγάλων θυρίδων.

⁽⁴⁹⁾ Ὁ Σάλτζεμπεργ δεικνύει ἀνυπάρχοντας ἡμικυλίνδρους ἐν τῇ στέγῃ, ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ μικροῦ τοῦ τεμένους ἄξονος (4. B v. C., πίνακες ι' καὶ ιγ'), οὓς ἀντεγράψαντο διάφοροι συγγραφεῖς.

Τὰ πρὸς ἔσπερον κατηχουμενεῖα ἔχουσιν ἐν τῇ στέγῃ τὴν κορυφὴν τοῦ κυλίνδρου μόλις ἐξέχουσιν τῶν κεκλιμένων ἐκατέρωθεν ἐπιπέδων. Κατ' ἀρχὰς δὲ εἰς τὰ μέρη ὅπου συνάπτεται τὸ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα ὑπερῶν τῷ δυτικῷ τοῦ ναοῦ τοίχῳ ἡ στέγη παρίστατο ἐκατέρωθεν ἐπικλινής, κατερχομένη ἡρέμα ἀπὸ τοῦ κέντρου τῆς μεγίστης τοξοειδοῦς θυρίδος ἄχρι τῶν ἐσχατιῶν ⁽⁵⁰⁾.

Πρὸς στερεοποίησιν δὲ τοῦ κτιρίου οἱ Βυζάντιοι ἠῤῥησαν ἀκολουθῶς ἐνιαχοῦ τὸ πάχος τῆς ὀροφῆς. Οὕτως ἔνεκα τῆς ἐξωθήσεως τῶν πλαγίων μεγάλων ἀψίδων, πρὸς ἄρκτον καὶ μεσημβρίαν τοῦ θόλου, ἡ ἐξωθεν τῶν τεσσάρων κογχῶν στέγη ἔλαβε πρόσθετον πάχος 3^{β'} περίπου, σμικρύναν τὰ παρὰ τὰ ἀντιτειχίσματα παράθυρα τῶν μικρῶν ἡμιθολίων, ὑψώσαν δέ, καθὰ φαίνεται, καὶ τὴν παρὰ τοὺς μικροὺς πεσσοὺς κυλινδρικήν ὀροφήν ⁽⁵¹⁾.

Συνεπεία δὲ τοιούτων προσθηκῶν ἡ διαφορὰ ὕψους ἀναμεταξὺ τῆς στέγης τῶν κεντρικῶν τοῦ ὑπερῶν διαιρέσεων καὶ τῶν ἄκρων εἶνε μείζων σήμερον πρὸς νότον ἢ πρὸς ἄρκτον.

Αἱ λοξαὶ πλίνθοι τῆς ἐξωθεν κορωνίδος τοῦ πρὸς δύσιν Ὑπερῶν. — Ἡ πρὸς τὴν στέγην κορωνὶς τῶν ὑπὲρ τὸν νάρθηκα κατηχουμενείων κοσμεῖται πρὸς δυσμὰς διὰ πλίνθων, λοξῶς διατεταγμένων (σχ. 345). Καὶ ἐπειδὴ τὸ τοιοῦτον ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ πλείστον ὀθωμανικῶν κτιρίων

Σχ. 345. Λοξαὶ πλίνθοι στεφάνης δυτικοῦ Ὑπερῶν.

τῆς πόλεως θὰ ἡδύνατό τις ἴσως νὰ εἰκάσῃ ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος αὕτη μέθοδος κοσμήματος εἶνε τουρκικῆς προελεύσεως. Τὴν πλάνην ὅμως τῆς δοξασίας ταύτης ἀπέδειξεν ὁ πολυμαθὴς Βούλφ τῷ 1903, καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ ἡ ἐν Ῥαβέννῃ διαμονή μου τοῦ 1907, ὅτε, ἀγνοῶν τὸ ἔργον τοῦ διασήμεου γερμανοῦ ἀρχαιολόγου, παρετήρησα ὅτι λοξὰς πλίνθους φέρουσιν ἐν ταῖς κορωνίσιν αὐτῶν κτίρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅθεν ὁ καθαρὸς βυζαντινὸς χαρακτήρ τῆς πρὸς τὴν στέγην λοξῆς ἀλληλουχίας πλίνθων ἀπέβη πάντῃ ἀναμφισβήτητος. Διήρκεσε δ' ἡ ἐπὶ Βυζαντίων χρῆσις αὐτῶν ἐπὶ ὅκτὼ τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδας, ἂν ὅχι ἄχρι τέλους τῆς αὐτοκρατορίας ⁽⁵²⁾.

Ἔδαφος. — Τὸ δάπεδον τῶν ὑπερῶν δὲν παρουσιάζει ἀπανταχοῦ ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, διότι

⁽⁵⁰⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακας κγ' καὶ κδ'.

⁽⁵¹⁾ Τοὺς πρὸς δυσμὰς τῶν ἔσπερίων κογχῶν κυλίνδρους ὁ Σάλτζεμπεργ δεικνύει χθαμαλωτέρους τῶν παρ' αὐτοὺς, ὅπερ ἀντίκειται τῇ σημερινῇ διατάξει. Ἄλλ' ἐνδεχόμενον νὰ ἤθελε νὰ δείξῃ τὴν ἀρχικὴν κατασκευὴν τῆς στέγης (Α. Β. ν. C., πίνακες ιβ' καὶ ιγ').

⁽⁵²⁾ Βούλφ *Die Koimesiskirche in Nicäa*, σ. 40, σημ. 1.

Τοιαύτας κορωνίδας λοξῶς διατεθειμένων πλίνθων εἶδον, ἀναμεταξὺ ἄλλων, ἐπὶ τῶν ἐξῆς κτιρίων. Ἐπὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (ε' αἰών), ἐπὶ τῶν ἐν Ῥαβέννῃ λεγομένων ἀνακτόρων τοῦ Θεοδορίου (510 ±), ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Σεργίου ΚΠ. (527), ἐπὶ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ΚΠ. (540 ±), ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου ἐν Ῥαβέννῃ (547), ἐπὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἁγίας Σοφίας (η' αἰών), ἐπὶ τῆς μονῆς τῶν Γαστριῶν ΚΠ., ἐπὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Πέτρου καὶ Μάρκου ἐν Βλαγγερίαις, ἐπὶ τῆς μονῆς τοῦ Μυρελαίου ΚΠ. (930 ±), ἐπὶ τῆς μονῆς τῆς Παμμακαρίστου ΚΠ. (ιβ' αἰών), ἐπὶ τῆς τοῦ Παντοκράτορος ΚΠ. (1124), ἐπὶ τῆς τοῦ Παντεπόπτου ΚΠ., ἐπὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ἐν τῷ Τρούλλῳ ΚΠ., ἐπὶ τοῦ ἐν ΚΠ. ἀρχαίου ναοῦ τοῦ ὀνομαζομένου τανῦν «Κηλησᾶ μεστζίτι», ἐπὶ τῆς ἐν ΚΠ. μονῆς τοῦ Ἀετίου, ἐπὶ τῶν ναῶν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἐν Θεσσαλονίκῃ, κλπ.

τὸ βορειοδυτικὸν μέρος ὑψοῦται $0^{\mu}.12$ ἢ $4\frac{1}{2}^{\delta}$ ὑπὲρ τὸ τοῦ δυτικοῦ, ὅπερ ἐγένετο ἔνεκα τοῦ ἀνεπαρκοῦς ὕψους τῶν πρασίνων κιόνων τῆς ἐκεῖ κόγχης.

Καλύπτεται δὲ τὸ ἔδαφος τῶν κατηχουμένων διὰ μεγάλων προκοννησίων πλακῶν, ἐφ' ὧν παρατηροῦνται ἑνιαχοῦ τὰ γνωστὰ ἡμῖν ἀριθμητικὰ τῶν Βυζαντίων στοιχεῖα. Ἐν τῷ δυτικῷ δ' ὑπερφῶν ὑπάρχει καὶ ὀρθογώνιον περιθώριον κεχρωματισμένων λίθων, ἐν δὲ τοῖς κεντρικοῖς μέρεσιν, ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν λευκῶν κιόνων, εὐρίσκετο ἀνάλογος μωσαϊκὴ ζώνη, ἀπὸ τοῦ περιφράγματος ἄχρι τῶν πλαγίων τοίχων ἐκτεινομένη⁽⁵³⁾. Ὑπὸ τὸ κέντρον δ' ἐκάστου θόλου καὶ ἀλλαχοῦ παρατηροῦνται μικρὰ ὀρύγματα (α', β', δ', ε', ζ', η', θ', ια', ιβ', ιδ', ιε', ις', ιζ', ιη', καὶ ιθ', πίνακος ιη' τοῦ Α' τόμου), χρησιμεύοντα, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐν τῷ ναῷ ὀθωμανῶν διδασκάλων, εἰς τὴν ἔγερσιν ἄξονος ἱκριωμάτων, ὅπερ ἀμφίλογόν πως, διότι ἐνδεχόμενον νὰ ἴσταντο σταυροὶ ἢ εἰκονοφόροι στῆλαι εἰς τὰ μέρη ταῦτα ἐπὶ Βυζαντίων.

Ὁρθομαρμαρώσις ἐσωτερικῇ. — Ἡ διὰ λίθων διακόσμησις τῶν τοίχων τοῦ ὑπερφῶν ἦτο πάντοτε ἥττον πολυτελὲς τῆς τῶν κάτωθι στοῶν.

Τὰ δὲ καθ' ἑκάστα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἔχουσιν ὥδε ἐν τῷ δυτικῷ ὑπερφῶν

	Ὑψος		
α'. Ζώνη προκοννησίου λίθου	$0^{\mu}.81$	ἢ $2^{\beta\pi}$	7^{δ}
β'. Σκυταλὶς τοῦ αὐτοῦ λίθου	0.035	0	$1\frac{1}{2}$
γ'. Ζώνη φρυγίου λίθου, ἔχοντος πορφυρεᾶς φλέβας ἐπὶ λευκοῦ ἑδάφους	0.41	1	4
δ'. Σκυταλὶς, ὡς β'	0.035	0	$1\frac{1}{2}$
ε'. Μεγάλῃ ζώνῃ φαιῶν μαρμάρων	1.76	5	7
ς'. Σκυταλὶς, ὡς β' καὶ δ'	0.035	0	$1\frac{1}{2}$
ζ'. Ζώνη πορφυροῦ ἀλαβαστροειδοῦς λίθου	0.54	1	8
η'. Σκυταλὶς, ὡς β', δ' καὶ ς'	0.035	0	$1\frac{1}{2}$
θ'. Διάζωμα φύλλων ἐκ γύψου	0.38	1	3

Ὅλικὸν ὕψος = $4^{\mu}.04$ ἢ $12^{\beta\pi}$ 11^{δ} .

Τὸ διάζωμα παριστᾷ τὸ σχ. 346. Σύγκειται δ' ἐκ τοῦ περιπεπλεγμένου συνδυασμοῦ δύο

Ε. Μ. Α.

Σχ. 346. Διάζωμα τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ δυτικοῦ Ὑπερφῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{15}$.

φύλλων, καὶ κοσμεῖται ἄνωθεν σφαιριδίοις. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὸ σχέδιον τοῦτο κοσμεῖ καὶ

(53) Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

Τὸ ὑπερφῶν τοῦ ἐν ΚΠ. Ἀγίου Σεργίου, ὡς καὶ τὸ τοῦ ἐν Νικαίᾳ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως, κατακαλύπτεται νῦν ἐξαγώνοις πλίνθοις, ὅπερ ὁμως δὲν ὑπῆρχεν ἴσως ἐξ ἀρχῆς.

μέγα μέρος τῆς ἐφ' αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου τοῦ χωρίζοντος τὸ δυτικὸν ὑπερῶον τῶν ἐκατέρωθεν περὶ γωνιών.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ, τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου τοίχου τῶν ὑπὲρ τὸν νάρθηκα κατηγουμενείων ἢ ὀρθομαρμάρωσις εἶνε ἢ αὐτὴ ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολάς, πλὴν ὅτι αἱ δύο κατώτεραι ζῶναι εὐρύνονται ἐπὶ ζημία τῆς τρίτης.

Ἡ δὲ ὀρθομαρμάρωσις τῶν μεσαίων διαιρέσεων ἔχει ὡς ἑξῆς:

		Ὑψος		
		1 ^α	2 ^α	3 ^α
α'. Ζώνη προκοννησίου λίθου	1 ^α .10	7 ^α	3 ^{βπ}	6 ^δ
β'. Σκυταλὶς λευκή	0.035	0	1 ¹ / ₂	
γ'. Ζώνη φρυγίου λίθου	0.62	2	0	
δ'. Σκυταλὶς, ὡς β'.	0.035	0	1 ¹ / ₂	
ε'. Μεγάλη ζώνη φαιῶν λίθων	2.65	8	6	
ς'. Σκυταλὶς, ὡς β' καὶ δ'	0.035	0	1 ¹ / ₂	
ζ'. Ζώνη πορφυροῦ ἀλαβαστροειδοῦς λίθου	0.62	2	0	
η'. Σκυταλὶς, ὡς β', δ' καὶ ς'	0.035	0	1 ¹ / ₂	
θ'. Διάζωμα ἀμπελοφύλλων γύψου	0.43	1	4	
Ὅλικόν ὕψος =		5 ^α .56	7 ^α 17 ^{βπ}	10 ^δ .

Αἱ διαστάσεις ὅμως αὗται δὲν εἶνε ἀπανταχοῦ αἱ αὐταί, ἀλλάσσουσαι ἰδίᾳ ἐν ταῖς τῶν γωνιών διαιρέσεσιν, ὅπου ἀπαντῶσι καὶ ἄλλαι ἀνωμαλίες.

Ἡ δ' ἔσωθεν πρόσοψις τῶν τόξων τῶν ἐν τοῖς πεσσοῖς ἀδιεξόδων, ὡς καὶ τῶν ἄκρων πλαγίων παραθύρων σύγκειται ἐκ τομέων ἐρυθροῦ καὶ φρυγίου ἐναλλάξ λίθου.

Τῶν μικροτέρων μαρμάρων τὸ πάχος ἐξισοῦται 0^α.012 ἥτοι $\frac{1}{8}$, ὡς παρατήρησα ἐπὶ λίθου πεσόντος τῷ 1904.

Τὸ δὲ διάζωμα τῶν πλαγίων τῶν ὑπερῶων περὶ γωνιών παριστᾷ τὸ σχ. 347, ἐν ᾧ παρατηρεῖται ἀπλὴν ἀλληλουχίαν ἀμπελοφύλλων.

Ε. Μ. Α

Σχ. 347. Ἀμπελόφυλλα διαζώματος τῶν ἐξ ἐκατέρωθεν διαμερισμάτων τῶν Κατηγουμενείων. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Ἀμφίβολόν πως ἂν τὰ διαζώματα ταῦτα εἶνε ἀρχικά⁽⁵⁴⁾.

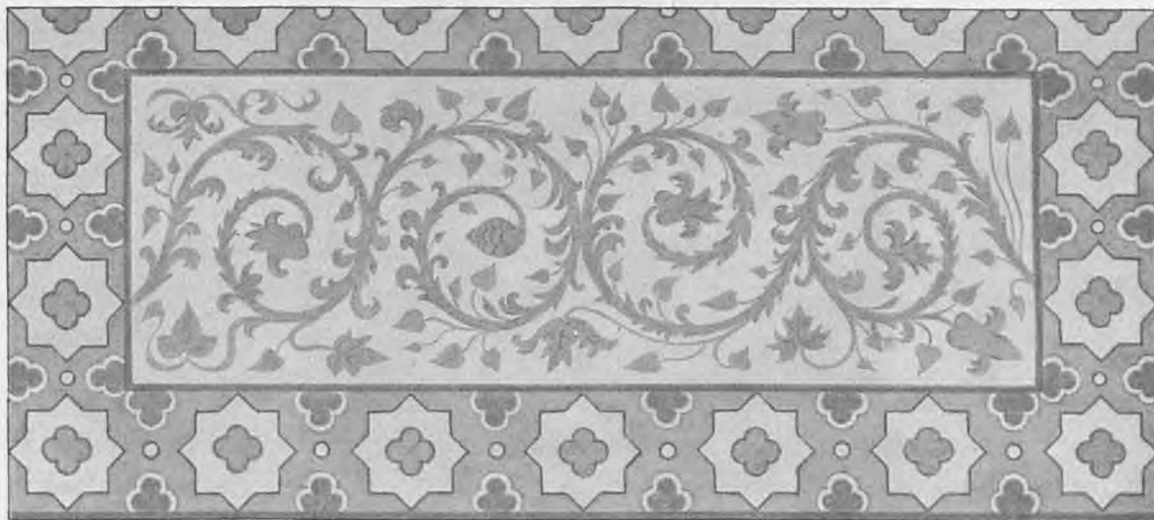
(54) Τοιαῦτα κοσμήματα ἐν γυψώδει χρίσματι ὑπάρχουσι καὶ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Βιταλίου Ῥαβέννης, ὅπου διακρίνεται ἰδίᾳ κλῆμα, ἔτι δὲ καὶ ἄγγεῖα, ὅμοια τοῖς τῶν ἐσπερίων τοῦ νάρθηκος πυλῶν (ἴδε Α' τόμον, πίνακα λς', Α).

Τὴν δ' ὀρθομαρμάρωσιν τῶν κατηχουμενείων ἐξηφάνισαν πολλαχοῦ οἱ Λατῖνοι, ἀφαιρέσαντες ἰδίᾳ τὰς μεγάλας καθέτους πλάκας αὐτῆς ⁽⁵⁵⁾.

Μωσαϊκά.—Τὴν πλουσίαν μωσαϊκὴν διακόσμησιν τῶν ὑπερφῶν κατέστρεψαν ἀτυχῶς οἱ Ὀθωμανοὶ ἐκεῖ ὅπου παρίστανεν ἀνθρωπίνους μορφάς, καὶ φαίνεται ὅτι ἔβριθε τοιούτων ὁμοιωμάτων. Γράφων κατὰ τὴν ιζ' ἑκατονταετηρίδα, ὁ Γρελῶτος ἐσημεῖον ὅτι τὰ μωσαϊκά κατεστρέφοντο «διὰ μεγάλων καμάκων» ⁽⁵⁶⁾. Θεόφιλος δ' ὁ Γωτιέρος παρετήρει, μεσοῦντος τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὅτι «οἱ μολλᾶδες ἐκβάλλουσι καθ' ἑκάστην διὰ τῶν μαχαιρῶν αὐτῶν τοὺς μικροὺς κρυσταλλίνους κύβους, οὓςτινας καλύπτει φύλλον χρυσοῦ, πωλοῦντες αὐτοὺς τοῖς ἄλλοεθνήσιν. Ἔχω δ' ἐγὼ αὐτός», λέγει, «ἡμίσειαν δωδεκάδα τοιούτων τεμαχίων, ἐν τῇ παρουσίᾳ μου ἀποξεσθέντων» ⁽⁵⁷⁾.

Σήμερον τὰ μόνα σωζόμενα μωσαϊκὰ τῶν κατηχουμενείων εἶνε τὰ τῶν πρὸς τὸν ναὸν κινοστοιχιῶν. Ἀλλαχοῦ δ' ἡ εὐτελής βαφή ἀντικατέστησε τὰ διαυγάζοντα τετραγωνίδια.

Ἐν ταῖς ἀψῖσι δὲ τῶν πλαγίων πρασίνων κιόνων τὰ χεῖλη κοσμοῦνται διὰ ζώνης βαθέως κυ-

Ε. Μ. Α

Σχ. 348. Μουσείον τοῦ φαινώματος τῶν τόξων τῶν πρὸς τὸν Ναὸν πλαγίων κινοστοιχιῶν. Κλίμαξ=1/10.

νοῦ χρώματος, ἐφ' ἧς διακρίνονται ἰδίᾳ ἀκτινωτὰ ὀκτάγωνα χρυσοῦ μουσείου. Τὸ δὲ φάτνωμα αὐτῶν τῶν τόξων λαμπρύνεται διὰ πρασίνων φύλλων, ἐν κομποῖς σπειροειδέσιν ἐλιγμοῖς ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους διατεθειμένων (σχ. 348).

Τὰ δὲ τεμάχια θόλου, τὰ καλύπτοντα τὰ κογχοειδῆ ὁμοιώματα τῶν μικρῶν πεσσῶν, φέρουσι χρυσᾷ τετράγωνα καὶ φύλλα ἐπ' ἀργυροῦ ἐδάφους (σχ. 349).

Ἡ δ' ὀπισθεν τῶν μειζόνων πρασίνων κιόνων ὑψηλὴ κυλινδρική ὀροφὴ ποικίλλεται διὰ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κυκλίσκων καὶ τετραγώνων ἐπὶ βαθυπρασίνου ἐδάφους, ἐνῶ μεγάλοι

⁽⁵⁵⁾ Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐγύμνωσε Κάρολος ὁ δὴθεν Μέγας τὸν ἐν Ῥαβέννῃ περιφανέστατον ναὸν τοῦ Ἀγίου Βιταλίου, καὶ τοῦτο τῇ ἐγκρίσει τοῦ πάπα Ῥώμης Ἀδριανοῦ τοῦ Α' (772 - 795), γράφωντος ἀνευθυριάστως τῷ βαρβάρῳ τοῦ βοῤῥᾶ τάδε: «Musiva et marmorea urbis Ravennae tam in templis quam in parietibus et stratis, tam marmora quamque musivum caeteraque exempla de eodem palatio vobis concedimus auferenda» (Γέροσπαχ *La Mosaïque*, ἐν Παρισίοις, σ. 62).

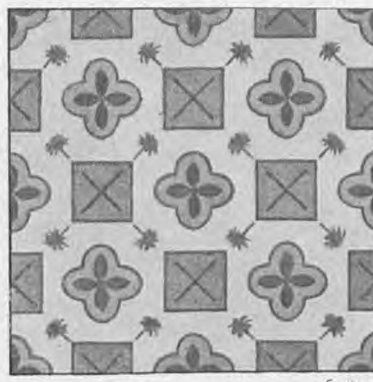
⁽⁵⁶⁾ *Voy. de Const.*, σ. 152.

⁽⁵⁷⁾ *Constantinople*, ἔκδ. βιβλιοθήκης Charpentier, ἐν Παρισίοις, 1899, σ. 273 - 274.

σταυροφόροι κύκλοι καὶ περικαλλεῖς ῥόμβοι κοσμοῦσι τὸ φάτνωμα τῶν τόξων τῶν συνδεόντων τοὺς λευκοὺς μεσαίους κίονας τοῖς πεσσοῖς.

Πρὸς συγκράτησιν δὲ καὶ διατήρησιν τοῦ μουσείου ἐπενοήθησαν λεπτοὶ σιδηροῖ μοχλοί, κωλύοντες ὅσον τὸ δυνατόν τὴν κατάπτωσιν τῆς τοὺς πολυτίμους κύβους φερούσης ἀμμοκονίας.

Ὅτι τὸ ὑπερῶν εἶχεν ἀγιογραφίας, καὶ δὴ ὑποθέσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης, δὲν ἐπιδέχεται συζήτησιν. « Ἐν ἐκείνοις τοῖς θόλοις [τῆς γυναικωνίτιδος] », γράφει ὁ Κόβελ, ὅστις ἐπεσκέφθη τὴν Ἀγίαν Σοφίαν κατὰ τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν ὡς καὶ ὁ Γρελῶτος, « εὑρηνται εἰκόνες Ἀγίων καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου, ἃς οἱ Τοῦρκοι πολλαχοῦ παρεμόρφωσαν ἢ ἐπέχρισαν » ⁽⁵⁸⁾. Κατὰ τὸν κλεινὸν δὲ Πατριάρχην Κωνσταντῖνον τὸν ἀπὸ Σιναίου (1848), « καὶ ἐν τοῖς κατηχουμένοις ἀνεφάνησαν καὶ ἄλλων βασιλέων καὶ βασιλισσῶν ἔκτυπα » ⁽⁵⁹⁾.

Σχ. 349. Μουσεῖον τῶν ἐπὶ τῶν μικρῶν πεσσῶν μερῶν θόλου. Κλίμαξ = $\frac{1}{25}$.

Εἰς τὰ ὑπερῶα τέλος φαίνεται ἀφορῶν καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον « Ὁ ναὸς τῆς Σοφίας », λέγει ὁ Ματθίας, « ὅστις μετετράπη εἰς τζαμίον ὑπὸ τῶν Τούρκων, εἶχεν (ἐπὶ ἰσχυριανῶν βασιλέων) εἰκόνα ὅλων τῶν παθῶν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἔκτυπον δὲ τοῦτο εἶχον ἐπιχρίσει οἱ Τοῦρκοι, ἀλλὰ διαρκοῦντος τοῦ σεισμοῦ [τοῦ 1509], ἔπεσε τὸ κονίαμα, οὕτως ὥστε σύμπασα ἡ ἱστορία τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀνεφάνη εὐκρινέστατα » ⁽⁶⁰⁾.

Τὰ ἐν τοῖς Ὑπερῶοις ἀποτελέσματα τῶν σεισμῶν. — Ἡ γυναικωνίτις ὑπέφερεν, ὡς εἰκός, ἐκ σεισμοῦ πολλῶ περισσότερον τῶν ὑφ' ἑαυτὴν στοῶν, διότι τὰ ὅσα εἶπομεν ἐν τῇ ἀφηγήσει τῶν κλιτῶν περὶ τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἐρείσματος, ἐν τῷ ἀρχικῷ σχεδίῳ, τῶν τε πεσσῶν καὶ κιόνων, καὶ κατ' ἐξοχὴν τῶν πρὸς ἀνατολὰς, νότον καὶ βορρᾶν παραστάδων ⁽⁶¹⁾, ἐφαρμόζονται μετ' αὐξανούσης ἐντάσεως ἐν τοῖς ὑπερῶοις.

Ἀπαντες δὲ σχεδὸν οἱ τοῖχοι τῶν κατηχουμενείων ἔκλιναν πρὸς τὰ ἔξω, τὸ δὲ ἔδαφος ὑπέστη πολλαχοῦ καθίζησιν εἰς τὸ μέσον.

Οἱ μεγάλοι πεσσοὶ παρίστανται ἐκκλίναντες τῆς κατακορύφου λοξῶς καὶ κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν ὑπερῶν παρωτίδων, λοξὴ δὲ εἶνε καὶ ἡ κλίσις τῶν ἐλασσόνων πεσσῶν, πολλὰ βεβαρυμένων ὑπὸ τὴν ἐξωστικὴν τῶν μεγάλων ἡμιθολίων δύναμιν.

⁽⁵⁸⁾ Χειρόγραφον τοῦ ἐν Λονδίνῳ βρετανικοῦ μουσείου.

⁽⁵⁹⁾ Συγγρ. ἐλάσσ., σ. 404.

⁽⁶⁰⁾ *Theatr. Histor.*, ἐν Φραγκφούρτῃ, 1699, σ. 713.

⁽⁶¹⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 109, καὶ ἀνωτέρω, σ. 201-202.

Τῶν μειζόνων πεσσῶν ἡ κλίσις εἶνε σημαντικωτέρα ἐν διευθύνσει παραλλήλῳ τῷ μικρῷ τοῦ ναοῦ ἄξονι ἢ παραλλήλως τῷ μεγάλῳ, ἐπειδὴ καὶ αἱ παράτολμοι ἀψίδες τοῦ θόλου εἶνε εὐρύτεραι ἐξ ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν ἢ ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς. Ἰδίᾳ δ' ἔπαθεν ὁ βορειοανατολικὸς πεσσός (σχ. 350), ἐκκλίνας, ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τῶν στοῶν ἄχρι τοῦ ἐν τῷ ὑπερφῶ διαζώματος, κατὰ 0°.80 περίπου τῆς κατακορύφου. Συνεπεία δὲ τῆς τοιαύτης ἐξωθήσεως, παρεμορφώθησαν τὰ μέγιστα καὶ τὰ τόξα τὰ συνδέοντα τοὺς πεσσοὺς τοῖς παραπησίοις.

Σχ. 350. Ἡ ἐκ σεισμῶν παραμόρφωσις τοῦ βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ, καὶ τῶν τόξων τῶν συνδεόντων αὐτὸν τῷ παραπησίῳ.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν παραλλήλως τῷ μεγάλῳ ἄξονι παράκλινιν τῶν μειζόνων πεσσῶν δέον νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ ἐξ αὐτῆς πηγάζων κίνδυνος ἐπέφερε τὴν αὕξησιν μήκους τῶν στύλων ἐκείνων διὰ τοιχοδομίας, ἐναγκαλισαμένης ἀμφοτέρους τοὺς παρακειμένους κίονας, τὸν λευκὸν δηλονότι καὶ τὸν πρῶτον πράσινον ἐκάστης κόγχης⁽⁶²⁾. Ἡ στερεοποίησις δ' αὕτη εἶνε ἀρχαία, ὑπάρχουσα ἤδη ἐπὶ Γρελῶτου, θεωρήσαντος αὐτὴν ὡς « μᾶλλον ἐξεργασίαν τῶν Ἑλλήνων ἢ τῶν Τούρκων »⁽⁶³⁾. Πρὸς πλείονα δ' ἀντίστασιν, τὰ ἀνοίγματα τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ τῶν μεσημβρινῶν πεσσῶν ἐκλείσθησαν⁽⁶⁴⁾.

Τὸ ἄμεσον ἀποτέλεσμα τῆς ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς ἐξωθήσεως τῶν πεσσῶν ὑπὸ τῶν πλαγίων ἀψίδων ὑπῆρξεν ἡ πρὸς τὰ ἔξω κλίσις τῶν παρακειμένων πρασίνων τῶν κογχῶν κίωνων.

(62) Ἰδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

(63) *Voy. de Const.*, σ. 114.

(64) Ἰδε Α' τόμον, πίνακα ιη'.

Ἐπὶ Φοσσάτη οἱ κίονες οὗτοι ἦσαν τοσοῦτον ἀπομεμακρυσμένοι τῆς κατακορύφου ὥστε ὁ ἄριστος ἐκεῖνος ἀρχιτέκτων προέβη ἀδιστακτικῶς εἰς τὸ μέγα καὶ ἔξοχον τῷ ὄντι ἔργον τῆς ἐπανορθώσεως αὐτῶν· «Δεκατρεῖς», λέγει, «κίονες τῶν ὑπερφῶν τοῦ γυναικείου, ἐξωσθέντες τῆς καθέτου ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πλαγίων μεγάλων ἀψίδων, τῶν ὑποστηρίζουσιν τὸν θόλον, ἐπανορθώθησαν»⁽⁶⁵⁾. Καὶ πάλιν «ἔδει νὰ ἀνορθωθῶσιν οἱ κίονες τῶν τεσσάρων ἡμικύκλων, οἵτινες, ἔνεκα τῆς ἐξωστικῆς τοῦ θόλου δυνάμεως, παρέκλιναν τῆς κατακορύφου ἐπέκεινα ἡμίσεος ποδός, ἀπειλοῦντες νὰ ἐγκαταλείψωσιν ἄνευ ἐρείσματος τὸ φοβερὸν βάρος τὸ ὁποῖον ὑποστηρίζουσιν»⁽⁶⁶⁾. Ἡ δυσχερεστάτη δὲ αὕτη ἐργασία «ἐξετελέσθη», κατὰ τὸν Σάλτζεμπεργ, «διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν τόξων, διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῶν παλαιῶν βάσεων, διὰ τῆς προσθήκης νέων τεμαχίων μετὰ πολλῆς τῆς ἐπιτηδειότητος, τῶν κίωνων διατελούντων ἐν ταύτῃ ἐγκεκλεισμένων.... ἐντὸς στερεοῦ ξυλίνου ἱκριώματος»⁽⁶⁷⁾. Ἐπὶ τοῦ προηγουμένου πίνακος ξζ' ὁ ἀναγνώστης θέλει παρατηρήσει ὅτι ἐνῶ ὁ παρὰ τὸν βορειοανατολικὸν πεσσὸν ἐλεύθερος κίων παρίσταται ἀνορθωθείς, ὁ ἐν τῇ προσθήκῃ τοῦ πεσσοῦ ἐντετειχισμένος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιστραφῇ εἰς τὴν κατακόρυφον, διατηρήσας τὴν κλίσιν αὐτοῦ.

Οἱ πλείονες τῶν παρὰ τοὺς τοίχους λευκῶν ἐσωτερικῶν κίωνων ἐξέκλιναν ὡσαύτως ἐκ σεισμοῦ. Ἀξιοσημείωτος δ' ἐνταῦθα παρίσταται ὁ πρὸς τὸ παραπήσιον κίων τῆς βορειοανατολικῆς διαιρέσεως (πίναξ ξθ', Α), καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὁ κίων τῆς νοτιοανατολικῆς τῶν ὑπερφῶν γωνίας, ἐξωσθεὶς 7° ὀλοκλήρους τῆς κατακορύφου (πίναξ ξθ', Β), περὶ τοῦ ὁποῖου λέγει ὁ Φοσσάτης ὅτι «ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπανορθώσωσιν αὐτόν, συγκρατούμενον τῷ πελωρίῳ ἐξωτερικῷ ἀντιτειχίσματι»⁽⁶⁸⁾.

Ἡ δὲ κλίσις τῶν ἐσπερίων μικρῶν πεσσῶν, μικρὰ μὲν εἰ καὶ ἐπαισθητὴ ἤδη ἐν τῷ νάρθηκι⁽⁶⁹⁾, ἀποβαίνει σημαντικὴ ἐν τῷ δυτικῷ ὑπερφῶ, μεγάλως παραμορφώσασα τὸν ἐκεῖ εὐρισκόμενον ἔφον τοῖχον.

Τὰ ὅρια τοῦ ὑπερφῶ δὲν εἶνε κανονικῶς ὀρθογώνια σήμερον, ἀφοῦ οἱ τῶν στοῶν τοῖχοι δὲν εἶνε ἐντελῶς ὀρθοὶ πλέον, καὶ ἐπειδὴ ἡ κλίσις τῶν κάτωθεν τοίχων ἐγένετο πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὰ ἄκρα, ἔπεται ὅτι αἱ διαστάσεις τῶν κατηχουμενείων *ἠϋξησαν* ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως, τῶν γωνιῶν τοῦ ναοῦ μετατραπεισῶν ἀπὸ ὀρθῶν εἰς ὀξείας. Ἡ ἐπιφαλὴς δὲ αὕτη γενικὴ κατάστασις συνέστησε τοῖς κατὰ καιροὺς ἀρχιτέκτοσι, ἐκτὸς τῶν ἀντιτειχισμάτων, καὶ τὴν τοιχοδόμησιν πλείστων, ὡς εἶδομεν, θυρίδων.

Σιδηροὶ σύνδεσμοι καὶ ξύλα.—Ἵνα ἀποσοβηθῶσιν ἐν μέρει οἱ παντοῖοι κινδύνοι, τὰ πεπονθότα καὶ ἥσσονος ἀντιστάσεως μέρη ἐστερεοποιήθησαν σιδήροις. Οὕτω τὸ δυτικὸν ὑπερφῶν ἐξησφαλίσθη ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς διὰ πέντε στερεῶν σιδηρῶν συνδέσμων, μετὰ μαρμαρίνων βάσεων (πίναξ ο' καὶ οα')⁽⁷⁰⁾. Οἱ δὲ τέσσαρες λευκοὶ κίονες τῶν μεσαίων διαμερισμάτων συνεκρατήθησαν πάλιν οὕτω σιδήροις, ἔχουσιν ὑφ' ἑαυτοῖς ξυλίνας βάσεις⁽⁷¹⁾, ἐνῶ ἡ μεγάλη πλειονότης

(65) *Aya Sofia*, σ. 2.

(66) *Αὐτόθι*, σ. 4.

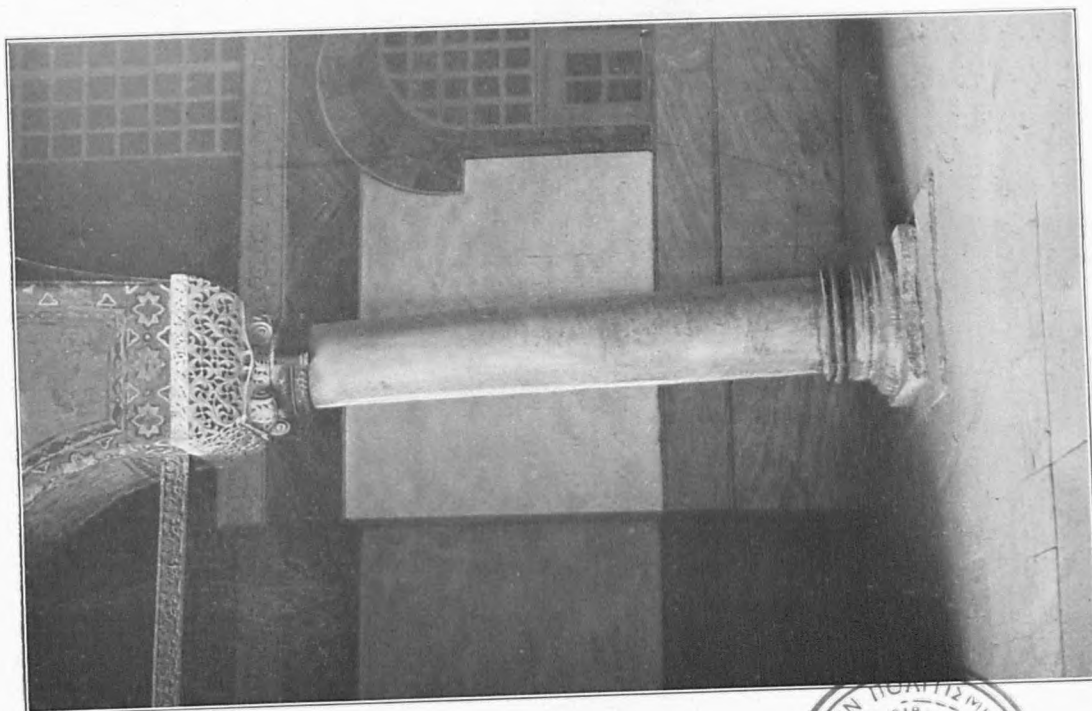
(67) *A. B. v. C.*, σ. 22.

(68) *Aya Sofia*, σ. 4.

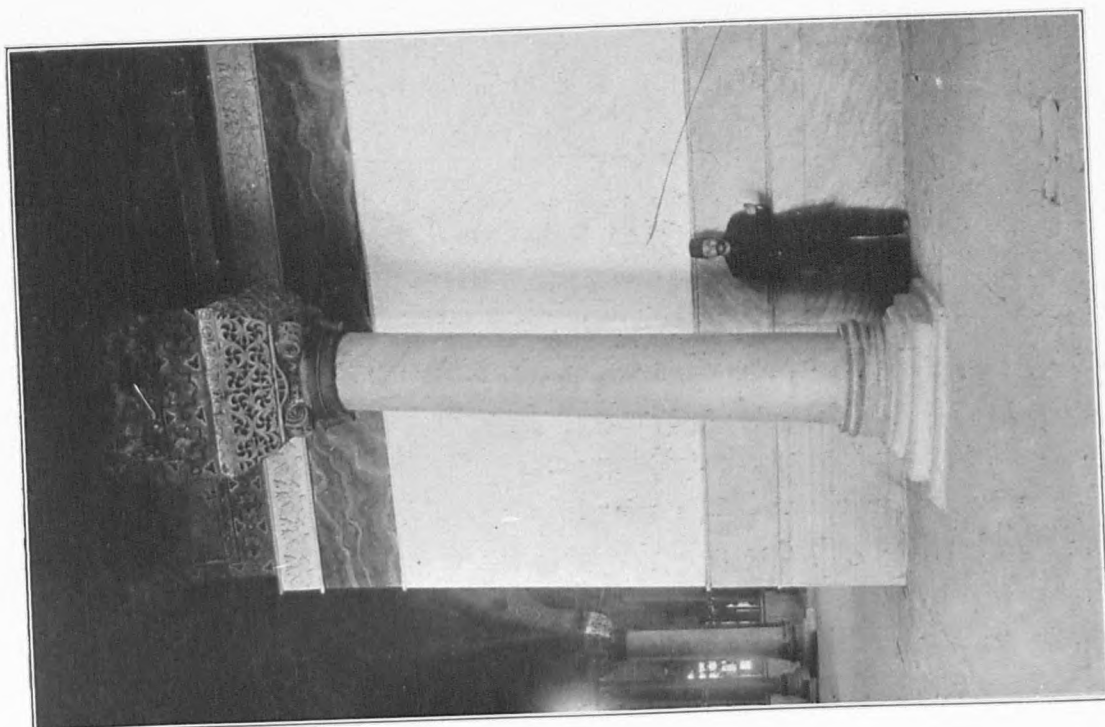
(69) Ἴδε Α' τόμον, σ. 174.

(70) *Αὐτόθι*, πίναξ ιη'.

(71) Ἴδε πίνακα ος'.

B

A

ΚΕΚΑΙΜΕΝΟΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΩΝ ΚΙΟΝΕΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

τῶν ἄκρων κίωνων, ὅπισθεν τῶν κογχῶν, συνεδέθησαν ταῖς παρακειμέναις παραστάσι διὰ σιδηρῶν, κεκαλυμμένων πολυτελεστάτοις ξύλοις, ὧν τὰ κοσμήματα εἶνε ἀνάλογα τοῖς ὑπὲρ τὸ θριγκίον τοῦ νοτίου ὑπερφύου παρατηρουμένοις (πίναξ οδ').

Στασίδια γυναικῶν. — Παρατηρήθη ἐν τοῖς ἀνωτέρω ὅτι ὁ Σιλεντιάριος ἀναφέρει τὰ «ἐν-δια θώκων γυναικείων» (72), καὶ ὅτι αἱ γυναῖκες ἐπήρειδον τοὺς ἀγκῶνας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ περιφράγματος (73). Τὰ στασίδια δὲ ταῦτα θὰ ἦσαν βεβαίως ξύλινα, καὶ θὰ ἐξετείνοντο οὐ μόνον κατὰ μῆκος τοῦ πρὸς τὸν ναὸν περιφράγματος, ἀλλ' ἐπὶ καὶ ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν τοίχων, τῶν πεσσῶν, καὶ ἀλλαχοῦ.

Παραπετάσματα Γυναικωνίτιδος. — Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς διηγεῖται ὅτι, ἱερουργοῦντός ποτε τοῦ Χρυσοστόμου, ἱερεὺς τις περιέργως προσέβλεπε γυναῖκα ἐκ τῶν ὑπερφύων διακύπτουσαν (74), ὁπότε καὶ ὁ πατριάρχης «βῆλα παρακρήμα ἐκέλευσε κρεμασθῆναι, διαστειλόμενος ταῖς γυναιξὶν ὡς εἴ τις ἔξω τῶν βήλων ὀφθῇ διακύπτουσα τῆς θείας λειτουργίας γινομένης, ἐξωθεῖσθαι τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀκοινώνητον μένειν» (75). Ἰγνάτιος δ' ὁ Σμολένσκης, ὅστις παρευρέθη τῷ 1389 ἐν μυσταγωγίᾳ ἐν αὐτῇ τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τελεσθείσῃ, τεκμηριοῖ ὅτι «ἅπασαι αἱ γυναῖκες ἴστανται ὅπισθεν μεταξωτῶν καταπετασμάτων, καὶ οὐδεὶς τῶν τοῦ λαοῦ δύναται νὰ ἴδῃ τὰ πρόσωπα αὐτῶν, ἐνῶ ἐκεῖναι βλέπουσι τὰ πάντα» (76).

Τὰ εἰς τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν βήλων τούτων ἀφορῶντα προβλήματα ἔλυσα ὀριστικῶς τῷ 1904, παρατηρήσας ὅτι οἱ τε πεσσοὶ καὶ οἱ κίονες φέρουσιν ἐν γένει πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῶν μέρος καὶ εἰς ὕψος 2^μ.8 ἢ 9^β ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῆς γυναικωνίτιδος μικροὺς σιδηροῦς δακτυλίους. Μοὶ φαίνεται λοιπὸν ἀναμφίλογον ὅτι ἀναμεταξὺ τῶν δακτυλίων τούτων, ἦτοι, ἀπὸ κίονος εἰς κίονα, καὶ ἀπὸ κίονος αὐθις εἰς πεσσόν, ἐξετείνοντο μετάλλιναι ῥάβδοι, ἐξ ὧν ἀνήρτηντο διὰ κρίκων τὰ πολύτιμα καταπετάσματα.

Ἐν τῷ δυτικῷ ὁμῶς ὑπερφῶ οἱ δακτύλιοι εὐρίσκονται ἐπὶ τῶν πλευρῶν τῶν πρὸς τὸν ναὸν κίωνων, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ἐκεῖ παραστάδων (77).

Εἰκάζω δ' ὅτι τὰ παραπετάσματα ἐκαλλωπίζοντο κομποῖς χρυσοῦφέσι σχεδίοις (78).

Ἡ ταῖς γυναιξὶν ἐπιβαλλομένη σιγή. — Ἡ πρὸς τὴν πολυλογίαν ῥοπή τοῦ γυναικείου φύλου δὲν διέφυγε τὴν ἀρχικὴν ἐκείνην τῶν πατέρων αὐστηρότητα, ὥστε κατὰ τὸν ο' κανόνα τῆς 5' οἰκουμενικῆς συνόδου, τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ τῷ 692 συγκροτηθείσης, «μὴ ἐξέστω ταῖς γυναιξὶν ἐν καιρῷ τῆς θείας λειτουργίας λαλεῖν, ἀλλὰ, κατὰ τὴν φωνὴν Παύλου τοῦ ἀποστόλου, σιγάτωσαν» (79).

Παραπετάσματα ἐσωτερικὰ Κατηχουμενείων. — Ἐκ τῶν λεπτομερῶν τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀφηγήσεων προάγομαι νὰ θεωρήσω ὅτι πλῆθος παραπετασμάτων ἀνήρτηντο εἰς διάφορα

(72) Στ. 541.

(73) Στ. 397.

(74) Ἴδε κατωτέρω, ἐν Χρονολογίᾳ τοῦ ναοῦ, ἔτος 402 ±.

(75) Δουκαγγίου *S. S.*, § 38.

(76) *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 143.

(77) Τῷ 1903 ἔγραψα ἐν *Knowledge*, σ. 103· «The iron ties of the bolts, from which the veils were suspended, have been seen in position by the writer in 1902, both on the piers, as well as on the twin columns over the Royal Gates».

(78) Ἐπὶ τῶν μωσαϊκῶν τοῦ Νέου Ἀγίου Ἀπολλιναρίου Ῥαβέννης παρίστανται βῆλα πολυτελέστατα, κρεμάμενα ἀναμεταξὺ τῶν κίωνων τῶν ἀνακτόρων Θεοδορίου.

(79) *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, ἐν Φλωρεντίᾳ, 1715, σ. 973.

μέρη τῶν ὑπερῶν, ἀνοιγόμενα ὑπὸ τῶν κουβικουλαρίων ἢ τῶν σιλεντιαρίων ἐπὶ τῇ αὐτοκρατορικῇ διαβάσει⁽⁸⁰⁾. Οἱ δὲ ἐπὶ τῶν κιόνων καὶ ἀλλαχοῦ περισωθέντες κρίκοι τεκμαίρουσι τὴν ποτὲ ὑπαρξίν αὐτῶν, ὡς παρίσταται ἄλλως τε ἐν τῷ πίνακι ιη' τοῦ Α' τόμου.

Α'. ΤΟ ΠΡΟΣ ΔΥΣΜΑΣ ΥΠΕΡΩΙΟΝ

Η

ΤΑ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΝΑΡΘΗΚΟΣ

Όνομα. — Τὸ ὑπὲρ τὸν πρόναον διαμέρισμα τῶν ὑπερῶν ἐκαλεῖτο «Κατηχουμενεῖα τοῦ Νάρθηκος». Τὸ τοιοῦτον ἀπέδειξα τῷ 1903⁽⁸¹⁾, βασιζων τὴν γνώμην μου ἐπὶ τῶν ἀκριβῶν περιγραφῶν Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου⁽⁸²⁾. Ὁ Λαβάρτ, μετὰ τοῦ συνήθους αὐτῷ ἀνεπιστημονικωτάτου πνεύματος, ἐξέφερε δογματικῶς τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ «ὅτι τὸ μέρος τοῦ νάρθηκος ὅπερ προηγείτο τοῦ δαπέδου τῶν ἐκατέρωθεν στοῶν ὠνομάζετο τὰ κατηχούμενα τοῦ νάρθηκος»⁽⁸³⁾. Ἐπειδὴ δὲ οἱ κατηχούμενοι ἴσταντο ἐν τῷ νάρθηκι, τὸ τοιοῦτον λάθος ἦτο, τρόπον τινά, φυσικὸν εἰς ἐπιπόλαιον συγγραφέα, οἷος ὁ ἀκαδημαϊκὸς οὗτος, ὅστις ἐξελάμβανε τὰς ἰδίας ἀβασίμους δοξασίας ὡς πραγματικότητας, μὴ κοπιᾶζων οὐδὲ κἂν νὰ παραβάλλῃ αὐτὰς τοῖς ἱστορικοῖς μνημείοις.

Διαστάσεις. — Τὸ δυτικὸν ὑπερῶν ἔχει μέγεθος ἀνάλογον τῷ τοῦ νάρθηκος, ἀλλὰ μικρόν τι ὑπέρτερον αὐτοῦ. Καὶ τὸ μὲν μῆκος αὐτοῦ εἶνε 61^μ.17 [196^{βπ}], τὸ δὲ πλάτος ἀπὸ τοῦ ἐφους τοίχου ἄχρι τῶν πρὸς δυσμὰς πεσσῶν 8^μ.24 [27^{βπ}]. Τὸ δὲ μέτωπον τῶν πεσσῶν ἐξισοῦται 1^μ.85 [5^{1βπ}].

Πύλαι. — Ἐνταῦθα ἀνοίγονται σήμερον ὁκτὼ πύλαι, ὧν ἕξ πρὸς τὰς ἑνθεν καὶ ἑνθεν τῆς ἀρχικῆς γυναικωνίτιδος πτέρυγας, ἀκριβῶς ἄνωθεν τῶν πλαγίων πυλῶν τοῦ νάρθηκος, ἄλλη πρὸς νότον, ἄγουσα εἰς τὰς ἐκεῖ ἐξαρτήσεις, καὶ ἡ τελευταία ἐν τῇ μεσημβρινῇ τοῦ δυτικοῦ τοίχου θυρίδι.

Τὰς δ' ἐκατέρωθεν τοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἀνοίγματος ἕξ πύλας στεγάζουσι τόξα, ὧν τὰ μεσαῖα

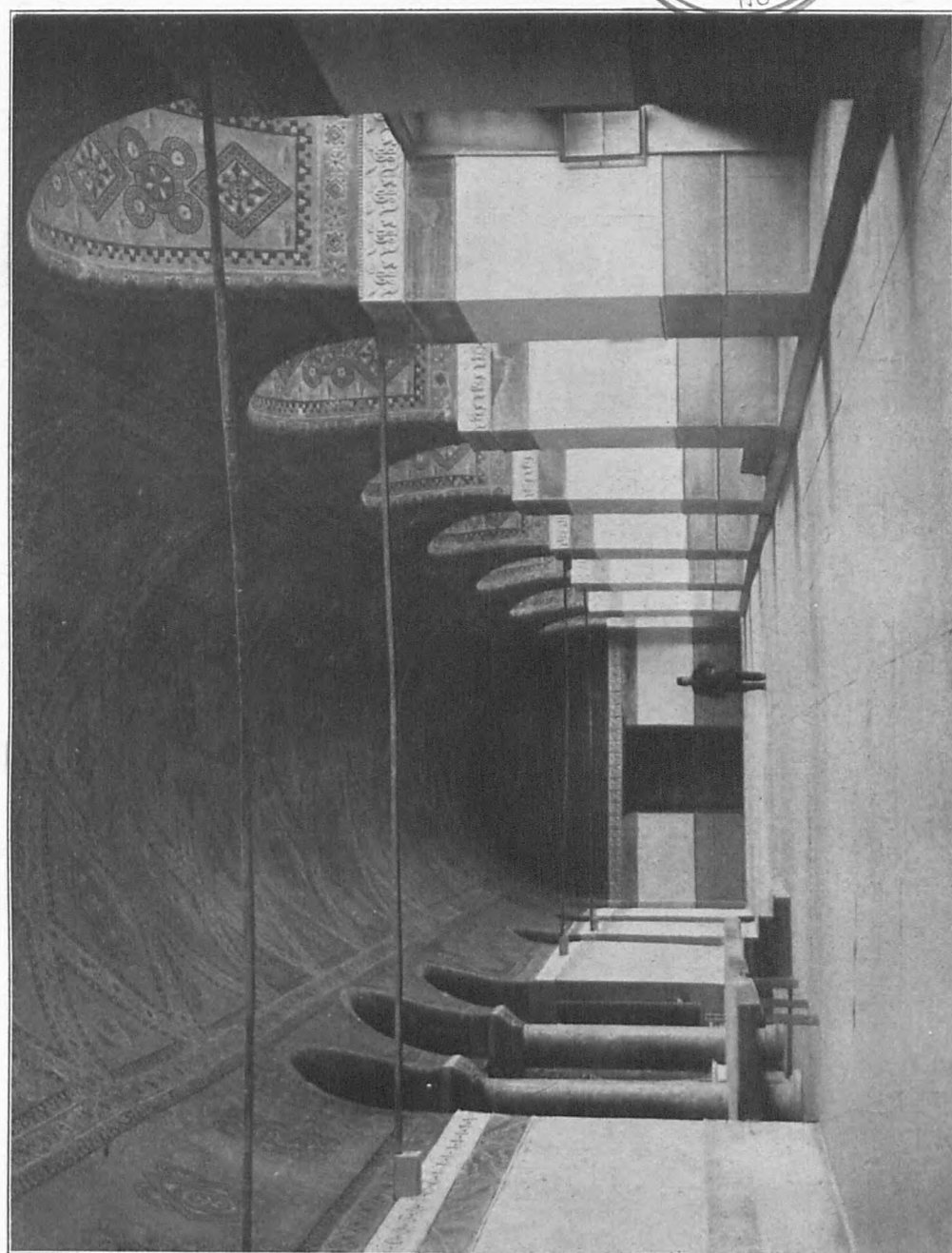
⁽⁸⁰⁾ Ὅμιλῶν περὶ τελετῆς ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ὁ αὐτοκρατορικὸς συγγραφεὺς λέγει· «Τὰ δὲ βῆλα τὰ κρεμάμενα ἐν τοῖς κατηχουμενείοις σιλεντιάριοι ποιοῦσι» (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 77), καὶ «ὁ βασιλεὺς εἰσέρχεται ἔνδον τοῦ δεξιοῦ βήλου» (Aὐτόθι, σ. 78). Ἐν δὲ τῷ παρακειμένῳ τοῖς Ἀγίοις Ἀποστόλοις ναῷ τῶν Ἀγίων Πάντων, «ἀνέρχονται [οἱ δεσπότες] ἐν τοῖς κατηχουμενείοις τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, καὶ εἰσέρχονται ἔνδον τοῦ ἐκεῖσε κρεμαμένου βήλου» (Aὐτόθι, σ. 535). Βῆλα μνημονεύονται καὶ ἐν τοῖς κατηχουμενείοις τοῦ Ἀγίου Μωκίου, ἅτινα οἱ «κουβικουλάριοι ποιοῦσιν» (Aὐτόθι, σ. 101).

⁽⁸¹⁾ Knowledge, ἀριθμὸς Μαΐου 1903, σ. 103. Ἴδε ὡσαύτως ἄρθρον μου ἐν τῷ Ἄστει Ἀθηνῶν, τῆς 12/25 Ἰανουαρίου 1904.

⁽⁸²⁾ Αἱ πολῦτιμοι αὗται πληροφορίες τοῦ αὐτοκράτορος ἔχουσιν ὧδε· α' Ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ΚΠ., ἔνθα «ἀνέρχεται [ὁ βασιλεὺς] διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀριστεροῦ κοχλιοῦ ἐν τοῖς σεπτοῖς κατηχουμενείοις, . . . καὶ διέρχεται διὰ τῶν κατηχουμενίων τοῦ νάρθηκος, . . . καὶ διέρχεται διὰ τοῦ ἀριστεροῦ κοχλιοῦ, δι' οὗ καὶ ἀνῆλθεν» (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 77-80)· β' Ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Μωκίου, ὅπου ὁ δεσπότης «ἀνέρχεται διὰ τοῦ κοχλιοῦ, καὶ μικρὸν ἐκκλίνας ἀριστερόν, διέρχεται διὰ τῶν κατηχουμενίων τοῦ νάρθηκος» (Aὐτόθι, σ. 100).

⁽⁸³⁾ Le Palais Imp. de CP., σ. 25.

ο.

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΔΥΣΜΑΣ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

παρίστανται ἀτελῇ (σχ. 344, καὶ πίναξ οθ'), λήγοντα πρὶν ἢ κατέλθωσιν εἰς τὸ ὕψος τοῦ διαζώματος ἐπὶ τοῦ παρασιάτου τοῦ παρακειμένου ἔξωθεν κίονος.

Ἐν τῇ ἀποκαταστάσει δ' αὐτοῦ τοῦ δυτικοῦ ὑπερώου ὁ Σάλτζεμπεργ, κινούμενος, φαίνεται, ἐκ τῆς ἀνωμαλίας ταύτης, παρέστησε τὰ νῦν ἀψιδωτὰ ἔξ ἀνοίγματα ταῦτα ὡς θύρας, ἐχούσας εὐθέα ὑπέρθυρά (⁸⁴), καὶ ἡ τοιαύτη παράστασις ἔχει πολλὰ ὑπὲρ ἑαυτῆς ἔλλογα ἐπιχειρήματα. Ἐξετάσας δ' ἐπισταμένως τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀνοίγματα, κατέληξα εἰς τὸ ἐξαγόμενον ὅτι μόνον ἡ δευτέρα ἐκ νότου εἴσοδος ἦτο ἀναμφίλογος πύλη ἄλλοτε, ἔχουσα φλὴν μετὰ κεντρικῆς ὀπῆς καὶ χαράγματα διὰ θυρόφυλλα ἐκατέρωθεν, ἐνῶ ἡ πρὸς ἄρκτον ὅλων τῶν ἄλλων ἀψὶς ἔφερεν ἵχνη θριγκοῦ. Ἀδηλὸς ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν ἐπιλοίπων ἀνοιγμάτων, ἀλλ' ἡ γενικὴ μου ἐντύπωσις δὲν συνάδει ἴσως τῇ ἄλλως ὀξυδερεκεῖ τοῦ μεγάλου ἀρχιτέκτονος παρατηρήσει.

Τὸ δὲ εὖρος τῶν πυλῶν τούτων ἔχει ὥδε·

					<i>Εὖρος</i>	
α'	πύλη ἐκ νότου	.	.	.	2 ^μ .85	[10 ^{βπ}]
β'	»	»	.	.	2.44	[8 ¹ / ₂]
γ'	»	»	.	.	3.44	[12]
δ'	»	»	.	.	3.49	[12]
ε'	»	»	.	.	2.62	[9]
ς'	»	»	.	.	2.71	[9 ¹ / ₂]

Ὡστε αἱ πρὸς τὸ μέσον τοῦ χώρου πύλαι παρίστανται, ὡς καὶ ἐν τῷ νάρθηκι, εὐρύτεραι τῶν ἄκρων.

Ἀπασαι δ' αἱ ἐῶναι θύραι τοῦ δυτικοῦ ὑπερώου ἔχουσιν ἀνώφλια 0^μ.10 ἢ 4^δ ὕψους.

Ἐν τῷ ἀρκτώφ δὲ τοίχῳ βλέπει τις, ἐκ τῆς ἔξωθεν λεωφόρου, ἵχνη πυλίδος στενωτάτης, ἣτις, ὡς καὶ ἡ νότιος, δὲν φαίνεται ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τὴν γενικὴν τέλος θέαν τῶν κατηχουμενείων τοῦ νάρθηκος παριστᾷ ὁ πίναξ ο'.

Θυρίδες. — Φωτίζεται δὲ τὸ πρὸς δυσμὰς ὑπερῶον δι' ἐννέα θυρίδων σήμερον, ἀλλ' ὁ ἀρχικὸς ἀριθμὸς αὐτῶν ἦτο ἔνδεκα, διότι ὁ τε ἀρκτῶς καὶ ὁ μεσημβρινὸς τοῖχος παρουσιάζουσιν εἰσέτι τόξα θυρίδων, ἐχουσῶν τὰς αὐτὰς διαστάσεις ὡς καὶ αἱ ἄκραι τῶν πρὸς δυσμὰς ἐννέα (⁸⁵).

Τὸ δὲ μέγεθος τῶν περισωθεισῶν θυρίδων τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐναλλάσσει ἀνωμάλως πως, εἰ καὶ συμφώνως τῇ διατάξει τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος·

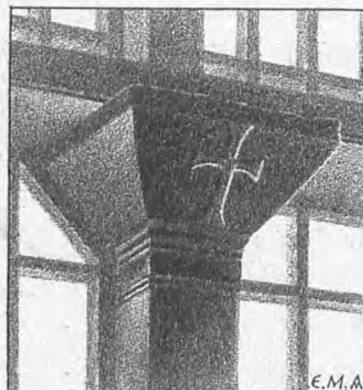
					<i>Εὖρος</i>	
α'	θυρίς ἐκ νότου	.	.	.	4 ^μ .20	[14 ^{βπ}]
β'	»	»	.	.	4.96	[16 ¹ / ₂]
γ'	»	»	.	.	5.22	[18]
δ'	»	»	.	.	5.42	[18]
ε'	»	»	.	.	5.32	[18]
ς'	»	»	.	.	5.41	[18]
ζ'	»	»	.	.	5.36	[18]
η'	»	»	.	.	4.70	[16]
θ'	»	»	.	.	4.44	[15]

(⁸⁴) A. B. v. C., πίναξ ια'.

(⁸⁵) Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη'.

Τὸ ὕψος τῶν θυρίδων τούτων εἶνε $6^{\mu}.2$ ἢ $20^{\beta\pi}$.

Αἱ ὁκτὼ βόρειοι θυρίδες ἔχουσι κατώφλιον $0^{\mu}.20$ ἢ 8^{δ} ὕψους, καὶ οἱ κίονες αὐτῶν στεροῦνται βάσεως, ἐνῶ τὰ ἀπλᾶ κιονόκρανα αὐτῶν ἐκοσμοῦντο, ὡς προεῖρήθη, σταυροῖς, ὧν οἱ πλεῖστοι διεσώθησαν (σχ. 351). Αἱ δὲ πλάκες τοῦ περιφράγματος τῶν θυρίδων φέρουσιν ἔσωθεν

Σχ. 351. Σταυροφόρον κιονόκρανον τῶν ἐν ταῖς δυτικαῖς θυρίσι κίωνων.

ῥόμβον ἐν τῷ μέσῳ, ἔσωκλείοντα σταυρὸν ἐν ἀναγλύφῳ. Πρὸς τούτοις, ἡ τρίτη ἐκ νότου θυρὶς εἶχεν, ἐκατέρωθεν τῶν ῥόμβων, καὶ τὸν ἐπὶ πόλου σταυρὸν, διακόσμησιν ἀπαντῶσαν καὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ πλαισίου τῆς ἐβδόμης ἐκ μεσημβρίας θυρίδος. Ἡ δὲ κάτω ἐπιφάνεια τῶν ὀριζοντίων μαρμαρίνων δοκῶν στερεῖται κοσμημάτων, καὶ ἡ πρόσοψις αὐτῆς φέρει ἀπλᾶ παράλληλα χεيلώματα.

Ἐν τῇ ἄκρᾳ δὲ πρὸς νότον διαιρέσει τῆς μεσημβρινῆς θυρίδος ἀνοίγεται ἡ εἰς τὴν στέγην τῆς ἐκεῖ διωρόφου τοῦ αἰθρίου ἐξαρτήσεως ἄγουσα πυλὶς, ἔχουσα νῦν τρία ἔσωθεν βάθρα ὑφ' ἑαυτήν, στερουμένη δὲ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ ἀνωμάλου ὑπερθύρου αὐτῆς⁽⁸⁶⁾, καὶ ἥστινος ἡ ἐποχὴ δὲν φαίνεται ἐπιδεχομένη ἀκριβῆ προσδιορισμόν.

Ἀνοιγμα πρὸς Ναόν. — Τὸ διὰ τῶν συνεζευγμένων κίωνων καὶ τῶν ἄνωθεν αὐτῶν τριῶν τόξων ἀποτελούμενον ἀναμεταξὺ τῶν ἐσπερίων μικρῶν πεσσῶν ἄνοιγμα τοῦ πρὸς δυσμᾶς ὑπερῶου ἔχει εὖρος $13^{\mu}.93$ [$45^{\beta\pi}$], ἴσον δηλονότι τῷ τῶν κατηγουμενείων ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὕψει. Τὰ δ' ἐνταῦθα τρία τόξα, ὧν τὸ μεσαῖον ὑπερτερεῖ τῶν ἄλλων δύο, εἶνε πλατέα, ὡς προεῖρήθη, καὶ τοῦτο ἐγένετο ἵνα μὴ καταστῇ τὸ εὖρος τοῦ φατνώματος αὐτῶν ὑπερβολικὸν ἐν τῇ χθαμαλῇ πως κυλινδρικῇ τοῦ ἐσπερίου ὑπερῶου ὀροφῇ.

Συνεζευγμένοι κίονες. — Τὰς διαστάσεις τούτων ἐξεθέμεθα ἀνωτέρω⁽⁸⁷⁾, προσθετέον δ' ἐνταῦθα ὅτι οἱ κορμοὶ αὐτῶν ἐφάπτονται ἀλλήλοις (πίναξ οα'), καὶ ὅτι στεροῦνται ἐξογκωμάτων⁽⁸⁸⁾. Τὰ δὲ περικαλλέστατα αὐτῶν κιονόκρανα, ἅτινα παριστᾷ τὸ σχ. Γ τοῦ πίνακος κς' Α' τόμου, παρουσιάζουσιν ἀσήμαντον προβολὴν ἐν τῷ μέσῳ τῶν στενωτέρων αὐτῶν πλευρῶν. Ἐπ' αὐτῶν δὲ διακρίνονται ἐνιαχοῦ ἀναμφίλογα ἴχνη, οὐ μόνον χρυσώματος, ἀλλ' ἔτι καὶ τῆς ἐρυθρᾶς ἐκείνης βαφῆς, τῆς ὑπὸ τὸ χρύσωμα τιθεμένης.

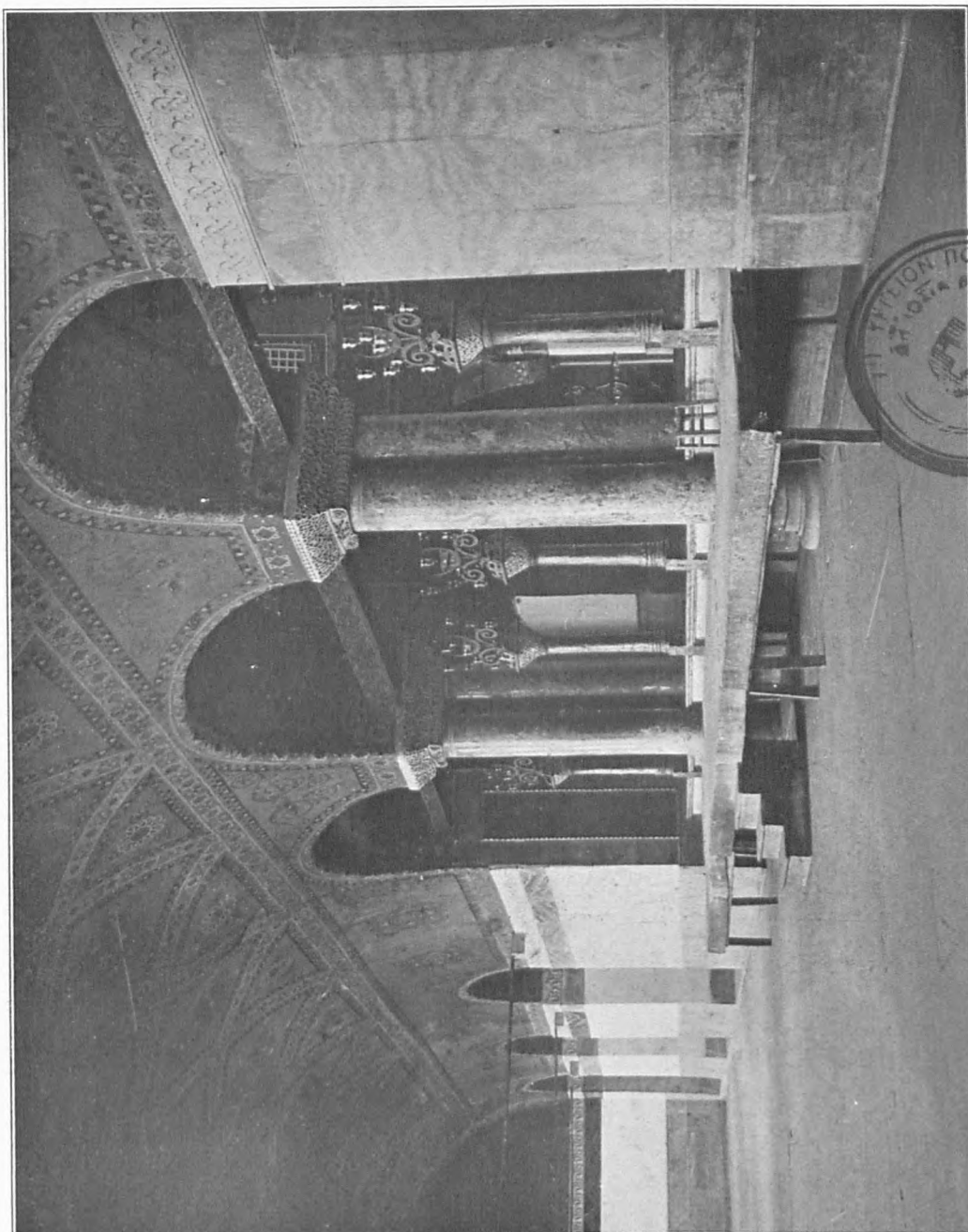
Κιονίσκοι. — Τῶν τεσσάρων μικρῶν μολοσσικῶν κίωνων, τῶν ὑποστηριζόντων μόνον λυχνίας, οἱ δύο ἐτέθησαν ἐν τῷ κεντρικῷ ἀνοίγματι, καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἐν ἐκάστῳ τῶν πλαγίων δια-

⁽⁸⁶⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα κα'.

⁽⁸⁷⁾ Ἴδε σ. 261.

⁽⁸⁸⁾ Συνεζευγμένους κίονας ἔχει καὶ τὸ ἐν ΚΠ. παλάτιον τοῦ Πορφυρογεννήτου.

ΟΑ΄

ΤΟ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΑΝΟΙΓΜΑ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝΙΤΙΔΟΣ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

στημάτων. Ἐστήθησαν δ' ἐνταῦθα οἱ κιονίσκοι οὐ μόνον πρὸς φωταγωγίαν τερπνοτάτην, ἀλλ' ἔτι καὶ ἵνα αἱ πλάκες τοῦ περιφράγματος μὴ λάβωσιν ὑπερβολικὸν μῆκος, συνεπεία τοῦ μεγέθους τῶν πρὸς δυσμὰς διαστυλίων.

Σχ. 352. Κιονόκρανον τῶν πρὸς δυσμὰς κιονίσκων.

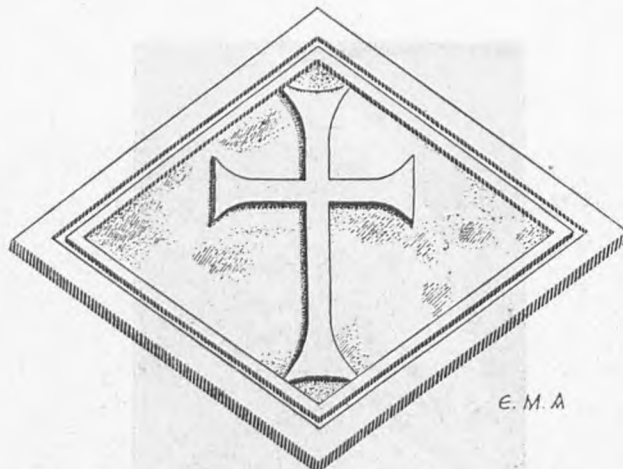
Αἱ δὲ διαστάσεις τῶν κιονίσκων ἔχουσιν ὡς ἑξῆς·

Υ ψ ο ς												
	βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
	μ	ἦ	βπ	δ	μ	ἦ	βπ	δ	μ	ἦ	βπ	δ
α' κίων ἐκ νότου	1.35	ἦ	4	4	1.42	ἦ	4	6	0.25	ἦ	0	9
β' » »	1.34		4	4	1.42		4	6	0.28		0	11
γ' » »	1.33		4	3	1.45		4	8	0.30		1	0
δ' » »	1.32		4	3	1.50		4	10	0.26		0	10
	Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως				Πλευρὰ κιονοκράνου			
	μ	ἦ	βπ	δ	μ	ἦ	βπ	δ	μ	ἦ	βπ	δ
α' κίων ἐκ νότου	0.22	ἦ		8	0.26	ἦ		10	0.37	ἦ	1	2
β' » »	0.24			9	0.26			10	0.36		1	2
γ' » »	0.24			9	0.27			10	0.37		1	2
δ' » »	0.22			8	0.26			10	0.37		1	2

Οἱ μικροὶ οὗτοι κίονες, ὧν τὰ κιονόκρανα κοσμοῦνται ἀκάνθοις ἐν δικτυωτῷ (σχ. 352), καὶ

ὧν τὰ καθ' ἕκαστα σαφηνίζει ὁ πίναξ οἱ, ὑποκρατοῦσι σήμερον φωτοβόλους ἡμισελήνους, ἀντικαταστησάσας, τὸ κατ' ἐμέ, φωτοβόλους σταυροὺς τῆς βυζαντινῆς περιόδου⁽⁸⁹⁾.

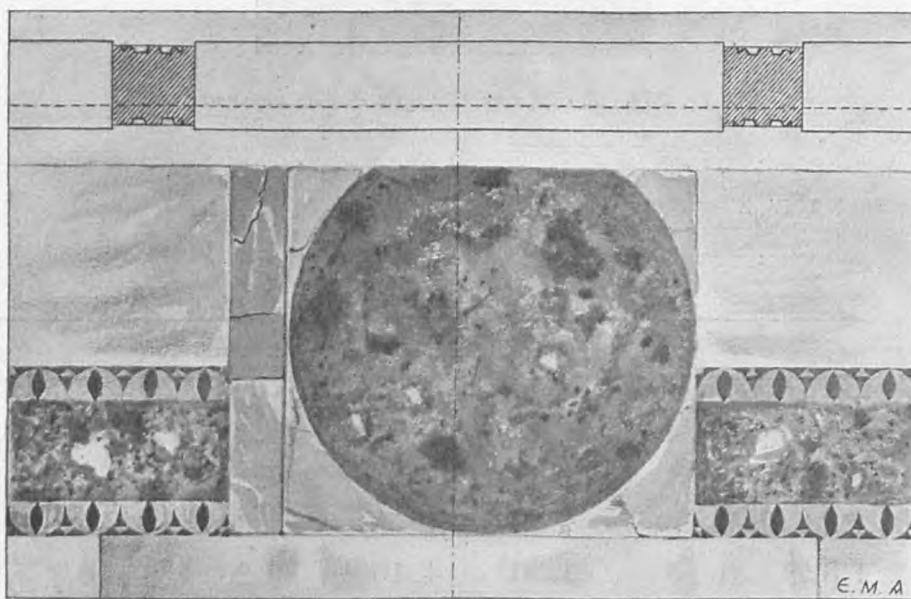
Περιφραγμα.— Αἱ ἑπτὰ πλάκες τοῦ πρὸς τὸν ναὸν περιφράγματος καλλωπίζονται ἔσωθεν

Σχ. 353. Ἀνάγλυφον ἐκ τῶν πλακῶν τοῦ ἑσπερίου περιφράγματος. Κλίμαξ=1/8.

ἀναγλύφοις ῥόμβοις, περιέχουσι σταυρόν (σχ. 353). Ἐπὶ δὲ τῆς κορωνίδος τοῦ ἑβδόμου ἐκ νότου λίθου τοῦ περιφράγματος παρατηροῦνται τὰ στοιχεῖα $\begin{smallmatrix} \text{NI} \\ \text{V} \end{smallmatrix}$.

Ἔδαφος.—Τὸ μέσον τοῦ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα ὑπερφύου κοσμεῖται λιθίνους μωσαϊκοῖς σχεδίοις,

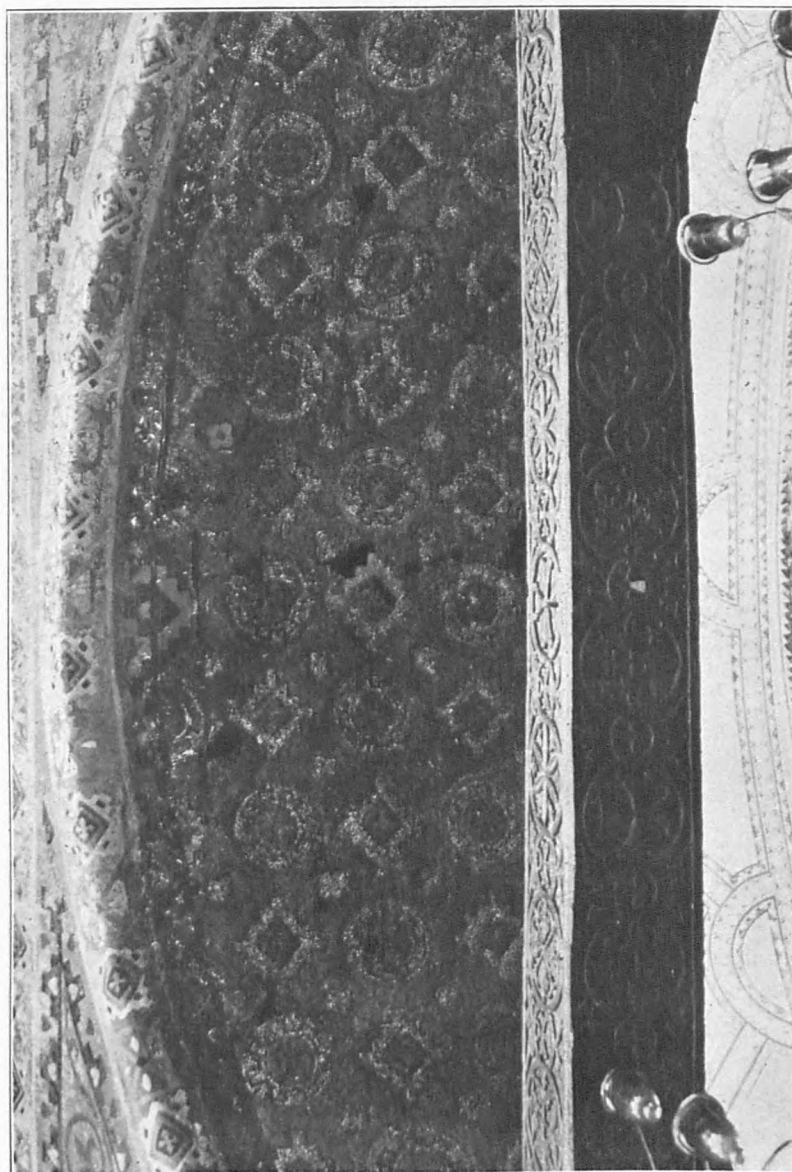
Σχ. 354. Ὁμφάλιον μωσαϊκοῦ λίθου, παρὰ τοὺς κίονας τοῦ δυτικοῦ Ὑπερφύου. Κλίμαξ=1/25.

ἀποτελοῦν ὀρθογώνιον $10^{\mu}.58$ ἢ $34^{\beta\pi}$ ὀλικοῦ μήκους ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν καὶ 8^{μ} ἢ $26^{\beta\pi}$ πλά-

⁽⁸⁹⁾ Ὁ Γρελῶτος ἐνόμισεν ὅτι οἱ κιονίσκοι «δὲν ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσιν εἰμὴ ὡς στηρίγματα παραπετάσματος τινος, ἀποκρύπτοντος τὴν θέαν τῶν ἐν τῷ ὑπερφύῳ γυναικῶν» (*Voy. de Const.*, σ. 159). Ἀλλ' ὡς προεῖρήθη, τὰ παραπετάσματα ἦσαν ἐξώτερον (ἴδε σ. 281).

Τὸν πρὸς νότον δὲ κεντρικὸν κιονίσκον ὁ Βάρτλετ παρέστησε τεθραυσμένον τῷ 1837 (Δεσποινίδος Πάρδω *The Beauties of the Bosphorus*, ἐν Λονδίῳ, 1838, γαλλ. ἔκδ., πίναξ σ. 62).

OB'

ΜΟΣΑΪΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΤΟΥ ΕΝ ΤΟΙΣ ΛΥΤΙΚΟΙΣ ΥΠΕΡΘΥΟΙΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΤΟΣΟΥ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

τους⁽⁹⁰⁾. Σύγκειται δὲ τοῦτο ἐκ στεφάνης 0^μ.56 ἢ 1^β^π 10^δ εὐρους, λίθου μολοσσικοῦ πρασίνου, μεθ' ἡμικυκλίων κιτρίνων, ἐχόντων ἐρυθρὰ κοσμήματα ἔξωθεν, πράσινα δ' ἔσωθεν, τῆς στεφάνης ἔσωκλειούσης μεγάλας φαιᾶς πλάκας. Παρὰ τοὺς κεντρικοὺς δὲ κιονίσκους ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος στεφάνη παύει, καὶ ἐκεῖ παρατηρεῖται μέγα ὀμφάλιον, 1^μ.32 ἢ 4^β^π 3^δ διαμέτρου, ἐκ πρασίνου θεσσαλικοῦ λίθου, ἔχον τὸν ἐφ' αὐτοῦ γῦρον τετμημένον (σχ. 354), ἐνῶ πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ ὑπάρχουσι πλάκες ῥοδόχροοι στεναί, μετατοπίζουσαι τὸ ὀμφάλιον πρὸς νότον πως τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ⁽⁹¹⁾.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Ἐνῶ ἐν τῷ ἐφ' τοίχῳ τῶν κατηχουμενείων τοῦ νάρθηκος, αἱ κατώτεραι δύο ζῶναι ἔχουσιν ὕψος, σὺν ταῖς σκυταλίσιν αὐτῶν, 1^μ.29 ἢ 4^β^π 2^δ, αἱ ὅμοιαι ζῶναι τοῦ ἔσπεριου, νοτίου καὶ βορείου τοίχου ὑψοῦνται ἄχρις 1^μ.51 ἢ 4^β^π 10^δ. Ἰδίᾳ δ' ἔπαθεν ἐνταῦθα ἡ τρίτη μεγάλη ζώνη, διασωθεῖσα ἀκραιφνῆς μόνον ἐν τοῖς ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ πρὸς τὸν ναὸν ἀνοίγματος μέρεσι τοῦ τοίχου.

Αἱ πλευραὶ τῶν πυλῶν, δι' ὧν ἐξασφαλίζεται ἡ τῶν ὑπερφῶν συγκοινωνία, καλύπτονται διὰ προκοννησιῶν πλακῶν, καὶ πρὸς τὰ κάτω διὰ βάσεων ὡσεὶ παραστατῶν, ἀσημάντου πάντως προβολῆς⁽⁹²⁾. Τὰ μάρμαρα δὲ ταῦτα περιεσώθησαν.

Μωσαϊκά. — Θαυμάσιον μουσεῖον κοσμεῖ τὸ φάτνωμα τῶν ἄνωθεν τῶν κιόνων τριῶν τόξων. Καὶ τὸ μὲν κεντρικὸν τούτων φέρει μικροὺς κύκλους καὶ καλῶς ἐπεξεργασμένα τετράγωνα ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους (πίναξ οβ'), τὰ δὲ ἐκατέρωθεν δύο μείζονας κύκλους καὶ ῥόμβους, ὡσαύτως ἐπὶ χρυσοῦ. Ἐν τοῖς κοσμήμασι δὲ τούτοις ὑπερτερεῖ τὸ ἐρυθρὸν ἢ τὸ πορφυροῦν αὐτοκρατορικὸν χρῶμα.

«Εἰς τὰ πλάγια τῆς δευτέρας [ἐκ νότου] θυρίδος», ἔγραφεν ὁ Κόβελ περὶ τὰ 1676, «ὑπάρχει, ἐνθεν μὲν ὁ Χριστός, ἐρχόμενος ἐκ τοῦ Ἰορδάνου, καὶ ἡ κἀθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μετὰ τῶν λέξεων, Ματθ. γ', 17, ΟΝΤΟΣ ΕΣΤΙΝ κλπ., ἄνωθεν δὲ ὁ Χριστὸς ἐν μέσῳ τοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ Ἡλιοῦ, μετὰ τῶν λέξεων, Ματθ. ιζ', 5, ΟΝΤΟΣ κλπ.»⁽⁹³⁾.

Ξύλα σιδηρῶν συνδέσμων. — Τὰ σίδηρα, τὰ συνδέοντα τὰ τρία πρὸς τὸν ναὸν τόξα ὑπὲρ

Ε. Μ. Α

Σχ. 355. Ξύλινος σύνδεσμος κεντρικοῦ τόξου ἐφ' οὗ τοίχου. Κλίμαξ = $\frac{1}{16}$.

τὰ κιονόκρανα τῶν συνεζευγμένων κιόνων, καλύπτονται ξύλοις, κεκοσμημένοις θαυμασίοις ἀναγλύφοις σχεδίοις. Τὰ ξύλα τὰ σκεπάζοντα τὸν μεσαῖον σίδηρον ἀποτελοῦσι σύνολον παχύτερον

⁽⁹⁰⁾ Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

⁽⁹¹⁾ Ὁ κ. Λέθαβν παρέστησε τὸν λίθον τοῦτον ἐντελῇ καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ ἄξονος (*S. Soph.*, σ. 81), ὅπερ, ὡς εἰκός, διττῶς ἀνακριβές.

⁽⁹²⁾ Ἴδε πίνακα οα'.

⁽⁹³⁾ Χειρόγραφον βρετανικοῦ μουσείου. Ἡ πληροφορία αὕτη ὀφείλεται τῷ κ. Σβαίνσων.

τῶν ἄλλων, καὶ ἡ κατωτέρα αὐτῶν ἐπιφάνεια παρίσταται ἐξωγκωμένη πως. Ἐπ' αὐτῶν δ' ἐχαράχθησαν, κάτωθεν καὶ πρὸς δυσμάς, ἀλληλουχία κύκλων μεγάλων καὶ μικρῶν, κεκαλλωπισμένων

Ε. Μ. Α

Σχ. 356. Ξύλινοι σύνδεσμοι πλαγίων κεντρικῶν τόξων, ὁρώμενοι ἐκ δυσμῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

σταυροῖς καὶ φύλλοις (σχ. 355 καὶ 356), ἐνῶ πρὸς ἀνατολὰς ὑπάρχουσι μόνον φύλλα, παρεμφερῆ ἀνεστραμμέναις καρδίαις (σχ. 357).

Ε. Μ. Α

Σχ. 357. Ξύλινοι σύνδεσμοι πλαγίων κεντρικῶν τόξων, ὁρώμενοι ἐξ ἀνατολῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

Αἱ πρὸς τὰς πτέρυγας πύλαι, πλὴν τῆς νοτίου, συγκρατοῦνται ὡσαύτως σιδήροις, διὰ ξύλων κεκαλυμμένοις (σχ. 358), ἀλλ' ἡ μεγάλη κανονικότης τῶν ξύλων αὐτῶν ἀφῆκέ μοι τὴν ἐντύπωσιν ὥσεί μεταγενεστέρων ἴσως ἔργων.

Ε. Μ. Α

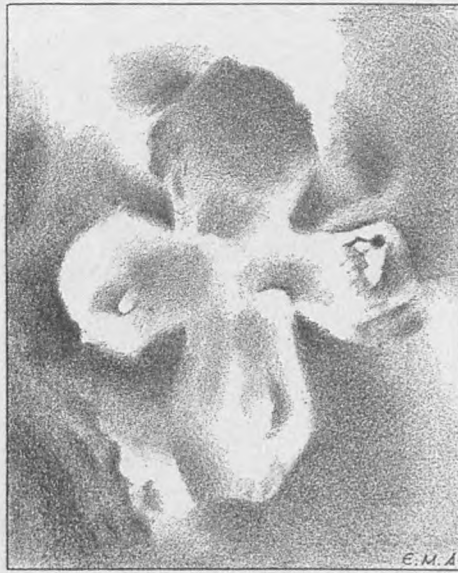
Σχ. 358. Ξύλινοι σύνδεσμοι τῶν εἰς τὰς πτέρυγας τοῦ Ὑπερώου θυρῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

Λάμπων λίθος. — Μέρος τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τῆς δευτέρας ἐκ νότου θυρίδος φέρει λάμποντα λίθον ἢ «φεγγίτην», διανγάζουσι μελιχρόις ἀκτῖσι φέγγοντα ὁσάκις ἂν φωτίζεται ὑπὸ τοῦ ἡλίου. Τὸ ἀξιάγαστον δὲ τοῦτο μάρμαρον ὑπόθεσιν εἶχε, φαίνεται, ὁ Γρελῶτος σημειῶν ὅτι ἐν τινι τῶν ἄκρων θυρίδων «εὐρίσκεται ὁ περικαλλῆς ἐκεῖνος διαφανὴς λίθος, ὃν πολλοὶ ταξειδιῶται ἐξέλαβον ὡς πολύτιμον ὄνυχα, ἀλλ' ὅστις δὲν εἶνε εἰμὴ καθαρώτατον μάρμαρον, συχνάκις ἀπαντῶν ἐν Περσίᾳ»⁽⁹⁴⁾.

Ἐμπεπηγμένοι σταυροί. — Ὁ ἀναμεταξὺ τοῦ ἑναντι τοῦ θυσιαστηρίου κεντρικοῦ ἀνοίγματος καὶ τῶν μεσημβρινῶν πυλῶν τοῖχος κλείζεται ἐγκεχαραγμένοις σταυροῖς, προωρισμένοις δ' ὡς εἴθισται, ἵνα φέρωσι μεταλλίνους σταυρούς. Οὗτοι δ' ἦσαν τέσσαρες μεγάλοι, ἔχοντες 0^μ.17 ἢ 6 $\frac{1}{2}$ ^δ

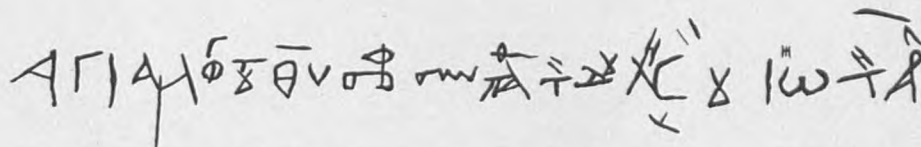
(94) *Voy. de Const.*, σ. 128.

ὑψους καὶ $0^{\mu}.13\frac{1}{2}$ ἢ 5^{δ} πλάτους (σχ. 359), καὶ τις μικρότερος, $0^{\mu}.08$ ἢ 3^{δ} ὑψους καὶ $0^{\mu}.06$ ἢ 2^{δ} εὗρους.

Σχ. 359. Λείψανα ἐγκεχαραγμένου Σταυροῦ ἐν τῷ ἐφῶ τοίχῳ τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ= $\frac{1}{2}$.

Ἐπιγραφὰὶ καὶ χαραγαί. — Ἡ κυριωτέρα τῶν ἐνταῦθα διασωθεισῶν ἐπιγραφῶν εἶνε ἡ

Σχ. 360. Ἐπιγραφὴ β' ἐκ νότου περιφράγματος τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ= $\frac{1}{2}$.

τοῦ σχ. 360, ἥς τὸ πνεῦμα φαίνεται ὄν· « Ἀγία..... τοῦ Θεοῦ, σβέσον [:] πάθος τῆς δούλης σου Ἰω..... ».

Σχ. 361. Μονόγραμμα, χαραχθὲν ἐπὶ α' ἐκ νότου περιφράγματος τοῦ πρὸς δυσμὰς Ὑπερώου. Κλίμαξ= $\frac{1}{2}$.

Κομπὸν μὲν ἀλλὰ δυσανάγνωστον μονόγραμμα εἶνε τὸ τοῦ σχ. 361.

Σχ. 362. Μονόγραμμα ζ' ἐκ νότου περιφράγματος τῶν Κατηχουμενείων τοῦ Νάρθηκος. Κλίμαξ= $\frac{1}{2}$.

Ἄλλο μονόγραμμα εἶνε τὸ τοῦ σχ. 362, ἀναγινωσκόμενον ἴσως « + Μάρκου ».

Ἄλλο πάλιν μονόγραμμα παρίσταται ἐν τῷ σχ. 363, ὅπερ ἐνδεχόμενον νὰ ᾔτο «Κύρου».

Σχ. 363. Μονόγραμμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, πρὸς νότον τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ=½.

Τελευταῖον μονόγραμμα εἶνε τὸ τοῦ σχ. 364, δεικνύον προδήλως τὰ στοιχεῖα Β, Ν καὶ Ρ,

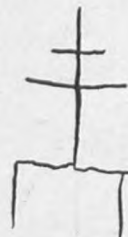
Σχ. 364. Μονόγραμμα α' θύρας, πρὸς νότον τοῦ πρὸς τὸ Βῆμα ἀνοίγματος τῶν δυτικῶν Κατηχουμενείων. Κλίμαξ=½.

ὅθεν καὶ «Βαρνάβα[ς]», κατὰ πᾶσαν πιθανότητα.

Σχ. 365. Εἰκὼν χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ ζ' ἐκ νότου περιφράγματος τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ=½.

Ἐνταῦθα παρατηροῦνται ὡσαύτως καὶ τὰ σχ. 365 καὶ 366, ὧν τὸ μὲν παριστᾷ διπλὴν ση-

Σχ. 366. Σταυρὸς σὺν διπλαῖς κεραφαῖς, χαραχθεὶς ἐπὶ τοῦ ζ' ἐκ νότου περιφράγματος τῆς πρὸς δύοιν Γυναικωνίτιδος. Κλίμαξ=½.

μαίαν ἄνωθεν σκηνῆς ἐμπετηγμένην, τὸ δὲ τὴν ἐπὶ κρηπίδος ὕψωσιν τιμίων ξύλων.

Στασίδια. — Ἐκατέρωθεν τοῦ πρὸς ἀνατολὴν ἀνοίγματος ἡ γ' ζώνη λίθων φέρει ὁπὰς, χρησιμευούσας ποτέ, φαίνεται, εἰς τὰ ἐκεῖ προερεϊδόμενα στασίδια τῶν γυναικῶν.

Θριγκία θυρίδων. — Ἡ τετάρτη καὶ ἡ ὀγδόη ἐκ μεσημβρίας θυρίδες παρουσιάζουσιν ἀναμφισβήτητα ἵχνη θριγκοῦ ἢ παραπετάσματος, κρεμαμένου 1^μ.0 ἢ 3^β 3^δ τοῦλάχιστον ἐσωτέρω τῶν ὑάλων.

Σημεῖα ἐδάφους. — Δεξιόθεν τοῦ ἔναντι τοῦ βήματος μεγάλου ἀνοίγματος, καὶ 0^μ.12 ἢ 5^δ ἀπέχοντα τοῦ ἐφ' οὗ τοίχου, ὑπάρχουσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους δύο κυκλίσκοι ἀπέχοντες ἀλλήλων 1^μ.52 ἢ 5^β, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἀριθμητικοῦ στοιχείου γ' τοῦ πίνακος ιη' Α' τόμου, καὶ ὧν ἡ χρῆσις εἶνε, ὡς εἰκός, ἄδηλος, εἰ καὶ ἐνδεχόμενον νὰ προσηλοῦντο ἐνταῦθα μανουάλια.

Σελλίον Αὐγούστας. — Κατὰ τὸν Εὐάγριον (595±), « ὑπερῶά τε μετεωρίζουσιν ἑτέροις παραπλησίσις κίοσι, ὅθεν καὶ ἡ βασιλὶς παροῦσα ταῖς ἑορταῖς τῇ ἱερουργίᾳ τῶν μυστηρίων ἐφίσταται » (95). Τῇ δὲ ἑορτῇ τῆς Πεντηκοστῆς ἡ αὐγούστα, ἐξελθοῦσα τοῦ ἐν τοῖς κατηχουμενείοις μηταωρίου, « καθέζεται », λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, « ἐπὶ σελλίου, καὶ ἵστανται οἱ τοῦ κουβουκλείου ἅπαντες ἔνθεν κάκεισε » (96), καὶ « ἀναστῆσα ἡ αὐγούστα, εἰσέρχεται ἐν τῷ μηταωρίῳ » (97).

Ὁ θρόνος οὗτος τῆς δεσποίνης εἰκάζω ὅτι εὗρίσκετο ἐν τῷ ἐσπερίῳ ὑπερῶφ, καὶ δὴ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ μεγαλοπρεποῦς πρὸς τὸ βῆμα ἀνοίγματος, ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος πρασίνου ὁμφαλίου, καὶ ἐστραμμένος, ὡς εἰκός, πρὸς ἀνατολάς. Ἐνδεχόμενον ὅμως νὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλος θρόνος τῆς αὐτοκρατείας ἐν τοῖς ὑπὲρ τὸν νάρθηκα κατηχουμενείοις, καὶ μάλιστα ἐν τῷ μηταωρίῳ αὐτῆς.

Μηταωρίον Αὐγούστας. — Τὰ προεκτεθέντα χωρία τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀποδεικνύουσι τὴν ὑπαρξιν μηταωρίου ἐν τῷ ὑπερῶφ πρὸς χρῆσιν τῆς δεσποίνης. Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον, « ἐξέρχεται ἡ αὐγούστα ἐκ τοῦ μηταωρίου τοῦ ὄντος ἐν τοῖς κατηχουμενείοις » (98), καὶ πάλιν « εἰσέρχεται ἐν τῷ μηταωρίῳ μετὰ τῶν οἰκιακῶν αὐτῆς κουβικουλαρίων » (99).

Ὁ τόπος τοῦ τοιούτου « Μηταωρίου τῆς Αὐγούστας » εἶνε ἀσαφής. Ἐν τῷ πίνακι ιη' τοῦ Α' τόμου ἔθεσα τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μηταωρίον τοῦτο ἐν τῇ βορείῳ ἐσχατιᾷ τῶν ὑπὲρ τὸν νάρθηκα κατηχουμενείων, πρὸς τὸ « γυναικεῖον » δηλονότι μέρος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας (100).

Εὐκτήριον. — Οἱ μεγάλοι ναοὶ τῆς ΚΠ. εἶχον εὐκτήρια ἐν τοῖς κατηχουμενείοις αὐτῶν (101),

(95) Ἑκκλ. Ἱστορ., ἔκδ. Ὁξφόρδης, 1844, σ. 133.

(96) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 67.

(97) Αὐτόθι, σ. 68.

(98) Αὐτόθι, σ. 67.

(99) Αὐτόθι, σ. 68.

(100) Ἴδε Α' τόμον, σ. 152, καὶ ἀνωτέρω, σ. 202-203.

(101) Κατὰ τὸν Πορφυρογεννήτον, ὁ δεσπότης, ἀνελθὼν εἰς τὰ κατηχουμενεία τοῦ ἐν Βλαχέρναις μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου, « καὶ εἰσελθὼν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, ἵσταται ἐκεῖσε, ἐκτελὼν τὴν θείαν λειτουργίαν, οἱ δὲ πατρίκιοι καὶ οἱ λοιποὶ ἄρχοντες ἵστανται ἔξω ἐν τοῖς κατηχουμενείοις » (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 151). Ὡσαύτως ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ ΚΠ. ὁ δεσπότης, « εὐξάμενος . . . ἐν τῷ ὄντι τῶν κατηχουμενείων εὐκτηρίῳ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἅψας δὲ κάκεισε κηροῦς καὶ εὐξάμενος ἐξέρχεται » (Αὐτόθι, σ. 88), καὶ πάλιν περὶ τοῦ αὐτοῦ εὐκτηρίου τοῦ Ἀγίου Σεργίου, ὁ αὐτοκράτωρ « ἅπτει κηροῦς ἀπέναντι τοῦ θυσιαστηρίου ὑπερθεῖν τῶν βασιλικῶν πυλῶν καὶ εὐχεται ἐκεῖσε » (Αὐτόθι, σ. 87-88).

Ἐξετάζοντες δὲ τὰ περὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς κοινωνίας εἶδομεν (ἀνωτέρω, σ. 91, σημ. 78) ὅτι, μεσοῦσης τῆς ι' ἑκατονταετηρίδος, ὁ δεσπότης ἐκοινώνει ἐν τοῖς εὐκτηρίοις τῶν κατηχουμενείων ἄλλων ναῶν τῆς πόλεως. Οὕτως ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ, « εἰσελθόντος τοῦ ἱερέως μετὰ τοῦ τιμίου δώρου, κοινωνεῖ ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ εὐκτηρίῳ » (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 88). Ἐν δὲ τοῖς κατηχουμενείοις τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου Χαλκοκρατείων ὁ πατριάρχης « δίδωσι τῷ βασιλεῖ τοῦ ἁγίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος » (Αὐ-

καὶ ἂν τοιοῦτον εὐκτήριον δὲν ἀναφέρεται διαρρήδην ἐν τοῖς ὑπερώοις τῆς Ἀγίας Σοφίας, θεωρῶ οὐχ ἦττον τὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ οὐκ ἀπίθανον.

Ξυλίνη ἀναβάθρα, ἐγειρομένη ἐπὶ στέψει Αὐτοκρατόρων. — Κατὰ τὸν λεγόμενον Κουροπαλάτην, ὁ αὐτοκράτωρ μετὰ τὴν ἐπ' ἄμβωνος στέψιν αὐτοῦ ἀνήρχετο « εἰς τὰ λεγόμενα κατηχούμενα. Ξυλίνης δὲ κἀκεῖσε ἀναβάθρας μετρίας οὔσης προκατεσκευασμένης καὶ θρόνων τῶν καθ' ἡμέρας συνήθων ἐπικειμένων, ἀνέρχονται ὃ τε νέος βασιλεὺς καὶ ἡ αὐτοῦ γυνὴ καὶ βασιλὶς μετὰ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς καὶ τῆς δεσποίνης καὶ μητρός, συμπαρόντων καὶ τῶν εἰρημένων πρωτοψαλτῶν καὶ δομεστικῶν. χρυσῶν δὲ βηλοθύρων τὴν ἀναβάθραν σκεπόντων ὥστε μὴ ὁρᾶσθαι τοὺς βασιλεῖς, οἱ ψάλλται ἄδουσι τὸ „ἀνατείλατε“. αἰρομένων οὖν εὐθὺς τῶν βηλοθύρων, εὐφημοῦνται οἱ βασιλεῖς ὑπὸ τῶν ἐν τοῖς κατηχουμένοις ὄντων ἀπάντων » (102).

Καταπετάσματα ἀναρτώμενα παρὰ τοὺς συνεζευγμένους κίονας ἐπὶ προελεύσεσιν. — Δοχῆς γενομένης τοῖς φίλοις Σαρακηνοῖς ἐπὶ Πορφυρογεννήτου, ὁ « τῆς ἁγίας Σοφίας μέγας ναὸς ἐξωπλίσθη κατὰ τὸ εἰωθὸς τοῦ πάσχα. εἰς δὲ τὰ κατηχούμενα, ἦγουν ἄνωθεν τῶν βασιλικῶν πυλῶν, ἐκρεμάσθησαν τὰ χρυσᾶ βῆλα τῶν κίωνων τοῦ κιβωρίου καὶ ἕτερα βῆλα καὶ ἐνδυταὶ ἀπὸ τε τῆς ἁγίας Σοφίας καὶ τῆς νέας ἐκκλησίας· ἀλλὰ καὶ ἀλυσίδια πλεῖστα ἀπὸ διαφόρων ἐκκλησιῶν, καὶ τὰ τῆς νέας πάντα μεγάλα πολυκάνδηλα· ἀλλὰ καὶ στέμματα καὶ διάφορα ἐργομοῦκια, σταυροὶ τε διάλιθοι καὶ πτυχία εὐαγγελίων ἐκεῖσε ἰδρύνθησαν » (103).

Ἡ ἐκ τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου θέα τοῦ Ναοῦ. — Πρὶν δὲ ἡ συμπληρώσωμεν τὴν περιγραφὴν τῆς πρὸς ἔσπερον γυναικωνίτιδος δέον νὰ ἐξυμνήσωμεν τὸ μαγευτικὸν καὶ ἀπαράμιλλον πάντως τῆς ἐκ τῶν συνεζευγμένων κίωνων πανοραμικῆς τοῦ ἀπεράντου ναοῦ θέας. Ἡ ἐντεῦθεν ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶνε ἀνωτέρα πάσης περιγραφῆς, ὥστε καὶ αὕτη ἡ παρεντεθειμένη φωτογραφικὴ αὐτῆς θέα (πίναξ ογ') δὲν παρέχει εἰμὴ ψυχρὰν καὶ ἀπομεμακρυσμένην ιδέαν τῆς πραγματικότητος (104).

Θάλαμοι πρὸς νότον τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώου. — Ἐν τοῖς ἀνωτέρω κατέστησα πιθανὸν ὅτι κατ' ἀρχάς, ὁ νότιος τοῖχος τῶν κατηχουμένων τοῦ νάρθηκος ἔφερεν, ὡς καὶ ὁ βόρειος, ἀπλὴν θυρίδα (105). Σήμερον ὁμως ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου πύλη ἄνευ ὑπερθύρου, 2^μ.78 [10^{βπ} σχεδὸν] εὗρους καὶ 3^μ.65 [11^{1/2βπ}] ὕψους, ἀνοιγομένη δ' ἐκκεντρικῶς τῷ ἄξονι τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρου, ὡς ἀπέχουσα 2^μ.92 ἢ 9^{βπ} 4^δ τοῦ δυτικοῦ καὶ 2^μ.55 ἢ 8^{βπ} 2^δ μόνον τοῦ ἀνατο-

ιόθι, σ. 166 - 167). Ἐν τοῖς δυτικοῖς δὲ κατηχουμένοις τοῦ μεγάλου ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὁ αὐτοκράτωρ «κοινωνεῖ ἐκ τῶν τοῦ πατριάρχου χειρῶν» (Αὐτόθι, σ. 78). Τῇ ἑορτῇ πάλιν τῆς Ὑπαπαντῆς ὁ κρατὼν ἵσταται ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῶν ὑπερώων τοῦ ἐν Βλαχέρναις μεγάλου ναοῦ τῆς Θεοτόκου, καὶ κοινωνεῖ «παρὰ τοῦ πατριάρχου τοῦ ἀχράντου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου» (Αὐτόθι, σ. 152). Τέλος τῇ ἑορτῇ τῆς Ἀναλήψεως, ὁ πατριάρχης διελθὼν, λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, διὰ τῶν κατηχουμένων τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, «ἀπέρχεται ἐν τῷ συνήθει τόπῳ ἐνθα καὶ τὸ ἀντιμίσιον, καὶ κοινωνεῖ ὁ βασιλεὺς ἐκ τῶν τοῦ πατριάρχου χειρῶν» (Αὐτόθι, σ. 113).

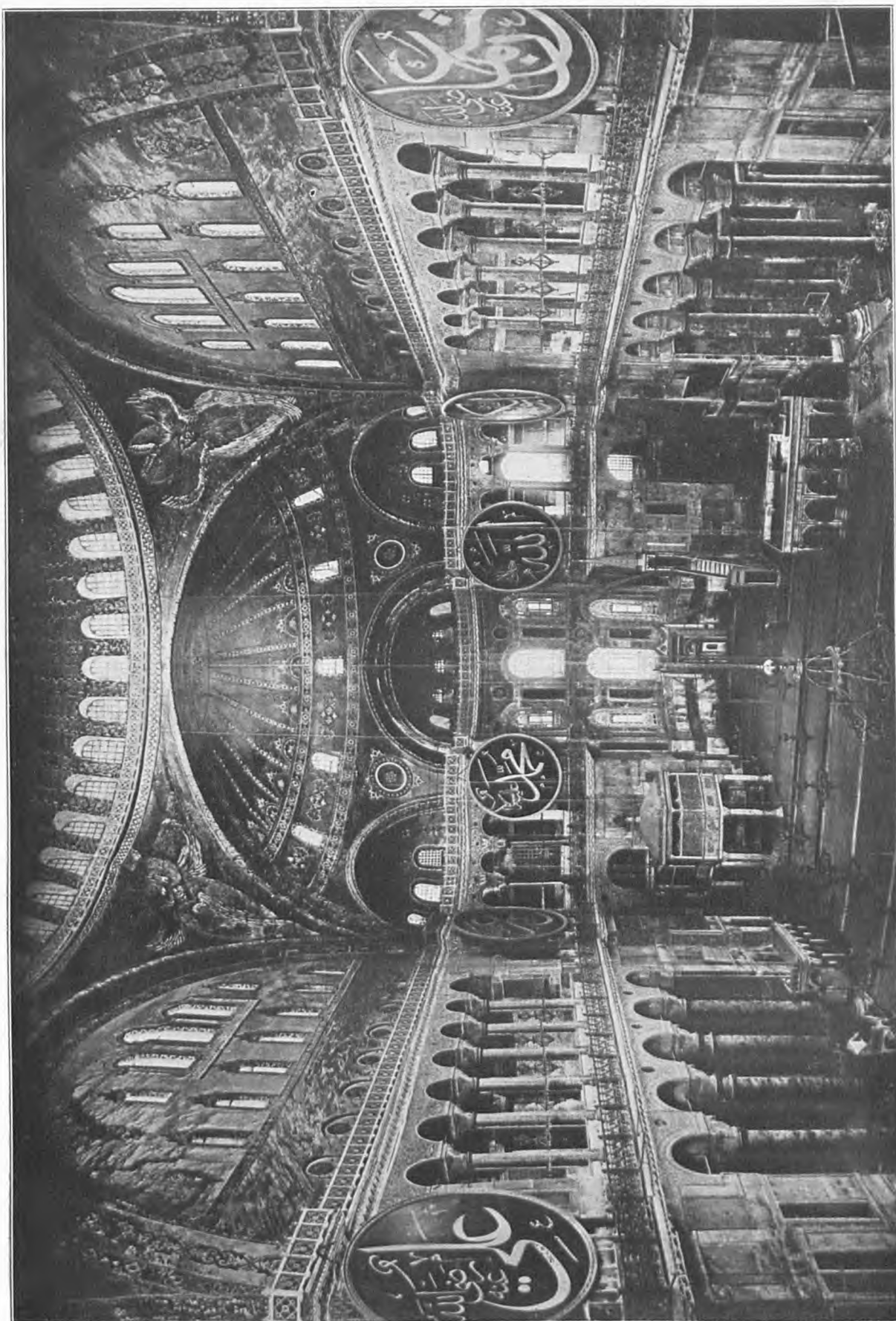
(102) Περὶ Ὀφφικ., σ. 97.

(103) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 591 - 592.

(104) Συνεπεία τοῦ μεγέθους τῆς γωνίας ἣν ὑποτείνει ἡ θέα αὕτη, ἥτοι 80° παραλλήλως τῷ ὀρίζοντι καὶ 55° κατακορύφως, ὁ πίναξ οὗδ' σύγκειται ἐξ ἑξ σποντεθειμένων φωτογραφιῶν, ὅθεν καὶ ἐπὶ τῆς παραμόρφωσός τις, ἰδίᾳ ἐν τοῖς θυριδωτοῖς τῶν πλαγιῶν ἀψίδων τοίχοις.

Τὴν ἐκ τοῦ δυτικοῦ δ' ὑπερώου θέαν ταύτην τοῦ ἐσωτερικοῦ περιέγραψε γλαφυρῶς ὁ δὲ Ἀμίσης (Constantinopoli, γαλλ. μετ. Κολόμβου, ἐν Παρισίοις, 1883, σ. 195).

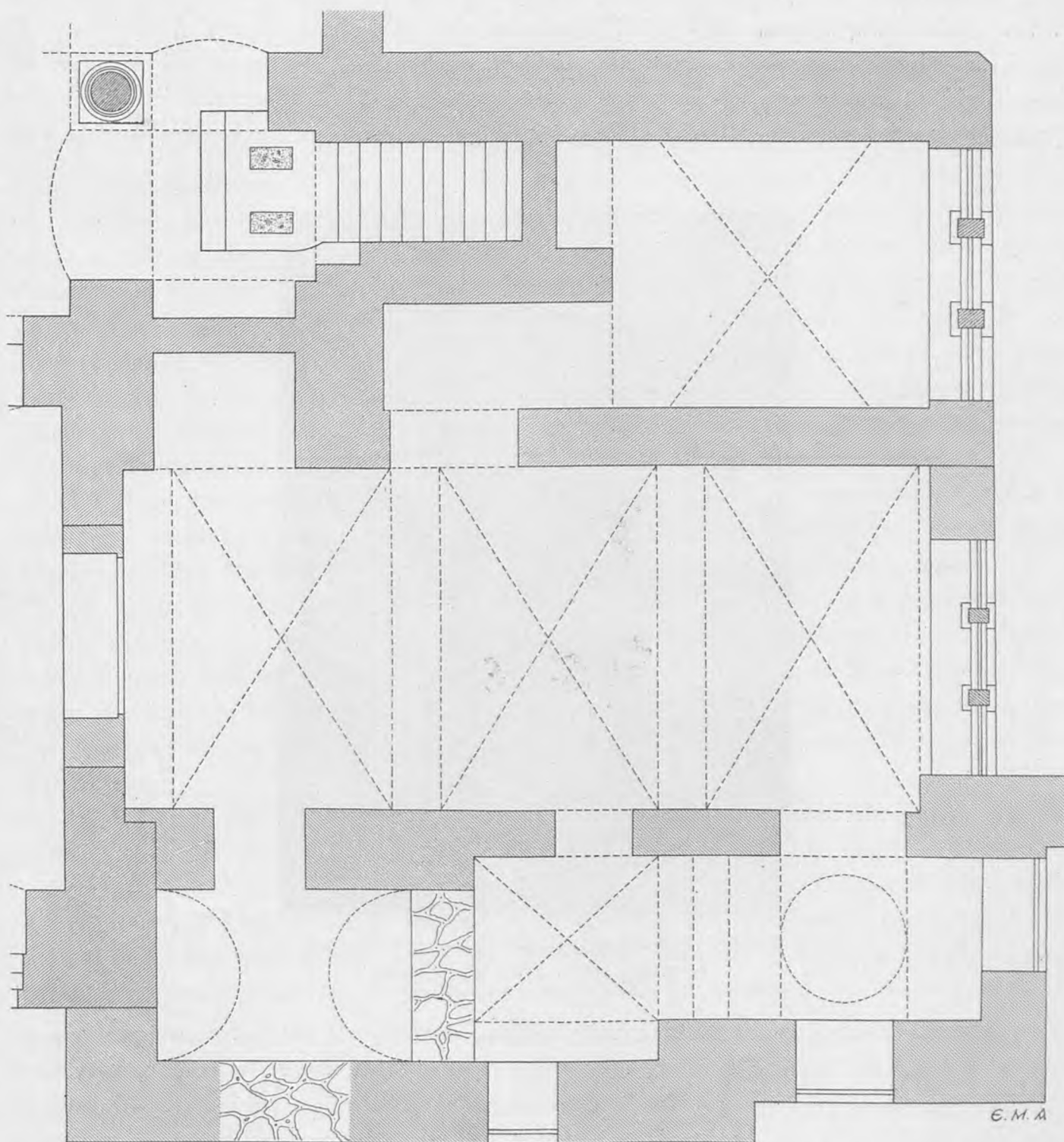
(105) Ἰδε σ. 283.

Η ΕΚ ΤΩΝ ΕΣΠΕΡΙΩΝ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΩΝ ΓΕΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΘΕΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

λικού τοίχου⁽¹⁰⁶⁾. Ἄγει δ' ἡ θύρα αὕτη εἰς ἀλληλουχίαν θαλάμων, οὓς δὲν ἡδυνήθην νὰ ἐπισκεφθῶ, καὶ ὧν τὸ μὲν ἐν μεγάλῃ κλίμακι διάγραμμα παρίσταται κατὰ τὰ σχέδια τοῦ Σάλτζεμ-

Σχ. 367. Σχεδιάγραμμα τῶν πρὸς νότον τοῦ δυτικοῦ Ὑπερώφου ἐξαρτήσεων. Κλίμαξ = $\frac{1}{100}$.

βεργ⁽¹⁰⁷⁾, ἐν τῷ σχ. 367, αἱ δὲ ἄλλοτε προσόψεις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐμῆς ἀποκαταστάσεως, ἐν πίναξι κα', κβ' καὶ κγ', τῆς νῦν νοτίου θέας παρατηρουμένης ἐπὶ τοῦ σχ. 368. Ὁ πολὺς γερμανὸς

⁽¹⁰⁶⁾ Ὅθεν καὶ δὲν εἶνε ἐπὶ τοῦ ἄξονος, ὥς κακῶς δεικνύει ὁ Σάλτζεμβεργ (A. B. v. C., πίναξ ζ').

⁽¹⁰⁷⁾ Αὐτόθι, πίναξ ζ'.

καλλιτέχνης δεικνύει ένταῦθα μέγαν ἐπιμήκη κεντρικὸν θάλαμον, ἔχοντα πρὸς δυσμὰς μὲν δύο θαλαμίσκους, πρὸς ἀνατολὰς δὲ αἵθουσαν ὑπὲρ τὸν νοτιοδυτικὸν κοχλιᾶν.

Αἱ διαστάσεις τοῦ μεζονος θαλάμου, ὅστις βαίνει ὑπὲρ τὸ προπύλαιον τοῦ νάρθηκος, φαίνονται οὕτω προσεγγίζουσαι 13^μ.7 [45^{βπ}] μήκους καὶ 5^μ.7 [19^{βπ}] πλάτους⁽¹⁰⁸⁾, ἡ δὲ ὀροφή, ὡς καὶ ἡ τοῦ κάτωθεν προπυλαίου, ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν σταυροθόλων, φερομένων ἐπὶ τεσσάρων τόξων. Ἐν δὲ τῇ βορειοανατολικῇ γωνίᾳ τοῦ θαλάμου τούτου ὁ Σάλτζεμβεργ δεικνύει ἐσοχὴν 2^μ.4 [9^{βπ}] εὗρους καὶ 2^μ.0 [7^{βπ}] βάθους. Ὁ δὲ ἑῶς τοῖχος φέρει πύλην συγκοινωνοῦσαν τῷ ὑπὲρ

Σχ. 368. Αἱ ἄνω ἐξαρτήσεις τῆς νοτιοδυτικῆς τοῦ ναοῦ γωνίας, ἐκ τῆς ποτὲ ἀλλῆς τοῦ Ὁρολογίου δρώμεναι.

τὸν λαβύρινθον θαλάμῳ, καὶ ὁ ἐσπέριος τρεῖς πυλίδας, ἀγούσας εἰς τὰς ἐκεῖ ἐξαρτήσεις. Ἐφωτίζετο δ' ἡ στοὰ διὰ μεγάλης κιονωτῆς πρὸς νότον θυρίδος (πίναξ κγ' Α' τόμου), σμικρυνθείσης εἰς δύο ἀσήμαντα ψυχαγώγια ὑπὸ τῶν Τούρκων (σχ. 368). Οἱ δὲ τοῖχοι καλύπτονται δι' ὀρθομαρμαρώσεως ένταῦθα⁽¹⁰⁹⁾, καὶ ἡ ὀροφή διὰ μουσείου. « Ὑπὲρ τὴν νότιον δὲ θύραν τῆς γυναικωνίδος », λέγει ὁ Σάλτζεμβεργ, « πρὸς τὴν δυτικὴν ἄκραν τῆς ἐκκλησίας, ἐν τῷ ὑπὲρ τὸ μεσημβρι-

⁽¹⁰⁸⁾ Οἱ κάτωθεν τοῦ προπυλαίου τοῖχοι δὲν εἶνε παράλληλοι, ὡς προεσαφηνίσθη (Α' τόμος, πίναξ ιζ', καὶ σ. 150), ἐνῶ ἐν τῷ σχεδιογράμματι τοῦ Σάλτζεμβεργ οἱ τοῖχοι εἶνε παράλληλοι ἐν τοῖς ἄνωθεν θαλάμοις.

⁽¹⁰⁹⁾ Α. Β. ν. C., σ. 18.

νὸν προπύλαιον τοῦ νάρθηκος χώρῳ, εὐρίσκοντο, ἐντὸς τοξοειδοῦς ἐδάφους, λείψανα ὁμοιωμάτων, ὧν τὴν ὄψιν δὲν ἡδύνατό τις ἐπαρκῶς νὰ ἀναγνωρίσῃ» ⁽¹¹⁰⁾. Ἐφ' ἐνὸς δὲ τῶν ἡμικυκλίων τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοίχου ὁ αὐτὸς ἀρχιτέκτων ἀπεικόνισε μορφὴν ἀνδρὸς ὀρθοῦ, ἔχοντος τὴν δεξιὰν χεῖρα ὑψωμένην ⁽¹¹¹⁾. Αἱ ζωγραφίαι δ' αὗται ἔλαβον φαιὰν ὑπομελανίζουσαν χροιάν ἐκ πυρκαϊᾶς ἢ κεραυνοῦ, καθὰ ἐπληροφορήθη ἐκ τῶν ὀθωμανῶν τοῦ τεμένους ἱερέων.

Καὶ ταῦτα μὲν πάντα περὶ τῆς μείζονος καὶ κεντρικῆς στοᾶς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς πρὸς δυσμὰς αὐτῆς ἐξαρτήσεις δέον νὰ εἴπωμεν ὅτι αὗται ἀποτελοῦνται, πρῶτον ἐκ θαλάμου ὀρθογωνίου, 4^μ.3 ἢ 14^β μῆκους καὶ 2^μ.9 ἢ 9^β πλάτους, οὔτινος ἢ θολοειδῆς ὀροφὴ φέρει δύο κυλίνδρους. Μεσημβρινώτερον δὲ τῆς μικρᾶς ταύτης αἰθούσης ἐκτείνεται χώρος 8^μ.6 ἢ 28^β, ἔχων πλάτος ἐναλλάσσον ἀπὸ 3^μ.4 ἢ 11^β πρὸς ἄρκτον ἄχρι 2^μ.8 ἢ 9^β πρὸς νότον, οὔτινος τὸ μὲν βόρειον μέρος στεγάζεται σταυροθόλῳ, ὅπου καὶ διεσώθη μικρὸν παράθυρον, τὸ δὲ μεσημβρινὸν σμικρῷ θόλῳ, 2^μ.2 ἢ 7^β διαμέτρου ⁽¹¹²⁾. Πρὸς δυσμὰς τοῦ θολίσκου τούτου ὑπῆρχε παράθυρον ⁽¹¹³⁾, ἐνῶ μεγαλύτερον παράθυρον ἀνεώγετο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, προβάλλοντος 0^μ.62 ἢ κατὰ 2^β τοῦ ἄρκου τοίχου τοῦ κάτωθεν προπυλαίου τοῦ νάρθηκος ⁽¹¹⁴⁾. Τὸ πρὸς μεσημβρίαν δὲ τοῦτο παράθυρον ἐσμίκρυναν οἱ Ὀθωμανοί. Ἐν δὲ τῇ νοτιοανατολικῇ ἑξῶθεν γωνίᾳ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρου ὑπάρχει παραστάτης, 1^μ.25 ἢ 4^β προσώπου καὶ 0^μ.4 ἢ 1^β 4^δ προβολῆς, ἐνῶ ὁ πρὸς δυσμὰς τοίχος εὐρύνεται εἰς ἀπόστασιν 5^μ ἢ 16^β τῆς νοτιοδυτικῆς τῶν ἐξαρτήσεων γωνίας ⁽¹¹⁵⁾.

Οἱ μικρότεροι πρὸς δυσμὰς θάλαμοι ἐστεροῦντο τῷ 1848 ὀρθομαρμαρώσεώς τε καὶ μουσείου ⁽¹¹⁶⁾. Ἡ δὲ ὀροφὴ αὐτῶν εἶνε χθαμαλωτέρα τῆς μείζονος αἰθούσης, τῆς στέγης ὅλον ἐν κατερχομένης ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ὑπὲρ τὸν κοχλιᾶν θαλάμου ἄχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Ἡ ἡλικία τῶν ἐξαρτήσεων τούτων εἶνε ἀρχαία, διότι αἱ τε πλίνθοι καὶ ἡ ἀμμοκονία παρίστανται ἀνάλογοι τῇ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ κατασκευῇ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐθεώρησα πιθανὸν ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ νότιος ἄκρη τοῦ πρὸς δυσμὰς ὑπερφύου ἔφερε θυρίδα, καὶ ὅτι τὸ προπύλαιον τοῦ νάρθηκος δὲν εἶνε τῆς ἐποχῆς τῆς κτίσεως, καταλήγω εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μέγας πρὸς νότον τῶν ὑπερφύων θάλαμος μετὰ τῶν παρακειμένων μικρῶν δυτικῶν αἰθουσῶν δὲν εἶνε καὶ οὗτος ἴσως ἀρχικός.

Τὸ ὑπὲρ τὸν λαβύρινθον ὅμως διαμέρισμα, ὅπερ κατ' ἀρχὰς φαίνεται ὅτι ἦτο προσιτὸν διὰ βάθρων ἐκ τοῦ κάτωθεν θαλαμίσκου, παρίσταται μοι ὡς ἀναμφιλόγως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι ὁ μετὰ τοῦ κοχλιοῦ σύνδεσμος αὐτοῦ εἶνε πολὺ στενός. Ἐν τῷ θαλάμῳ δὲ τούτῳ τὸ ἑδάφος δέον νὰ εἶνε κατὰ 0^μ.6 ἢ 2^β περίπου ὑψηλότερον τοῦ τῶν κατηχουμενείων, ἀφοῦ ἡ κορυφὴ τοῦ ὑπ' αὐτὸ τόξου ὑψοῦται ἄχρις αὐτοῦ τοῦ τῶν ὑπερφύων δαπέδου ⁽¹¹⁷⁾. Βεβαίως δ' ὁ Σάλτζεμπεργ πλανᾶται μὴ δεικνύων βάθρον ἢ βάθρα ἐνταῦθα ⁽¹¹⁸⁾. Αἱ δὲ διαστάσεις τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς εἶνε

⁽¹¹⁰⁾ A. B. v. C., σ. 32.

⁽¹¹¹⁾ *Αὐτόθι*, σ. 32.

⁽¹¹²⁾ *Αὐτόθι*, πίναξ ζ', καὶ Α' τόμου πίνακες ιη', καὶ σχ. 367, ὡς ἄνω.

⁽¹¹³⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη' καὶ κα', ἔτι δὲ καὶ σχ. 367.

⁽¹¹⁴⁾ *Αὐτόθι*, πίνακες ιη' καὶ κγ', καὶ σχ. 367.

⁽¹¹⁵⁾ *Αὐτόθι*, πίνακες ιη', κα' καὶ κγ', καὶ σχ. 367.

⁽¹¹⁶⁾ Σάλτζεμπεργ A. B. v. C., σ. 18.

⁽¹¹⁷⁾ Ἴδε ἄνωτέρω, σ. 247, καὶ Α' τόμου πίνακα κγ'.

⁽¹¹⁸⁾ A. B. v. C., πίναξ ζ'.

ἀνάλογοι ταῖς τοῦ ὑπ' αὐτὴν κοχλίου, ἤτοι 9^μ.6 ἢ 31^β μῆκους ἐξ ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν, καὶ 4^μ.6 ἢ 15^β πλάτους ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῇ βορειοανατολικῇ γωνίᾳ εἰσχωρεῖ εἰς τὸν θάλαμον ἡ κάθοδος τοῦ λαβυρίνθου, τὸ πρὸς ἀνατολὴν μῆκος τῆς αἰθούσης κατέρχεται ἄχρις 6^μ.3 ἢ 20^β. Τὴν στοὰν δὲ ταύτην στεγάζει σταυροκύλινδρος, οὗτινος τὸ ἐῶν τόξον προβάλλει ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοίχου (¹¹⁹), ἐφώτιζε δ' αὐτὴν μεγάλη κιονωτὴ θυρίς, ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου ὑπάρχουσα. Ἀλλὰ ταύτης διεσώθη ἔξωθεν μόνον τὸ τόξον, τῶν Ὀθωμανῶν σμικρυνάντων αὐτήν, ὡς καὶ τὰς προηγουμένας, εἰς δύο ἀσήμαντα ψυχαγώγια (σχ. 368). Τοὺς τοίχους τέλος καλύπτει ὀρθομαρμάρωσις (¹²⁰), ἐνῶ « ἡ ὀροφὴ τοῦ δωματίου, ἄνωθεν τοῦ χώρου τούτου καὶ τῆς ἀναβάθρας », λέγει ὁ Σάλτζεμπεργ, « κεκαλλώπισται κοσμήματι φύλλων ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους » (¹²¹).

Νομίζω ὅτι αἱ διάφοροι αὗται ἐξαρτήσεις ἀνήκον τῷ πατριαρχείῳ, καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀψὶς ἀρκτῶας ἄκρας δυτικοῦ Ὑπερώου. — Ἐξωθεν τοῦ πρὸς βορρᾶν τοίχου ὁ Σάλτζεμπεργ παρέστησε θάλαμον ἀνύπαρκτον, 8^μ δὴθεν μῆκους καὶ 2^μ.9 πλάτους, φωτιζόμενον διὰ μεγάλης θυρίδος (¹²²). Τὸ τοιοῦτον ὅμως εἶνε ἀδύνατον διότι σήμερον παρατηρεῖ τις ἔξωθεν ἀντιτεχίζουσιν μόνον ἀψίδα, 4^μ ἢ 13^β εὗρους, ἐν τῷ βυθῷ τῆς ὁποίας διακρίνονται ἵχνη στενῆς πυλίδος (¹²³). Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ πρῶστος ἀρχιτέκτων ἔδειξε πυλίδα καὶ ἐν τῷ δυτικῷ τοίχῳ, πολλὰ πλησίον τῆς εἰσόδου τοῦ ἐκεῖ λαβυρίνθου, ἐξ οὗ καὶ καταλήγω εἰς τὸ ἐξαγόμενον ὅτι ἐκ τῆς ἐτέρας τούτων ἡδύνατό τις, διὰ ξυλίνης κλίμακος, νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν στέγην τοῦ πρὸς βορρᾶν τοῦ νάρθηκος προαυλίου.

Β'. ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΝ ΥΠΕΡΩΙΟΝ

Πύλαι. — Ἐν τῇ διαιρέσει ταύτῃ τῶν κατηχουμενείων ἀνοίγονται πέντε ἀρχικαὶ θύραι, τρεῖς αἱ τοξοειδεῖς πρὸς δυσμὰς, ἄλλη ἡ τοῦ νοτιοδυτικοῦ λαβυρίνθου, καὶ τελευταία ἡ τοῦ παραπησίον. Πρὸς τούτοις, ὁ πρὸς ἔω θριγκὸς παρουσιάζει καὶ οὗτος πυλίδα ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ, ὥστε ὁ ὀλικὸς ἀριθμὸς θυρῶν τοῦ ἐν λόγῳ διαμερίσματος ἀνέρχεται εἰς ἕξ σήμερον.

Ἀνοιγμα μικροῦ πεσσοῦ. — Ἡ κορυφὴ τοῦ ἡμικυλίνδρου τοῦ στεγάζοντος τὸ ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ ἐλάσσονι πεσσοῦ ἀνοιγμα εὐρίσκεται ἐν ὕψει 5^μ.09 ἢ 16^β 4^ο.

Στρουθοκαμήλοι προσόψεως. — Τὸ δὲ πρὸς τὸν ναὸν μέτωπον τῶν τόξων τῆς ἐνταῦθα κόγχης κοσμεῖται δέκα καὶ τρισὶ στρουθοκαμήλοις, ὧν δύο ἐπὶ τοῦ μικροῦ πεσσοῦ, δύο ἐπὶ τοῦ μεγάλου, καὶ δύο πάλιν ἄνωθεν ἐκάστου τῶν τεσσάρων πρὸς ἀνατολὰς κιόνων. Ὁ δεῦτερος ἐκ δυσμῶν κίων ἔχει ἐν καὶ μόνον πτηνὸν ἐπ' αὐτοῦ, ὁ πρῶτος οὐδέν.

(¹¹⁹) Ἴδε Α' τόμον, πίνακας ιη' καὶ κβ', ὡς καὶ σχ. 367.

(¹²⁰) Α. Β. ν. C., σ. 18.

(¹²¹) Αὐτόθι, σ. 32.

(¹²²) Αὐτόθι, πίνακας ζ' καὶ ιγ'.

(¹²³) Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη', καὶ σ. 283 τοῦ ἀνὰ χειρὸς μέρους.

Πράσινοι κίονες κόγχης. — Αί διάφοροι διαστάσεις τούτων ἔχουσιν ὡδε·

	Υψος											
	βάσεως				κορμού				κιονοκράνου			
	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν	1.03	η	3	3	3.96	η	12	8	1.28	η	4	1
β' »	0.88		2	10	4.22		13	6	1.22		3	11
γ' »	0.92		2	11	4.34		14	1	1.09		3	6
δ' »	0.91		2	11	4.26		13	8	1.15		3	8
ε' »	0.93		3	0	4.12		13	2	1.24		4	0
ς' »	0.88		2	10	4.16		13	4	1.25		4	0
Μέσος ὅρος =	0.92	η	2	11	4.18	η	13	5	1.21	η	3	10
											6.31	η 20 $\beta\pi$ δ 2.

	Περίμετρον				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν	1.94	η	6	3	0.62	η	2	0	1.10	η	3	6
β' »	1.90		6	1	0.60		1	11	1.10		3	6
γ' »	2.09		6	8	0.66		2	1	1.15		3	8
δ' »	1.99		6	5	0.63		2	0	1.15		3	8
ε' »	1.89		6	1	0.60		1	11	1.10		3	6
Μέσος ὅρος =	1.96	η	6	3	0.62	η	2	0	1.12	η	3	7.

Οἱ πράσινοι οὔτοι κίονες ἔχουσιν ἀνεπαρκές τὸ ὕψος, ὅθεν καὶ ἴστανται ἅπαντες ἐπὶ κρηπίδος λευκοῦ λίθου, 0^μ.12 ἢ 4¹/₂ ὕψους, ἐκτεινομένης καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ περιφράγματος, καὶ εὐρισκομένης ἐν τῇ σηκῶδει ἐσοχῇ τοῦ ἐλάσσονος πεσσοῦ. Αἱ δὲ βάσεις τῶν παρὰ τὸν μεῖζονα πεσσὸν κίωνων ἀνενεώθησαν ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ Φοσσάτη. Πρὸς τούτοις ὁ ἀνατολικὸς τῆς κόγχης κίων φέρει δύο ὀρειχαλκίνοις στεφάνους ὑπερθεῖν τοῦ συνήθους τῆς βάσεως περιζώματος, ἐξικνουμένους δ' ἄνωθεν τοῦ περιφράγματος. Οἱ νοτιοδυτικοὶ πράσινοι κίονες στεροῦνται ἐξογκωμάτων.

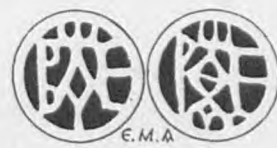
Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν κίονος ἀναγι-

Σχ. 369. Σχ. 370.

Σχ. 371. Σχ. 372.

Σχ. 373. Σχ. 374.

Σχ. 375. Σχ. 376.

Σχ. 377. Σχ. 378.

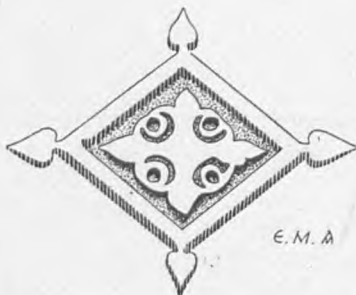
Σχ. 379.

Μονογράμματα κιονοκράνων νοτιοδυτικῆς κόγχης τῶν Ὑπερφῶν. Κλίμαξ=1¹/₂.

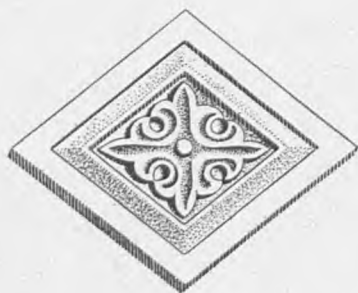
νώσκειται, πρὸς τε τὸν ναὸν καὶ τὸ ὑπερφῶν τὸ ὄνομα ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 369 καὶ 370)· ἐπὶ τοῦ δευτέρου ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν (σχ. 371), καὶ ΑΝΓΟΝΣΤΑΣ πρὸς τὰ κατηχούμενα (σχ. 372)· ἐπὶ

τοῦ τρίτου ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 373), καὶ ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸ ὑπερῶν (σχ. 374)· ἐπὶ τοῦ τετάρτου ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ἐκατέρωθεν (σχ. 375 καὶ 376)· ἐπὶ τοῦ πέμπτου δὲ ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 377), ΘΕΟΔΩΡΑΣ δὲ πρὸς τὴν γυναικωνίτιδα (σχ. 378)· καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικωτέρου κίονος παρατηρεῖται τὸ ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὸν κυρίως ναόν (σχ. 379), τοῦ πρὸς τὸ ὑπερῶν μονογράμματος αὐτοῦ τυγχάνοντος, ὡς εἰκός, ἀοράτου, συνεπεία τῆς μερικῆς τοιχοδομήσεως τοῦ κίονος τούτου ἐν τῇ ἐκεῖ προσθήκῃ τοῦ μεγάλου πεσσοῦ. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ μονογράμματα τῶν σχ. 376 καὶ 379 παρεμορφώθησαν ἐν ὑστέροις χρόνοις, καὶ ὅτι τὸ τοῦ σχ. 377 ἐθραύσθη ἐν μέρει.

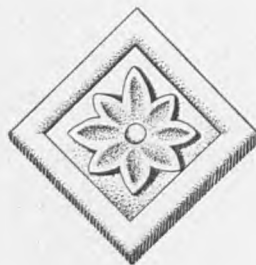
Περιφραγμα. — Ὑπὲρ τὴν προῤῥηθεῖσαν κρηπίδα τὸ ὕψος τοῦ ἐνταῦθα περιφράγματος εἶνε $1^{\mu}.10$ ἢ $3^{\beta\pi} 6^{\delta}$ ὥστε μετὰ τῆς κρηπίδος τὸ ὅλικόν αὐτοῦ ὕψος ἀνέρχεται εἰς $1^{\mu}.22$ ἢ εἰς $3^{\beta\pi} 11^{\delta}$.

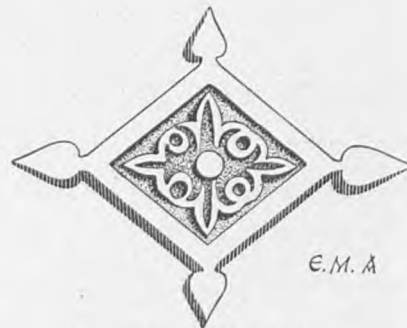
Σχ. 380. Κόσμημα περιφράγματος μικροῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Σχ. 381. Πρώτη ἐκ δυομῶν πλάξ.

Σχ. 382. Τρίτη πλάξ.

Σχ. 383. Τετάρτη πλάξ.

Σχ. 384. Πέμπτη πλάξ.

Σχ. 385. Ἑκτη πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος νοτιοδυτικῆς τῶν Ὑπερῶν κόγχης. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Ἡ δὲ πλάξ τοῦ περιφράγματος ἡ συνδέουσα τὸν μικρὸν πεσσὸν τῷ παρακειμένῳ κίονι ὑψοῦται ὑπὲρ τὰς ἄλλας κατὰ $0^{\mu}.12$ ἢ $4\frac{1}{2}^{\delta}$.

Τὰ κεντρικὰ ἐκάστης πλακὸς πρὸς τὸ ὑπερφῶν κοσμήματα τοῦ ἐνταῦθα περιφράγματος παρίστανται ἐν τοῖς σχ. 380 ἄχρι 385, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἀνήκει τῷ ἀνοίγματι τοῦ ἐλάσσονος πεσσοῦ, τὰ δὲ σχ. 381 ἕως 385 αὐτῇ τῇ κόγχῃ. Ἡ δ' ἐκ δυσμῶν δευτέρα πλάξ θὰ ἔφερεν ἴσως σταυρόν, ἀποξεσθέντα ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν.

Θωρακεῖα παραθύρων. — Ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ τῶν ὑπερφῶν διαιρέσει τὸ περίφραγμα, ἐφ' οὗ στηρίζονται τὰ δικτυωτὰ τῶν τριῶν κατωτέρων παραθύρων, κοσμεῖται, κατὰ τὸ σύνθητες, ῥόμβω κεντρικῷ, σταυροφόρῳ ἢ φυλλοφόρῳ, ἔχοντι ἕνθεν καὶ ἕνθεν αὐτοῦ τὸν ἐπὶ πόλου σταυρόν.

Λευκοὶ κίονες ἐσωτερικοῦ. — Αἱ διαστάσεις τούτων εἶνε αἱ ἑξῆς:

		Ὑψος											
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.56	ἡ	1	10	3.65	ἡ	11	8	0.81	ἡ	2	7
Βορειοδυτικὸς	»	0.55		1	9	3.62		11	7	0.82		2	8
Νοτιοανατολικὸς	»	0.57		1	10	3.69		11	10	0.76		2	5
Βορειοανατολικὸς	»	0.58		1	11	3.53		11	4	0.87		2	10
Μέσος ὅρος =		0.57	ἡ	1	10	3.62	ἡ	11	7	0.82	ἡ	2	8
												5.00	ἡ 16 βπ δ 0.

		Περίμετρον				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	2.22	ἡ	7	1	0.71	ἡ	2	3	1.10	ἡ	3	6
Βορειοδυτικὸς	»	2.29		7	4	0.73		2	4	1.10		3	6
Νοτιοανατολικὸς	»	2.15		6	11	0.68		2	2	1.10		3	6
Μέσος ὅρος =		2.22	ἡ	7	1	0.71	ἡ	2	3	1.10	ἡ	3	6.

Ἐκ τῶν λευκῶν δὲ τούτων κίωνων μόνον ὁ βορειοανατολικὸς φέρει κρηπίδα 0^μ.07 ἡ 3^δ ὕψους ὑπὸ τὴν βάσιν αὐτοῦ. Ὁ δὲ νοτιοανατολικὸς ἐξώσθη πως τοῦ ὑφ' ἑαυτὸν βάθρου συνεπεῖα σεισμοῦ.

Ἑδαφος. — Δύο μικραὶ ὀρθογώνιαι μολοσσικαὶ πλάκες, ἐκατέρωθεν μεσαίας λευκῆς, κοσμοῦσι τὸ παρὰ τὴν εἵσοδον τοῦ κοχλιοῦ κατὰ δύο βάθρα χθαμαλότερον ἑδαφος (σχ. 367).

Ὁρθομαρμάρωσις. — Τὸ ὀλικὸν ὕψος, 5^μ.5 ἡ 18^{βπ} σχεδόν, καὶ ἡ γενικὴ διάταξις τῶν λίθων τῶν κοσμοῦντων τοὺς τοίχους τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διαιρέσεως ταύτης τοῦ ὑπερφῶν εἶνε ἀνάλογα τοῖς τῶν κεντρικῶν ὑπερφῶν (¹²⁴), ἀλλ' ὁ πρὸς δυσμὰς τοῖχος, ἀπὸ τοῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ ἄχρι τοῦ παραστάτου τοῦ παρὰ τὸν κοχλιῶν ἀνάβαθμον κίονος, καλύπτεται διὰ χθαμαλῆς ὀρθομαρμάρωσεως, ἀναλόγου μὲν τῇ τοῦ δυτικοῦ ὑπερφῶν, καίτοι οὐκ ἐντελῶς ὁμοίας αὐτῇ. Ἐχει δ' αὕτη ὥδε:

(¹²⁴) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 267.

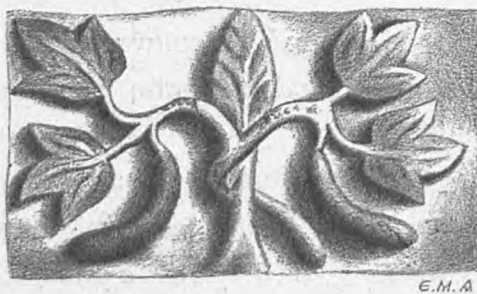
	Υψος		
α'. Ζώνη προκοννησίου λίθου.	0 ^μ .96	ή	3 ^{βπ} 1 ^δ
β'. Σκυταλίσ λευκή.	0.035	0	1 ^½
γ'. Ζώνη φρυγίου λίθου.	0.53	1	8
δ'. Σκυταλίσ, ως β'	0.035	0	1 ^½
ε'. Κάθετοι πλάκες φαιού λίθου	1.49	4	9
ς'. Σκυταλίσ, ως β' και δ'	0.035	0	1 ^½
ζ'. Ζώνη πορφυροῦ ἀλαβαστρίτου	0.54	1	8
η'. Σκυταλίσ, ως β', δ' και ς'	0.035	0	1 ^½
θ'. Διάζωμα τοῦ σχ. 346.	0.38	1	3
Ὅλικόν ὕψος = 4 ^μ .04 ή 12 ^{βπ} 11 ^δ .			

Ἡ διαφορὰ ἀναμεταξὺ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ταύτης καὶ τῆς πρὸς δυσμὰς τοῦ αὐτοῦ τοίχου ἀπαντώσης ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ δύο κατώτεραι ζῶναι σὺν ταῖς σκυταλίσιν αὐτῶν ἀνέρχονται ἐνταῦθα εἰς 1^μ.56 ή εἰς 5^{βπ} 0^δ ὑπὲρ τὸ δάπεδον, καὶ οὐχὶ ἄχρις 1^μ.29 ή 4^{βπ} 2^δ, ὡς πρὸς δυσμὰς.

Αἱ δὲ δύο κατώτεραι ζῶναι ἔπαθον ὀλίγον ἐν τῇ νοτιοδυτικῇ διαιρέσει, ὡς καὶ ἡ ἄνω πορφυρὰ λωρίς, ἀλλὰ τῶν μεγάλων καθέτων πλακῶν διεσώθησαν ἀσήμαντα, ἐν γένει, λείψανα. Ἀκραιφνῆς ὅμως ἔμεινεν ἡ ὀρθομαρμαρώσις τῆς τοξοειδοῦς ἐσοχῆς τοῦ ἐλάσσονος πεσσοῦ καὶ ἡ τῶν κεραιῶν πεσσοῦ καὶ παραπησίου.

Ξύλινοι σύνδεσμοι. — Ἀπαντες οἱ κίονες συνδέονται ἐν τῇ μεσημβρινοδυτικῇ τοῦ ὑπερφύου διαιρέσει ταῖς παρακειμέναις παραστάσι διὰ σιδήρων ἄνωθεν τῶν κιονοκρανῶν αὐτῶν, ἐνῶ περικαλλέστατα ξύλα καλύπτουσι πάλιν τοὺς μοχλοὺς τούτους.

Ὁ μέγας θριγκός. — Ἀναμεταξὺ τῶν ἐσπερίων κεραιῶν τοῦ τε μεγάλου πεσσοῦ καὶ παραπησίου ἐκτείνεται θριγκὸς λευκοῦ μαρμάρου, 6^μ.15 ή 19^{βπ} 8^δ μήκους καὶ 3^μ.1 ή 12^{βπ} ὕψους.

Σχ. 386. Κολοκύνθαι ἐξ ἀναγλύφου τοῦ μεγάλου θριγκοῦ. Κλίμαξ=— $\frac{1}{6}$.

Σύγκειται δ' ὁ θριγκὸς οὗτος ἐκ δύο τελείων ὁμοιωμάτων πυλῶν, σὺν κρίκοις τε καὶ κλείθροις (125), 2^μ.26 ή 7^{βπ} 3^δ εὗρους, ἔχουσῶν ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν πραγματικὴν πυλίδα, 1^μ.32 ή 4^{βπ} 3^δ

(125) Ἀνάλογα τούτοις ὁμοιώματα θυρῶν, ἀλλὰ σμικρότερα, ἀνεκάλυψεν ὁ κ. Φρέσφιελδ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἐν ΚΠ. ἐκκλησίας Θεοτόκου τῆς Διακονίσης (*Notes on the Church... of the Kalenders at Constantinople*, ἐν *Archaeologia*, τ. νε', πίνακες λς' καὶ λζ').

0Δ'

ΤΟ ΕΝ ΤΟΙΣ ΝΟΤΙΟΙΣ ΥΠΕΡΘΥΟΙΣ ΘΡΥΓΚΙΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

πλάτους (πίναξ οδ'). Τὴν δὲ κορυφὴν αὐτοῦ καλύπτει περιζῶμα ξύλινον, παρεμφερὲς τῷ καλύπτοντι τοὺς σιδηροῦς τῶν κιόνων συνδέσμους.

Ἐκαστον δὲ τῶν ἐκατέρωθεν ὁμοιωμάτων πυλῶν κοσμεῖται πρὸς δυσμὰς δέκα πλαισίοις, ὧν τὰς ἀπεικονίσεις ἀπέξεσαν οἱ Ὀθωμανοί, πλὴν τριῶν, ἐπὶ τοῦ κατωτέρου μέρους τῆς δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι δῆθεν πυλίδος. Καὶ τούτων τὸ μὲν παρουσιάζει δύο κολοκύνθας (σχ. 386), καθὰ διεβε-

Ε. Μ. Α.

Σχ. 387. Φοίνικες ἐκ τοῦ αὐτοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

βαίωσέ μοι ὁ παναγιώτατος οἰκουμενικὸς πατριάρχης κὺρ Ἰωακείμ ὁ Γ', προσθεὶς ὅτι ἡ κολοκύνθη ἐτύπου, διὰ τοῦ Ἰωνᾶ, ἐμμέσως τὸν Χριστόν⁽¹²⁶⁾. Τὸ ἄλλο πλάσιον δεικνύει ἕξ φοίνικας, τὸ κατ' ἐμέ, τοποθετηθέντας ἀνὰ τρεῖς ἐντὸς δύο χθαμαλῶν ἀγγείων (σχ. 387), καὶ ὧν ἡ συμβολικὴ παράστασις εἶνε ἤδη γνωστὴ ἡμῖν⁽¹²⁷⁾. Τὸ δὲ τελευταῖον ὀρθογώνιον παριστᾷ δύο ἰχθῦς, ἐκ τοῦ στόματος τῶν ὁποίων ῥέει ὕδωρ ζῶν (σχ. 388).

Ε. Μ. Α.

Σχ. 388. Ἰχθύες τοῦ αὐτοῦ θρηγκίου. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Πρὸς τὴν κορυφὴν δὲ τοῦ ἀρκτοῦ ὁμοιώματος πύλης παρατηρεῖται μονοκέφαλος ἀετός (σχ. 389), τεκμηριῶν ἔργον προγενέστερον τῆς ι' ἐκατονταετηρίδος, ὁπότε ἤρξατο γενικευομένη ἡ χρῆσις τοῦ δικεφάλου ἀετοῦ⁽¹²⁸⁾, προϊόντος τῆς παγγενετείρας ἐκείνης ἐλληνικῆς φαντασίας, τὸν ὁποῖον ἐσφε-

(¹²⁶) Ἰδε Α' τόμον, σ. 115.

(¹²⁷) *Αὐτόθι*, σ. 117.

(¹²⁸) Ὁ Γ. Χρυσοβέργης μνημονεύει τὸν Ξενοφῶντα λέγοντα ὅτι μονοκέφαλον ἀετὸν μετεχειρίζοντο ὡς σημεῖον οἱ Πέρσαι· «Παρηγγύησε δὲ [ὁ Κῦρος] παρορᾶν πρὸς τὸ σημεῖον καὶ ἐν ἴσῳ ἔπεσθαι· ἦν δὲ αὐτῷ τὸ σημεῖον ἀετὸς χρυσοῦς ἐπὶ δόρατος μακροῦ ἀνατεταμένος, καὶ νῦν δ' ἔτι τοῦτο τὸ σημεῖον τῷ Περσῶν βασιλεῖ διαμένει» (*Κύρου Παιδεία*, ζ', α', 4). «Οἱ δὲ Ἕλληνες», λέγει ὁ Χρυσοβέργης, «τὸν ἀετὸν, ὡς ἱερὸν τοῦ Διός, μετεχειρίσθησαν εἰς τὸ ἀέτωμα τῶν εἰς τὴν θεότητα ταύτην ἀφιερωμένων ναῶν». Οἱ δὲ Ῥωμαῖοι «παρὰ τῶν Περσῶν παρέλαβον εἰς τὰς λεγεῶνάς των ὡς στρατιωτικὸν σῆμα τὸν ἀετὸν» (*Ὁ ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ Λεοποτικὸς Θρόνος μετὰ τοῦ Ἀμβωνος*, σ. 32 - 33).

«Ὁ δὲ δικέφαλος ἢ διχότομος ἀετός», γράφει πάλιν ὁ Χρυσοβέργης, «τὸν ὁποῖον πρῶτοι οἱ Κομνηνοὶ ἰδιοποιήθησαν ὡς ἔμβλημα καὶ μετεχειρίσθησαν ὡς οἰκόσημον, ... ἀναφαίνεται χρήσιμος ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ κατωτέρω» (*Αὐτόθι*, σ. 43).

Περικαλλῆς δικέφαλος ἀετὸς στέφει σήμερον τὴν ἁγίαν (ὠραίαν) πύλην τοῦ ἐν ΚΠ. πατριαρχικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

τερίσθησαν ὡς οἰκόσημον, καὶ δὴ ἐθνόσημον, ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν διαδόχων αὐτῶν, αἱ αὐτοκρατορίαι τῆς Ῥωσσίας, Γερμανίας καὶ Αὐστρίας ἄχρις αὐτῶν τῶν ἡμερῶν ἡμῶν.

Καὶ ταῦτα μὲν πάντα περὶ τῆς πρὸς δυσμὰς τοῦ θριγκοῦ προσόψεως. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐφ᾽ ἡμῶν πλευρᾷ τὰ πλάγια ὁμοιώματα πυλῶν διαιροῦνται εἰς δύο τμήματα, ἔχοντα καὶ σιδηροῦς θαιροῦς ἢ στροφέας, ὥσθι νὰ ἦσαν πραγματικαὶ θύραι. Μέγας δ' ἐπὶ πόλου σταυρὸς κοσμεῖ ἕκαστον τῶν τοιούτων δύο ὁμοιωμάτων. Τῶν δ' εἰκαζομένων τούτων πυλῶν τὴν μὲν δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι οἱ Ὀθωμανοὶ κατὰ παράδοσιν ἀποκαλοῦσι «Τζεννὲτ Καποῦ», ἥτοι «Πύλην τοῦ Οὐρανοῦ», τὴν δὲ εὐώνυμον «Τζεχεννὲν Καποῦ», ἢ «Πύλην τοῦ Ἄδου».

Σχ. 389. Ἀετὸς τῶν τοῦ θριγκοῦ ἀναγλύφων. Κλίμαξ=¼.

Τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος θριγκὸν τοῦτον δὲν θεωρῶ ἀρχικόν. Ἐκ τοῦ ἀτελοῦς δὲ πως τῆς ἐξεργασίας αὐτοῦ προάγομαι νὰ εἰκάσω ὅτι χρονολογεῖται ἐκ τῆς ζ' ἢ η' ἑκατονταετηρίδος.

Ὁ τοῦ θριγκοῦ φεγγίτης λίθος. — Ἀνωθεν τῆς πραγματικῆς τοῦ προρρήθέντος θριγκίου πύλης εὔρηται λεπτὸς φρύγιος λίθος, λευκοκίτρινος δηλονότι, πεποικιλμένος δὲ πορφυραῖς φλεψί, καὶ λάμπων μετὰ θαυμασίας διαφανοῦς χρυσοῦς αἴγλης ὁσάκις ἂν πίπτωσιν ἐπ' αὐτοῦ αἱ ἡλιακαὶ ἀκτίνες. Τὸ λαμπρὸν δὲ τοῦτο φαινόμενον ἔσχον πολλάκις τὴν εὐκαιρίαν ὅπως θαυμάσω, καὶ μάλιστα τῇ 1ῃ Σεπτεμβρίου 1904, κατὰ τὰς 15^ω 56'.

Κατὰ τοὺς ἐν τῷ ναῷ διδασκάλους, ὁ λίθος εἶνε ψιλὸς ὡς ὕαλος. Φέρεται δὲ περὶ αὐτοῦ ὅτι «ἐν καιροῖς ἐθνικῆς εὐτυχίας καὶ δόξης διαδίδωσι τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας μετ' ἐκθαμβούσης ζωηρότητος. Ὅσάκις ὁμως ἂν ἐπίκηται πανωλεθρία τις, εἴτε τῇ αὐτοκρατορίᾳ εἴτε αὐτῇ τῇ πίστει, τότε, ὅσον συννεφώδεις καὶ ἂν ᾧσιν οἱ οὐρανοὶ καὶ ὅσον ζωηρὸς ὁ ἥλιος, ὁ λίθος δια-

μένει μέλας καὶ σκοτεινός. Ἄλλ' ὁφθαλμός θνητοῦ οὐδέποτε εἶδεν αὐτὸν οὕτως ἐπισκοτιζόμενον » (129).

Ἐπιγραφαί. — Ἀναμεταξὺ τῶν ἐπιγραφῶν τὰς ὁποίας ἀπήντησα ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ δέον

κε ἰς χε ἡε τ θυ τ ζω τορ βοήθειτ δ' λοναε ἰωτ κα

Σχ. 390. Ἐπιγραφή χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ περιφράγματος τοῦ ἐν τῷ μικρῷ πεσοῦ ἀνοίγματος. Κλίμαξ = 1/2.

νὰ σημειώσω πρῶτον τὴν τοῦ σχ. 390, ἧς τὸ πνεῦμα φαίνεται ὄν, « Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ

κε βοήθει τον δουλον σου βασιλειον

Σχ. 391. Ἐπιγραφή τοῦ αὐτοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ = 1/2.

τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, βοήθει τὸν δοῦλόν σου Ἰω[ά]νν[ην].....». Εἶτα ἔπεται ἡ τοῦ σχ. 391.

+ΒΧΗΛΗΘ

Σχ. 392. Ἐπιγραφή πρώτης ἐκ δυσμῶν πλακὸς περιφράγματος τῆς νοτιοδυτικῆς κόγχης. Κλίμαξ = 1/2.

« Κύριε, βοήθει τὸν δοῦλόν σου Βασίλ[ειον]+ ». Ἡ τοῦ σχ. 392 ἀναγινώσκεται « Βασιλείου ». Ἐν

ΚΙΚΗ

Σχ. 393. Ἐπιγραφή τετάρτης ἐκ δυσμῶν πλακὸς περιφράγματος τῆς αὐτῆς κόγχης. Κλίμαξ = 1.

δὲ τῷ σχ. 393 ἀπαντᾷ ἡ λέξις, ἥ τὸ ὄνομα, « Νίκη ». Ἄλλη ἐπιγραφή εἶνε ἡ τοῦ σχ. 394, ἧς τὸ

κεβο
σημα
τολογη
κητ

Σχ. 394. Ἐπιγραφή χαραχθεῖσα ἐπὶ δευτέρου ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος. Κλίμαξ = 1.

πνεῦμα τυγχάνει, « Κύριε, βοήθει ἁμαρτωλὸν Νικήταν ». Τέλος τὰ σχ. 395 καὶ 396 παριστάνουσι

(129) Γρόζβενορ *Const.*, τ. β', σ. 549 - 550.

δύο μονογράμματα, ὧν τὸ τελευταῖον συνδυάζει τὰ ἀρχικά τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ ὀνόματι τῆς ΚΠ.

Σχ. 395. Μονόγραμμα ἐπὶ πέμπτης ἐκ δυσμῶν πλακὸς περιφράγματος τῆς κόγχης. Κλίμαξ = 1.

Σχ. 396. Μονόγραμμα χαραχθὲν ἐπὶ τετάρτῳ ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος. Κλίμαξ = 1.

Ἀντιτειχίζουσα ἔξωθεν ἀψίς. — Τὸ πρὸς δυσμὰς μέρος τοῦ θυριδωτοῦ τοίχου ἐξέκλινεν ἐπικινδύνως, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ ἀντιτειχίσωσιν αὐτὸ οὐ μόνον διὰ τοῦ προσθέτου πάχους τοῦ νοτιοδυτικοῦ κοχλιοῦ, ἀλλ' ἀκολούθως καὶ δι' ἀψίδος, ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ πρὸς ἄρκτον τοῦ βαπτιστήρος θαλάμου ἄχρι τῶν δύο πρὸς δυσμὰς παραθύρων, ἅτινα καὶ ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀψὶς αὕτη κλείει ἐν μέρει (ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη').

Παρεκκλήσιον νοτιοδυτικοῦ ἀντιτειχίσματος. — Ὡς προεῖπον, ἡ εἰκαζομένη ἐν τῷ ἐνταῦθα παραπησίδι ἀρχικὴ κάθοδος ἐξηφανίσθη, καί, ἀντ' αὐτῆς, ὠκοδομήθη κλίμαξ ἐξωτερικὴ ἐν αὐτῷ τῷ ἀντιτειχίσματι⁽¹³⁰⁾. Ἡ κάθοδος αὕτη ὑπάρχει νῦν δεξιόθεν τῷ εἰσιόντι τὴν σταυροφόρον τοῦ παραπησίου θύραν, ἀλλ' ἡ εἰς αὐτὴν εἰσφέρουσα ἡμιτελὴς ἀψὶς ἐτοιχοδομήθη, καθὰ φαίνεται, μετὰ τὴν ἄλωσιν.

Ἡ δὲ διεύθυνσις τοῦ ἔξωθεν τοῦ παραπησίου ἀντιτειχίσματος εἶνε λοξή, ὥς ἤδη ἐσαφηνίσθη ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν κάτωθεν στοῶν⁽¹³¹⁾, τοῦ ἄξονος αὐτῆς σχηματίζοντος γωνίαν 4° μετὰ τοῦ γείτονος πεσσοῦ, καὶ ἐνῶ ἐν τῷ δαπέδῳ ὁ μεσημβρινὸς τῆς ἐξαρτήσεως τοίχου, ὁ τῷ φωτιστήρι δηλονότι συναπτόμενος, εἶνε παράλληλος τῷ ἄξονι τοῦ ναοῦ, ἐν τοῖς ὑπερῷοις τὸ νότιον τοῦ ἀντιτειχίσματος ὄριον εἶνε λοξόν, τρέχον καθέτως τῷ ἐσπερίῳ τοίχῳ⁽¹³²⁾. Ἡ δὲ προβολὴ τοῦ προσθέτου μέρους εἶνε συνάμα ἐλάσσων ἐν τοῖς κατηγουμενεῖσι τοῦ ὅτι εἶνε κάτωθεν, ὥς μὴ ὑπερβαί-

⁽¹³⁰⁾ Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 240.

⁽¹³¹⁾ Αὐτόθι, σ. 207.

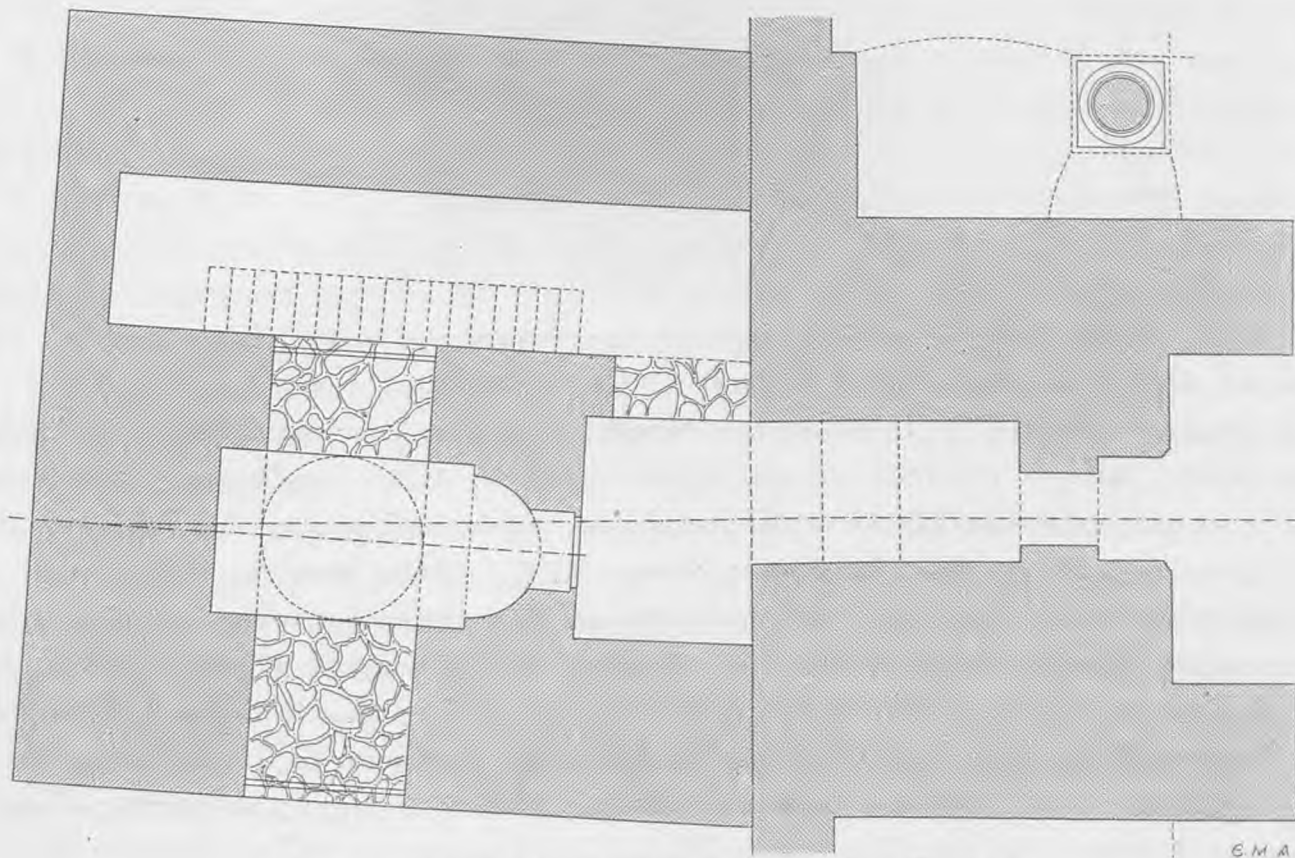
⁽¹³²⁾ Ὁ Σάλτζεμβεργ πλανᾷται δεικνύων τὸν τοῖχον τοῦτον παράλληλον τῷ τοῦ ναοῦ ἄξονι (Α. Β. v. C., πίναξ ζ').

νουςα τὰ 10^μ ἢ τοὺς 32^{βπ}, ἀλλὰ τὸ πλάτος τοῦ ὅλου ἀντιτοίχου μένει τὸ αὐτὸ ὡς καὶ ἐν τῷ ἐδά-
φει. Ἡ δὲ στέγη παρίσταται ἡρέμα ἐπικλινῆς ἔξωθεν ⁽¹⁸³⁾.

Τὸ δὲ εἰς τὸ παρεκκλήσιον ἄγον διαβατικὸν εἶνε χθαμαλὸν κατ' ἀρχάς, καὶ τὸ εὖρος αὐτοῦ
ἀνέρχεται εἰς 1^μ.82 ἢ εἰς 6^{βπ} ἀκολούθως ὅμως ὑπάρχει θαλαμίσκος 2^μ.80 ἢ 9^{βπ} εὗρους καὶ 2^μ.35
ἢ 7^{βπ} 6^δ μεγίστου βάθους, ἐν τῷ ἐσπερίῳ τοίχῳ τοῦ ὁποίου ἀνεώγετο ἡ τῆς καθόδου εἴσοδος.
Τὴν δ' αἵθουσαν ταύτην φωτίζει ψυχαγώγιον ἐκ τῆς ὀροφῆς.

Ἐν τῷ μεσημβρινῷ δὲ τοῦ ἐν λόγῳ προφυλαίου τοίχῳ ὑπάρχει τέλος ἡ πύλη τοῦ παρεκ-
κλησίου, ἐκ λευκοῦ λίθου, καὶ ἄνευ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου, ἔχουσα δὲ 0^μ.80 ἢ 2^{βπ} 7^δ ἐλαχί-
στου εὗρους. Ἄνωθεν δ' αὐτῆς, εἰς σημαντικὸν ὕψος, ὀρᾷται τοξοειδὲς ἄνοιγμα, ὅπερ ἐνδεχόμενον
νὰ ἀπετέλει παράθυρον δικτυωτὸν ἄλλοτε.

Τὸ δὲ ὄλικόν τοῦ παρεκκλησίου μῆκος ἀνέρχεται εἰς 4^μ.65 ἢ 15^{βπ}, καὶ τὸ πλάτος εἰς 2^μ.00 ἢ
6^{βπ} 5^δ σήμερον. Ἡ δὲ γενικὴ τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ διάταξις εἶνε θόλου ἡμισφαιρικοῦ, φερομένου
ἐπὶ παρωτίδων, ὡς καὶ ἐπὶ τεσσάρων τόξων, ἔχοντος δὲ καὶ ἡμιθόλιον πρὸς ἄρκτον, ἢ πρὸς τὴν
εἴσοδον (σχ. 397 καὶ 398). Ἡ διάμετρος τοῦ θολίσκου ἰσοδυναμεῖ πρὸς 2^μ.00 ἢ 6^{βπ} 5^δ, τοῦ αὐ-

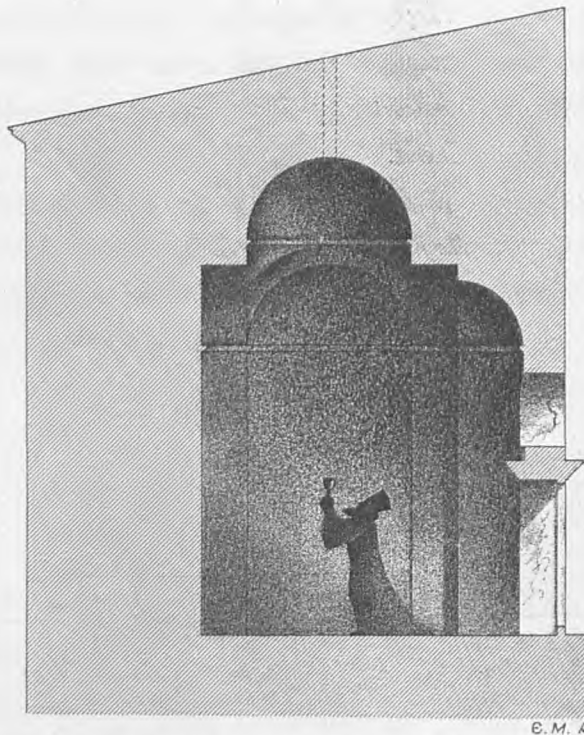

Σχ. 397. Διάγραμμα τοῦ μεσημβρινοδυτικοῦ παρεκκλησίου. Κλίμαξ=1/100.

τοῦ δὲ εὗρους τυγχάνουσι καὶ αἱ ὑπ' αὐτὸν τέσσαρες μικραὶ ἀψίδες. Τὸ δὲ φάτνωμα τοῦ ἄρ-
κτοῦ καὶ μεσημβρινοῦ τόξου εἶνε 0^μ.60 ἢ 2^{βπ}, ἐνῶ ἡ διάμετρος τοῦ ἡμιθολίου ὑπολείπεται κατὰ
0^μ.44 ἢ 1^{βπ} 4^δ τῆς τῶν τόξων τοῦ θόλου, ἐξισουμένη, ἐπομένως, 1^μ.56 ἢ 5^{βπ}.

⁽¹⁸³⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα κγ'.

Τὸ ὕψος εἰς ὃ ἄρχεται ἡ τῶν τόξων καμπή, ἐνθα ὑπάρχει καὶ μαρμαρίνη στεφάνη, εἶνε $3^{\mu}.68$ ἢ $11^{\beta\pi} 9^{\delta}$ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος· ἡ δὲ κορυφή τοῦ θόλου φαίνεται ἀνερχομένη εἰς $6^{\mu}.2$ ἢ $20^{\beta\pi}$, ἔχουσα ἐφ' ἑαυτῆς $1^{\mu}.2$ ἢ $4^{\beta\pi}$ σχεδὸν πάχος τοίχου. Εἰς τὸ ὕψιστον δὲ τοῦτο σημεῖον ὑπάρχει ψυχαγώγιον, ἀνοιχθὲν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φοσσάτη. Κατὰ τὸν Σάλτζεμβεργ, «τὸ παρεκκλήσιον ἐστερεῖτο πρότερον φωτός, ἀλλὰ, κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπισκευήν, ἀνέφξαν ὁπὴν πρὸς φωτισμὸν

C. M. A.

Σχ. 398. Ἡ κατακόρυφος τομὴ τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου. Θέα πρὸς ἀνατολάς. Κλίμαξ = $\frac{1}{100}$.

ἐν τῷ μέσῳ τοῦ θόλου» ⁽¹³⁴⁾. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη ἐκφράζει μερικὴν μόνον ἀλήθειαν, ὡς παριστάνουσα ἀπλῶς τὴν πρὸ τοῦ 1847 διάταξιν. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον παρέλειψεν ὁ Σάλτζεμβεργ εἶνε ὅτι αἱ πλάγαι τοῦ θαλαμίσκου ἀψίδες τυγχάνουσι τανῦν πεπληρωμέναι διὰ λίθων (σχ. 397), καὶ ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ μὲν ἐφά τῶν ἀψίδων τούτων θὰ ἐξηκολούθει ἄχρι τῆς ἔξωθεν ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἀποτελοῦσα ἐκεῖ παράθυρον, ἡ δὲ ἐσπερία ἄχρι τῆς παρακειμένης καθόδου, σχηματίζουσα πάλιν ἄλλο παράθυρον, φωτίζον τὸν σκοτεινὸν τῆς ἐκεῖ κλίμακος χώρον ⁽¹³⁵⁾.

Ὁ ἐφὸς τοῖχος φέρει μικρὸν σηκόν, ἀριστερόθεν τῷ εἰσιόντι, καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς.

Ἐκτισται δὲ τὸ παρεκκλήσιον πλίνθοις καὶ ἀμμοκονίας στρώμασιν ἀναλόγοις τοῖς τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ὁ θολίσκος αὐτοῦ σύγκειται ἐκ στενῶν πλίνθων, $0^{\mu}.03$ ἢ 1^{δ} πάχους, καὶ λεπτοῖς ὡσαύτως στρώμασιν ἀσβέστου.

Τοὺς τοίχους ἐκάλυπτεν ἀπλῇ ὀρθομαρμάρωσις.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμῆς ἐρεῦνης μουσεῖον δὲν ἐσώζετο πλέον ἐν ταῖς ἀψῖσι καὶ παρωτίσιν, ὡς καὶ ἐν αὐτῷ τῷ θόλῳ, ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ ἀρκτῷ ἡμιθολίσκῳ. Τὰ δ' ἐκεῖ διαμείναντα

⁽¹³⁴⁾ A. B. v. C., σ. 19.

⁽¹³⁵⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη', καὶ σχ. 397 ἀνωτέρω.

λείψανα μωσαϊκῶν παρίστανον ἄμφια Ἀγίων ἢ ἱεραρχῶν, καὶ χρυσὸς δὲν ὑπῆρχεν ἐν αὐτοῖς, οὐδ' ἄργυρος, ἀλλὰ μόνον λευκά, ἐρυθρὰ καὶ κυανὰ τετραγωνίδια, ἔργα μεγάλης παρακμῆς τῆς τέχνης. Πλείονα ὅμως μωσαϊκὰ ηὐτύχῃσεν νὰ ἴδῃ ὁ Σάλτζεμπεργ, μεσοῦσης τῆς 18' ἑκατονταετηρίδος· «Αἱ τέσσαρες παρωτίδες τοῦ οἰκοδομήματος», λέγει, «κοσμοῦνται μορφαῖς Ἀγγέλων ἐν κακῇ μουσειουργίᾳ ἐκτελεσθείσαις, φερούσαις δ' οὕτως εἰπεῖν μετὰ τῶν ἀνυψωμένων αὐτῶν χειρῶν τὴν τοῦ θόλου καλύπτραν» ⁽¹³⁶⁾. Κατὰ τὸν αὐτόν, ὑπῆρχε καὶ «μετάλλιον», ἥτοι κυκλοτερές κόσμημα, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ θόλου ⁽¹³⁷⁾, φέρον, καθὰ ὑποθέτω, ἔκτυπον ἢ μονόγραμμα τοῦ Χριστοῦ, κατὰ τὸ ῥητὸν τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεολόγου (κεφ. ζ', 2), «καὶ εἶδον ἄλλον ἄγγελον ἀναβάντα ἀπὸ ἀνατολῆς ἡλίου, ἔχοντα σφραγίδα Θεοῦ ζῶντος».

Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν στοῶν ἐξέφρασα τὴν πιθανότητα ὅτι ἡ ἔξωθεν τοῦ μεσημβρινοδυτικοῦ παραπησίου προσάρτησις εἶνε μεταγενεστέρα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ⁽¹³⁸⁾, καὶ τὴν δοξασίαν μου ταύτην ἐπιρρύνουσι τὰ ἐκ μουσείου ὁμοιώματα τοῦ ἐν λόγῳ παρεκκλησίου. Τετραγωνίδια, κατὰ πάντα ὅμοια τοῖς ἐνταῦθα ἀπαντῶσιν, εὑρον καὶ ἐν τοῖς παραθύροις τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ μεγάλου τῆς ἐκκλησίας θόλου, ἅτινα χρονολογοῦνται, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τοῦ 1355. Ὅταν δὲ ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ δι' ἀντιτειχισμάτων στερεοποιήσας τὸ σύστημα τῶν πεσσῶν καὶ παραπησίων εἶνε Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ὁ Πρεσβύτερος τῷ 1317, δυσκόλως δυνάμεθα νὰ ἀποφύγωμεν τὴν προκύπτουσαν πιθανότητα ὅτι καὶ σύμπασα ἡ νοτιοδυτικὴ αὕτη προσάρτησις μετὰ τε τοῦ παρεκκλησίου καὶ τῆς κλίμακος καὶ τοῦ κάτωθεν θαλάμου εἶνε ὡσαύτως ἔργα ἐκείνου τοῦ αὐτοκράτορος. Τὰς σκέψεις ταύτας εἶχον ὑπ' ὄψιν ὅτε ἐξάρασσον τοὺς ἀρχιτεκτονικοὺς μου πίνακας 15' ἄχρι κδ', ἃν δὲ ἐν τῷ πίνακι κγ' παρέστησα τὴν ἔξωθεν τοῦ παραπησίου προσάρτησιν ὡς ὑπάρχουσιν δῆθεν ἤδη κατὰ τὴν 1' ἑκατονταετηρίδα, ἔπραξα τοῦτο ἀπλῶς ἵνα καταστήσω εὐχερέστερα τὰ εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ κτιρίου ἀφορῶντα προβλήματα, καὶ ἵνα μὴ ἀπομακρυνθῶ πολὺ τῆς σημερινῆς τοῦ ναοῦ διατάξεως.

Τὸ παρεκκλήσιον τοῦτο, ὅπερ θὰ ἐχρησίμευεν ἴσως ὡς σκευοφυλάκιον τῶν δεξιῶν ὑπερῶν, εὐρίσκετο τέλος ἐν καταστάσει φρικτῶδους ἐρημώσεως τῷ 1904, καὶ πλήρες λειψάνων ὡραίων μαρμάρων.

Ἐνταῦθα, κατὰ τὴν παρ' ἡμῖν φερομένην πασίγνωστον ἐκείνην παράδοσιν, κατέφυγε, κομίζων τὴν ἁγίαν κοινωνίαν, ὁ ἱερεὺς ὅστις ἱερούργει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ τῇ 29^ῃ Μαΐου τοῦ 1453 καθ' ἣν στιγμὴν εἰσέβαλον ξιφήρεις οἱ Τοῦρκοι εἰς τὸν ἀχανῆ ναόν, ὁπότε καὶ «ἐμαρμαρώθη» δῆθεν ὀπισθεν αὐτοῦ ἡ πύλη δι' ἧς εἰσῆλθεν. Ἡ θύρα δ' αὕτη εἶνε ἡ τοῦ νοτιοδυτικοῦ παραπησίου, περὶ τῆς ὁποίας τάδε λέγει ὁ Φοσσάτης· «Πρὸς τὸ μέρος τοῦτο παρατηρεῖται ἡ μυστηριώδης πύλη, δι' ἧς, ὡς ἡ λίαν γνωστὴ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ πληθυσμῷ παράδοσις, ἐξηφανίσθη ὁ ἱερεὺς, ὁ λειτουργῶν τὴν στιγμὴν τῆς τῶν νικηφόρων Ὀθωμανῶν εἰσόδου Μάτην ἐπεχείρησαν ὅπως παραβιάσωσιν αὐτὴν καὶ καταδιώξωσι τὸν Χριστιανόν, κομίζοντα τὰ ἅγια σκεύη, διότι, ὡς ἐκ θαύματος, ὁ τοῖχος αὐτίκα ἀνέσχηματίσθη ὀπισθεν αὐτοῦ» ⁽¹³⁹⁾. «Ἐνίστε δέ», ἐσημείου ὁ γλαφυρώτατος Θεόφιλος ὁ Γωτιέρος τῷ 1853, «ἀκούονται ἐξερχόμεναι τοῦ τοίχου μυστηριώδεις ψαλμ-

⁽¹³⁶⁾ *A. B. v. C.*, σ. 19.

⁽¹³⁷⁾ *Αὐτόθι*, σ. 32. Ὅμοιον τι καθορᾶται καὶ ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ Ἁγίου Ζήνωνος (817 - 824) τοῦ ἐν Ῥώμῃ ναοῦ τῆς Ἀγίας Πρασσέδης, ὅπου τέσσαρες Ἀγγελοι ὑποκρατοῦσι τὸ μετάλλιον τοῦ Παντοκράτορος.

⁽¹³⁸⁾ Ἰδε ἀνωτέρω, σ. 207.

⁽¹³⁹⁾ *Αἰγὰ Σοφία*, σ. 4.

φδία. Ἐκεῖ ὑπάρχει ζῶν πάντοτε ὁ ἱερεὺς, κοιμώμενος, καὶ μύζων λειτουργίας διακοπείσας. Ὅταν δ' ἡ Ἀγία Σοφία ἀποδοθῇ τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ, ὁ τοῖχος ἀνοιγέσεται αὐτομάτως, καὶ ὁ ἱερεὺς, ἐξερχόμενος τοῦ καταφυγίου αὐτοῦ, θέλει μεταβῇ εἰς τὸ θυσιαστήριον, συμπληρώσων τὴν πρὸ τετρακοσίων ἐτῶν ἀρξαμένην δοξολογίαν » (140).

Ὁ δὲ Φοσσάτης προστίθισιν ὅτι «κατὰ τὰς τελευταίας ἐπισκευὰς ἡ θύρα αὕτη ἀνεφύχθη, ἀποκαλύψασα στενὸν εὐκτήριον καὶ κλίμακα πλήρη ἐρειπίων » (141). Κατὰ τὸν Πατριάρχην Κωνσταντίνον, ὁ Φοσσάτης «ἤνοιξε τὸ εἰς τὰ κατηχούμενα μόνον παρεκκλήσιον, κεκλεισμένον, ὡς ἔλεγον, ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων, καὶ τούτου οἱ τοῖχοι ἦσαν καθιστορισμένοι διὰ μωσίου· ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ τῶν ἱερῶν διατυπωμάτων ψηφιδωτὰ εἰς πολλὰ μέρη ἐξύσθησαν, δηλὸν ὅτι χεῖρ εἰς τὸ κεκλεισμένον αὐτὸ παρεισδύσασα, ταῦτα κατέρριψε ». Λόγος δὲ περιεφέρετο τῷ 1848 ὅτι ὁ Φοσσάτης εὗρεν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τούτῳ «βιβλία εἰς μεμβράνην, καὶ δοχεῖα μετὰ ἐλαίου, ἴσως ἁγίου μύρου » (142).

Γ'. NOTION KENTRIKON ΥΠΕΡΩΔΙΟΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΣ ΕΝ ΩΙ ΣΥΝΕΚΡΟΤΟΥΝΤΟ ΣΥΝΟΔΟΙ

Θύρα. — Μία καὶ μόνη πυλὶς ὑπάρχει ἐν τῷ μεσημβρινῷ τῶν ὑπερφῶν κέντρῳ, ἄγουσα εἰς θάλαμον τοῦ μεσαίου ἀντιτεχνίσματος ἐκεῖ ὅπου ἠνοιγέτο παράθυρον ἄλλοτε. Ἡ μικρὰ δὲ αὕτη θύρα εἶνε οὕτω μεταγενεστέρα, καὶ τὸ ὑπέρθυρον αὐτῆς στερεῖται σταυροῦ.

Στρουθοκάμηλοι προσόψεως. — Ἄνωθεν τῶν μεγαλοπρεπῶν ἑξ θεσσαλικῶν πρὸς νότον κίωνων ὑπάρχουσι δεκατρεῖς στρουθοκάμηλοι, ὧν δύο ὑπὲρ ἕκαστον κίονα καὶ εἰς ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς πεσσοῦ. Τὸ δ' ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ ἐρειδόμενον τόξον στερεῖται πτηνοῦ. Ἡ δ' ἐργασία τῶν λιθίνων μωσαϊκῶν ὑπὲρ τὸν πέμπτον ἐκ δυσμῶν κίονα ἔχει τι τὸ εὐτελές, διότι ὁ ἐκεῖ πορφυροῦς δίσκος δὲν εἶνε ἐν τῇ προσηκούσῃ θέσει, ἐνῷ ἀσυμμετρία ἐπικρατεῖ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς πρὸς τὸ μέρος τοῦτο διακοσμήσεως.

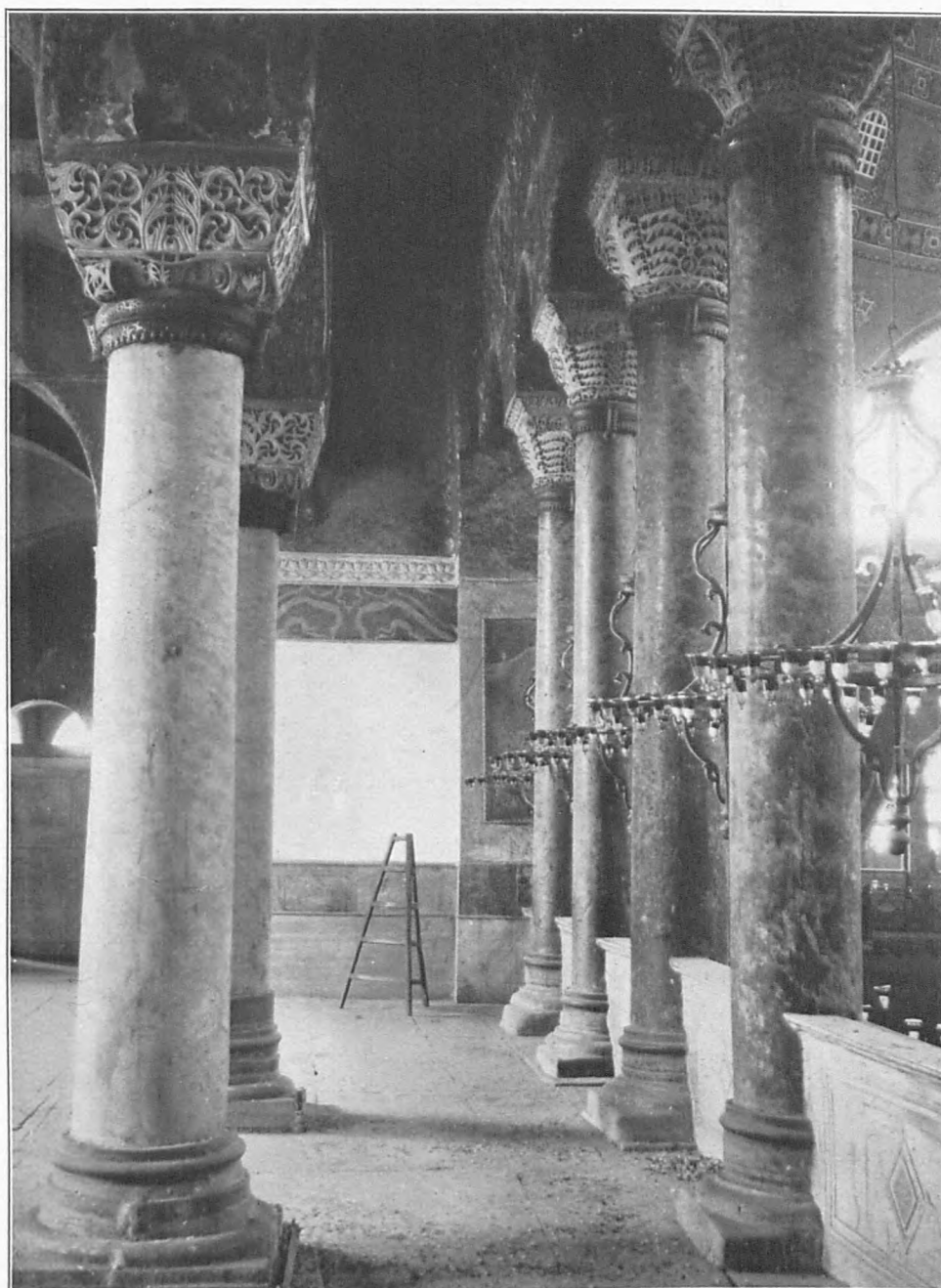
Πράσινοι κίονες. — Τὰ καθ' ἕκαστα τῶν διαστάσεων τούτων ἔχουσιν ὧδε:

		Υψος											
		βάσεως				κορυφῆς				κίονοκράνου			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	0.81	ἡ	2	7	4.81	ἡ	15	5	1.23	ἡ	3	11
β'	»	0.72		2	4	5.01		16	0	1.19		3	10
γ'	»	0.71		2	4	4.98		15	11	1.25		4	0
δ'	»	0.65		2	2	4.96		15	10	1.21		3	10
ε'	»	0.74		2	5	4.88		15	7	1.23		3	11
ς'	»	0.70		2	3	4.96		15	10	1.27		4	1
Μέσος ὅρος =		0.72	ἡ	2	4	4.93	ἡ	15	10	1.23	ἡ	3	11
												6.89	ἡ 22 1.

(140) Constantinople, κεφ. περὶ Ἀγίας Σοφίας.

(141) *Aya Sofia*, σ. 4.

(142) *Συγγρ. ἐλάσσ.*, σ. 405.

ΑΙ ΤΟΥ ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΟΥ ΥΠΕΡΩΔΟΥ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑΙ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

	Περιφέρεια				Διάμετρος				Πλευρά βάσεως			
	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν	2.14	η	6	10	0.68	η	2	2	1.17	η	3	9
β' " "	2.08		6	8	0.66		2	1	1.09		3	6
γ' " "	2.22		7	1	0.71		2	3	1.12		3	7
δ' " "	2.17		6	11	0.69		2	3	1.10		3	6
ϵ' " "	2.15		6	10	0.68		2	2	1.19		3	10
ζ' " "	2.20		7	0	0.70		2	3	1.15		3	8
Μέσος ὁρος =	2.16	η	6	11	0.69	η	2	3	1.14	η	3	7.

Οἱ ἐνταῦθα κίονες, ὧν τὴν θέαν παριστᾷ ὁ πίναξ οὗτος, φέρουσι καὶ ἐξογκώματα. Οὕτως ἐνῶ ὁ πρῶτος ἐκ δυσμῶν στερεῖται τούτων, ὁ δεύτερος παρουσιάζει τέσσαρα, τὸ μὲν παρὰ τὸ περίφραγμα, τὰ δὲ ἄλλα εἰς σημαντικὸν ὕψος· ὁ τρίτος πάλιν τέσσαρα, ὧν ἓν παρὰ τὸ περίφραγμα, ἄλλο εἰς τὸ ὕψος 1^μ.35 ἢ 4^{βπ} 4^δ, καὶ τὰ δύο ἄνωθεν· ὁ τέταρτος τρία, ὧν τὸ μὲν ἔξωθεν τοῦ περιφράγματος, τὰ δὲ ἄνωθεν· ὁ πέμπτος τέσσαρα, ὧν τὸ πρῶτον οὐ μακρὰν τοῦ περιφράγματος, ἄλλο πρὸς τὸ ὑπερῶν, 1^μ.65 ἢ 5^{βπ} 3^δ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, καὶ τὰ ἄλλα ὑπὸ τὸ κιονόκρανον· ὁ δὲ ἕκτος κίων φέρει μόνον δύο ἐξογκώματα παρὰ τὴν κορυφήν.

Ὁ κορμὸς τοῦ δυτικωτέρου κίονος παρουσιάζει ἄσχημον ὄρυγμα ὡοειδὲς πρὸς δύσιν, 2^μ ἢ 6^{1/2 βπ} ὑπὲρ τὸ δάπεδον, ἔτι δὲ καὶ κλεισθείσας ὁπᾶς.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν κίονος ἀναγινώσκωμεν ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 399), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐν τῷ ὑπερφῶ (σχ. 400)· ἐπὶ τοῦ δευτέρου

Σχ. 399. Σχ. 400.

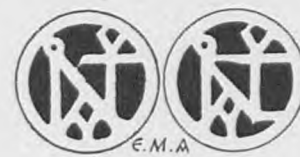
Σχ. 401. Σχ. 402.

Σχ. 403. Σχ. 404.

Σχ. 405. Σχ. 406.

Σχ. 407. Σχ. 408.

Σχ. 409. Σχ. 410.

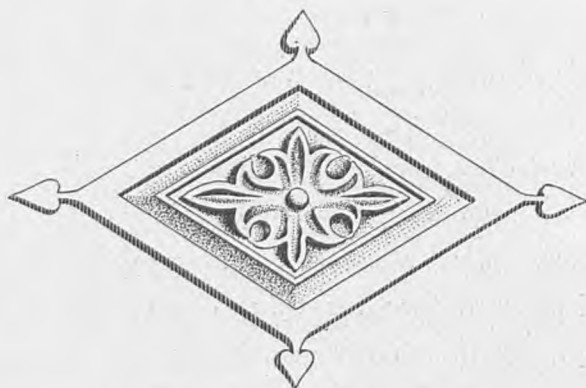
Μονογράμματα κιονοκράνων νοτίου κεντρικοῦ Ὑπερφῶν. Κλίμαξ = 1/2.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔξωθεν (σχ. 401), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δ' ἐν τῇ ἀρχικῇ γυναικωνίτιδι (σχ. 402)· ἐπὶ τοῦ τρίτου ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 403), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐν τοῖς κατηχουμενείοις (σχ. 404)· ἐπὶ τοῦ τετάρτου ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔξωθεν (σχ. 405), ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἔσωθεν (σχ. 406)· ἐπὶ τοῦ πέμπτου ἀναγινώσκωμεν τὸ ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν προσόψεων τοῦ κιονοκράνου (σχ. 407 καὶ 408)· τέλος ἐπὶ τοῦ ἕκτου κίονος παρατηρεῖται ἐν μὲν τῷ ναῶ τὸ ὄνομα ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ (σχ. 409), ἐν δὲ τῷ ὑπερφῶ ἡ λέξις ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 410).

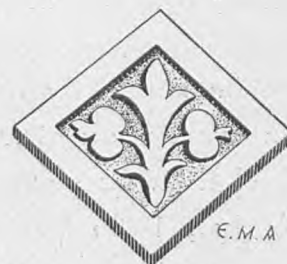
Τὰ μονογράμματα τῶν σχ. 403 καὶ 410 παρεμορφώθησαν ὑπ' ἀγροίκου χειρός, τὸ δὲ τοῦ σχ. 405 ἀπώλεσε τὴν ἀριστερὰν κεραίαν τοῦ στοιχείου τ.

Περιφράγμα.—Τὸ ὕψος τοῦ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας περιφράγματος εἶνε 1^μ.18 ἢ 3^β 9^δ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος χώρῳ τούτῳ. Ἐκ δὲ τῶν ἐπτὰ αὐτοῦ πλακῶν ἡ ἀνατολικωτέρα, κατασυντριβεῖσά ποτε, ἀντικατεστάθη, ἀτέχνως ὁμως, ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν.

Ἐπὶ τοῦ κέντρου δὲ τῆς πρώτης, δευτέρας, τρίτης, πέμπτης καὶ ἑκτῆς ἐκ δύσεως πλακὸς παρατηροῦνται ἐν τοῖς κατηχουμενείοις τὰ κοσμήματα τῶν σχ. 411 ἄχρι 415. Ἡ τετάρτη πλάξ στερεῖται τανῦν κοσμήματος, ὅθεν καὶ συμπεραίνω ὅτι ἐκλείζετο σταυρῷ, ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποξεσθέντι.

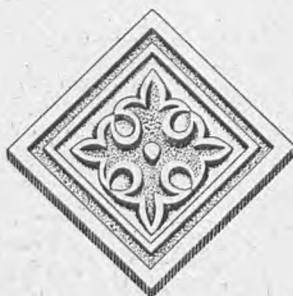
Σχ. 411. Πρώτη ἐκ δυομῶν πλάξ.

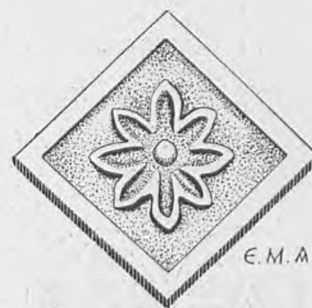
Σχ. 412. Δευτέρα πλάξ.

Σχ. 413. Τρίτη πλάξ.

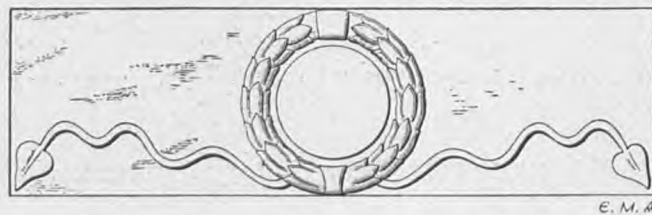
Σχ. 414. Πέμπτη πλάξ.

Σχ. 415. Ἑκτη πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος νοτίου κεντρικοῦ Ὑπερῶν. Κλίμαξ=1/5.

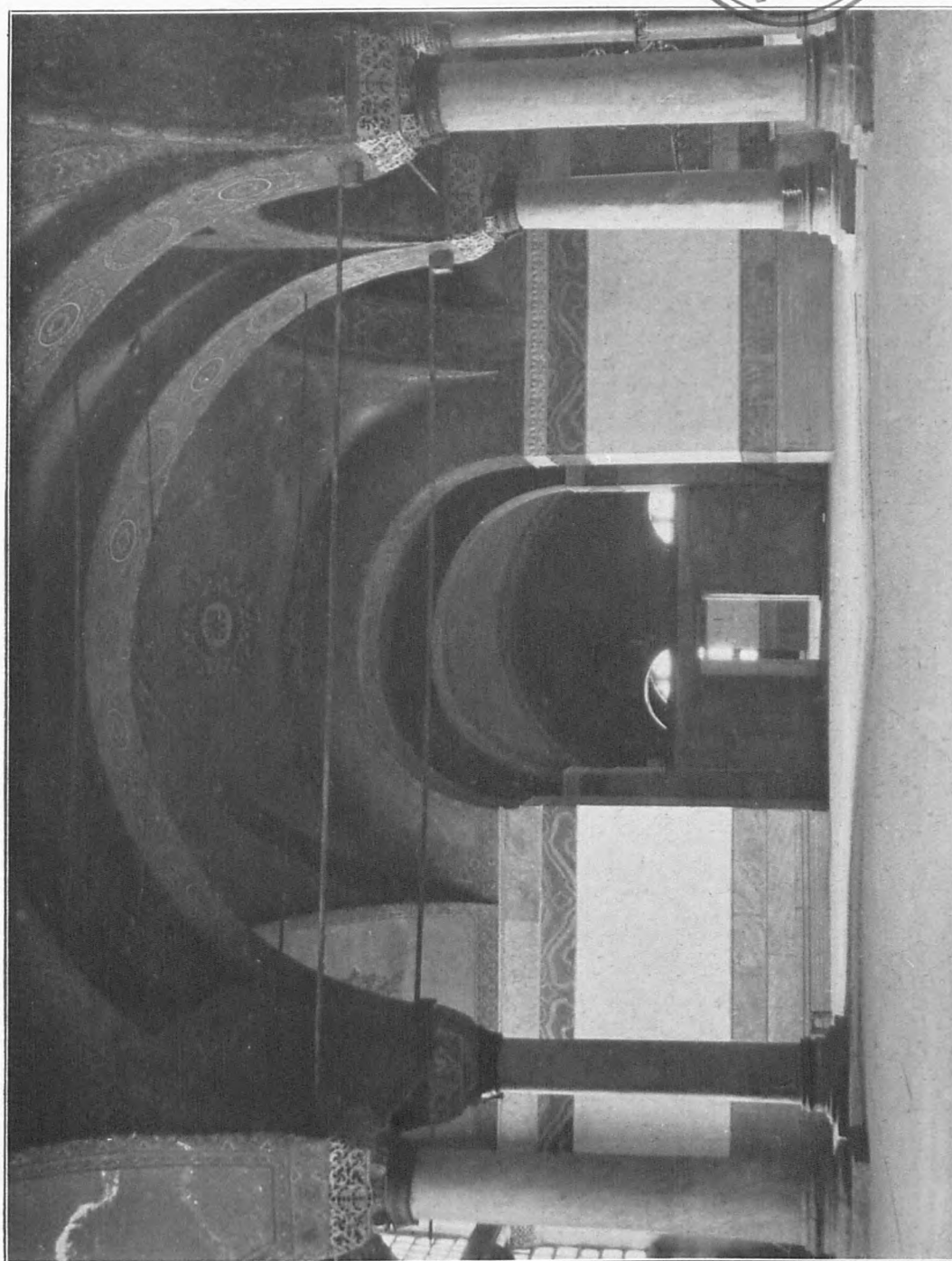
Κοσμήματα θυρίδων.—Τὸ κάτω δυτικὸν πλαίσιον τῆς ἐσπερίας θυρίδος καλλωπίζεται διὰ κεντρικοῦ στεφάνου δάφνης, ἐσωκλείοντος ἄλλοτε σταυρόν, ἐκπέμποντος δ' ἐκατέρωθεν διακλάδωσιν λεπτὴν, καταλήγουσαν εἰς κομψὸν φύλλον ἀειθαλλοῦς κισσοῦ (σχ. 416). Τοιοῦτον κόσμημα παρε-

Σχ. 416. Κόσμημα δυτικῆς θυρίδος. Κλίμαξ=1/5.

τήρησα συχνάκις ἐπὶ διαφόρων βυζαντινῶν μνημείων⁽¹⁴³⁾. Ἡ δ' ἐν ταῖς παραδόσεσι τῶν Ἀσια-

⁽¹⁴³⁾ Ἐν Ῥαβέννῃ, καὶ ἰδίως ἐν τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναῷ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ὅμοιον τι παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τοῦ Μάρτυρος Νεοφύτου ἐν ναῷ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Νικαίας (Βούλφ *Die Koimesiskirche in Nicäa*, σ. 182, σχ. 35). Φύλλα δὲ κισσοῦ καθορῶνται καὶ ἀναμεταξὺ λέξεων τινων τῆς ἐν Ἁγίῳ Σεργίῳ ἐπιγραφῆς (Α' τόμου σ. 12).

Ο ΕΝ ΤΟΙΣ ΛΕΞΙΟΙΣ ΚΑΤΗΧΟΥΜΕΝΕΙΟΙΣ ΤΟΠΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

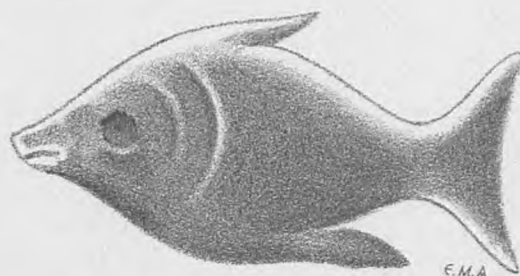
νῶν ἐντροφή δὲν ἡμέλησεν οὐδὲ τὸ χαριέστατον τοῦτο κόσμημα. Φέρεται λοιπὸν παρ' Ὀθωμανοῖς ὅτι ὄφεις, ἐξελθὼν τῆς δῆθεν σαρκοφάγου τῆς κόρης τοῦ Κωνσταντίνου, ἄλλαις λέξεσι τοῦ ὀρειχαλκίνου τῆς μεγάλης βασιλικῆς πύλης ὑπερθύρου, καὶ ἀνελθὼν εἰς τὰ ὑπερῶα, ἀπωλέσθη ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος μαρμαρίνη ταύτη τῆς θυρίδος πλακί.

Ἐν τῷ κεντρικῷ πλαισίῳ τῆς αὐτῆς θυρίδος παρίσταται ὁ ἰχθύς ἐν μέσῳ ῥόμβου, ἔχων τὸν ἐπὶ πόλου σταυρὸν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ.

Τὸ δὲ ἀνατολικὸν πλαίσιον κεκόσμηται σταυροφόρῳ ῥόμβῳ, ἀλλὰ τοῦ σταυροῦ ἀσήμαντα μόνον ἴχνη περιεσώθησαν.

Ἐπὶ τῶν ἄκρων δὲ πλαισίων τῆς ἐνταῦθα ἐφ᾽ αὐτῆς θυρίδος ὑπάρχουσιν ἀνάλογοι ῥόμβοι μετὰ κατεστραμμένων σταυρῶν ἐν μέσῳ, καὶ ἐκατέρωθεν οἱ ἐπὶ κύκλου σταυροί (Α' τόμου σχ. 23).

Ἐν δὲ τῷ κεντρικῷ διαμερίσματι τῆς αὐτῆς ἀπεικόνισται περιφανέστατα ὁ ἰχθύς (σχ. 417),

Σχ. 417. Ὁ Ἰχθύς. Ἀνάγλυφον τῆς ἐφ᾽ αὐτῆς θυρίδος τῶν πρὸς μεσημβρίαν κεντρικῶν Ὑπερῶων. Κλίμαξ=1/2.

πάλιν ἐν μέσῳ ῥόμβου, ἐνῶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ θαυμάζει τις τοὺς συνήθεις σταυροφόρους πόλους.

Ὁ ἐφ᾽ οὗτος κίων τῆς δυτικῆς θυρίδος φέρει ἐξόγκωμα. Τὰ δὲ πλαίσια τῆς ὀριζοντίας αὐτῆς δοκοῦ καλλωπίζονται φύλλοις, ἐν γένει, ἀλλ' ἐν δυσὶν ἐξ αὐτῶν παρατηρεῖ τις σταυρούς. Ἐπὶ δὲ τῶν ἀναλόγων πλαισίων τῆς δοκοῦ τῆς ἄλλης θυρίδος ὑπάρχουσιν ἰδίᾳ φύλλα.

Αἱ δύο πλάγιοι διαιρέσεις τῆς δυτικῆς θυρίδος φαίνονται ἀπολέσασαι τὰ ἀρχαῖα αὐτῶν δικτυωτά, διότι ἀντὶ ἀνοιγόντων παραθυροφύλλων τὸ ἀμετακίνητον τῆς ὑάλου δικτυωτὸν κατέρχεται ἄχρι τοῦ μαρμαρίνου θωρακείου⁽¹⁴⁴⁾.

Λευκοὶ κίονες. — Αἱ διαστάσεις τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

		Υψος															
		βάσεως				κορυφοῦ				κιονοκράνου				ὀλικόν			
	κίων	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ
Νοτιοδυτικὸς		0.55	ἦ	1	9	3.72	ἦ	11	11	0.83	ἦ	2	8	5.10	ἦ	16	4
Βορειοδυτικὸς	»	0.65		2	1	3.58		11	5	0.86		2	9	5.09		16	3
Νοτιοανατολικὸς	»	0.57		1	10	3.75		12	0	0.83		2	8	5.15		16	6
Βορειοανατολικὸς	»	0.65		2	1	3.61		11	7	0.86		2	9	5.12		16	5
Μέσος ὅρος =		^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ	^μ	ἦ	^{βπ}	^δ
		0.61	ἦ	2	0	3.66	ἦ	11	9	0.85	ἦ	2	9	5.12	ἦ	16	5.

(144) Ἴδε πίνακας ιθ' καὶ κγ' Α' τόμου.

		Περιφέρεια				Διάμετρος				Πλευρά βάσεως			
		μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
Νοτιοδυτικός	κίων	2.14	η	6	10	0.68	η	2	2	1.12	η	3	7
Βορειοδυτικός	»	2.30		7	4	0.73		2	4	1.14		3	8
Νοτιοανατολικός	»	2.37		7	7	0.75		2	5	1.12		3	7
Βορειοανατολικός	»	2.29		7	4	0.73		2	4	1.20		3	10
Μέσος ὅρος =		2.28	η	7	3	0.72	η	2	4	1.15	η	3	8.

Κρηπίδες χθαμαλαί ὑπὸ τὰς βάσεις δὲν ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς μέρεσι τούτοις. Οἱ δὲ δύο βόρειοι κίονες ἐξασφαλίζονται σιδηροῖς συνδέσμοις περὶ τὰς ἑαυτῶν τετραγώνους βάσεις, ὁ δὲ βορειοδυτικός φέρει σιδηροῦν περιζῶμα καὶ ὑπὲρ τὴν βάσιν αὐτοῦ (πίναξ ος').

Ὁρθομαρμάρωσις. — Σημειώτεον ὅτι ἡ ἐφά πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ παραπησίου φέρει κρηπίδα μετὰ παραλλήλων ὀριζοντίων χειλωμάτων, ὡς ἐν τῷ δαπέδῳ, καὶ ὅτι τὸ ἐξ ἀμπελοφύλλων διάζῶμα ἀντικαθίσταται, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ παραπησίου, διὰ μαρμαρίνης φυλλοφόρου κορωνίδος⁽¹⁴⁵⁾.

Αἱ δύο ἀνώτεροι ζῶναι λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν λίθων ἐξηφανίσθησαν ἀπανταχοῦ σχεδόν, ἀντικαταθεῖσαι δι' ἀσβέστου, ἐκτὸς ἐπὶ τοῦ παραστάτου τοῦ νοτιοανατολικοῦ κίονος.

Μωσαϊκά. — Τὰ φατνώματα τῆς πρασίνης κιονοστοιχίας κοσμοῦνται διὰ πρασίνων φύλλων καὶ βοτρυῶν ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους. Ἡ δὲ ὑψηλὴ κυλινδρική ἐπιφάνεια, ἡ ὑπὲρ τὰς δύο κιονοστοιχίας κυρτουμένη, παρουσιάζει τοὺς ἤδη περιγραφέντας χρυσοὺς, ἀργυροὺς καὶ ποικιλοχρόους κυκλίσκους τε καὶ ῥόμβους, ἔτι δὲ καὶ ἀστεροειδῆ ὀκτάγωνα ἐπὶ βαθυπρασίνου ἐδάφους (πίναξ ος'), ἀλλὰ σημειώτεον ἐνταῦθα ὅτι τὸ χρυσοῦν χρῶμα ἀντικαθίσταται δι' ἀργύρου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰ ἐνδότερα καὶ ὑψηλότερα τῆς ὀροφῆς μέρη.

Τὸ τόξον τὸ συνδέον τοὺς δύο πρὸς ἄρκτον λευκοὺς κίονας κοσμεῖται ἐν τῷ φατνώματι αὐτοῦ κομποῖς βαθυκυάνοις κύκλοις καὶ ἀργυροῖς τετραγώνοις καὶ φύλλοις ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους, ὡς δεικνύεται ἀμυδρῶς πῶς ἐπὶ τοῦ πίνακος ος'. Τὸ δὲ ὑπὲρ τὸ τόξον τοῦτο μικρὸν ὀξυτενὲς ἄνοιγμα δεικνύει φυτὰ πράσινα καὶ ἐρυθρὰ ἐπ' ἀργύρου. Αἱ δὲ ἀψίδες ἀναμεταξὺ πεσσῶν καὶ λευκῶν κίωνων καλλωπίζονται ἀλληλουχίᾳ μεγάλων κύκλων καὶ ῥόμβων ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους, ἔνιοι δὲ τῶν τοιούτων κύκλων φέρουσι καὶ σταυροὺς (πίναξ ος').

Μωσαϊκὴ ἀγιογραφία τῆς Πεντηκοστῆς. — Ἐν τῷ ἐσπερίῳ τῶν δύο θόλων τοῦ πρὸς νότον κεντρικοῦ ὑπερώου ὁ Σάλτζεμβεργ περιέγραψεν ἀγιογραφίαν, ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων κάθodon τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. « Ἐν τῷ μέσῳ », λέγει, « ὑπάρχει ἡ κορυφὴ τοῦ θόλου, κεχωρισμένη [τῶν παρωτίδων], ἔχουσα δὲ παράστασιν τῆς διαδόσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἐνῶ συσσωρεύσεις θαυμάζοντος λαοῦ πληροῦσι τὰς παρωτίδας »⁽¹⁴⁶⁾.

« Ἐκ τοῦ κεντρικοῦ θρόνου περιεσώθη μέρος μόνον, καὶ δὴ πράσινον ὑπόστρωμα σὺν ἀνηρτημένῳ τεμαχίῳ κυανοῦ ἀμφίου, κεκαλλωπισμένου χρυσαῖς ζώναις »⁽¹⁴⁷⁾, καὶ ἐν τῷ πίνακι κε' τοῦ πονήματος αὐτοῦ ὁ Σάλτζεμβεργ ἀποκατέστησε τὸν Χριστὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου τούτου. Ἄλλ' ὁ Διὲλ ὀρθῶς παρατήρησεν ὅτι εἰς αὐτὸ τὸ μέρος θὰ ἦτο μᾶλλον Περιστερὰ ἢ ὁ Σωτήρ, ἀφοῦ ἐν

⁽¹⁴⁵⁾ Ταῦτα πάντα παριστᾷ ὁ πίναξ ος'.

⁽¹⁴⁶⁾ A. B. v. C., σ. 29.

⁽¹⁴⁷⁾ Αὐτόθι, σ. 32.

ΜΩΣΑΪΚΑ ΝΟΤΙΟΥ ΥΠΕΡΩΙΟΥ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

τῇ ἀναλόγῳ παραστάσει τοῦ Πνεύματος ἐν τῇ ἐν Στείριδι μονῇ τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ ὑπάρχει Περιστερὰ καὶ οὐχὶ ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ θρόνου, καὶ σημειωτέον ὅτι ἐπειδὴ ἄλλαι μαρτυρίαι ἐπιρῶν-
νύουσι τὴν γνώμην τοῦ γάλλου βυζαντινολόγου, ἡ θεωρία τῆς κεντρικῆς Περιστερᾶς κτᾶται
ἀναμφίλογον κῦρος ⁽¹⁴⁸⁾.

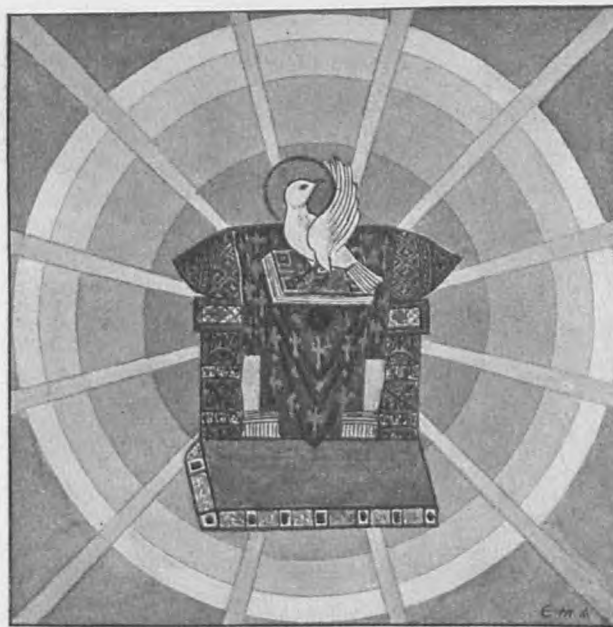
Αἱ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου ἐκτοξευόμεναι ἀκτῖνες εἶνε «λευκόφαιαι», ἐσωκλείουσαι «ἐρυ-
θρὰς πυρίνας γλώσσας» ⁽¹⁴⁹⁾.

Αἱ δὲ κεφαλὰὶ τῶν Ἀποστόλων «ἔχουσιν 1^α 2^ο [0^μ.36] ὕψος», καὶ «τὰ ἄμφια αὐτῶν παρί-
στανται ζωηρῶς λευκά, μετ' ἀργυρόφωτος».

«Ὑπὸ τοὺς Ἀποστόλους δ' ἐξετείνεται κυκλοτερῶς καστανόχρους τάπης, οὗτινος τὸ ἀνώτερον
χεῖλος ἐκοσμεῖτο ἡμικυανῶ καὶ ἡμιερυθρῶ μαιάνδρῳ» ⁽¹⁵⁰⁾.

Ἐν τῷ σχ. 419 ἀποκατέστησα τυπικὴν κεφαλὴν Ἀποστόλου, δεχομένου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα,
κατὰ τὰ σχέδια τοῦ Σάλτζεμβεργ ⁽¹⁵¹⁾. Δέον δὲ νὰ παρατηρήσω ἐνταῦθα ὅτι ὁ καλλιτέχνης οὗτος

⁽¹⁴⁸⁾ Ὁ Διὲλ γράφει: «Je ne suis point assuré pourtant qu'il faille pleinement se fier à la restauration de Salzen-
berg, qui met le Christ au centre de la coupole. Il est fort étrange, en effet, de voir Jésus tenir la place du Saint
Esprit, qui n'apparaît point dans la mosaïque. De plus, un examen attentif du dessin figurant les parties conservées
de cette mosaïque (pl. 31), me fait croire que le cercle central était occupé par un motif semblable à celui de Saint-
Luc: un trône recouvert d'étoffes, sur lequel un livre est placé, au-dessus duquel plane la colombe sainte. La ma-
nière dont les rayons sont rapprochés du centre ne laisse point, ce semble, un espace suffisant pour placer la figure
du Seigneur» (*L'Eglise et les Mosaïques du Couvent de Saint-Luc*, Ἐν Παρισίοις, 1889, σ. 71, σημ. 2).

Σχ. 418. Ἡ ἐκ τοῦ θόλου τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ Ἁγίου Μάρκου Περιστερά.

Ἐν τῷ ἐσπερίῳ θόλῳ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου παρατηρεῖ τις ὁμοίαν ἀπεικόνισιν τῆς Πεντηκοστῆς, ὡς ἐν σχ. 418, ἀν-
τιγραφέντι ὑπ' ἐμοῦ ἐν Βενετίᾳ τῷ 1902.

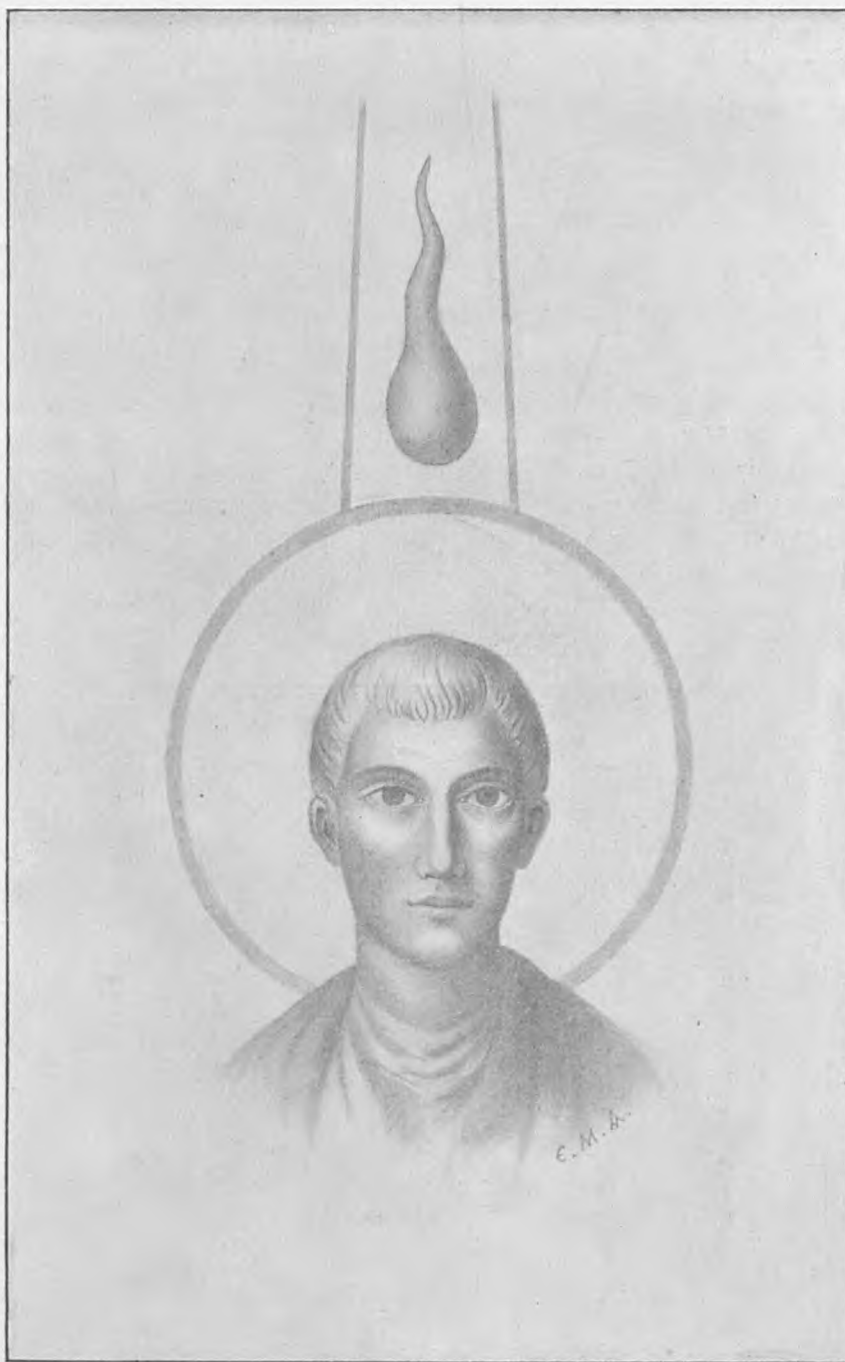
Τὴν περιστερὰν ταύτην, ἥςτινος τὴν κεφαλὴν λαμπρύνει στέφανος Ἅγιου, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀντίγραφον τῆς ἐν
τοῖς ὑπερώοις τῆς Ἁγίας Σοφίας ποτὲ ὑπαρχούσης.

⁽¹⁴⁹⁾ *A. B. v. C.*, σ. 32. Τὸ αὐτὸ ἀπαντᾷ καὶ ἐν Βενετίᾳ.

⁽¹⁵⁰⁾ *Αὐτόθι*, σ. 32.

⁽¹⁵¹⁾ *Αὐτόθι*, πίναξ λα'.

πλανᾶται δεικνύων ἐν πίνακι κε' τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοὺς Ἀποστόλους ἱσταμένους, διότι ἐν ταῖς *Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων*, κεφ. β', 2, ἀναφέρεται ὅτι «ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦχος ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας, καὶ ἐπλήρωσεν ὅλον τὸν οἶκον οὗ ἦσαν καθήμενοι», ὅθεν καὶ οἱ Ἀπόστολοι *ἐκάθηντο* ὅτε ἐδέχθησαν τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὅπερ ἐπικυροῖ καὶ ἡ *Ἑρμηνεία τῶν Ζωγράφων*, παριστάνουσα τὴν κάθοδον τοῦ Πνεύματος ὧδε: «Οἶκος καὶ οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι καθήμενοι

Σχ. 419. Ἀπόστολος, δεχόμενος τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Κλίμαξ=1/8.

κύκλῳ καὶ ὑποκάτωθεν αὐτῶν στοὰ μικρά, καὶ μέσα εἰς αὐτὴν ἓνας γέρον, βαστῶν ἔμπροσθέν του μανδῆλι μὲ τὰς δύο του χεῖρας, καὶ ἐν μέσῳ δώδεκα χαρτῖα τυλιγμένα, καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν του φορῶν κορώναν· καὶ ἐπάνωθεν αὐτοῦ ταῦτα τὰ γράμματα „Ὁ κόσμος“. Καὶ ἐπάνωθεν τοῦ οἴκου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὡς περιστερὰ, φωτοβολοῦν καὶ δώδεκα πύριναι γλῶσσαι ἔξερχόμεναι

ἐξ αὐτοῦ καὶ καθεζόμεναι ἐφ' ἓνα ἕκαστον τῶν Ἀποστόλων». Ἐν μονῇ Ὁσίου Λουκᾶ Στειρίου οἱ Ἀπόστολοι παρίστανται ὡσαύτως καθήμενοι, καὶ ἀνὰ δύο συνδιαλεγόμενοι. Κατὰ τὴν αὐτὴν δ' Ἑρμηνείαν, αἱ μορφαὶ τῶν Ἀποστόλων καὶ Εὐαγγελιστῶν ἦσαν αἱ ἐξῆς· ὁ Πέτρος, «γέρον, στρογγυλογένης», ὁ Παῦλος, «φαλακρός, βουρλογένης», ὁ Θεολόγος Ἰωάννης, «γέρον φαλακρός, μακρυγένης οὐ πολὺ», ὁ Λουκᾶς ὁ Εὐαγγελιστής, «νέος, σγουροκέφαλος, ὀλιγογένης», ὁ Μάρκος ὁ Εὐαγγελιστής, «μεσαιπόλιος, στρογγυλογένης», ὁ Ἀνδρέας, «γέρον κατξαρομάλης, εἰς δύο χωρίζων τὸ γένειον», ὁ Σίμων, «γέρον, φαλακρός, στρογγυλογένης», ὁ Ἰάκωβος, «νέος, ἀρχιγένης», ὁ Βαρθολομαῖος, «νέος ἀρχιγένης», ὁ Θωμᾶς, «νέος ἀγένειος», καὶ ὁ Φίλιππος, πάλιν «νέος ἀγένειος» ⁽¹⁵²⁾. Ὅθεν καὶ τὸ σχ. 419 παριστᾷ, φαίνεται, ἓνα τῶν δύο τελευταίων τούτων.

Σιδηροὶ σύνδεσμοι. — Ἐκτὸς τῶν τεσσάρων σιδηρῶν τῶν συνδεόντων ἀλλήλοις τοὺς λευκοὺς κίονας, ἅτινα ἔχουσι ξυλίνας βάσεις ὑφ' ἑαυτά, ὑπάρχουσιν ἄλλα δύο λεπτότερα, συνδέοντα τοὺς πρὸς νότον ταῖς παρακειμέναις παραστάσιν, ἐνῶ ἄλλα πάλιν δύο συγκρατοῦσι τὴν κεντρικὴν ὀροφὴν ἐν μεῖζονι ὕψει, καὶ τελευταῖον σιδηρον, ἐξασφαλίζον τὴν ἀψίδα τὴν φερομένην ὑπὸ τῶν ἐσπερίων δύο κίωνων (πίναξ ος'). Ὁ δὲ ὑπὲρ τοὺς βορείους λευκοὺς κίονας τοῖχος συνδέεται τῷ τῶν πρασίνων κίωνων διὰ πέντε σιδηρῶν λεπτῶν, εἰς μέγα ὑπὲρ τὸ ἔδαφος ὕψος. Τέλος ὁ ἐν τῷ ὑπὲρ τοὺς βορείους ἐσωτερικοὺς κίονας τοῖχος ἔχει καὶ αὐτὸς σιδηροῦν σύνδεσμον ἐν τῷ ἄνωθεν αὐτοῦ μικρῷ ἀνοίγματι, κεκαλυμμένον περικαλλέσι ξυλίνοις κοσμήμασι.

Κυβικᾶς δὲ ῥίζας ξύλων παρατηρεῖ τις ὑπερθεῖν τῶν κιονοκράνων τῶν ἀρκτῶν λευκῶν κίωνων, ἀπέναντι τῶν πεσσῶν.

Σημεῖα ἐδάφους καὶ ἵχνη θριγκῶν. — Ὁ ἀναγνώστης θὰ παρατήρησεν ἴσως ἤδη ὅτι ἐπὶ τοῦ πίνακος ιη' τοῦ Α' τόμου τὸ ἔδαφος τῶν πρὸς μεσημβρίαν μεσαίων ὑπερφῶν βρίθκει λειψάνων τῆς ποτὲ διατάξεως αὐτοῦ. Οὕτως, ἐκτὸς τῶν πέντε πληρωμάτων ε' ἄχρι θ', ὑπάρχει ἐν τῷ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ χώρῳ, πλᾶξ μαρμαρίνη, ι', 2^μ.30 μήκους καὶ 1^μ.80 εὗρους, ἀγνώστου χρήσεως, ἣτις ὅμως ἐνδεχόμενον νὰ ἀπετέλει ἐπιτύμβιον λίθον ⁽¹⁵³⁾.

Ἐπειτα ἀπαντῶμεν τὰ ἀναμφήριστα ἵχνη τῶν ποτὲ θριγκίων Α' καὶ Β' τοῦ αὐτοῦ πίνακος. Καὶ τούτων τὸ μὲν πρῶτον, συγκρατούμενον διὰ τεσσάρων κίωνων, ἐξετείνεται ἐπὶ 9^μ ἢ 29^{β"}, ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ παραπησίου ἄχρις ἔμπροσθεν τοῦ πρώτου λευκοῦ κίονος, πρὸς ὃν καὶ ἔστρεφε κατ' εὐθείαν γωνίαν, συναπτόμενον αὐτῷ, ὡς ἄλλως ἀποδεικνύεται καὶ ἐξ ὁπῆς ἐπὶ τῆς βορείου ἐπιφανείας τοῦ κίονος ἀνοιγομένης, καὶ 1^μ.17 ἢ 3^{β"} 9^δ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Τὸ δὲ ἄλλο θριγκίον ἀπετέλει διαμέρισμα τοῦ προηγουμένου παρὰ τὴν μεγάλην νοτιοδυτικὴν τοῦ μέρους τούτου θυρίδα. Ἐνταῦθά που διεσώζοντο τέλος καὶ ὀκτὼ μικρότατοι κυκλίσκοι, ὡσεὶ νὰ ἴστατό πως μανουάλιον ἐπ' αὐτῶν.

Προσέτι δὲ κρίκοι ἐπὶ τῶν ἐφῶν λευκῶν κίωνων καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοῖχου δεικνύουσιν ὅτι ἕκαστος τῶν δύο τούτων κίωνων εἶχε καταπέτασμα, συνδέον αὐτὸν τῇ παρακειμένῃ ὀρθομαρμαρώσει πεσσοῦ καὶ παραπησίου.

Τάφος Ἐρῳίκου τοῦ Δανδόλου, Δόγου τῆς Βενετίας. — Παρὰ τὴν βάσιν τοῦ νοτιοανατο-

⁽¹⁵²⁾ Ἐκδ. Ἀθηνῶν, σ. 141-142 καὶ 187.

⁽¹⁵³⁾ Ἰσως Μαρίας, συζύγου Βαλδουίνου τοῦ Βαλδουίνου, πρώτου λατίνου αὐτοκράτορος τῆς ΚΠ. (Βυζαντίου *Ἡ ΚΠ.*, τ. α', σ. 501, σημ. 1).

λικού παρατησίου ὁ μακαρίτης φίλος μου Κούρτιος⁽¹⁵⁴⁾ ἀνεκάλυψε τὸν τάφον Ἐρζίκου τοῦ Δανδόλου, ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τοῦ ὁποίου ἐκυρίευσαν οἱ Σταυροφόροι τὴν βασιλεύουσαν τῷ 1204.

Ὁ Δάνδολος προήχθη δόγης⁽¹⁵⁵⁾ τῶν Βενετῶν τῷ 1192, ἐν ἡλικίᾳ 84 ἐτῶν, καὶ ἤρξεν ἐπὶ δεκατέσσαρα ἔτη, ἄχρι τοῦ 1205, ὅτε ἀπεβίωσεν ἐν ΚΠ., ἐν ἡλικίᾳ 97 ἐτῶν. Σταλεῖς δ' ἐν πρεσβείᾳ εἰς ΚΠ. τῷ 1173 ὅπως αἰτήσῃ παρὰ τοῦ τότε αὐτοκρατοροῦντος Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ τὴν ἐξ εἰρκτῆς ἀπελευθέρωσιν βενετῶν πρεσβευτῶν, ἐπηρώθη τοὺς ὀφθαλμούς, εἰ καὶ οὐχὶ ἐντελῶς, ὥστε ἡ ὄρασις αὐτοῦ, καίπερ μεγάλως ἐξασθενήσασα, δὲν κατεστράφη παντάπασιν. Τὴν δὲ σκληρὰν, δόλιον καὶ ἀνόητον ταύτην πρᾶξιν ἐξηγόρασαν ἀτυχῶς ἀδρότατα οἱ διάδοχοι τοῦ Μανουὴλ δι' αὐτῆς τῆς ἀνατροπῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τοῦ ἰσχυροῦ ἐκείνου πρεσβευτοῦ ὀρκισθέντος ἵνα ἐκδικηθῇ ἡμέραν τινὰ τὸν ἄδικον αὐτοῦ ἀκρωτηριασμόν, ὅπερ καὶ ἐπέτυχεν ἐπέκεινα τῶν ἐλπίδων αὐτοῦ.

Σύγκειται δ' ὁ τάφος, ἢ κενόταφος, ἐκ λευκῆς μαρμαρίνης πλακός, 1^μ.65 μῆκους καὶ 1^μ.08 πλάτους, πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς ὁποίας, ἐντὸς ὀρθογωνίου ἀναγλύφου στεφάνης, γέγραπται τὸ ὄνομα τοῦ δονκός (σχ. 420), διὰ στοιχείων 0^μ.065 μῆκους. Τῷ 1877 ὁ Πασπάτης ἐθεώ-

HENRICUS DANDOLO

Σχ. 420. Ἐπιγραφή ἐπιτύμβιος ἐκ τοῦ ἐδάφους τῶν δεξιῶν Ὑπερώων. Κλίμαξ=1.

ρησε τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὡς ἔργον μεταγενέστερον, σημειῶν ὅτι « αἱ λευκαὶ χαραγαὶ ἐπὶ τοῦ φαιοῦ μαρμάρου, τεκμαίρουσι τὴν πρὸ μικροῦ γενομένην ἐργασίαν »⁽¹⁵⁶⁾, ἀλλ' ἡ δογματικῶς ἐκφερομένη αὕτη ἀπόφανσις στερεῖται παρατηρητικοῦ πνεύματος, διότι ἐὰν ὁ ἐργατικώτατος ἐκεῖνος βυζαντινολόγος ἐξήταξε τὸ ζήτημα ἐκ τοῦ πλησίον ἤθελεν ἀμέσως καταλήξει εἰς τὸ ἐξαγόμενον ὅτι τὸ λευκὸν δῆθεν τῶν χαραγῶν ὀφείλεται ἐντελῶς εἰς τὴν διὰ γύψου ὀθωμανικὴν ἐπικάλυψιν τῶν ἀρχαίων γραμμάτων. Γνωστὸν δ' ὅτι αἱ τοῦ ναοῦ ἐπιγραφαὶ ὑφίστανται, ἀπὸ τῆς ἀλώσεως ἄχρι τῆς σήμερον, ἐπικάλυψιν ἐναλλάσσουσιν ἀποκαλύψει. Οἱ Τοῦρκοι καλύπτουσι τὰ στοιχεῖα διὰ γύψου, ἀλλ' ἀκολούθως, περιηγητῆς τις, φιλοπεριεργεῖα κινούμενος, καὶ ὑποπτευόμενος τὴν ὑπὸ τὸ κονίαμα ὑπαρξίν ἀρχαίων γραμμάτων, προβαίνει εἰς τὴν διὰ κονδυλομαχαίρου ἀπόξιν τοῦ γύψου. Ἡ τοιαύτη ὁμως ἐργασία δὲν εἶνε συνήθως ἐντελής, καὶ τότε ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἐπιγραφή φαίνεται τοῖς ἄλλοις προσερχομένοις ὡς νεωστὶ χαραχθεῖσα, καὶ δὴ ἐκ πρώτης ἀφετηρίας. Ἀκολούθως δ' ἡ ἀπόξις τελειοποιεῖται, καὶ ὁ παλαιὸς χαρακτήρ τῶν γραμμάτων ἀναγνωρίζεται, ἀλλ' ἐν ταύτῃ καὶ οἱ Ὀθωμανοί, σκανδαλιζόμενοι ἐπὶ τῇ ὅψει χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν, ἐπιχρῶουσιν αὐτὰς.

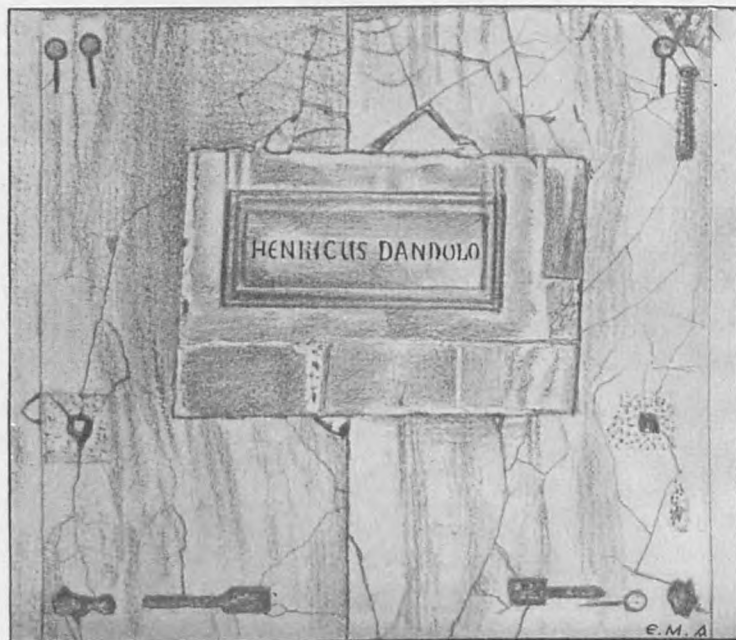
Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Κουρτίου βασίζεται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως λειψάνων περιφράγματος πέριξ

⁽¹⁵⁴⁾ Canon Curtis.

⁽¹⁵⁵⁾ Ἰταλιστὶ «doge», «dogio», ἀντὶ «duce», «duca», ἐκ τοῦ λατινικοῦ «dux», «ducis», σημαίνοντος ἀρχηγόν.

⁽¹⁵⁶⁾ Βυζ. Μελ., σ. 339.

τῆς ἐπιγραφῆς ⁽¹⁵⁷⁾, ὅθεν καὶ εἶνε πάντῃ ἀναμφισβήτητος. Τὰ ἔχνη δὲ ταῦτα κιγκλιδώματος παρίστανται ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ σχ. 421, ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν καθόλου ὄψιν τοῦ τάφου τοῦ περιφανοῦς ἐκείνου ἡγεμόνος.

Σχ. 421. Γενικὴ θέα τοῦ τάφου Εὐδόκῃου τοῦ Δανδόλου. Κλίμαξ=½.

Ἐμπεπηγμένοι Σταυροί. — Ἐπὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ μεγάλου πεσσοῦ, πρὸς δυσμὰς, ὑπάρχουσι λείψανα προσηρμοσμένων ποτὲ σταυρῶν, ὧν ὁ μὲν εἶχε 0^μ.14 ἢ 5^δ ὕψος καὶ 0^μ.10 ἢ 4^δ πλάτος, ὁ δὲ 0^μ.11 ἢ 4^δ ὕψος καὶ 0^μ.09 ἢ 3^δ εὖρος.

Ἐπιγραφαί. — Ἐν τοῖς νοτίοις κεντρικοῖς ὑπερώοις αἱ διασωθεῖσαι μικραὶ ἐπιγραφαὶ εἶνε πολυπληθεῖς. Καὶ πρῶτον, ἐπὶ τοῦ πέμπτου ἐκ δυσμῶν περιφράγματος, ἀπαντῶσι τὰ στοιχεῖα τοῦ

+ Κω οἱ βηριωχ

Σχ. 422. Ἐπιγραφή χαραχθεῖσα ἐπὶ πέμπτῃ ἐκ δυσμῶν πλακὸς περιφράγματος τῶν πρὸς νότον κεντρικῶν Ὑπερώων. Κλίμαξ=½.

σχ. 422. Ἐπὶ δὲ τῶν ἐνταῦθα πρασίνων κίωνων παρετήρησα τὰς ἐπιγραφὰς τῶν σχ. 423 ἄχρι 426,

ΑΓΓΕΛΙΟΣ
ΑΓΓΕΛΙΟΣ

Σχ. 423. Ἐπιγραφή τετάρτου ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος. Κλίμαξ=1.

⁽¹⁵⁷⁾ *Broken Bits of Byz.*, τ. β', 1890.

ἐξ ὧν ἀναγινώσκουμεν, ἐν μὲν τῷ σχ. 423, « Ἀρσένιος ἁμαρτωλός », ἐν δὲ τῷ σχ. 424, « Θω-
μᾶς Κυρίῳ », ἐν τῷ σχ. 425, « Μοναχοῦ, μοναχοῦ », καὶ ἐν τῷ σχ. 426, « Νείλου, τοῦ ἁγιο-

ΘΩ ΜΑΣ
ΚΥΡΙΟΥ

Σχ. 424. Ἐπιγραφή πέμπτου ἐκ δυσμῶν πρασίνου κίονος. Κλίμαξ=1.

τάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, πολλὰ τὰ ἔτη + ». Ἡ τελευταία αὕτη ἐπιγραφή ἐχαράχθη βε-
βαίως διαρκούσης τῆς ιδ' ἑκατονταετηρίδος, καὶ δὴ πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς, ὡς ἀφορῶσα εἰς τὸν

ΜΟΝΑΧΟῦ
ΜΟΝΑΧΟῦ
ΧΧ

Σχ. 425. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ κίονος. Κλίμαξ=1.

ΜΕΛΕΤΗ
ΕΚ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ
ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
ΠΟΛΛὰ ΤΑ ΕΤΗ +

Σχ. 426. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ κίονος. Κλίμαξ=1.

ἁγιώτατον καὶ ῥητορικώτατον ἐκείνον πατριάρχην Νεῖλον, τὸν προβληθέντα μὲν εἰς τὸν οἰκουμε-
νικὸν τῆς ΚΠ. θρόνον τῷ 1379, ἀποβιώσαντα δὲ τῷ 1389.

Ἐπὶ τῶν λευκῶν κίωνων παρατηροῦμεν τὰς ἐπιγραφὰς τῶν σχ. 427 καὶ 428, ὧν ἡ πρώτη ἀνα-

γινώσκεται «Κύριε, βοήθει τὴν δούλην σου Σιμων... (;)», ἐνῶ ἡ δευτέρα τυγχάνει ἥτιον σαφής. Ἐν τῷ ζωηρῷ καὶ ἀχαλιναγωγῇ τῷ αὐτοῦ πόθῳ ἵνα διασαφηνίσῃ τὰς ἐν τῷ ναῷ περιωθεισας ἐπιγραφάς, ὁ κ. Σ. Ἀριστάρχης ἐξήγησε τὰ στοιχεῖα τοῦ σχ. 428 ὡς σημαίνοντα «Κὲ τοῦτο Θεόδωρος δρᾶ»⁽¹⁵⁸⁾, ἀλλὰ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτην ἀπορρίπτω ἀμέσως ὡς φαντασιώδη καὶ παντὸς κύρους ἐστερημένην, ἀ' διότι παραβλέπει ὁ ῥηθεὶς τὸ ἄνωθεν τῶν γραμμάτων κε σημεῖον

Σχ. 427. Ἐπιγραφή νοτιοανατολικοῦ λευκοῦ κίονος. Κλίμαξ=1.

συγκοπῆς, καὶ β' διότι ἐκλαμβάνει ὡς c γράμμα τὸ ὁποῖον εἶνε ἀναμφισβητήτως p, ἢ λατινικὸν πī. Ἐπειτα Λατῖνος γνωρίζων τὸ ἀρχαιότατον ῥῆμα «δρᾶ» δὲν θὰ ἔγραφε βεβαίως τὸν σύνδεσμον

Σχ. 428. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ κίονος. Κλίμαξ=½.

«καὶ» διὰ τοῦ ε, «κέ». Αἱ ἀντιρρήσεις δὲ αὗται εἶνε ὀριστικαὶ κατὰ τῆς γνώμης τοῦ σοφοῦ ἀρχαιολόγου, καὶ δὲν χρήζουσιν οὐδ' ἐπιρρώσεως. Ἀλλὰ τί νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ ἀτόπου καὶ ἀλλοκότου τῆς ἐννοίας «Κὲ τοῦτο Θεόδωρος δρᾶ»; τοιαύτη φράσις δὲν στερεῖται παντάπασι τοῦ κατὰ τὸν μεσαιῶνα ἐπικρατοῦντος πνεύματος;

Ὁ διὰ τῆς ὀρθῆς φιλοδοξίας κινούμενος, καὶ ἐπιθυμῶν νὰ ἀπαθανατίσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δέον νὰ συνδέῃ τὰς σκέψεις αὐτοῦ ἀναμφιλόγοις μόνον ἐξαγομμένοις. Ἡ ἐνθουσιώδης καὶ φυσικὴ ἐπιθυμία τοῦ ἐξηγεῖν τὰ πάντα συχνάκις ἀποβαίνει δόλιος, ὡς τείνουσα νὰ συγχέῃ τὰ βέβαια μετὰ τῶν ἀβεβαίων, καὶ νὰ καθιστᾷ οὕτω τὸ ἔργον τοῦ ἐρευνητοῦ πλημμελές, καὶ ἐπομένως πρόσκαιρον. Τὸ ἀσαφές τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς ἔπρεπε λοιπὸν νὰ διεγείρῃ ἀμέσως τὴν ὑπόψιν τοῦ κ. Ἀριστάρχου πρὶν ἢ ἀποπλανήσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ἐσφαλμένην αὐτοῦ ἐρμηνείαν. Θεωρῶ δὲ ὡς πολλῶν πιθανώτερον ὅτι ἡ μισοβάρβαρος ἐκείνη ἐπιγραφή δέον νὰ ἀναγνωσθῇ

Τ
ΚΕ ΒΟ ΤΕΟΔΩΡΟ ΡΑΡΑ,

ἥτοι «Κύριε, βοήθει Θεοδώρῳ Πάπα» ἢ «Παπᾶ», καὶ ὅτι ἀφεώρα εἰς ἰδιώτην τοῦ ὀνόματος τούτου, οὐχὶ δὲ εἰς πάπαν Ῥώμης, ἢ εἰς αὐτοκράτορά τινα τοῦ ἐν Νικαίᾳ Βιθυνίας ἐλληνικοῦ κράτους.

Ἐφ' ἐνὸς ὅμως καὶ μόνου σημείου συμφωνῶ τοῖς λεγομένοις τοῦ σοφοῦ τοῦ Συλλόγου μέλους, ὅτι δηλαδὴ τὰ ἐλεεινὰ ταῦτα στοιχεῖα ἐχαράχθησαν ὑπὸ βαρβάρου χειρός, ἐπὶ Λατινοκρατίας⁽¹⁵⁹⁾.

⁽¹⁵⁸⁾ Ἑλλ. Φιλ. Συλλ. Παρ. ις' τόμον, σ. 36.

⁽¹⁵⁹⁾ Αὐτόθι, σ. 36.

Ἄλλη ἐπιγραφὴ εἶνε ἢ τοῦ σχ. 429, σημαίνουσα «Φώτιος», χαραχθεῖσα δέ, ὡς ἔοικε, κατὰ

Σχ. 429. Ἐπιγραφὴ παραστάδος νοτιοδυτικοῦ λευκοῦ κίονος. Κλίμαξ=1.

τὴν θ' ἑκατονταετηρίδα, ἀφορῶσα δ' ἴσως εἰς τὸν μέγαν πατριάρχην, ἐν τοῖς μέρεσι τούτοις καταδικασθέντα καὶ θριαμβεύσαντα. Ἄλλη πάλιν παρίσταται ἐν τῷ σχ. 430 καὶ ἀναγινώσκεται «Ἁγία

Σχ. 430. Ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ αὐτοῦ παραστάτου. Κλίμαξ=1.

Σοφία, βοήθει τὴν δούλην σου Μελητηνὴν». Τὰ στοιχεῖα τοῦ σχ. 431 σημαίνουν «+ Ταλαί-

Σχ. 431. Ἐπιγραφὴ μεγάλης νοτιοδυτικῆς θυρίδος. Κλίμαξ=1.

πωρός εἰμι ἐγώ». Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἐσωτερικοῦ κίονος ἀντεγραψάμην τὸ σχ. 432, ἐν ᾧ

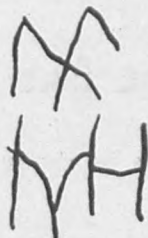
Σχ. 432. Ἐπιγραφὴ νοτιοδυτικοῦ λευκοῦ κίονος. Κλίμαξ=1.

ἀναγινώσκει τις «Φώτιος». Σημειωτέον ὅμως ὅτι παρὰ τὸ βυζαντινὸν αὐτῶν σχῆμα, τὰ γράμ-

Σχ. 433. Μονόγραμμα νοτιοανατολικοῦ πεσσού. Κλίμαξ=1.

ματα ταῦτα ἦσαν λευκότερα, ὥσει νὰ εἶχον χαραχθῇ μικρὸν πρὸ τῆς ἐμῆς ἐρεῦνης, ἀλλ' ἐνδεχόμενον νὰ εἶνε ἀρχαῖα καὶ νὰ ἐνεδυναμώθησαν δι' ἀναχαράγματος.

Ἀναμεταξύ δὲ τῶν μονογραμμάτων διακρίνονται ἐνταῦθα τὰ τῶν σχ. 433 ἄχρι 438, ὧν τὸ μὲν

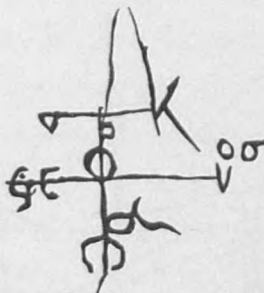

Σχ. 434. Μονόγραμμα νοτιοδυτικῶ παραστάτον. Κλίμαξ=1.

πρῶτον ἐρμηνεύω ὡς «Γεώργιος», τὸ τοῦ σχ. 434 ὡς «Μιχαήλ», τὸ τοῦ σχ. 436 ὡς «Στέφα-

Σχ. 435. Μονόγραμμα βορειοανατολικῶ λευκοῦ κίονος. Κλίμαξ=½.

Σχ. 436. Μονόγραμμα πέμπτου ἐκ δυομῶν περιφράγματος. Κλίμαξ=½.

Σχ. 437. Μονόγραμμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ=1.

Σχ. 438. Μονόγραμμα τρίτου ἐκ δυομῶν περιφράγματος. Κλίμαξ=1.

νος», σὺν ἄλλῳ ὀνόματι, καὶ τὸ τοῦ σχ. 437 ὡς «Βαρνάβας».

Τὰ δὲ σχ. 439 καὶ 440 εἶνε, φαίνεται, τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ λατινικῆς προελεύσεως.

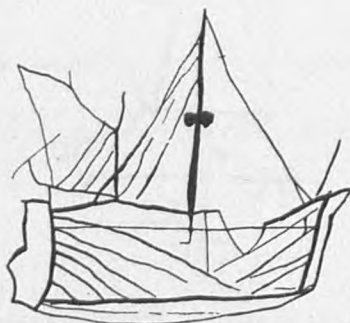
Πιχολα βο Ριερ' οπτο Δελι

Σχ. 439. Ἐπιγραφή λατινική, χαραχθεῖσα ἐπὶ πέμπτου ἐκ δυσμῶν περιφράγματος. Κλίμαξ=½.

Σχ. 440. Σημεῖον ἐκ νοτιοανατολικοῦ παραστάτου. Κλίμαξ=½.

Ναῦς καὶ χαραγαὶ Ἀγίων. — Ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς θυρίδος παρίσταται χαραγὴ πλοίου, τυποῦντος τὴν Ἐκκλησίαν⁽¹⁶⁰⁾, ὡς ἐν σχ. 441. Κεφαλαι δ' Ἀγίων, 0^μ.03 ἢ 0^μ.04, ἄλλως 1^{1/3}₈ ὕψους, ἐχαραχθησαν ἐπὶ τῆς πρὸς δύοσιν θυρίδος.

Σχ. 441. Ἡ ναῦς, ἔμβλημα τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τῆς μεγάλης νοτιοανατολικῆς θυρίδος. Κλίμαξ=½.

Ἰχνη εἰκόνο. — Ἡ μεγάλη μολοσσικὴ πλάξ, ἡ πρὸς ἀνατολὰς ἀποτελοῦσα τὴν παραστάδα τῶν πρασίνων κίωνων, φέρει ἥλους, ὧν ἡ διάταξις συνάδει τῇ πιθανότητι καθ' ἣν εἰκὼν τις Ἀγίου θὰ ἀνεστήλωτο ἐνταῦθα.

Τόπος Συνόδων. — «Ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσι τῶν κατηχουμενείων τοῦ περιωνύμου ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας», λέγει Νικήτας ὁ Παφλαγών⁽¹⁶¹⁾, συνεκροτήθη τῷ 869-870 ἡ ὑπὸ τῶν Δυτικῶν ὀγδόῃ λεγομένη οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἡ καταδικάσασα τὸν μέγαν Φώτιον, τῇ παρουσίᾳ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο καὶ 102 ἐπισκόπων. Ἐν τοῖς αὐτοῖς πάλιν κατηχουμενείοις συνεκροτήθη ἡ τὸν Φώτιον ἀθώσασα σύνοδος τοῦ 879-880, παρόντων 383 ἐπισκόπων. Ὁ δὲ Λεῦγκάβιος μνημονεύει τὸ χωρίον «προκαθημένου τοῦ ἁγιωτάτου Ἰωάννου πατριάρχου ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσι τῶν κατηχουμενείων, συνεδριαζόντων αὐτῷ πανιερωτάτων μητροπολιτῶν»⁽¹⁶²⁾.

(¹⁶⁰) Ὡς Α' τόμον, σ. 118.

(¹⁶¹) Βίος Ἰγνατίου, ἐν Μίγνῃ P. G., τ. 105, σ. 544.

(¹⁶²) Δουκαγγίου S. S., § 38.

Κατὰ δὲ τὰ *Πατριαρχικά Ἐγγράφα*, τῷ 1370, « μηνὶ Νοεμβρίῳ, ς', ἡμέρᾳ τετράδι, ἰνδ. θ', προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐν τοῖς κελίοις..... τοῖς ἐν τοῖς δεξιοῖς κατηχουμενεῖσι, συνεδριαζόντων αὐτῷ τῶν ἱερωτάτων ἀρχιερέων καὶ ὑπερτίμων » (163). Τῷ δὲ 1371, « μηνὶ Μαΐῳ ιβ', ἰνδ. η', προκαθημένου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ἐν τοῖς δεξιοῖς κατηχουμενεῖσι τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας » (164). Πάλιν τῷ 1380 « ἡ ἀρτίως ἐνδημουσα τῇ θεοφυλάκτῳ, θεοδοξάστῳ, θεομεγαλύντῳ Κωνσταντινουπόλει ἱερὰ τῶν ἀρχιερέων σύνοδος, ὁ Νικαίας, ὁ Ἡρακλείας, ὁ Ἀδριανουπόλεως διὰ γνώμης, ὁ Ἰωαννίνων, ὁ Ἀμασειας, ὁ Σωζοπόλεως, ὁ Βάρνης, ὁ Ποντοηρακλείας, ὁ Ῥωσίας, ὁ Δέρκω καὶ ὁ Χαμᾶ, καθίσαντες ἐν τοῖς δεξιοῖς κατηχουμενεῖσι τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας », κλπ. (165). Καὶ τῷ αὐτῷ ἔτει, ὡς ἔοικε, « τοῦ δὲ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότη, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, εὐδοκίᾳ Θεοῦ εἰς τὸν πατριαρχικὸν ἀνελθόντα θρόνον, συνόδου συγκροτηθείσης ἐν τοῖς δεξιοῖς κατηχουμενεῖσι » (166).

Ἐνταῦθα πάλιν συνηθροίζοντο καὶ οἱ μητροπολίται ἐπὶ ἐκλογῇ πατριάρχου. Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, « δηλοῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς θεοφιλεστάτοις μητροπολίταις ψηφίσασθαι τρεῖς, οἱ καὶ αὐτοῖς δόξουσιν εἶναι ἄξιοι εἰς πατριάρχην, καὶ δὴ τούτων συναθροισθέντων ἐν τοῖς κατηχουμενεῖσι τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας, καὶ ψηφισάμενοι οὓς ἂν βουληθῶσι, ἀντιδηλοῦσι τῷ βασιλεῖ τούτοις » (167).

Τὸν τόπον τῶν συνόδων εὔρεν ὁ Πασπάτης τῷ 1877. « Φρονῶ », εἶπε τότε, ὁμιλῶν περὶ τοῦ προπεριγραφέντος μεγάλου θριγκοῦ, « ὅτι ἐν τῷ ἐσωτέρῳ χώρῳ συνηδρίαζεν ἡ ἱερὰ σύνοδος μετὰ τοῦ πατριάρχου, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ κράτους » (168). Ἡ δ' ἀκριβὴς θέσις εὔρηται ὑπὸ τὸν δυτικώτερον τῶν ἐνταῦθα δύο θόλων (πίναξ σς'), ὑπὸ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς Περιστερᾶς, ἐκπεμπούσης πυρίνας γλώσσας τοῖς Ἀποστόλοις, τυπούσης τρόπον τινὰ ὅτι αὐτὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐνέπνεε τὰς ἀποφάσεις τῶν ὑπὸ τοὺς ὀρόφους τούτους συναθροιζομένων πατέρων.

Ἐντεῦθεν τέλος φαίνεται ὅτι ἐδίδετο ἡ ἀκριβὴς ὥρα, καθ' ἣν ἀνέφγοντο αἱ βασιλικαὶ πύλαι τῷ αὐτοκράτορι, τῇ ἡμέρᾳ τῆς στέψεως αὐτοῦ (169).

Μητατώριον Πατριάρχου. — Ἀπὸ τοῦ ἐν τοῖς ὑπερώοις μητατωρίου τοῦ αὐτοκράτορος, περὶ οὗ μετὰ μικρὸν ὁ λόγος, « ἐξέρχονται οἱ δεσπότες », γράφει ὁ Κωνσταντῖνος, « καὶ ἀπέρχονται εἰς τὸ μητατώριον τοῦ πατριάρχου, καὶ εὐθὺς δίδονται μίνσαι, ἐκδυόμενοι τὰ διβητήσια αὐτῶν, καὶ ἐκδέχονται τοῦ τελειωθῆναι τὴν θείαν λειτουργίαν καὶ ἀνελθεῖν τὸν πατριάρχην. οἱ δὲ πραιπόσιτοι ἀπέρχονται, καὶ καθέζονται εἰς τὴν ἄνοδον, δι' ἧς ὁ πατριάρχης ἀνέρχεται (170), καὶ τὸ ἀνελθεῖν αὐτὸν κρατοῦσι τὰς χεῖρας αὐτοῦ, ἀσπαζόμενοι αὐτάς, καὶ ἀπελθόντες εἰσάγουσιν αὐτὸν πρὸς τοὺς δεσπότες », καὶ ἐκεῖ ἐκβάλλει ὁ πατριάρχης « τὰ ἀλλαξίματα αὐτοῦ » (171). Ὁ δὲ τόπος τοῦ τοιούτου

(163) Μίλοζιτς καὶ Μῦλλερ, τ. α', σ. 538 - 539.

(164) *Αὐτόθι*, σ. 541.

(165) *Αὐτόθι*, τ. β', σ. 2.

(166) *Αὐτόθι*, σ. 6. Ἴδε ὡσαύτως σ. 51 καὶ 98 τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

(167) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 564.

(168) *Βυζ. Μελ.*, σ. 389.

(169) Ἴδε Α' τόμον, σ. 179.

(170) Διὰ τοῦ κοχλιοῦ τοῦ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἀγίου φρεάτος δι' οὗ ἀνήχθη ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ εἰς τὸν θρόνον προαγωγῇ αὐτοῦ ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος (Ἴδε ἄνωτέρω, σ. 170).

(171) *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 160.

«Μηταωρίου τοῦ Πατριάρχου» ἂν καὶ δὲν εἶνε σαφής, εὐρίσκετο οὐχ ἥττον βεβαίως ἐν τοῖς δεξιοῖς κατηγουμένοις, καὶ ἴσως ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ προῤῥηθέντος ἐσωτερικοῦ θριγκοῦ Β', παρὰ τὴν μεγάλην νοτιοδυτικὴν θυρίδα, ἀποτελουμένῳ χώρῳ ⁽¹⁷²⁾.

Λουτήρ Πατριάρχου. — «Ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ πλευρᾷ τοῦ δεξιοῦ γυναικίτου ἐποίησε[ν ὁ Ἰουστινιανὸς] θάλασσαν μέχρι σπιθαμῆς», λέγει ὁ Ἀνώνυμος, «ἵνα ἀπέρχεται τὸ ὕδωρ, καὶ κλίμακα μίαν ὑπεράνω τῆς θαλάσσης, ἵνα διέρχωνται οἱ ἱερεῖς. ἔστησε δὲ δεξαμενὰς ὀμβριμαίους ναμάτων ⁽¹⁷³⁾, καὶ ἔγλυψε λέοντας δώδεκα, καὶ παρδάλεις δώδεκα, δορκάδας δώδεκα, ἵνα ἐκ τῶν φαρύγγων αὐτῶν ἐμείσθαι τὸ ὕδωρ διὰ μηχανῆς, εἰς τὸ τοὺς ἱερεῖς νίπτεσθαι μόνον. ἐκάλεσε δὲ τὸν τόπον λεοντάριον καὶ μηταώριον, ὅπερ ἐκεῖσε ἀνήγειρε, κοιτῶνα ὠραῖον διάχρυσον, ἵνα πορευομένου αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ναοῦ, ἐκεῖσε καθεύδῃ» ⁽¹⁷⁴⁾. Ἡ θέσις τοῦ τοιοῦτου λουτήρος δὲν ἐπιδέχεται ἀκριβῆ προσδιορισμόν, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶδομεν ὅτι ἡ λέξις «γυναικίτης» ἀφεώρα εἰς τὸ δάπεδον μᾶλλον ἢ εἰς τὸ ὑπερῶν ⁽¹⁷⁵⁾, ἐνῶ, κατὰ τὸν Ἀντώνιον, «τὸ λουτρὸν τοῦ πατριάρχου εὐρίσκεται ὡσαύτως ἄνωθεν τῶν ὑπερῶν, ὅπου τὸ ὕδωρ ἀνέρχεται διὰ σωλήνων» ⁽¹⁷⁶⁾. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ συγγραφεὺς οὗτος τίθησι καὶ αὐτὰς τὰς κινστέρνas ἄνωθεν τῶν ὑπερῶν, ἡ μαρτυρία αὐτοῦ δὲν ἔχει τι τὸ ἀξιόχρεον, ἂν καὶ ἡ ἔκφρασις καθ' ἣν τὸ ὕδωρ ἀνέρχεται διὰ σωλήνων, φαίνεται ἀποδεικνύουσα ὅτι τὸ λουτρὸν τοῦ κλήρου ὑπῆρχεν ἐν αὐτοῖς τοῖς κατηχουμενείοις καί, κατὰ τὴν ἄνω μαρτυρίαν τοῦ Ἀνωνύμου, πρὸς τὸ δεξιὸν ἢ πρὸς τοὺς ἰχθυὺς μέρος.

Νότιον κεντρικὸν ἀντιτείχισμα. — Ἡ εἰς τὴν ἐξάρτησιν ταύτην εἰσφέρουσα πυλὶς στερεῖται σταυροῦ, ὅθεν καὶ δὲν εἶνε ἀρχική, ἀντικαταστήσασα, ὡς ἀποχρώντως ἐσαφηνίσθη, μέγα παράθυρον ⁽¹⁷⁷⁾. Τὸ δὲ ἔδαφος τοῦ θαλάμου, ὅστις εἶνε θερμότατος ἐν ὥρᾳ θέρους, εἶνε ξύλινον, ἔχον 12^μ.32 ἢ 40^β^π σχεδὸν μήκους καὶ 2^μ.83 ἢ 9^β^π πλάτους, τῆς ὀροφῆς ἀποτελουμένης ἐκ κατωφεροῦς πρὸς νότον κυλίνδρου.

Ε. Μ. Α

Σχ. 442. Ἀγγεῖον ἐλαίου, ἐν μεσημβρινῷ ἀντιτείχισματι.

Ἐνταῦθα εὗρον πλῆθος μεγάλων πηλίνων ἀγγείων, ὧν τινὰ (σχ. 442) ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, λέγεται, τῶν Βενετῶν, προσέτι δὲ καὶ ξυλίνας σκάφας, πρὸς μετακόμισιν τῶν λυχνιῶν.

⁽¹⁷²⁾ Ἴδε Α' τόμον, πίνακα ιη', καὶ ἀνωτέρω, σ. 315.

⁽¹⁷³⁾ Ὑδάτων.

⁽¹⁷⁴⁾ Βανδούρη *Imp. Or.*, τ. α', μέρος δ', σ. 77.

⁽¹⁷⁵⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 202 καὶ 256.

⁽¹⁷⁶⁾ *Soc. Or. lat.*, s. g., τ. ε', σ. 101.

⁽¹⁷⁷⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 268, καὶ πίνακας ιη' καὶ κγ' Α' τόμου.

Δ'. ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΝ ΥΠΕΡΩΙΟΝ

Όνομα. — Ἡ διαίρεσις αὕτη τῶν ὑπερώων ὠνομάζεται, κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον, « τὰ πρὸς ἀνατολὴν δεξιὰ μέρη τῶν Κατηχουμενείων » (178).

Πύλαι. — Ἐνταῦθα ἀνοίγονται τανῦν δύο σταυροφόροι θύραι, ἡ τοῦ παραπησίου δηλονότι, ἡ εἰς τὰς κλίμακας ἐκφέρουσα, καὶ ἡ τῆς μεγάλης πρὸς ἀνατολὰς θυρίδος, περὶ ἧς ἐφεξῆς. Κατ' ἀρχὰς ὅμως ὑπῆρχεν ἐνταῦθα καὶ ἡ τοῦ νοτιοανατολικοῦ κοχλιοῦ, ἴσως δὲ καὶ συγκοινωνία μετὰ τοῦ πατριαρχείου, οὕτως ὥστε ὁ ἀρχικὸς ἀριθμὸς πυλῶν θὰ ἦτο τέσσαρες.

Ἀνοιγμα μικροῦ πεσσοῦ. — Τὸ πρὸς τὸ βῆμα ἄνοιγμα τοῦ μικροτέρου μεσημβρινοανατολικοῦ πεσσοῦ ἔχει μέγιστον ὕψος $5^{\mu} 10^{\beta\pi} 4^{\delta}$.

Στρονθοκάμηλοι προσόψεως. — Ἐνταῦθα ἀπαντῶσι δεκαπέντε στρονθοκάμηλοι, δύο δηλονότι ἄνωθεν ἐκάστου τῶν ἑξ τῆς κόγχης κίωνων καὶ τοῦ δυτικοῦ πεσσοῦ, καὶ ἄλλη ἐπὶ τοῦ ἐφ' ὧν μέρους τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τόξου.

Πράσινοι κίονες κόγχης. — Τῶν κίωνων τούτων αἱ διαστάσεις ἔχουσιν ὥδε:

Υ ψ ο ς																				
βάσεως					κορμοῦ				κίονοκράνου				ὀλικόν							
					^μ	ἥ	^{βπ}	^δ	^μ	ἥ	^{βπ}	^δ	^μ	ἥ	^{βπ}	^δ				
α'	κίων	ἐκ	δυσμῶν		0.83		2	8	4.34		13	11	1.26		4	0	6.43		20	7
β'	»	»			0.82		2	8	4.43		14	2	1.21		3	10	6.46		20	8
γ'	»	»			0.83		2	8	4.45		14	3	1.19		3	10	6.47		20	9
δ'	»	»			0.86		2	9	4.52		14	6	1.18		3	9	6.56		21	0
ε'	»	»			0.82		2	8	4.41		14	2	1.29		4	1	6.52		20	11
ς'	»	»			0.77		2	6	4.52		14	6	1.26		4	0	6.55		21	0
Μέσος ὅρος					= ^μ 0.82	ἥ	2	^{βπ} 8	^μ 4.45	ἥ	14	^{βπ} 3	^μ 1.23	ἥ	3	^{βπ} 11	^μ 6.50	ἥ	20	^{βπ} 10.
					Περίμετρος				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως							
					^μ		^{βπ}	^δ	^μ		^{βπ}	^δ	^μ		^{βπ}	^δ				
β'	κίων	ἐκ	δυσμῶν		2.15		ἥ	6	11	0.68		ἥ	2	2	1.12		ἥ	3	7	
γ'	»	»			2.16			6	11	0.69			2	3	1.11			3	7	
δ'	»	»			2.16			6	11	0.69			2	3	1.11			3	7	
ε'	»	»			2.14			6	10	0.68			2	2	1.09			3	6	
ς'	»	»			2.21			7	1	0.70			2	3	1.15			3	8	
Μέσος ὅρος					= ^μ 2.16	ἥ		^{βπ} 6	^δ 11	^μ 0.69	ἥ		^{βπ} 2	^δ 3	^μ 1.12		^{βπ} 3	^δ 7.		

Οἱ κίονες οὗτοι εἶνε, ὡς προεῖρήθη (179), σημαντικῶς ὑψηλότεροι, ἢτοι κατὰ $0^{\mu} 19^{\beta\pi} 7^{\delta}$, τῶν νοτιοδυτικῶν, καὶ δὴ τυγχάνουσιν οἱ ὑψηλότεροι τῶν ἐν τοῖς ὑπερώοις κίωνων τῶν κογχῶν. Ὡς δὲ καὶ ἐν τῇ κόγχῃ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας, αἱ βάσεις τῶν παρὰ τὸν μέγαν πεσσὸν κίωνων

(178) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 566. Ἴδε ὡσαύτως πίνακα τη' Α' τόμου.

(179) Ἴδε ἀνωτέρω σ. 261.

ἀνενεώθησαν ἐν μέρει ἐπὶ τῇ ὑπὸ τοῦ Φοσσάτη ἐπανορθώσει, ἐνῶ ἐξογκώματα τῶν κορμῶν δὲν παρατηροῦνται ἐνταῦθα.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Τὸ κιονόκρανον τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν κίονος κοσμεῖται

Σχ. 443.

Σχ. 444. Σχ. 445.

Σχ. 446. Σχ. 447.

Σχ. 448. Σχ. 449.

Σχ. 450. Σχ. 451.

Σχ. 452. Σχ. 453.

Μονογράμματα κιονοκράνων νοτιοανατολικῆς κόγχης Ὑπερώων. Κλίμαξ = $\frac{1}{12}$.

πρὸς τὸν ναὸν τῷ ὀνόματι ΒΑΣΙΛΕΩΣ (σχ. 443)· τὸ τοῦ δευτέρου κλεῖζεται τῷ ὀνόματι τοῦ κτίτορος ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 444), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δὲ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὑπερώων (σχ. 445)· τὸ τοῦ τρίτου φέρει τὸν τίτλον ΑΥΓΟΥΣΤΑΣ ἐκατέρωθεν (σχ. 446 καὶ 447)· τὸ τοῦ τετάρτου τὸ ὄνομα ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 448), ΑΥΓΟΥΣΤΑΣ πρὸς τὰ κατηχούμενα (σχ. 449)· τὸ τοῦ πέμπτου ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 450), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ δ' ἐσωθεν (σχ. 451)· καὶ τὸ τοῦ ἕκτου φέρει τὰς αὐτὰς ἐπιγραφάς, ἀλλ' ἀντιθέτως, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ δηλονότι ἐξωθεν (σχ. 452), ΒΑΣΙΛΕΩΣ δ' ἐσωθεν (σχ. 453). Τούτων τὸ μονόγραμμα τοῦ σχ. 452 ἐθραύσθη, ἀπολέσαν τὴν εὐώνυμον τοῦ τ κεραίαν, τὰ δὲ τῶν σχ. 444 καὶ 447 φαίνονται παθόντα, καὶ ἀνανεωθέντα.

Περίφραγμα. — Τὸ ὕψος τοῦ ἐνταῦθα περιφράγματος ἰσοδυναμεῖ πρὸς 1^μ.20 ἢ πρὸς 3^β 10^δ.

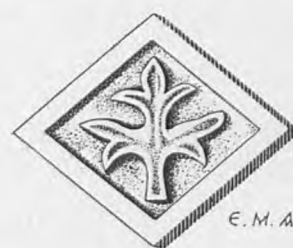
Σχ. 454.

Τρίτη ἐκ δυσμῶν πλάξ.

Σχ. 455.

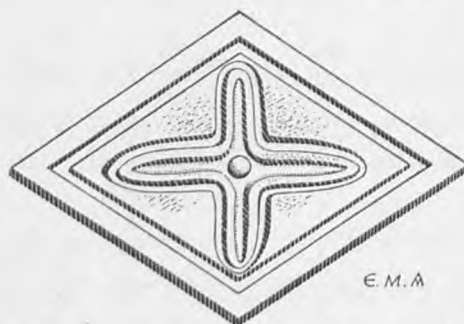
Τετάρτη ἐκ δυσμῶν πλάξ.

Σχ. 456.

Ἑβδόμη ἐκ δυσμῶν πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος νοτιοανατολικῆς κόγχης τῶν Ὑπερώων. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Σχ. 457. Κοσμήματα περιφράγματος μικροῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Τὰ δὲ περισωθέντα κεντρικὰ ἀνάγλυφα κοσμήματα τοῦ περιφράγματος τούτου παρίστανται ἐπὶ τῶν σχ. 454 ἄχρι 456.

Τὸ δὲ σχέδιον τοῦ σχ. 457 κοσμεῖ τὴν πλάκα τῆς ἐν τῷ ἐλάσσονι πεσσῷ ἀδιεξόδου.

Δικτυωτὸν ἀνοίγματος πεσσού. — Ἀνωθεν τοῦ περιφράγματος τοῦ πρὸς τὸ βῆμα ἀνοίγματος ὑπάρχει δικτυωτόν, $1^{\mu}.30$ ἢ $4^{\beta\pi} 2^{\delta}$ ὕψους, οὗτινος τὴν θέαν παρέχουσιν ὁ τε πίναξ νὰ καὶ ὁ πίναξ οη'. Τοῦτο εἶνε βεβαίως τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κοσμούμενον διατόροις σχεδίοις ἀκάνθου καὶ κομποτάτῃ στεφάνῃ, ἐφ' ἑνὸς δὲ τῶν τοῦ θριγκοῦ κυκλίσκων ἐνεπήχθη βαθύχρους ἐρυθρὸς ἢ πορφυροῦς λίθος, $0^{\mu}.09$ ἢ $3\frac{1}{2}^{\delta}$ διαμέτρου. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος δικτυωτὸν τοῦτο μετεκινήθη τοποθετηθὲν εἰς μείζον ὑπὲρ τὸ περίφραγμα ὕψος.

Παράθυρα καὶ θυρίδες. — Ἐνταῦθα ἀνοίγονται δύο θυρίδες καὶ ἑπτὰ παράθυρα. Τὰ κατώτερα τρία τῶν πρὸς νότον ἔξ παραθύρων ἔχουσι θωρακεῖα, κοσμούμενα πρὸς μὲν τὰ ἄκρα διὰ τῶν ἐπὶ πόλου σταυρῶν, πρὸς δὲ τὸ μέσον διὰ δύο τετραγώνων, κεκλιμένων κατὰ 45° ἀλλήλοις, ἐσωκλειόντων δὲ ἄλλοτε σταυρόν (σχ. 458).

Σχ. 458. Κεντρικὸν κόσμημα θωρακείων τῶν δεξιῶν ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ στοᾷ θυρίδων. Κλίμαξ= $\frac{1}{12}$.

Ἐκ τῶν ἔξ δὲ τούτων παραθύρων τὰ δύο πρὸς ἀνατολάς, ὡς καὶ τὰ κάτωθεν αὐτῶν, ἐτοιχοδομήθησαν τῷ 1453, φόβῳ τῶν σεισμῶν.

Ἡ παρὰ τὸ βῆμα θυρὶς στερεῖται (σήμερον τοῦλάχιστον) μαρμαρίνου θωρακείου, ἔχουσα τὸν τοῖχον ὑφ' ἑαυτήν, ὅθεν καὶ δὲν κατέρχεται ἄχρῃς ἐδάφους.

Τὸ δ' ὑπὲρ αὐτὴν μικρὸν παράθυρον παρουσιάζει εὐρείαν ἐσοχὴν ἔξωθεν, μετ' ἐπιπέδου πρὸς τὸ μέσον τόξου, ὡς παρατηρεῖται ἐν πίνακι κβ' τοῦ Α' τόμου.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου δὲ θωρακείου τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς θυρίδος παρατηρεῖται κεντρικὸς σταυροφόρος ῥόμβος, οὗτινος ὁ σταυρὸς ὅμως ἐξέλιπεν, ἔχων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τὸν ἐπὶ σφαίρας σταυρόν, ἐνῷ τὸ μεσαῖον τῆς αὐτῆς θυρίδος θωρακεῖον κοσμεῖται ἀκριβῶς ὡς τὰ τῶν προπεριγραφέντων πρὸς νότον παραθύρων, δηλαδὴ διὰ τοῦ ὠραίου ἐκείνου συμπλέγματος τοῦ σχ. 458.

Τὰ δὲ πλαίσια τῆς ὀριζοντίας δοκοῦ τῆς θυρίδος ταύτης καλλωπίζονται ἀναγλύφοις κάτωθεν φύλλοις.

Ἡ μεγάλη νοτιοανατολικὴ τῶν ὑπερφῶν θυρὶς κατέστη στενωτέρη ὑπὸ τοῦ πορθητοῦ, ἀπολέσασα πρὸς νότον τὸ ἑνατον τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς εὗρους, ὅποτε καὶ ὁ μεσημβρινὸς αὐτῆς στῦλος μετετοπίσθη βορειότερον, ἵνα τὰ δύο πρὸς νότον διάστυλα τῆς θυρίδος ὧσιν ἰσομεγέθη, ὡς ἄλλως παρίσταται ἐπὶ τοῦ πίνακος οδ' (¹⁸⁰).

(¹⁸⁰) Ἰδε καὶ πίνακα ι' ἐν τῷ Α' τόμῳ, ἔτι δὲ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ μου Πίνακος τῆς Ἀγίας Σοφίας, 1905, πίνακα η'.

Πυλὶς θυρίδος. — Εἶδομεν ὅτι ἐν τῇ θυρίδι ταύτῃ ἀνοίγεται ἡ εἰς τὴν ποτὲ ξυλίνην κάθοδον φέρουσα θύρα⁽¹⁸¹⁾, ἣν παρατηρεῖ τις ἐπὶ τῶν πινάκων ιη', κ', καὶ κβ' τοῦ Α' τόμου, καὶ δὴ ἐν τῷ βορείῳ τῆς θυρίδος διαμερίσματι. Τὸ ὕψος τῆς πυλίδος ἰσοδυναμεῖ 2^μ.01 ἢ 6^{βπ} 5^δ καὶ τὸ εὖρος 1^μ.22 ἢ 3^{βπ} 11^δ. Στέφεται δ' αὕτη διὰ πλακὸς φρυγίου λίθου, κιτρινωποῦ δηλονότι μετὰ πορφυρῶν φλεβῶν, καὶ τὸ ὑπέρθυρον αὐτῆς κοσμεῖ σταυρός, οὗτινος ὅμως ὀλίγα μόνον ἔχνη διεσώθησαν.

Διὰ τῆς μικρᾶς δὲ ταύτης θύρας εἰσῆρχετο μυστικῶς εἰς τὰ κατηχούμενα κατὰ τὴν ι' τοῦλάχιστον ἑκατονταετηρίδα ὁ αὐτοκράτωρ, ἐρχόμενος ἐκ τῶν ἀνωτέρων τῆς Μανναύρας διαβατικῶν καὶ τῆς ξυλίνης σκάλας, τῇ ἐορτῇ τῆς Ὑψώσεως τῶν τιμίων ξύλων, ὡς καὶ τῇ τῆς Ὁρθοδοξίας⁽¹⁸²⁾. Τῇ δὲ 2^α Φεβρουαρίου τοῦ 933, χειροτονηθέντος πατριάρχου τοῦ Θεοφυλάκτου, «ἐξῆλθον οἱ δεσπότες ἀπὸ σκαραμαγγίων», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «περιβεβλημένοι καὶ τὰ χρυσοπερίκλειστα τούτων σαγία, καὶ ἀπίαςιν, δηριγευόμενοι⁽¹⁸³⁾ ὑπὸ τε τῶν πραιποσίτων καὶ τοῦ κουβουκλείου, διὰ τῆς μανναύρας καὶ τῶν διαβατικῶν εἰς τὰ κατηχούμενα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας»⁽¹⁸⁴⁾.

Κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν δὲ παράδοσιν, διὰ τῆς πυλίδος ταύτης, καὶ οὐχὶ διὰ τῆς τοῦ παραπησίτου διαβάς⁽¹⁸⁵⁾, ἐξηφανίσθη δῆθεν ὁ ἱερεὺς, ὅστις ἐλειτούργει ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ καθ' ἣν στιγμήν οἱ Τοῦρκοι, θραύσαντες τὰς πύλας τοῦ ναοῦ, εἰσέβαλον εἰς αὐτὸν ξιφῆρεις.

Λευκοὶ κίονες ἐσωτερικοῦ. — Τῶν ἔσω τεσσάρων κίωνων αἱ διαστάσεις ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

		Ὑψος											
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.59	ἦ	1 11		3.62	ἦ	11 7		0.89	ἦ	2 10	
Βορειοδυτικὸς	»	0.58		1 10		3.66		11 8		0.91		2 11	
Νοτιοανατολικὸς	»	0.61		2 0		3.54		11 4		0.91		2 11	
Βορειοανατολικὸς	»	0.58		1 10		3.66		11 8		0.92		2 11	
Μέσος ὅρος =		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
		0.59	ἦ	1 11		3.62	ἦ	11 7		0.91	ἦ	2 11	
		Περίμετρον				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	2.22	ἦ	7 1		0.71	ἦ	2 3		1.11	ἦ	3 7	
Νοτιοανατολικὸς	»	2.15		6 10		0.68		2 2		1.09		3 6	
Βορειοανατολικὸς	»	2.24		7 2		0.71		2 3		1.06		3 5	
Μέσος ὅρος =		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
		2.20	ἦ	7 0		0.70	ἦ	2 3		1.09	ἦ	3 6	

(181) Ἴδε Α' τόμον, σ. 51, καὶ παρόντα τόμον, σ. 242.

(182) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 125 καὶ 157.

(183) Διευθυνόμενοι (ἴδε Α' τόμον, σ. 51 καὶ σημ. 79).

(184) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 635.

(185) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 307-308.

Ἄπαντες οἱ κίονες οὗτοι φέρουσι κρηπίδας λευκοῦ λίθου ὑπὸ τὰς βάσεις αὐτῶν.

		Ὑψος κρηπίδος	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0 ^μ .11	ἢ 4 ^δ
Βορειοδυτικὸς	»	0 .07	3
Νοτιοανατολικὸς	»	0 .04	2
Βορειοανατολικὸς	»	0 .05	2

Πλατύτερον δὲ τῶν ἄλλων τυγχάνει τὸ κιονόκρανον τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονος.

Ὁ λίαν κεκλιμένος νοτιοανατολικὸς κίων. — Τὰ περὶ τῆς μεγάλης κλίσεως τοῦ κίονος τούτου ἐξετέθησαν ἐν τοῖς ἀνωτέρω (¹⁸⁶), προσθετέον δὲ νῦν ὅτι ὁ Φοσσάτης εἰς μάτην ἐπεχείρησε νὰ ἀνορθώσῃ αὐτόν, διαρκούσης τῆς γενικῆς ἐπισκευῆς τοῦ 1847-1849. «Ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀνόρθωσις αὐτοῦ», λέγει, «τοῦ κίονος τούτου τυγχάνοντος συγκεκριημένου διὰ τοῦ πελωρίου ἐξωτερικοῦ ἀντιτειχίσματος, τοῦ ἀποτελοῦντος τὴν βάσιν ἑνὸς τῶν τεσσάρων μιναρέδων» (¹⁸⁷).

Ὁρθομαρμάρωσις. — Ἡ ὀριζόντιος ζωφόρος ἀμπελοφύλλων δὲν σώζεται πλέον ἐπὶ τῆς παραστάδος τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος (πίναξ οἴη).

Τὸ δὲ μέγιστον μέρος τῆς ἐνταῦθα ὀρθομαρμαρώσεως ἐξέλιπεν. Ἰδίως δ' ἐπαθεν ἡ δευτέρα κάτωθεν ζώνη φρυγίου λίθου, ἐνῶ ἡ λωρὶς πορφυρῶν μαρμάρων ἀπαντᾷ ἰδίᾳ πρὸς τὸ βῆμα. Ἡ κογχοειδὴς ὁμως ἐσοχὴ τοῦ μικροῦ πεσσοῦ διετηρήθη ἀλώβητος, ὥς καὶ τὰ διάμεσα τῶν πρὸς νότον παραθύρων, καὶ ἡ πρὸς δύσιν κεραία τοῦ μεγάλου πεσσοῦ σὺν τῇ τοῦ παραπησίου.

Ἐν δὲ τῇ πρὸς τὸ ἱερατεῖον τέλος ἀδιεξόδῳ αἱ δύο κατώτεραι ζῶναι διεσώθησαν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἡ τρίτη.

Εὐλινὸι σύνδεσμοι. — Ἄπαντες οἱ ἐνταῦθα κίονες συνδέονται τοῖς παρ' ἑαυτοῖς τοίχοις σιδήροις, ξύλοις κεκαλυμμένοις.

Σημεῖα ἐδάφους καὶ ἰχνη θριγκῶν. — Παρὰ τὴν βάσιν τῆς παραστάδος τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος παρατηρεῖ τις, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μάρμαρον, κανονικῶς γεγλυμμένον, τὸ ὁποῖον παρίσταται ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν ιγ' ἐπὶ τοῦ πίνακος ιη' τοῦ Α' τόμου. Τὸν λίθον δὲ τοῦτον, ἔχοντα 1^μ.20 ἢ 3^β 10^δ μήκους καὶ 0^μ.77 ἢ 2^β 6^δ πλάτους, τινὲς τῶν ἐν τῷ ναῷ ὀθωμανῶν διδασκάλων θεωροῦσιν ὥς φέροντά ποτε κολυμβήθραν, ἄλλοι δέ, ἐπὶ τὸ φαντασιωδέστερον παρεκτρέπομενοι, ὀνομάζουσιν «Υεμλίκ Ἰησᾶ», ἥτοι «Φάτην τοῦ Ἰησοῦ».

Ἐπεὶτα ἀμέσως πρὸς νότον τῆς ἐν τῇ μεγάλῃ θυρίδι πυλίδος, καὶ ἔμπροσθεν τοῦ βορείου στύλου τῆς αὐτῆς θυρίδος, τὸ ἔδαφος παρουσιάζει δύο κύκλους, οὓς ὀρίζει τὸ σημεῖον Γ' ἐπὶ τοῦ πίνακος ιη', ἐπέχοντας τὰς βάσεις ἐκλιπόντων κίωνων, 0^μ.15 ἢ 6^δ διαμέτρου. Ἐνταῦθα δ' ὑπῆρχε βεβαίως θριγκός.

Ἰχνη δὲ διαιρέσεως, ὥς ἔοικε, καταπετάσματος, διεσώθησαν ἐπὶ τῶν ἐσπερίων κεραίων τοῦ μεγάλου πεσσοῦ καὶ τοῦ ἐναντι παραπησίου (¹⁸⁸).

(¹⁸⁶) Ἴδε σ. 280 καὶ πίνακα ξθ', Β.

(¹⁸⁷) *Aya Sofia*, σ. 4.

(¹⁸⁸) Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

Οἱ δ' ἐπὶ τῶν λευκῶν κίωνων κρίκοι ἀποδεικνύουσιν ὅτι δύο παραπετάσματα ἀνήρτηντο ἐνταῦθα, τὸ μὲν ἀναμεταξὺ τῶν μεσημβρινῶν κίωνων, τὸ δὲ ἀναμέσον τῶν ἀρκτῶν (¹⁸⁹).

Ἐμπεπηγμένος Σταυρός.— Ἐν τῇ πρὸς τὸ βῆμα ἀδιεξόδῳ, ἐπὶ τοῦ πρὸς ἀνατολὰς τοίχου, διεσώθη ἡ θέσις μικροῦ ἔμπεπηγμένου ποτὲ σταυροῦ.

Σταυρός ἐν κύκλῳ.— Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ πάλιν ἀδιεξόδῳ, πρὸς ἔω, ἀπαντᾷ κύκλος ἐγγεγλυμμένος, 0^μ.20 ἢ 8^δ διαμέτρου, φέρων ἔσωθεν ἑαυτοῦ σταυρόν, οὗτινος ὀλίγα μόνον λείψανα περιεσώθησαν. Τὰ δὲ διάκενα τοῦ σταυροῦ τούτου ἦσαν ἄλλοτε ἐνεπίγραφα.

Στεφάνη μεγάλης εἰκόνης.— Παρατήρησα ὅτι ἀναμεταξὺ τοῦ πρὸς τὸ ἱερατεῖον ἀνοίγματος καὶ τῆς πρώτης πρὸς μεσημβρίαν θυρίδος ὑπάρχει μεγίστη τετράπλευρος στεφάνη, 2^μ.52 ἢ 8^{βπ} 1^δ μήκους καὶ 2^μ.65 ἢ 8^{βπ} 6^δ πλάτους, ἐσωκλείουσα, κατ' ἐμὴν γνώμην, μεγάλην εἰκόνα ἄλλοτε.

Ἐπιγραφαί.— Ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς δὲ πλευρᾷ τοῦ μεγάλου νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ βλέπει τις τὴν εἰκόνα τοῦ σχ. 459, παριστάνοντος ἐγκεχαραγμένον βυζαντινὸν σταυρόν σὺν τῇ ἐπιγραφῇ IC XC ΝΙΚΑ, ἥτοι « Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ ».

Σχ. 459. Σταυρός μετ' ἐπιγραφῆς ἐκ τοῦ μεγάλου μεσημβρινοανατολικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

Ἐπὶ δὲ τῆς πρὸς βορρᾶν ἐπιφανείας τῆς ἑώας αὐτοῦ κεραίας, τὸ παραπήσιον φέρει τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ σχ. 460, ἣν μετ' ἀμφιβολίας μόνον δύναται τις ἴσως νὰ ἀναγνώσῃ ὡς « Νικήτα ».

Σχ. 460. Ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ νοτιοανατολικοῦ παραπήσιου. Κλίμαξ=½.

Ὁ δεύτερος ἐκ δυσμῶν τῆς κόγχης κίων ἔχει τὸ ὄνομα « Ἀντώνη », μετ' ο γεγραμμένον (σχ. 461).

Σχ. 461. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ πρώτου ἐκ δυσμῶν ἐλευθέρου κίονος νοτιοανατολικῆς κόγχης. Κλίμαξ=½.

(¹⁸⁹) Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

Ἄλλη ἐπιγραφὴ τυγχάνει ἡ τοῦ σχ. 462, ἣτις ἀναγινώσκεται « Θεοχάριστος ὁ Εἰρηνικός », χαραχθεῖσα δ' ἐπὶ τοῦ νοτίου κεντρικοῦ παραθύρου τῆς ἐν λόγῳ διαιρέσεως. Ταύτην ἔδειξα τῷ λογίῳ καθηγητῇ τῆς τοῦ Γένους μεγάλης σχολῆς κ. Ἰωακείμ Βαλαβάνη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1904.

ΘΕΟΧΑΡΙΣΤΟΣ ΕΙΡΗΝΙΚΟΣ

Σχ. 462. Ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ κεντρικοῦ νοτίου παραθύρου τῆς νοτιοανατολικῆς τῶν Ὑπερώων διαιρέσεως. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

Τέλος ἐπὶ τοῦ τρίτου ἐκ δυσμῶν περιφράγματος τῆς ἐνταῦθα κόγχης εἶδον τὸ σχ. 463, οὗτινος ἡ σημασία εἶνε ἄγνωστος.

Σχ. 463. Χάραγμα ἐκ τοῦ περιφράγματος τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

Βασιλικὸν Μητατώριον τῶν Κατηχουμενείων. — Μέρος τῆς νοτιοανατολικῆς τῶν ὑπερώων διαιρέσεως ἀπετέλει, τὸ κατ' ἐμέ, τὸ « Μητατώριον τῶν Κατηχουμενείων » τοῦ αὐτοκράτορος ⁽¹⁹⁰⁾, διότι ἐκ τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐξάγω ὅτι τὸ μητατώριον τοῦτο δὲν ἦτο ἀπομεμακρυσμένον τοῦ μητατωρικοῦ κοχλίου, ὅστις ἀπεδείχθη ἤδη ὅτι ἦτο ὁ τῆς μεσημβρινοανατολικῆς τοῦ ναοῦ γωνίας.

Τῇ ἐορτῇ τῆς Ὁρθοδοξίας οἱ δεσπότες « διὰ τῆς πλαγίας τοῦ θυσιαστηρίου καὶ τοῦ κοχλίου τοῦ ὀπισθεν τῆς κόγχης ἀνελθόντες εἰς τὰ κατηχουμένα, εἰσέρχονται εἰς τὸ μητατώριον καὶ ἀπαλλάσσουσι τὰς ἑαυτῶν χλαμύδας καὶ μόνον, καὶ ἀκούουσι τοῦ θείου εὐαγγελίου καὶ τῆς ἐκτενοῦς » ⁽¹⁹¹⁾. Καὶ « εἰσελθὼν ὁ βασιλεὺς ἐν τοῖς κατηχουμενείοις, καὶ εὐξάμενος, ἅπτων κηρούς,

⁽¹⁹⁰⁾ Μητατώριον εἰς τὰ κατηχούμενα εἶχε καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Σεργίου, διότι, κατὰ τὸν αὐτοκρατορικὸν συγγραφέα, ὁ βασιλεὺς μετὰ τὴν ἐν τοῖς ὑπερώοις γενομένην κοινωνίαν « εἰσέρχεται ἐν τῷ μητατωρίῳ » (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 88). Μητατώριον κατηχουμενείων εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατειῶν, διότι « καὶ κοινωνήσας ὁ βασιλεὺς [ἐν τοῖς κατηχουμενείοις] εἰσέρχεται εἰς τὸ μητατώριον » (Αὐτόθι, σ. 167), καὶ μετὰ μικρὸν « ἐξέρχεται ὁ βασιλεὺς ἐκ τοῦ μητατωρίου » (Αὐτόθι, σ. 167). Ὁ δὲ ναὸς τῆς Πηγῆς εἶχε « Μητατωρίκιον » ἐν τοῖς κατηχουμενείοις αὐτοῦ (Αὐτόθι, σ. 109).

Ἀνάλογος τῇ τοῦ μητατωρίου θὰ ἦτο καὶ ἡ χρῆσις τοῦ « Βασιλικοῦ Κοιτῶνος » τῶν κατηχουμενείων ἄλλων ναῶν, ἀφοῦ ὁ Ἀνώνυμος σαφηνίζει τὸ τοῦ γυναικίτου τῆς Ἁγίας Σοφίας μητατώριον ὡς « κοιτῶνα ὠραῖον διάχρυσον » (ἴδε ἀνωτέρω, σ. 324). Ὁ δὲ Πορφυρογεννήτος ἱστορεῖ ὅτι ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις σεπτῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου ὁ αὐτοκράτωρ, μετὰ τὴν ἐν τοῖς κατηχουμενείοις ληφθεῖσαν κοινωνίαν, « εἰσέρχεται ἐν τῷ κοιτῶνι », καὶ μετὰ μικρὸν, « ἐστῶτος τοῦ βασιλέως ἔμπροσθεν τῆς θύρας τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ, προσκυνοῦσιν ἀμφοτέρω ἀλλήλους » (Αὐτόθι, σ. 152). Ἐν δὲ τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Μωκίου ΚΠ. ὁ βασιλεὺς « ἀνέρχεται διὰ τοῦ κοχλίου, καὶ μικρὸν ἐκκλίνας ἀριστερόν, διέρχεται διὰ τῶν κατηχουμενείων τοῦ νάρθηκος καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν κοιτῶνα αὐτοῦ, καὶ εἰσελθὼν ἀπαλλάσσει διβητήσιον ἄσπρον » (Αὐτόθι, σ. 100), καὶ καταλαβόντος... τοῦ καιροῦ τῆς προελεύσεως, ἐξέρχεται ἀπὸ τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ ἐν τοῖς κατηχουμενείοις ὑπερθεὶν τῶν βασιλικῶν πυλῶν » (Αὐτόθι, σ. 104), καὶ πάλιν περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μωκίου « Τοῦ δὲ βασιλέως ἐξελθόντος ἐκ τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ ἐν τοῖς κατηχουμενείοις, ὑπερθεὶν τῶν βασιλικῶν πυλῶν, εἰσέρχονται οἱ βεσιτήτορες καὶ ὑπαλλάσσουσι τὴν χλανίδα τὸν βασιλέα » (Αὐτόθι, σ. 101). Τέλος ὁ αὐτοκράτωρ ἀνελθὼν εἰς τὰ κατηχουμενεῖα τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, « εἰσέρχεται ἐν τῷ κοιτῶνι. ἀπαλλάξας δὲ τὸ στέμμα διὰ τοῦ πραιποσίτου, μένει ἐκεῖσε » (Αὐτόθι, σ. 109).

⁽¹⁹¹⁾ Αὐτόθι, σ. 160.

ὑπαλλάσσει, ὡσαύτως καὶ πάντες κατὰ τὴν ἰδίαν τάξιν, τὰ ἀλλαξίματα αὐτῶν τὰ ἄσπρα. τῆς δὲ λιτῆς ἐγγιζούσης, δίδεται σιλέντιον⁽¹⁹²⁾, καὶ ἐξέρχεται ὁ βασιλεὺς ἐκ τοῦ μηταωρίου τῶν κατηχουμενίων, καὶ δέχονται αὐτὸν οἱ πατρίκιοι ἐν τῷ μεγάλῳ τρικλίνῳ τοῦ σεκρέτου μετὰ πάσης τῆς συγκλήτου καὶ πίπτουσιν »⁽¹⁹³⁾. Ἐπὶ δὲ προαγωγῇ ζωστῆς πατρικίας « ἀναφέρουσιν αὐτὴν εἰς τὸ μηταωρίον ἐπὶ τὸν Θωμαῖτην », κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον⁽¹⁹⁴⁾.

Τὸ μηταωρίον δὲ τοῦτο δὲν ἐχωρίζετο, ὡς τὸ κάτωθεν, διὰ τοίχου ἀπὸ τῶν ἄλλων τῶν ὑπερφῶν διαίρεσεων, ἀλλ' ἀπλῶς διὰ καταπετασμάτων. Οὕτως ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ τοῦ πατριάρχου Θεοφυλάκτου, οἱ ἐν τῷ μηταωρίῳ τῶν κατηχουμενίων εὐρισκόμενοι δεσπότες « περιεβάλλοντο τὰς ἑαυτῶν χλαμύδας, καὶ ἐξιόντων αὐτῶν ἔξω τοῦ ἐκεῖσε κρεμαμένου βήλου, ἐδέξαντο τούτους οἱ τε μάγιστροι καὶ πατρίκιοι »⁽¹⁹⁵⁾.

Τὰ προμνημονευθέντα ἔχνη παραπετασμάτων, καὶ δὴ τὸ ἀναμεταξὺ τοῦ μεγάλου πεσσοῦ καὶ παραπησίου καταπέτασμα, ἀπετέλουν, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὰ ὄρια τοῦ ἀνωτέρου τούτου μηταωρίου.

Αὐτοκρατορικὸς θρόνος Μηταωρίου. — Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὑπῆρχε θρόνος διὰ τὸν αὐτοκράτορα, καθήμενον ἐν τῷ ἀλλαξιμαρίῳ τῶν κατηχουμενίων, ὡς καὶ ἐν τῷ κάτωθεν μηταωρίῳ, ἀλλ' ἦτον πολυτελὲς βεβαίως. Ὁ Πορφυρογέννητος δὲν μνημονεύει μὲν τοιοῦτον θρόνον ἐν τοῖς ὑπερφοῖς τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀλλ' ἡ περιγραφὴ τοιούτου σελλίου ἐνδοθεν βήλου ἐν τοῖς κατηχουμενίοις ἄλλου μεγάλου ναοῦ ΚΠ.⁽¹⁹⁶⁾ καθιστᾷ τὴν ὑπαρξίν θρόνου. ἐν τοῖς δεξιοῖς ὑπερφοῖς τῆς μεγάλης ἐκκλησίας πάντῃ ἀναμφίλογον.

Αἰθουσα Κλητωρίου. — Διαμέρισμά τι τοῦ ἐν τοῖς κατηχουμενίοις μηταωρίου τοῦ αὐτοκράτορος ἀπετέλει θάλαμον ἀρίστου λιτοῦ, ἀνάλογον τῷ κάτωθεν τρικλίνῳ τοῦ κράματος⁽¹⁹⁷⁾. Τῇ ἐορτῇ τῆς Ὁρθοδοξίας, τῶν δεσποτῶν ἀκουόντων τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῆς ἐκτενοῦς ἐν τῷ ἄνω μηταωρίῳ, « εἰσέρχεται », λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, « ὁ τῆς τραπέζης μετὰ τῶν ἀρτοκλίων, καὶ στοιχεῖ τὸ κλητώριον »⁽¹⁹⁸⁾. Ἀκολούθως δὲ ὁ αὐτοκράτωρ « ἀκουμβίζει μετὰ τῆς τραπέζης, καὶ εἰσέρχονται οἱ κληθέντες καὶ ἀριστοῦσι μετ' αὐτῶν, καὶ μετὰ τὸ ἀναστῆναι αὐτοὺς ἀπέρχονται πάλιν οἱ δεσπότες διὰ τῶν διαβατικῶν εἰς τὸ παλάτιον »⁽¹⁹⁹⁾. Τῇ δὲ Κυριακῇ τοῦ Ἀντίπασχα

⁽¹⁹²⁾ Δηλαδή οἱ πατρίκιοι ἢ εὐγενεῖς διατάσσονται νὰ ἔλθωσιν εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ αὐτοκράτορος (Ῥάϊσκε *Comment. ad Porphy.*, σ. 210).

⁽¹⁹³⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 157.

⁽¹⁹⁴⁾ *Αὐτόθι*, σ. 260.

⁽¹⁹⁵⁾ *Αὐτόθι*, σ. 636.

⁽¹⁹⁶⁾ Τοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἐν τοῖς ὑπερφοῖς τοῦ ὁποίου κοινωνήσας ὁ βασιλεὺς ἀπέναντι τοῦ θυσιαστηρίου καὶ ἄνωθεν τῶν βασιλικῶν πυλῶν, « εἰσέρχεται ἔνδον τοῦ δεξιοῦ βήλου, καὶ καθέζεται ἐκεῖσε ἐπὶ σελλίου » (*Αὐτόθι*, σ. 78).

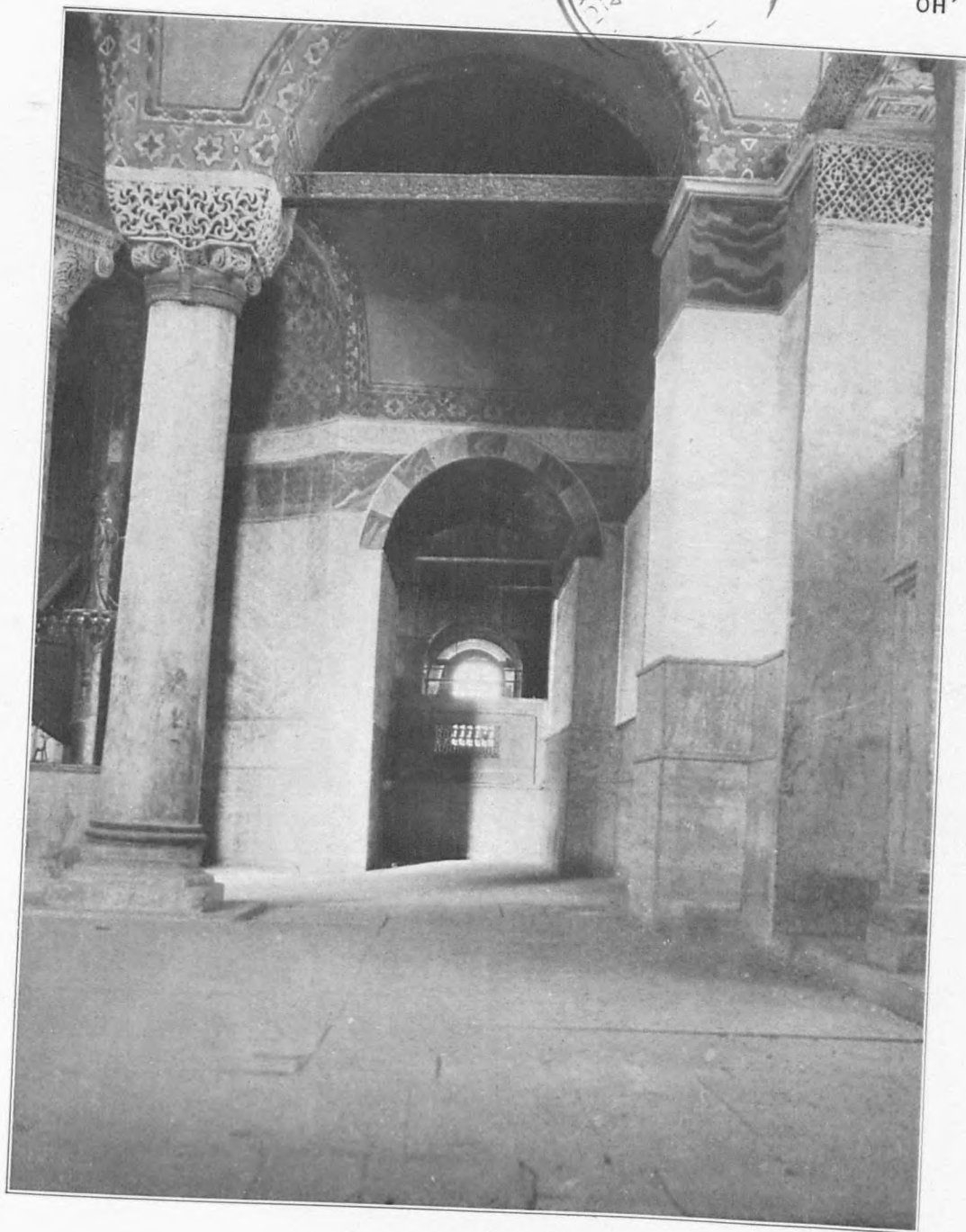
⁽¹⁹⁷⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 222-223, περὶ μηταωρίου. Τόπον ὅπου ἐκραμάτιζον ἐν τοῖς ὑπερφοῖς εἶχον καὶ ἄλλοι ναοὶ ΚΠ. α' Ὁ τοῦ Ἀγίου Μωκίου « ἐξέρχεται ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τοῦ κοιτῶνος αὐτοῦ... καὶ ἀπέρχεται ἐν τοῖς κατηχουμενίοις, ἐν οἷς καὶ ἡ τιμία τράπεζα ἴσται αὐτοῦ » (*E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 103). β' Ὁ τῆς Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, εἰς τὰ κατηχούμενα τοῦ ὁποίου ἀνελθόν, ὁ αὐτοκράτωρ « διέρχεται διὰ τοῦ στενοῦ τρικλίνου, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἄριστον τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τελεῖται » (*Αὐτόθι*, σ. 109). Καὶ γ' ἐν Βλαχέρναις, ὅπου ἡ αἰθουσα τοῦ κλητωρίου ἦτο ὁ Δουνάβιος τρικλινος, εἰς ὃν ἀνήρχετο ὁ βασιλεὺς « διὰ τοῦ βιβαλῶτος καὶ τοῦ κοχλιοῦ », εὐρίσκων ὅτι « ἴσται ἡ τιμία αὐτοῦ τράπεζα ἐκεῖσε » (*Αὐτόθι*, σ. 152).

⁽¹⁹⁸⁾ *Αὐτόθι*, σ. 160. Ἡ λέξις « κλητώριον » παράγεται ἐκ τοῦ *καλέω*, καὶ σημαίνει ἐνταῦθα συμπόσιον εἰς ὃ προσεκάλει ὁ βασιλεὺς τοὺς ἑαυτοῦ φίλους (ἴδε Ῥάϊσκε *Comment. ad Porphy.*, σ. 169).

⁽¹⁹⁹⁾ *E. B. T.*, ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 160.

ΟΗ'

ΤΟ ΠΑΡΑΚΥΠΤΙΚΟΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

οί βασιλεῖς μετέβαινον εἰς τὰ κατηχούμενα διὰ τοῦ χυτοῦ τῆς Χαλκῆς, «καὶ λειτουργοῦσιν ἐκεῖσε καὶ ἀριστοῦσι μετὰ τοῦ πατριάρχου» (200).

Παρακυπτικόν. — Ἐν τῇ ἀφηγήσει αὐτοῦ τῆς τελετῆς τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ κατὰ τὴν ι' ἑκατονταετηρίδα, ὁ Πορφυρογέννητος ἱστορεῖ ὅτι ὁ βασιλεὺς, εἰσελθὼν εἰς τὰ κατηχούμενα διὰ τῶν ἀνωτέρων τῆς Μανναύρας διαβατικῶν καὶ τῆς ξυλίνης σκάλας, καὶ «ἄψας κηροῦς καὶ εὐξάμενος, παρακύπτει ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσιν» (201). Τὸ ῥῆμα *παρακύπτει* σημαίνει ἐνταῦθα «βλέπει πρὸς τὰ κάτω», διότι, κατὰ τὸν μέγαν Ῥάϊσκη, «Παρακυπτικόν» ἢ «Παρακυμπτικόν» εἶνε «ἡ θυρίς, ἣτις τρέπεται πρὸς τὸ θυσιαστήριον ἀπὸ τῶν κατηχουμένων» (202). Καὶ ἐπειδὴ τοιαύτη «θυρίς» ἐν τῇ Ἀγίᾳ Σοφίᾳ εἶνε ἡ ἐν τῷ νοτιοανατολικῷ ἐλάσσονι πεσσῷ ἀνοιγομένη ἀδιέξοδος (πίναξ ση'), ἔχουσα 4^μ.10 ἢ 13^β 2^δ μήκους καὶ 2^μ.41 ἢ 7^β 8^δ εὗρους καὶ 5^μ.10 ἢ 16^β 4^δ ὕψους, δὲν ἐδίστασα νὰ ταυτίσω αὐτὴν τῷ παρακυπτικῷ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ συγγραφέως (203). Ἡ τοιαύτη δ' ἐξήγησις τῆς λέξεως περιποιεῖ τὴν μεγίστην τιμὴν τῷ τοῦ Πορφυρογεννήτου γερμανῶ σχολιαστῇ, οὗτινος ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ πολυμάθεια, ἔξοχος κρίσις καὶ ἀκάματος δραστηριότης τυγχάνουσιν ἄξιοι παντὸς ἐγκωμίου. Τὸ δὲ προεκτεθὲν χωρίον «παρακύπτει ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσιν», ἔνεκα τῆς λακωνικότητος αὐτοῦ, δὲν θὰ ἐξήρκει ἵνα σαφηνίσῃ τὴν ἀκριβῆ τοῦ παρακυπτικοῦ χρῆσιν ἐὰν δὲν ὑπῆρχον ἄλλαι πληροφορίαι τοῦ Κωνσταντίνου, ἀφορῶσαι εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς ΚΠ. (204). Ὅθεν καὶ ἐκ τῶν συμπληρωματικῶν τούτων διδομένων ἐναργῶς προκύπτει ὅτι ὁσάκις ὁ αὐτοκράτωρ ἐξεκλησιάζετο ἐν τοῖς ὑπερφῶς τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὡς τῇ ἑορτῇ τῆς Ὑψώσεως τῶν Τιμίων Ξύλων, ἢ τῇ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἢ καὶ ἐπὶ χειροτονίᾳ πατριάρχου, προσηύχετο καὶ ἤπτε κηροῦς ἐν τῷ παρακυπτικῷ, ἐνθεν πάντοτε ἱστάμενος, ἠκολούθει τὴν θεῖαν λειτουργίαν, βλέπων κάτω, ἐντὸς τοῦ ἁγίου βήματος.

(200) E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 98.

(201) *Αὐτόθι*, σ. 125.

(202) «Fenestra, quæ in sacrificatorium despicit e Catechumenis» (*Comment. ad Porphy.*, σ. 195). Ὁ Παχυμέρης μνημονεύει «τάς τῶν οἰκημάτων παρακυπτικάς, ἐξ ὧν τῆς πλίνθου καὶ τιτάνου παρφοδομημένας» (*Αὐτόθι*, σ. 195). Ἀνάλογον σημασίαν εἶχον καὶ τὰ ῥήματα *προκύπτω* καὶ *διακύπτω*. «Ὑπερφῶ τε μετεωρίζουσιν», λέγει ὁ Εὐάγγελος, «.....προκύπτειν τοῖς βουλομένοις διδόντες ἐς τὰ τελούμενα» (*Ἐκκλ. Ἱστορ.*, ἐν Ὁξφόρδῃ, 1844, σ. 133). «Διαστευλάμενος ταῖς γυναιξίν», λέγει Συμεὼν ὁ Μεταφραστὴς περὶ Χρυσοστόμου, «ὡς εἴ τις ἔξω τῶν βήλων ὀφθῇ διακύπτουσα..... ἐξωθεῖσθαι» (*Δουκαγγίου S. S.*, § 38).

(203) Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

(204) Καὶ α' ἐν τῷ Ἀγίῳ Σεργίῳ, ὅπου ὁ εἰς τὰ ὑπερφῶ ἀνελθὼν αὐτοκράτωρ «ἱσταται ἐν τῷ παρακυπτικῷ τοῦ θυσιαστηρίου, ἐν ᾧ εἴθισται αὐτῷ καθ' ἑκάστην προέλευσιν ἱστασθαι καὶ ἐκτελεῖν τὴν θεῖαν λειτουργίαν, ἅπτε δὲ κακεῖσε κηροῦς» (E. B. T., ἔκδ. Βόννης, τ. α', σ. 88). β' Ἐν τῷ ἐν Βλαχέρναις ναῷ τῆς Θεοτόκου, ὅπου «ἀνέρχεται ἐν τοῖς κατηχουμένοις, εὐξάμενος δὲ ἅπτε κηροῦς ἐν τε τῷ παρακυπτικῷ τῆς ἁγίας σοροῦ, ἐν τῷ εὐκτηρίῳ καὶ ἐν τῷ ἔξω σταυρῷ τῶν κατηχουμένων» (*Αὐτόθι*, σ. 156). γ' Ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων «ἀνέρχεται διὰ τοῦ.....ἀριστεροῦ κοχλιοῦ ἐν τοῖς σεπτοῖς κατηχουμένοις,.....καὶ ἀπελθὼν ἱσταται ἐν τοῖς δεξιοῖς μέρεσι, ἐνθα εἴθισται αὐτῷ καθ' ἑκάστην προέλευσιν ἱστασθαι καὶ τελεῖν τὴν θεῖαν λειτουργίαν» (*Αὐτόθι*, σ. 77). δ' Ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων, ἐν τοῖς κατηχουμένοις τοῦ ὁποῦ ὁ βασιλεὺς «τελεῖ τὴν θεῖαν λειτουργίαν» (*Αὐτόθι*, σ. 166). Καὶ ε' Ἐν τῷ παρὰ τὴν ΚΠ. σεπτῷ ναῷ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πηγῆς, ἐνθα ὁ κρατὼν, ἀνελθὼν εἰς τὰ κατηχουμενεία, «καὶ ἀπελθὼν, τελεῖ ἐν τῷ εἰθισμένῳ τόπῳ τὴν θεῖαν λειτουργίαν» (*Αὐτόθι*, σ. 112). Ὁ δ' ἀναγνώστης θὰ παρατηρήσῃ ὅτι τὸ παρακυπτικόν δὲν ἀναφέρεται ἐν τοῖς προηγουμένοις τρισὶ τελευταίοις παραδείγμασιν, ἀλλ' ἡ παραβολὴ αὐτῶν τῶν χωρίων τοῖς δύο πρώτοις καθιστᾷ βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ παρακυπτικοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τῆς Θεοτόκου Χαλκοπρατείων καὶ τῆς Παναγίας τῆς Πηγῆς.

Παρακυπτικά ἀπαντῶμεν εἰτα καὶ ἐν ναῷ Ἀγίας Εἰρήνης καὶ Θεοτόκου τῆς Διακονίσσης ΚΠ., ἐν Δερὲ Ἀγῆς Λυκίας, κλπ.

Τὸ δὲ παρακυπτικόν τοῦ ἐν ΚΠ. ναοῦ τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάκχου εἶνε, ὡς εἰκός, πολλῷ μικρότερον τοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὡς ἔχον 1^μ ἢ 3^β 2^δ βάθους ἄχρι τοῦ κιγλιδώματος αὐτοῦ, 1^μ.10 ἢ 3^β 6^δ εὗρους, καὶ 2^μ.5 ἢ 8^β ὀλικοῦ ὕψους.

Ἐν δὲ τῷ Ἀγίῳ Βιταλίῳ, ἐν Ῥαβέννῃ, τὸ εὖρος τοῦ παρακυπτικοῦ τυγχάνει διπλάσιον καὶ ἐπέκεινα τοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, προσεγγίζον 5^μ.6 ἢ 18^β, ὅθεν καὶ διηρέθῃ τὸ ἀνοιγμα αὐτοῦ εἰς τρία μέρη διὰ δύο κοιμῶν κίωνων, ὧν ἡ βάσις εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τοῦ περιφράγματος.

Πρὸς τὴν εἵσοδον δὲ ἡ καὶ ἐντὸς τοῦ παρακλυπτικοῦ εἰκάζω ὅτι θὰ ὑπῆρχε μανουάλιον καὶ ἄνωθεν εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, πρὸς δὲ τὸ δικτυωτόν, καὶ στασίδιον αὐτοκρατορικὸν πολυτελέστατον.

Μικρὸν πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀλώσεως τῆς πόλεως ὁ Ἀντώνιος περιέγραψεν «ἀριστερόθεν»⁽²⁰⁵⁾, πρὸς τὰ ἄνω, καὶ παρὰ τὸν μέγαν θόλον, σηκόν, κεκαλυμμένον χρυσῷ»⁽²⁰⁶⁾, ἀλλ' ἄγνωστον ἂν πρόκειται περὶ τοῦ παρακλυπτικοῦ, ἂν καὶ δύσκολον νὰ φαντασθῇ τις τί ἄλλο ἡδύνατο νὰ ἀνταποκρίνηται εἰς τὴν ἀόριστον καὶ ζοφερὰν ταύτην ἀφήγησιν.

Ε'. ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΟΝ ΥΠΕΡΩΙΟΝ

Πύλαι. — Τὸ διαμέρισμα τοῦτο τῶν «ἀριστερῶν Κατηχουμενείων», ἡ τῆς κατ' ἐξοχὴν γυναικωνίτιδος, φέρει σήμερον πέντε πύλας, ὡς καὶ τὸ πρὸς νότον. Τούτων δὲ τρεῖς τοξοειδεῖς εἶνε αἱ εἰς τὰ κατηχουμενεῖα τοῦ νάρθηκος εἰσφέρουσαι, μία σταυροφόρος, ἡ τοῦ βορειοδυτικοῦ κοχλιοῦ καὶ ἄλλη πάλιν σταυροφόρος, ἡ τῶν ἐν τῷ παραπησσίῳ ἀνόδων. Ἐπὶ τοῦ διαγράμματος δ' αὐτοῦ τῶν ὑπερώων ὁ Σάλτζεμβεργ παρῆστη καὶ ἔκτην θύραν ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ, ἀνοιγομένην ἐπὶ τοῦ ἐσπερίου τοίχου, καὶ ἀμέσως δεξιόθεν τῷ ἐκ τοῦ λαβυρίνθου ἀνιόντι⁽²⁰⁷⁾. Ἐπειδὴ δὲ τῷ 1904 φανερὰ ἔχνη τῆς θύρας ταύτης δὲν ὑπῆρχον, κατέταξα ἀγῶ αὐτὴν ἐν ταῖς «πύλαις ἀμφιβόλου θέσεως» ἐπὶ τοῦ πίνακος ιη' τοῦ Α' τόμου. Ἐν τοῖς ἀνωτέρω δ' ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ δείξω πόσον ἐπλανήθη ὁ Σάλτζεμβεργ, παραστήσας θάλαμον πρὸς ἄρκτον τῶν κατηχουμενείων τοῦ νάρθηκος⁽²⁰⁸⁾, ὥστε ἐὰν τῷ ὄντι ὑπῆρχεν ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πύλη αὕτη, ὡς ἄλλως θεωρῶ πιθανόν, δὲν ἡδύνατο νὰ ἄγῃ εἰς τὸν ἀνύπαρκτον θάλαμον, ἀλλ' εἰς κάθοδον, ἴσως ξυλίνην, δι' ἧς καθίστατο, φαίνεται, προσιτή, ὡς ἐξῆρθη, ἡ στέγη τοῦ πρὸς ἄρκτον τοῦ νάρθηκος μεγάλου προπυλαίου⁽²⁰⁹⁾.

Ἀνοιγμα μικροῦ πεσσοῦ. — Τὸ ἡμικυλινδρικὸν τόξον, τὸ στέφον τὴν ἀδιέξοδον τοῦ μικροῦ πεσσοῦ, εἶνε φαινομενικῶς ὑποδεέστερον τῷ ὕψει κατὰ 0^μ.37 ἢ 1^β^π 2^δ τῶν ἄλλων, ὅθεν καὶ μόλις ἀνέρχεται εἰς 4^μ.72 ἢ 15^β^π 1^δ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος τῆς ἐνταῦθα στοᾶς. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ δάπεδον τοῦτο εἶνε ὑψηλότερον κατὰ 0^μ.12 ἢ 4^μ^δ τοῦ τῶν ἄλλων τῶν κατηχουμενείων διαιρέσεων, ἔπεται ὅτι ἡ ὀροφή τῆς ἐν λόγῳ ἀδιεξόδου, καίπερ τυγχάνουσα χθαμαλωτέρα τῶν ἄλλων, δὲν ὑπολείπεται ἐκείνων εἰμὴ κατὰ 0^μ.25 ἢ 9^μ^δ μόνον.

Ἀνοιγμα μεγάλου πεσσοῦ. — Τὸ ὕψος τούτου εἶνε 4^μ.56 ἢ 14^β^π 7^δ, καὶ ἡ ἀδιέξοδος αὕτη εἶνε ἡ μόνη τῶν ἐν τοῖς μεγάλοις πεσσοῖς, ἥτις δὲν ἐκλείσθη.

Στρουθοκάμηλος καὶ κλάδοι προσόψεως. — Ἐνταῦθα ἀπαντᾷ εἰς καὶ μόνος στρουθοκάμηλος, εὐρισκόμενος ἐπὶ τοῦ μικροῦ πεσσοῦ. Αἱ δ' ὑπὲρ τοὺς κίονας διπλαῖ διακλαδώσεις τοῦ λιθίνου μουσείου παρίστανται σημαντικῶς μεῖζονες τῶν πρὸς νότον.

(²⁰⁵) Ἐν τῇ γραφίδι ῥώσσου ἱστορικοῦ, καὶ δὴ συχνάκις ἐκπίπτοντος εἰς τὴν μυθογραφίαν, τὸ ἐπὶ ῥήμα τοῦτο δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς πρὸς τὸ βόρειον μέρος, καὶ στερεῖται τοῦ κύρους τὸ ὁποῖον θὰ εἶχεν ἐν τῷ στόματι Βυζαντινοῦ.

(²⁰⁶) Soc. Or. lat., s. g., τ. ε', σ. 91.

(²⁰⁷) A. B. v. C., πίναξ ζ'.

(²⁰⁸) Αὐτόθι, πίναξ ζ'. Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 296.

(²⁰⁹) Ἴδε σ. 296.

ΘΕΑ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΩΝ ΥΠΕΡΩΩΝ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Πράσινοι κίονες κόγχης. — Ἴδου ποῖαι εἶνε αἱ διαστάσεις τούτων·

	Υψος											
	βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν	0.62	η	2	0	4.22	η	13	6	1.27	η	4	1
β' » »	0.62		2	0	4.20		13	5	1.24		4	0
γ' » »	0.65		2	1	4.23		13	7	1.16		3	9
δ' » »	0.61		2	0	4.31		13	10	1.17		3	9
ε' » »	0.54		1	9	4.21		13	6	1.22		3	11
ς' » »	0.58		1	10	4.23		13	7	1.25		4	0
Μέσος ὅρος =	0.61	η	2	0	4.23	η	13	7	1.22	η	3	11
											6.06	η 19 $\beta\pi$ δ 6.

	Περίμετρος				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
α' κίων ἐκ δυσμῶν	2.00	η	6	5	0.64	η	2	1	1.10	η	3	6
β' » »	1.96		6	3	0.62		2	0	1.10		3	6
γ' » »	2.04		6	7	0.65		2	1	1.20		3	10
δ' » »	2.11		6	9	0.67		2	2	1.14		3	8
ε' » »	1.91		6	2	0.61		2	0	1.08		3	5
Μέσος ὅρος =	2.00	η	6	5	0.64	η	2	1	1.12	η	3	7.

Τὸ ὕψος ἐμετρήθη ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ ($0^{\mu}.12$ ἢ $4\frac{1}{2}^{\delta}$) ἐδάφους. Οἱ κίονες δ' οὗτοι εἶνε οἱ χθαμαλότεροι ὅλων τῶν ἐν ταῖς κόγχαις κίωνων, ὑπολειπόμενοι τῶν τῆς νοτιοανατολικῆς κόγχης, λόγου χάριν, κατὰ $0^{\mu}.44$ ἢ $1^{\beta\pi} 5^{\delta}$, ἐξ οὗ καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ὑψηλοτέρου δαπέδου ἐν τῷ βορειοδυτικῷ ὑπερφῷ. Τὰς βάσεις δ' αὐτῶν, καὶ δὴ τῶν πρὸς τὸν μέγαν πεσσόν, ἀνενέωσεν ὁ Φοσσάτης, οἱ δὲ κορμοὶ αὐτῶν στεροῦνται ἐξογκωμάτων. Παχὺς δὲ μετάλλινος στέφανος κυκλοῖ τὸν παρὰ τὸν μεῖζονα πεσσὸν ἐλεύθερον κίονα, ἀμέσως ὑπὸ τὸν τοῦ κιονοκράνου δακτύλιον.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ὁ πρῶτος ἐκ δυσμῶν κίων φέρει τὸ μονόγραμμα ΙΟΝCΤΙ-

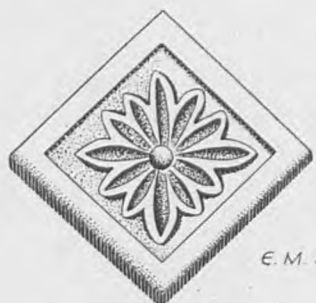
Μονογράμματα κιονοκράνων βορειοδυτικῆς κόγχης τῶν Ὑπερφῶν. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

ΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 464), ΑΝΓΟΝCΤΑC δ' ἔσωθεν (σχ. 465)· ὁ δεύτερος ΒΑCΙΛΕΩC ἔξωθεν (σχ. 466), ΘΕΟΔΩΡΑC πρὸς τὰ κατηχούμενα (σχ. 467)· ὁ τρίτος ΙΟΝCΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 468), καὶ ΒΑCΙΛΕΩC ἐν τοῖς ὑπερφῶις (σχ. 469)· ὁ τέταρτος ΑΝΓΟΝCΤΑC ἔξωθεν (σχ. 470), ΙΟΝCΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔσωθεν (σχ. 471)· ὁ πέμπτος, ὡς καὶ ὁ πρῶτος, κοσμεῖται τῷ ὀνόματι

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν (σχ. 472), ΑΝΓΟΝΣΤΑΣ πάλιν ἐν τῇ γυναικωνίτιδι (σχ. 473)· τὸ δὲ τελευταῖον μονόγραμμα ἀναγινώσκεται καὶ αὐτὸ ΑΝΓΟΝΣΤΑΣ ἐν τῇ πρὸς τὸν ναὸν προσόψει τοῦ ἑφου κίονος (σχ. 474). Οὕτως ἐκ τῶν νῦν ὁρατῶν ἑνδεκα μονογραμμάτων τῆς κόγχης ταύτης τέσσαρα κλειῖζονται τῷ τίτλῳ ΑΝΓΟΝΣΤΑΣ, καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουσι πλείονα τῶν δεκαῆς τοιούτων ἐν ὅλῳ τῷ ναῷ⁽²¹⁰⁾, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος κόγχη αὕτη ἔχει μόνη τὸ τέταρτον τοῦ ὀλίκοῦ αὐτῶν ἀριθμοῦ.

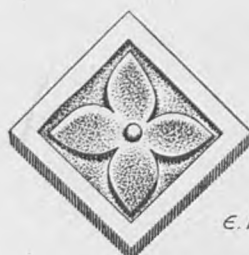
Σημειωτέον ὅτι τὸ Τ τοῦ σχ. 471 ἀπώλεσε τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ κεραίαν.

Περίφραγμα. — Συνεπεία τοῦ ὕψους τοῦ ἐνταῦθα ἐδάφους, τὸ περίφραγμα τῆς βορειοδυτικῆς κόγχης ἔχει μόνον 1^μ.01 ἢ 3^β π. 3^δ.

Σχ. 475.

Πλάξ μικροῦ πεσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

Σχ. 476.

Πλάξ μεγάλου πεσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

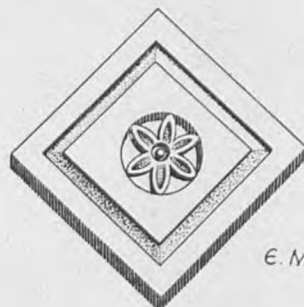
Σχ. 477.

Πρώτη ἐκ δυομῶν πλάξ.

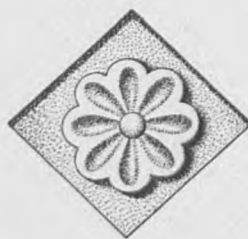
Σχ. 478.

Δευτέρα πλάξ.

Σχ. 479.

Τρίτη πλάξ.

Σχ. 480.

Τετάρτη πλάξ.

Σχ. 481.

Πέμπτη πλάξ.

Σχ. 482.

Ἑκτη ἐκ δυομῶν πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος βορειοδυτικῆς τῶν Ὑπερώων κόγχης. Κλίμαξ = $\frac{1}{8}$.

(210) Ὡς Α' τόμον, σ. 88.

Αἱ πλάκες διετήρησαν ἐν τῷ μέρει τούτῳ τὰ κοσμήματα αὐτῶν ἀκέραια (σχ. 475 ἄχρι 482). Βεβαίως τὸ σχ. 477 παριστᾷ περιστερὰν ἐπὶ κλάδου.

Θωρακεῖα παραθύρων. — Τῶν τριῶν κωτωτέρων παραθύρων τὸ περίφραγμα ἐκοσμεῖτο κεντρικῷ σταυροφόρῳ ῥόμβῳ, ἔχοντι ἐκατέρωθεν τὸν ἐπὶ κύκλου σταυρόν.

Σημειώτέον δὲ ὅτι τὰ δύο ἄκρα παράθυρα φέρουσι πλῆθος ὁπῶν ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τοῦ θωρακείου μαρμάρου, προωρισμένων ὅπως ἔχωσι δικτυωτόν τι. Τὸ δὲ κεντρικὸν παράθυρον δεικνύει χάραγμα, καὶ οὐχὶ ὁπὰς, εἰς τὸ αὐτὸ μέρος.

Λευκοὶ κίονες ἐσωτερικοῦ. — Αἱ διαστάσεις τούτων εἶνε αἱ ἑξῆς:

		Υψος											
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκρανίου			
		μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.56	η	1	10	3.64	η	11	7	0.88	η	2	10
Βορειοδυτικὸς	»	0.55		1	9	3.65		11	8	0.85		2	9
Νοτιοανατολικὸς	»	0.54		1	9	3.56		11	5	0.89		2	10
Βορειοανατολικὸς	»	0.59		1	11	3.63		11	7	0.82		2	8
Μέσος ὅρος =		0.56	η	1	10	3.62	η	11	7	0.86	η	2	9
		Περίμετρον				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ	μ	η	$\beta\pi$	δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	2.13	η	6	10	0.67	η	2	2	1.01	η	3	3
Βορειοδυτικὸς	»	2.17		6	11	0.69		2	3	1.01		3	3
Βορειοανατολικὸς	»	2.28		7	3	0.73		2	4	1.18		3	9
Μέσος ὅρος =		2.19	η	7	0	0.70	η	2	3	1.07	η	3	5

Τῶν κίωνων τούτων μόνον ὁ βορειοδυτικὸς φέρει κρηπίδα 0^μ.02 ἢ 1^δ ὕψους ὑπὸ τὴν ἐαυτοῦ βάσιν.

Τὴν γενικὴν δὲ θέαν τῶν πρὸς δυσμὰς δύο λευκῶν κίωνων τῆς ἐν λόγῳ διαιρέσεως τῶν υπερῶν, σὺν τοῖς πρὸς τὰ κατηχούμενα τοῦ νάρθηκος ἀνοίγμασι, παρέχει ὁ πίναξ οὗτ'.

Ἔδαφος. — Ἐρρέθη ἤδη ὅτι τὸ δάπεδον τῆς βορειοδυτικῆς τῆς γυναικωνίτιδος πτέρυγος ὑπερέχει κατὰ 0^μ.12 ἢ 4^δ τοῦ τοῦ δυτικοῦ υπερῶν, νῦν δὲ προσθετέον ὅτι ἡ διαφορὰ αὕτη ὕψους, ἦν ὑπηγόρευεν ἡ σχετικὴ σμικρότης τῶν πρασίνων κίωνων τῆς ἐνταῦθα κόγχης, ἐκπίπτει ἀνεπαισθήτως ἄχρι παντελοῦς ἐξαφανίσεως ἐν τῷ πρὸς ἄρκτον κεντρικῷ τοῦ γυναικείου διαμερίσματι.

Ὁρθομαρμαρώσεις. — Ὁ δυτικὸς τοῖχος παρουσιάζει τὴν αὐτὴν διάταξιν ὥς καὶ ἐν τῷ νοτιοδυτικῷ διαμερίσματι⁽²¹¹⁾, πλὴν ὅτι αἱ δύο κατώτεροι ζῶναι μαρμάρων εἶνε εὐρύτεραι ἐνταῦθα, ὥς ἔχουσαι τὸ σύννηδες πλάτος τοῦ ἐν ταῖς πλαγίαις τοῦ υπερῶν πτέρυξιν ἀπαντῶντος (πίναξ οὗτ').

Πλεῖσται πλάκες τῆς βορειοδυτικῆς ὀρθομαρμαρώσεως ἐξέλιπον, καὶ δὴ τὰ μεγάλα κάθετα μάρμαρα τῆς τρίτης ζώνης, ὥς καὶ ἡ δευτέρα ζώνη φρυγίου λίθου καὶ ἡ ἀνωτάτη ὑπερυῦρος, σκιερά. Τὸ παραπήσιον διέσωσεν ὁμως κάθετα μάρμαρα ἐπὶ τῶν κεραιῶν αὐτοῦ, ἐνῶ οἱ λίθοι

(²¹¹) Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 299 - 300, καὶ σχ. 344.

τοῦ μεγάλου πεσσοῦ καὶ τῆς κογχοειδοῦς ἐσοχῆς τοῦ μικροτέρου πεσσοῦ περιεσώθησαν ἡμῖν ἐν καλῇ καταστάσει.

Μωσαϊκά. — Τὸ πεμπτημόριον θόλου, τὸ στεγάζον τὴν κυλινδρικήν ἐσοχὴν τοῦ μικροῦ πεσσοῦ, κοσμεῖται σχεδίοις ἀναλόγοις μὲν τοῖς τῶν νοτίων⁽²¹²⁾, ἀλλὰ μεγαλειτέροις ἐκείνων.

Ξύλα σιδηρῶν συνδέσμων. — Κατ' ἐξαίρεσιν πάντως, οἱ ἐνταῦθα κίονες δὲν ἔχουσιν ὅλοι τοὺς συνήθεις αὐτῶν συνδέσμους. Οὕτω σίδηρα, διὰ ξύλων κεκαλυμμένα, ὑπάρχουσι μόνον δύο, ἀπὸ τῶν ἐσπερίων κίωνων εἰς τὸν παρακαίμενον τοῖχον· ὁ βορειοδυτικὸς κίων στερεῖται συνδέσμων μετὰ τοῦ βορείου τοίχου, ὡς καὶ ὁ βορειοανατολικὸς μετὰ τοῦ παραπησίου⁽²¹³⁾.

Ἐπιγραφαί. — Ἐν τοῖς βορειοδυτικοῖς ὑπερώοις ὑπάρχουσι πληθὺς ἐπιγραφῶν, ὧν αἱ κυριώτεραι ἔχουσιν ὧδε. Πρῶτον ἐν τῇ κυλινδρικῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ μικροτέρου πεσσοῦ ἀναγινώσκει τις «Ἰωάννης ὁ», ὡς ἐν τῷ σχ. 483.

Σχ. 483. Ἐπιγραφή ἐλάσσονος βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

Ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ αὐτῆς κεραίας τοῦ μεγάλου πεσσοῦ παρατηροῦνται τὰ στοιχεῖα τοῦ σχ. 484, ἀναγινωσκόμενα «Κύριε, βοήθει Νικηφόρ».

Σχ. 484. Ἐπιγραφή μελζονος βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

Ἐπὶ δὲ τῆς πρώτης ἐκ δυσμῶν πλακὸς τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ περιφράγματος ὑπάρχει τὸ σχ. 485,

Σχ. 485. Ἐπιγραφή περιφράγματος βορειοδυτικῆς κόγχης. Κλίμαξ=½.

ἦτοι «Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Φωτεινῷ».

⁽²¹²⁾ Ἴδε σ. 277-278, καὶ σχ. 349.

⁽²¹³⁾ Ἴδε πίνακα ιη' Α' τόμου.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ πλακὸς διακρίνεται τὸ σχ. 486, « Κύριε, βοήθει μοι, τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ ».

ΚΕ ΒΟΗΘΗΜΟΙΩΣΩ Δ ΟΥΛΩ Μ

Σχ. 486. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ=½.

Πάλιν ἐκ τῆς αὐτῆς πλακὸς ἔχομεν τὸ σχ. 487, ὅπου ἀπαντᾷ τις τὰς λέξεις « Κύριε, βοήθει Λεο ».

Κ' Ε ΒΟΛ ΘΙ Ι Λ Η Α
Ο ΟΥΛΕΟΝΙΤΗΛΙ Χ Κ Μ

Σχ. 487. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ. Κλίμαξ=½.

Ἐπὶ δὲ τοῦ περιφράγματος τοῦ ἐν τῷ μεγάλῳ πεσσῷ ἀνοίγματος εὑρον τὸ σχ. 488, σημαίνον « Ὁ Βασιλικός ».

ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ

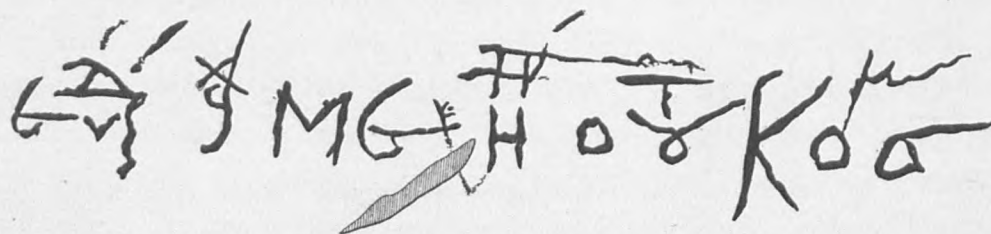
Σχ. 488. Ἐπιγραφή περιφράγματος μεγάλου βορειοδυτικοῦ πεσοῦ. Κλίμαξ=½.

Ταὐτὸ δ' ὄνομα ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ σχ. 489, ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου τῆς ἐκκλησίας.

Ο ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ

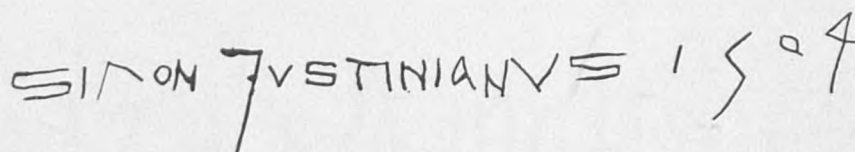
Σχ. 489. Ἐπιγραφή τοῦ αὐτοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ=1.

Τὸ δὲ σχῆμα 490 ὡσαύτως εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλακός. Ἡ δ' ἀνάγνωσις αὐτοῦ εἶνε δυσχερής, « Ἐν ... Χρ . με . . η . . . ο . . τοῦ κόσμου ».

Σχ. 490. Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ αὐτοῦ περιφράγματος. Κλίμαξ=½.

Ἐπὶ τοῦ ἀρκιφίου τοίχου ἐχαράχθη ἡ μετὰ τὴν τελευταίαν ἄλωσιν λατινικὴ ἐπιγραφή τοῦ σχ. 491, « Ivstinianvs Novis, 1504 », τοῦ « Novis » ὄντος ἀνεστραμμένου.

Σχ. 491. Ἐπιγραφή βορείου τοίχου βορειοδυτικῆς διαιρέσεως, οὐ μακρὰν τοῦ παρατησίου. Κλίμαξ=½.

Ἐνταῦθα διακρίνονται καὶ τὰ ἐξῆς τρία μονογράμματα, τὰ τῶν σχ. 492, 493 καὶ 494,

Σχ. 492. Μονόγραμμα χαράχθην ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ βραχίονος τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

Σχ. 493. Μονόγραμμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου. Κλίμαξ=½.

Σχ. 494. Μονόγραμμα ἐξ ἐφ' ἑκατέρᾳ τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=1.

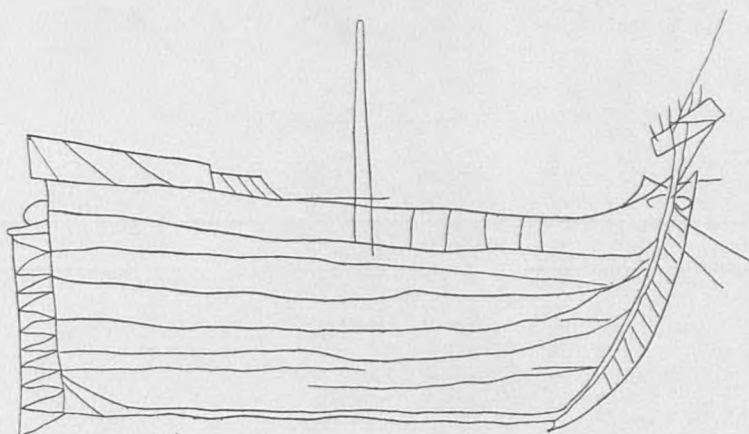
ὃν τὸ τελευταῖον εἶνε ἀναμφιλόγως πάντως τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας τῶν Παλαιολόγων⁽²¹⁴⁾.

Χαραγαί. — Ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ μεγάλου πεσσοῦ ὑπάρχει τὸ ἔμβλημα τοῦ σχ. 495.

Σχ. 495. Σύμβολον χαραχθὲν ἐπὶ τῆς ἐσπερίας κεραίας τοῦ μείζονος βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=1.

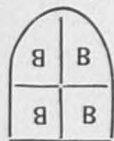
Ἐπὶ δὲ τοῦ ἐφίου βραχίονος τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ παρατηροῦμεν τέλος τὸ ἔμβλημα τῆς Ἐκ-

Σχ. 496. Ἡ Ναῦς, χαραχθεῖσα ἐπὶ τῆς ἐφίας κεραίας τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=1.

κλησίας (σχ. 496), ὅπερ, ὡς εἶδομεν, ἀπαντᾷ συχνάκις ἐν τοῖς διασωθεῖσι τῶν ὑπερῶν χαραγ-
μασιν.

(²¹⁴) Τὸ μονόγραμμα τοῦτο τυγχάνει πολλῶ πλέον εὐανάγνωστον τοῦ ποτὲ διακρινομένου ἐντὸς θυρεοῦ τοῦ ἐν ΚΠ. παλατίου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ὅπερ ὁ μὲν Βουλιιάλδος ἀνέγνωσε «Πάσχα», ὁ δὲ Δουκάγγιος ἐθεώρησεν ὡς μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων (Βυζαντίου Ἡ ΚΠ., τ. α', σ. 365).

Γνωστὸν δ' ὅτι οἱ Παλαιολόγοι εἶχον καὶ τὸ παρατιθέμενον οἰκόσημον τῶν τεσσάρων Β, ὅπερ ὁ Πασπάτης ἐσχεδίασε παρὰ τὸ αὐτὸ παλάτιον τοῦ Πορφυρογεννήτου, προσθεὶς ὅτι τὰ στοιχεῖα ταῦτα ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ Γαλατᾶ. Σημαίνουσι δὲ τὰ τέσσαρα Β, «Βασιλεὺς βασιλέων βασιλεύων βασιλεύουσι» (Βυζ. Μελ., σ. 42, καὶ Α. βάν Μίλλιντζεν Byz. Const., σ. 112-113).

ΣΤ'. ΒΟΡΕΙΟΝ ΚΕΝΤΡΙΚΟΝ ΥΠΕΡΩΙΟΝ

Θύρα. — Ἡ ἐπὶ τοῦ μικροῦ τοῦ τεμένουσ ἄξονος πυλὶς τοῦ βορείου ὑπερφου, ἀπὸ θυρίδος ἀτέχνως μεταποιηθεῖσα, ἐτοιχοδομήθη πρὸς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας, οὕτως ὥστε τὴν σήμερον δὲν μένει πλέον εἰμὴ μόνον τὸ ὑπέρθυρον αὐτῆς, ὡς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ ἐκ τοῦ προηγούμενου πίνακος ξς'. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου δὲ τούτου ὑπάρχει σταυρός, ἐκκεντρικῶς διατεθειμένος, ἡ δὲ κακὴ ἐκτέλεσις τῶν χειλωμάτων αὐτοῦ καὶ ἡ ἀνωμαλία τῆς θέσεως τοῦ ἀναγλύφου σταυροῦ ἀποδεικνύουσιν ἐναργέστατα τὸ μεταγενέστερον τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἀνεώχθη ἡ ἐνταῦθα πύλη⁽²¹⁵⁾.

Στρουθοκάμηλοι καὶ περιστρεφαὶ προσόψεως. — Ἐπὶ τῶν τόξων τῶν πρασίνων κίωνων παρατηροῦνται δεκατέσσαρες στρουθοκάμηλοι ἐν τῇ βορείᾳ τοῦ ὑπερφου κέντρῳ, ὧν δύο ὑπὲρ ἕκαστον τῶν ἐνταῦθα ἑξ κίωνων καὶ εἰς ἐν ἐκάστη ἐσχατιᾷ. Παρεκτὸς δὲ τῶν στρουθοκαμήλων τὸ ὑπὲρ ἕκαστον τῶν πρὸς ἀνατολὰς πέντε κίωνων μέρος τῆς διακοσμήσεως καλλωπίζεται καὶ περιστρεφᾷ (σχ. 339).

Πράσινοι κίονες. — Ἴδου ποῖαι εἶνε αἱ διαστάσεις τούτων

		Υψος											
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
		μ	ἡ	βπ	δ	μ	ἡ	βπ	δ	μ	ἡ	βπ	δ
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	0.71	ἡ	2	3	4.82	ἡ	15	5	1.09	ἡ	3	6
β'	»	0.71		2	3	4.90		15	8	1.11		3	7
γ'	»	0.72		2	4	4.88		15	8	1.13		3	7
δ'	»	0.73		2	4	4.91		15	9	1.16		3	8
ε'	»	0.67		2	2	4.92		15	9	1.20		3	10
ς'	»	0.74		2	5	4.91		15	9	1.15		3	8
Μέσος ὅρος =		0.71	ἡ	2	3	4.89	ἡ	15	8	1.14	ἡ	3	8
		Περιφέρεια				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	ἡ	βπ	δ	μ	ἡ	βπ	δ	μ	ἡ	βπ	δ
α'	κίων ἐκ δυσμῶν	2.14	ἡ	6	10	0.68	ἡ	2	2	1.17	ἡ	3	9
β'	»	2.16		6	11	0.69		2	3	1.15		3	8
γ'	»	2.10		6	9	0.67		2	2	1.16		3	8
δ'	»	2.03		6	6	0.65		2	1	1.15		3	8
ε'	»	1.97		6	4	0.63		2	0	1.10		3	6
ς'	»	2.03		6	6	0.65		2	1	1.10		3	6
Μέσος ὅρος =		2.07	ἡ	6	8	0.66	ἡ	2	2	1.14	ἡ	3	8

(215) Οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων θεωροῦσιν ἀρχικὴν τὴν πυλίδα ταύτην, ὡς καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (S. Soph., σ. 216 - 217), ὅπερ δεικνύει ἡ ἐπιπολαιότητιν ἐξέτασιν τῶν μερῶν τούτων, ἡ μεγάλην ἑλλειψιν κρίσεως, ἡ καὶ ἀμφότερα ταῦτα.

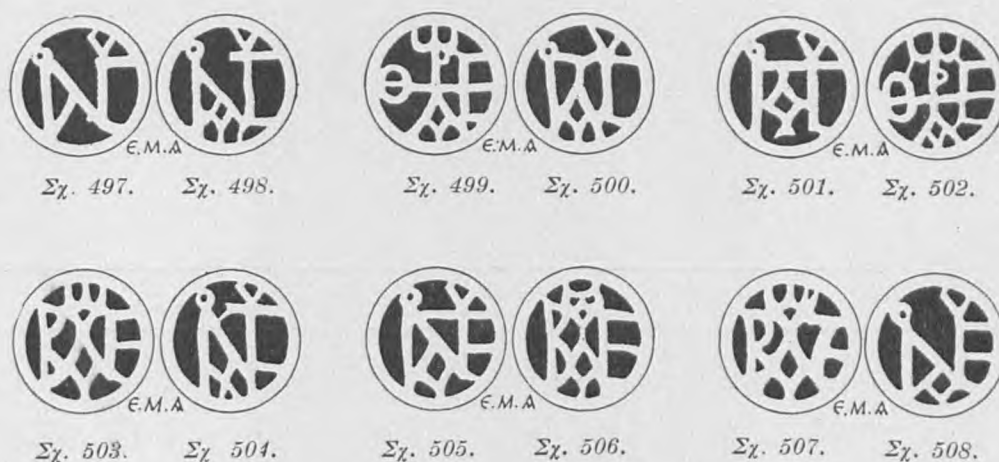
Παραβάλλοντες δὲ τὰ διδόμενα ταῦτα τοῖς τῶν νοτίων κεντρικῶν τοῦ ὑπερώου κίωνων, εὐρίσκομεν ὅτι οἱ βόρειοι οὗτοι κίονες παρίστανται μικρότεροι τῶν πρὸς μεσημβρίαν κατὰ 0^μ.15 ἢ 6^δ, στενώτεροι δὲ κατὰ 0^μ.03 ἢ 1^δ.

Ἐξογκώματα δὲν ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῶν κορυφῶν ἐνταῦθα.

Ὁ δὲ ἀνατολικώτερος τῶν κίωνων τούτων ἔχει τὴν ἑαυτοῦ βάσιν συγκεκριμένην σιδηρῶ συνδέσμῳ.

Τὴν πανοραματικὴν δὲ τῶν βορείων κίωνων θέαν ἄριστα παριστάνουσιν οἱ πίνακες ξε', ξς' καὶ π', σχῆμα Α.

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ἐκ τῶν ἐνταῦθα μονογραμμάτων τὸ πρῶτον κιονόκρανον κλεῖζεται ἐκατέρωθεν τῷ ὀνόματι ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ (σχ. 497 καὶ 498)· τὸ δεύτερον φέρει τὸ ὄνομα

Μονογράμματα κιονοκράνων βορείου κεντρικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

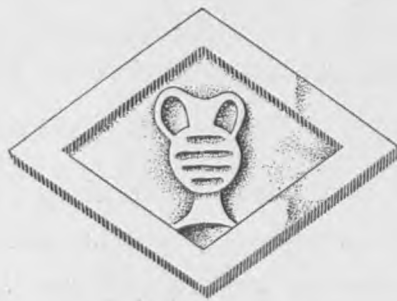
ΘΕΟΔΩΡΑΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 499), ΑΥΓΟΝΣΤΑΣ δ' ἐν τῷ ὑπερώῳ (σχ. 500)· τὸ τρίτον ΑΥΓΟΝΣΤΑΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 501), ΘΕΟΔΩΡΑΣ δὲ πρὸς τὰ κατηχούμενα (σχ. 502)· τὸ τέταρτον ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν (σχ. 503), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ δ' ἔσωθεν (σχ. 504)· τὸ πέμπτον ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔσωθεν (σχ. 505), ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἔσωθεν (σχ. 506)· καὶ τὸ τελευταῖον καλλωπίζεται, ὥς καὶ τὸ τέταρτον, διὰ τοῦ ὀνόματος ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 507), καὶ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἐν τοῖς ὑπερώοις (σχ. 508).

Τὸ μονόγραμμα τοῦ σχ. 497 ἐθραύσθη ἐν μέρει.

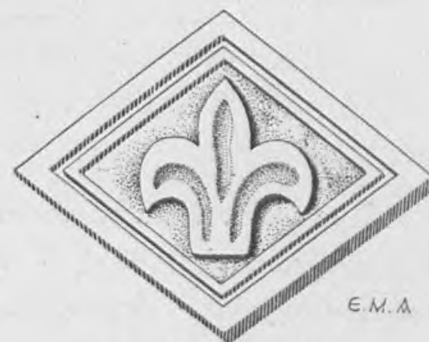
Περίφραγμα. — Τὸ ὕψος τούτου εἶνε 1^μ.19 ἢ 3^β_π 10^δ ἐνταῦθα.

Σχ. 509. Πρώτη πλάξ ἐκ δυαδῶν.

Σχ. 510. Δεύτερη πλάξ.

Σχ. 511. Τρίτη πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος βορείου κεντρικοῦ ὑπερώου. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

Ἐπὶ τοῦ κέντρου δὲ τῆς πρώτης ἐκ δυσμῶν πλακὸς τοῦ περιφράγματος ὑπάρχει τὸ κόσμημα τοῦ σχ. 509, ἐπὶ τῆς δευτέρας τὸ ἀγγεῖον τοῦ σχ. 510, καὶ ἐπὶ τῆς τρίτης τὸ φύλλον τοῦ σχ. 511. Τὰ δὲ κεντρικὰ κοσμήματα τῶν ἄλλων πλακῶν ἐξέλιπον.

Θυρίδες. — Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ τῶν κιονοκρανῶν τῆς δυτικῆς θυρίδος ἡ διάτορος ἐργασία οὐδέποτε συνετελέσθη. Τὸ δὲ κεντρικὸν πλαίσιον τῆς ὀριζοντίας δοκοῦ τῆς ἑφ᾽ αὐτῆς θυρίδος φέρει σταυρόν, ἐνῶ ἐπὶ τῶν κάτωθεν θωρακείων ὑπάρχει κεντρικὸς ῥόμβος, ἐνέχων σταυρόν, ἐνθεν καὶ ἐνθεν τοῦ ὁποίου παρατηροῦνται καὶ οἱ ἐπὶ πόλου σταυροί. Μεσαῖον σταυρὸν δὲν εὐρίσκομεν ὅμως ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ κάτω πλαισίου τῆς ἑφ᾽ αὐτῆς θυρίδος, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ ἀνεγλύφθη ἀστεροειδὲς ἄνθος.

Ὅσαι ἐπὶ τῆς κορωνίδος τῶν κάτω πλακῶν ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τῶν δύο θυρίδων ἐνταῦθα.

Τῶν θυρίδων δὲ τούτων ἡ μὲν ἐσπερία τυγχάνει κατὰ τὸ τρίτον τετοιχοδομημένη πρὸς δυσμὰς, ἡ δὲ ἑφ᾽ ἀπώλεσεν ὡσαύτως τὸ κατώτερον αὐτῆς τρίτον πρὸς ἀνατολάς, ἀλλ' ἄχρι τῆς ὀριζοντίας δοκοῦ μόνον (πίναξ ξς').

Λευκοὶ κίονες. — Αἱ διαστάσεις τούτων ἔχουσιν ὧδε·

		Ὑψος															
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου				ὀλικόν			
		^μ	^{βπ}	^δ		^μ	^{βπ}	^δ		^μ	^{βπ}	^δ		^μ	^{βπ}	^δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.64	ἡ	2	1	3.70	ἡ	11	10	0.78	ἡ	2	6	5.12	ἡ	16	5
Βορειοδυτικὸς	»	0.64		2	1	3.70		11	10	0.90		2	11	5.24		16	10
Νοτιοανατολικὸς	»	0.62		2	0	3.72		11	11	0.92		2	11	5.26		16	10
Βορειοανατολικὸς	»	0.62		2	0	3.79		12	2	0.75		2	5	5.16		16	7
Μέσος ὅρος =		^μ 0.63	^{βπ} ἡ	^δ 2	0	^μ 3.73	^{βπ} ἡ	^δ 11	11	^μ 0.84	^{βπ} ἡ	^δ 2	8	^μ 5.20	^{βπ} ἡ	^δ 16	7.

		Περιφέρεια				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ		μ	βπ	δ	
Νοτιοδυτικὸς	κίων	2.25	ἡ	7	2	0.72	ἡ	2	4	1.14	ἡ	3	8
Βορειοδυτικὸς	»	2.33		7	5	0.74		2	5	1.21		3	10
Νοτιοανατολικὸς	»	2.27		7	3	0.72		2	4	1.17		3	9
Βορειοανατολικὸς	»	2.07		6	8	0.66		2	2	1.25		3	8
Μέσος ὅρος =		2.23	ἡ	7	2	0.71	ἡ	2	3	1.17	ἡ	3	9.

Σημειωτέον ἐνταῦθα τὸ στενὸν τοῦ βορειοανατολικοῦ κίονος, οὔτινος ἡ διάμετρος τυγχάνει ὑποδεεστέρα κατὰ 0^μ.08 ἢ 3^δ τῆς τοῦ παρακειμένου βορειοδυτικοῦ. Ἡ τοιαύτη δὲ διαφορὰ εἶνε τοσοῦτον σημαντικὴ ὥστε ἀμέσως ἐκπλήσσει τὸν παρατηρητὴν (σχ. 512).

Κρηπίδας ὑπὸ τὰς βάσεις αὐτῶν ἔχουσι μόνον οἱ ἀρκτῶοι κίονες, τῆς κρηπίδος τοῦ δυτικοῦ οὔσης 0^μ.04 ἢ 1^δ, τοῦ δ' ἀνατολικοῦ 0^μ.02 ἢ 1^δ μόνον.

Ὁ νοτιοανατολικὸς κίων συγκρατεῖται δυσὶ σιδηροῖς συνδέσμοις, ὧν ὁ μὲν ἄνωθεν, ὁ δὲ κάτωθεν τοῦ ὀρειχαλκίνου τῆς βάσεως στεφάνου (πίναξ π', σχῆμα Α).

Σχ. 512. Θέα τῶν δύο βορείων κίωνων τοῦ ἀρχαίου κεντρικοῦ Ὑπερώου.

Τὸ ἀσύνηδες κιονόκρανον. — Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν διαφόρων τύπων κιονοκρανῶν εἶδομεν ὅτι ὁ νοτιοδυτικὸς τῶν ἐνταῦθα λευκῶν κίωνων στέφεται διὰ κιονοκρανοῦ μοναδικοῦ σχήματος, ὡς παρίσταται ἐπὶ τοῦ πίνακος π', ὡς καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνης Δ τοῦ ἐν τῷ Α' τόμῳ πίνακος κς'. Ἡ γενικὴ θέα αὐτοῦ προσπελάζει τῇ μορφῇ τῶν ἄλλων κιονοκρανῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν ὑπερώων, πλὴν ὅτι τοῦτο στερεῖται διατόρων σχεδίων καὶ τῶν κάτωθεν διαγωνίων σπειρῶν. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ κυρίων ὀριζοντίων ζωνῶν, εἰς ἃς διαιρεῖται, ἡ μὲν ἀνωτέρα κοσμεῖται διὰ τετραγώνων ἐξογκωμάτων, ἡ δὲ δευτέρα διὰ φύλλων, ὧν ἐν μέσῳ ὑπάρχει σταυροφόρος κυκλίσκος (ἐν τῷ κέντρῳ δηλονότι ἐκάστης πλευρᾶς), καὶ ἡ τρίτη διὰ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κοσμήματος ὠῶν τε καὶ βελῶν, ἅτινα ἀπηντήσαμεν ἐν τῇ πρώτῃ τῶν ὑπερώων κορωνίδι.

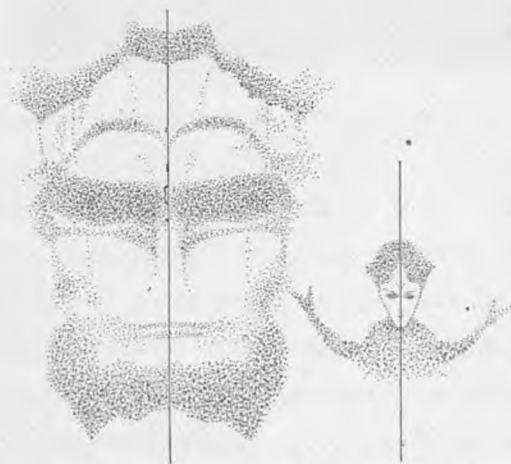
Ὡς εἰκός, ἡ χρῆσις τοῦ κιονοκρανοῦ τούτου εἶνε ἐντελῶς ἄγνωστος, σημειωτέον μόνον ὅτι ὁμοίον τι παρατηρεῖται ἐν τοῖς ὑπερώοις ἄλλου ἰουστινιανείου ναοῦ ἐν ΚΠ.⁽²¹⁶⁾ Αἱ ἐρευναι τοῦ ἡμετέρου Σκαρλάτου Βυζαντίου πρὸ πολλοῦ ἀπέδειξαν ὅτι ἐπὶ τοῦ κίονος τούτου, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ παρ' αὐτόν, ἐστηρίζετο κατ' ἀρχὰς τὸ ἄνωθεν θυριδωτὸν τῆς πλαγίας μεγάλης ἀψίδος

(²¹⁶) Τὸ πρὸς νότον ὑπερῶν τοῦ Ἁγίου Σεργίου συγκρατεῖται, ἀναμεταξὺ ἄλλων, καὶ διὰ δύο ἐσωτερικῶν κίωνων, ὧν τὰ κιονόκρανα εἶνε ἀνόμοια, τοῦ πρὸς δυσμὰς φέροντος σταυρόν.

τειχίον⁽²¹⁷⁾, γνωρίζομεν δ' ἐκ τοῦ Προκοπίου ὅτι κατὰ τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, οἱ κίονες οὗτοι, πολλὰ βεβαρημένοι ἐκ τῆς καθιζήσεως τῆς ἄνωθεν ἀψίδος, τῆς συγκρατοῦσης τὸν θόλον, καὶ ἐπομένως τοῦ θυριδωτοῦ τοίχου, «χάλικας μικροὺς ὥσπερ ἀποξυσθέντας ἀφίεσαν»⁽²¹⁸⁾, ὅποτε καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς διέταξεν ἵνα ἀφαιρέσωσιν ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ τυμπάνου ὅπερ ἤγγιζε τὴν ἀψίδα καὶ νὰ συμπληρώσωσιν αὐτὴς αὐτό, ἀλλὰ μόνον ἐπὶ τῇ λήξει τῆς τοῦ τόξου καθιζήσεως. Οὕτως ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ αὐτοκράτορος θὰ ἔσωσε τὸ οἰκοδόμημα ἀπὸ ἐπαπειλουμένην καταστροφὴν. Ἡ δὲ ἀλλαγὴ κιονοκράνου δὲν φαίνεται ὅμως σχετιζομένη τῷ προεκτεθέντι συμβάντι, α' διότι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος κίων εἶχε βεβαίως τὸ κιονόκρανον αὐτοῦ πρὸ τῆς καθιζήσεως τῆς ἀψίδος, καὶ β' διότι τὸ ἅπαξ εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τεθὲν κιονόκρανον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀντικατασταθῇ δι' ἄλλου. Ἡδύνατό τις ὅμως ἴσως νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἔλαβε τὴν νῦν ὁρωμένην αὐτοῦ μορφήν μετὰ τὰς ἄνωθεν κινήσεις τῶν πλινθίνων ὀγκῶν, εἴτε διότι ἐτέθη ἀτελὲς ἐπὶ τοῦ ἐνταῦθα κίονος, εἴτε διότι, ἔχον κατ' ἀρχὰς τὰ διάτορα σχέδια τῶν ἄλλων κιονοκρανῶν, ἔλαβεν ἀκολούθως τὸ ἀσύνηθες αὐτοῦ σχῆμα, εἰς ἀνάμνησιν δῆθεν τῆς καθιζήσεως. Ἀλλὰ τοῦτο λίαν ἀπίθανον, καίτοι ἴσως οὐχὶ ἐντελὼς ἀδύνατον.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Οἱ πεσσοὶ διετήρησαν εἰς τὰ μέρη ταῦτα ἀκεραίαν σχεδὸν τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν διακόσμησιν, ἀλλὰ τὰ παραπήσια στεροῦνται νῦν τῶν μεγάλων αὐτῶν πλακῶν, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς ζώνης ἐρυθροῦ λίθου, ὡς καὶ τῆς φρυγίων μαρμάρων. Ταῦτα δ' ἔπαθε καὶ ὁ βόρειος τοῖχος, λίαν γεγυμνωμένος τοῦ ἀρχικοῦ αὐτοῦ κόσμου.

Ἀχειροποίητοι εἰκόνες ὀρθομαρμαρώσεως. — Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ἐνταῦθα πεσσῶν ἡ τρίτη

Σχ. 513. Ἀχειροποίητοι εἰκόνες, ἐκ τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ βορείου κεντρικοῦ Ὑπερώου. Κλίμαξ = $\frac{1}{2}$.

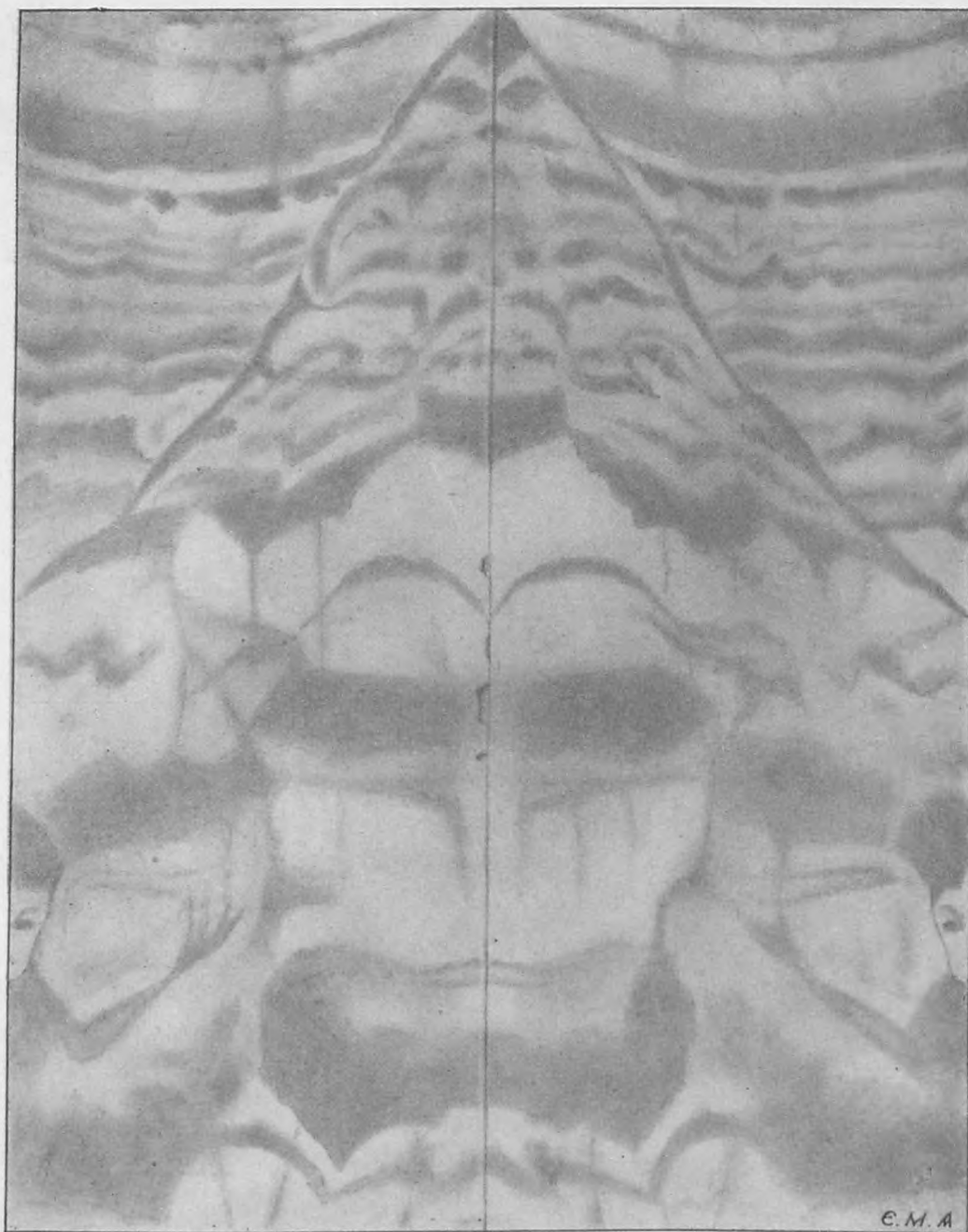
ζώνη μεγάλων φαιῶν, ὑπερύθρων μαρμάρων παριστᾷ ἀλληλουχίαν ἀνθρωπίνων μορφῶν, ἀπλῶς ὑπὸ τῶν κηλίδων καὶ φλεβῶν τῶν λίθων σχηματιζομένων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον εἶδος ὁμοιώματος ἀποτελεῖ μέγα πρόσωπον πωγωνοτροφοῦντος ἀνδρός, τὸ δὲ δεύτερον παρουσιάζει προτομὴν ὡσεὶ γυναικός, ἐχούσης τὰς χεῖρας πρὸς τὰ ἄνω τεταμένης, ὡς ἐν προσευχῇ (σχ. 513).

Τοιαῦτα ἀχειροποίητα εἰκονίσματα μεγάλως ἐξετίμων βεβαίως οἱ Βυζάντιοι, καὶ μολονότι οἱ

⁽²¹⁷⁾ Ἴδε Α' τόμον, σ. 18.

⁽²¹⁸⁾ Περὶ Κτισμ., ἐκδ. Βόννης, σ. 180-181.

λιθοξόοι ἀνεξήτουν προφανῶς αὐτά, δέον οὐχ ἦττον νὰ θαυμάσωμεν τὴν τύχην καὶ τὴν εὐφυΐαν τοῦ ἀνακαλύψαντος ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ σχηματισθῶσιν ἐκ τοῦ λίθου τῶν πλακῶν τούτων δύο ἡμίση ἀνθρωπίνων μορφῶν. Μετὰ τὴν δυσχερεῖ δὲ ταύτην ἀνακάλυψιν, τὰ ἐπίλοιπα ἦσαν εὐκόλα· ὁ τεχνίτης δὲν εἶχεν εἰμὴ νὰ ἐξομαλύνῃ καὶ νὰ στιλβώσῃ τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τοῦ λιθίνου ὄγκου, νὰ σχίσῃ αὐτὸν δις παραλλήλως τῇ αὐτῇ ἐπιφανείᾳ, οὕτως ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ δευτέραν καὶ τρί-

Σχ. 514. Ἡ μεγάλη ἀχειροποίητος κεφαλὴ, ἐπὶ τῶν μαρμάρων τοῦ βορειοανατολικοῦ περσοῦ. Κλίμαξ=10.

την πλάκα, καὶ νὰ κόψῃ πάλιν τὰς πλάκας ταύτας κατὰ μῆκος τοῦ μέσου τῶν εἰκονιζομένων ὁμοιωμάτων, συνθέτων αὐτὰς ὡς ἔδει. Καὶ τοιοιτοτρόπως ἐσχηματίσθησαν αἱ συμμετρικαὶ καὶ κατὰ πρόσωπον ἐξ ἀνάγκης ἀτενίζουσαι μορφαί. Ἐπειδὴ δὲ αἱ σκιεραιὶ τοῦ μαρμαρίνου ὄγκου κηλίδες ἐξηκολούθουν καλῶς διατηροῦσαι τὸν σχετικὸν αὐτῶν παραλληλισμὸν εἰς σημαντικὸν βάθος, ὁ

τεχνίτης συνείδεν ὅτι ἡδύνατο νὰ πολλαπλασιάσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰκόνων τούτων ἄχρις ἑξ, κοσμῶν ἑκάτερον πεσσὸν τρισὶ τοιούτοις ὁμοιώμασιν.

Αἱ μέσαι διαστάσεις τῆς μορφῆς προσώπου εἶνε $1^{\mu}.05$ ἢ $3^{\beta\pi} 4^{\delta}$ μήκους ἀπὸ τῆς κόμης ἄχρι τῶν ἄκρων τῆς γενειάδος, καὶ $0^{\mu}.60$ ἢ $2^{\beta\pi} 0^{\delta}$ σχεδὸν πλάτους ἀναμεταξὺ τῶν ὠτων. Ἐπὶ τοῦ σχ. 514 ἀπεικόνισα τὴν ὄψιν μιᾶς τῶν ἐφῶν κεφαλῶν, ἐφ' ἧς διακρίνονται εὐκρινῶς ἅπαντα σχεδὸν τὰ καθ' ἕκαστα προσώπου ἀνδρός. Ἡ κόμη, ὡς καὶ τὸ μέτωπον, εἶνε σχετικῶς μικρά πως, αἱ ὀφρύες ὑψιτενεῖς, οἱ ὀφθαλμοὶ πελώριοι, ἡ ῥίς ἥκιστα σεσημειωμένη, τὰ τῶν παρειῶν μῆλα ἐξέχοντα, τὸ στόμα εὐκρινέστατον σὺν λεπτῷ μύστακι, καὶ τὸ γένειον εἰς δύο κεχωρισμένον.

Τὸ δὲ ἄλλο ὁμοίωμα προτομῆς γυναικὸς ἔχει κεφαλὴν $0^{\mu}.26$ ἢ 10^{δ} μήκους καὶ $0^{\mu}.19$ ἢ 7^{δ} πλάτους, καλυπτομένην διὰ καρακάλλου. Καὶ τὸ μὲν πρόσωπον τυγχάνει ἰσχνόν, μετὰ μελάνων ὀφθαλμῶν καὶ αὐστηρᾶς ἐκφράσεως (σχ. 515), αἱ δὲ χεῖρες εἶνε τεταμέναι, ὡς προεῖρήθη, πρὸς τὰ ἄνω.

Σχ. 515. Προτομή γυναικός, ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ = $\frac{1}{10}$.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ Βυζάντιοι παρετήρησαν τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ὁμοιώματα, ἀφοῦ ἕκαστος ὀφθαλμὸς τῶν μεγάλων κεφαλῶν διετήρησεν ἀναμφίλογα ἴχνη ὀρυγμάτων, ὥσθι νὰ ἐπεχείρησαν νὰ προσθέσωσιν ἱριδας ἀγνώστου ὕλικου ἑκάστῳ ἐξ αὐτῶν.

Ἀλλὰ πῶς ἄρα γε ἐξέλαβον τὰ εἰκονίσματα ταῦτα οἱ Κωνσταντινουπολῖται; ἐθεώρουν δηλαδὴ αὐτὰ ὡς ἀπλοῦς εὐφυεῖς συνδυασμοὺς τοῦ λιθοξόου, ἢ ὡς ἀχειροποιήτους ἀγιογραφίας;

Ἐξετάζοντες ἐπισταμένως τὰ τοιαῦτα ὁμοιώματα, καὶ παραβάλλοντες αὐτὰ τῇ γνωστῇ τῶν Βυζαντίων ἀγιογραφίᾳ, δυνάμεθα, τὸ κατ' ἐμέ, νὰ ἐπιλύσωμεν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ζήτημα. Ἡ μεγάλη κεφαλὴ ἀνδρὸς δύναται οὕτω νὰ ἐκληφθῇ εἴτε ὡς Ἅγιον Μανδήλιον, κατὰ τὴν εἰκασίαν τῆς συζύγου μου, ἣν ἐπιρῶνύουσιν αἱ ἀπομιμήσεις πτυχῶν τοῦ λίθου, εἴτε ὡς κεφαλὴ τοῦ Βαπτιστοῦ, ἐνῶ ἡ ὁμοιότης τῆς μικρᾶς μορφῆς πρὸς τὴν δεομένην βυζαντινὴν Θεοτόκον⁽²¹⁹⁾ δὲν θέλει βεβαίως διαφύγει τὸν προσεκτικὸν παρατηρητὴν⁽²²⁰⁾. Ὅτι δὲ οὕτως ἐθεώρουν τὰ ὁμοιώ-

(²¹⁹) Ὡς θέλομεν ἰδεῖ, σὺν Θεῷ, ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἐφῆς ἀψίδος.

(²²⁰) Ἴδε Ἀρχαιολογικοὺς μου Πίνακες τῆς Ἀγίας Σοφίας, 1906, σ. γ'.

ματα ταῦτα καὶ οἱ προπάτορες ἡμῶν δὲν ἀμφιβάλλω, ἀναλογιζόμενος τὴν μεγάλην ὁμοιότητα αὐτῶν πρὸς τὰ ῥηθέντα πρότυπα.

Πολλοὶ δὲν θὰ συμμερισθῶσιν ἴσως ἐκ πρώτης ἀφετηρίας τὴν περὶ τῆς ὁμοιότητος ταύτης γνώμην μου. Ὅταν σκεφθῶσιν ὅμως ὅτι ἀχειροποίητοι εἰκόνες, ἐκ τῶν κηλίδων τῶν μαρμάρων μόνον σχηματιζόμεναι, δὲν δύνανται νὰ ἔχωσι τὴν τελειότητα ἀγιογραφιῶν τοῦ Ῥαφαήλου, καὶ ὅτι τοῦτο κρατεῖ, ὡς εἰκός, περὶ ἀπάντων τῶν ἀχειροποιητῶν ὁμοιωμάτων, ἐνδεχόμενον νὰ καταλήξωσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναμεταξὺ τῶν μορφῶν τούτων καὶ τῶν ῥηθειῶν εἰκόνων τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὁμοιότης τυγχάνει ὅσον μεγάλη ἡδύνατό τις λογικῶς νὰ φαντασθῇ αὐτήν.

Βυζαντινὴ περιγραφή τῶν εἰκόνων τούτων δὲν περιῆλθεν ἀτυχῶς ἡμῖν.

Σημειωτέον ὅμως ὅτι ἀχειροποιητῶν εἰκόνων μνεῖαν ποιεῖται ὁ Κλάβιχος τῷ 1403 ἐν τοῖς εὐωνύμοις ἀκριβῶς τοῦ ναοῦ ὑπερφῶς. «Καὶ ἐπὶ τοίχου τινός», λέγει, «τῶν ὑπερφῶν, ἀριστερόθεν τῷ ἀνιόντι, ὑπῆρχε μεγίστη πλάξ, ἐν μέσῳ πολλῶν ἄλλων, ἐφ' ἧς ἦτο ἀπεικονισμένη, καὶ αὐθορμήτως πεποιημένη, λίαν φυσικῶς, ἄνευ οὐδενὸς ἀνθρωπίνου τεχνάσματος, οὔτε γλυφθεῖσα, οὔτε βαφεῖσα, ἡ παναγία καὶ μακάριος Παρθένος Μαρία μετὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν ταῖς ἀγιωτάταις αὐτῆς ἀγκάλαις, ἐνῶ ὁ περιδόξος Πρόδρομος αὐτοῦ, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, εὐρίσκετο ἐκ τοῦ ἄλλου μέρους· καὶ τὰ εἰκονίσματα ταῦτα, ὡς εἴρηται, δὲν ἦσαν ἐξωγραφισμένα, οὔτε βεβαμμένα δι' οὐδεμιᾶς χροιάς, οὐδὲ δι' οἰουδήποτε γλυπτικῆς εἵδους ἐπεξεργασμένα, ἀλλ' ἦσαν αὐτοποίητα, τοῦ φυσικοῦ λίθου σχηματίζοντος μετὰ τῶν φλεβῶν καὶ σχεδίων αὐτοῦ μορφάς, εὐκρινῶς ἐν αὐτῷ φαινομένας. Θρυλλεῖται δὲ ὅτι ὅταν ὁ λίθος οὗτος ἐπεξεργάσθῃ καὶ ἐκόπη ἵνα τεθῇ ἐν τῷ ἀγιωτάτῳ τούτῳ τόπῳ, τότε παρατηρήθησαν αἱ θαυμάσιαι καὶ μακάριοι αὗται εἰκόνες Καὶ τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος εἰκονίσματα ταῦτα ἐφαίνοντο ὡσεὶ ἱστάμενα ἐν μέσῳ τῶν νεφῶν τοῦ οὐρανοῦ, αἰθρίας οὔσης, καὶ ὡσεὶ νὰ ἀνήρητο ἔμπροσθεν αὐτῶν λεπτὸν καταπέτασμα» (221).

Ἐὰν δ' ἐρευνήσωμεν τὸ ζήτημα ταυτότητος ἀναμεταξὺ τῶν ἀχειροποιητῶν εἰκόνων τοῦ Κλάβιχου καὶ τῶν πρὸ μικροῦ περιγραφεισῶν θὰ εὕρωμεν

(221) Ἡ ἰσπανικὴ ἀφήγησις τοῦ Κλάβιχου ἔχει ὧδε ἐν ἐκτάσει· «Y en vna pared destos sobre dichos sobrados de hazia la mano hizquierda come hombre sobia arriba, estaua vna grandissima losa blanca puesta en la pated, entre otras muy muchas en que estaua de suyo debuxado muy naturalmente sin ningun artificio humano de esculpido ni pintado, la sacratissima y bien auenturada virgen sancta Maria, con nuestro senor Iesu Christo en sus sanctissimos brazos, e al gloriosissimo precursor suyo sant Iuan Baptista de la otra parte, y estas ymagenes como aqui digo no eran dibujadas ni pintadas con ningun color, ni fecha de ningun entalliamiento, mas de suyo mesmo porq' la propria piedra, nascio assi y se crio con las proprias venas y senales que en ella claramente se parescian, y formauanse en ella aquellas ymagenes, e dezian que quando aquella piedra fue labrada y facada: para poner alli en aquel sanctissimo lugar, viero' aq'llas marauillosissimas y bienauenturadas ymagenes en ella, e visto aquel misterio tan grande, e milagro, e por ser esta dicha yglesia la mayor de la Ciudad. sue trayda e puesta alli aquella piedra, e estas dichas ymagenes parescian como que estouiessen entre las nuues del cielo quando esta claro, e como si tubiesse vn velo delgado ante si» (*Hist. del Gr. Tamerlan*, ἐν Σεβίλλῃ, 1582, σ. 13).

Ἀχειροποίητος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου φαίνεται ὑπάρχουσα ποτε ἐν τῷ μεγάλῳ ναῷ τῶν Βλαχερνῶν. Οὕτως ἀπιόντων τῶν αὐτοκρατόρων λούσασθαι ἐν Βλαχέρναις, «ἀπλουσιν κηρούς», λέγει ὁ Πορφυρογέννητος, «ἔμπροσθεν τῆς μαρμαρίνης εἰκόνος τῆς Θεοτόκου, ἣτις ἐκ τῶν τῆς αὐτῆς χειρῶν προχεῖ τὸ ἅγισμα» (*E. B. T.*, ἐκδ. Βόννης, τ. α', σ. 555).

Περὶ τῶν μαρμαρίνων σχεδίων τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἴδε τὴν ἐξοχὸν μελέτην τοῦ ἡμετέρου κ. Π. Ν. Παπαγεωργίου ἐν *Byzantinische Zeitschrift*, 1908, 3 - 4.

α' "Οτι ἡ θέσις «ἐπὶ τοίχου τινὸς τῶν ὑπερώων, ἀριστερόθεν⁽²²²⁾ τῷ ἀνιόντι», συνάδει πληρέστατα τῇ τοποθεσίᾳ τῶν νῦν ὁμοιωμάτων, ἀφοῦ ταῦτα εὐρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τῶν ὑπερώων, καὶ δὴ ἀριστερόθεν τῷ ἐκ τοῦ βορειοδυτικοῦ λαβυρίνθου ἀνιόντι καὶ ἐξιόντι,

β' "Οτι αἱ ἐν λόγῳ εἰκόνες ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ Κλαβίχου, καθ' ἣν παρίστατο ἡ Παναγία καὶ παρ' αὐτὴν ὁ Προδρόμος, οὗτινος ἐνδεχόμενον νὰ ὑπῆρχεν ἀπλῶς ἡ κεφαλή.

γ' "Οτι αἱ κυματοειδεῖς τοῦ μαρμάρου φαιαὶ κηλίδες δύνανται κάλλιστα νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς νέφη, καὶ

δ' "Οτι τὸ ἀμυδρὸν τῶν διασωθεισῶν λιθίνων εἰκόνων δύνатаи ὡσαύτως νὰ θεωρηθῇ ὡς εἶδος παραπετάσματος.

Καὶ τοιοῦτοι μὲν οἱ πρὸς τὴν εἰκαζομένην ταυτότητα εὐνοϊκοὶ ὄροι.

Δέον ὅμως νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀφήγησις τοῦ ἰσπανοῦ πρεσβευτοῦ παρουσιάζει τὰς ἐξῆς δύο σοβαρὰς ἀντιρρήσεις εἰς τὴν ἐν λόγῳ ταυτότητα.

α' "Οτι ὁ Κλάβιχος περιγράφει Θεοτόκον «μετὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν ταῖς ἀγιωτάταις αὐτῆς ἀγκάλαις», καὶ

β' "Οτι τὸ χωρίον, καθ' ὃ αἱ εἰκόνες ἦσαν ἐπὶ μεγίστης πλακός, «ἐν μέσῳ πολλῶν ἄλλων», δὲν συμφωνεῖ ταῖς νῦν παρατηρουμέναις.

Ἡ πρώτη τῶν ἀντιρρήσεων τούτων κτᾶται μέγα κῦρος, διότι ἀποδεικνύει τὸν πρεσβευτὴν ὡς ἰδόντα Παναγίαν ἀγκαλοφοροῦσαν τὸν Κύριον ἡμῶν, ἐνῷ οἱ λίθοι οὐ μόνον δὲν φαίνονται παρουσιάζοντες σήμερον τὴν μορφήν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰκονίζουσι τὴν Θεοτόκον μεθ' ἡπλωμένων χειρῶν.

"Οθεν καὶ ἡ ταυτότης μένει ἀμφίβολος. Ἄν δὲ φαίνεται πιθανὸν ὅτι ὁ Κλάβιχος δὲν περιέγραψεν ἴσως τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος ὁμοιώματα μετ' ἀκριβείας (καὶ δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ ὅλη ἀφήγησις αὐτοῦ τῆς ἐκκλησίας εἶνε συγκεχυμένη καὶ ἀσαφὴς μᾶλλον), θεωρῶ οὐχ ἥττον ὅτι αἱ ἀχειροποίητοι εἰκόνες, ἃς εἶδεν ἐνταῦθα, δὲν εἶνε ἴσως αἱ πρὸ μικροῦ ἱστορηθεῖσαι.

Τὰς ἀχειροποίητους ταύτας εἰκόνας ἀνεκάλυψα κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1904, καὶ ἔδειξα αὐτὰς τῷ φίλῳ καθηγητῇ κ. Ἰωακείμ Βαλαβάνη τῇ 14^ῃ Νοεμβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὁμιλήσας περὶ αὐτῶν καὶ ἐν συνεδριάσει τοῦ ἐν Σταυροδρομίῳ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου⁽²²³⁾. Ἀκολουθῶς δὲ περιέγραψα αὐτὰς ἐν τοῖς Ἀρχαιολογικοῖς μου Πίναξι τῆς Ἀγίας Σοφίας τῷ 1905⁽²²⁴⁾, ὡς καὶ ἐν βυζαντινῷ περιοδικῷ τῆς Ἑσπερίας τῷ 1907⁽²²⁵⁾.

Μωσαϊκά. — Ἡ μωσαϊκὴ διακόσμησις τῆς μεγάλης κιονοστοιχίας εἶνε ἀνάλογος ἐνταῦθα τῇ νοτίῳ, δύνатаи τις δὲ νὰ εἴπῃ ταῦτό καὶ περὶ τῶν μωσαϊκῶν τῆς κυλινδρικῆς ὀροφῆς, μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅμως ὅτι τὰ χεῖλη τῶν τόξων τῶν πρασίνων κιόνων, ὡς καὶ τὰ ὑπὲρ τὰ κιονόκρανα μέρη, ὀρίζονται ἐν τῷ βορείῳ ὑπερώῳ δι' ἀργυρῶν σπειρῶν, καθὼς καὶ ἐν τοῖς μωσαϊκοῖς ἄλλων ναῶν ΚΠ. καὶ Παβέννης (σχ. 516).

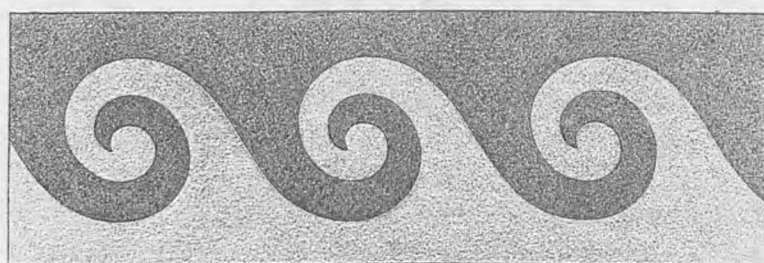
(222) Μετὰ τῆς συνήθους αὐτῶν ἀνακριβείας οἱ Λέθαβυ καὶ Σβαίνσων τοποθετοῦσι τὴν εἰκόνα ταύτην τοῦ Κλαβίχου ἐν τῷ δεξιῷ μέρει τοῦ ὑπερώου («in the right of the gallery», *S. Soph.*, σ. 83). Τὸ ἐπίθετον *hizquierda* σημαίνει ἀριστερά, ἐν τῇ ἰσπανικῇ γλώσσῃ.

(223) Συνεδριάσις τῆς 1/14 Νοεμβρίου 1904.

(224) Σ. γ'.

(225) *Byzantinische Zeitschrift*, ἐν Λειψίᾳ, τ. ις', τεύχη 1-2, 31 Ἰανουαρίου 1907, σ. 287-288.

Τὸ δὲ κεντρικὸν τόξον, τὸ συνδέον τοὺς παρὰ τοὺς πρασίνοὺς δύο λευκοὺς κίονας, δὲν ὁμοιάζει πολὺ πρὸς τὸ νότιον, ὡς κοσμούμενον πρασίνοις φύλλοις καὶ ἄλλοις κοσμήμασιν ἐπὶ χρυσοῦ ἐδάφους.

Ε. Μ. Δ

Σχ. 516. Ἀργυραῖ σπείραι, κοσμοῦσαι τὸν γῦρον τῶν πρὸς τὸν Ναὸν τόξων ἐν τῷ βορείῳ κεντρικῷ Ὑπερφῳ. Κλίμαξ=1/2.

Ἐν δὲ τῷ ἄνωθεν μικρῷ ἀνοίγματι μουσεῖον δὲν ἐφαίνετο τῷ 1904.

Ἐπὶ τῶν τόξων δὲ τῶν συνδεόντων τοὺς πρὸς νότον λευκοὺς κίονας τοῖς πεσσοῖς ὑπάρχουσι κοσμήματα παρεμφερῇ τοῖς ἐν τῷ μεσημβρινῷ ὑπερφῳ ἀπαντῶσι, πλὴν ὅτι τὰ βόρεια εἶνε πολλῶ εὐτελεστέρας ἐργασίας.

Σιδηροῖ σύνδεσμοι καὶ ξύλα. — Στερεὰ σίδηρα, ἐνιαχοῦ διπλᾶ, συνδέουσιν ἀλλήλοις τοὺς τέσσαρας λευκοὺς κίονας, ἐνῶ τέσσαρα λεπτότερα σίδηρα ἐκτείνονται ἀπὸ τῶν νοτίων λευκῶν κίωνων ἄχρι τῶν πρασίνων, καὶ δὴ ἀκριβῶς ὑπὲρ τὰ κιονόκρανα τῶν τελευταίων τούτων. Ἀναμεταξὺ δὲ τοῦ τοίχου τῆς μεγάλης κιονοστοιχίας καὶ τῶν ὀπισθεν κίωνων εὔρηται δύο στενὰ σίδηρα, εἰς μέγα ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὕψος.

Σημειωτέον δὲ ὅτι οἱ πρὸς τὸν τοῖχον κίονες δὲν παρουσιάζουσιν ἐνταῦθα σίδηρα πρὸς τοὺς παρακειμένους παραστάτας, καθὼς εἶδομεν ἐν τῷ νοτίῳ ὑπερφῳ (ἴδε πίνακα σς', καὶ σχ. 512, ἔτι δὲ καὶ πίνακα ιη' Α' τόμου).

Ξύλινος σύνδεσμος ὑπάρχει ἐν τῷ βορείῳ κεντρικῷ ὑπερφῳ μόνον ἐν τῷ ὑπὲρ τοὺς λευκοὺς πρὸς νότον κίονας ἀνοίγματι, ῥίζαι ὅμως ξυλίνων δοκῶν προβάλλουσι καὶ ἐνταῦθα ἄνωθεν τῶν κιονοκράνων τῶν ἐσωτερικῶν κίωνων.

Ἐπιγραφαί. — Ὁ κ. Κούρτιος ἀνεκάλυψεν ἐνταῦθα πρὸ πολλῶν χρόνων τρεῖς μεγάλας ἐπιγραφάς, ὧν ἡ πρώτη εἶνε ἡ τοῦ σχ. 517, σημαίνουσα « + Τιμοθέου σκευοφύλακος ». Κατ' αὐτόν,

ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΣΚΕΥ

Σχ. 517. Ἐπιγραφή, χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ πρὸς δνομάς περιφράγματος τοῦ βορείου κεντρικοῦ Ὑπερφῳ Κλίμαξ=1/2.

ὡς καὶ κατὰ τὸν κ. Ἀριστάρχην, ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἐνδεχόμενον νὰ ἀνῆκε Τιμοθέῳ, σκευοφύλακι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ζῶντι δὲ κατὰ τὴν ζ' ἑκατονταετηρίδα (²²⁶).

(²²⁶) Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ., Παρ. ις' τόμ., ἐν ΚΠ., 1885, σ. 25.

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ τυγχάνει ἢ τοῦ σχ. 518, ἀναγινωσκομένη « + Θεοδώρας Βυζα + », ἦτοι « Βυζαντινῆς », « Βυζαντίας », ἢ « Βυζαντίου » (²²⁷).

+ Θ Ε Ο Δ Ω Ρ Α Σ Β Υ Ζ +

Σχ. 518. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἔκτου ἐκ δυσμῶν περιφράγματος κεντρικῆς πρὸς ἄρκτον τῶν Ὑπερώων διαιρέσεως. Κλίμαξ=½.

Ἡ δὲ τρίτη καὶ τελευταία ἐπιγραφὴ παρίσταται ὡς ἐν τῷ σχ. 519, καὶ ἀναγινώσκεται εὐχερέστατα « + Τόπος Θεοδώρας, τῆς ἐνδόξου πατρικίας + » (²²⁸). Περιττὸν δ' εἰπεῖν ὅτι ἀφορᾷ ἀπλῶς εἰς πατρικίαν τινὰ Θεοδώραν, καὶ οὐχὶ βεβαίως εἰς αὐτοκρατόρισσαν τοῦ ὀνόματος τούτου (²²⁹).

+ Τ Ο Π Ο Σ Θ Ε Ο Δ Ω Ρ Α Σ Τ Η Κ Ε Ν Δ Ο Ζ ἔ Π Α Τ Ρ Ι Κ Ι Α Σ +

Σχ. 519. Ἐπιγραφὴ, χαραχθεῖσα ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλακὸς τοῦ ἐν τῷ βορείῳ κεντρικῷ Ὑπερώῳ περιφράγματος. Κλίμαξ=½.

Τὰς τρεῖς δὲ ταύτας ἐπιγραφὰς εὑρον κεκαλυμμένας διὰ κονιάματος τῷ 1904, ὅθεν καὶ ἵνα ἴδω αὐτὰς ἠναγκάσθην νὰ ἀφαιρέσω τὴν ἄσβεστον, νὰ λάβω, ὡς ἔθος μοι, ἀντίγραφον αὐτῶν ἐπὶ χάρτου διὰ προστριβῆς μολύβδου, καὶ νὰ καλύψω αὐτὰς πάλιν διὰ κονιάματος.

+ Ι Ω Ο Σ Α Ι Τ Η Σ

Σχ. 520. Ἐπιγραφὴ ἐξ ἔκτου ἐκ δυσμῶν περιφράγματος βορείου μεσαίου Ὑπερώου. Κλίμαξ=½.

Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν ἐλασσόνων ἐπιγραφῶν διακρίνεται ἐν τῷ κεντρικῷ πρὸς ἄρκτον ὑπερώῳ ἢ τοῦ σχ. 520, ἣν ἀναγινώσκω « + Ἰωάννης ὁ Σαῖτης ».

+ Κ Ε Β Ο Η + Η Χ Δ Δ Φ Μ Η Λ

Σχ. 521. Ἐπιγραφὴ ἐν Ὑπερώοις, ἐξ ἐφ᾽ ἑκῆς πλευρᾶς βορειοδυτικοῦ πεσοῦ. Κλίμαξ=½.

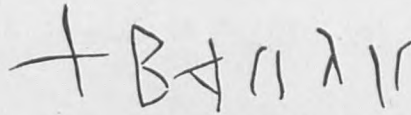
Ἄλλη εἶνε ἢ τοῦ σχ. 521, σημαίνουσα « + Κύριε, βοήθει », ὄνομα δυσανάγνωστον.

(²²⁷) Κουρτίου *Broken Bits of Byz.*, τ. β'.

(²²⁸) *Αὐτόθι*.

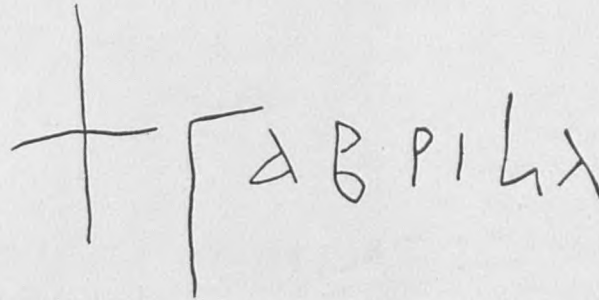
(²²⁹) Ὁ Διὲλ κακῶς μεταφράζει τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὡς « Place de la très noble patricienne notre maîtresse Théodora » (*Justinien* ἐν Παρισίοις, 1900, σ. 478, σημ. 2). Τὸ « notre maîtresse » εἶνε ἀνύπαρκτον καὶ γελοῖον.

Ἐπὶ τοῦ ἑφίου πεσσοῦ εἶδον τὰ στοιχεῖα τοῦ σχ. 522, ἦτοι « + Βασιλῖς ».

Σχ. 522. Ἐπιγραφή ἐν Ὑπερώϊοις, ἐκ δυτικῆς πλευρᾶς βορειοανατολικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

Τὸ ὄνομα « + Γαβριήλ » (σχ. 523) ἀπαντᾷ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ.

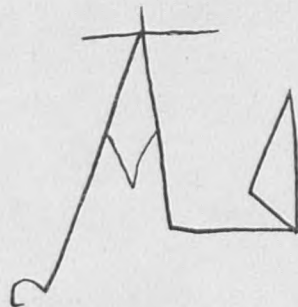
Σχ. 523. Ἐπιγραφή ἐν Ὑπερώϊοις ἐκ τῆς αὐτῆς προελεύσεως Κλίμαξ=½.

Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν μονογραμμάτων πρωτεύει ἐνταῦθα τὸ τοῦ σχ. 524.

Σχ. 524. Μονόγραμμα ἐν Ὑπερώϊοις, χαραχθὲν ἐφ' ἑφίας πλευρᾶς τοῦ βορειοδυτικοῦ παραπησίου. Κλίμαξ=½.

Εἶτα ἔχομεν τὸ τοῦ σχ. 525, σὺν τῇ χρονολογίᾳ 1557.

1557

Σχ. 525. Μονόγραμμα τῶν Ὑπερώϊων, ἐκ τῆς αὐτῆς προελεύσεως. Κλίμαξ=½.

Ὁ δὲ Κούρτιος ἱκνογράφησε μονόγραμμα Στεφάνου τινός ἐγκεχαραγμένον ἐπὶ τοῦ ὀρειχαλκίνου περιζώματος τῆς βάσεως ἑνὸς τῶν « πρὸς ἄρκτον » τῶν ὑπερώϊων κιόνων⁽²⁸⁰⁾.

⁽²⁸⁰⁾ Broken Bits of Byz., τ. β'.

Χαραγαί. — Πρὸς τούτοις ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ αἱ ἐπόμεναι δύο χαραγαί, ὧν ἡ μὲν ἀφορᾷ εἰς χριστιανικόν τι σύμβολον, συνιστάμενον ἐκ κύκλου, ἐνέχοντος τρίγωνον, ἐφ' οὗ ὑψοῦται ὁ σὺν διπλαῖς κεραφαῖς σταυρός (σχ. 526), ἡ δὲ ἄλλη εἰς ἀσπίδα σταυροφόρον (σχ. 527).

Σχ. 526.

Σύμβολον, χαραχθὲν ἐν Ὑπερώοις
ἐπὶ ἐφᾶς πλευρᾷ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=1.

Σχ. 527.

Ἀσπίς, κεχαραγμένη ἐπὶ βορειοανατολικοῦ
λευκοῦ κίονος κεντρικῆς τῶν Ὑπερώων διαιρέσεως. Κλίμαξ=1.

Μονοκέφαλος δ' αἰτός, μικρῶν διαστάσεων, ἀπεικονίσται ἐπὶ τῆς ἐφᾶς κεραφαῖς τοῦ μεγάλου βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ.

Εὐκτήριον. — Ὑπὸ τὰς ἀχειροποιήτους τῶν πεσσῶν εἰκόνας ὑπῆρχε τῷ 1403 εὐκτήριον. «Καὶ παρὰ τὴν βάσιν τῶν εἰκόνων τούτων», λέγει ὁ Κλάβιχος, «ἦτο θυσιαστήριόν τι καὶ μικρὸν εὐκτήριον, ἐν ᾧ ἐλειτούργουν»⁽²³¹⁾. Ἐπειδὴ δ' ὁ ἱερουργῶν ἱερεὺς βλέπει ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ πρὸς ἀνατολάς, εἰκάζω ὅτι ὁ εὐκτήριος οὗτος οἰκίσκος θὰ εὗρίσκετο μᾶλλον ὑπὸ τὸν βορειοανατολικὸν πεσσόν.

Ὁ ποτὲ θάλαμος τοῦ ἀντιτειχίσματος. — Ἡ ἐπὶ τοῦ μικροῦ τοῦ τεμένου ἀξονος τοιχοδομηθεῖσα ἄκομπος πύλη⁽²³²⁾ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ βόρειον κεντρικὸν ἀντιτείχισμα εἶχε σανιδωτὸν πάτωμα ἐν τῷ ὕψει τῶν ὑπερώων, ὡς καὶ ἐν τοῖς πρὸς νότον κατηγουμενεῖς⁽²³³⁾. Τὸ τοιοῦτον δὲ σανίδωμα ἐξέλιπεν ὅμως ἐνταῦθα σήμερον, ὅθεν καὶ ὁ κάτω θάλαμος τοῦ ἀντιτειχίσματος, ἀντὶ νὰ ἔχη ὕψος 13^μ.2 ἢ 42^{βτ}, παρουσιάζει κορυφὴν ἀνατείνουσαν ἄχρι 19^μ ἢ 61^{βτ}.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἐξαρτήσεως δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὴν εἴτε ὡς ἐλαιαποθήκην, εἴτε ἴσως καὶ ὡς εἰρκτὴν τῶν κολαζομένων κληρικῶν, φυλακισομένων ἐνίοτε, ὡς προεῖρήθη, ἐν τοῖς κατηγουμενεῖς τῆς μεγάλης ἐκκλησίας⁽²³⁴⁾.

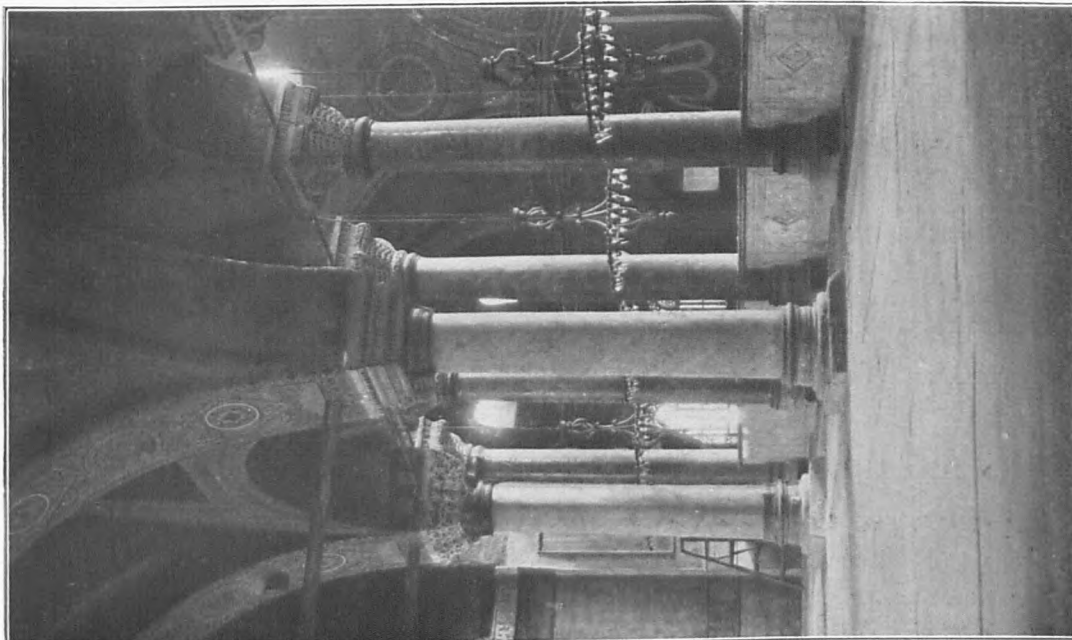
⁽²³¹⁾ *Hist. del Gr. Tamerlan*, σ. 13.

⁽²³²⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, ἀρχικὴν περιγραφὴν τῶν ἐν λόγῳ ὑπερώων, σ. 267 καὶ 342.

⁽²³³⁾ Ἴδε σ. 324.

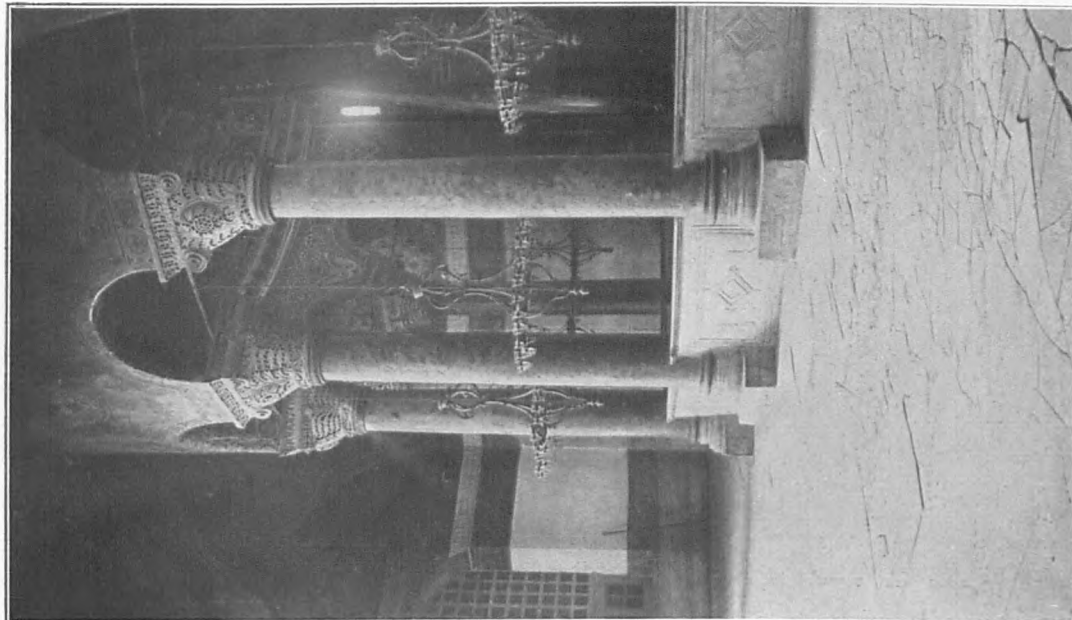
⁽²³⁴⁾ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 258 - 259, ἐν περιγραφῇ χρήσεως κατηγουμενείων.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

A

ΚΙΟΝΕΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΥΠΕΡΩΟΥ

B

ΚΙΟΝΕΣ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΟΓΧΗΣ

Π'

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Μονογράμματα κιονοκράνων. — Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἐκ δυσμῶν κίονος ἀναγινώσκουμεν τὸ ὄνομα ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 528)· ἐπὶ τοῦ δευτέρου, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 529), ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἐν τοῖς ὑπερῶις (σχ. 530)· ἐπὶ τοῦ τρίτου, ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν

Σχ. 528.

Σχ. 529.

Σχ. 530.

Σχ. 531.

Σχ. 532.

Σχ. 533.

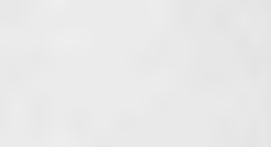
Σχ. 534.

Σχ. 535.

Σχ. 536.

Σχ. 537.

Σχ. 538.

Μονογράμματα κιονοκράνων βορειοανατολικῆς κόγχης ἐν Ὑπερῶις. Κλίμαξ=1/3.

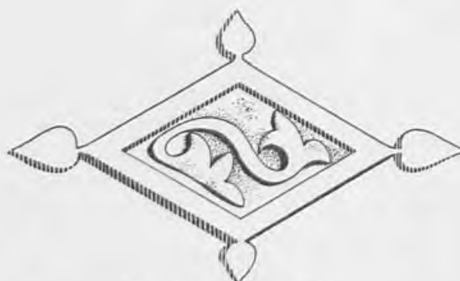
(σχ. 531), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ ἔσωθεν (σχ. 532)· ἐπὶ τοῦ τετάρτου, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸ τὰ ἔξω (σχ. 533), ἄγνωστον δέ τι ὄνομα ἔσωθεν (σχ. 534)· ἐπὶ τοῦ πέμπτου, ΒΑΣΙΛΕΩΣ πρὸς τὸν ναόν (σχ. 535), ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὰ κατηχούμενα (σχ. 536)· καὶ ἐπὶ τοῦ ἑκτοῦ καὶ τελευταίου, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν (σχ. 537), ΘΕΟΔΩΡΑΣ δ' ἐν τοῖς ὑπερῶις (σχ. 538).

Σημειωτέον ὅτι τὰ μονογράμματα τῶν σχ. 532 καὶ 538 ἀνενεώθησαν, ὅτι τὸ τοῦ σχ. 537 ἐθραύσθη πως, καὶ ὅτι τὸ τοῦ σχ. 534 εἶνε ἐντελὼς μεταγενέστερον καὶ λευκόν, ἀποδεικνύον ὅτι ἀγροϊκός τις χεὶρ ἤγγισεν αὐτό, διαγράψασα συνδυασμόν, ἐστερημένον, φαίνεται, σημασίας.

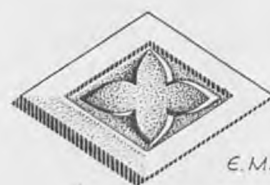
Περίφραγμα. — Τὸ ὕψος τοῦτου εἶνε 1^μ.16 ἢ 3^βπ 8^δ ἐνταῦθα. Τὰ δὲ κεντρικὰ σχέδια, τὰ

Σχ. 539. Δεύτερα ἐκ δυσμῶν πλάξ.

Σχ. 540. Ἑκτὴ πλάξ.

Σχ. 541. Ἑβδόμη πλάξ.

Κοσμήματα περιφράγματος βορειοανατολικῆς κόγχης Ὑπερῶων. Κλίμαξ=1/3.

κοσμοῦντα τρία ἐκ τῶν ἑπτὰ πλακῶν τῆς βορειοανατολικῆς κόγχης, παρίστανται ἐπὶ τῶν σχ. 539 ἄχρι 541.

Δικτυωτὸν ἀνοίγματος πεσσοῦ. — Ἡ ἐν τῷ ἐλάσσονι πεσσοῦ ἀδιέξοδος, ἡ ἀντιμετωπίζουσα τὸ παρακυπτικόν, κλείεται περιφράγματι καὶ δικτυωτῷ, ἀναλόγῳ τῷ τοῦ πρὸς νότον ἀνοίγματος.

Παράθυρα καὶ θυρίδες. — Ἡ βορειοανατολικὴ διαίρεσις τῶν κατηχουμένων ἦτο ἡ φωτεινότερα ἀπάντων τῶν πλαγίων διαμερισμάτων, ὡς φωτιζομένη διὰ δύο θυρίδων καὶ ὀκτώ παραθύρων.

Ἐπὶ τῶν πλακῶν θωρακείου τῶν πρὸς ἄρκτον τριῶν κατωτέρων παραθύρων διακρίνεται ἐν ἀναγλύφῳ ὁ συνήθης κεντρικὸς σταυροφόρος ῥόμβος, ἔχων ἐνθεν καὶ ἐνθεν τὸν ἐπὶ πόλου

σταυρόν. Σημειώτέον μόνον ὅτι ἐπὶ τῆς ἐσπερίας θυρίδος εὔρηται ἄνθος, οὐχὶ σταυρός, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἐκεῖ ῥόμβου.

Ὅπαι δὲ δικτυωτοῦ ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τούτων τῶν παραθύρων.

Τὸ ἄκρον ἐφῶν παράθυρον τῆς ἀρκτῶας πλευρᾶς στερεῖται θωρακείου, σήμερον τοῦλάχιστον, ὡς μὴ κατερχόμενον ἄχρις ἐδάφους (ἴδε πίνακα κδ' Α' τόμου). Εἶνε δὲ καὶ ὑψηλότερον τῶν πρὸς δυσμᾶς, ὥστε ὁ Σάλτζεμπεργ πλανᾶται παριστάνων αὐτὸ ἰσομέγεθες τοῖς ἄλλοις, καὶ δὴ φέρον μαρμάρινον θωρακεῖον παρὰ τὴν βάσιν αὐτοῦ (²³⁵).

Ἐξόγκωμά τι παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ κίονος τῆς μεγάλης ἐφῶς θυρίδος, ἣτις εἶνε παρεμφερὴς τῇ τῆς νοτιοανατολικῆς διαιρέσεως. Ἡ δὲ κάτω ἐπιφάνεια τῆς ὀριζοντίας αὐτῆς δοκοῦ τυγχάνει πλουσίως κεκαλλωπισμένη ἀναγλύφοις σχεδίοις, ἐν δὲ τῇ ἀρκτῶα τῶν τριῶν τῆς δοκοῦ διαιρέσεων ὑπάρχει σταυρός ἐν τῷ κεντρικῷ πλαισίῳ καὶ δύο ἀγγεῖα ἔνθεν καὶ ἔνθεν εἰδους λεβητίου. Τὸ σχ. 342 παριστᾷ τινὰ τῶν ἄλλων πλαισίων, ἐπὶ δὲ τῶν θωρακείων ἢ θυρῶν αὕτη φέρει τοὺς συνήθεις πλαγίους ἐπὶ πόλου σταυροὺς καὶ τοὺς κεντρικοὺς ῥόμβους· τῶν τελευταίων δὲ τούτων οἱ μὲν ἐκατέρωθεν δύο κοσμοῦνται φύλλοις, ὁ δὲ κεντρικὸς σταυρῷ.

Ὡς δὲ παρατηρήθη ἤδη ἐν τῷ πρὸς νότον διαμερίσματι, ἢ πρὸς τὸ βῆμα θυρῶν στερεῖται θωρακείου, καὶ ἐν τῷ βορειοανατολικῷ ὑπερφῶ, ὡς μὴ κατερχομένη ἄχρι τοῦ ἐδάφους (ἴδε πίνακα κβ' Α' τόμου), ὥστε καὶ ἐνταῦθα πλανᾶται αὐτῆς ὁ Σάλτζεμπεργ (²³⁶). Τὴν θυρίδα δὲ ταύτην ἔκλεισε τὸ μέγα τοῦ Ἀνδρονίκου ἀντιτεῖχισμα, τὸ δ' ἄνωθεν αὐτῆς μικρὸν παράθυρον, ἐξηφανίσθη ἔνεκα τῆς αὐτῆς αἰτίας, οὕτως ὥστε δὲν δύναται τις νὰ ἴδῃ εἰς τὸ μέρος τοῦτο σήμερον ἔσωθεν εἰμὴ τετράγωνον ἐσοχὴν, πολλῷ μείζονα ὅμως τοῦ πρὸς νότον ὀρωμένου ἀναλόγου παραθύρου, ἐνῶ ἔξωθεν ὑπάρχει πάλιν τοξοειδὴς ἐσοχὴ (ἴδε πίνακα κβ'), διάφορος τῆς μεσημβρινῆς.

Λευκοὶ κίονες ἐσωτερικοῦ. — Οἱ προκοννήσιοι κίονες τῆς βορειοανατολικῆς τῆς γυναικωνίτιδος διαιρέσεως ἔχουσι τὰς ἑξῆς διαστάσεις·

		Υψος											
		βάσεως				κορμοῦ				κιονοκράνου			
		μ	η	βπ	δ	μ	η	βπ	δ	μ	η	βπ	δ
Νοτιοδυτικὸς	κίων	0.62	η	2	0	3.65	η	11	8	0.82	η	2	8
Βορειοδυτικὸς	»	0.56		1	10	3.60		11	6	0.91		2	11
Νοτιοανατολικὸς	»	0.55		1	9	3.55		11	4	0.91		2	11
Βορειοανατολικὸς	»	0.58		1	10	3.63		11	7	0.85		2	9
Μέσος ὅρος =		0.58	η	1	10	3.61	η	11	7	0.87	η	2	10
		Περίμετρον				Διάμετρος				Πλευρὰ βάσεως			
		μ	η	βπ	δ	μ	η	βπ	δ	μ	η	βπ	δ
Βορειοδυτικὸς	κίων	2.06	η	6	7	0.66	η	2	2	1.10	η	3	6
Νοτιοανατολικὸς	»	2.23		7	2	0.71		2	3	1.10		3	6
Βορειοανατολικὸς	»	2.09		6	8	0.66		2	2	1.10		3	6
Μέσος ὅρος =		2.13	η	6	10	0.68	η	2	2	1.10	η	3	6

(²³⁵) A. B. v. C., πίναξ ιγ'.

(²³⁶) Δεικνύων τὴν ἐν λόγῳ θυρίδα, ὡς καὶ τὴν νότιον, κατερχομένην δηλαδὴ ἄχρι τοῦ δαπέδου, ἔχουσιν δὲ καὶ, ἀντὶ τριῶν, δύο πρὸς ἀερισμὸν ἀνοίγματα (Αὐτόθι, πίναξ ιδ').

Ἐκ δὲ τῶν κίωνων τούτων μόνον ὁ νοτιοδυτικὸς καὶ ὁ βορειοδυτικὸς ἔχουσι κρηπίδας ὑφ' ἑαυτούς, τοῦ πρώτου στηριζομένου ἐπὶ λίθου 0^μ.03 ἢ 1^ο ὕψους, τοῦ ἄλλου ἐπὶ μαρμάρου 0^μ.08 ἢ 3^ο ὕψους. Ὁ δὲ νοτιοανατολικὸς κίων παρουσιάζει περιζῶμα σιδηροῦν, στενόν, ἐπὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ.

Ὁ πίναξ ξθ', Α, ἔδειξεν ἡμῖν πόσον ἐξέκλινεν ὁ βορειοδυτικὸς κίων τῶν μερῶν τούτων τῶν κατηγουμενείων.

Ὁρθομαρμάρωσις. — Αὕτη ἔπαθεν ὑπερμέτρως ἐνταῦθα, διότι ἠφανίσθησαν οὐ μόνον αἱ κάθετοι πλάκες τῆς τρίτης ζώνης καὶ αἱ τοῦ ἀνωτέρου πορφυροῦ λίθου, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ δύο κατώτεραι ζῶναι ἐστερήθησαν πολλαχοῦ τῶν ὠραίων αὐτῶν μαρμάρων. Ἀλλ' ἡ κυλινδρική τοῦ πεσσοῦ ἐπιφάνεια διετηρήθη, κατὰ τὸ σῶνθη, ἀλώβητος.

Μωσαϊκά. — Τὸ πεμπτημόριον θολίσκου τοῦ ἐλάσσονος πεσσοῦ κοσμεῖται σχεδίοις, ἀναλόγοις τοῖς τῶν ἄλλων πεσσῶν.

Εὐλινὸι σύνδεσμοι. — Ἀπαντες δ' οἱ ἐνταῦθα κίονες συνδέονται τοῖς παρ' ἑαυτοῖς τοίχοις σιδήροις, ξύλῳ κεκαλυμμένοις.

Ἰχνη εἰκόνων. — Δέον νὰ σημειώσωμεν πρὸς τούτοις ὅτι ἡ πρὸς τὸ βῆμα ἀδιέξοδος φέρει ἐκατέρωθεν τοῦ ἐκεῖ δικτυωτοῦ πληθὺς ὁπῶν ἐπὶ τῶν μαρμάρων, ὅπου ἐνδεχόμενον νὰ ᾔσαν ἀνεστηλωμένοι εἰκόνες.

Ἐπιγραφαί. — Ἐν τοῖς ἀνατολικοβορείοις ὑπερφοῖς διεσώθησαν ἰδίᾳ ἐπιγραφαὶ τῆς Λατι-

Hic fuit Antonius

Σχ. 542. Ἐπιγραφή, χαραχθεῖσα ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ βορειοανατολικοῦ ἐν Ὑπερφοῖς πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

νοκρατίας. Τούτων μία εἶνε ἡ τοῦ σχ. 542, ἣν εὐκόλως ἀναγινώσκει τις « Hic fuit Antonius », ἥτοι « Ἐνταῦθα ἦτο ὁ Ἀντώνιος ».

Nicholo churh to H

Σχ. 543. Ἐπιγραφή, χαραχθεῖσα ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ αὐτὸν κεραίας τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=1.

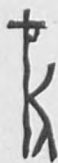
Ἄλλη ξένη ἐπιγραφή τυγχάνει ἡ τοῦ σχ. 543, « Nicholo », ὑπενθυμίζουσα τὴν ἐν τῷ νοτίῳ ὑπερφῶ λατινικὴν ἐπιγραφὴν « Nichola » τοῦ σχ. 439.

Σχ. 544. Μονόγραμμα ἐξ ἐφ᾽ αὐτὸν κεραίας τοῦ αὐτοῦ πεσσοῦ. Κλίμαξ=½.

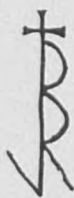
Ὡς μονογράμματα, παρατηροῦμεν τὰ τῶν σχ. 544 ἄχρι 546, ὧν τὸ μὲν πρῶτον εἶνε « Στε-

φάνου», τὰ δὲ ἄλλα δύο σταυροφόρα, ἀλλ' ἀτελῇ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν γραμμάτων τῶν

Σχ. 545. Μονόγραμμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους. Κλίμαξ=½.

ὀνομάτων ἅτινα σχηματίζουσιν, καὶ μὴ ἐπιδεχόμενα ἐπομένως εὐχερῇ ἀνάγνωσιν.

Σχ. 546. Μονόγραμμα ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου. Κλίμαξ=½.

Χαραγαί, ἐμβλήματα καὶ εἰκόνες. — Ἀναμεταξὺ τῶν ἐνταῦθα κεχαραγμένων συμβόλων

Σχ. 547. Σύμβολον ἐκ δυτικῆς κεραίας παραπησίον ἐν βορειοανατολικῷ Ὑπερώϊς. Κλίμαξ=½.

δέον νὰ σημειώσωμεν τὰ τῶν σχ. 547 ἄχρι 549, ὧν ἅπαντα στέφονται σταυρῶ, τὰ δύο τελευταῖα

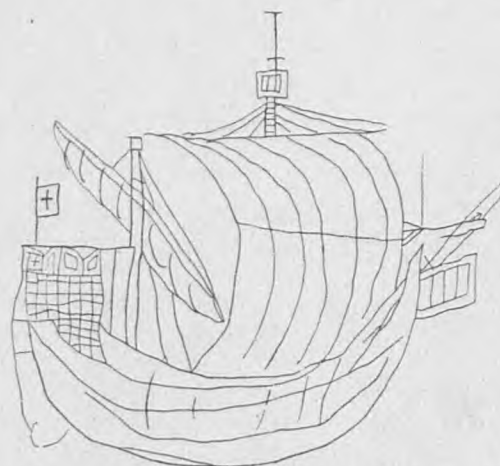
Σχ. 548. Σύμβολον ἐξ ἄκρου βορειοανατολικοῦ τῶν Ὑπερώϊων κίονος. Κλίμαξ=½.

μάλιστα διὰ τιμίων ξύλων, ἥτοι διὰ σταυρῶν, ἐχόντων διπλᾶς τὰς κεραίας.

Σχ. 549. Ἐμβλημα ἐκ τοῦ αὐτοῦ κίονος. Κλίμαξ=½.

Ἐν δὲ τῷ σχ. 550 ἔχομεν ἄλλην συμβολικὴν παράστασιν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς νηός, φερούσης σταυροφόρον σημαίαν.

Σχ. 550. Ἡ Ναῦς, χαραχθεῖσα ἐπὶ τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ ἐν τοῖς Ὑπερώοις μεγάλου βορειοανατολικοῦ πεσσῶ. Κλίμαξ=¼.

Τέλος, εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου κεχάρακται ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ παραστάδος τοῦ ἄκρου κίονος.

Ὁ ποτὲ ἐξώστης τοῦ ἐν τῷ μικρῷ πεσσῷ ἀνοίγματος. — Ἐπὶ τῶν σχεδίων τοῦ ἁγγλοκαλλιτέχνου Ἀλλωμ, πρὸ τοῦ 1838 ἐκτελεσθέντων, παρατηρεῖ τις περικαλλῆ ἐξώστην, ἐκ τῆς ἐν τῷ ἐλάσσονι βορειοανατολικῷ πεσσῷ ἀδιεξόδου πρὸς τὸ βῆμα προβάλλοντα, καὶ ἐπομένως ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν θέσιν τοῦ ἀρχικοῦ σουλτανικοῦ θαλάμου. Ὁ δὲ τοιοῦτος ἐξώστης, οὕτινος ἢ χρησιμὸν ἐνδεχόμενον νὰ ἦτο ἢ αὐτὴ ὥς καὶ τοῦ ὑπ' αὐτόν, συνέκειτο ἐκ πέντε κίωνων, φερόντων τέσσαρα μικρὰ τόξα, στεφόμενα δι' ὀξυτενοῦς ὀροφῆς⁽²³⁷⁾. Τὸν θαλαμίσκον δὲ τοῦτον ἀπεικόνισεν ὁμοίως καὶ ὁ Φοσσάτης τῷ 1847⁽²³⁸⁾, ὅτε κατεστράφη, αὐτοκρατορικῇ, φαίνεται, κελεύσει, οὕτως ὥς οὐδὲν πλέον ἵχνος αὐτοῦ ἐσώζετο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς μου.

Καὶ τοιαύτη ἡ περιγραφὴ τῶν ἀπεράντων ἐκείνων τοῦ μεγάλου ναοῦ ὑπερφῶν, ἅτινα ἀφ' οὗ εἶδον διαδραματιζόμενα ἐν ἑαυτοῖς, ἐπὶ ἐνακόσια ὁλόκληρα ἔτη, τοσαῦτα καὶ τόσον ποικίλα τῇ βυζαντινῇ ἱστορίᾳ συμβάντα, ἐγυμνώθησαν τέλος τοῦ πάλαι ποτὲ κόσμου αὐτῶν, ἀποβάντα κατοικία φρικώδους ἐρημίας καὶ σπαραξικαρδίου σιγῆς.

⁽²³⁷⁾ *Fisher's Illustrations of Constantinople*, τ. α', πίναξ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἴδε, περὶ τοῦ ποτὲ σουλτανικοῦ θαλάμου, ἄνωτέρω, σ. 146.

⁽²³⁸⁾ *Aya Sofia*, πίναξ κδ'.

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ Β' ΤΟΜΟΥ

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Βέροιας

ς.
ου
έν
ι-
ις
ρα
ος
τε

οῦ
ῆς
ή

ανι-

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Βέροιας